

Науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури й містобудування

Головне управління містобудування і архітектури
Київської міськдержадміністрації

В.В.Вечерський

**ВТРАЧЕНІ ОБ'ЄКТИ
АРХІТЕКТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ**

Київ - НДІТІАМ - Головкївархітектура - 2002

ББК 85.113 (4Укр)
В 18

Вечерський В.В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. -К.: НДІТІАМ, 2002.- 592 С. (Науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури й містобудування; Головне управління містобудування і архітектури Київської міськдержадміністрації)

Монографію присвячено втраченим об'єктам архітектурної спадщини України. Вперше зібрано, систематизовано й проведено архітектурознавчий аналіз матеріалів щодо визначних архітектурних об'єктів, які з різних причин не дійшли до нашого часу, але без яких неможливо уявити собі історію української архітектури. Основу монографії складає ілюстрований довідник втрачених об'єктів архітектурної спадщини (396 об'єктів). До кожного об'єкта подана коротка історико-архітектурна довідка, а також фотографії, малюнки, кресленики тощо.

Книга розрахована на архітекторів, мистецтвознавців, урбаністів, культурологів і всіх, хто цікавиться українською культурною спадщиною.

ISBN 966-7452-42-5

Рецензенти: доктор архітектури, професор Ю.С.Асєєв
доктор архітектури, професор А.П.Мардер

Відповідальний за випуск - кандидат архітектури, доцент А.О.Пучков

Затверджено до друку вченою радою Науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури й містобудування Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України.

Друкується за підтримки громадської організації "Відродження Києва"

ISBN 966-7452-42-5

© В.В.Вечерський, 2002
© НДІТІАМ, 2002
© Головкиївархітектура, 2002

Victor V. Vechersky
Ph.D.(in architecture)

**The Lost Objects
of the Architectural Heritage
in Ukraine**

List of architectural heritage objects

Kyiv - 2002

ВСТУПНЕ СЛОВО

Вельмишановний читачу!

Ця книга присвячена втраченим об'єктам архітектурної спадщини України. Вперше під одною обкладинкою зібрані відомості про всі задокументовані витвори високого архітектурного мистецтва, які з різних причин не дійшли до наших днів. Ці 396 об'єктів репрезентують усі без винятку регіони України, оскільки втрати архітектурної спадщини, на жаль, зафіксовані скрізь.

Автор справедливо зазначає, що певні втрати архітектурних об'єктів минулих епох супроводжують всю історію людства і характерні для більшості країн світу. Чого варте хоча б визначення французькими вченими вандалізму як “національної традиції, що передається з покоління в покоління”!

Однак уся справа в тому, як ставитися до цих втрат: як до трагедії, чи як до природного і необоротного процесу оновлення просторового середовища життєдіяльності суспільства. Практика показує, що таке оновлення є життєвою необхідністю. Проте такою ж необхідністю є і збереження пам'яток архітектури та традиційного характеру середовища. У полі, окресленому цими двома імперативами, протікає сучасний архітектурно-містобудівний процес, працюють архітектори і урбаністи. Ця книга, безумовно, посприяє їхньому самоусвідомленню.

У монографії об'єктивно показано: що, де, коли і з яких причин ми втратили. Які втрати є необоротними, а за які пам'ятки, що перебувають у напівзруйнованому стані, ще варто поборотись. Дано наукову оцінку й досить неоднозначній практиці відтворення втрачених пам'яток. Тому ця книга, на наше переконання, буде цікавою і корисною найширшому колу спеціалістів, усім, хто взагалі цікавиться питаннями архітектурної спадщини.

Довідник втрачених архітектурних об'єктів відкривається розділом, присвяченим Києву. Тут подано дещо інший перелік втрачених київських пам'яток, ніж у відомій книжці американського дослідника Т.Геврика. У зв'язку з цим нам приємно зазначити, що за останні 10 років у Києві (на відміну від деяких інших регіонів України) не втрачено жодного визначного об'єкта архітектурної спадщини. Навпаки, деякі об'єкти, що вважалися безповоротно втраченими, повернулися в композиційну структуру історичного центру Києва.

Пропонований шановним читачам довідник, що зараз містить 396 об'єктів, не може вважатися повним і викінченим. Це - тільки початок. Дослідницька робота триває. Вона нескінченна, як нескінченний процес людського пізнання. Тож сподіваємося, що довідник надалі буде перевидаватися в оновленому і доповненому вигляді хоча б раз на 10 років, поповнюючись не за рахунок нових втрат архітектурної спадщини, а за рахунок нових досліджень стародавньої архітектури.

**Заслужений архітектор України, професор,
член-кореспондент Академії мистецтв України,
Головний архітектор міста Києва**

Сергій Бабушкін

ПЕРЕДМОВА

Якби ця книга не була науковим виданням, вона б називалася інакше. Наприклад - “Мартиролог української архітектури”. Рубрику під схожою назвою - “Поминальник української архітектури” на початку 1990-х років автор вів у журналі “Пам’ятки України: історія та культура”.

З того часу багато що в Україні змінилося. Ми засудили тоталітарний режим, який нищення культурної спадщини українського народу зробив державною політикою [1]. Найвизначніші втрачені об’єкти архітектурної спадщини відбудовано - і не тільки в Києві, а й на периферії (Севастополь).

Проте, на превеликий жаль, не змінилося головне - у нашому суспільстві відсутня належна повага до архітектурної спадщини. І зараз, як у попередні десятиріччя, пам’ятки архітектури не тільки зазнають спотворень, але й гинуть. І йдеться не про пересічні об’єкти місцевого рівня, а про пам’ятки національного значення. Ми підраховали, що за 10 років незалежності України таких об’єктів архітектурної спадщини втрачено більше, ніж у роки першої світової війни! Заради справедливості мусимо зазначити, що, на відміну від комуністичної доби, тепер влада жодною мірою не стимулює цих руїницьких процесів - вона просто байдуже за ними спостерігає, фіксує втрачені.

Ще однією небезпечною тенденцією сьогодення є широке поширення терміна “відтворення” щодо пам’яток архітектури. Навіть там, де йдеться про звичайну реставрацію, воліють говорити й писати про “відтворення”. Звісно, це слово можна вважати українським відповідником латинського “restauratio”. Проте фахівці розуміють, що термінологічно реставрація і відтворення означають зовсім різні, а де в чому навіть протилежні за спрямованістю заходи. Небезпека змішування цих понять полягає в тому, що таким чином поступово формується уявлення про те, що будь-який об’єкт архітектурної спадщини можна відтворити. При цьому нівелюється поняття автентичності, стирається межа між оригіналом і копією, а то й підробкою.

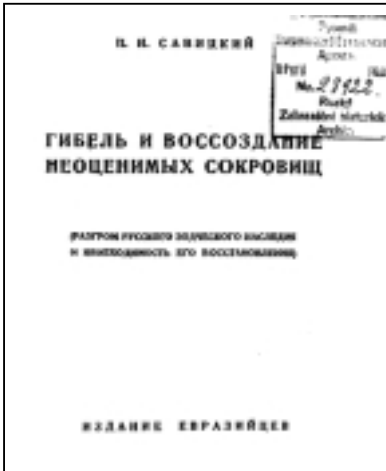
Перед цією загрозою ми всі маємо погодитися з тезою відомого архітектурознавця Наталії Логвин: якщо пам’ятку архітектури можна знищити, а потім відтворити, то втрачає будь-який сенс вся історія архітектури разом з охороною культурної спадщини [2].

Ми, українці, на початку XXI століття живемо в добу великої інвентаризації: маємо переглянути свою політичну, історичну, культурну спадщину й чітко визначитися з тим, що ми набули, а що втратили, і яке значення все це має для подальшого розвитку.

У царині архітектурознавства ця інвентаризація проявляється у підготовці Історії української архітектури, яка має бути видана найближчим часом, формуванні й публікації реєстрів та різноманітних довідників архітектурних пам’яток, списків історичних міст тощо.

У цьому контексті облік втраченої архітектурної спадщини є завданням, яке вже давно стоїть на порядку денному. Ще у 1920-х роках Г.Лукомський писав про варварські обстріли більшовиками київських пам’яток під час так званої громадянської війни. Проте тоді ні йому, ні його колегам і в сташому сні не могло би привидітися те, що більшовицька влада зробить з найвизначнішими пам’ятками Києва протягом 1930-х років.

Першим про руїницьку вакханалію на весь голос сказав Петро Савицький у 1937 (!) році. Фрагменти з його праці ми подаємо в додатках цієї монографії. П.Савицький писав свою працю по гарячих слідах у Празі, користуючись

Обкладинка книги
П.Савицького

Довідково-інформаційному фонді Науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури й містобудування (НДІТІАМ). Він мав на меті розширити свою попередню працю і підготувати книгу "Втрачені архітектурні пам'ятки України". Наприкінці своїх вишукувань, перед від'їздом до Америки, він в особистій розмові зізнався автору цієї монографії, що досі не уявляв собі повною мірою величезних

уривчастою інформацією, яка надходила з СРСР. Тому в його книжці багато неточностей: зокрема, втраченими вважаються ті пам'ятки, які більшовицька влада планувала знищити, але з якихось причин цього не зробила.

На підставі архівних матеріалів, вивезених з Києва на Захід під час другої світової війни архітектором О.Повстенком, [3] американський архітектурознавець українського походження Тит Геврик 1982 року організував в Українському музеї в Нью-Йорку виставку "Втрачені архітектурні пам'ятки Києва" і видав однойменний ілюстрований каталог [4]. Згодом цей каталог в Україні перевидав у скороченому варіанті журнал "Пам'ятки України" [5]. На початку 1990-х років Т.Геврик кілька разів приїздив в Україну, подовгу працював у різних архівах, у

Обкладинка книги Т.Геврика

масштабів втрат архітектурної спадщини України протягом ХХ століття, а тому відчуває, що не зможе досягнути цю тему.

Пропонована монографія - це тільки перша спроба зібрати разом і хоч якоюсь мірою проаналізувати матеріали про втрачені об'єкти архітектурної спадщини цілої України. Вона не претендує на повноту. Ми взагалі сумніваємося в практичній можливості створення повного каталога втрачених архітектурних об'єктів з огляду на брак відповідних бібліографічних та іконографічних матеріалів; адже в Україні протягом тривалого історичного періоду нищилися не тільки пам'ятки, але й бібліотеки та архіви.

У цій книзі йдеться про втрачені об'єкти архітектурної спадщини, а не про втрачені пам'ятки архітектури. Це зумовлено тим, що згідно з чинним законодавством і нашими професійними уявленнями пам'яткою вважається тільки той об'єкт архітектурної спадщини, який внесений до відповідного державного реєстру чи списку (переліку) пам'яток. Комуністичний режим і справді зруйнував чимало визначних будівель, які були внесені до офіційних списків пам'яток архітектури (Михайлівський Золотоверхий і Микільський військовий собори у Києві, Троїцький собор у Глухові тощо). Проте більшість знищених об'єктів не входила до жодних списків пам'яток, а деякі були втрачені ще тоді, коли й самого поняття про пам'ятки архітектури не було сформовано (початок ХІХ століття). Але всі об'єкти, представлені в цій монографії, були б пам'ятками архітектури найвищої ціннісної категорії - пам'ятками національного значення - якби збереглися до нашого часу.

У першому розділі ми детально зупинимося на критеріях вибору об'єктів до цієї книги. Головний принцип відбору полягає в тому, що **без цих об'єктів неможливо уявити собі історію української архітектури.**

Ми далекі від думки про те, що будь-які, навіть найдокладніші, описи, фотографії, кресленики й малюнки можуть дати адекватне уявлення про архітектурний об'єкт. Адже архітектура - мистецтво просторове. Воно оперує з об'ємом і простором. Тому площинні зображення не можуть передати взаємовідношення мас, об'ємів і просторів у реальному архітектурному середовищі - буде це місто, вулиця, майдан, садиба чи інтер'єр. Внаслідок цього навіть фахівці не можуть скласти собі правдивого і достеменного уявлення про втрачений архітектурний об'єкт, якщо вони його ніколи не бачили в натурі. Тому й будь-які реконструкції та відтворення, якою б потужною не була їхня джерельна й методична база, лишаються суто гіпотетичними й умовними.

Надалі нам доведеться задовольнитися блідими тінями колишньої величі й вірити на слово тим дослідникам, котрі бачили, приміром, Микільський військовий собор у Києві до руйнування і засвідчили, що тут чи не вперше в Україні було продемонстровано, якою величезною може бути сила естетичного впливу лапідарної білої площини стіни, облямованої півколонами й увінчаної карнизом.

Тим Геврик

І тим не менше у контексті згаданої вище “великої інвентаризації” нам видається вкрай необхідним зібрати докупи навіть ці бліді тіні архітектурної геніальності, бо це суттєво доповнює наші уявлення про розвиток архітектури як в Україні, так і в усьому регіоні Центрально-Східної Європи.

Характер і специфіка поставлених завдань зумовили структуру монографії. Вона складається з передмови, дослідницького розділу, ілюстрованого довідника втрачених архітектурних об'єктів, висновків, списку літератури, додатків та англомовного резюме з повним переліком об'єктів.

Ілюстрований довідник сформований за історико-географічним принципом з урахуванням сучасного адміністративно-територіального поділу: матеріал групується за історичними регіонами (Слобожанщина, Поділля, Волинь тощо) і областями. При цьому нам довелося вдатися до деяких спрощень, пов'язаних з невідповідністю сучасного адміністративного поділу України історичному районуванню. Так, приміром, сучасна Сумська область включає історичні терени Слобожанщини (близько 50% сучасної території області) та Північного Лівобережжя. Те ж саме стосується Полтавської області. Більша частина території Тернопільської області належить до Поділля, але до її складу включено також землі Південної Волині й південно-східні терени Галичини. Обумовлюючи ці спрощення ми, проте, не вважаємо їх настільки суттєвими, щоб вони могли спотворити подану тут загальну картину.

У межах розділу, присвяченого певній області, об'єкти розміщені в алфавітному порядку назв населених пунктів, у яких ці об'єкти містилися. Першими йдуть об'єкти обласного центру. Для однозначної ідентифікації місцезнаходження того чи іншого об'єкта до кожного населеного пункта, якщо він не є районним центром, подається найменування району.

Вступне гасло кожного об'єкта архітектурної спадщини містить найменування, дати будівництва, основних перебудов і знищення. Іноді вказується точна адреса (у великих містах). Характеристики областей ми запозичили з видання [457].

Кожному об'єкту присвячена коротка історико-архітектурна довідка, яку супроводжує історична іконографія: фотографії, малюнки, гравюри, інші зображення, проектні й дослідницькі матеріали, у тому числі й наукові реконструкції. В кінці у квадратних дужках даються посилання на список літературних і архівних джерел, уміщений у кінці книги. Більшість ілюстративного матеріалу взято з зазначених публікацій та архівних джерел, а також з Довідково-інформаційного фонду НДІТІАМ, редакційного архіву журналу “Пам'ятки України: історія та культура”, Архіву пам'яткоохоронної документації Управління охорони та реставрації пам'яток містобудування і архітектури Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України (Держбуду України) та з особистого архіву автора.

Автор вважає своїм приємним обов'язком висловити вдячність всім колегам, хто допомагав у роботі над цією книгою, чії критика і поради дозволили удосконалити нашу працю. Це доктори архітектури Юрій Асеев, Микола Дьомін, Абрам Мардер, кандидат архітектури Андрій Пучков, мистецтвознавці Марина Виноградова, Катерина Липа, архітектор-реставратор Олександр Романченко, начальник Управління охорони та реставрації пам'яток містобудування і архітектури Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України Микола Кучерук, провідний спеціаліст цього ж Управління Ольга Ткаченко, завідувачка Архіву пам'яткоохоронної документації Оксана Женжера, майбутній мистецтвознавець Анастасія Ткаченко, а також керівництво та співробітники Науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури й містобудування.

ВТРАЧЕНА АРХІТЕКТУРНА СПАДЩИНА

*“Ти в руїнах тепера, єдиний наш храм,
Вороги найсвятіше сплямили,
На Твоїм вівтарі неправдивим богам
Чужоземці вогонь запалили”.*

Леся Українка

Архітектурна спадщина є досить широким поняттям, проте це лише частина ще ширшого поняття - архітектурно-містобудівної спадщини. Остання розуміється як умовно-безперервний ряд матеріальних об'єктів антропогенного середовища та систем цих об'єктів (як збережених до нашого часу, так і не збережених, але відомих нам з джерел), що виникли у минулі часи, у комплексі з засадами діяльності, теоретичними поглядами, знаннями і професійними уміннями творців тогочасних архітектури й містобудування (замовників, архітекторів, містобудівників, майстрів тощо), а також наших сучасників (дослідників і реставраторів), які інтерпретують цю спадщину.

Для цілей цього нашого дослідження під архітектурною спадщиною розуміється сукупність матеріальних об'єктів антропогенного середовища, які виникли в минулі історичні епохи і збереглися чи не збереглися до нашого часу. Об'єктами цієї спадщини є окремі будівлі, споруди або їх сукупності, які звичайно називаємо комплексами чи ансамблями.

Ми свідомо не розглядаємо в цій книзі містобудівну спадщину - історично сформований об'ємно-просторовий устрій і вигляд поселень (міст і сіл), оскільки цей об'єкт має власну специфіку й повинен стати темою окремого дослідження.

Втрати архітектурної спадщини не є чимось надзвичайним в історії. Вони супроводжують все життя людства - від єгипетських храмів і пірамід до наших днів (єгипетські піраміди збереглися, а храми - далеко не всі). Людство постійно створює щось нове і при цьому втрачає дещо з того, що воно створило раніше. Це - як процес народження і умирання в живій природі. Але масштаби і причини втрат спадщини можуть бути дуже різними, залежно від країни та історичної епохи.

Відомий львівський мистецтвознавець Андрій Дорош 1982 року в розмові з автором цих рядків навіть розвинув теорію про те, що втрати культурної та мистецької спадщини є неодмінною передумовою поступу людства, бо інакше воно просто “задохнулося б” під масою накопичених минулих цінностей. У такому погляді, на нашу думку, є раціональне зерно, проте появу таких розмірковувань у добу “пізнього застою” спричинила сумна дійсність комуністичної системи з її ідеологічно обумовленим несприйняттям культурної спадщини минулих епох. Такі теорії в трагічні часи державного вандалізму просто психологічно допомагали вижити людям, котрі професійно займалися дослідженням і збереженням культурних вартостей.

Проблема вандалізму великих соціальних масштабів для Європи не нова. Російський комуністичний режим був не першим у своїй “залюбленій ненависті до минулого”, згідно з відомим діагнозом М. Бердяєва [6]. Ще в 1790-х роках під час так званої великої французької революції руйнування “пам'яток мистецтва, історії та освіти” стали настільки масовими, неконтрольованими й загрозливими для

суспільства, що з цього приводу аббат Грегуар запропонував винайдений ним новий термін “вандалізм” (доти такого терміну в європейських мовах не було). Аббат у 1793 році спонукав французький Конвент вжити заходів щодо охорони пам’яток, проте зрештою всі ті заходи виявилися марними [7]. Показово те, що й після закінчення революційних потрясінь руйнування і втрати не припинилися: як засвідчують самі французи, “вандалізм у нашій країні став майже традицією, що передається з покоління в покоління” [8]. Французький історик мистецтв Луї Рео (1881-1961) 1959 року навіть видав про це солідну наукову працю в двох томах під назвою “Історія вандалізму у Франції” [9].

Цікаво, що у вік Просвітництва усвідомлення небезпеки вандалізму й доконечності охорони культурної спадщини було поширене в багатьох європейських країнах. Майже одночасно з аббатом Грегуаром великий німецький письменник Й.-В. Гете сформулював основну тезу, яка і зараз покладена в основу збереження всесвітньої культурної спадщини: “Старовинні твори мистецтва належать усьому освіченому людству, тому безпосередній власник зобов’язаний дбайливо зберігати їх” [10].

Значні втрати об’єктів культурної спадщини у Європі були пов’язані не тільки з соціальними потрясіннями, на кшталт бунтів і революцій, але і з війнами, особливо двома світовими. Саме в цю добу пам’ятки архітектури стали заручниками великої політики світових держав. Під час першої світової війни німецькі війська піддали бомбардуванню Реймський собор і знищили при відступі замок в Кусі, що викликало загальне обурення в усьому світі. Ми тут наводимо мистецький відгук на цю подію великого українського графіка Георгія Нарбута. А наприкінці другої світової війни авіація антигітлерівської коаліції знищила німецькі міста Дрезден і Нюрнберг. Вважається, що єдиною метою цих бомбардувань була деморалізація німців. На

*Г.Нарбут. Алегорія
“Руйнування собору в Реймсі”. 1916 р.*

думку французького історика мистецтв Ж.Базена “зруйнування рідного міста Альбрехта Дюрера, святилища німецького генія - Нюрнберга, - стало, в контексті європейської історії, своєрідною відплатою за бомбардування собору, в якому коронували французьких королів” [11].

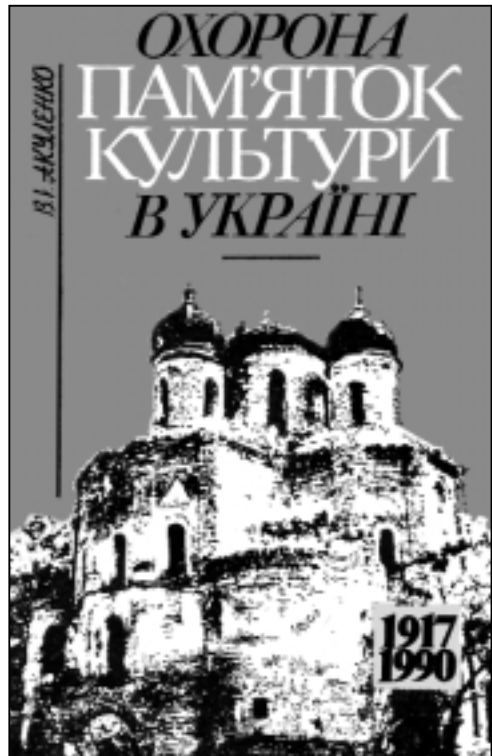
Зазнала втрат й Італія, незважаючи на те, що під час другої світової війни війська антигітлерівської коаліції домовилися з німцями (під егідою Ватікану) не використовувати у військових цілях визначні пам’ятки архітектури. На виконання цих домовленостей німецький генерал Кессельрінг навіть заборонив своїм військам зайняти стратегічно важливий монастир Сан-Беніто в Монтекассіно, що ви-

соко подноситься на скелі-останці над навколишніми долинами. Та це не врятувало монастир від бомбардування авіацією союзників.

Хрестоматійними стали приклади масованого знищення архітектурної спадщини Варшави, Гданська, Великого Новгород, передмість Ленінграда, Кенігсберга та інших визначних міст Східної Європи в перебігу другої світової війни. Подібні приклади можна примножувати. Проте по війні світове співтовариство схаменулося і зробило належні висновки. Була ухвалена Гаазька конвенція 1954 року про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту, яка хоча й не дає пам'яткам стовідсоткової гарантії від знищення (це засвідчили руйнування міста-пам'ятки Дубровника під час останньої війни між сербами і хорватами в колишній Югославії), але намагається хоча б поставити все в цивілізовані рамки.

“Історія вандалізму в Україні” ще не написана. Пролегоменами до неї можна вважати згадані вище праці П.Савицького та Т.Геврика, а також окремі розділи з праць Т.Геврика, присвячені нищенню дерев'яних храмів [12] та синагог [13], монографічні дослідження В.Акуленка “Охорона пам'яток в Україні” [14], О.Нестулі “Доля церковної старовини в Україні” [15], М.Сирохмана “Втрачені церкви Закарпаття” [16], публікації відповідних архівних документів А.Бережиною (псевдонім А.Серікова) [17] та О.Рибалком в журналі “Пам'ятки України” [18], публікації автора цієї книги [19] тощо.

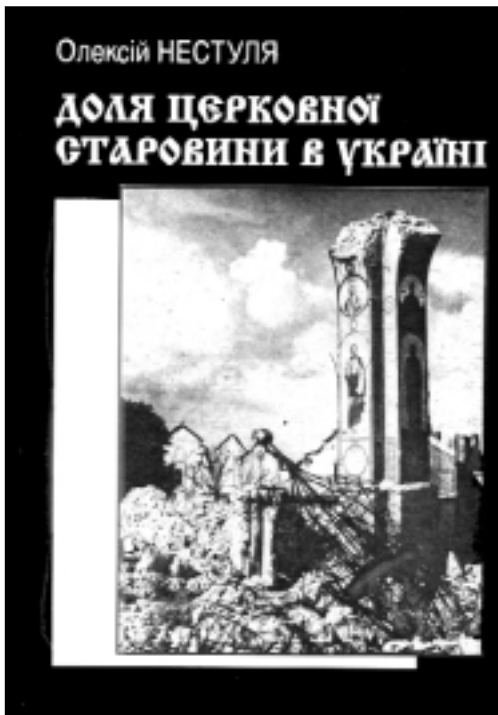
Прикметною особливістю України, як впливає з вищеперелічених публікацій, є те, що вітчизняна архітектурна спадщина зазнала

Обкладинка книги В.Акуленка

Обкладинка книги О.Нестулі
(Першої частини)

Обкладинка книги О.Нестулі
(Другої частини)

Обкладинка книги М.Сирохмана

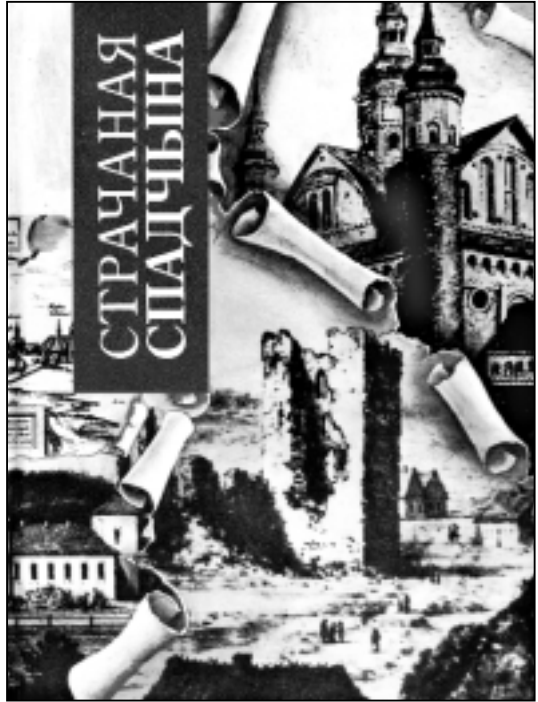
найбільших втрат у мирну добу, а не під час воєнних конфліктів. У цьому полягає наша відмінність як від Франції чи Німеччини, так і від сусідів - поляків, словаків, чехів, угорців і румунів. Конкретні підрахунки втрат будуть зроблені у підсумковому розділі цієї монографії, а поки що підкреслимо, що такі значні руйнації архітектурної спадщини у мирний час можуть свідчити тільки про одне: вони є результатом цілеспрямованої державної політики.

Ситуацію, аналогічну українській, можемо спостерігати у наших сусідів по колишньому СРСР - в Росії і особливо в Білорусії, архітектурна спадщина якої теж дуже постраждала за доби тоталітаризму. Ситуація в Росії мала свою специфіку, оскільки, попри декларовані "інтернаціоналізм" і "рівноправність республік" Росія протягом усього радянського періоду була імперською метрополією. Тому Росії ми не торкатимемося. А от білоруська ситуація багато в чому схожа з нашою.

До початку другої світової війни за прямими вказівками компартійного керівництва Білоруської РСР були знищені унікальні пам'ятки сакрального зодчества та палацово-паркові ансамблі. Після звільнення від німецької окупації в Білорусії широко розгорнулися роботи щодо вивчення пам'яток і з'ясування збитків, завданих війною архітектурній спадщині. Було підраховано, що сума цих збитків сягнула 3 мільйонів золотих рублів за курсом 1913 року. Такий раптовий інтерес компартійного керівництва до архітектурної спадщини пояснювався дуже просто - бажанням отримати від переможеної Німеччини якнайбільші репарації. Та коли Сталін відмовився від

німецьких репарацій, більшість пошкоджених війною пам'яток архітектури були зняті з державного обліку і повністю знищені, у тому числі й такі унікальні об'єкти, як Домініканський монастир у Мінську, бароковий ансамбль історичного середмістя Вітебська тощо. Нова хвиля руйнувань прокотилася республікою в кінці 1950-х - на початку 1960-х років, коли висадили в повітря Благовіщенську церкву XII століття у Вітебську, готичний костел у Гродно та костел Св. Стефана в Полоцьку.

Наші білоруські колеги раніше, ніж ми спробували досягнути втрати архітектурної спадщини в національному масштабі. 1998 року група авторів підготувала й видала розраховану на широкого читача книгу “Страчаная спадчына”, присвячену об'єктам архітектурної та містобудівної спадщини, втраченим у різні епохи й за різних обставини [20]. Книга добре ілюстрована численними архівними планами, світлинами, креслениками ретроспективних реконструкцій тощо. Вона побудована за типологічно-географічним принципом. Перший розділ “Загиблі оборонці”, написаний М.Ткачовим, присвячений фортецям і замкам. Другий розділ “Зруйновані святині”, присвячений храмам і монастирям, написала

Обкладинка книги “Страчаная спадчына”

Т.Габрусь з залученням матеріалів покійної О.Квітницької про католицькі монастирі Берестя й Полоцька. А.Кулагін написав розділ “По колишніх маєтках”, а Ю.Чантурія - “Міста і час”, у якому надзвичайно докладно показано як особливості містобудівних об'єктів, так і спосіб й ступінь їх знищення чи спотворення. Загалом, попри невелику кількість охоплених об'єктів (трохи більше сотні) книга дає досить повне і всеохопне уявлення як про архітектурну спадщину Білорусії загалом, так і про її втрати.

Тож тепер надійшов час і нам порахувати свої втрати й осмислити їх. Для того, щоб ці підрахунки мали якийсь сенс, ми перш за все маємо чітко визначити, який об'єкт архітектурної спадщини можемо вважати втраченим. Наскільки повною має бути його руйнація?

У нещодавньому виданому експериментальному посібнику з логіки О.Івіна тлумачиться про неточні та нез'ясовані імена й наводиться промовистий приклад з будинком (спорудою). Якщо уявити собі поступову руйнацію будинку, то постає закономірне питання: на якому етапі поступового руйнування будинок зникає, тобто перестає бути тим, що заведено називати будинком? Теоретично можна уявити, що будинок розбирається по піщинці чи по атому. Отже, після вилучення якої саме піщинки чи атома будинок перетвориться на руїну? За О.Івіним, це питання звучить

майже безглуздо. Приклад з будинком у посібнику вжито для ілюстрації того, що використання неточних імен приводить до парадоксальних висновків [21]. Для нас ця колізія з будинком має не теоретичний, а суто практичний інтерес. Бо коли з 1996 року в Україні на державному рівні постало питання про відтворення втрачених пам'яток, одразу ж з'явилися різні чудернацькі пропозиції, зокрема й відтворювати ті пам'ятки, які зовсім не були втраченими чи зруйнованими. Це була класична ситуація використання неточних імен. Тому постала нагальна потреба знайти чітке, логічно несуперечливе визначення: що таке втрачена споруда (пам'ятка). Ми запропонували своє визначення, яке після деяких дискусій, зрештою, стало загально визнаним і було формально узаконено постановою Кабінету Міністрів України (див. додаток 7). Воно формулюється так: втраченою вважається споруда, понад 50 відсотків наземної частини якої зруйновано.

Причини загибелі чи втрати об'єктів архітектурної спадщини дуже різноманітні. Докладніше вони викладені у наступному розділі, де вказано причину повного чи часткового руйнування кожного з 396 об'єктів. Наразі зазначимо лише основні групи причин. Узагальнюючи конкретну інформацію про загибель тої чи іншої пам'ятки, можемо виділити п'ять груп основних причин:

- 1 - причини утилітарного характеру;
- 2 - війни й інші соціальні катаклізми;
- 3 - стихійні лиха;
- 4 - державна політика нищення об'єктів спадщини;
- 5 - низький культурний рівень місцевого керівництва і населення.

Причини втрат об'єктів архітектурної спадщини різняться залежно від функціональної типології будівель і споруд. Так, більшість об'єктів фортифікаційної архітектури втрачено, як правило, внаслідок суто утилітарних причин: змінилася військово-стратегічна обстановка, оборонні споруди застаріли чи стали взагалі непотрібними, їх або залишили поступово руйнуватися, як замок у Корці, або потроху розібрали на будівельний матеріал, як більшість замків Поділля, або знесли при реконструкції міст у Наддніпрянщині та Слобожанщині. Тільки деякі з них були знищені під час воєнних дій (замок в Чигирині).

Об'єкти цивільної архітектури, такі як садиби, палаци, гинули, пересічно, внаслідок соціальних катаклізмів (панські садиби на східній Україні, знищені у 1918-1921 роках, як, приміром, садиба Кочубеїв у Диканьці), або поступово руйнувалися через необоротні зміни соціальних умов (палац в Ізяславі).

Адміністративні будівлі в Києві, Глухові, Ніжині, Чернігові, Кременчуці та інших містах втрачені або через спустошливі пожежі, які можна прирівняти до стихійного лиха (Київ), або в результаті адміністративних реформ (Глухів), або внаслідок воєнних руйнацій (Кременчук, Ніжин).

Схожими є і причини втрати об'єктів і комплексів старовинної житлової забудови Жовкви чи Кам'янець-Подільського: спершу житлові будинки потерпіли під час бойових дій, згодом їх розібрали.

Об'єкти культової архітектури гинули внаслідок різних причин. Чимало дерев'яних православних храмів розбирали самі громади вірних після будівництва поряд нової мурованої церкви. При цьому не було анінайменшого усвідомлення того, що стара дерев'яна церквя чи дзвіниця може мати якусь історико-архітектурну, мистецьку чи наукову цінність. Це був, так би мовити, цілком природний, наївний і неусвідомлений процес втрат окремих об'єктів архітектурної спадщини, який можна було б назвати неусвідомленим вандалізмом.

Деякі з об'єктів культової архітектури втрачені під час двох світових воєн. Це єврейські синагоги та культові споруди інших конфесій. Чимало дерев'яних синагог на західній Україні згоріли під час першої світової війни. Більшість мурованих і дерев'яних синагог знищено нацистами під час окупації України у 1941-1943 роках. Тоді ж втрачено кілька православних храмів, зокрема у Кременчуці й Полтаві.

Та найбільше пам'ятки церковної архітектури потерпіли від вайовничого безбожництва комуністичного режиму, яке тривало як офіційна внутрішня політика СРСР з 1920-х аж до 1986-1988 років. З цими причинами пов'язані наймасовіші втрати - понад 50 відсотків від загальної кількості. Докладніше про це ми скажемо нижче.

Узагальнені статистичні дані про причини втрат об'єктів архітектурної спадщини наведені у висновках цієї монографії.

Укладаючи ілюстрований довідник втрачених об'єктів архітектурної спадщини, ми опрацювали методику відбору об'єктів за трьома принципами.

По-перше, кожний об'єкт повинен мати високу міру історико-культурної цінності, а саме - відповідати бодай одному з таких критеріїв:

справити значний вплив на розвиток культури, архітектури, містобудування, мистецтва впродовж тривалого історичного періоду;

бути безпосередньо пов'язаним з історичними подіями, розвитком ідей, видатними особами, які справили визначальний вплив на перебіг національної історії, розвиток культури і мистецтва;

репрезентувати шедевр творчого генія, бути етапним твором видатних архітекторів чи інших митців;

бути унікальним витвором зниклої культури чи мистецького стилю.

Цей перший принцип означає, що у разі збереження об'єкт, який відповідає цим критеріям, був би включений до Державного реєстру нерухомих пам'яток України як пам'ятка архітектури національного значення.

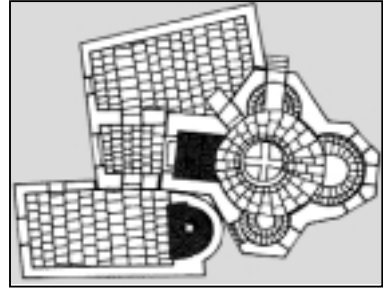
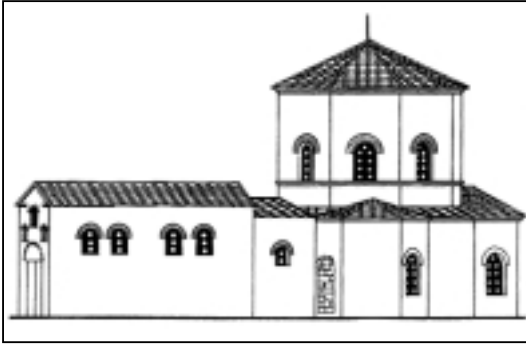
По-друге, об'єкт має бути якщо не цілковито знищеним, то принаймні зруйнованим, тобто понад 50 відсотків наземної частини його має бути втрачено.

По-третє, ми повинні чітко уявляти собі, як той об'єкт виглядав. А для цього неодмінно має бути відповідна джерельна база у вигляді старих світлин, малюнків, гравюр, літографій, обмірних чи проектних креслеників, докладних описів, матеріалів досліджень тощо.

Саме виходячи з цих принципів ми відібрали 396 об'єктів для поданого нижче Довідника архітектурних об'єктів. Хочемо зазначити, що ми цілком свідомо не включаємо такі об'єкти, як Успенський собор у Крилосі біля Галича чи давньоруські храми у Переяславі, Благовіщенську церкву в Чернігові, рештки якої розкопав свого часу академік Б.Рибаків, чи храми й базиліки Херсонеса Таврійського тощо. Для всіх цих об'єктів характерний брак відповідної джерельної бази. Ми не знаємо і ніколи не знатимемо достеменно, як вони виглядали. А гіпотетичні реконструкції різних фахівців на підставі описів чи інтерпретації рештків підмурків - надто ненадійна база для історико-архітектурної науки.

Так само, але виходячи з іншої засади, ми ігноруємо тут такі архітектурні споруди, як деякі неокочирні витвори київських архітекторів С.Єрмакова і В.Ніколаєва кінця XIX - початку XX століть, які за архітектурно-художнім рівнем не могли б претендувати на статус пам'ятки.

До Довідника ми включили також близько десятка об'єктів, які досі значаться у державних переліках як пам'ятки архітектури національного значення (замки в

План баптистерія

*Триконховий баптистерій
при "Уваровській" базиліці у Херсонесі.
Реконструкція фасаду за С.Бєляєвим*

Галичі й Корці, кам'яниця в Любечі тощо). Це - пам'ятки або ж цілковито зруйновані в останні роки, або такі, що перебувають у стані руїни, коли понад 50 % наземного об'єму втрачено. Деякі з таких пам'яток були включені 1999 року до Програми відтворення видатних пам'яток історії та культури України й на кінець 2001 року успішно відреставровані (Володимирський собор у Херсонесі).

Ще раз вважаємо необхідним підкреслити: укладений таким чином своєрідний ілюстрований каталог не претендує на повноту. Це зумовлено тим, що далеко не всі втрачені визначні пам'ятки нам відомі, або досліджені тою мірою, що їх можна було б вносити сюди. Отже, укладаючи таким чином Довідник архітектурних об'єктів, автор ніби заганяє сам себе в глухий кут. Адже сьогоденні наші знання про втрачені об'єкти архітектурної спадщини неповні і фрагментарні. Не всі регіони ще вивчені достатньою мірою (найгірше в цьому сенсі нам відомі південні й західні регіони, подальше дослідження яких лишається завданням на майбутнє). Не всі втрачені об'єкти виявлені, та й джерельна база, особливо архіви, досліджена на сьогодні явно недостатньо. Зараз ніхто не візьметься спрогнозувати, скільки споруд чи їх комплексів може увійти до повного каталогу втрачених об'єктів архітектурної спадщини, якщо такий колись буде створений. Зрештою, на наше глибоке переконання, такий каталог в принципі не може бути повним, оскільки процес пізнання нескінченний.

Таким чином ми маємо нескінченну множину об'єктів, з якою важко оперувати, оскільки тут не діють певні логічні закони (наприклад, закон виключення третього) і вступає в дію інтуїціоністська логіка [22]. Тому всі наші висновки, строго кажучи, можуть бути істинними чи хибними тільки стосовно тої множини об'єктів, яка розглядається у цій монографії. Будь-які екстраполяції на більші множини можуть бути некоректними.

Втрати об'єктів архітектурної спадщини в Україні мають свою історію, яка пройшла декілька етапів. XVIII та XIX століття, за рідкісними винятками, про які ми скажемо окремо, належить віднести до етапу неусвідомлених і неумисних руйнувань внаслідок стихійних лих та причин суто утилітарного характеру.

Зате у XX столітті спостерігаємо зовсім іншу картину. Це століття великих надій і великих соціальних потрясінь. Надії не справдилися, зате соціальні зрушення за масштабами перевершили будь-яку уяву. Найкраще це відчули й віддали в словах поети:

*Одчиняйте двері -
Наречена йде!
Одчиняйте двері -
Голуба блакить!
Очі, серце і хорали
Стали,
Ждуть...*

*Одчинились двері -
Горобина ніч!
Одчинились двері -
Всі шляхи в крові!
Незриданими сльозами
Тьмами
Доц...*

(Павло Тичина, 1918 рік)

Під час влаштованих тоталітаризмом всесвітніх експериментів потерпіли і люди, і пам'ятки. Беручи до уваги величезні масштаби голодоморів та інших винишень людей, що практикувалися на нашій землі протягом ХХ століття (фахівці у своїх дискусіях оперують мільйонами, обчислюючи кількість жертв), втрати культурної спадщини здаються менш трагічними. Перед лицем мільйонних людських жертв якось не випадає сумувати з приводу знищених творінь рук людських - будівель, споруд, архітектурних форм.

Але сьогодні, осмислюючи минуле, ми маємо чітко усвідомити, що національна культурна спадщина жодного іншого народу в Європі не зазнала таких системних руйнувань, як в Україні протягом ХХ століття. Українською особливістю є те, що всі руйнування, у своїй абсолютній більшості, були складовою цілеспрямованою державною політикою правлячого тоталітарного режиму. При чому в першу чергу, як буде показано нижче, нищилися ті об'єкти, які були віхами національної історії, становили мовби каркас духовності традиційного українського суспільства.

Розпочалося все це не в 1930-х роках, а значно раніше. Ідейні засади тотального винищення української культурної спадщини були сформульовані, як це не парадоксально, українською ж інтелігенцією лівацького спрямування. У лютому 1917 року Василь Еллан (Блакитний) написав відомий твір, який розпочинається цілком патріотично: "Тобі, Україно моя, і перший мій подих, і подих останній тобі". А далі - дуже революційно:

*А що це за хрест, нестерпимий тягар на душі народу - Минуле твоє!
Нас тягне воно до землі - і не вільно шугнути в Майбутнє.
Вогню ж!
Динаміту!
Хай зникне Минуле в ім'я Будучини.
Церкви старовинні - в повітря!
Вишневі садки - під сокиру!
Прорвати Карпати тунелем!
Динамітом - пороги Дніпрові!*

Ті часи мали одну прикметну особливість: Слово було безпосереднім керівництвом до Дії. Тож після таких закликів Павлові Тичині лишилося тільки констатувати:

*Це що горить: архів, музей? -
А підкладіть-но хмизу!
З прокляттям в небо устас
Новий псалом залізу.*

Результати реалізації таких настанов стали цілком очевидними вже через два десятиріччя: “В чомусь найдорожчому і найважливішому ми, українці, безумовно, є народ другорядний, поганий і нікчемний. Ми дурний народ і невеликий, наше наплювательство на свою долю і долю своєї культури абсолютно разючі...” “Єсть городи-герої. Київ - город мученик, город-геній, хворий на менінгіт. Красивий, незважаючи на многолітні намагання архітекторів і горе-керівників занепасти його красу витворами убожества і нікчемства.” Це - слова Олександра Довженка. Під час другої світової війни він складає реєстр більшовицьких руйнувань у Києві й підсумовує: “двадцятий вік помстився. Погуляв по слідах і дев'ятнадцятого, і сімнадцятого, і одинадцятого. Зоставив бити цеглу, кам'яні коробочки, на які противно дивитись, і покарбовану землю...” [23].

Комуністичний період нищення української архітектурної спадщини розпадається на кілька етапів. Перший етап пов'язаний з колективізацією і створенням сталінських “колхозів”, коли в 1928-1933 роках було спалено чи розібрано на дрова безліч дерев'яних парафіяльних церков XVII - XVIII століть по селах і містечках, а також чимало мурованих храмів (Олександрівський собор у Сімферополі). Особливо потерпів у цей час регіон довкола Харкова. На цьому етапі рішення при нищенні об'єктів архітектурної спадщини ухвалювалися місцевими органами влади. Центральні органи ніби-то не схвалювали цих дій (нарком освіти М.Скрипник навіть вимагав припинити “цей вандалізм”).

Другий етап ознаменувався руйнуванням Мазепиних соборів та Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві, кафедральних соборів у Полтаві, Одесі, Кам'янці-Подільському та інших містах. Цей етап тривав упродовж 1934-1939 років. Найважливіші рішення з цих питань ухвалювалися на найвищому рівні - Політбюро Центрального комітету Комуністичної партії (більшовиків) України (документи про це збереглися й опубліковані).

Руйнування часів другої світової війни дозволили комуністичному режимові позбутися ще низки визначних церковних і цивільних пам'яток, звинувативши в знищенні їх “німецько-фашистських окупантів” (Успенський собор Києво-Печерської лаври, Покровська церква з м. Ромни, спалена у Полтаві 1943 року, згодом, військами НКВД, які першими увійшли в місто, Успенський собор і магістрат у Кременчуці тощо).

Наступний етап розпочався 1962 року, коли керівник Радянського Союзу Микита Хрущов оголосив новий похід проти релігії і Церкви. Його жертвами впали Троїцький собор у Глухові, Довбушева церква в Космачі на Гуцульщині, Воскресенська церква в Путивлі та багато інших.

Останній (поки-що) етап організованого руйнування пам'яток архітектури припадає на роки горбачовської “перестройки”, коли у переддень святкування 1000-ліття Хрещення Руси-України Центральний комітет Комуністичної партії України

категорично зажадав від місцевих органів влади радикально розв'язати проблему “безгосподарних церковних будівель” одним із двох способів: або відремонтувати, пристосовавши під музеї атеїзму, або знищити. Тож на Івано-Франківщині, приміром, підготували переліки на знесення кількох десятків (!) закритих церков XII - XVIII століть. На початку одного з тих проскрипційних списків стояла... церква Пантелеймона в Галичі (с.Шевченкове) 1200 року - єдина заціліла пам'ятка Галицької архітектурної школи домонгольської доби!

Звичайно ж, у більшості випадків влада йшла найлегшим шляхом: динаміту не шкодували. Тож 1986-1987 роками датується руйнування кількох стародавніх храмів, зокрема Троїцької церкви в м. Лебедині Сумської області.

Для розкриття характеру й перебігу процесів організованої руйнації пам'яток архітектури корисно простежити всі деталі на одному, але характерному епізоді. Ми це зробимо на прикладі Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві, знищення якого мало важливе політичне, навіть - символічне значення як для українського народу, так і для комуністичного режиму.

24 січня 1934 року XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України та Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВІК) ухвалили перенести столицю радянської України з “пролетарського” Харкова до Києва, який більшовики вважали “історичною цитаделлю націоналізму”. Тому цей “розсадник контрреволюції” треба було впорядкувати, перетворивши на “соціалістичне місто”. При цьому стародавні пам'ятки Києва трактувалися владою як втілення українських національних почуттів, символ пасивного спротиву, свідки наявності “буржуазно-націоналістичних настроїв”. Саме тому архітекторам, якраз перед тим об'єднаним у єдину “Спілку радянських архітекторів” і “озброєним мудрим вченням про соціалістичний реалізм в архітектурі”, було доручено реалізувати грандіозні плани партії більшовиків щодо просторового переустрою Києва. Керував усім Павел Постишев - намісник Сталіна в Україні. Виконання програми реконструкції столиці доручили спеціальній урядовій комісії на чолі з наркомом НКВД Всеволодом Балицьким.

Спершу шість груп архітекторів, до складу яких входили П.Альошин, М.Гречина, В.Заболотний, А.Зінченко, Й.Каракіс, В.Нестеренко, М.Холостенко, П.Юрченко, опрацювали проекти організації урядового центру як площі з головними урядовими будівлями ЦК КП(б)У та ВУЦВІК в різних районах Києва. Цими конкурсними проектами урядовим структурам були запропоновані на вибір такі будівельні майданчики: на Звіринці (на місці теперішнього Ботанічного саду НАН України); у районі старого іподрома на Печерську; поблизу Маріїнського палацу поряд з парком; у районі сучасної Європейської площі; в районі Михайлівського Золотоверхого монастиря і Василівської (Трьохсвятительської) церкви. Саме останній варіант схвалив шеф НКВД Балицький, а за ним - правляча верхівка тодішньої УСРР.

Ми не вважаємо за можливе звинувачувати архітекторів за їхні пропозиції щодо розміщення урядового центру, в тому числі й на місці Михайлівського монастиря. Ми нині не знаємо достеменно найголовнішого: чи автори відповідних проектів самі прийшли до таких рішень, чи вони були продиктовані відповідними органами, з якими тоді ніхто не смів сперечатися.

Отже, за результатами першого конкурсу було обрано місце для урядового центру. Завданням другого конкурсу, проведеного 1935 року, було визначити конкретне архітектурне вирішення будівель урядового центру.

Поки йшла гра в таку собі “архітектурну демократію”, влада взялася розчищати майданчик для будівництва. Василівську (Трьохсвятительську) церкву розібрали без особливого розголосу протягом 1934-1935 років.

А щодо Михайлівського Золотоверхого собору - громадськість ударила на сполох. 2 липня 1934 року у Харків з Москви надходить терміновий секретний лист, адресований народному комісару освіти Володимиру Затонському. Заслужений більшовик Фелікс Кон, який тоді завідував музейним відділом Народного комісаріату освіти РСФСР, пише українському колезі, що по Москві (!) повзуть уперті чутки про заплановану “ліквідацію” Михайлівського Золотоверхого собору в Києві. Він пояснює: “во всем мире сохранилось 6-7 памятников этого стиля”; “собор является мировым памятником искусства” (а отже і в Кремлі, і в Харкові, і в Києві чудово знали, які цінності “ліквідувала” комісія на чолі з головним чекістом України Балицьким!).

Заради чого писався цей секретний і терміновий лист? - “Очень прошу сообщить мне, что мне следует отвечать на бесчисленные запросы, которые поступают со всех сторон”. Не дочекавшись відповіді, Ф.Кон через 6 днів надсилає В.Затонському наступного листа: “Несмотря на то, что проект уже утверждён тов. Балицким (...) обращаюсь к Вам с настоятельной просьбой о пересмотре состоявшегося решения и о разработке иного варианта постройки, который позволил бы сохранить мировой памятник искусства”.

Реакція народного комісара освіти УРСР була цілком адекватною. Він дає доручення начальнику IV відділу Управління державної безпеки НКВД УРСР Я.В.Письменному: “По поводу Михайловского собора любители старья подымают шум, будто там на стенах (...) имеются древние картины. Я направил в Киев нашего заведующего музейным отделом т. Макаревича с тем, чтобы он без шума (...) поковырял где надо стенки и т.п. Музейщики будут, разумеется, тянуть волюнку. В этом деле в дальнейшем нам придется разбираться вместе с Всеволодом Аполлоновичем (Балицьким - прим. автора). В частности, т. Бордон (слідчий НКВД, автор безлічі “розстрільних” справ проти української інтелігенції - прим. автора) может быть полезен по части подбора подходящих ученых спецов”.

Яка іронія історії! Справді, як і передбачав Затонський, каральним органам потім довелося “розбиратися”. Тільки “розібралися” вони і з Балицьким, і з самим Затонським. Виходить, правду писав тоді у Празі П.Савицький, звертаючись до комуністичних вождів: “Пам'ятайте, що присуд ваш пам'яткам буде вашим присудом і самим собі. Задум ваш не вдасться. Майбутні покоління затаврують прокляттям ваші імена і відбудують знову пам'ятки, що їх ви зруйнували”.

Мабуть, “підходящих спеців” товариш Бордон знайшов не одразу, бо 13 червня 1934 року вкрай роздратований В.Затонський пише “дорогому Феликсу Яковлевичу” (Кону): “учёные любители старья всячески добиваются сохранения собора в целости (...) Сообщаю, что вопрос о сносе собора решен. Может идти лишь речь о снятии мозаик и фресок. Чем дольше будут канителить, тем меньше останется времени для этой сложной операции. Винаваты будут сами старьёвщики”. [25]. Лексика наркома В.Затонського засвідчує більшовицьку безоглядність у прагненні будь-що реалізувати ухвалені рішення.

А “спеців”, підходящих для виконання урядового завдання, все-таки знайшли. З 8 червня по 9 липня 1934 року київські археологи Ф.Мовчанівський і К.Гончаров обстежили собор і підготували висновок, підписаний директором Інституту

матеріальної культури Ф.Козубовським, про те, що Михайлівський собор збудовано, в основному, у барокові часи, а не в XII столітті, і тому історичної цінності він не становить [26].

Показово, що якраз напередодні цих подій НКВД усуває з Кива тих “непідходящих спеців”, які активно протестували або могли б протестувати проти дій влади:

професора Миколу Омеляновича Макаренка (арештовано 26 квітня 1934 року, 23 травня вивезено з Києва до Казані, 4 січня 1938 року розстріляно в Томську);

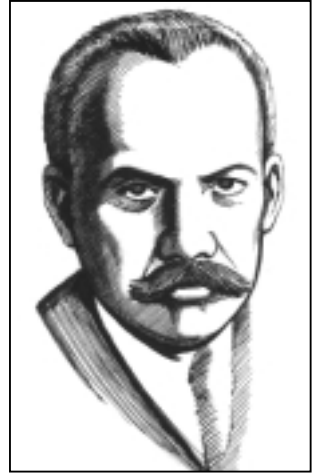
професора Федора (Теодора) Людвиговича Ернста (арештовано в жовтні 1933 року, засуджено на 3 роки 29 травня 1934 року, розстріляно 28 жовтня 1942 року);

професора Степана Андрійовича Таранушенка (арештовано 14 жовтня 1933 року, засуджено 24 лютого 1934 року).

До речі, й “підходящі спеці” теж не уникли схожої долі: ретельне виконання партійного доручення не врятувало археолога Ф.Мовчанівського. Його розстріляли 10 травня 1938 року [27].

У зв'язку з цим цікаво проаналізувати спосіб дій трьох видатних учених, причетних до вирішення долі Михайлівського Золотоверхого. Це М.Макаренко, Ф.Мовчанівський та І.Моргилевський. Перший із них, будучи людиною безкомпромісною і різкою, неодноразово рішуче протестував проти руїнницьких планів і дій комуністичного режиму, в листах і розмовах відверто висловлював усе, що думав про радянську владу. У результаті загинув сам, загинув навіть його кореспондент (палеонтолог професор Б.Петрі з Сибіру), котрий отримував листи “антирадянського спрямування”, але не доніс про них. Ось як сам М.Макаренко характеризує становище на початку 1930-х років: “Мне было обидно такое отношение, как и вообще всего украинского общества, правда загнанного, трусливого и не самостоятельного. Теперь я только оценил его по достоинству. Ведь право, ни на медный грош нет в них того, что называется чувством собственного достоинства. Привыкли за две сотни лет действовать и быть в подчинении у другого. То чувство человека, что хранилось и так проявлялось у украинца в XVII веке, теперь исчезло без следа, а на его месте стала гнуснейшая боязнь и безграничное терпение. Что хочешь с ним делай, он вытерпит” [28].

Зовсім іншою була позиція археолога Феодосія Мовчанівського. Він був членом різних “бригад”, які в 1933 році здійснювали “чистки” наукових установ, викривав їх “відірваність від соцбудівництва, консерватизм думки і методів, дрібнобуржуазну апологетику народного мистецтва, націоналістичні та біологічно

Микола Макаренко.
Рисунок Алли Поліщук

Степан Таранушенко
на засланні.
Фото середини
1930-х років

*Теодозій (Феодосій)
Мовчанівський. Фото
середины 1930-х років*

*Іпполит Моргілевський.
Фото кінця 1930-х років*

расові концепції, формалізм, механіцизм й інші характерні складові дворянсько-буржуазної науки”. 8 серпня 1934 року на засіданні комісії, яка вирішувала долю Михайлівського Золотоверхого собору, Ф.Мовчанівський, всупереч думці більшості фахівців, обстоював версію, що собор зведений не у XII, а в XVII (!) столітті. Проте така заподадливість не врятувала його від арешту 17 лютого 1938 року. 22 квітня (за 18 днів до розстрілу) він дав свідчення, що до контрреволюційної організації, яка готувала збройне повалення радянської влади, його завербував... директор інституту Ф.Козубовський, котрий затвердив “науковий” висновок про історичну маловартісність Михайлівського собору! [29]

Ще іншою була позиція професора Іпполита Владиславовича Моргілевського, одного з найбільших на той час фахівців з історії архітектури Київської Русі. В останнє десятиріччя серед спеціалістів ніби усталилася думка про опозиційність Моргілевського і Макаренка у справі Михайлівського Золотоверхого собору: мовляв, Макаренко виступав проти - і загинув, а Моргілевський проти не виступав - і тому вижив. Насправді ж історія - велика вчителька - показує, що не все в житті буває так, як у чорно-білому кіно. 1999 року журнал “Пам’ятки України: історія та культура” опублікував дивом збережені в архіві стенограми засідань Комітету з вивчення архітектури Михайлівського монастиря за 11 і 14 вересня 1934 року [30]. Ці документи дуже ясно змальовують принципову позицію Моргілевського, яку сьогодні, після відповідного аналізу, можна схарактеризувати як тихий саботаж. Він не сперечався з владою. Він інтенсивно досліджував собор, намагаючись при цьому всіляко гальмувати роботи: напевно сподівався, що політична

ситуація якось зміниться і собор можна буде врятувати. Стенограми зафіксували майже прямі звинувачення в саботажі на адресу І.Моргілевського з боку представників влади. З подиву гідним самовладанням, розумно і коректно (щоб не поставити під удар своїх співробітників, котрі працюють “надто повільно”) професор спростовував усі звинувачення... і продовжував робити свою справу.

Як ми знаємо, собор врятувати не вдалося. Зате під керівництвом І.Моргілевського вдалося дослідити й належним чином зафіксувати архітектурні особливості пам’ятки. Без матеріалів І.Моргілевського годі було б і думати про відтворення собору вже в іншу історичну добу.

Урок професора І.Моргілевського, на нашу думку, полягає в тому, що він у неможливих умовах знайшов успішний спосіб виконати своє фахове надзавдання, поєднуючи зовнішню лояльність до влади з тихим, розумним саботажем.

Попри опір І.Моргилевського Михайлівський собор був-таки приречений. Тільки частину його мозаїк і фресок вдалося врятувати, знявши зі стін. Зокрема, мозаїчна композиція “Євхаристія” була перенесена на хори Софійського собору, де зберігається і зараз. Дуже цікаво повів себе в цій ситуації московський “захисник пам’ятки” Фелікс Кон: у нього прокинулись мародерські нахили. Він пише Затонському: “Музейный отдел НКП РСФСР просит Вас выделить для Государственной Третьяковской галереи две мозаики из Михайловского собора, Дмитрия Солунского и архидьякона Лаврентия, а также одну из фресок (...) Означенные памятники имеют колоссальное значение для экспозиции ГТГ, в которой искусство Киевской Руси представлено крайне слабо...” Не менш цікавою була й реакція на це Затонського: мозаїк з Києва він не віддав. Пізніше Москва таки отримала ті мозаїки, фрески і рельєфи, які хотіла. Але тільки тоді, коли надто самостійний Затонський вже не міг перешкодити.

У 1936 році завершився другий архітектурний конкурс на проект забудови урядового центру Києва. Результат його був несподіваним. Жоден із визнаних архітектурних майстрів не переміг. Ні брати Весніни, ні Фомін, Гольц, Алабян, ані Заболотний, Альошин, Штейнберг. Переміг... архітектор з Ленінграда Й.Лангбард, який... взагалі не брав участі в тому конкурсі! Будинок ЦК КП(б)У за його проектом споруджувався з весни 1936 до весни 1938 років. Зараз тут міститься Міністерство закордонних справ України.

У цій будівлі нас вражає велетенський масштаб колонади коринфського ордера, за якою - корпус з кабінетами партійних функціонерів. Колони доведені до таких розмірів, коли вони перетворюються на вежі - тобто з архітектурного елемента стають окремими спорудами. Перед ордером такого велетенського масштабу кожна людина відчувається “сукиным сыном”, як влучно підмітив колись провідний теоретик архітектури сталінської доби А.К.Буров, аналізуючи ордерні композиції імперського Риму. Та найцікавіше те, що, як виявилось пізніше, автором такого архітектурного рішення був зовсім не архітектор Й.Лангбард. Він у кінці життя розповідав, що коринфська колонада, яка визначає образ будівлі, була зроблена на пряму вимогу Балицького і Постишева. У первісному авторському проекті цього не було [31].

Ми вважаємо, що за взірць архітектурних форм було обрано пізньоелліністичні і римські ордерні композиції із застосуванням так званого колосального ордера. Як приклад можна вказати комплекс Баальбек у Сирії III століття нашої ери, розбудований римлянами. Ця аналогія підтверджується і вибором для київської урядової будівлі коринфського ордера - найбільш пишного й ефектного серед усіх античних архітектурних ордерів. Щоправда, ордерні форми будинку ЦК КП(б)У цілком виразно засвідчують своє походження не від автентичних римських чи елліністичних споруд, а, скоріше, з урахів архітектора Вінййоли, котрий у кінці XVI століття розробив спрощено-схематичну систему римських ордерів. Саме редуція, максимальне спрощення складності справжньої античної ордерної системи, ігнорування проблем масштабності ордерних композицій дали підстави пізнішим архітекторам і дослідникам назвати твір Вінййоли “архітектурною шпаргалкою”. Цією “шпаргалкою” користувалася більшість архітекторів доби бароко, класицизму і еkleктики, а починаючи з 1934 року - й радянські архітектори, яким більшовицька партія приписала “освоєння класичної спадщини” як єдино вірний метод творчості. Тож ця споруда мала певний символічний сенс, уособлюючи архітектуру як “мундир держави”, за словами Сталіна. У цьому контексті зрозуміла й логіка більшовицького керівництва: поряд з їхньою символічною спорудою інший сакральний об’єкт, який ніс зовсім іншу символіку, був неприпустимим.

Другий такий же будинок, симетричний споруді ЦК, чомусь не збудували. Справжні причини цього досі невідомі (невдале архітектурно-містобудівне вирішення ніколи не було перешкодою для реалізації планів комуністичної верхівки). Можливо, однією з причин було те, що керівні комуністи, причетні до створення урядового центру в Києві, на момент завершення будівництва першого корпусу (весна 1938 року) втратили не тільки свої посади, а й життя. На їхні місця прийшли інші люди. Так і лишилася на місці Михайлівського собору пустка на багато десятиліть.

Більшість функціонерів, що вирішувала долю собору, а відтак і всієї української архітектурної спадщини - П.Постишев, В.Балицький, В.Затонський, Я.Письменний, Г.Бордон - всі як один, незалежно від національності й заслуг перед режимом були розстріляні своїми ж співниками в 1937-1938 роках.

Підсумки підбив 1957 року в канадському Торонто Дмитро Донцов, колишній соратник по партії Ульянова-Леніна: “Бо коли многі з нас досі не знають, за що північні варвари-кочовники руйнують наше місто, то знають це чудово ті варвари! Вони, одержимі бісівською “мудрістю нашого прогресивного віку”, вони знають, що на те, щоб вони жили, мусить вмерти Місто Премудрості Божої - Київ. Вони знали, в чім джерело нашої мілітарної і духовної сили. Зі своєю шаманською хитрістю задумали вони злодійством привернути собі протекцію Сил, які хоронили Київ. В 1169 р. суздальський князь Андрій зруйнував Київ і вкрав його образ Пречистої. Нацькований дідом Івана Лютого, хан Менглі-Гірей знову руйнує Київ і посилає дарунок московському ханові - золотий келих з диском з нашої Святої Софії... Нарешті Ленін і Сталін, на спілку з Хагаєвичем і Кагановичем, руйнують Лавру й Михайлівський монастир, храм патрона Києва, переможця Змія, оборонця від усіх нечистих сил, архістратиґа воїнства небесного. Кодло бісовське в Кремлі знало і знає, в чім таїлася велич і могутність Києва, яку їм доручили зруйнувати, щоб могло втриматися царство тьми. Одержимі духом зла знали, що їх переможе тільки інший Дух, страшний для них і невблаганний, з-під знаку Хреста” [32].

Слід сказати, що не тільки високочолі інтелектуали, на кшталт Донцова, Довженка чи Савицького, а й прості селяни в Україні розуміли, чому і для чого комуністична влада масово руйнує церкви. Адже, як слушно зазначає М.Попович, в Україні віддавна саме церква задавала ту вертикаль, що організовувала весь навколишній світ - естетично й етично [33]. У кожній місцевості саме церква була центром культурного життя, найвизначнішою пам'яткою і скарбницею творів мистецтва. Присутність церков у ландшафтах і міській забудові найбільш наочно свідчила про “вертикальну координату” людського буття. Зрозуміло, що за умов запровадження нової, комуністичної квазі-релігії, яка мала панувати монополю, всі інші сакральні об'єкти підлягали безумовному знищенню.

Зараз ми знаємо, що не лише вчені й інтелігенти, але селяни і навіть військові (!) намагалися у найстрашніші часи захищати пам'ятки церковної архітектури. Так, селяни з села Лютеньки на Полтавщині 15 вересня 1937 року (!) звернулися до голови Ради народних комісарів СРСР В.М.Молотова з листом: “В селі Лютеньки Гадяцького району Харківської області вороги народу хочуть знищити велику історичну пам'ятку - бувшу Успенську церкву. Їй 300 років. Такої немає на всій території Харківської і Полтавської губерній. Вона кам'яна, має велику красу. Вона витримала облогу шведів. На протязі трьохсот років її жаліли. Ми не церковники, але знищення великих історичних пам'яток не можна без гніву спостерігати. Якщо Ви, т. Голова, не з варварами дикими, то припиніть це дике і сумне явище”.

Цей лист має дуже промовисте завершення: “Багато громадян, та горе, що підписатись не можна, бо поламають і понівечать за це...” (виділено нами - авт.) [34].

Ми знаємо, що всі ці звернення до влади не зупинили вакханалії руйнувань. Стримуючим чинником стали інші обставини. Практично у кожній місцевості України (буквально: від Путивля до Карпат) ще й зараз можна почути розповіді про те, що люди, котрі брали участь у плюндруванні святинь, тяжко розплачувалися за це: своїми і близьких людей нещастями, хворобами і смертю. Так, п'ятидільна п'ятибанна Воскресенська дерев'яна церква в Лебедині на Сумщині частково збереглася тільки тому, що під час руйнування чоловік, котрий збив хреста з центральної бані, привселюдно упав з церкви і вбився. Це припинило руйнацію.

Важливим питанням для нашого дослідження є джерельна база. Остання потерпіла не менше, ніж самі об'єкти архітектурної спадщини. Адже комуністичний режим у свої “кращі” часи діяв напрочуд системно: знищенню підлягали не тільки старовинні церкви, але й будь-які їхні зображення в музеях, архівах і бібліотеках.

У цілому джерела наших відомостей про втрачені об'єкти поділяються на текстові й іконографічні. Текстові - на бібліографічні й архівні. Серед іконографічних джерел найважливішими для того, щоб дати якнайповніше уявлення про архітектурну споруду є фотографії і особливо кресленики.

Бібліографічні джерела відображені у списку літератури в кінці монографії. До основних ми зараховуємо першу фундаментальну “Историю русского искусства” (Санкт-Петербург, 1912-1914) за редакцією Ігоря Грабаря. Перші три томи цієї праці присвячено архітектурі. Другий том включає огляд української архітектури і поділяється на два тематичні блоки: “Каменное зодчество эпохи расцвета Москвы” і “Барокко Украины” [35]. Книга містить унікальні світлини втрачених мурованих і дерев'яних архітектурних пам'яток, які ми репродукуємо в цій монографії.

На початку ХХ століття найгрунтовніше студював українську архітектуру вже згадуваний вище Микола Макаренко. Ще 1901 року в столичному журналі “Искусство и художественная промышленность” він опублікував статтю “На родине последнего гетмана запорожского П.И.Калнышевского”. Це була одна з перших наукових публікацій вченого [36]. Вона стосувалася “храмоздательної” діяльності останнього кошового Запорозької Січі Петра Калнишевського: дерев'яних церков у Лохвиці (1763 р.), Києві (1768 р.), Ромнах (1764-70 рр.) та Пустовійтівці (1773 р.). Всі вони нині втрачені. 1907 року на Покровській горі у Ромнах поруч з церквою, збудованою коштом П.Калнишевського, постала однойменна мурована церква у “русько-епархіальному” стилі. Тож стару дерев'яну церкву, на думку церковної влади, слід було розібрати, як це робилося в усіх аналогічних випадках. Проте з ініціативи М.Макаренка розпочалася боротьба за музеєфікацію пам'ятки. До обстеження і проведення архітектурно-археологічних обмірів було залучено провідного російського архітектора-реставратора П.Покришкіна. У цих дослідженнях брав участь і М.Макаренко, котрий 1908 року видав у Петербурзі окремим відбитком науковий нарис “Памятники украинского искусства XVIII века” [37].

Серед дослідників радянської доби найбільший внесок у вивчення й фіксацію нині не існуючих архітектурних витворів зробили С.Таранушенко, П.Жолтовський, Д.Дяченко, П.Юрченко, М.Цапенко, Г.Логвин, Д.Яблонський. С.Таранушенко досліджував архітектурні пам'ятки Слобожанщини XVII - XVIII століть [38], монументальну дерев'яну архітектуру тієї ж доби [39]. Саме йому ми завдячуємо тим, що маємо достовірні наукові дані про нині не існуючі дерев'яні храми Лівобережжя й Полісся, муровані пам'ятки Харківщини, Чернігівщини (кам'яницю Костян-

*Дерев'яна церква у
с. Білогородка на Київщині.
Рисунок архітектора
Д.Дяченка 1920-х років*

тиновичів). У 1930-х роках архітектурні пам'ятки центральних регіонів України вивчали й фіксували П.Жолтовський та Ф.Ернст. Г.Логвин у своїх працях [40] описав архітектурні й мистецькі пам'ятки всіх регіонів України, у тому числі й втрачені. Важливим джерелом, на яке ми неодноразово будемо покликатися, є праця М.Цапенка "Архитектура Левобережной Украины XVII - XVIII веков" [41]. Важливими є також фундаментальні узагальнюючі праці, такі як 1-й том "Нарисів історії архітектури Української РСР", перші 4

томи "Історії українського мистецтва", 6-й том "Всеобщей истории архитектуры", присвячений, зокрема, й архітектурі України [42].

Для теми нашого дослідження важливими є публікації І.Могитича, С.Кравцова, В.Завади та інших в щорічнику "Архитектурное наследие" (Москва), статті різних фахівців у 4-х випусках щорічника "Архітектурна спадщина України" [43], статті українських архітекторів, реставраторів і мистецтвознавців у збірниках наукових праць НДІТІАМ "Теорія та історія архітектури і містобудування", 10-ти випусках "Вісника інституту "Укрзахідпроектреставрація" [44], журналі "Пам'ятки України: історія та культура" [45].

Використовувані нами у цьому дослідженні архівні матеріали поділяються на три групи:

- картографічні;
- текстові;
- іконографічні й проєктні.

Картографічні матеріали представлені, пересічно, планами міст, їхніх частин, окремих комплексів (наприклад монастирів, фортець). Датуються вони XVIII-XIX століттями й висвітлені в наших попередніх публікаціях [46].

Текстові архівні матеріали щодо втрачених об'єктів - це різноманітні переписні, будівничі книги, розписні списки міст Києва, Чернігова, Переяслава, Путивля, Ніжина, Сум і багатьох інших, що зберігаються у фондах колишнього Московського архіву Міністерства юстиції (нині - РДАДА). Частина з них опублікована. В них містяться настільки докладні описи споруд і комплексів, особливо фортифікаційних, що стає можливою їх вірогідна реконструкція (приміром - укріплення Путивля XVII століття, графічну реконструкцію яких нам за участю В.Ленченка вдалося виконати на основі тогочасних описів) [47].

Важливими джерелами щодо монастирських комплексів є їхні описи. На підросійській Україні вони склалися після 1764 року у зв'язку з секуляризацією монастирських маєностей. У ЦДІА України, ДАЧО, РДІА зберігаються докладні описи багатьох монастирів Лівобережжя, Слобожанщини і Правобережжя. Особливо цінними джерелами є документи тих монастирів, від яких взагалі нічого не збереглося [48].

У фондах установ Генерального уряду Гетьманщини, які зберігаються в ЦДІА України (Київ), особливо у фондах Генеральної військової канцелярії відклалося дуже багато документів щодо будівництва в Лівобережній Україні, особливо того,

яке велося державним коштом або під наглядом державних органів. Це справи про будівництво і реконструкцію різних визначних споруд, комплексів і цілих міст - Києва, Глухова, Переяслава, Ніжина, Чернігова, Батурина, Козельця тощо [49].

Унікальні дослідницькі й фіксаційні матеріали зберігаються у деяких відомчих архівах, зокрема щодо об'єктів архітектурної спадщини - в архівах інститутів НДІТІАМ, “Укрзахіпроектреставрація”, “Укрпроектреставрація” (з 2001 року - “УкрНДІпроектреставрація”), а також в Архіві пам'яткоохоронної документації Управління охорони та реставрації пам'яток містобудування і архітектури Держбуду України. Зокрема, в останньому архіві зберігаються альбоми надзвичайно цінних своєю документальною точністю рисунків дерев'яних церков України, виконаних архітектором Д.Дяченком у 1920-х - 1930-х роках (частину з них ми репродукуємо на цих сторінках). Більшість архітектурних споруд, зображених Д.Дяченком, не збереглися.

*Дерев'яна церква на Київщині.
Рисунок Д.Дяченка 1920-х років*

*Дерев'яна церква
у с. Рудка на Київщині.
Рисунок Д.Дяченка 1920-х років*

*Дерев'яна церква у с. Вчерайше
Сквирського повіту на Київщині.
Рисунок Д.Дяченка 1920-х років*

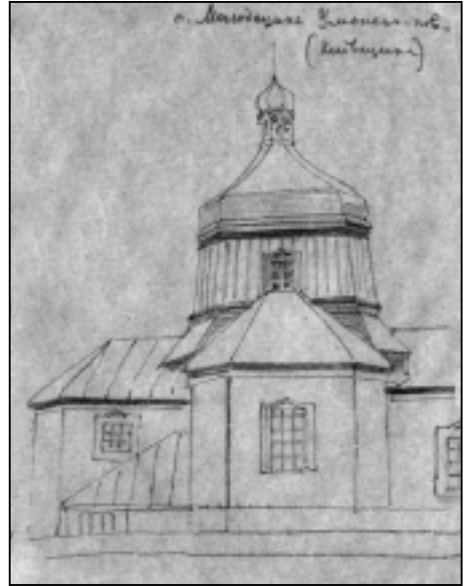
Дерев'яна церква у с.Липки Сквирського повіту на Київщині.
Рисунок Д.Дяченка 1920-х років

Дерев'яна церква у с. Соловіївка Радомиського повіту на Київщині.
Рисунок Д.Дяченка 1920-х років

Дерев'яна дзвіниця на Київщині.
Рисунок Д.Дяченка 1920-х років

Дерев'яна церква у с. Молодецьке
Уманського повіту на Київщині.
Рисунок Д.Дяченка 1920-х років

Дерев'яна церква у с. Соловіївка Радомишльського повіту на Київщині.
Рисунок Д.Дяченка 1920-х років

Дерев'яна церква у с. Дмитрушки
Уманського повіту на Київщині.
Рисунок Д.Дяченка 1920-х років

"Церква в с. Липовському
Золотоніського повіту, збудована
заходами сотника Леонтовича і
парахвії, год 9 розібрана за старістю".
Рисунок Д.Дяченка 1888 р.

"Церква в Полтавській губернії"
Офорт Л.Жемчужникова
1860-х років

Іконографічні матеріали про втрачені архітектурні об'єкти в архівах представлені досить скромно, проте вони мають чи не найбільшу цінність для історика архітектури. Найважливіші з них - малюнки, гравюри й літографії, що фіксують загальні вигляди, панорами, перспективи міст, комплексів і ансамблів. Класичними в цьому плані є види Києва, його околиць, окремих споруд, замальовані голландським художником А. ван Вестерфельдом, гравюри К.Томашевича з зображенням м.Кам'янця-Подільського, Д.Сінкевича з зображенням утрачених споруд Крехівського монастиря, серія гравюр з зображенням Почаївського монастиря до його перебудови у XVIII столітті, дереворити й мідьорити київських лаврських, чернігівських та новгород-сіверських стародруків XVII - XVIII століть. Їм присвячена чимала література. Більшість з них опубліковані у різних виданнях [50]. Гравюри й естампи

з видами Львова та інших міст Галичини розглядуваної доби зібрано у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника НАН України (далі - ЛНБ). Найціннішими інформаційно є зображення втрачених архітектурних об'єктів, зокрема гравюри А.Гогенберга 1618 року, Я.-О.Горчина 1665 року, К.-А.Недбаловича 1702 року, естампи Ф.Пернера та Й.-К.Гаффнера 1772 року, види Львова А.Прікснера та Ж.Вейніга кінця XVIII століття [51]. Нещодавно виявлено й опубліковано ще одне цінне іконографічне джерело - альбом рисунків шведського художника К.-П.Мазера, котрий з документальною точністю зарисовував найвизначніші архітектурні споруди Києва й Лівобережжя [61].

*Троїцька церква в Лубнах.
Рисунок К.Мазера 1851 р.*

Значну джерельну вартість мають і фотографії другої половини XIX століття, що фіксують окремі архітектурні об'єкти, а також їхню композиційну роль у забудові тогочасних міст і сіл. Вони зберігаються в Ленінградському відділенні Інституту археології Російської Академії Наук (Санкт-Петербург), у багатьох українських архівах. Найповніша збірка таких фотодокументів зберігається в Довідково-інформаційному фонді інституту НДІТІАМ.

Дерев'яна церква у с. Хохлівка на Глухівщині. Акварель Г.Нарбута 1912 р.

*Надгробок гетьмана К.Розумовського
у Воскресенській церкві в Батурині.
Фото Ф.Ернста 1927 р.*

*Фрагмент епітафії
К.Розумовського з його гербом.
Фото Ф.Ернста 1927 р.*

можна замовчувати. В останнє десятиріччя перед українським суспільством постав комплекс проблем: необоротності втрат, автентичності культурної спадщини й можливості відтворення знищеного. Сталося майже так, як передбачав Дмитро Донцов у 1950-х роках: "Все починається з містики, і все кінчається політикою. Але безплідною є остання без першої".

Національне пробудження кінця ХХ століття закономірно поставило на порядок денний проблему реабілітації всього, знищеного окупантом - і людей, і храмів, і пам'яток. Протягом 1984-1989 років у Києві дуже бурхливо розвивалися події довкола відбудови Успенського собору Києво-Печерської лаври: було опрацьовано два принципово відмінних проекта, проте жоден з них не вдалося реалізувати внаслідок необорних технічних, а головне - політичних перешкод. Вчені і

Проектних матеріалів щодо будівель і споруд, давніших середини ХVІІІ століття, збереглося дуже мало (переважно, по об'єктах Західної України). Проте важливим, досі недооціненим джерелом є проектні матеріали ХІХ-початку ХХ століть, які стосуються реконструкцій, добудов і перебудов різних архітектурних об'єктів. Ці кресленики, нерідко виконані вправно і високопрофесійно, такими відомими архітекторами, як А.Меленський, П.Спарро, А.Гросс, А.Куцевич, А.Карташевський та багато інших, дають нам уявлення про те, як виглядали в їхні часи певні архітектурні споруди, що не збереглися. Так, завдяки кресленнику А.Меленського ми знаємо, як виглядав Київський магістрат на Подолі і це послужило аргументом за включення цієї споруди до Програми відтворення видатних пам'яток. Ці проектні матеріали зберігаються у фондах РДА, ЦДА України, обласних архівах, а також в зарубіжних архівосховищах (Відень, Варшава, Краків).

Всі ці джерела комплексно використані нами при підготовці цієї монографії.

Ми вважаємо необхідним заторкнути ще одну проблему, яка ніби й не стосується прямо головної теми цієї книги, проте її не

фахівці ніби-то не змогли порозумітися між собою щодо технічних розв'язань; але насправді тодішній правлячий комуністичний режим, попри прихильні словесні декларації, не був зацікавлений у відродженні знищених ним же святинь.

Вже за часів незалежності між фахівцями розгорілася гостра дисусія щодо припустимості відбудови знищених стародавніх храмів та інших пам'яток. Відомий історик архітектури Наталія Логвин зайняла безкомпромісну позицію: те, що зруйновано - втрачено назавжди. Тож відбудова, приміром, Михайлівського Золотоверхого собору - це фальсифікація історії [52]. Однак більшість фахівців дотримувалися іншої позиції, сформульованої Ларисою Скорик як назва її статті: "Вибираємо відродження" [53].

Аби покласти край полеміці й опрацювати зважений концептуальний підхід до такої складної справи, Міністерство культури України 1994 року провело науково-практичний семінар "Відтворення втрачених пам'яток: історичний і правовий аспекти" [54], за результатами якого було вперше на офіційному рівні ухвалено "Методичні рекомендації з відтворення втрачених пам'яток" (див. додатки 2, 3). У них, зокрема, було зазначено, що відродження знищених пам'яток - це не інтелігентська забаганка, а нагальна суспільна потреба, бо українська духовна спадщина у ХХ столітті зазнала безпрецедентного винищення. Водночас, при натурному повномасштабному відтворенні зруйнованих архітектурних витворів виникають проблеми, що ставлять цю діяльність на межу, за якою розпочинається фальсифікація культурних цінностей. Тож у загальному випадку відтворені об'єкти не можуть визнаватися повновартісними пам'ятками історії та культури, а набувають значення лише символів певних історичних епох. Стосовно відтворення втрачених старовинних споруд не може бути універсальних чи догматичних засад, придатних на всі випадки. У кожному випадку питання слід розв'язувати з урахуванням всіх аспектів конкретної ситуації, а саме: історико-культурного значення, містобудівної доцільності, документальності та композиційної узгодженості з довкіллям.

Неприпустимим вважається натурне повномасштабне відтворення втрачених унікальних пам'яток архітектури в первісному вигляді або ж на підставі гіпотез і аналогій. У цьому сенсі непорушною лишається заасада Венеційської хартії 1964 року: "Реставрація припиняється там, де розпочинається гіпотеза". Показово, що наприкінці "Методичних рекомендацій" зазначено, що за умов економічної кризи необхідно запровадити на термін до 2000 року (!) мораторій на відбудову знищених пам'яток коштом державного бюджету, спрямувавши натомість державні кошти лише на наукові та проектні розробки й консервацію уцілілих пам'яток історії та культури [55].

Серед усіх конфесій в Україні найбільшу зацікавленість справою відбудови знищених церков виказала Українська Православна Церква - Київський Патріархат. Саме її ієрархія на чолі з блаженою пам'яті Святішим Патріархом Мстиславом відгукнулася на заклик письменника Олеса Гончара і взяла участь у створенні громадського фонду для збирання коштів на відбудову Михайлівського Золотоверхого собору. Коштів надійшло надто мало - лише стільки, щоб розпочати попередні дослідження.

Вже 1994 року стало очевидним, що без державної підтримки ця справа з місця не зрушить. У кінці 1995 року численні звернення до Уряду і Президента досягли мети, наслідком чого став Указ Президента України Л.Кучми від 9 грудня 1995 року "Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури", в якому відбудову Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві та Успенського

собору Києво-Печерської лаври визнано загальнодержавним пріоритетом. Цим Указом створено Комісію з питань відтворення видатних пам'яток історії та культури при Президентові України, яку очолив академік НАН України Петро Тронько. Президент України Л.Кучма розпорядженням від 27 січня 1996 року затвердив “Першочергові заходи” щодо відбудови цих святинь, де були передбачені терміни проведення науково-дослідних, проектних і відбудовчих робіт із завершенням їх до кінця 2001 року.

Згаданим вище Указом Президента України було також передбачено створення Всеукраїнського фонду відтворення пам'яток. Уряду було доручено розробити і затвердити довгострокову Державну програму відтворення визначних пам'яток історії та культури.

Кабінет Міністрів розроблення цієї програми поклав на відповідні міністерства і відомства, Комісію з питань відтворення визначних пам'яток історії та культури при Президентові України та Національну академію наук України (див. додаток 6). До опрацювання програми були залучені провідні науково-дослідні організації України, зібрано пропозиції щодо відтворення пам'яток від обласних, Київської і Севастопольської міських державних адміністрацій, уряду Автономної Республіки Крим. На цій основі фахівці інституту “Укрпроектреставрація”, Управління охорони та реставрації пам'яток містобудування і архітектури Держбуду України за участю автора цієї книги протягом 1996-1997 років опрацювали перелік пам'яток, методичні та організаційні засади їх відтворення.

Проект Державної довгострокової програми відтворення визначних пам'яток історії та культури України в 1998 році було розглянуто і схвалено Науково-методичною радою з питань охорони та реставрації пам'яток містобудування і архітектури Держбуду України, Комісією з питань відтворення визначних пам'яток історії та культури при Президентові України, а також Мінкультури, Національною академією наук України, Українським товариством охорони пам'яток історії та культури, Українським комітетом Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць (ІКОМОС). При цьому проект програми було дещо доопрацьовано і перелік об'єктів, запропонованих до відтворення, значно змінено. На наш погляд, не всі з цих змін були обгрунтованими.

На цій основі Кабінет Міністрів України постановою від 23 квітня 1999 року № 700 затвердив Програму відтворення видатних пам'яток історії та культури України. В ній визначено перелік пам'яток, які передбачається відтворити, критерії та підстави допустимості та правомірності відтворення, порядок ведення науково-дослідних, проектних, реставраційних та будівельних робіт (дов. додаток 7).

Функції координації та нормативно-методичного забезпечення всіх робіт з відтворення пам'яток покладено на Держбуд України. Міністерствам, іншим центральним органам виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям доручено продовжити роботу з вивчення та складання реєстру втрачених пам'яток історії та культури, а також розробити комплекс заходів щодо забезпечення реалізації Програми. Їм же доручено й вишукувати кошти для реалізації заходів Програми.

Перелік пам'яток, включених до Програми, включає 56 об'єктів з усіх регіонів України. Найбільшою кількістю пам'яток (11) представлено Київ. Прикметно те, що з цих 56 об'єктів рівно половина, а саме - 28 є православними храмами.

За наявності фінансових можливостей в органах місцевого самоврядування, крім вказаних об'єктів, визначених Програмою, можуть бути відтворені також й інші втрачені пам'ятки при відповідному обгрунтуванні. До речі, обгрунтуванню рішень,

що ухвалюються з питань відтворення зруйнованих пам'яток, зараз надається пріоритетне значення. Вважається, що в Україні втрачено кілька тисяч архітектурних об'єктів, які мали певну історико-культурну цінність. Щонайменше по 400 з них збереглася фіксаційна документація різної міри докладності (описи, гравюри, малюнки, фотографії, кресленики, окремі деталі тощо). Відносно повна фіксація є тільки по 100-150 об'єктах. Зрозуміло, що далеко не всі навіть з цієї сотні об'єктів заслуговують на відтворення. Тому в основу формування переліку відтворюваних пам'яток було покладено критерії історичної, мистецької та культурної їх цінності, а також методологію реставрації.

Під реставраційним відтворенням розуміється науково обґрунтована відбудова пам'ятки, понад 50 % наземного об'єму якої втрачено. Відтворення пам'ятки є унікальним актом, що здійснюється у виняткових випадках при наявності достатньої документації. Зважений відхід від такої позиції можливий тільки в окремих випадках, з огляду на безпрецедентні акти вандалізму щодо об'єктів архітектурної спадщини України.

Були опрацьовані й прийняті також чіткі критерії допустимості і правомірності відтворення. Згідно з ними, об'єкт відтворення має бути таким, що знищений внаслідок акту вандалізму, воєнних дій, стихійного лиха, пожежі, землетрусу тощо, інших причин руйнівного характеру. Об'єкт відтворення має бути таким, втрата якого спричинила деформацію історичного містобудівного середовища, а його відтворення диктується вимогами повернення історичному ансамблю (комплексу) його містобудівної та композиційної цілісності.

Об'єкт відтворення має бути забезпечений архівною фіксаційною документацією, необхідною для відтворення (описи, обміри, проектні та виконавські кресленики, гравюри, малюнки, фото, макети). Рішення про достатність чи недостатність джерельної бази до відтворення об'єкта ухвалює в кожному конкретному випадку спеціалізована наукова рада. Відтворення об'єкта за відсутності архівної документації та натурних досліджень, на підставі лише наукових реконструкцій, не допускається.

Об'єкт має відтворюватись, як правило, на його історичному місці, зафіксованому обмірами або збереженими натурними залишками. Відтворення об'єкта на іншому місці, з причин пізнішої забудови його історичної території, може допускатися тільки у виняткових випадках.

Вирішення практичних питань відтворення конкретних пам'яток регламентується нормативним документом "Порядок розробки, погодження та затвердження проектної документації на відтворення втрачених пам'яток архітектурної спадщини" (затверджено наказом Держбуду України від 22 квітня 1998 року № 86 у редакції наказу від 28 квітня 2000 р. № 89 - див. додаток 8).

До розроблення науково-проектної документації залучаються, як правило, на конкурсних засадах, наукові і проектні організації, проектні колективи та окремі фахівці, які мають ліцензії на право здійснення науково-проектних робіт з реставрації пам'яток. Поки що такі роботи на високому фаховому рівні спроможний виконувати тільки державний інститут УкрНДІпроектреставрація.

У разі необхідності для вирішення складних технічних проблем відтворення пам'яток проводяться конкурси з метою пошуку найкращих інженерно-технічних вирішень. 1998 року такий конкурс було проведено для пошуку оптимальних технічних вирішень щодо відбудови Успенського собору Києво-Печерської лаври.

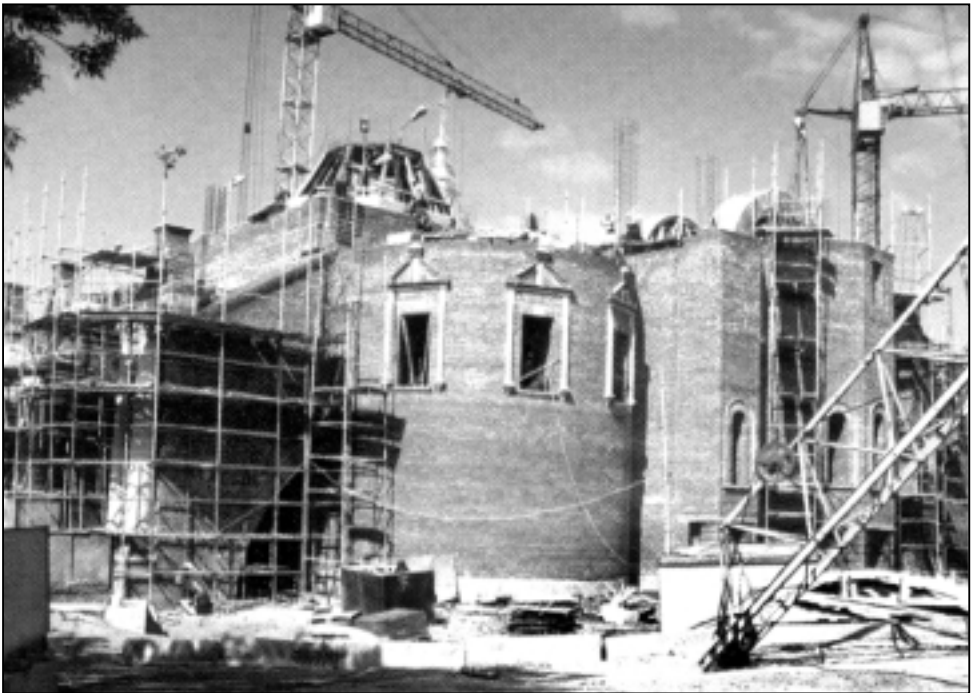
Затвердження проектів відтворення втрачених пам'яток здійснюється заведеним ладом, а саме - за погодженням з Держбудом та Комісією з питань відтворення видатних пам'яток історії та культури при Президентові України.

Опрацюванню проектної документації завжди передують археологічні, історико-архівні дослідження та інженерні вишукування.

Реставраційні та будівельні роботи з відтворення пам'яток виконуються спеціалізованими реставраційними та будівельними організаціями, які мають достатній досвід, належний виробничий потенціал і відповідну матеріально-технічну базу при наявності ліцензій на право проведення таких робіт.

До відтворення пам'яток можуть залучатися різні організації України та інших держав через проведення тендерів, конкурсів на виконання робіт як в цілому, так і окремих їх видів. Поки що ці роботи в Україні спроможні провадити тільки реставраційні виробничі організації, об'єднані в корпорацію "Укрреставрація".

Для фінансового забезпечення відтворення пам'яток залучаються кошти державного та місцевих бюджетів, кошти юридичних та фізичних осіб, добровільні внески і пожертви. Місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування можуть вишукувати інші джерела фінансування відповідно до чинного законодавства України. Відтворення містобудівних комплексів і ансамблів, таких як ринковий квартал у Жовкві чи ансамбль забудови Ринку в Кам'янці-Подільському, буде вестися коштом інвесторів.

Відбудова Михайлівського Золотоверхого собору в Києві у 1998 р.

Зараз в Україні найактивніше відбудовують втрачені пам'ятки у Києві: вже відтворено церкву Успіння Богородиці Пирогощої на Подолі, ансамбль Михайлівського Золотоверхого монастиря, Успенський собор Києво-Печерської лаври [56]. На черзі - церква Різдва Христового на Подолі, деякі інші церкви та дзвіниці.

Приклад столиці України активізував роботи з відтворення пам'яток по всій Україні. Влітку 2001 року завершено реставраційне відтворення Володимирського собору в Херсонесі. Розпочато відтворення кафедрального собору в Одесі: 2001 року відбудовано соборну дзвіницю, яка повернула собі роль головної містобудівної домінанти Одеси, й розпочато зведення головного об'єму собору. 2001 року почали відбудовувати Успенський собор у Полтаві, щоправда без проектної документації, погодженої і затвердженої заведеним ладом. Планується відбудувати й собор у Сімферополі.

Досвід відтворення втрачених пам'яток виявив дуже багато негативних моментів, які й справді підвели нас до межі масової фальсифікації архітектурної спадщини. Характерним прикладом цього є Успенський собор у селі Крилосі біля Галича, який взагалі не підлягає відтворенню з огляду на те, що ніхто не знає, як виглядав той княжий собор, зведений у XII столітті й зруйнований остаточно десь у XIV столітті. Тому його й не було включено до Програми відтворення пам'яток. Все, що треба було зробити - дослідити й законсервувати підмурки собору та реставрувати каплицю, зведену на його рештках. Та амбіції місцевих "удільних князьків" виявилися сильнішими за науково-методичні й законодавчі обмеження і вийшли за межі здорового глузду. В результаті 1999 року на унікальній пам'ятці археології розпочалися відбудовчі роботи, які провадилися у варварський спосіб, без наявності проектної документації, погодженої і затвердженої заведеним ладом. Після численних протестів науковців і громадськості ці роботи зупинила Прокуратура. Проте "відбудовники" не вгамовуються і мають намір продовжити зведення анти-історичної фальшивки.

У міжнародній науковій громадськості викликає занепокоєння триєдина проблема збереження автентичності пам'яток, визначення припустимих меж відтворення, з'ясування небезпечності фальсифікації культурних цінностей. Свідченням цього стала регіональна конференція на тему: "Культурна спадщина: автентичність і історична реконструкція", організована ICOMOS з ініціативи ICCROM на запрошення Латвійської національної комісії UNESCO та Державної інспекції з охорони культурної спадщини Латвії у співпраці з Комітетом світової спадщини та Фондом культурного надбання Латвії. Конференція відбулася в Ризі 23-24 жовтня 2000 року. У ній взяли участь делегації Естонії, Латвії, Литви, Білорусі та України, спільно з колегами з ICCROM, Канади, США й Великобританії. Результатом їх роботи стала Ризька хартія про автентичність та історичну реконструкцію культурної спадщини (див. додаток 9). У цьому документі виявлено цілком науковий, зважений підхід до проблеми: підкреслено абсолютну цінність автентичної пам'ятки і наголошено на вкрай обережному й обмеженому застосуванні копіювання культурної спадщини, яке в принципі є підміною свідчення минулого, бо кожен архітектурний витвір має відображати той час, коли він створений.

Тому завершуючи цей розділ ми підкреслюємо: ті 396 архітектурних об'єктів, які подані в наступному ілюстрованому Довіднику - це не "кандидати на відтворення". То - об'єкти нашої пам'яті. І як такі вони мають бути присутні в нашій культурі, незважаючи на знищення їх матеріальної субстанції. Для того й писалася ця книга.

Та найголовнішою метою - не тільки цієї книги, а й усієї пам'яткоохоронної діяльності - є збереження від руйнувань автентичних пам'яток. Тому завершуємо цей розділ розлогою цитатою з М.Макаренка, бо ці слова за 100 років, що минули від часу їх написання, не втратили актуальності:

“Не слід дивуватися з того швидкого нищення старовинних пам'яток мистецтва, коли в нашого “культурного” громадянства таке поняття про мистецтво та його пам'ятки. Мусимо дивуватися з іншого: як могли ще зберегтися ці пам'ятки, незважаючи на непереможну сверблячку руйнувати в місцевих можновладців. Якщо державна установа, якій доручена охорона пам'яток, висловлюється за бажаність зберегти певний мистецький твір, а місцевий представник з властивим йому авторитетом твердить, що сама пам'ятка не становить інтересу, то воістину потрібні великі зусилля для врятування й збереження цих чудових пам'яток (...)

І потрібна посилена боротьба людей, що цінують чудові твори мистецтва минулого, проти цих “культурних” вандалів, робота яких значно небезпечніша від руйнівної сили темних мас, яка часто не відає, що чинить.

І боротьба має вестися доти, доки у свідомість інтелігентного народу не ввійде змалечку, зі шкільної лави любов до краси, повага до прекрасного та його пам'яток, повага до мистецьких залишків нашого багатого минулого, у яке вкладено стільки життя, любові й почуття прекрасного” [37].

*Руйнування Спасо-Преображенської церкви (1751 р.)
у с.Рогожани Володимир-Волинського району Волинської області.
Фото В.Лащенко листопада 1972 року*

ДОВІДНИК АРХІТЕКТУРНИХ ОБ'ЄКТІВ

I. Середня Наддніпрянщина і Північне Лівобережжя

Київ

Архітектурно-містобудівна спадщина столиці України охоплює широкий хронологічний діапазон пам'яток XI - XX століть. Найціннішими є пам'ятки доби Київської Русі, Гетьманщини (українське відродження і бароко), класицизму та історизму. Архітектурна спадщина радянської доби визначається найпрестижнішими урядовими будівлями. У Києві на державний облік узято 719 пам'яток, з них 390 - національного значення. Два комплекси - собор Святої Софії з прилеглими монастирськими будівлями та Києво-Печерська лавра включені ЮНЕСКО до Списку всесвітньої культурної спадщини. Відомо понад 600 нововиявлених пам'яток архітектури, які після відповідних досліджень будуть узяті на державний облік. У місті на базі комплексів архітектурної спадщини створено 3 заповідника і 2 музеї: Національний заповідник "Софія Київська", Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Державний історико-культурний заповідник "Стародавній Київ", Музей народної архітектури і побуту України та Музей "Київська фортеця".

1. Собор Михайлівського Золотоверхого монастиря (вул. Трьохсвятительська, 6). Збудований у 1108-1113 роках, перебудований у XVII-XVIII століттях. Зруйнований протягом 1935-1937 років. Відтворено у 1997-1999 роках.

Михайлівський Золотоверхий монастир має складну й не до кінця з'ясовану історію. Він виник не у XII столітті, як багато хто переконаний зараз. Насправді, в південному куті Старокиївської гори, який був оточений валами і збудований тільки в XI столітті, діставши найменування "Город Ізяслава Ярославовича і Святополка Ізяславовича", існував Димитрівський монастир, вперше згаданий у літопису під

Загальний вигляд Михайлівського Золотоверхого монастиря.
Рисунок К.Мазера 1851 р.

Загальний вигляд Михайлівського Золотоверхого собору. Рисунок К.Мазера 1851 р.

Михайлівський Золотоверхий собор. Вигляд з південного сходу.
Рисунок К.Мазера 1851 р.

*Вигляд собору з боку дзвіниці. Фрагмент.
Фото 1920-х років*

*Західний фасад собору.
Фото початку XX ст.*

Загальний вигляд собору з дзвіниці на початку руйнування. Фото 1934 р.

1062 роком. Його заснував, як свій патрональний, син Ярослава Мудрого Ізяслав, у святому хрещенні Дмитрій. На честь свого небесного заступника великий князь київський і назвав монастир Дмитрівським, фундувавши тут собор. За задумом засновника цей монастир мав скласти конкуренцію Печерському - про це прямо свідчить Літописець: "Коли ж монастир Печерський було споруджено, а ігуменство держав Варлаам, Ізяслав (...) вивів Варлаама на ігуменство до святого Дмитрія, бо хотів зробити його вищим од свого монастиря, надіючись на багатство. Многі бо монастирі цесарями, і боярами, і багатством поставлені. Та не такі вони, як ті, що поставлені сльозами, і постом, і молитвою, і неспанням". Наслідком переходу Варлаама в новий монастир стало обрання Св.Феодосія ігуменом Печерського монастиря.

Син фундатора, Ярополк Ізяславович, окрім другого (православного) імені Гаврило мав ще й третє ім'я, католицьке, - Петро. Саме на відзначення свого католицького патрона він і розпочав будівництво в батьковому монастирі собору Св. Петра. Закінчити будівництво він не встиг: 1087 року його було вбито і поховано в мармуровому саркофазі в соборі Св. Петра у Дмитрівському монастирі.

Серед дослідників немає одностайності в питанні про муровані храми Дмитрівського монастиря. Деякі (Леонід Махновець) вважають, що церква Св.Димитрія була просто переосвячена на церкву апостола Петра і ототожнюють її рештки із давньоруською спорудою, розкопану у дворі будинку по вул. Трьохсвятительській, 4-а. На думку Юрія Асеева, до якої приєднуємося і ми, фундатор монастиря збудував Дмитрівський собор не мурованим, а дерев'яним, оскільки в літописному тексті вжито термін "постави" а не "созда", як слід було б сказати про муровану споруду. Син фундатора, Ярополк, будував у цьому монастирі собор Св.Петра, але не встиг його завершити. Вірогідно, після його смерті добудований мурований собор переосвятили на Дмитрівський, без уваги на прокатолицькі симпатії покійного князя, одруженого з католичкою Кунігундою, дочкою Мейсенського маркграфа Отто. Але на цьому історія з перейменуваннями не скінчилася. Дочка князя Ярополка Анастасія, пам'ятаючи про конкуренцію Дмитрівського монастиря з Печерським, заповіла заснований батьком собор Печерському монастиреві. Як свідчить Лаврентіївський літопис під 1128 роком, "перейша церков Дмитрія печеряни і нарикоша ю Петра з гріхом великим і неправо".

Але в цей час Дмитрівський монастир вже мав іншу домінанту. До справи взявся молодший брат Ярополка, Святополк Ізяславович, охрещений Михайлом. На честь свого небесного патрона він зводить мурований Михайлівський храм за

взірцем Успенського собору Печерського монастиря. Символічно, що храм було закладено 11 липня 1108 року, в роковини смерті княгині Ольги (вона на той час ще не була канонізована).

Це був шестистовпний хрещатобаневий храм з чітко виявленим нартексом, трьома апсидами і одною позолоченою банею, від чого пішла назва “Золотоверхий”. До нартекса з південного боку прилягала хрещальня у вигляді маленького чотиристовпного храму. Собор було збудовано з каміння і плінфи на вапняно-цементно-вапняковому розчині технікою “змішаного мурування” (*opus mixtum*). Його інтер'єр прикрашали мозаїки і фрески.

1113 року великий князь київський Святополк Ізяславович помер і був похований у Михайлівському Золотоверхому соборі. Його третьою дружиною була Варвара, дочка візантійського імператора Олексія I Комнина. Їдучи на Русь, вона взяла із Константинополя мощі святої Варвари, які відтоді, як одна з головних православних святинь, зберігалися в Михайлівському Золотоверхому соборі (нині - у Володимирському соборі в Києві). Окрім княгині Варвари, в соборі поховано ще кілька князів династії Ізяславичів.

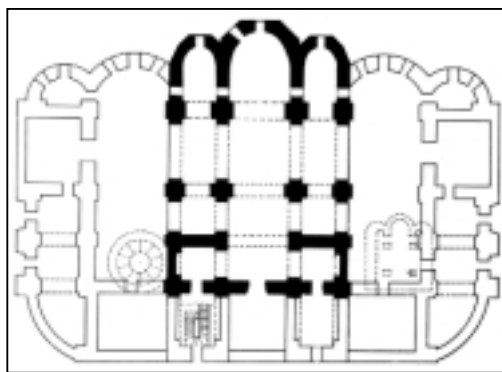
1240 року собор і монастир потерпіли під час монголо-татарського погрому Києва, але не занепали. З 1398 року монастир уже згадується в документах як Михайлівський. Димитрівська церква (церква Св.Петра) не пережила лихоліть. Відомо лише її місцезнаходження і гіпотетичний план, згідно з яким той храм мав бути схожий на Успенський собор Печерського монастиря.

Роль Михайлівського Золотоверхого монастиря стала особливо значною після Берестейської унії 1596 року, коли до рук уніатів потрапили Софія Київська й багато інших київських православних монастирів. Після відновлення православної ієрархії 1620 року, за митрополита Йова Борецького, Михайлівський монастир став кафедральним. Тоді ж тут було засновано друкарню.

Починаючи з XVII століття в монастирі весь час іде будівництво: зводять дерев'яну трапезну з церквою Йоана Богослова (1613 р.), в Михайлівському соборі - новий іконостас (1631 р.) на замовлення Йова Борецького (1718 року його замінив новий, подарований гетьманом І.Скоропадським). Коштом гетьмана Богдана Хмельницького була заново позолочена по міді баня собору. Протягом XV-XVIII ст. Михайлівський собор значно перебудовується, що привело до його розширення, зміни об'ємно-просторової композиції - він стає семиверхим, у бароковому

*Поперечний переріз собору.
За І.Моргилевським*

План собору. За І.Моргилевським

*Фрагмент бічного фасаду собору.
Фото 1930-х років*

оформлені, з прибудовами і аркбутанами (які іноді називають контрфорсами).

Необхідність будівництва масивних аркбутанів, які суттєво змінили фасади і весь архітектурний устрій собору, свідчить, на нашу думку, про досить слабку інженерну підготовку тогочасних зодчих, котрі припустилися серйозних конструктивних прорахунків. Коли в 1715 і 1731 роках до давньоруського ядра храму прибудували бічні приділи, пробивши великі арки у давніх північній і південній стінах, ціла будівля почала давати нерівномірну усадку й ті приділи мало не розірвали навпіл старий собор. Тому й виникла необхідність прибудови 1746 року з трьох боків масивних аркбутанів з одноповерховими приміщеннями між ними та двох високих ризалітів на західному фасаді. Ці заходи допомогли стабілізувати роботу конструкцій.

Після завершення перебудови 1746 року пластичні засоби вирішення фасадів собору стали розмаїтішими. З'явилося декоративне

штукатурне ліплення, яке майстри виконували на місці за рисунками архітекторів по каркасу з дроту, закріпленому на мурі кованими цвяхами. При цьому майстер, зберігаючи загальну композицію декору, задану архітектором, моделював кожну форму індивідуально. Орнаментальні мотиви рослинного характеру в техніці барельєфа й горельєфа з маскаронами, раковинами, гербами, купідонами утворювали фризи, облямовували вікна, заповнювали тимпани сандриків, фронтонів і порталів, накладалися на лопатки, пілястри й фризи антаблементів. Застосовувалися також керамічні полив'яні поліхромні розетки. При цьому єдність і чіткість композиційної побудови була досягнута завдяки використанню ордера.

П'ятиярусний бароковий іконостас центрального вівтаря створив майстер Григорій Петров із Чернігова коштом І.Скоропадського. Ікони до іконостаса написав київський священник Стефан Лубенський. 1888 року при черговому ремонті собору демонтували верхні яруси іконостаса для того, щоб відкрити для огляду мозаїки і фрески у вівтарі. У такому вигляді - як одноярусна передвівтарна перегороджа (з намісним рядом і празниками) - іконостас проіснував до 1935 року. Іконостаси бічних вівтарів були високими, п'ятиярусними. Виконані вони були значно пізніше: Катерининський - 1732 року, Варваринський - у першій половині XIX століття.

На початку XVIII століття в монастирі зведено муровану триярусну дзвіницю (1716-1719 рр.) та муровану трапезну з церквою Йоана Богослова (1713 р.). Протягом XVIII - початку XX століть відбулася повна заміна дерев'яних мона-

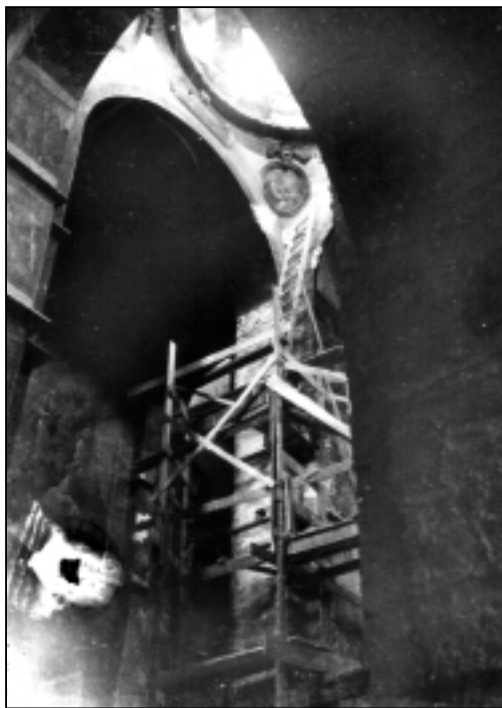
стирських споруд мурованими. Так наслідком багатовікової будівничої діяльності постав другий за композиційною роллю (після Софії Київської) ансамбль Верхнього міста. Разом із Софійським монастирем Михайлівський утворював унікальну в світовому містобудуванні композицію, коли дві висотні дзвіниці були поставлені одна проти одної, замикаючи з двох боків перспективу вулиці, яка їх сполучала (нині - Володимирський проїзд). Обидва ансамблі панували в панорамі Києва, сприймаючись разом і уособлюючи сакральний осередок міста.

Вельми промовистим, у контексті нашої історії, є посвячення собору. Найперші на Русі собори загальнодержавного значення посвячувалися Богородиці (Десятинна церква в Києві, Софійські собори в Києві, Новгороді й Полоцьку, Успенські собори у Володимирі-Волинському й Володимирі на Клязьмі, згодом - у Москві). Княжі патрональні храми і монастирі присвячувалися, здебільшого, святым воїнам, оскільки князь мав бути, передусім, воїном. Князь, який виходив за межі вояцького стереотипу, ризикував втратити не тільки свою репутацію, але й владу. До речі, саме таким і був засновник Михайлівського собору Святополк Ізяславович: хворобливий, непитущий книжник, сентиментальний любитель жінок, що в усьому їх слухався, він терпів зневагу від князів і лише завдяки заступництву Володимира Мономаха не втратив київського престолу. Але в посвяченні свого собору він витримав вояцьку лінію: храм одного святого воїна - Дмитрія Солунського - доповнив храм в ім'я святого воєначальника Архістратиґа Михаїла, якого віддавна шанували в Малій Азії. У Візантійській імперії його уважали покровителем імперії та армії. Культ Михаїла у Візантії особливо розвинувся за імператора Василя I Македонянина, звідки й був занесений до Києва.

Тут Св. Михаїл уважався заступником князів і війська в походах. Пізніше, в добу козаччини, Архістратиґ Михаїл став покровителем Війська Запорозького. Окрім того, з XII століття Архангел Михаїл став династичним знаком київських Мономаховичів - Мстислава I (1125 - 1132) та його нащадків. У XII та XIII століттях зображення архістратиґа було на княжих печатках, шоломах, гербових щитах - він став ніби емблемою Київської держави. А після втрати Києвом столичного статусу Архістратиґ Михаїл продовжував уособлювати Київську землю (під Литвою, Польщею, Московою). Князівсько-вояцька семантика зображення архістратиґа відродилась у Гетьманщині: поруч з родовим гербом кожного гетьмана ставився знак

*Інтер'єр вітряря собору
після зняття мозаїк і фресок.
Фото 1935 р.*

*. Інтер'єр собору.
Фото 1934-1935 років*

ня щодо знесення всього ансамблю Михайлівського Золотоверхого монастиря ухвалило політбюро Центрального комітету Комуністичної партії (більшовиків) України 27 березня 1934 року. При цьому було доручено зняти найцінніші фрески і мозаїки. Їх почали знімати 26 червня 1934 року під керівництвом спеціально запрошеного до Києва професора В.Фролова, керівника мозаїчної майстерні Ленінградської академії мистецтв. Роботи провадились поспіхом, тож урятувати вдалося дуже мало: мозаїчна композиція “Євхаристія” була перенесена на хори Софійського собору, де перебуває дотепер. Водночас у фондах Софійського заповідника збереглося 172 кілограми смальти з Михайлівського собору (розсипом). Ще більша кількість розсипу смальти потрапила у 1934 році до “Всеукраїнського музейного городка” (нині - Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник). Весь цей розсип - це знищені мозаїки Михайлівського собору. Навесні 1935 року собор почали обдирати: зняли позолочені аркуші міді з бань, знищили бароковий іконостас. 14 серпня 1937 року (за спогадами київських старожилів) собор підірвали амоналом.

Перед руйнацією собору і в процесі її професорові І.В.Моргилевському вдалося дослідити архітектурно-будівельні особливості собору й виконати досить точні обміри його. Ця документація, на щастя, збереглася. Без неї відтворення зруйнованого собору було б неможливим.

Рішення про відтворення собору ухвалено на найвищому державному рівні 9 грудня 1995 року. Вирішено відтворити собор у тих архітектурних формах, яких він набув у 2-й половині XVIII століття. Генеральним проектувальником собору визначено інститут “Київпроект” за участю творчої архітектурної майстерні

архістратига. Цю ж семантику знаходимо й набагато пізніше на заході: в Австрійській імперії Архангел Михайл уважався небесним заступником “Королівства Галиції і Лодомерії”, тобто Галичини й Волині. Все це свідчить про загальноукраїнську, а не регіонально київську, поширеність і визнання символіки Архістратига Михаїла, що ніби уособлює духовну місію Руси-України - бути воїном проти підступів хаосу і пільми. Про це писав у XX столітті український поет Леонід Мосендз: “А чи ви знаєте, хто є патрон нашої землі? Сам Святий Михайло, що ненавидить Сатану, що не хоче прощати його, Архістратиг, небесний маршал. Мені колись казав знайомий чех: “Страшного маєте патрона - будете великим народом...””.

Тож цілком закономірно, що саме храм, посвячений Архістратигу Михаїлу мав стати одною з найперших жертв тоталітарного режиму. Рішен-

*Співробітники І.Моргилевського на даху собору:
праворуч - художник Людмила Морозова й архітектор Микола Степанов.
Фото 1934 р.*

Ю.Лосицького, генеральним підрядником - корпорацію “Укрреставрація”. Роботи профінансовано з бюджету міста Києва і частково - з Державного бюджету України. Відбудова ця провадилася з тою ж більшовицькою безоглядністю, з якою колись руйнували собор. Це вже, мабуть, така традиція. Оголосивши кінцеві терміни введення в дію відбудованої споруди, а саме - до Різдва Христового 2000 року, Київська міська державна адміністрація потрапила в цейтнот, який примусив форсувати будівельні роботи без належного розв’язання дослідницьких і проектних завдань (див. додаток 5).

Хоча, до честі всіх учасників процесу відбудови, слід зазначити, що науковцям вдалося провести вичерпні археологічні дослідження території собору (керівник - доктор історичних наук Г.Івакін). У результаті цих досліджень віднайдено чимало цінностей, вартість яких (не лише історико-культурна, а й суто матеріальна) набагато перевищила кошти, витрачені на дослідження.

Інженерне вирішення відтворюваного собору викликало гостру дискусію серед фахівців. Зрештою, будівельні роботи розпочалися ще до того, як проектна документація була погоджена і затверджена заведеним ладом.

Відбудову здійснено кількома етапами: завдяки незвичайно теплій зимі 1997-1998 років удалося розпочати зведення собору ще перед новим 1998 роком, і впродовж наступних місяців мурування стін і склепінь шло майже безперервно. 21 листопада 1998 року освячено хрест на головній бані відбудованого собору. З того моменту розпочалися роботи з оздоблення інтер’єру, які в цілому завершено до 2000-ліття Різдва Христового. Собор освячено на День Києва 28 травня 2000 року і надано для богослужінь Українській Православній Церкві-Київському патріархату.

Руїни собору після вибуху 14 серпня 1937 р.

Архітектурно-пластичне вирішення інтер'єру собору виявилось дуже складною науково-практичною проблемою, що викликала тривалі дискусії серед фахівців. Зрештою відтворили центральний іконостас станом на 1888 рік, бічні іконостаси - у

*Відтворені собор і дзвіниця
Михайлівського Золотоверхого настиря.
Фото 1999 р.*

первісних формах, на повну висоту 5 ярусів. Копії давньоруських мозаїк і фресок повернули на ті поверхні, які вони прикрашали в автентичному соборі (оригінали мозаїк і фресок лишилися в музеях). Решта площин в інтер'єрі була розмальована сучасними мистцями у відповідній стилістиці: центральна частина - в стилі XII століття, бічні приділи - в стилі XVIII століття. Таке вирішення не можна визнати бездоганним з науково-методичної точки зору.

Загалом, відбудова Михайлівського Золотоверхого собору виявилася справою надто контроверсійною. Вже по завершенні робіт з'ясувалося, що собор, всупереч вимогам офіційно затвердженої "Концепції", відтворено зовсім не в тих архітектурних формах, яких він набув у добу розквіту бароко в середині XVIII століття. Справа втім, що були відтворені аркбутани,

які оточують основний об'єм собору з півдня і півночі, але не були відтворені одноповерхові приміщення між аркбутанами, які були зведені одночасно з останніми й забезпечували співмасштабність собору людині, підкреслювали основну композиційну ідею пірамідального наростання мас від периферії до центру композиції - головної бані, яка уособлює Ісуса Христа. Внаслідок цього архітектурний образ храму виявився спотвореним. Знизило якість відтворення пам'ятки й вчинене всупереч забороні Держбуду України антихудожнє пофарбування фасадів собору в інтенсивний синій колір з різнобарвним і негармонійним малюванням ліпленого декору.

Наскільки тривким виявиться цей витвір нашого часу - покаже майбутнє.

Літ.: [4, 15, 17, 24, 30, 56-69].

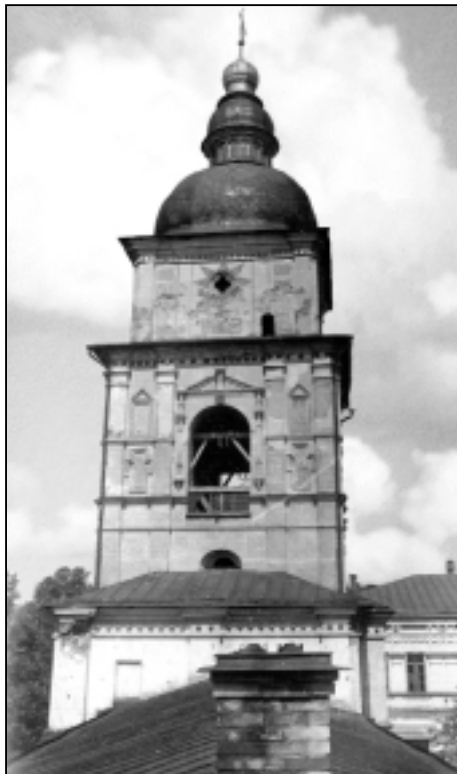
2. Дзвіниця Михайлівського Золотоверхого монастиря (вул. Трьохсвятительська, 6). Збудована у 1716-1719 роках, перебудована у XIX столітті. Зруйнована в 1934-1935 роках. Відтворена у 1997-1998 роках.

Будівництво мурованої монастирської дзвіниці взамін дерев'яної розпочалося 1716 року за ігумена Варлаама Ліницького. Існує припущення, що її автором був майстер Іван Матвієвич, котрий прибудовував бічні вівтарі до Михайлівського собору.

Дзвіниця належить до типу надбрамних, триярусних, "четверик на четверику". Типологічно близька до надбрамних дзвіниць київських Софійського (1698-1748 рр.) та Видубецького (1727-1733 рр.) монастирів. Virізняється Михайлівська дзвіниця широким нижнім ярусом та загальною масивністю архітектурних форм, лапідарністю декору. Дзвони містилися на другому ярусі, де на фасадах влаштовано широкі аркові

*Дзвіниця Михайлівського Золотоверхого монастиря.
Фото 1920-х років*

*Південний фасад дзвіниці.
Фото 1920-х років*

*Економічна брама Михайлівського
Золотоверхого монастиря.
Фото початку ХХ ст.*

отвори. На третьому ярусі був годинник. Вінчає дзвіницю триярусна баня. Загальна висота - 50 метрів. У ХІХ столітті дзвіниця зазнала деякої реконструкції, про що свідчить близьке до класицистичного облямування проїзду і альфрейне мальовання другого ярусу, що імітує вікна в нішах.

Після руйнування 1934-1935 років від дзвіниці лишилися тільки підмурки й фрагмент південної стіни першого ярусу. Дзвіниця стала другою після Економічної брами монастирською спорудою, відтвореною в тих архітектурних формах, які зафіксовані в іконографії на час руйнування. Матеріально-технічна структура цієї будівлі, як і Михайлівського собору, не відтворювалася: застосовано сучасне армоване цегляне мурування (це дозволило значно зменшити товщину стін і збільшити площі внутрішніх приміщень, де влаштовано церкву й музей), залізобетонні перекриття, карнизи, інші сучасні будівельні вироби. Відтворення альфрейного мальовання фальшивих вікон другого ярусу, м'яві профілі карнизів і горизонтальних гуртів, блакитне тло стін - все це в цілому створює враження деякої несправжності, "картонності" цієї будівлі. Проте є надія, що згодом "патина часу" прикриє архітектурні прорахунки й дзвіниця виглядатиме органічніше в архітектурному середовищі.

Літ.: [4, 56-61, 70].

3. Економічна брама Михайлівського Золотоверхого монастиря (вул. Трьохсвятительська, 6). Збудована у 1760 році, зруйнована протягом 1936-1937 років. Відтворена у 1997-1998 роках.

Економічна брама зведена в мурованій огорожі довкола монастиря. Вона вела на господарський двір, що містився на південь від трапезної. Огорожу почали будувати 1746 року, завершили близько 1775. Брама за своїми ар-

хітектурними формами є цілком традиційною для української архітектури середини XVIII століття - арка, фланкована півколонами й увінчана декорованим фронтоном. Дещо незвична тільки її орієнтація - під кутом до муру, який пролягає вздовж вулиці Трьохсвятительської. Завдяки такому розташуванню перед брамою виник невеликий майданчик. Причиною всього цього ми вважаємо суто функціональні потреби - так легше заїздити на монастирський двір. Вуличний фасад брами прикрашений валютами і штукатурним ліпленням досить наївного рисунка.

Ця брама разом з прилеглим муром була першим відтвореним об'єктом Михайлівського Золотоверхого монастиря. На пряслі муру праворуч від брами встановлено бюст Миколи Макаренка в пам'ять про його незламну позицію в захисті національної культурної спадщини загалом і Михайлівського Золотоверхого зокрема. Цей меморіал М.Макаренка дуже доречний саме тут, оскільки точне місце його загибелі і поховання невідоме.

Літ.: [4, 56-58, 60].

4. Успенський собор Києво-Печерської лаври (вул. Січневого повстання (Івана Мазепи), 21). Збудований у 1073-1078 роках, неодноразово перебудований у XV-XVIII століттях. Знищений 3 листопада 1941 року. Відтворений протягом 1999-2000 років.

За літописними даними Печерський Успіння Пресвятої Богородиці монастир заснований 1051 року поблизу села Берестового - замської резиденції київських великих князів. Монастир цей поступово став найбільшим релігійним центром Київської Русі. Назву "Печерський" він дістав від печер, де селилися перші ченці. Найменування лаври отримав 1688 року. Засновником монастиря є Св. Антоній з Любеча (тепер Чернігівської області). Після його смерті настоятелем став Св. Феодосій.

Монастир займає два високі пагорби правого берега Дніпра й улоговину між ними. Перші ченці селилися на дальньому пагорбі, що згодом став називатися Дальніми печерами. Перша монастирська церква Різдва Богородиці була підземною. Згодом на Дальніх печерах з'явилися наземні дерев'яні будівлі.

На початку 60-х років XI століття великий князь Ізяслав Ярославич подарував монастирю землю на горі над печерами. На цій землі у 70-х роках XI століття розпочалося спорудження мурованих будівель.

Центральне місце в монастирському ансамблі посів Успенський собор. Заснований 1073 року, будувався з 1075 по 1078 роки. Освячено 1089 року. Спочатку він був хре-

*Західний фасад Успенського собору
Києво-Печерської лаври в 1702 р.
за мідьоритом Л.Тарасевича з "Патерика"*

Західний фасад Успенського собору.
Рисунок К.Мазера 1851 р.

Успенський собор з південно-західного боку.
Рисунок К.Мазера 1851 р.

щато-баневим, шестистовпним, тринавовим, з однією центральною сферичною банею на циліндричному підбаніку. Існує версія канд. архітектури Н.Логвин про те, що собор первісно був п'ятибанним. У західній частині, над нартексом, були хори. Зі сходу виступали три апсиди - гранчасті зовні і циліндричні в інтер'єрі. Собор зведено технікою "opus mixtum" - з плінфи та каміння на цем'янковому розчині. Стіни собору в інтер'єрі прикрашали фрески та мозаїка. Підлога у вівтарі була частково

*Південний фасад собору.
Фото початку XX ст.*

мозаїчною, а частково викладена червоними шиферними плитами. Успенський собор став взірцем, за яким на Русі упродовж кількох століть зводилися міські й монастирські собори.

Протягом своєї багатомісячної історії собор зазнав численних руйнувань і перебудов. Наприкінці XI або на початку XII століття з північного боку прибудовано хрещальню Іоана Предтечі. 1109 року з південного заходу добудовано каплицю над місцем поховання княгині Євпраксії. 1230 року внаслідок землетрусу на стінах собору з'явилися великі тріщини (не виключено, що були і ще якісь пошкодження, нам достеменно не відомі). У 1240 році собор зазнав руйнувань під час погрому Києва монголо-татарами хана Батия. Відновлений київським князем Симеоном Олельковичем 1470 року. Зміни архітектурного устрою пам'ятки протягом століть полягали в оточенні центрального ядра каплиця-

*Східний фасад собору.
Фото початку XX ст.*

Фрагмент західного фасаду собору на початку 1930-х років. Над входом гасло: "Ченці - криваві вороги трудящих"

Західний фасад і план собору за обмірами 1840-х років

ми, хрещальнями й бічними вітварями, поступовому збільшенні їх масштабів. Ці зміни дуже добре зафіксовані в іконографічному матеріалі по собору. Гравюри періоду 1471-1654 рр. показують, що незважаючи на численні ремонти, істотних перебудов за цей час не було: на гравюрі з "Патерика", виданого у Лаврі 1661 року, собор показаний п'ятибанним, оточеним низкою приділів, частина з яких вже об'єднана під одним дахом. Таким собор залишався до 1669 року. Наступні великі перебудови зроблені в останній чверті XVII століття. Це засвідчує гравюра з "Акафіста" лаврського друку 1677 року. Собор став семибанним, перед його західним фасадом з'явилося шість приділів, увінчаних невеликими фронтонами.

У ніч з 21 на 22 квітня 1718 року в монастирі сталася пожежа, що знищила всі дерев'яні будівлі та пошкодила муровані. Дуже потерпів Успенський собор. Відновлення Лаври після пожежі розпочалося тільки з 1720 року. У 1722-1729 роках собор відбудовано за проектом архітектора Ф.Васильєва під керівництвом майстра І.Каландіна. При цьому всі бічні вітвари й каплиці надбудовано та об'єднано під одним дахом. Утворилися нові фасади (окрім східного), поділені декоративним гзимсом на два яруси.

У 1767-1769 роках фасади собору за участю майстрів С.Ковніра та Ю.Білинського були увінчані бароковими фронтонами з пишним орнаментальним різьбленням рослинного характеру по свіжому тиньку. В такій самій техніці були виконані облямування наличників вікон та порталів. Фриз декоровано круглими полив'яними керамічними розетками. Апсиди теж прикрашено ліпниною з мотивами виноградної лози, квітів барвінка, соняшника та троянд, що переплітаються.

1729 року учні Лаврської іконописної майстерні під керівництвом Стефана Лубенського розписали інтер'єр собору, створивши унікальну портретну галерею історичних діячів. Тут були зображення князів Київської Русі, гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, Івана Скоропадського, російськких царів, церковних ієрархів тощо. Всі ці розписи знищено у 1893-1896 роках, коли собор заново розписали в імперському стилі російські художники під керівництвом В.П.Верещагіна, А.А.Лакова та І.Попова.

В Успенському соборі традиційно ховали найвидатніших людей Києва і України: князів (Олельковичі), митрополитів (Петро Могила, Варлаам Ясинський), архимандритів (Інокентій Гізель, Єлисей Плетенецький, Зосима Валкевич) та багатьох інших (всього понад 120 осіб). В інтер'єрі великий інтерес становив скульптурний надгробок князя Костянтина Івановича Острозького. 1805 року було встановлено надгробок фельдмаршалу П.О.Рум'янцеву-Задунайському (архітектор Тома де Томон, скульптор І.П.Мартос).

Собор у різні часи досліджували П.О.Лашкар'єв, В.М.Ніколаєв, І.В.Моргилевський, В.А.Богусевич, Ю.С.Асеев, Г.Н.Логвин, М.В.Холостенко, М.М.Говденко, С.К.Кілессо. Про пам'ятку існує велика наукова література.

1941 року спецслужби Радянського Союзу замінували собор. Вибухівку було закладено у підвал під північно-західним кутом храму. Протягом понад 50 років тривала дискусія про те, який саме тоталітарний режим висадив у повітря Успенський собор - російсько-комуністичний чи німецько-фашистський. На сьогодні ця ситуація цілком з'ясована у підсумковій праці українського історика С.Кота, з висновками якого ми погоджуємось:

*Портал собору.
Фото 1920-х років*

*Портал собору.
Фото 1920-х років*

*Вікно собору.
Фото 1920-х років*

*Проект реставрації собору.
Східний фасад.
Інститут "Укрпроектреставрація"
(головний архітектор проекту
О.Граужис)*

вибухівку заклали заздалегідь радянські спецслужби, уживши заходів, які не дозволили б німцям знешкодити вибуховий пристрій; підірвали собор 3 листопада 1941 року німці за наказом свого командування, оскільки не змогли дати раду з радянською вибухівкою, яка могла спрацювати у будь-який момент, що й засвідчували вибухи будинків на Хрещатику восени 1941 року.

*Руїни собору після вибуху.
Фото 1943 р.*

Собор можна було відбудувати зразу по війні. Проте це не входило до планів радянського керівництва. Тільки у 1962-1963 роках було зроблено примітивну консервацію руїн, що забезпечила збереження деяких залишків собору. Збереглися фрагменти східної стіни з апсидами, частина південної нави XI століття, нижня частина хрещальні, бічний вівтар Іоана Богослова з банею, а також два стовпи XI століття.

Руйнація однієї з найшанованіших православних святинь Східної Європи була незагоюною раною Києва. Тому стосовно цього храму не було особливих дискусій - відбудовувати його, чи ні. Дискутувалося про інше - як саме відбудовувати. В результаті десятилітньої напруженої праці, дискусій фахівців і гарячої полеміки в пресі вдалося знайти прийнятні технічні вирішення щодо фундування собору, пов'язання воєдино його старої та відтворюваної частин, збереження археологічного культурного шару, поховань, часточок мощів святих тощо. Проектом інституту "Укрпроектреставрація" (головний архітектор О.О.Граужис), одностайно схваленим, передбачено відтворення собору станом на період розквіту українського бароко 2-ї половини XVIII століття.

Дослідження й експериментальні роботи на майданчику собору тривали (з перервами) від 1986 до 1998 років. Така тривала праця фахівців різних спеціальностей дозволила відпрацювати інженерні, технологічні й архітектурно-художні рішення з відтворення собору значно краще, ніж на Михайлівському Золотоверхому соборі. Мурування стін розпочалося наприкінці 1998 року. Першу цеглину в мур поклав Президент України Л.Д.Кучма 21 листопада 1998 року. Хрест на центральній бані відбудованого собору освятили менше ніж через рік, 28 жовтня 1999 року. А на-

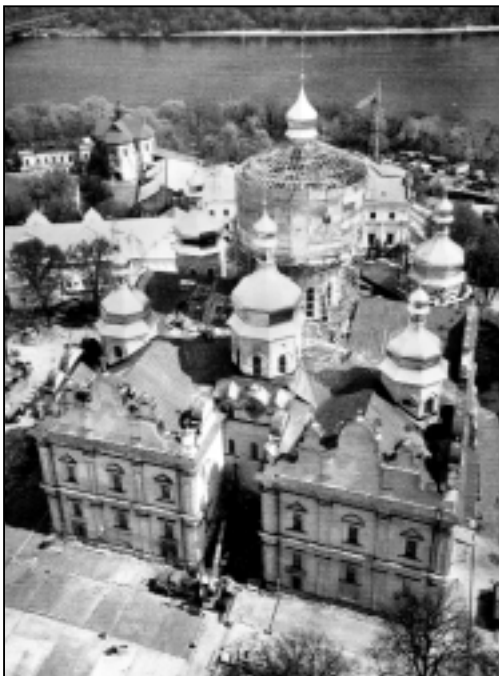
*Руїни собору. Фрагмент.
Фото 1943 р.*

*Руїни собору. Фрагмент пілона
центрального підбанника.
Фото 1943 р.*

*Руїни собору.
Фото 1943 р.*

*Завершення реставрації собору.
Фото 1999 р.*

весні 2000 року основні будівельні роботи на соборі були вже завершені. Це відтворення здійснила корпорація “Укрреставрація”. Собор освячено 28 серпня 2000 року, якраз на Успіння Пресвятої Богородиці.

У 2000 році розпочалося оздоблення інтер'єру з відтворенням барокового живопису, ктиторських портретів, надгробків князя К.Острозького, графа П.Рум'янцова-Задунайського та інших видатних осіб. Першочергово відтворено ефектний п'ятирусний іконостас барокової стилістики. До праці широко залучені мистці Києва, Львова, Кіровограда, інших міст України.

Собор надається для богослужінь Української православної церкви (Московського патріархату).

Загалом архітектурні форми пам'ятки відтворено досить точно, на підставі всього комплексу історичних свідчень. Проте відтворення фасадного декору і мальовань не можна вважати вдалим і мистецьким. Як показують навіть наведені тут фотографії, автентичний ліплений декор мав характер авторської скульптури (барельєф, горельєф), свідчив про виразну авторську манеру й ніби зберігав тепло рук давніх майстрів. Внаслідок поспіху, з яким провадилися відбудовчі роботи, до відтворення фасадного декору підійшли спрощено, змонтувавши на відповідних місцях відливки, по яких “не пройшла рука майстра”, тож вони виглядають не мистецькими творами, а муляжами. Ці недоліки, як і вади фасадних мальовань, на нашу думку, можуть бути виправлені в майбутньому.

Літ.: [4, 43, 56-59, 61, 71-73].

5. Стара трапезна церква Антонія і Феодосія Києво-Печерської лаври (вул. Січневого повстання (Івана Мазепи), 21). Збудована в 1684-1694 роках. Розібрана 1893 року. На її місці в 1893-1895 роках зведено нову трапезну палату з церквою Антонія та Феодосія, яка збереглася дотепер.

Києво-Печерський монастир ще з княжих часів мав муровану трапезну. Та, про яку нам відомо з писемних джерел та іконографії, постала в 1684-1694 роках на південь від Успенського собору. Типологічно вона близька до спорудженої за її взірцем пізніше, у 1722 році, трапезної Києво-Софійського монастиря, яка добре збереглася. Обидві трапезні двоповерхові, на підвалах. Лаврська трапезна, як і інші, що їх багато було споруджено в добу Гетьманщини, належить до будівель комбінованого функціонального типу, сполучаючи церкву, трапезний зал і господарські приміщення. Її розпланувальна й об'ємно-просторова композиція лінійна, з розміщенням архітектурного акценту (бані) над східним кінцем видовженого корпусу, де містилася церква, трапезного залу посередині й численних допоміжних приміщень з заходу. Допоміжні приміщення від трапезного залу відділялися сіньми. Головний вхід з ганком у вигляді гранчастої ротонди був на чолі, зверненому в бік монастирського собору.

Архітектура трапезної була витримана в стилістиці, якої набув Успенський собор внаслідок перебудов XVII століття: західний фасад вінчав фронтон вишуканого обрису, насичений ліпленим декором; баня була ідентична уцілілій бані Іоано-Богословського бічного вівтаря Успенського собору.

До цієї трапезної в 1746-1751 роках прибудовано муровану кухню, яка збереглася після руйнування основної споруди 1893 року. Уцілили фрагменти північної та західної стін з порталом, прикрашеним колонами з капітелями стилізованого корінфського ордеру. Кухня квадратована в плані, двоповерхова, укрита чотирихилим дахом. Перший поверх перекрыто склепінням, другий має плоску стелю по дерев'яних балках. Північним боком споруда прилягає до нової трапезної палати, західним - до Благовіщенської церкви.

Трапезна палата 1893-1895 років побудована в російсько-візантійському стилі за проектом академіка архітектури В.М.Ніколаєва.

Літ.: [61, 71, 73, 74].

*Стара трапезна
Києво-Печерської лаври.
Вигляд зі сходу.
Рисунок К.Мазера 1851 р.*

*Загальний вигляд
трапезної.
Фото 1880-х років*

*Північний фасад трапезної.
Обмір А.Меленського
початку XIX ст.*

6. Церква Успіння Богородиці Пирогощої (Контрактова площа, 6). Збудована в 1132-1136 роках, перебудована в XVII, XVIII та XIX століттях. Знищена в 1935 році. Відтворена в гаданих первісних формах у 1997-1998 роках.

Загальний вигляд церкви у другій половині XIX ст.

Церква була закладена 1132 року на Подолі князем Мстиславом, сином Володимира Мономаха. Названа “Пирогошею” за назвою візантійської ікони Богородиці, яка тут зберігалася. Церква згадана у “Слові о полку Ігоревім”. Це була тринавова триапсидна хрещато-банева мурована церква з одною сферичною банею на циліндричному підбаннику. За архітектурним типом вона близька до Кирилівської церкви в Києві, Успенського (Георгіївського) собору в Каневі та Борисоглібського собору в Чернігові. В 1613-1614 роках церкву реконструйовано італійським архітектором Себастьяно Браччі. У цей час, коли з 1613 по 1633 роки собор Св.Софії був у руках уніатів, церква стала кафедральним собором київських православних митрополитів. У 1770-х роках реконструйована в барокових формах знаменитим київським архітектором І.Григоровичем-Барським, який, згодом, і був тут похований. Церква стала п’ятибанною. Після пожежі 1811 року бічні бані зняли і церкву перебудували в класицистичних формах за проектом архітектора А.Меленського. 1934 року церква знову стала кафедральним собором Української православної церкви. Закрита в 1935 році і тоді ж знесена. Перед руйнуванням її встиг дослідити (частково) професор І.В.Моргилевський.

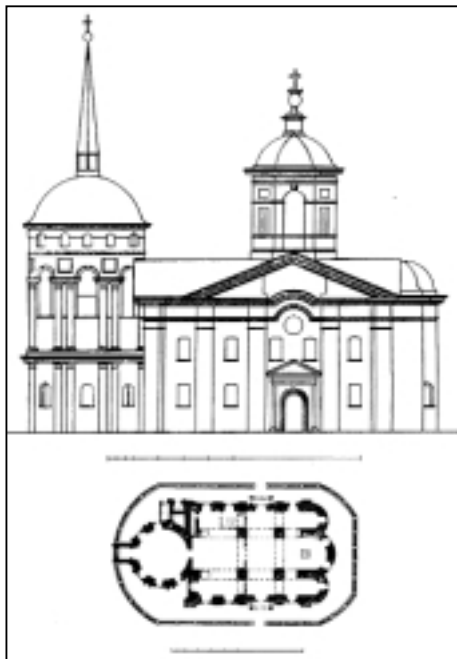
В 1970-х роках проведено (в кілька етапів) археологічні дослідження цієї пам’ятки і поставлено питання про її відбудову. Рішення про відбудову церкви ухвалив виконком Київради 14 квітня 1989 року. Було проведено конкурс, за результатами якого вирішено відбудувати пам’ятку в гіпотетичних первісних формах. 24 липня 1995 року виконком Київради визначив цільове бюджетне

*Південний фасад церкви.
Фото початку XX ст.*

*Загальний вигляд церкви з заходу.
Фото початку XX ст.*

*Південний фасад і план церкви
за обмірами 1840-х років*

*Південний фасад церкви
в процесі руйнування.
Фото 1935 р.*

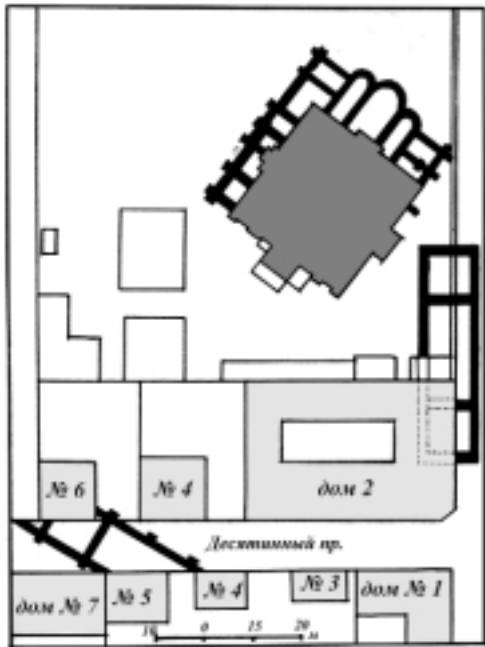
*Церква, відтворена
в гіпотетичних первісних формах.
Фото 1999 р.*

фінансування відбудови церкви і термін проведення робіт - 1996-1997 роки.

Будівельні роботи розпочато у вересні 1996 року, а 14 січня 1997 року - зупинено через незадовільну якість проекту. Нова концепція відбудови церкви затверджена 7 лютого 1997 року. Остаточний варіант проекту відбудови схвалено 9 квітня 1997 року, тоді ж було відновлено будівельні роботи, які завершено в березні 1998 року. Автори проекту - професор Ю.С.Асеев, архітектори В.П.Шевченко і В.Ф.Отченашко. Відтворена церква, освячена на Великдень 1998 року, передана Українській Православній Церкві-Київському Патріархату.

Літ.: [4, 56-59, 75].

7. Десятинна церква (вул. Володимирська, 2). Зведена у 988-996 роках. Зруйнована монголо-татарами 1240 року, відбудована у середині XVII століття. На місці цієї церкви в 1828-1842 роках споруджено новий мурований храм, знесений 1935 року.

План території Десятинної церкви

Церква Успіння Пресвятої Богородиці була заснована Київським князем Володимиром Святославовичем - Хрестителем Русі 988 року як кафедральний собор у центрі так званого Міста Володимира - дитинця Києва X століття. Десяту частину своїх прибутків князь спрямував на його утримання - звідси й назва церкви - Десятинна.

Це - перший мурований храм на Русі. Звели його майстри, запрошені з Візантії. Це був, як можна уявити за результатами численних досліджень, хрещато-баневий шестистовпний, тринавовий, з галереями храм з багатобанним вінчанням, збудований технікою "opus mixtum". Церкву прикрашали мозаїки, фрески, різнобарвний мармур (у літописах зустрічається визначення "церков марморяна"). Значну частину прикрас і церковного начиння князь Володимир

вивіз із візантійського міста Корсуня (Херсонеса).

Десятинна церква була місцем поховання Св. Рівноапостольного князя Володимира, інших князів; сюди ж перенесли з Вишгорода прах княгині Ольги. Після спорудження собору Св. Софії митрополічу кафедру було перенесено туди.

Наприкінці 1240 року, при штурмі Києва монголо-татарськими полчищами хана Батия, церква стала останнім прихистком оборонців і її склепіння обвалилися. Проте і після цих подій церква згадується в джерелах, отже служба Божа в ній тривала.

Близько 1636 року з ініціативи Петра Могили розпочалися перші дослідження поруйнованого храму. Освячення нової церкви, збудованої з використанням підмурків, частини стін і бічного вівтаря княжого храму, відбулося 1654 року. 1758 року цю церкву було ще раз “відновлено”.

Археологічні дослідження території і решток Десятинної церкви провадились у 1823-1824 роках (К.Лохвицький, М.Берлинський), 1826 році (М.Єфимов), 1908-1914 роках (Д.Мілеєв), 1938-1939 роках (М.Каргер). Проте всі досі проведені дослідження не дають переконливої відповіді на питання про те, як виглядала Десятинна церква за Княжої доби. Існує близько 10 гіпотетичних реконструкцій архітектурного устрою цієї пам'ятки, виконаних різними авторами (К.Конантом, Ю.Асєєвим, Н.Логвин, М.Холостенком та іншими), які дуже різняться між собою. Тому цей храм - чи не найбільша архітектурна загадка Київської Русі.

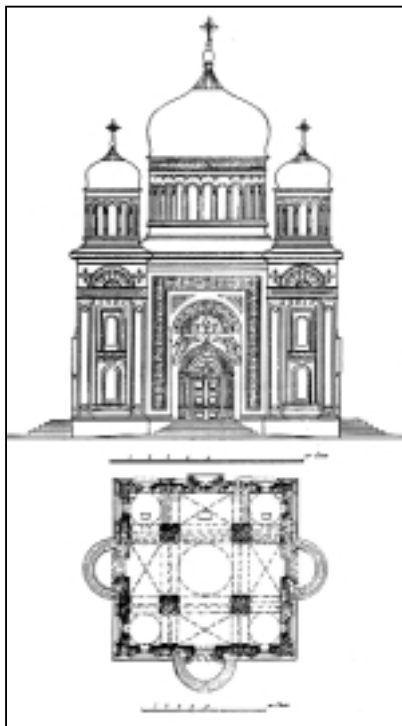
*Західний фасад Десятинної церкви.
Реконструкція Ю.Асєєва*

*Десятинна церква,
відбудована Петром Могилою.
Літографія середини XIX ст.*

*Руїни Десятинної церкви.
Гравюра Паннемокера 1884 р. з малюнка
невідомого художника початку XIX ст.*

Десятинна церква, споруджена 1842 р. за проектом архітектора В.Стасова. Кресленики західного фасаду і плану

*Загальний вигляд
Десятинної церкви.
Фото початку ХХ ст.*

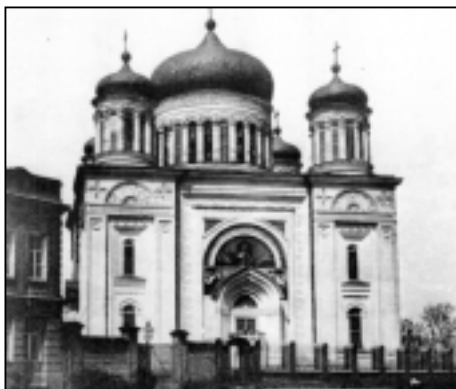
*Десятинна й Андріївська церкви.
Гравюра 1888 р.*

У 1828-1842 роках на місці знесеного храму Петра Могили було збудовано нову муровану церкву за проектом петербурзького архітектора В.Стасова у так званому візантійсько-російському стилі. Цю церкву закрито у 1920-х роках, а на початку 1930-х років виникла ідея пристосувати її під археологічний музей. Проте це не було реалізовано і церкву знесли 1935 року.

Ще з кінця 1990-х років у навколоінтелігентських колах виникла думка про необхідність відбудови Десятинної церкви, яка актуалізувалася під час святкування 1000-ліття цього храму. А 12 лютого 2000 року Президент України Л.Д.Кучма підписав розпорядження № 83/2000-рп “Про першочергові заходи щодо відродження церкви Богородиці (Десятинної) в м. Києві”, яким було дано відповідні доручення різним органам, у тому числі й “здійснити протягом 2001-2003 років будівництво церкви”. Така постановка питання Президентом України, та ще й без попередніх наукових обґрунтувань, викликала не тільки нерозуміння, але й рішучі протести з боку науковців. Зрештою Кабінет Міністрів України, розглянувши проблему Десятинної церкви на засіданні Урядового комітету соціального та гума-

нітарного розвитку під головуванням віце-прем'єр-міністра М.Жулинського, вирішив зняти це питання до остаточного з'ясування критеріїв допустимості та правомірності відтворення церкви Богородиці (Десятинної).

Літ.: [4, 56-59, 75-76].

*Південний фасад церкви.
Фото початку ХХ ст.*

*Загальний вигляд церкви.
Фото початку ХХ ст.*

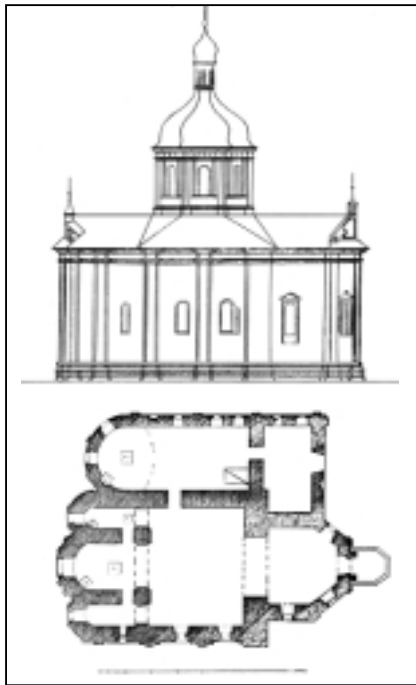
8. Трьохсвятительська (Василівська) церква (вул. Десятинна, 8). Зведена в 1184 році, перебудована в кінці XVII століття. Знищена в 1934-1935 роках.

Мурована хрещато-банева церква була побудована на княжому дворі й освячена як Василівська. Давній літопис фіксує спорудження двох Василівських церков, і обидвох - на княжих дворах: 1184 року - на Великому дворі, 1198 року - на Новому дворі (остання церква була фундацією князя Рюрика). Ю.Асєєв, а за ним і більшість дослідників схиляються до першої дати і вважають церкву, яка уціліла до ХХ століття, фундацією князя Святослава Всеволодовича. Церква ця стояла неподалік Михайлівського Золотоверхого монастиря і була тринавою, чотиристовпною, триапсидною, однобанною. Мурована технікою порядового мурування. Фасади були розчленовані романськими півколонами і прикрашені аркатурою та рельєфними хрестами.

Нам невідомо, наскільки постраждала церква під час монголо-татарського погрому Києва. Вперше після того вона згадується в документах

*Загальний вигляд Василівської
(Трьохсвятительської) церкви.
Фото початку ХХ ст.*

Північний фасад і план церкви
за обмірами 1840-х років

Вид на Василівську
(Трьохсвятительську) церкву
з даху Михайлівського
Золотоверхого собору. Фото 1934 р.

під 1573 роком. Після Берестейської унії церква належала уніатам, у яких її відібрав перед 1639 роком митрополит Петро Могила, передавши в управління Братському монастирю. Церкву тоді перебудували й переосвятили в ім'я Св. Василя Великого, Григорія Богослова та Йоана Златоуста (Трьох Святителів) - звідки й пішло її друге найменування - Трьохсвятительська. У 1658-1660 роках церква настільки потерпіла від пожежі, що 1686 року її навіть планували розібрати на будівельний матеріал. За

Василівська (Трьохсвятительська) церква
в процесі руйнування.
Фото І.Моргилевського 1934 р.

деякими джерелами наслідком цих спустошень стала втрата церковних склепінь і бані.

Відбудову церкви розпочав 1693 року київський митрополит Варлаам Ясинський, а завершив у 1706-1707 роках генеральний суддя Василь Кочубей. При цій перебудові до церкви з заходу добудували гранчастий бабинець, перекрили новими склепіннями і влаштували восьмигранну баню. Апсиди і західний фасад увінчали елегантні фронто-

ни. Південна низенька прибудова з бічним вітварем була зроблена у другій половині XVIII століття. Тоді ж храм прикрасив новий іконостас у стилі рококо.

У XVIII столітті біля церкви виник невеликий монастир, скасований 1787 року. Після того храм став парафіяльним. 1888 року біля церкви було споруджено дзвіницю в неоросійському стилі.

Дзвіницю Василівської (Трьохсвятительської) церкви знесли 1929 року. Ухвала про знесення церкви була прийнята президією Київської міської ради 8 серпня 1934 року. Церкву знищено влітку 1935 року. Перед руйнуванням її дослідив і науково зафіксував професор І.Моргилевський.

Літ.: [4, 24, 30, 57-59, 75, 77-78].

9. Георгіївська церква

(вул. Рейтарська, 2). Збудована в 1744-1752 роках, перебудована в XIX столітті. Знищена в 1934 році.

Мурована церква в ім'я Св. Георгія, небесного патрона князя Ярослава Мудрого, була споруджена у першій половині XI століття одночасно з Софією Київською за кількадесят метрів на захід від неї. Вона занепала й цілковито зруйнувалася після монголо-татарського погрому Києва. 1674 року на її місці коштом київського воєводи князя Ю.Трубецького було зведено одноіменну дерев'яну церкву. Взамін неї у 1744-1752 роках коштом російської імператриці Єлизавети Петрівни на підмурках храму Ярослава Мудрого спорудили муровану Георгіївську церкву. Наскільки можна судити з її зображень, церква було тринавою, безбанною, мала притвор з заходу. На гребені двосхилого даху була декоративна банька. Стіни членували широкі лопатки й великі аркові вікна. Поздовжні фасади акцентувалися трикутними фронтонами. У кінці XIX століття церкву реконструйовано з наданням їй форм епархіального русько-візантійського стилю. При цьому над західним притвором звели дзвіницю, а над центральною частиною храму - масивну баню. Незважаючи на перебудову, в церкві зберігся гарний іконостас стилю рококо.

*Георгіївська церква та дзвіниця Софії Київської.
Фото початку XX ст.*

*Вигляд церкви з заходу.
Фото початку XX ст.*

*Південний фасад церкви.
Малюнок кінця XIX ст.*

*Церква Йоана Златоуста.
Фото 1871 року*

*Церква Йоана Златоуста.
Рисунок 1814 року*

У цьому храмі 1816 року було поховано колишнього господаря Молдавії і Валахії князя К.Іпсіланті, організатора боротьби грецького народу за визволення від Туреччини.

Георгіївську церкву знищили в 1934 році й натомість спорудили житловий будинок для працівників НКВД й військових чинів, який порушив масштабність забудови довкола ансамблю Софії Київської і перекрив існуючу з XI століття візуальну вісь між Золотою брамою і Софійським собором.

Літ.: [4, 57, 59, 79].

10. Церква Йоана Златоуста (вул. Велика Житомирська, 9). Дерев'яна церква зведена у XVI столітті на Подолі, у 1631 році перенесена у Верхнє Місто, на теперішню вулицю Велику Житомирську. 1738 року церкву перебудовано. Наприкінці XIX століття перевезено у с. Гавронщину на Київщині, де і знищено в 1920-х роках.

Дерев'яна церква була зведена на Подолі у XVI столітті (точна дата не встановлена) як церква Св. Миколи, названа в народі Притисською. 1631 року розібрана у зв'язку з будівництвом нового храму і з її матеріалу в Старому Києві на розі теперішніх вулиць Великої Житомирської і Володимирської спорудили церкву Св. Йоана Златоуста. Вона зазнала перебудови в 1738 році. Її вигляд зафіксований на малюнку 1814 року та фотографії 1871 року.

Церква була тризрубною, триверхою, з простими чотиригранними наметовими верхами. Центральний зруб і бабинець були прямокутними, вітар - гранчастим. До бабинця з заходу впритул була прибудована триярусна дзвіниця типу “четверик на четверику”, увінчана чотиригранним наметом.

У зв'язку з будівництвом на цьому місці в 1895 році за проектом архітектора С.Єрмакова будинку Релігійно-освітнього товариства дерев'яну церкву перенесли з Києва у село Гавронщину (тепер - Макарівського району Київської області). Там церква не збереглася. Точна дата її знищення не встановлена.

Літ.: [80]

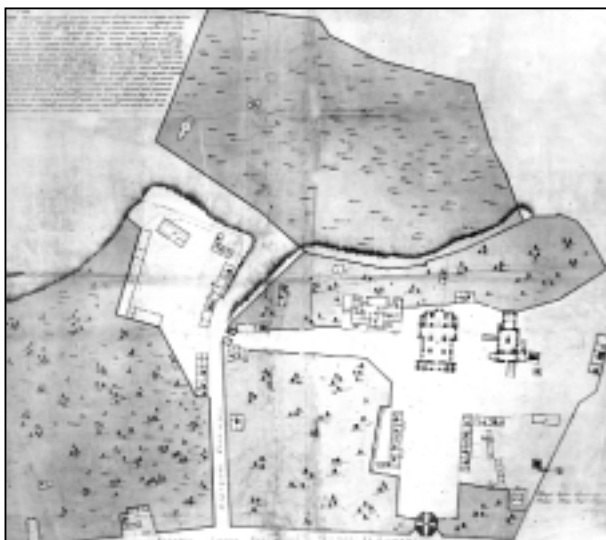
11. Микільський (Військовий) собор Микільського монастиря (пл. Слави). Споруджено в 1690-1693 роках. Знищено 1934 року.

Микільський собор був однією з найвизначніших пам'яток архітектури Мазепиної доби. Збудований на Печерську коштом гетьмана І.Мазепи за проектом видатного російського архітектора Осипа Старцева як головний храм однойменного монастиря. Існує версія, висловлена академіком І.Грабарем, про участь у проектуванні цього храму видатного українського архітектора Івана Зарудного. Засновано собор 7 червня 1690 року, освячено 1696 року. 1831 року при будівництві нової Київської фортеці монастир був скасований і переданий військовому відомству. Собор став головним храмом київського гарнізону, звідки й походить його друга назва - Військовий.

Храм був типовим для невеликої групи соборів “державного” жанру й типологічно продовжував архітектурні традиції вели-

Ансамбль Микільського монастиря. Фрагмент “Перспекту Києво-Печерської фортеці й частини форштату з московського боку” 1783 р.

План Микільського монастиря початку XIX ст.

Панорама Микільського монастиря. Фрагмент панорами "Красвид з-за Дніпра Києво-Печерської фортеці та частини форштату, починаючи від Видубицького Георгіївського і закінчуючи Миколаївським монастирем" 1784-1798 років

*Ансамбль Микільського монастиря.
Гравюра кінця XIX ст.*

*Ансамбль Микільського монастиря.
Вигляд з Великої лаврської дзвіниці.
Фото кінця ХІХ ст.*

*Микільський (Військовий) собор. Вигляд з південного заходу.
Рисунок К.Мазера 1851 р.*

Загальний вигляд собору з південно-західного боку.
Фото початку ХХ ст.

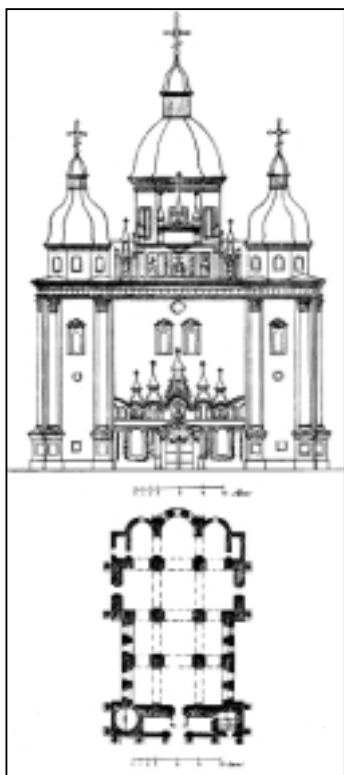

Західний фасад собору.
Фото 1934 р.

Східний фасад собору зі слідами руйнувань, завданих артилерією більшовиків під командуванням Мурав'їова. Фото 1918 р.

ких соборів Княжої доби: він був хрещато-баневий, тринавовий, з виділеним трансептом і двома вежами на західному фасаді, шестистовпний, триапсидний, п'ятибаний. Іноді в літературі його називають базилікальним, проте це неправильно, бо всі нави були однакової висоти. Основним архітектурним мотивом організації фасадів були тричетвертні колони колосального коринфського ордера на п'єдесталах, що несли масивний розкріпований антаблемент, фриз якого був декорований керамічними поліхромними розетками. Білі потиньковані стіни були прорізані вікнами у два яруса, облямованими наличниками з пишно декорованими сандриками. Особливою вишуканістю вирізнялися західний фронтон і фасадна стіна притвору, а також південний і північний портали (їх декорація виконана дещо пізніше, в середині XVIII століття). Окрасою соборного інтер'єру був великий семиярусний іконостас, створений 1696 року як фундація київського міщанина Созонта Балики. Розписів в інтер'єрі не було.

Західний фасад і план собору за обмірами 1840-х років

*Західний портал собору.
Фото 1930-х років*

*Західний фасад собору
під час руйнування 1934 р.*

*Південний портал собору.
Фото 1934 р.*

Собор потерпів від артилерійського обстрілу в 1918 році. Протягом 1920-х років Всеукраїнська академія наук вживала заходів щодо ремонту й утримання собору. Проте 1934 року його було знищено без попередніх досліджень і обмірів. Досьогодні збереглися тільки численні фотографії та схематичні кресленики плану й західного

*Фрагмент західного фасаду собору
під час руйнування 1934 р.*

*Центральна частина іконостасу
Микільського (Військового) собору.
Фото 1934 р.*

*Іконостас бічного вітваря
Микільського (Військового) собору.
Фото 1934 р.*

фасаду, зроблені в 1840-х роках. На місці собору в 1962-1965 роках збудовано Київський палац піонерів.

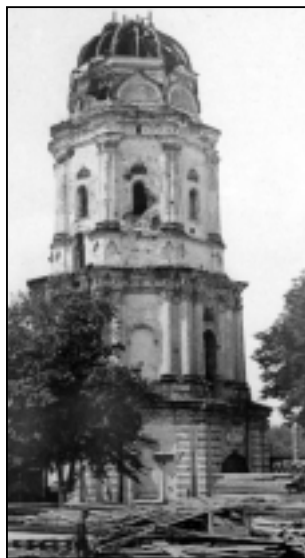
Літ.: [4, 35, 40-42, 57-59, 61, 74, 79].

12. Дзвіниця Микільського монастиря (пл. Слави). Зведена 1750 року, перебудована в 1890-х роках, знищена в 1934 році.

Дзвіниця належить до типу надбрамних. Вона триярусна, увінчана двоярусною банею, восьмигранна. Збудована 1750 року під впливом архітектурного вирішення Великої дзвіниці Києво-Печерської лаври Й.-Г.Шеделя. Стояла навпроти західного фасаду собору. У першому ярусі - арка головного проїзду на територію монастиря, у другому й третьому - великі аркові отвори для дзвонів. Стіни першого ярусу декоровано рустованими лопатками. Кути восьмигранників другого і третього ярусів акцентовані пучками тричетвертних колон відповідно коринфського і композитного ордерів. У 1890-х роках було перебудовано верх дзвіниці, внаслідок чого в основі бані з'явилися зовсім неорганічні для архітектурних форм дзвіниці московські кокошники.

*Дзвіниця Микільського монастиря.
Фасад і план першого ярусу
за обмірами 1840-х років*

*Дзвіниця
Микільського монастиря
під час руйнування 1934 р.*

Дзвіниця потерпіла під час артилерійського обстрілу 1918 року, відремонтована 1922 року і знесена 1934 року одночасно з Микільським собором.

Літ.: [4, 57, 74, 79].

13. Трапезна Микільського монастиря (пл. Слави). Збудована 1693 року, знищена 1962 року.

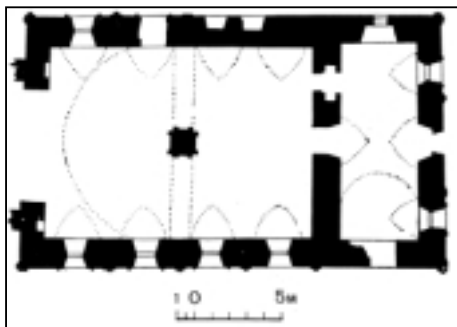
Монастирська трапезна збудована одночасно з собором тим-таки зодчим Й. Старцевим. Була розташована на південь від собору. Її розпланувально-просторова композиція незвичайна для українських монастирських трапезних. Одноповерхова, на підвалах. Центральним об'ємом будівлі був великий, прямокутний у плані трапезний зал, перекритий склепіннями, які спиралися на центральний

*Західний фасад трапезної Микільського монастиря.
Фото 1934 р.*

Фрагмент північного фасаду трапезної Микільського монастиря.
Фото середини ХХ ст.

План трапезної Микільського монастиря

Загальний вигляд собору Микільського (Слупського) монастиря.
Акварель М.Сажина кінця 1840-х років

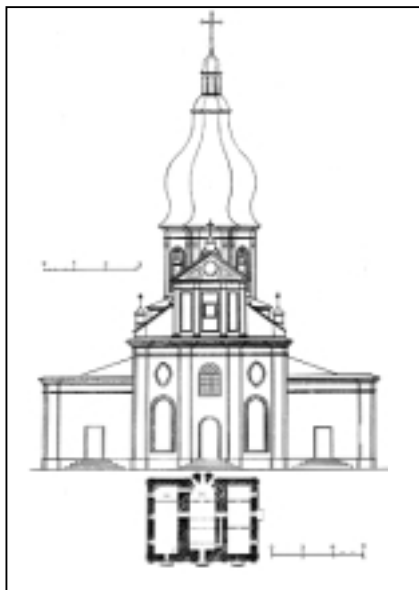
стовп. З заходу до трапезного залу прилягали сіни, зі сходу - невеличкий молитовний зал церкви з вівтарем. Вся будівля мала горизонтальну об'ємну композицію, увінчувалася розкріпованим карнизом і вальмовим дахом. Білі потиньковані стіни ритмічно членувалися тоненькими півколонками та великими вікнами, які мали наличники з масивними фігурними сандриками, заповненими ліпленим декором рослинного характеру.

Під час руйнування монастирських споруд 1934 року трапезна потерпіла, але не була цілковито знищена. Розібрали її 1962 року під час будівництва Київського палацу піонерів.

Літ.: [4, 41, 58, 74, 79].

14. Собор Микільського (Слупського) монастиря (вул. Січневого повстання (Івана Мазепи). Побудовано в 1715 році, перебудовано в середині ХІХ століття, знищено, орієнтовно, в 1934-1936 роках.

Мурований храм Микільського Пустинного або Слупського монастиря, який, на відміну від Микільського (Військового) собору називали "Малим Миколюю", збудовано на Печерську на місці однойменного старого дерев'яного храму 1715 року коштом київського генерал-губернатора князя Д.Голіцина. Це був тридільний храм зального типу, центральний четверик якого увінчаний одною високою ярусною банею дуже пластичних обрисів. Храм мав гранчасту апсиду зі сходу й високий бароковий фронтон на західному фасаді. 1831 року прибудували бічні вівтарі, згодом з'явився західний притвор, додаткові бані й церква набула дуже мальовничого, еkleктичного вигляду. 1849 року (за іншими даними - 1874 року) біля церкви з боку вулиці спорудили трьохярусну дзвіницю в неоросійських формах, проте з банею, яка повторювала форму головної бані

*Західний фасад і план собору
Микільського (Слупського)
монастиря за обмірами 1840-х років*

*Фрагмент західного фасаду собору.
Фото початку XIX ст.*

“Малого Миколи”. Точна дата знищення собору й дзвіниці не встановлена, орієнтовно - 1934-1936 роки. Від собору збереглося лише кілька фотографій та схематичні кресленики плану й західного фасаду, датовані 1840-и роками.

Літ.: [4, 57, 58, 79].

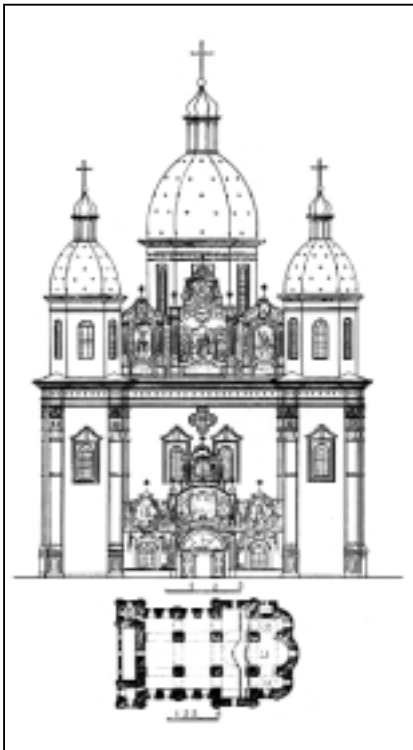
*Загальний вигляд собору з дзвіницею.
Фото початку XX ст.*

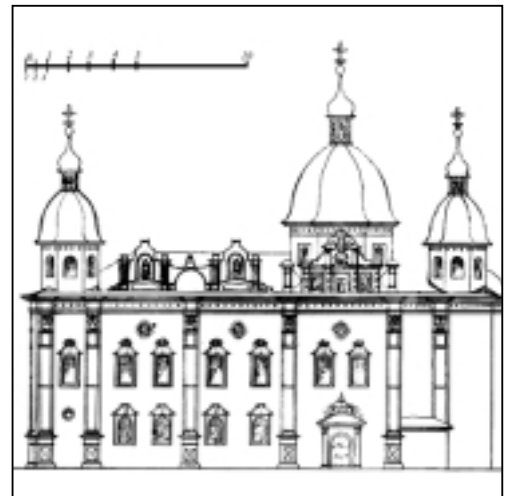
Західний фасад Богоявленського собору
Братського Богоявленського монастиря.
Фото кінця XIX ст.

Західний фасад собору.
Фото О.Щусєва початку XX ст.

Західний фасад і план собору
за обмірами 1840-х років

Південний фасад собору
за обмірами 1840-х років

15. Богоявленський собор Братського Богоявленського монастиря (Контрактова пл., 26-а). Споруджено 1693 року, зруйновано 1935 року.

Мурований собор Братського Богоявленського (училищного) монастиря збудовано в 1690-1693 роках коштом гетьмана І.Мазепи за проектом, згодом, московського архітектора Й.Старцева за участю І.Зарудного. Собор разом із дзвіницею були головними містобудівними домінантами низинної частини Києво-Подолу.

За архітектурним типом подібний до Микільського (Військового) собору: хрещато-баневий, тринавовий, шестистовпний, триапсидний, з виділеним трансептом і ризалітами на західному фасаді, п'ятибанний. У середині XVIII століття фронти на всіх фасадах та чоло низенького західного притвору пишно декоровано барельєфним ліпленням з фігурними нішами, картушами й орнаментами рослинного характеру. Собор потерпів під час пожежі 1811 року (згорів іконостас). Після того було змінено форму бань і влаштовано 1825 року за проектом київського архітектора А.Меленського новий ампірний іконостас. 1853 року всі п'ять бань позолотили. Розписи в інтер'єрі виконали художники киянин І.Квятковський та італієць А.Скотті.

У соборі був похований гетьман П.Конашевич-Сагайдачний. Тут зберігалися його срібний хрест, а також срібний вівтарний хрест, подарований Петром Могилою, та срібна чаша - дар Марії-Магдалини Мазепиної.

У 1920-х роках монастир закрили, а 1935 року собор висадили в повітря. На його місці соруджено чотириповерховий будинок. Собор включено до затвердженого Урядом України 1999 року Переліку визначних пам'яток історії та культури, які передбачається відтворити.

У 1920-х роках монастир закрили, а 1935 року собор висадили в повітря. На його місці соруджено чотириповерховий будинок. Собор включено до затвердженого Урядом України 1999 року Переліку визначних пам'яток історії та культури, які передбачається відтворити.

Літ.: [4, 35, 41-42, 57-59, 74, 79].

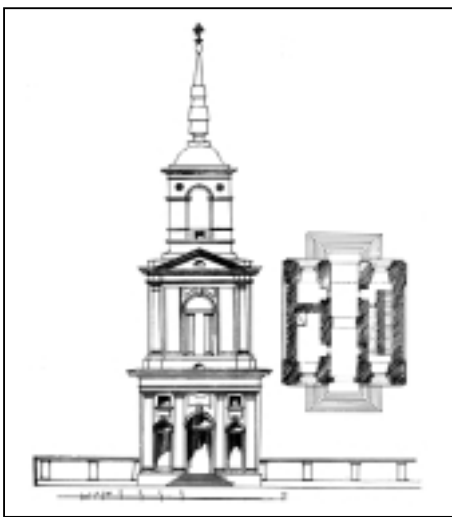
*Західний притвор собору.
Фото початку XX ст.*

*Інтер'єр Богоявленського собору.
Рисунок К.Мазера 1851 р.*

*Дзвіниця в ансамблі Братського Богоявленського монастиря.
Фото початку ХХ ст.*

*Західний фасад і план першого ярусу
дзвіниці Братського монастиря.
Проектний кресленик
архітектора А.Меленського 1819 р.*

16. Дзвіниця Братського Богоявленського монастиря (Контрактова пл., 26-а). Зведено 1756 року, реконструйовано 1829 року, зруйновано 1935 року.

Мурована триярусна надбрамна дзвіниця містилася з заходу від собору над головним входом до монастиря з боку Контрактової площі. Збудована при митрополиті Тимофіїві Щербацькому майстром Києво-Печерської лаври Стефаном Ковніром у 1756-1759 роках. Потерпіла під час пожежі Києво-Подолу 1811 року і перебудована в класицистичних формах у 1829 році за проектом А.Меленського. Перший і другий яруси були четвериками, третій - циліндричний. Вінчала дзвіницю плеската баня з високим шпилем.

Дзвіницю знищено 1935 року і згодом на її місці збудовано чотириповерховий адміністративний будинок (нині це корпус Національного університету "Києво-Могилянська академія"). Дзвіницю включено до Переліку визначних пам'яток історії та культури, які передбачається відтворити.

Літ.: [4, 57-59, 79].

17. Будинок Київського

магістрату (Контрактова площа). Збудовано у першій половині XVIII століття, пошкоджено пожежею 1811 року, розібрано 1815 року.

Вперше мурована будівля київського магістрату на Подолі (цю будівлю ще називали ратушою) спруджена 1697 року замість своєї дерев'яної попередниці. Ця споруда згоріла під час пожежі 1718 року, після чого в 1737 році зведено новий будинок магістрату. Він став важливою містобудівною домінантою, яка зафіксувала головну вісь архітектурно-просторової композиції Контрактової площі.

Це була двоповерхова на підвалах мурована велика кам'яниця компактної симетричної структури з дворядним анфіладним розплануванням. В об'ємній композиції вісь симетрії виділяється 30-метровою восьмигранною вежею з круговим балконом і високою бароковою банею. Основний корпус був накритий високим мансардовим дахом і мав увінчаний фронтоном вишуканий ганок з парадними сходами, звернений до фонтану "Самсон". На вежі був годинник, а також мідний горельєф Архістратига Михаїла, котрий списом уражає змія. Ганок прикрашала статуя Феміди.

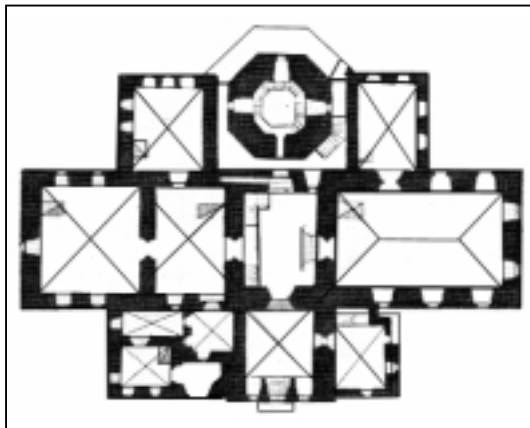
Ця ефектна будівля, що була символом міського самоврядування, згоріла під час пожежі Києво-Подолу 1811 року і 1815 року її рештки розібрали. Збереглися тільки кресленики, зроблені архітектором А.Меленським.

Будинок Київського магістрату включено до затвердженого Урядом України 1999 року Переліку визначних пам'яток історії та культури, які передбачається відтворити.

Літ.: [41, 57, 59, 79, 81-83].

*Головний фасад будинку
Київського магістрату.
Кресленик архітектора А.Меленського*

*План будинку Київського магістрату.
Кресленик архітектора А.Меленського*

Фонтан "Самсон" (Феліціал).
Гравюра середини XIX ст.

Руїни фонтану "Самсон",
знищеного вибухом у 1934 р.

18. Фонтан "Самсон" (Феліціал) (Контрактова площа). Споруджено в 1748-1849 роках, знищено в 1934 році. Відтворено 1982 року.

Мурований павільйон-ротонду збудовано у 1748-1749 роках київським архітектором І.Григоровичем-Барським над міським фонтаном, що містився навпроти головного фасаду магістрату. Вода в нього надходила по дерев'яних трубах з Андріївської гори. Магістрат назвав цю споруду Феліціалом.

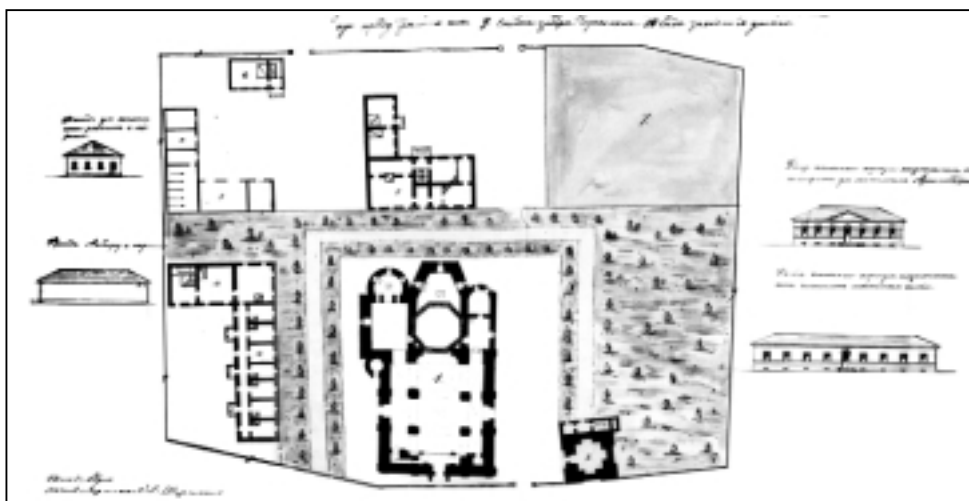
Споруда вирішена в барокових архітектурних формах: кругла ротонда, увінчана подвійною сферичною банею, має чотири пілони, з'єднані арками і фланковані на фасадах спареними колонами композитного ордера. Ці колони несуть сильно розкріпований антаблемент з парапетом. В 1780-х роках викладач Київської духовної академії Брульйон установив на прямокутних площинах цих парапетів сонячні годинники. Баню увінчувала двометрова мідна позолочена статуя Св. апостола Андрія Первозваного з хрестом. Усередині ротонди був сам фонтан, увінчаний постаттю янгола з чашею в руці. З цієї чаші текла вода в басейн. 1800 (за іншими даними - 1808) року постать янгола замінила дерев'яна скульптурна група "Самсон, котрий роздирає пашу лева": з цієї паші лився струмінь води. Від того часу фонтан стали називати "Самсоном". Зараз ця скульптурна група зберігається в Національному художньому музеї України.

Споруду знищено вибухівкою 1934 року. Відтворено до святкування 1500-ліття Києва в 1981-1982 роках за проектом архітектора В.П.Шевченко.

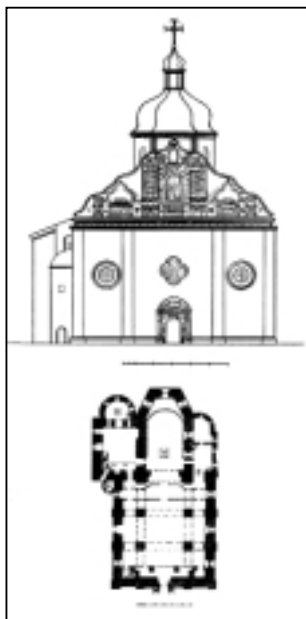
Літ.: [4, 59, 79, 81-82].

19. Петропавлівська церква (вул. Притиско-Микільська). Збудовано 1610 року як домініканський костел. Перебудовано 1750 року. Знищено 1935 року.

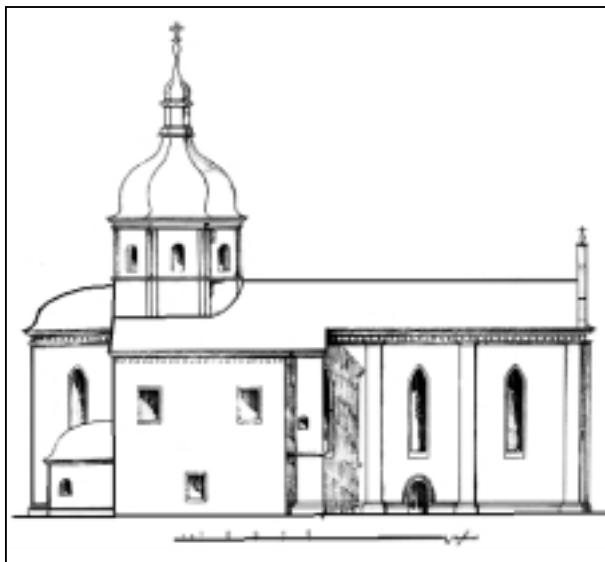
Великий мурований храм базилікального типу будувався в кінці XVI століття й завершений римо-католицьким єпископом Кшиштофом Казимирським 1610 року як Миколаївський костел Київського домініканського монастиря на Подолі. На його спорудження використано матеріал зі зруйнованого Борисоглібського мурованого храму Княжої доби у Вишгороді. Будівельні роботи в монастирі тривали до 1640 року. Костел був тринавовою базилікою з гранчастим видовженим пресбітерієм. Біч-

План Петропавлівського монастиря 1819 р.

Західний фасад і план Петропавлівської церкви за обмірами 1840-х років

Північний фасад Петропавлівської церкви за обмірами 1819 р.

ні нави набагато вужчі від середньої. Всі вони перекривалися хрещатими нервовюрними склепіннями. Стіни були прорізані високими стрілчастими вікнами. Невідомо, чи була ця базиліка купольною (банястою), чи баня над пресбітерієм, відома за кресленнями і світлинами XIX-XX століть, є результатом пізніших перебудов. Відтак цей костел був єдиним відомим нам взірцем готичної архітектури на теренах Києва.

*Західний фасад церкви.
Фото початку XX ст.*

*Фронтон західного фасаду церкви.
Фото початку XX ст.*

*Петропавлівська церква в процесі
руйнування 1935 р.*

Під час Хмельниччини 1648 року домініканський монастир у Києві був знищений. Його маєтності передано православним, а всі споруди зруйновано. Костел стояв занепалим (у ньому навіть влаштували були шинок) до 1691 року, коли Київський митрополит Варлаам Ясинський освятив його заново як православну Петропавлівську церкву, приписану до Софійського собору.

У 1744-1750 роках будівля зазнала серйозної перебудови: понижено дах, високий готичний шпиль (так званий щипець) на західному фасаді поступився невисокому, але пишно декорованому бароковому фронтону, влаштовано бароковий портал і хрещате вікно на чолі. Обабіч пресбітерія були два бічні вівтарі, час появи яких не встановлено. Після пожежі Києво-Подолу 1811 року перед західним фасадом від вулиці добудували низеньку галерею, яка закрила бароковий портал.

Богослужіння в церкві припинено 1920 року. 1930 року її планувалася використати як архівне сховище, проте в 1935 році одну з найцікавіших пам'яток української архітектури знищили без попередніх досліджень і належної фіксації. Тому багато важливих питань історії та архітектурного устрою цієї пам'ятки лишаються нез'ясованими.

Літ.: [4, 35, 41-42, 57-59, 79].

20. Дзвіниця Петропавлівської церкви (вул. Притиско-Микільська). Збудована 1750 року, перебудована після 1811 року, знищена 1935 року.

Мурована, квадратова в плані триярусна дзвіниця збудована відомим київським архітектором І.Григоровичем-Барським в 1744-1750 роках по червоній лінії вулиці на південь від церкви. Потерпіла від пожежі 1811 року, після чого стала дво-ярусною, типу “четверик на четверику”, увінчаною гранчастою плескатою банею з ліхтариком і високим шпилем.

Четверик нижнього ярусу декорований строєними пілястрами композитного ордера, накладеними на рустовані наріжні лопатки. Верхній ярус мав наріжні пучки трьохчетвертних колон композитного ордера на п’єдесталах і арку дзвонів, фланковану колонками того ж ордера. Загалом, барокові архітектурні форми дзвіниці дуже характерні для творчої манери І.Григоровича-Барського.

Дзвіниця знищена одночасно з Петропавлівською церквою.

Літ.: [4, 58, 79].

Дзвіниця в комплексі з Петропавлівською церквою. Фото початку ХХ ст.

Фасад дзвіниці. Фото початку ХХ ст.

Бічний фасад дзвіниці за обмірами 1819 р.

*Церква Різдва Христового
в панорамі забудови Києво-Подолу.
Фото початку ХХ ст.*

*Загальний вигляд Церкви.
Фото початку ХХ ст.*

Церкву Різдва Христового знесено 1935 року під приводом реконструкції Поштової площі. Зараз під тим місцем, де вона стояла, проходить тунель метрополітену. Церкву включено до затвердженого Урядом України 1999 року Переліку визначних пам'яток історії та культури, які передбачається відтворити.

Літ.: [4, 59, 79].

21. Церква Різдва

Христового (Поштова площа). Побудована в 1810-1814 роках, розширена 1841 року, знесена 1935 року.

Муrowану церкву взамін розібраної дерев'яної збудували у 1810-1814 роках за проектом видатного київського архітектора А.Меленського в класицистичних архітектурних формах. Це була монументальна восьмигранна ротонда, увінчана масивною глухою банею, з дзвіницею на західному фасаді й півкруглою апсидою. Через нестачу коштів церкву збудували у спрощених формах: без люкарн на бані й первісно без портиків на фасадах. Ці чотириколонні портики добудували аж 1825 року, але не іонічного ордера, як первісно запроєктував архітектор, а тосканського. У 1837-1841 роках прибудовано теплу церкву Св. Сергія Радонезького. 1911 року з боку вітваря добудовано невеличку ротонду.

Церква Різдва Христового була однією з найзначніших містобудівних доміант Києво-Подолу, своєрідною віхою, що відзначала початок Подолу від Володимирського узвозу.

Цей храм має велике історичне значення для українського народу. Тут 6-7 травня 1861 року стояла труна з тілом Тараса Шевченка під час перевезення його з Петербурга до Канева, і тут київські священники П.Лебединцев та Й.Желтонозький відслужили панахиду. З того часу церкву стали називати в народі "Шевченковою".

22. Церква Миколи Доброго (вул. Покровська, 6). Збудована в 1800-1807 роках, знищена 1935 року.

Мурована церква Св. Миколи постає на Подолі навпроти Покровської церкви на місці зруйнованої однойменної церкви 1706 року. Та, в свою чергу, була зведена взамін дерев'яної Микільської церкви, фундованої в кінці XVI століття козацьким гетьманом Самійлом Кішкою на знак вдячності за визволення з турецької неволі. При тій церкві був шпиталь, від якого її й прозвали "Миколою Добрим".

Мурований храм збудований в 1800-1807 роках за проектом архітектора А.Меленського в стилі класицизму коштом відомого київського купця Сухоти. Відновлена після пожежі 1811 року. Церква квадратова в плані, з однією масивною банею, чотириколонним тосканським портиком і двома циліндричними вежами-дзвіницями на чолі.

Церква знищена 1935 року.

Літ.: [4. 59, 79].

*Церква Миколи Доброго.
Фото початку 1930-х років*

23. Воскресенська церква з дзвіницею (вул. Межигірська) Збудована в 1670 році, зазнала перебудов у 1698, 1732, 1760-х та 1886 роках. Дзвіницю зведено 1809 року. Церкву і дзвіницю знищено у середині 1930-х років.

Мурована Воскресенська церква на Подолі збудована на місці дерев'яної, відомої з 1508 року, у 1670 році коштом київського міщанина Михайла Грека. Перебудована 1698 року коштом Михайла Рудзинського. Церква стояла на розі вулиць Спаської і Межигірської. Вона була хрещатою, п'ятидільною, п'ятибанною. Ремонтувалася 1732 року коштом полкового осавула Павла Гудими (тоді, вірогідно, зроблено прибудову з заходу), а також у 1760-х роках за проектом архітектора І.Григо-

*Воскресенська церква.
Фото К.Козловського 1932 р.*

ровича-Барського. При останній “репарації” сандрики над вікнами й капітелі пілястр отримали рокайлеві оздоби, характерні для творчої манери І.Григоровича-Барського. При реконструкції церкви 1886 року ліквідовано чотири бічні бані, а на центральній змінено характер завершення.

1809 року за проектом архітектора А.Меленського споруджено високу циліндричну триярусну надбрамну дзвіницю у стилізованих формах класицизму.

Церкву разом із дзвіницею знищили в середині 1930-х років.

Літ.: [4, 79].

*Дзвіниця Воскресенської церкви.
Фото К.Козловського 1932 р.*

24. Борисоглібська церква з дзвіницею (вул. Борисоглібська, 10). Збудована 1692 року, добудовалася протягом XIX століття. Дзвіниця прибудована на початку XIX століття. Знищена, орієнтовно, 1936 року.

Мурована Борисоглібська церква збудована 1692 року коштом полковника київського Григорія Коровки-Вольського на Подолі недалеко від берега Дніпра на історичному місці: за переказами, тут була в Княжу добу так звана Турова божниця чи мурована “небесі подібна” церква Святих Бориса і Гліба, зруйнована татарами під час нападу на Київ 1482 року.

Церква була тридільною, ймовірно - трибанною. До кінця XIX століття збереглася баня над навою, увінчана пластичним грушовидним верхом з маківкою. 1802 року до церкви з північного боку прибудовано бічний вівтар, дещо пізніше - триярусну дзвіницю в класицистичних архітектурних формах за проектом, вірогідно, А.Меленського.

29 червня 1934 року президія Київської міськради прийняла закриту (тобто секретну) постанову про знищення церкви й дзвіниці. Їх знесли в 1936 році.

Літ.: [4, 79].

*Борисоглібська церква
з дзвіницею.
Фото початку 1930-х років*

25. Церква Св. Костянтина і Єлени з дзвіницею (вул. Щекавицька, 6). Споруджено 1734 року, перебудовано в 1747-1757 роках. Зруйновано у кінці 20-х років ХХ століття.

Мурована церква Св. Костянтина і Єлени збудована 1734 року коштом київського бурмистра Минцевича на місці однойменної дерев'яної церкви, яка згоріла 1726 року. У 1747-1757 роках за проектом славетного київського архітектора І.Григоровича-Барського при церкві споруджена галерея і мурована триярусна дзвіниця в стилі рококо. У другому ярусі дзвіниці була влаштована церква Св. Димитрія Ростовського. У 1830 році дзвіниця капітально відремонтована. 1865 року до неї прибудована мурована церква зального типу з трьома апсидами. Дзвіниця мала дуже вишукану форму бані й слугувала важливим композиційним акцентом забудови Подолу.

У 1930-х роках верхні яруси дзвіниці, галерея і баня церкви були розібрані. Лишилися тільки нижній ярус дзвіниці й стіни церкви 1865 року, перетвореної на спортивний зал. Позостала будівля зараз прямокутна в плані, триапсидна, має неглибокий напівпідвал, перекритий коробовим склепінням з розпалубками. Фасади декоровані подвійними пілястрами з витонченими ліпними коринфськими капітелями, накладеними на одну широку рустовану пілястру. Над кожною парою вікон, облямованих вишуканими наличниками, розташовані ліпні картуші з пальметами, стилізованими розетками і раковинами. Збережені фрагменти церкви оголошено пам'яткою архітектури національного значення (охоронний № 29).

Літ.: [4, 41, 57-59, 71, 79].

*Дзвіниця церкви
Св. Костянтина і Єлени.
Фото початку ХХ ст.*

26. Будинок Артемихи (Поділ). Споруджено у кінці ХVІІ століття, надбудовано у ХVІІІ столітті. Розібрано після пожежі 1811 року.

Точна дата спорудження будинку не встановлена. Назву отримав за іменем власниці. Як свідчить "Опис Києва" І. Фундуклея, будинок стояв у тій частині Подолу, що "поблизу канави", неподалік так званого будинку Петра І, який зберігся. Отже, локалізувати цей будинок можемо поблизу перетину сучасних вулиць Костянтинівської і Верхнього Валу. Будинок неодноразово перебудовувався і на початку ХІХ століття був двоповерховим на підвалі, прямокутним у плані, з критим ганком на чолі. Двосхилий (шпильастий) дах був укритий черепицею. Судячи з літографії Тьєррі, опублікованої І.Фундуклеєм, первісно будинок був одноповерховим, з

високими фігурними фронтонами на причілках і на фасаді ганку, мав високий дах з переломом, на кшталт мансардового.

Будинок Артемихи знесено при переплануванні Подолу за проектом архітектора В.Гесте після пожежі 1811 року.

Літ.: [57].

*Будинок Артемихи.
Літографія 1847 р.*

*Церква Всіх Святих на Щекавицькому кладовищі.
Акварель М.Сажина кінця 1940-х років*

27. Церква Всіх Святих на Щекавицькому кладовищі (гора Щекавиця, вул Олегівська, 32). Споруджено 1782 року, перебудовано у 1810-х роках, знищено у 1935-1936 роках.

Кладовище для мешканців Подолу на горі Щекавиці було влаштоване 1772 року. 1782 року збудовано муровану кладовищенську Всіхсвятську церкву в архітектурних формах так званого елизаветинського бароко. Вона була тридільною, однобанною, з квадратовою в плані навою і півкруглим вітварем, перекрита хрещатими склепіннями. Баня мала восьмигранний підбанник. Стіни членували пілястри з композитними капітелями, вікна мали “вухасті” наличники з пластичними сандриками над ними. 1809 року церкву перебудовано, з прибудовою ампірної двоярусної дзвіниці. 1857 року прибудовано бічний вітвар в ім'я Св. Марії Магдалини з пласкими перекриттями й декоративною банькою.

Знищено за постановою президії Київської міськради від 21 жовтня 1935 року.
Літ.: [4, 58, 79].

*Церква Всіх Святих.
Фото початку ХХ ст.*

28. Стрітенська церква (Львівська площа). Зведена 1858 року, знесена в середині 1930-х років.

Мурована церква збудована в 1858 році на місці попередньої дерев'яної церкви на Львівській площі, на трикутній ділянці між вулицями Великою Житомирською і Стрітенською. Вона була однобанна, з дзвіницею на західному фасаді, вирішена в архітектурних формах неовізантійського стилю. Баня була позолоченою.

У 1924 році “обновилася” баня цієї церкви, що привернуло увагу натовпів прочан, які приходили подивитися на чудо, і викликало невдоволення комуністичної влади. Церква була знесена в середині 1930-х років.

Літ.: [4].

*Стрітенська церква.
Гравюра 1880-х років*

29. Вознесенська церква з дзвіницею на Кудрявці (вул. Смірнова-Ласточкина, 22). Збудована у XVIII столітті, розібрана на початку XX століття.

Дерев'яна Вознесенська церква стояла на Кудрявці, в садибі теперішньої Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури. Збудована у XVIII столітті (точна дата не встановлена). Була тридільною, триверхою із двозаломними верхами. З заходу, півночі й півдня були низенькі притвори під двосхилими дашками. Зруби були ошальовані дошками вертикально з нащільниками. Від вулиці містилася рублена з брусів дзвіниця типу “четверик на четверику”, увінчана дахом пластичних обрисів з маківкою. Винятково вишукані форми й бездоганні пропорції роблять церкву одною з найвизначніших пам'яток київської школи народної дерев'яної архітектури.

*Вознесенська церква з дзвіницею.
Фото кінця XIX ст.*

Літ.: [42].

30. Церква Св. Олександра Невського (Маріїнський парк). Збудована у 1889-1890 роках, знесена після 1934 року.

Мурована церква збудована в 1889-1890 роках за проектом архітектора В. Ніколаєва на честь порятунку російського імператора Олександра III і царської родини під час залізничної катастрофи в 1888 році. Вирішена в неовізантійських архітектурних формах, прямокутна в плані, хрещато-банева, з акцентованими на фасадах високими фронтонами середньою навою і трансептом, п'ятибанна, з масивною центральною банею на 16-арковому світловому підбаннику і дуже пониженими бічними банями в міжрукав'ях архітектурного хреста. З заходу мала низенький ганок, увінчаний банею.

Церква знищена в середині 1930-х років.

Літ.: [4, 79].

*Західний фасад церкви
Св. Олександра Невського.
Фото 1900-х років*

*Будинок Міської Думи.
Фото початку ХХ ст.*

31. Будинок Міської Думи (вул. Хрещатик, 18, нині майдан Незалежності). Зведено в 1874-1876 роках. Зруйновано вибухом у жовтні 1941 року, руїни розібрано 1944 року.

Мурований будинок Міської Думи взамін старого магістрату на Подолі збудували в 1874-1876 роках на новій головній вулиці міста - Хрещатику, що тільки почав забудовуватися імпозантними будинками загальноміського значення. Автором проєкту був колишній київський міський архітектор О.Шілле, який відійшов від змертвілих пізньокласицистичних догм і вирішив цей імпозантний будинок в стилі необароко.

Двоповерховий, з триповерховою центральною частиною, увінчаною вежою, цей будинок мав дуже пластичні план і фасади. У плані він дугоподібний, з чолом, що виходило на червону лінію забудови Хрещатика, і крилами, заверненими в тил площі. У пластичності фасадів використано мотиви, типові для київ-

*Фрагмент фасаду будинку Міської Думи.
Фото початку ХХ ст.*

Фасад будинку після пожежі 1941 р.

ського бароко XVIII століття: пучки колон, енергійно розкріповані антаблементи, рустовані лопатки, розірвані фронтони, пластичні сандрики над вікнами. Над усією композицією домінувала вишуканих форм вежа з годинником і високим шпилем, увінчаним постаттю Архістратига Михаїла - явна ремінісценція архітектурно-художнього устрою старого магістрату на Подолі.

На початку XX століття над бічними крилами надбудували поверх і весь будинок став триповерховим. При цьому загальна пластичність його композиції дещо втратилася. У радянську добу тут містилися різні установи. Під час другої світової

*Руїни будинку Миської Думи в 1943 р.
Фото з літака*

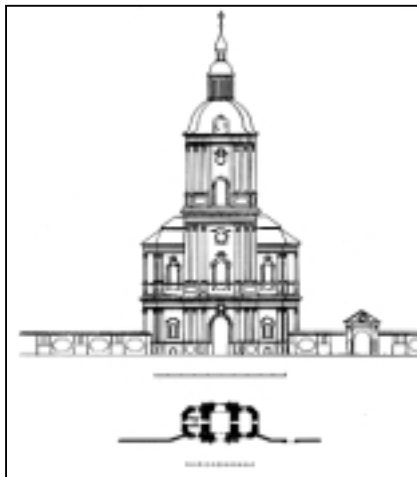
війни перед відступом радянської армії з Києва будинок був замінований і в кінці жовтня 1941 року знищений радіокерованим вибухом. Руїни його розібрали в 1944 році, при початку повоєнної відбудови Хрещатика, оскільки згідно з концепцією московського архітектора В.Власова, якого прислали керувати відбудовою Києва, на місці колишньої Миської Думи мав бути головний майдан міста.

Літ.: [4, 79, 84].

32. Надбрамна церква-дзвіниця Кирилівського монастиря (вул. Фрунзе, 103 / Олени Теліги, 12). Збудована 1760 року, реконструйована 1850 року, знищена 1937 року.

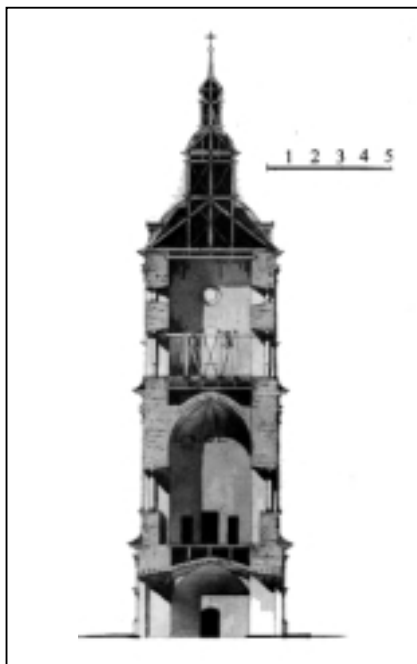
*Надбрамна церква-дзвіниця
Кирилівського монастиря.
Фото кінця XIX ст.*

*. Головний фасад і план першого
ярусу надбрамної церкви-дзвіниці
Кирилівського монастиря
за обмірами 1840-х років*

*Головний фасад
надбрамної церкви-дзвіниці.
Обмірний кресленник архітектора
А.Меленського 1820-х років*

*Поперечний переріз
надбрамної церкви-дзвіниці.
Обмірний кресленник архітектора
А.Меленського 1820-х років*

Мурована надбрамна церква-дзвіниця як головний вхід до Кирилівського монастиря споруджена за проектом архітектора І.Григоровича-Барського протягом 1760-1773 років. Споруда була тридільною, триярусною, однобанною. Центральний компартимент був квадратним у плані, бічні - гранчастими. На першому ярусі містився проїзд з кордегардіями, на другому - Благовіщенська церква, на третьому - дзвіниця. Ця унікальна за об'ємно-просторовим вирішенням будівля мала дуже витончену декорацію фасадів у стилізованих формах пізнього бароко і рококо. Тут були застосовані характерні для творчості І.Григоровича-Барського пучки пілястр і півколон композитного ордера, розкріповані антаблементи з багатообломними карнизами, характерні пластичні форми надвіконних сандриків, елементи штукатурного ліплення. Винятково пластичною була баня дзвіниці з люкарнами, ліхтариком і шпилем.

Надбрамна церква-дзвіниця під час руйнування 1937 р.

Фрагмент фасаду надбрамної церкви-дзвіниці. Фото 1937 р.

Споруда потерпіла від пожежі 1849 року і в 1850 році була відбудована з деякою зміною форм завершення.

Радянська влада 1929 року оголосила територію Кирилівського монастиря державним заповідником. Професор Ф.Ернст навіть планував відкрити в приміщеннях церкви-дзвіниці музей І.Григоровича-Барського. Проте 1937 року пам'ятку було розібрано на цеглу.

1999 року її включено до затвердженого Урядом Переліку визначних пам'яток історії та культури, які передбачається відтворити.

Літ.: [4, 57, 79].

33. Дзвіниця Китаївської пустині (вул. Китаївська). Споруджено в 1829-1837 роках, знищено 1932 року.

Мурована надбрамна дзвіниця Китаївської пустині збудована в 1829-1837 роках архітектором І.Богдановим, імовірно, за проектом архітектора А.Меленського у стилістиці пізнього провінційного класицизму. Вона чотириярусна, увінчана пласкою банею зі шпилем. Перший ярус - масивний двоповерховий об'єм брами, арка проїзду якої фланкована спареними колонами тосканського ордера, що несли важкий антаблемент з трикутним фронтоном. З цього п'єдесталу виростав циліндричний

*Дзвіниця в панорамі Китаївської пустині.
Фото початку ХХ ст.*

об'єм власне дзвіниці, яруси якої розділено антаблементами, що спиралися на пристінні півколони коринфського і композитного ордерів. Між ними розташовані почергово аркові отвори дзвонів і глухі ніші, облямовані архівольтами. Нижній ярус циліндричного об'єму було вирішено в римо-доричному ордері.

Дзвіниця знищена в 1932 році.
Літ.: [4].

*Дзвіниця Китаївської пустині.
Фото початку ХХ ст.*

*Іконостас Георгіївської церкви
Видубецького монастиря.
Фото 1920-х років*

34. Іконостас Георгіївської церкви Видубецького монастиря (вул. Видубецька, 40). Створений 1701 року, знищений у середині 1930-х років.

Георгіївська церква Видубецького монастиря збудована коштом полковника стародубського Михайла Миклашевського в 1696-1701 роках. Іконостас, завершений на момент освячення храму 1701 року, подарувала Уляна, дружина Данила Апостола, майбутнього гетьмана України. Іконостас займав усю широчінь трьох компартиментів храму. Він високий, сягав центрального підбанника, чотиририкурсний, з примхливо вигнутими рядами ікон, які по горизонталі розділялися антаблементами різноманітних профілів, а по вертикалі - різьбленими трьохчетвертними колонками з мотивами виноградної лози (деякі з колонок, особливо в центральному пряслі, були встановлені на консолях). Характерні трилопатеві арки царських врат і елементів над ними. Серед ікон цього іконостасу виділялася одна на сюжет "Чудо архістратига Михаїла". 1915 року живопис іконостасу поновлено, проте він у цілому добре зберіг свою барокову стилістику.

Видубецький іконостас належав до найвизначніших зразків українського іконостасу доби бароко. Знищений за невідомих обставин у середині 1930-х років.

Літ.: [4, 40, 79].

35. Київський замок. Споруджено у 1380-х роках, перебудовано в 1532-1545 роках, спалено 1651 року.

Замова гора, яка має ще назви Киселівка (за прізвищем останнього польського воєводи в Києві) та Фролівська, є високим останцем корінного

*Київський замок
за рисунком
А.ван-Вестерфельда 1651р.*

*Панорама Києва з Заком
за рисунком А.ван-Вестерфельда 1651 р.*

правого берега Дніпра, що підноситься над рівнем ріки на 80 метрів. Вона панує над Подолом, прилягаючи до Старокиївської гори. Біля її підніжжя протікали струмки Глибочиця і Киянка. Плато на вершині гори має нерегулярну форму в плані розмірами по осях 450 x 210 метрів. Тут у IX-X століттях був київський князівський палац.

Після переходу Києва під владу Великого князівства Литовського тут спорудили дерев'яний замок. Точна дата його будівництва не встановлена, тож М.Закревський вважав, що замок зведено за часів Гедиміна, а М.Максимович - що за Вітовта. Цей замок спалили татари хана Менглі-Гірея під час нападу на Київ 1482 року. Протягом 1532-1545 років замок відбудовано київським "городником" Іваном Служкою.

За старими описами й малюнками цей замок був нерегулярного плану й мав оборонну огорожу, рублену з соснового дерева, що складалася з 133 городень довжиною до 8 метрів з бланкуванням (бойовою галереєю), яке мало підсябиття і двосхилий дах. По периметру стояли, значно виступаючи назовні за лінію стін, 15 рублених башт, 14 з яких були шестигранними, а одна - чотиригранною. Всі вони вивишувалися понад стінами, мали підсябиття і три яруси бійниць, вінчалися наметовими дахами. З протипожежною метою стіни й башти зовні до рівня бланкувань були обмазані глиною. Дві башти були надбрамними - Воеводина і Драбська. Перед останньою був рів, а через нього - звідний міст на двох ланцюгах.

У замку в XVI столітті були Покровська, Миколаївська і Василівська церкви та католицька каплиця, а також шпихліри, шопи для зброї і військового спорядження, будинки гарнізону, воєводський палац, різноманітні господарські споруди.

Замок згорів у 1608 році, після чого його відбудували у дещо спрощених формах. Таким його змалював голландський художник А.ван-Вестерфельд у 1651 році, якраз перед тим, як козаки, котрі підтримували Б.Хмельницького, спалили замок. З того часу його не відновлювали, а з 1816 року тут завели кладовище.

Літ.: [57, 59, 79, 85, 86].

Київська область

Обіймає частину історичних теренів Середньої Наддніпрянщини, Київського Полісся і Сіверщини. Архітектурно-містобудівна спадщина XVII - початку XX століть найяскравіше представлена пам'ятками доби Гетьманщини (українське відродження і бароко) та класицизму. В області взято на державний облік 208 пам'яток архітектури, з яких 91 - національного значення. Відомо понад 120 нововиявлених пам'яток архітектури. До Списку історичних населених місць України включені: Біла Церква, Богуслав, Васильків, Вишгород, Переяслав-Хмельницький, Ржищів, Фастів, Яготин. В області діє три заповідника.

Успенська церква. Південний фасад.
Фото Г.Павлуцького початку XX ст.

Смт Баришівка.

36. Успенська церква з дзвіницею. Побудовано у середині XVIII століття, знищено в 1930-х роках.

Мурована тридільна однобанна церква збудована в середині XVIII століття (точна дата не встановлена) у центрі містечка. Мала прямокутний бабинець, таку ж, але значно ширшу, наву та гранчастий вівтар. Наву вінчала двоярусна барокова баня на циліндричному світловому

Вигляд церкви з північного заходу.
Фото Г.Павлуцького початку XX ст.

Західний фасад церкви.
Фото Г.Павлуцького початку XX ст.

підбаннику. Дахи над вівтарем і бабинцем мали на гребені глухі маківки на кшталт сигнатурок, завдяки чому церква виглядала як триверха. Стіни членували пілястри, увінчував розкріпований карниз, попід яким проходив фриз керамічних поліхромних розеток. Дуже характерними архітектурними прикметами цієї пам'ятки були хрещаті вікна угорі середнього прясла кожного фасаду та пластичний західний фронтон з нішами для ікон і пишним штукатурним ліпленням, яке з фронтона спускалося нижче, на верхні площини стін.

Одночасно з церквою поряд звели муровану чотиригранну двоярусну дзвіницю, завершену наметом з маківкою. Протягом XIX століття до церкви прибудували низенькі притвори. Церкву разом із дзвіницею знищено у середині 1930-х років.

Літ.: [42, 87].

С. Велика Березнянка Таращанського району.

37. Михайлівська церква. Збудована 1766 року, знищена в 1930-х роках.

Хрещата, п'ятизрубна, п'ятиверха дерев'яна церква зведена 1766 року. Протягом першої половини XIX століття до неї були зроблені прибудови, зокрема прямокутні в плані високі притвори з ганками, фланкованими спареними колонками. Церква мала всі характерні особливості, властиві дерев'яним храмам Південної Київщини XVIII століття: дуже високі зруби стін і верхи; всі зруби восьмигранні (точніше, зруби в плані є квадратами зі зрізаними кутами), причому середній значно вищий і ширший від бічних; центральний верх тризломний, бічні - двозаломні. Стіни були ошальовані дошками вертикально з нащільниками. Характер побудови архітектурної форми, зокрема форми й пропорції зрубів стін та верхів, підкреслює динамізм і вертикальну спрямованість центрично-пірамідальної композиції.

Церква знищена на початку 1930-х років.

Літ.: [88].

*Дзвіниця Успенської церкви.
Фото Г.Павлуцького початку XX ст.*

*Загальний вигляд
Михайлівської церкви.
Фото початку XX ст.*

Загальний вигляд і план церкви Різдва Богородиці за аквареллю кінця XIX ст. зі збірки Імператорської археологічної комісії

Церква Різдва Богородиці. Фото початку XX ст.

С. Ладичичі Чорнобильського району.

38. Церква Різдва Богородиці. Збудована 1742 року, розібрана на початку XX століття.

Дерев'яна церква побудована у 1742 році. У XIX столітті добудовано тамбур з заходу та прямокутний зруб біля північної стіни вітваря. Належала до поліських тридільних одноверхих храмів Київського типу. Зруби прямокутні в плані, нава значно ширша за вітвар і бабинець, мала невеликий восьмигранний однозаломний верх, прихований під чотирихилим наметовим дахом з маківкою. Бабинець і вітвар мали двоххилі дахи.

Церкву розібрали на початку XX століття.

Літ.: [89].

С. Лісовичі Таращанського району.

39. Церква Різдва Богородиці. Побудована 1797 року, знищена в 1930-х роках.

Хрещата, п'ятидільна, п'ятиверха дерев'яна церква споруджена 1797 року. У першій половині XIX століття з трьох боків були прибудовані низенькі прямокутні притвори з чотириколонними класицистичними ганками. За розпланувально-просторовою структурою ця церква дуже подібна до Михайлівської церкви у с. Велика Березнянка, тільки значно нижча й присадкуватіших пропорцій. Всі зруби восьмигранні, у плані - квадрати зі зрізаними кутами. Центральний верх тризаломний, бічні - двозаломні. Вертикалізм композиції підкреслює вертикальне шалювання з нащільниками стін і восьмимериків.

Церква знищена у 1920-х - 1930-х роках.

Літ.: [88].

С. Нові Петрівці Вишгородського району.

40. Спасо-Преображенський собор

Межигірського монастиря. Збудований у 1676-1690 роках, перебудований у XIX столітті, знищений протягом 1931-1936 років.

Межигірський Спаський монастир виник ще за Княжої доби. Відновлений після запустіння в 1523 році. На початку XVII століття тут було вже три дерев'яні церкви. Вся інша забудова також була дерев'яною. Зберігся рисунок загального вигляду монастиря, виконаний 1651 року А.ван-Вестерфельдом. Всі дерев'яні споруди загинули в пожежі 1665 року.

Монастирем опікувалося запорозьке козацтво, зокрема гетьмани Б.Хмельницький, І.Мазепа, останній кошовий Запорозької Січі П.Калнишевський. У монастирі 1710 року поховали фастівського полковника С.Палія. Послушником цього монастиря був і один з ватажків Коліївщини М.Залізник. Тут прийняв чернечий постриг московський патріарх Іоаким (Савьолов, 1620-1690, патріарх з 1674 року), котрий опікувався монастирем, надав йому 1687 року права ставропігії і фінансував будівництво мурованого Спасо-Преображенського собору в 1676-1690 роках.

План Межигірського монастиря 1816 р.

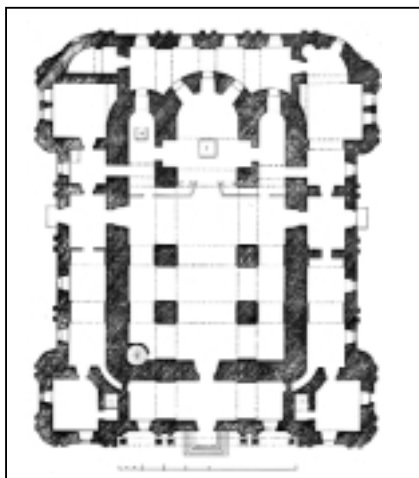
Межигірський монастир.
Рисунок Т.Шевченка 1843 р.

Західний фасад
Спасо-Преображенського собору
за обмірами архітектора
А.Меленського початку XIX ст.

Західний фасад собору
за проектом архітектора
І.Кедріна 1810-х років

За архітектурним типом цей собор унікальний в українській архітектурі й пов'язаний, з одного боку, з образом вирішення собору Донського монастиря в Москві, а з іншого - з княжим собором Бориса і Гліба в сусідньому Вишгороді. Він хрещато-баневий, тринавовий, шестистовпний, триапсидний, п'ятибанний. Два західні кути заокруглені. Навколо собору обходить низенька закрита галерея з односклилим дахом, що підкреслює монументальність основного об'єму, вирішеного у стриманій ренесансно-бароковій стилістиці. Стіни, прорізані великими арковими вікнами з масивними фігурними наличниками, членують широкі лопатки й увінчує розвинений антаблемент. Восьмерики п'яти підбанників акцентовані наріжними пучками півколон.

Межигірський Спасо-Преображенський монастир ліквідовано указом російської імператриці Катерини II 10 квітня 1786 року. А наступного року вночі напередодні відвідин імператриці монастир раптово згорів. У Києві побутувала версія про підпал монастиря за наказом Катерини II. Згодом Т.Шевченко писав: "Як цариця з Нечосою Києвом ходила і Межигірського Спаса вночі запалила". Собор удруге потерпів від пожежі 1810 року, після чого був відбудований у класицистичних формах архітектором І.Кедріним і заново освячений 1820 року. Собор і дзвіницю монастиря змалював Т.Шевченко.

Після закриття монастиря тут до 1874 року діяла фаянсова фабрика, що виробляла знаменитий "межигірський фаянс". Наприкінці XIX століття тут поновили монастир, який проіснував до 1923 року. У 1923-1931 роках у монастирі містився керамічний технікум. 1931 року було знищено іконостас Спасо-Преображенського собору, а згодом, до 1936 року, знесено собор і всі монастирські будівлі задля будівництва заміської резиденції сталінського намісника на Україні П.Постишева.

Літ.: [57, 79].

План собору. За А.Меленським

41. Петропавлівська надбрамна церква-дзвіниця Межигірського монастиря.
Збудована в 1772-1774 роках, знищена між 1931 і 1936 роками.

Мурований корпус з надбрамною дзвіницею і Петропавлівською церквою збудовано в 1772-1774 роках відомим київським архітектором І.Григоровичем-Барським коштом останнього кошового Запорозької Січі П.Калнишевського.

Це була двоповерхова будівля, прямокутна в плані, з гранчастою апсидою зі сходу й арковим проїздом, над яким підносилася висока двоярусна дзвіниця типу “четверик на четверику”, увінчана триярусною банею. Над східним кінцем будівлі вивищувалася баня на циліндричному підбаннику. Дзвіниця мала пізньобарокові архітектурні форми, дуже характерні для аналогічних київських споруд І.Григоровича-Барського: аркові отвори фланковані півколонками, на які спираються архівольти; наріжники акцентовані пучками півколон. Усі півколони - на п’єдесталах, композитного ордера. У найвідповідальніших місцях застосовано штукатурне ліплення рослинного характеру в картушах.

Пам’ятка була знищена протягом 1931-1936 років при будівництві резиденції для П.Постишева.

Літ.: [57, 79].

*Петропавлівська надбрамна церква-дзвіниця.
Фото кінця ХІХ ст.*

*Фрагмент надбрамної церкви-дзвіниці.
Рисунок архітектора Д.Дяченка
початку ХХ ст.*

План Переяславської фортеці 1740 р.

тифіковане середмістя - колишнього “окольного города”. Річки біля фортеці були перегачені, завдяки чому утворився великий став, який посилював неприступність міста.

Укріплення склалися з високих земляних валів і дерев'яних стін, у яких стояли три надбрамні башти з мостами. Дві з них виходили до ставу, а одна - в напільний бік, де був викопаний рів.

Після військово-адміністративної реформи 1717-1720 років, проведеної в Російській імперії Петром I, Переяслав було віднесено до чотирьох найважливіших державних фортець на теренах України. Про тодішній стан укріплень свідчить план Переяславської фортеці 1727 року Захарія Зибіна. На ньому показано тільки план і профіль оборонної огорожі замку - земляний вал з бруствером, валгангом і апарелями, з великими бастіонами і рavelіном з напільного боку. Отже, на початку XVIII століття Переяславська фортеця вже мала основні елементи нової європейської системи фортифікації.

Складений під час реконструкції укріплень 1739 року “План Переяславської фортеці” охоплює більшу територію, ніж план 1727 року, і показує “Переяславскую главную крепость” і “Переяславский Черкаский город”. План фіксує тільки те, що безпосередньо відноситься до системи укріплень, зокрема й головну фортецю (колишній замок), що на той час мала широкі рови й бастіони регулярніших обрисів. Оборонна огорожа складалася з земляного валу з бруствером і валгангом, без дерев'яних стін. Рів був тільки з напільного боку й проходив від Альти до Трубежа. По лінії контрескарпу були встановлені дерев'яні рогатки. На плані позначено назви всіх елементів укріплень і нанесено багато ліній перетину. Це свідчення того, що у комплекті з цим планом на окремому аркуші були викреслені профілі оборонних ліній. Проте нам їх в архівах розшукати не пощастило.

Переяславська фортеця востаннє зазнала реконструкції після 1740 року за проектом відомого фортифікатора Д.Дебоскета, перетворившись на суто земляне укріплення бастіонного типу. 1794 року фортеця була скасована і на початку XIX століття рештки її укріплень частково знесено при переплануванні міста на засадах класицистичної регулярності.

Літ.: [90, 91].

Переяслав-Хмельницький.
42. Переяславська фортеця.
Споруджена у XVI столітті, реконструйована у XVIII столітті, зруйнована на початку XIX століття.

Переяслав у XVII столітті вважався головним козацьким містом на Лівобережній Україні. Воно містилося в межах Переяслава Княжої доби, від якого успадкувало локацію на трикутному мисі біля впадіння річки Альти в Трубіж, а також дводільну систему укріплень: замок зайняв територію княжого дитинця, а уфор-

*Покровська церква.
Рисунок Т.Шевченка 1840-х років*

43. Покровська церква. Побудована в 1704-1709 роках, знищена у 1936-1937 роках.

Мурована Покровська церква збудована коштом переяславського полковника І.Мировича в 1704-1709 роках за зразком Мазепиного Успенського собору Дівочого монастиря в Глухові 1687 року. За розпланувально-просторовою типологією церква унікальна для України. Вона тридільна, трибанна, з прямокутною навою, гранчастими бабинцем і вітварем; до нави з півночі й півдня прилягають рівновисокі їй прямокутні в плані компартименти, а до вітваря - трохи нижчі напівциліндричні дияконник і жертвник. Завдяки такій композиції церква в цілому є хрещатою, семидільною, трибанною. З західного боку був низенький притвор.

Церква дуже висока, стрімких пропорцій. Її архітектурне вирішення - в стильових формах мазепинського етапу українського відродження: стіни активно

*Фото Покровської церкви
початку XX ст.*

членують пілястри, увінчує розкріпований карниз; восьмерики трьох бань вінчалися грушовидними верхами, які були перероблені на плескати бані у 1840-х роках; причілки північного й південного рамен вінчали скупі декоровані фронтони. Вікна були високими, витягнутих пропорцій, облямовувались простими наличниками. Фасади декорувалися також нішами і вікнами хрестоподібної форми. Покровську церкву замалював (з реконструкцією первісних бань) Т.Шевченко.

Церква знищена в 1936-1937 роках. У 1961-1963 роках архітектор А.Максимов опрацював проєкт відтворення цієї унікальної пам'ятки.

Літ.: [40, 42, 92-93].

Тараща.

44. Собор Св. Юрія. Зведено 1753 року, прибудови зроблені у XIX столітті. Знищено в 1930-х роках.

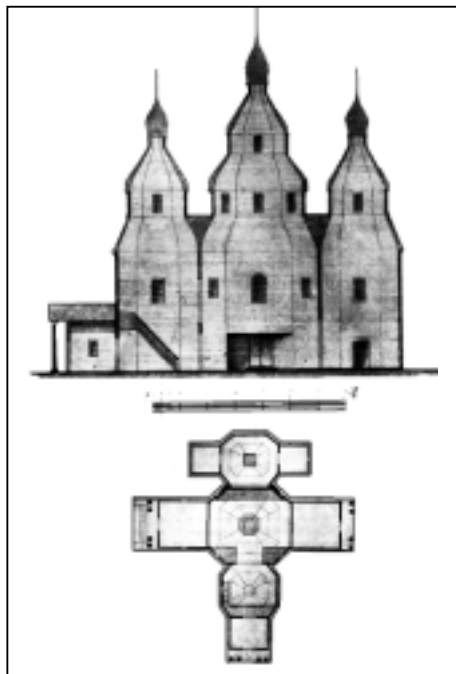
Дерев'яна тридільна триверха церква збудована 1753 року як соборний храм містечка. У першій половині XIX століття перед трьома входами добудовано низенькі прямокутні притвори з колонними ганками. Всі три зруби восьмигранні, причому нава значно ширша від вівтаря і бабинця. Нава має масивний тризаломний верх, вівтар і бабинець - двозаломні. Виняткову монументальність цієї пам'ятки підкреслюють невеликі вікна в кожному ярусі, а також вертикальна шалівка стін з нащільниками й аркатурою угорі.

Собор знищено на початку 1930-х років, проте збереглися обмірні кресленики й фотографії Г.Павлуцького.

Літ.: [12, 35, 42, 80].

*Собор Св. Юрія.
Фото Г.Павлуцького початку XX ст.*

*Поздовжній переріз і план церкви.
За Г.Павлуцьким*

С. Товстий Ліс Чорнобильського району.

45. Воскресенська церква. Побудована 1760 року, 1897 року прибудовано дзвіницю. Спалено 1996 року.

Дерев'яна церква стояла в центрі села. Належала до типологічної групи тризрубних триверхих поліських храмів київського типу. Центральна баня світлова, верхи бабинця й вівтаря глухі, приховані ззовні під дахом й означені на його гребені масивними глухими маківками. Мала ризницю й паламарню. 1897 року з заходу до бабинця прибудовано притвор з квадратною в плані двоярусною дзвіницею типу “восьмерик на четверику”, увінчаною високим наметовим дахом. В інтер'єрі були розписи ХІХ століття.

Пам'ятка архітектури національного значення (охоронний № 957). Після Чорнобильської катастрофи село Товстий Ліс відселили і церква стояла пустою. Спалили її до 10-річчя Чорнобильської катастрофи 1996 року якраз на поминальну неділю після Великодня.

Літ.: [71].

*Загальний вигляд Воскресенської церкви.
Фото М.Загреби 1995 р.*

С. Трипілля Обухівського району.

46. Введенська церква. Збудована 1797 року, знищена у 1920-х роках.

Тридільна триверха дерев'яна церква збудована 1797 року. У ХІХ столітті розширена масивною прибудовою з заходу та прямокутними компартиментами, прилеглими до нави з півночі й півдня. До вівтаря прилягали низенькі прямокутні зруби жертовника і дияконника.

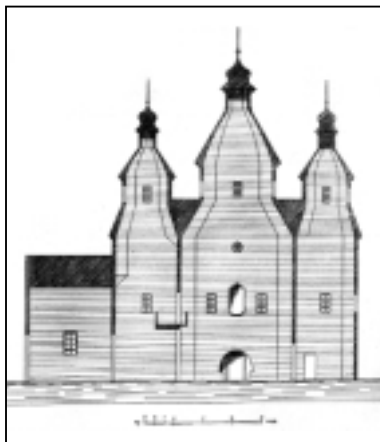
Церква має дещо архаїчні архітектурні форми: всі її зруби прямокутні в плані, зі зрізаними зовнішніми кутами; нава значно ширша за вівтар і бабинець; усі верхи двозаломні, з масивними восьмериками і дахами суворих наметових обрисів, що

вінчаються бароковими маківками. Вікна прямокутні. Зовні зруби ошальовані дошками горизонтально. Церква знищена у 1920-х роках, проте збереглися її обмірні кресленики й фотографії Г.Павлуцького.

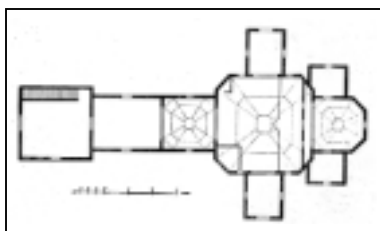
Літ.: [12, 35, 42].

*Загальний вигляд церкви.
Фото Г.Павлуцького кінця ХІХ ст.*

*Поздовжній переріз.
За Г.Павлуцьким*

*План церкви.
За Г.Павлуцьким*

*Загальний вигляд
Введенської церкви з дзвіницею.
Фото Г.Павлуцького
кінця ХІХ ст.*

*Загальний вигляд церкви Різдва Богородиці з дзвіницею.
Фото Г.Павлуцького кінця XIX ст.*

С. Ходорів Миронівського району.

47. Церква Різдва Богородиці. Побудована 1768 року, знищена у 1920-30-х роках.

Хрещата, п'ятидільна, п'ятиверха дерев'яна церква збудована 1768 року. У першій половині XIX століття з трьох боків перед входами прибудовано низенькі притвори з колонними ганками. Всі п'ять зрубів однакової величини, причому центральний не виділено в зовнішніх об'ємних формах. Бічні зруби квадратів в плані, зі зрізаними зовнішніми кутами. Центральний зруб вінчає приземкуватий однозаломний світ-

*Загальний вигляд церкви.
Фото Г.Павлуцького
кінця XIX ст.*

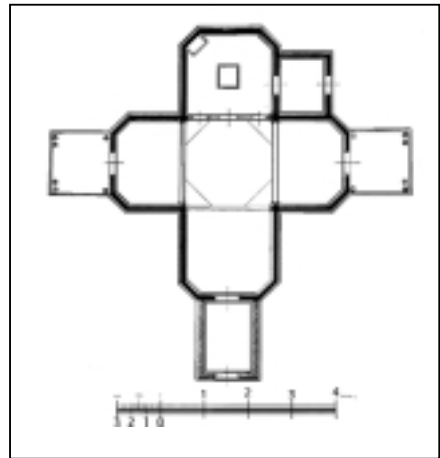
ловий верх, а бічні зруби мають плоскі стелі. Зовні їх вінчають глухі наметові верхи з масивними маківками.

Церкву знищили десь на початку 1920-х років. Збереглися обмірні кресленики й фотографії Г.Павлуцького.

Літ.: [12, 35, 42, 94].

*Поздовжній переріз.
За Г.Павлуцьким*

*План церкви.
За Г.Павлуцьким*

Яготин.

48. Троїцький собор з дзвіницею. Збудовано в 1795-1800 роках, знищено 1936 року

*Троїцький собор з дзвіницею. Загальний вигляд.
Фото початку ХХ ст.*

Муровані собор і дзвіниця були споруджені в центрі Яготина в 1795-1800 роках за проектом видатного російського архітектора М.Льова на замовлення власника містечка, графа і генерал-фельдмаршала К.Розумовського - останнього гетьмана України. Собор належав до рідкісного типу великих ротондальних храмів і мав діаметр понад 25 метрів. Стіни ротонди зовні оточувала відкрита колонада, увінчувала споруду сферична баня діаметром 14 метрів. Основою архітек-

*Собор та дзвіниця.
Малюнок-реконструкція*

турного вирішення будівлі був великий тосканський ордер. Загалом архітектурні форми були традиційними для зрілого класицизму.

Надбрамна дзвіниця прямокутна в плані, двоярусна, за архітектурним вирішенням дещо нагадує дзвіницю Миколаївської церкви в Диканьці на Полтавщині. У першому ярусі була велика арка проїзду. Другий ярус був вирішений у вигляді колониади, увінчаної банею.

Яготинський собор згадує Тарас Шевченко в своєму “Щоденнику” і повісті “Близнець”.

Собор і дзвіниця знищені 1936 року. Збереглися фотографії і проектні кресленики архітектора М.Львова. У 1998-1999 роках місцева влада вирішила відтворити собор і дзвіницю, тим більше, що їх включено до затвердженої Урядом 1999 року Програми відтворення видатних пам'яток історії та культури України.

Літ.: [95].

*Троїцький собор.
Фото початку ХХ ст.*

Чернігівська область

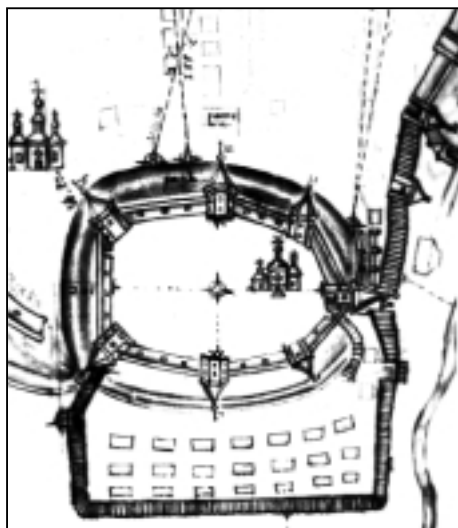
Чернігівщина належить до історичного регіону Північного Лівобережжя чи Гетьманщини, який у давнину ще називався Сіверщиною. Це - область найдавнішого хліборобського розселення з найстародавнішими містами Черніговом, Новгородом-Сіверським, Любечем, Ніжином, Прилуками, Сосницею... В епоху Київської Русі Чернігів був суперником Києва. Після монголо-татарського спустошення, протягом XV-XVI століть тривала запекла боротьба за ці землі між Московським царством і Литовсько-Польською державою. У XVII - XVIII століттях Чернігівщина була осередком українського державного життя, центром так званої Гетьманщини. Відтак культурна спадщина представлена тут унікальними спорудами Княжої доби, найдовершенішими архітектурними витворами українського відродження і бароко XVII - XVIII століть, палацовими і парковими комплексами та цивільною забудовою епохи класицизму. На державному обліку в області перебуває 239 пам'яток архітектури й містобудування, з яких 171 - національного значення. Відомо понад 160 нововиявлених пам'яток. 15 міст і селищ міського типу включені до Списку історичних населених місць України. Це Батурин, Борзна, Ічня, Козелець, Короп, Любеч, Ніжин, Новгород-Сіверський, Остер, Прилуки, Седнів, Сосниця, Срібне, Чернігів. На базі комплексів архітектурно-містобудівної спадщини в області створено чотири заповідника.

Чернігів.

49. Чернігівська фортеця. Споруджувалася й реконструювалася протягом X - XVIII століть, зруйнована 1805 року.

Перші земляні укріплення в Чернігові виникли, як свідчать археологічні дослідження, на межі VII-VIII століть. У 990-х роках міські укріплення вже були багатодільними і включали Дитинець, Поділ, Посад. Перед монголо-татарською навалою загальна площа укріплених частин міста сягнула 200 гектарів, а структура укріплень стала п'ятидільною. Укріплення Чернігова неодноразово руйнувалися - під час князівських усобиць, монголо-татарського погрому, пізніших війн. Загальна структура укріплень у помонгольську добу спростилася, окремих уфортифікованих частин міста стало менше.

1500 року внаслідок війни між Великим князівством Литовським і Московією понад 60 сіверських міст разом з Черніговом захопила Московська держава. З 1503 року він стає прикордонним містом. За відомостями 1516 року Чернігів оточував земляний вал з дерев'яними стінами і баштами. 1531 року за наказом царя Василя Івановича "срублен бысть град Чернигов древян". Ця дерев'яна цитадель з п'ятьма баштами і підземним ходом до річки постала на місці колишнього дитинця Княжої доби. У той же період біля підніжжя дитинця виникли квартали Солдатської Слобідки, оточені лінією легких тимчасових укріплень (частокіл).

Зображення замку
на "Абрисі Чернігівському" 1706 р.

1535 року чернігівська фортеця витримала напад литовських військ воєводи Андрія Немирича, а 1579 року - козацьких загонів під проводом Костянтина Острозького і Миколи Вишневецького. За словами Литовської хроніки “же ся в замку москва добре боронилася, а піших до штурму мало было, самое тылко місто Чернігов спалили...”

10 листопада 1604 року Чернігівська фортеця здалася армії Лжедмитрія I. За описом учасника цього походу неприступні укріплення Чернігова склалися з земляного валу й рову, дерев'яних стін у вигляді дубових рублених тарас, палісадів та рублених веж. На озброєнні налічувалося 27 великих і багато малих гармат, що могли вести фронтальний і фланговий артилерійський вогонь.

За Деулінським перемир'ям 1618 року Чернігів передано Речі Посполитій. Він став воєводським містом. На початку Хмельниччини, влітку 1648 року, повсталі козаки захопили Чернігівський замок, перебивши понад 180 чоловік “значної шляхти”. Місто стало центром козацького полку. 1651 року козаки в Чернігові витримали облогу військ литовського гетьмана Радзивіла. Після Переяславської угоди 1654 року московський уряд призначив до чернігівської фортеці свого воєводу з гарнізоном стрільців. У 1670-х роках укріплення Чернігова модернізовано і структура їх остаточно перетворилася на п'ятидільну. З опису укріплень міста 1683 року відомо, що головними структурними одиницями були “верхній город”, “нижній город”, “нижній острог”. Укріплення “верхнього города”, поновлені перед 1681 роком, склалися з дубової стіни, рубленої тарасами, з заборолами, зробленими з дубового бруса. Тут було п'ять старих башт, одна нова, брама і хвіртка. Нижній острог був оточений старим осиковим частоколом і мав дві брами. На озброєнні зафіксовано вісім гармат різного калібру.

Перший відомий нам план укріплень Чернігова датовано 1706 роком. На ньому дуже докладно зображено як загальну систему, так і окремі елементи міських фортифікацій. Дуже прикметною рисою є те, що трасування ліній укріплень кінця XVII - початку XVIII століть дуже точно повторює трасування оборонних огорож дитинця, “окольного города” і “третьяка” Княжої доби.

Оборонні огорожі склалися з дерев'яних рублених стін і частоколів, земляних валів і ровів. Зафіксовано кілька бастионів і рavelінів нерегулярних обрисів, а також 32 дерев'яні рублені башти. Вони були 4-6 і 8-гранними, 2- або 3-ярусними, з верхнім ярусом “обламів” або підсябиття, з високими наметовими дахами. Вже згадувана цитадель або Верхній замок (“верхній город”, за описом 1682 року), що містилася у південному куті колишнього дитинця, мала дерев'яні рублені стіни, дві надбрамні і п'ять глухих башт, широкий рів. Посеред замкового двору стояла тридільна триверха Михайлівська церква.

З північного заходу до Верхнього замку прилягав “Замок Черкаський” (“нижній город”, за описом 1682 року),

План фортеці другої половини XVIII ст. за архітектором Дітеріхштейном

що займав усю територію колишнього княжого дитинця. Зі сходу, від річки Стрижня, йшов земляний вал. З північного заходу була дерев'яна рублена стіна і широкий рів. Тут налічувалося десять глухих башт, п'ять надбрамних, один бастион і одна батарея та три “вивода” перед брамами типу рavelінів.

З півдня до Верхнього замку прилягало чотирикутне в плані укріплення Солдатської Слободи (“нижній острог”, за описом 1682 року), оточене частоколом, з двома брамами - східною і західною, без башт.

З заходу до Замку Черкаського прилягав “Другий замок Черкаський”, що відповідав “окольному граду” Княжої доби. З боку річок Десни і Стрижня він був огорожений дерев'яним частоколом, а з напільного боку був земляний вал. Тут стояли три глухі і дев'ять надбрамних башт. Навколо проходив широкий рив.

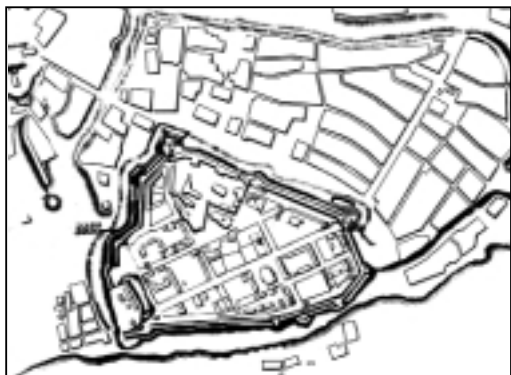
Південніше до цієї укріпленої частини прилягав так званий “Слецький вал” - укріплення, що відповідало стародавньому Третьяку. Його оточував земляний вал з ровом.

Після військової кампанії 1708-1709 років за наказом Петра I провадилася реконструкція укріплень Чернігова: 1712 року насипано з одного боку ділянку земляного валу, і в 1717 році на березі річки Стрижня розпочато будівництво нового бастиону. Дерев'яні стіни “Замку Черкаського” розібрано і натомість насипано земляний вал, а глибину рову довели до 2 сажнів при ширині 10 сажнів. У той же час рив, що оточував Верхній замок, мав глибину 4 і ширину 12 сажнів. На озброєнні фортеці у 1718 році було 20 мідних і 10 чавунних гармат.

Загалом справа модернізації укріплень посувалася дуже повільно і лише після указу 1724 року, який визначив Чернігів штатною фортецею, було завершено ремонт фортечних верків. Оборонні огорожі набули регулярних обрисів і правильних профілів, з'явилися бастиони і півбастиони, рavelіни і редани, гласис і еспланада.

У середині XVIII століття інженер-підполковник Д.Дебоскет склав проект реконструкції чернігівської фортеці, проте він був реалізований лише частково.

У 1770-х роках земляні укріплення Другого замку черкаського і Слецького валу занепали і обсапалися, частокіл, що оточував Солдатську слобідку, зруйнувався і фортеця перетворилася на одноділну - від неї фактично лишився тільки модернізований Замок Черкаський, або Старий город - у межах давньоруського дитинця. До кінця XVIII століття всередині нього зберігався і Верхній замок, в якому було влаштовано пороховий погріб і артилерійський цейхгауз. Оборонна огорожа фортеці складалася з рову і правильного земляного валу, що мав бруствер, валганг з апарелями. З заходу був Любецький (Київський) бастион з брамою і звідним мостом

Укріплення Чернігова за планом 1776 р.

через рив та кордегардією; з півночі - Погорілий (Лоївський) бастион з брамою і мостом; зі сходу - Водяний бастион з брамою. Між Любецьким і Погорілим бастионами був редан, з півночі - наріжний бастион, зі сходу - малий бастион, біля Замку - Замковий бастион, з півдня - Катерининський бастион. У межах фортеці було дві вулиці, що називалися Замковою і Київською. Тут містилися інженерний двір, гауптвахта, тюрма, магістрат, полкова канцелярія та інші споруди.

У 1780-1790-х роках у фортеці проводились деякі ремонтні роботи: 1786 року збудовано нову браму, 1790 року ремонтували фортечний палісад. Але на той час у зв'язку з ліквідацією татарської загрози і приєднанням до Російської імперії Правобережної України Чернігівська фортеця втратила військово значення і 1799 року її ліквідовано. При переплануванні міста згідно з планом 1805 року вали розкопано, рови частково засипано і по їх трасі прокладено бульвари. Там до кінця XIX століття лежало кілька чавунних гармат, які 1896 року встановили на лафети, привезені з Києва.

Нині територію колишнього дитинця займає Центральний парк культури і відпочинку ім. М.Коцюбинського. Добре збереглися вал і рів фортеці та Замку. Вздовж південно-західної частини валу нині встановлено 12 чавунних гармат на сталевих лафетах.

1989 року розроблено, а 1992 року, до 1300-ліття Чернігова, реалізовано проект реконструкції та впорядкування території чернігівської фортеці (дитинця), що включає виявлення трасуванням доріжок ліній укріплень, декоративними елементами - місця розташування веж і брам. Зараз - це центральна частина території Національного архітектурно-історичного заповідника "Чернігів стародавній".

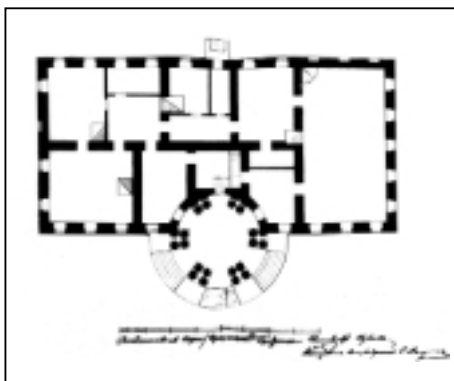
Літ.: [96-100].

50. Магістрат (Міська Дума) (Красна площа). Збудовано на початку XIX століття, зруйновано 1943 року.

Мурований будинок магістрату (згодом - Міської Думи) збудовано на початку XIX століття за проектом губерньського архітектора А.Карташевського в стилі класицизму. Це був одноповерховий, прямокутний у плані будинок з ганком на чолі у вигляді колонної ротонди, що несла балкон та

*Головний фасад магістрату.
Проектний креслення архітектора
А.Карташевського початку XIX ст.*

*План магістрату. Проектний
креслення архітектора
А.Карташевського
початку XIX ст.*

аркову ротонду другого ярусу, увінчану сферичною банею зі шпилем. У призматичну основу шпиля був вмонтований міський годинник. У другій половині XIX століття будинок надбудували другим поверхом. Зруйновано внаслідок бомбардувань Чернігова під час другої світової війни (1943 року).

Літ.: [96, 101].

Будинок Дворянського зібрання.
Фото кінця XIX ст.

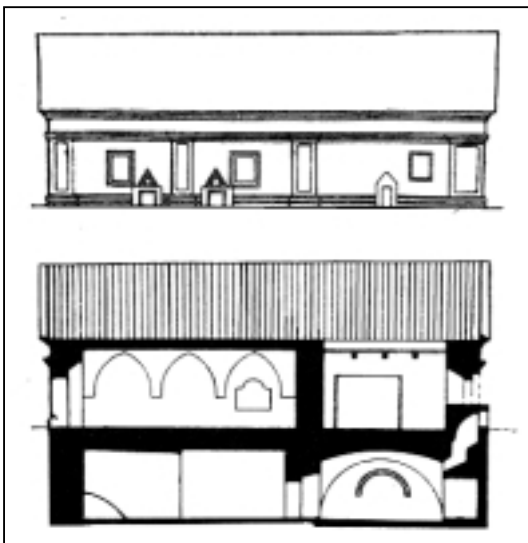
Будинок Г-подібний у плані, з двома бічними ризалітами на чолі. У центрі був великий двосвітний колонний зал, довкола якого групувалися інші приміщення. Архітектурні форми витримано в стилістиці пізнього провінційного класицизму.

Будинок згорів 1941 року під час бомбардування Чернігова і в 1952-1954 роках його руїни розібрали.

Літ.: [96, 101].

52. Кам'яниця Константиновичів (вул. Горького). Зведена у другій половині XVIII століття, зруйнована у 1940-х роках.

Мурована одноповерхова на підвалі споруда збудована у другій половині XVIII століття греком М.К.Константиновичем, котрий був чернігівським городничим, у своїй садибі в центрі Чернігова на території Валу (колишнього Дитинця). Мала господарське призначення й використовувалась як каретник і сховище різних цінностей. Прямокутна в плані, двокамерна, зі склепінчастими перекриттями і високим двосхилим дахом. На всіх вікнах були залізні ґрати й віконниці. Потиньковані й побілені фасадні стіни членували широкі фільончасті лопатки, вінчав карниз. Прямокутні вікна мали прості тягнуті наличники.

Кам'яниця Константиновичів. Фасад і поздовжній переріз за М.Цапенком

51. Будинок Дворянського зібрання (вул. Горького). Побудовано в 1859-1870 роках. Зруйновано під час другої світової війни в 1941-1943 роках, руїни розібрали в 1952-1954 роках.

Муrowаний одноповерховий будинок Дворянського зібрання збудовано на Валу неподалік губернаторського будинку в 1859-1870 роках за проектом архітектора Д.Єфімова за участю архітекторів О.Демут-Малиновського, О.Брюллова, З.Скаржинського.

Кам'яницю 1932 року дослідив і зафіксував С.Таранушенко. Зруйнована під час другої світової війни.

Літ.: [41, 96, 102].

53. Торгові ряди (Красна площа). Збудовані на початку XIX століття, знищені в 1931 році.

Муровані торгові ряди на Красній площі збудовано на початку XIX століття за проектом архітектора А.Карташевського в класицистичних архітектурних формах.

Протягом XIX століття перебудовувалися за проектами архітекторів А.Куцевича і В.Рибіна. Торгові ряди і будинок магістрату створювали архітектурний ансамбль центральної площі міста. Корпуси торгових рядів були видовженими, 1-2-поверховими, з арками проїзду і чотириколонними портиками з трикутними фронтонами на головних осях, з аркадами й колонними галереями на головних фасадах.

Розібрані 1931 року за рішенням місцевих органів влади під приводом реконструкції центральної міської площі, яка була здійснена пізніше, в 1934-1936 роках.

Літ.: [96, 101].

Торгові ряди.

*Проектний кресленик
А.Карташевського початку XIX ст.*

*Причілок корпусу торгових рядів.
Фото 1930 р.*

*Тильний фасад корпусу торгових рядів.
Фото 1931 р.*

54. Іконостас Успенського собору Єлецького монастиря. Створений у 1669-1670 роках, знищений у 1920-х роках.

Іконостас створений при архімандриті Йоанникії Галятовському коштом чернігівського полковника В.Дуніна-Борковського в 1669-1670 роках. Він п'ятиярусний, займає всю широчінь трьох нав собору й сягає підпружних арок центрального підбанника. Має досить строгу загальну композицію, в якій ікони розділені різьбленими колонками на п'єдесталах і консолях, а яруси - розкріпованими на колонках антаблементами та горизонтальними гуртами.

*Центральна частина іконостасу.
Фото початку XX ст.*

Фрагмент іконостасу.
Фото початку XX ст.

Загальний вигляд іконостасу.
Фото початку XX ст.

Композиційно виділено тільки середнє прясло з царськими вратами. Різьблення позолочене, тло - синє. Форми різьблення густі й соковиті, з мотивами раковин, виноградної лози з кетягами і фантастичними чотирипелюстковими квітами. Для стилістики цього різьблення характерні запозичення деяких мотивів італійського і французького Ренесансу, проте з радикальним переосмисленням іноземних запозичень. Ікони були синхронними іконостасу й відзначалися високими мистецькими якістьми, особливо “Три святих”, “Собор Архангелів” намісного ряду та “Деїсус” над царськими вратами. Вони були написані на різьбленому позолоченому тлі в стилістиці, близькій до українського бароко.

Цей іконостас вважався однією з найкращих пам’яток малярства і пластики XVII століття. Порубаний і спалений у 1920-х роках.

Літ.: [96, 103].

55. Іконостас Троїцького собору

Троїцько-Іллінського монастиря. Створений у 1695 році, реконструйований після 1808 року, знищений у 1920-х роках.

Іконостас Троїцького собору був викінчений на момент освячення собору в 1695 році. Після пожежі 1808 року реконструйовано при архієпископі чернігівському Михайлові. Від первісного іконостасу збереглася загальна композиція і окремі деталі та фрагменти, зокрема - різьблення колонок з мотивами виноградної лози з кетягами.

Іконостас високий, семиярусний, займав усю ширину храму й сягав низу центрального підбанника. Мав активно виділену центральну частину з верхняком характерних для кінця XVII століття обрисів, причому всі яруси, вище намісного, закомпоновані по дугоподібних кривих, що сходяться до середнього прясла. Ікони намісного ряду мали карбовані металеві шати.

Іконостас демонтовано й знищено у 1920-х роках.

Літ.: [96, 103].

56. Іконостас Введенської трапезної церкви Троїцько-Іллінського монастиря. Створений на початку XVIII століття, знищений у 1930-х роках.

Іконостас створено коштом гетьмана І.Мазепи на початку XVIII століття за архимандритства Лаврентія Крщоновича. На іконостасі був герб І.Мазепи на відзнаку його фундаторства. Іконостас п'ятирусний, але камерний за масштабом. Різьблення належить до пізнього типу, що виробився на основі використання мотивів італійського й німецького Ренесансу, зокрема рослинної гірлянди з квітами. Загальне пластичне вирішення тяжіє до площинності, проте середнє поле (з царськими вратами) і верхняк мали динамічно вигнуті обриси і пластичне вінчання.

Іконостас був знищений на початку 1930-х років.

Літ.: [96, 103].

*Загальний вигляд іконостасу.
Фото кінця XIX ст.*

Смт Батурич Бахмацького району.

57. Флігелі палацу К.Розумовського. Зведено у 1799-1802 роках. Зруйновано у 1914 році та 1930-х роках.

Архітектурний ансамбль палацу генерал-фельдмаршала, графа і колишнього (останнього) гетьмана України Кирила Розумовського був створений за проектом славетного шотландського архітектора на російській службі Чарльза Камерона в 1799-1802 роках. Він включав великий парк і палац, що складався з центрального корпусу й окремо поставлених по одній лінії з ним бічних флігелів, з'єднаних з центральним корпусом огорожею.

Флігелі були однаковими, прямокутними в плані, двоповерховими, дещо нижчими від головного корпусу. Фасади членували пілястри римо-доричного ордера й вінчали трикутні фронтони з характерним "палладіанським" вікном у тимпані.

Батуричський палац: центральний корпус і флігель. Фото початку XX ст.

*Центральний корпус і флігелі:
проект реставрації архітектора А.Білогруда 1911-1913 років*

Головний фасад флігеля.
Фото Ф.Ернста 1927 р.

цеглу в 1930-х роках. Втрачені флігелі разом з огорожею передбачено відтворити згідно з програмою, схваленою Урядом 1999 року. Проектна документація розроблена інститутом "Укрпроектреставрація".

Літ.: [96, 104, 105].

Околиця смт Батурина, поблизу с. Осіч.

58. Миколаївський собор Крупицько-Батуринського Миколаївського монастиря. Побудовано 1680 року. Знищено в 1930-х (1941-1945) роках.

Мурований дев'ятидільний, хрещатий, п'ятибанний собор був центральною спорудою одного з найстародавніх монастирів України, який до того ж дуже шанували запорізькі козаки й українська шляхта. 1765 року Запорізька Січ пожеглася на монастир 1252 карбованці й 27 коней. Серед побожних ктиторів монастиря подибуємо імена не тільки Богдана і Юрія Хмельницьких та Івана Мазепи, а й Київського воєводу Адама Киселя, канцлера Речі Посполитої Юрія Оссолінського.

Загальний вигляд собору.
Фото початку ХХ ст.

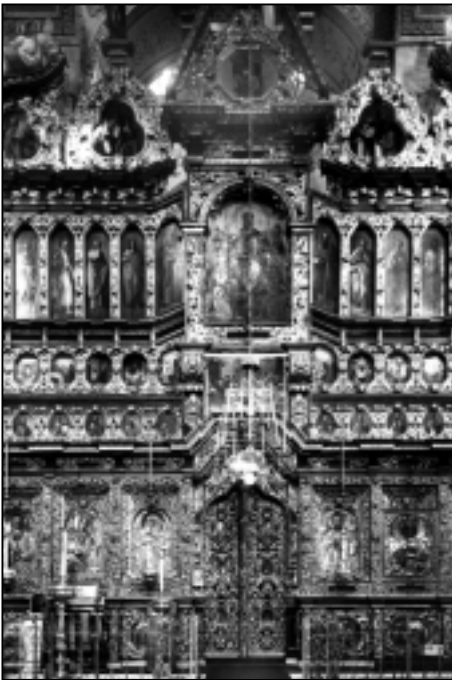
Собор вимуровано замість дерев'яного 1680 року коштом генерального судді Івана Домонтовича. За типом - це класичний храм доби найвищого розквіту архітектури українського відродження. В інтер'єрі панував пишний п'ятирусний позолочений іконостас початку XVIII століття. Під собором була крипта, у якій ховали визначних козаків та членів монастирської братії. До 1807 року дахи собору були вкриті гонтом, потім - "білим залізом". Капітально ремонтували собор 1753 року.

*Інтер'єр собору.
Фото початку ХХ ст.*

*Інтер'єр.
Фото початку ХХ ст.*

*Загальний вигляд
соборного іконостасу.
Фото початку ХХ ст.*

*Фрагмент іконостасу.
Фото початку ХХ ст.*

Загальний вигляд Крупицько-Батуринського монастиря з півдня. Літографія Йорданова за рисунком Тихановського 1859 р.

Загальний вигляд монастиря.
Фото початку ХХ ст.

З цим храмом пов'язано побожне служіння двох видатних українців. У 1682-1683 та 1686-1692 роках настоятелем монастиря був святий Димитрій Ростовський (Данило Тупало), який тут написав славнозвісні “Життя святих”; у 1709-1712 роках настоятелем був славетний штихар Іларіон (Іван) Мигура, один з найвизначніших культурних діячів кола Івана Мазепи, викладач Києво-Могилянської академії.

Собор і багатющу монастирську книгозбірню, де була навіть Острозька Біблія 1581 року, знищено за розпорядженням комуністичної влади на початку 1940-х років. Іконостас знищений у 1930-1933 роках. Збереглися тільки фотографії цих справжніх шедеврів мистецтва.

Літ.: [41, 96, 104, 106-108].

Смт Березна Менського району.

59. Вознесенська церква. Збудована в 1759-1761 роках, знищена в 1929-1930 роках.

Вознесенську церкву збудував із добірного соснового бруса на цегляному підмурку ніжинський майстер П.Шолудько в 1759 році. Пам'ятка стояла на замковищі, у центрі Березни і була головною домінантою поселення. В основі розпланувально-просторової побудови - тип хрещатої п'ятидільної п'ятиверхої церкви, ускладнений прибудовою двох "слупів" (башт) перед бабинцем та двох ризниць обабіч вітаря.

Згідно контракту, котрий зберігся і опублікований, П.Шолудькові громада замовила вивести церкву без опасань, підкресливши цим вертикалізм композиції. Після спорудження Вознесенської церкви цей напрямок став пануючим у народному монументальному будівництві, а Вознесенська церква в Березні - найдовершенішою пам'яткою цього напрямку. Незвичайним у композиції є наявність західних слупів, з'єднаних балконом, завдяки яким церква в цілому виглядала як семиверха, чим порушено симетричність і "безфасадність" композиції.

Висота верхів значно менша за висоту стін, але вони знаходяться у гармонійних співвідношеннях. Висота зрубів стін усіх п'яти дільниць однакова; вони прорізані прямокутними вікнами у три яруси. Екстер'єр пам'ятки характеризується ущільненою зібраністю мас угору. В інтер'єрі підкреслено розмах простору п'яти

Загальний вигляд церкви.
Фото 1929 р.

Верхи церкви. Вигляд в інтер'єрі.
Фото С.Таранушенка 1929 р.

Інтер'єр бабинця
Фото С.Таранушенка 1929 р.

Інтер'єр. Вигляд
центрального верху.
Фото С.Таранушенка 1929 р.

Інтер'єр церкви. Вигляд на верх бабинця.
Фото С.Таранушенка 1929 р.

Інтер'єр. Вигляд вітарного верху.
Фото С.Таранушенка 1929 р.

верхів, об'єднаних в одне ціле завдяки широким фігурним аркам-вирізам. У бабинці зроблено обширні хори, а вище їх - лоджію, що відповідає надвірному балконаві між ступами.

Майстер застосував кілька нововведень в конструкціях (наприклад додаткові зрубики між вівтарями), а також відмовився від традиційних ригелів-стяжок. Декор застосовано стримано: помережані трями, що зв'язують стіни зрубу, профільовані, порізьблені сухариками балюстради, різьблені одвірки дверей, на яких було вирізьблено ім'я майстра.

Тип, представлений Вознесенською церквою в Березні, не знайшов поширення.

Пам'ятка знищена в 1929-1930 рр. Вона включена до затвердженого Кабінетом Міністрів України 1999 року Переліку визначних пам'яток, які передбачається відтворити. Ухвалено, що Вознесенську церкву доцільно відтворювати не в смт Березні, на її первісному місці, а в Києві, на території Музею народної архітектури та побуту України.

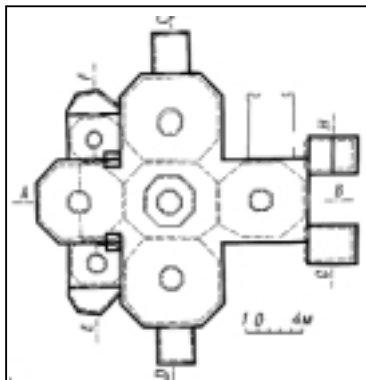
Літ.: [39, 42, 96].

Поздовжній переріз церкви.
За С.Таранушенком

Поперечний переріз церкви.
За С.Таранушенком

План церкви.
За С.Таранушенком

60. Благовіщенська церква. Споруджена 1778 року, знищена в 1930-х роках.

Мурована хрещата в плані дев'ятидільна однобанна церква збудована 1778 року. Рамена просторового хреста мали заокруглені кінці та напівшпилясті дахи. Низенькі квадратові в плані приміщення у міжрукав'ях накриті високими спадиристими дахами з переломом, що підкреслюють центричну пірамідальність композиції, увінчаної центральною банею на восьмигранному підбаннику. Фасади, поділені горизонтальним гуртом на два яруси, потиньковані й побілені, їх архітектурний декор витримано в стилістиці пізнього бароко: рустовані пілястри першого ярусу, фільончасті, з редукованими іонічними капітелями - другого; вікна оформлені наличниками з пластичними сандриками. Дуже характерна баня з витонченим двоярусним бароковим вінчанням і круглими вікнами в гранях підбанника, орієнтованих по сторонах світу. Загалом фасадний декор виконано в сухуватій, графічній манері. Церкву знищено в 1930-х роках.

Літ.: [42, 96].

*Загальний вигляд церкви.
Фото початку ХХ ст.*

С. Бігач Менського району.

61. Дзвіниця Троїцької церкви. Збудована 1787 року, зруйнована у 1930-х роках.

Мурована дзвіниця збудована одночасно з мурованою Троїцькою церквою, що збереглася, і сполучалася з нею відкритою колонною галереєю. Дзвіниця характерна для російського класицизму, типу "четверик на четверику", увінчана банею з люкарнами. У кожній грані - арковий отвір по осі, фланкований колонами й увінчаний антаблементом з трикутним фронтоном. На кожному куті також поставлено по колоні з відступом від стіни, що западає. Дзвіниця була частково зруйнована у 1930-х роках, а остаточно - після 1948 року.

Літ.: [96].

*Загальний вигляд руїн дзвіниці.
Фото 1948 р.*

*Загальний вигляд церкви.
Фото початку ХХ ст.*

С. Білоріччя Прилуцького району.

62. Церква у садибі О.С.Рахманової. Побудована 1750 року, перебудована в 1870-1880 роках. Знищена 1962 року.

Тридільна одноверха дерев'яна церква зведена в 1750 році. Мала чотиригранний зруб нави, увінчаний невеликим світловим восьмириком верху. Зазнала радикальної реконструкції при розбудові Білоріччської садиби Рахманових у 1870-1880 роках під керівництвом архітектора О.Ягна, внаслідок чого стала хрещатою, з дуже витягнутим західним раменом, над яким постала дзвіниця типу "четверик на четверику", увінчана російським шатром з маківкою. Завершення бані при цій перебудові набуло спокійних класицистичних обрисів. З трьох боків перед входами збудовано ганки з різьбленими колонками й фігурними завершеннями. В архітектурних формах і декорі церкви після перебудови поєдналися форми української і російської архітектури. Церква була розібрана 1962 року.

Літ.: [96, 109].

63. Палац у садибі О.С.Рахманової. Збудовано 1886 року, знищено 1962 року.

Поміщицька садиба в селі Білоріччя, яке до 1945 року називалося Вейсбахівкою (Безбахівкою), за прізвиськом першого власника, графа Вейсбаха, сформувалася у першій половині ХІХ століття. 1873 року власник садиби поміщик Рахманов одружився з О.С.Волконською-Кочубей. Подружжя запросило жити в садибі відомих діячів мистецтва - архітектора-художника і майстра кераміки О.Ягна (1848-1922) й художника В.Соколова (1841-1921), які тут дожили віку й поховані. Під керівництвом О.Ягна в 1878 році розпочалася перебудова садиби, що тривала до 1886 року. Збудовано муровані палац, флігель, готель, пекарню, інші господарські споруди, перебудовано церкву, упорядковано великий парк. З цих споруд донині зберігся тільки значно перебудований флігель.

Палац мурований, одноповерховий, з двоярусним мезоніном, високим мансардовим дахом з люкарнами. Загальна композиція асиметрична, з численними ганками, вежами, ризалітами й балконами. В архітектурно-художньому вирішенні фасадів застосовано поєднання декількох матеріалів: фігурного мурування з лицьової червоної цегли, дерева, полив'яної поліхромної кераміки, з якої були набрані фризи та інші декоративні елементи, та металу. Загалом архітектура палацу вирішена в еkleктичних формах з переважанням елементів неоруського стилю в дусі так званої Ропетовщини. В середині палац розписав В.Соколов. В інтер'єрах широко застосовано різьблення по дереву, поліхромні кахляні печі і грубки тощо.

*Загальний вигляд палацу.
Фото початку ХХ ст.*

Палац знищений у 1962 році.

Літ.: [96].

С. Білошапки Прилуцького району.

64. Дерев'яна церква з дзвіницею. Побудовано 1795 року, знищено в 1920-х роках.

Дерев'яні церква та дзвіниця збудовані 1795 року, зазнали перебудов упродовж XIX століття. Церква тридільна, одноступової. Центральний зруб - четверик наві, що переходить у восьмигранну світлову баню з одним заломом. Плеската форма бані й невисока маківка - результат пізніших перебудов. Вівтар і бабінець гранчасті. У XIX столітті з півночі й півдня до наві прибудовано високі притвори з колонними ганками і трикутними фронтонами.

Дзвіниця належить до архітектурного типу надбрамних, "четверик на четверику". Нижній ярус широкий, прямокутний в плані, раніше містив браму на церковне подвір'я. Пізніше перший ярус було перероблено на комору. На чолі - галерея з чотирма колонами. Другий ярус - значно вузкий квадратний у плані четверик з арковими отворами дзвонів, що переходив у восьмигранну верху, зруйнований у XIX столітті й замінений плескатою сферичною банею зі шпилем.

Церква й дзвіниця зруйновані в 1920-х роках.

Літ.: [96, 110].

*Загальний вигляд церкви з дзвіницею.
Фото 1920-х років*

Борзна

65. Троїцький собор (вул. К.Маркса). Зведений у другій половині XVII століття, перебудований у 1757-1789 роках, знищений 1967 року.

Найдавніший у місті мурований храм споруджено на місці дерев'яного у другій половині XVII століття на вулиці Великомосковській (Карла Маркса). За типом близький до Воскресенської церкви в Седневі. Хрещатий, п'ятидільний, однобанний, з гранчастими раменами, накритими низенькими вальмовими дахами, й центральним четвериком, зовсім не виявленим у зовнішніх об'ємах. У композиції домінував масивний світловий восьмигранник з грушовидною банею і маківкою.

Собор потерпів від пожежі 1693 року, частково обвалився 1733 року, після чого відбудований протягом 1757-1789 років і заново освячений 1790 року. До цих часів належать притвори і ганки перед входами. Собор розібрано в 1967 році.

Літ.: [96].

*Загальний вигляд собору.
Фото початку XX ст.*

*Загальний вигляд церкви.
Фото П.Жолтовського 1930 р.*

екседри. Стіни четверика завершують трикутні фронтони з круглими вікнами, що розривають карниз. Циліндричний підбанник членують спарені пілястри й увінчує пластичних обрисів баня. Фасадний декор вирішено у стриманих формах перехідної стилістики від пізнього бароко до раннього класицизму.

1864 року з заходу до церкви прибудували масивний приділ з дзвіницею у вигляді циліндричної вежі, прорізаної чотирма арками дзвонів, увінчаної сферичною банею з люкарнами і шпилем. Церкву розширили в 1903 році. Зничили в 1930-х роках (точна дата не встановлена).

Літ.: [96, 111].

66. Миколаївська церква з дзвіницею. Збудована 1768 року, добудована 1903 року, дзвіниця прибудована 1864 року. Знищено в 1930-х роках.

Мурована церква тетраконхового типу збудована на місці попередньої дерев'яної в 1763-1768 роках. 1775 року в ній влаштовано триярусний різьблений і позолочений іконостас.

Церква належить до типу квадрифолієвих баштоподібних тетраконхів, в якому до масивного центрального четверика зі світловою банею по сторонах світу прилягають вужчі й удвічі нижчі

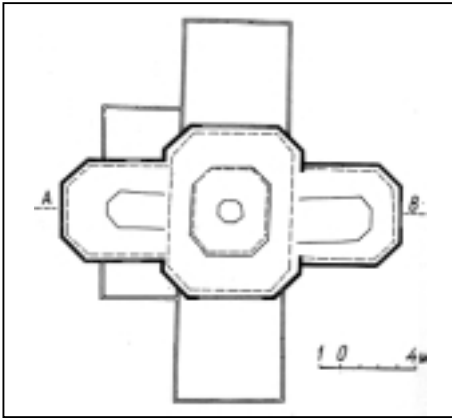
*Загальний вигляд церкви.
Фото С.Таранушенка кінця 1920-х років*

С. Велике Устя Сосницького району.

67. Церква Св. Юрія (Георгіївська) та дзвіниця. Побудовано 1772 року, прибудови XIX століття. Дзвіницю знищено у 1930-х роках, а церкву - в кінці 1960-х років.

Дерев'яну тризрубну одноверху церкву та дерев'яну триярусну надбрамну дзвіницю з коморою збудував майстер Григорій Куксенко 1772 року, про що свідчив різьблений напис на одвірку дзвіниці.

Церковна нава у плані прямокутна зі зрізаними зовнішніми кутами. Її вінчав восьмериковий двозаломний верх. Бабинець і вітар гранчасті, накриті двосхилими дахами пізнішого походження, під якими в інтер'єрі - зрізані пірамідальні (стіжкові) верхи. 1885 року церкву перебудовано: змінено форми центрального верху й дахів над бабинцем і вів-

*План церкви.
За С.Таранушенком*

тарем, обабіч вітваря прибудовано низенькі жертovníк і дияконник, до нави з півночі й півдня прибудовано масивні прямокутні в плані притвори, завдяки яким церква стала хрещатою.

Незважаючи на перебудови, церква зберегла висотний характер і вертикалізм композиції. Вважалася видатною пам'яткою народної монументальної архітектури. Її в кінці 1920-х років досліджував С.Таранушенко, у 1958 році - М.Цапенко. Дзвіниця була знищена у 1930-х роках, а церква - в кінці 1960-х років.

Літ.: [39, 96, 104, 112-117].

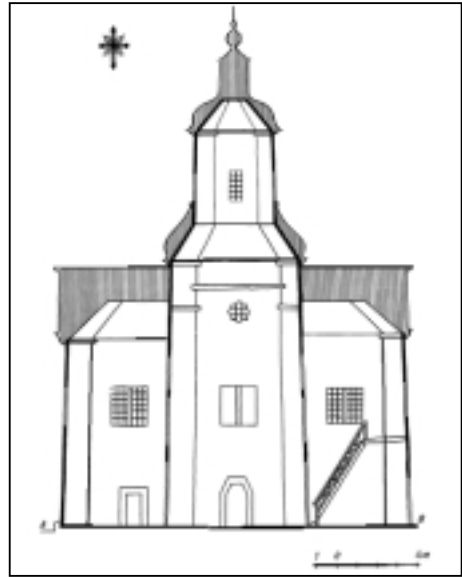
С. Горбове Новгород-Сіверського району.

68. Георгіївська церква. Збудована 1778 року, знищена після 1930 року.

Дерев'яна церква на мурованому підмурку збудована 1778 року коштом архімандрита Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря Йосифа Томашевича. Тридільна, триверха, з квадратною в плані навою, увінчаною двозаломним світловим восьмигранним верхом, гранчастими бабинцем і вітварем, відзначеними глухими маківками на гребенях вальмових дахів, низенькими зрубами дияконника і жертovníка обабіч вітваря. Протягом ХІХ століття до нави з півночі й півдня прибудовано прямокутні в плані невисокі приділи, а до бабинця - двоярусну дзвіницю, увінчану наметом з маківкою.

Церкву у 1930-х роках перед знищенням досліджував П.Жолтовський.

Літ.: [96, 118].

*Поздовжній переріз церкви.
За С.Таранушенком*

*Загальний вигляд церкви.
Фото П.Жолтовського
початку 1930-х років*

Загальний вигляд собору.
Фото початку ХХ ст.

Городня

69. Троїцький собор. Збудовано 1874 року, знищено в 1930-х роках.

Мурований собор з дзвіницею побудовано в центрі містечка 1874 року. Він квадратний у плані, хрещато-баневий, п'ятибанний, в еkleктичних архітектурних формах з переважанням неоруської стилістики, характерної для церковної архітектури Російської імперії в 1870-х роках. Всі п'ять бань світлові, на восьмигранних підбанниках, декоровані кокошниками. Дзвіниця, що стояла з заходу, була триярусною, типу "четверик на четверику", з масивним нижнім ярусом і полегшеними верхніми, що мали аркові отвори дзвонів, фланковані півколонами. Вінчали дзвіницю кокошники та шатро з цибулястою маківкою. Собор і дзвіниця знищені у 1930-х роках.

Літ.: [96].

С. Грем'яч Новгород-Сіверського району.

70. Церква Різдва Богородиці. Побудована 1747 року, прибудови першої половини ХІХ століття. Знищена після 1930 року.

Дерев'яна тридільна триверха церква збудована 1747 року. Всі три зруби гранчасті, причому в плані - це прямокутники зі зрізаними зовнішніми кутами. Це надає динамічності формам зрубів і верхів. Всі верхи двозаломні. Протягом першої половини ХІХ століття з трьох боків перед входами прибудовані невисокі прямокутні притвори з двоколонними ганками. Обабіч бабинця й вітваря прибудовані ще менші зруби утилітарного призначення, які підкреслювали монументальність основних об'ємів храму.

Знищено після 1930 року, коли церкву зафіксував П. Жолтовський.

Літ.: [96, 119].

Загальний вигляд церкви.
Фото П. Жолтовського 1930 р.

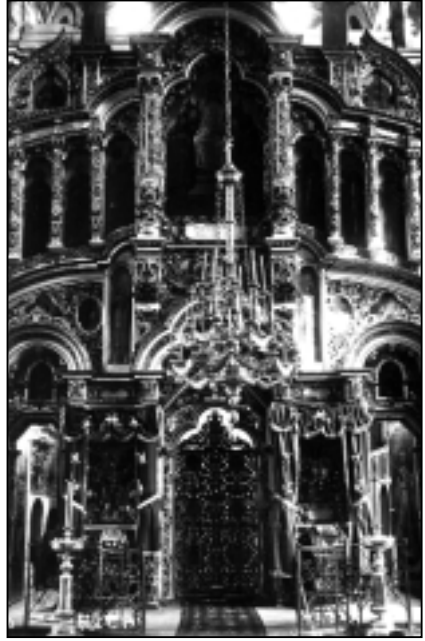
С. Густиня Прилуцького району.

71. Іконостас Троїцького собору Густинського монастиря. Створений у першій половині XVIII століття, знищений у 1930-х роках.

Іконостас, створений у першій половині XVIII століття для головного храму монастиря, був відносно невисоким, чотири-ярусним. Він мав дещо ускладнену, але дуже пластичну симетричну композицію, властиву українським бароковим іконостасам. Ряди ікон, вище намісного, закомпоновані дугоподібно. Центр - тридільний, скомпонований на основі трилопатевих кривих, причому в середньому пряслі по висоті від навершя царських врат до верхняка тричі повторюється трилопатева крива. Дерев'яні різьблені колонки композитного ордера, що розділяють ікони, поставлені на консолях і прикрашені крупним і пластичним бароковим різьбленням з рослинними мотивами на основі виноградної лози. Таким же різьбленням прикрашено площини між іконами.

Цей один з найкращих в Україні барокових іконостасів був знищений у 1930-х роках.

Літ.: [96].

*Загальний вигляд іконостасу.
Фото початку XX ст.*

С. Дігтярівка Новгород-Сіверського району.

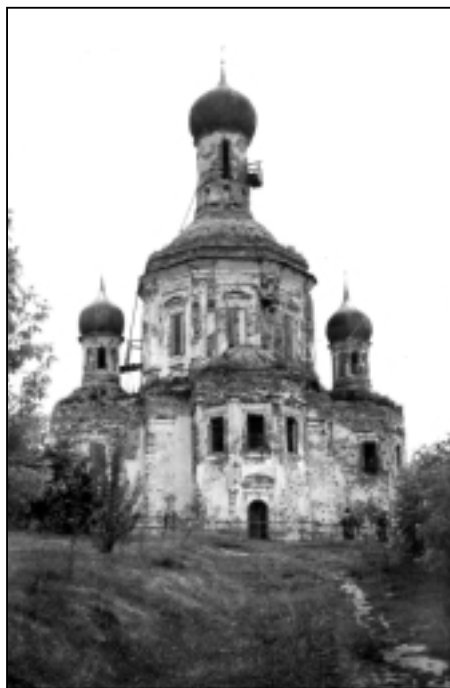
72. Покровська церква. Зведена у 1708-1709 роках, освячена 1710 року. Зруйнована протягом 1960-х - 1990-х років.

П'ятидільна п'ятиверха хрещата мурована церква розташована над селом на пагорбі високого правого берега річки Десни, домінує у ландшафтній ситуації і в забудові.

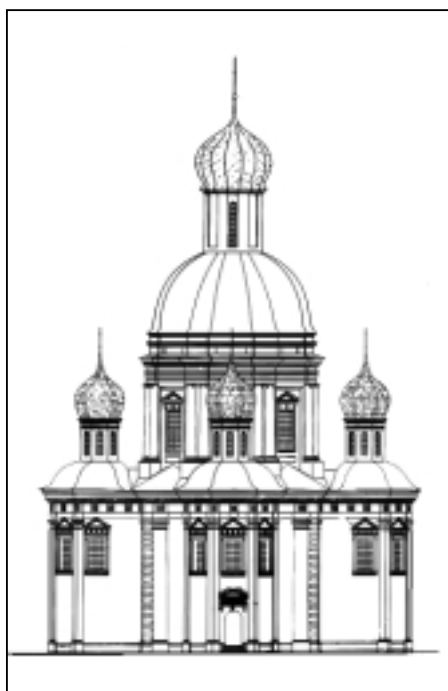
Автор невідомий. Побудована на кошти і за замовленням гетьмана І.Мазепи. Освячена 1710 року. Споруда до середини XX століття добре зберегла первісні форми. Центральний об'єм квадратний у плані, його вінчає масивний 16-гранний підбанник з монументальною ярусною банею, що мала люкарни. До центрального об'єму прилягають гранчасті бічні рамена, увінчані цибулястими банями на тонких циліндричних підбанниках. Контраст між центральною банею і бічними дуже значний. Тому рамена

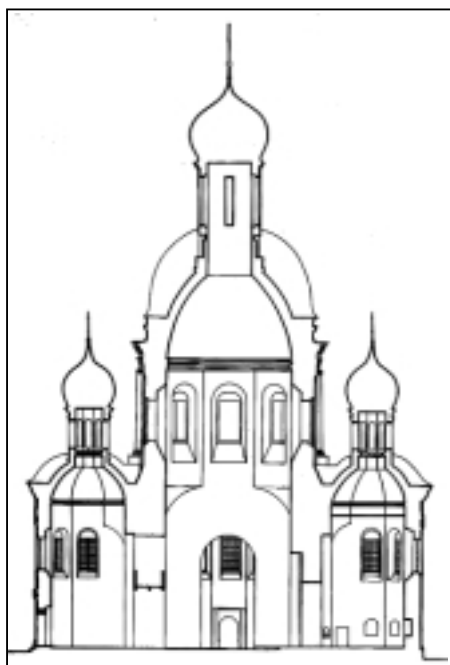
*Загальний вигляд церкви.
Фото 1950-х років*

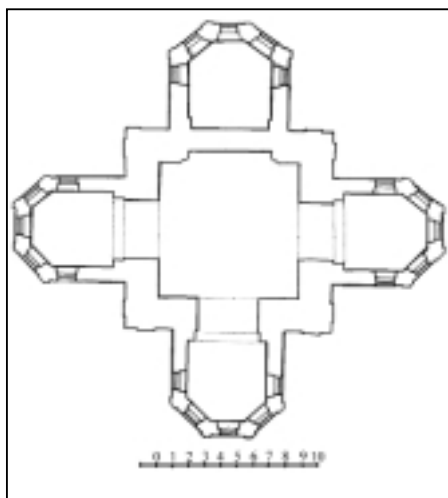
Загальний вигляд церкви з півдня.
Фото 1950-х років

Південний фасад церкви.
Проект реставрації

Поздовжній переріз церкви.
Проект реставрації

План другого ярусу.
Проект реставрації

*Загальний вигляд руїн церкви.
Фото В.Вечерського 1985 р.*

*Інтер'єр бічного верху. Фото
В.Вечерського 1985 р.*

архітектурного хреста сприймаються невеликими капличками при центральному монументальному об'ємі.

В інтер'єрі домінує центральна баня. Просторові дільниці з'єднуються високими півциркульними арками. Розписів та іншого декору в інтер'єрі нема. Іконостас не зберігся.

Зовнішній декор багатий і тонко пророблений. Наріжні пілястри рустовані, а віконні наличники і доричний фриз видають руку майстра, вихованого на зразках раннього європейського класицизму, знайомого з тогочасною архітектурою Західної Європи, зокрема Франції.

Загалом, Покровська церква у Дігтярівці - унікальна пам'ятка архітектури доби Гетьманщини, що засвідчує тісні зв'язки з тогочасною європейською архітектурою. Об'ємно-просторова структура пам'ятки повторює улюблений в Україні тип п'ятидільної п'ятиверхої хрещатої церкви. Західноєвропейські впливи проявилися в характері декору і в особливостях архітектурних форм центрального верху.

Баня центрального верху до середини ХХ століття не збереглася, а бічні бані збереглися не у первісному вигляді. Вони були перероблені у другій половині ХІХ століття.

Пам'ятку поступово зруйновано впродовж 1960-х - 1990-х років з ініціативи місцевого голови колгоспу за підтримки районного і обласного керівництва. У кінці 1950-х років пам'ятку дослідили київські реставратори, які зафіксували її й опрацювали проект реставрації. Цей проект не реалізовано, але він зберігся і може

*Інтер'єр центральної бані.
Фото В.Вечерського 1985 р.*

С. Довжик Чернігівського району.
73. Церква Різдва Богородиці. Збудована 1711 року, зазнала перебудов у 1821 і 1871 роках, зруйнована після 1930 року.

Дерев'яна церква збудована 1711 року коштом власника села, чернігівського полковника П.Полуботка. Неодноразово перебудовувалася, зокрема в 1821 і 1871 роках, внаслідок чого набула стильових рис класицизму. Первісно була тридільною, одноверхою, з квадратною в плані навою та гранчастим вівтарем. Після перебудов стала хрещатою, з південним і північним притворами, що мали колонні ганки, дияконником і жертвником, прибудованою з заходу двоярусною дзвіницею типу "четверик на четверику". Угорі стіни нави прорізали сегментні "ампірні" вікна. Наву увінчала сферична баня з ліхтариком. Аналогічна баня вінчала дзвіницю.

Після 1930 року церкву зруйновано.
Літ.: [96].

С. Жукля Корюківського району.
74. Церква Різдва Богородиці. Зведена 1762 року, розібрана на початку XX століття.

Дерев'яна церква збудована в 1762 році й неодноразово перебудовувалася. Первісно тридільна, одноверха, з усіма прямокутними в плані зрубами й верхом типу "восьмерик на четверику". У кінці XVIII століття до бабинця з за-

слугувати основою для відтворення пам'ятки. 1988 року руїни Покровської церкви було поставлено на державний облік як пам'ятку архітектури місцевого значення. 1999 року за рішенням Уряду її внесено в Перелік визначних пам'яток, які передбачається відтворити.

Літ.: [74, 96, 120].

*Загальний вигляд церкви.
Фото 1930 р.*

*Загальний вигляд церкви.
Фото кінця XIX ст.*

ходу прибудували двоярусну дзвіницю типу “четверик на четверику”, увінчану двоярусною бароковою банею з ковніром і перехватом. Найімовіріше, що такою ж була й первісна баня церкви, замінена плескатою сферичною банею під час однієї з перебудов першої половини XIX століття. Тоді ж до нави прибудували притвори з колонними ганками, внаслідок чого церква стала хрещатою п’ятидільною. Розібрана на початку XX століття.

Літ.: [96].

С. Жукотки Чернігівського району.

75. Миколаївська церква. Збудована 1784 року, зруйнована у 1920-х роках.

Дерев’яна церква зведена в 1784 році коштом власника села П. Милорадовича. Тризрубна, одноверха, баштового типу, з монументальною восьмигранною навою і значно меншими прямокутними бабинцем і вівтарем під двосхилими дахами з трикутними фронтонами на фасадах. Нава мала масивний тризаломний верх. Типологічно церква подібна до Георгіївських церков у с. Іваниці і смт Седневі. Протягом XIX століття зазнала перебудов: до нави з півночі й півдня прибудовано прямокутні в плані притвори, ідентичні зрубам бабинця і вівтаря. Перед входами влаштували чотириколонні ганки.

Пам’ятка знищена у 1920-х роках.

Літ.: [96, 121].

Загальний вигляд церкви.
Рисунок К. Сидорова
за фото 1920-х років

С. Іваниця Ічнянського району.

76. Георгіївська церква. Збудована 1654 року, знищена на початку 1930-х років.

Дерев’яна церква, споруджена 1654 року, була найстарішою на Лівобережній Україні точно датованою і дослідженою пам’яткою монументальної дерев’яної архітектури. Тридільна, одноверха, баштового типу, поставлена з соснового бруса на дубових підвалинах. Мала велику восьмигранну наву, увінчану глухим верхом, маленькі, втричі нижчі від нави, гранчастий вівтар і чотиригранний бабинець. Протягом XIX століття з півночі й півдня перед входами до нави прибудовано низенькі притвори з колонними ганками, увінчаними масивними трикутними фронтонами. Всі ці низенькі зруби підкреслювали монументальність центральної вежі. Зовні стіни горизонтально ошальовані дошками. Церкву знищено після 1930 року.

Літ.: [39, 96].

Загальний вигляд церкви.
Рисунок К. Сидорова
за фото 1930 р.

С. Комань Новгород-Сіверського району.

77. Церква Св. Миколи. Споруджена 1781 року, знищена після 1930 року.

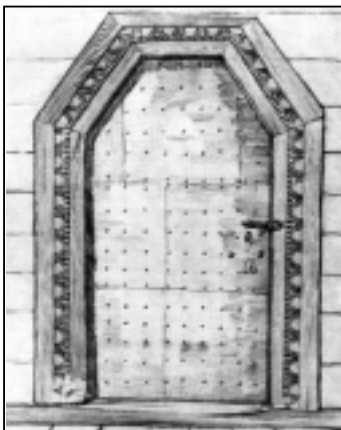
Дерев'яна церква збудована 1781 року. Хрещата, п'ятизрубна, одноверха. Всі зруби квадратові в плані. Центральний значно ширший і вищий, увінчаний двоазломним восьмериком верхом. Бічні зруби завершені монументальними трикутними фронтонами стрімких обрисів. Перед дверима - двоколонні ганки. Стрімкість архітектурних форм підкреслює вертикальне з нащільниками шалювання зрубів. Церква була знищена після 1930 року, коли її встиг дослідити й зафіксувати С.Таранушенко. Літ.: [39, 96, 122-123].

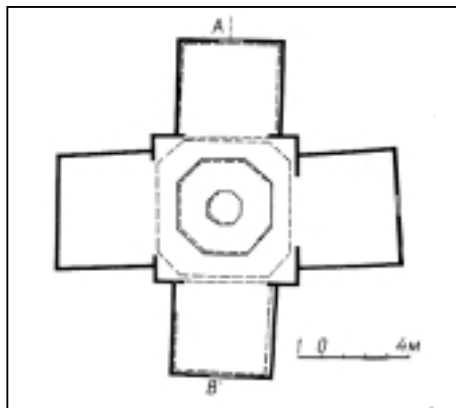
Загальний вигляд церкви.
Фото С.Таранушенка 1930 р.

Поперечний переріз церкви.
За С.Таранушком

Різьблений одвірок. Рисунок К.Сидорова
за фото С.Таранушенка 1930 р.

План церкви.
За С.Таранушком

Смт Короп.

78. Покровська церква. Побудована 1799 року, знищена в 1930-х роках.

Тридільна триверха дерев'яна церква збудована 1799 року. Мала прямокутні в плані зруби, з яких нава - значно вища за вівтар і бабінець. Всі зруби вінчалися двозаломними восьмикутовими верхами, перехід до яких від зрубів стін був здійснений за допомогою високих наметових дахів. Для церкви характерні дуже стрункі пропорції. Протягом XIX століття з трьох боків перед входами влаштовано невисокі прибудови з ганками. Знищено на початку 1930-х років.

Літ.: [96, 124].

*Загальний вигляд церкви.
Фото кінця XIX ст.*

79. Спасо-Преображенська церква. Споруджена в 1790 році, знищена в середині XX століття.

Мурована церква побудована 1790 року в центрі містечка. Хрещата, п'ятиділна, однобанна, вирішена в перехідних стильових формах від пізнього бароко до класицизму. Північне й південне рамена прямокутні в плані, західне і східне - півкруглі. Центральний четверик виділений монументальною банею параболічних обрисів, яку несе підбанник (четверик зі зрізаними зовнішніми кутами), у якому прорізані сегментні "палладіанські" вікна. Стіни храму зовні членують масивні пілястри й аркові вікна у два яруси. З заходу від церкви окремо від неї у другій половині XIX століття споруджено високу чотириярусну дзвіницю. Зруйновано у середині XX століття.

Літ.: [96, 124].

*Загальний вигляд церкви й дзвіниці.
Фото кінця XIX ст.*

80. Церква Св. Трійці. Збудована 1716 року, знищена в 1930-х роках.

Дерев'яна церква збудована 1716 року. Хрещата, дев'ятидільна, п'ятиверха, з центральним четвериком і гранчастими раменами просторового хреста. Західна пара приміщень у міжрукав'ях квадратована в плані, східна - гранчаста. Центральний четверик, не виділений у зовнішніх об'ємах, переходить у двозаломний восьмимерик верху. Бічні верхи теж двозаломні. Всі бані мають вишукані завершення барокових обрисів із ковнірами й перехватами. Великі прямокутні вікна розміщені в кількох ярусах, завдяки чому інтер'єр щедро освітлений. Вертикалізм композиції підкреслює зовнішнє вертикальне шалювання стін з нащільниками, аркатурою і різьбленими карнизами. У XIX столітті під церкву підведено мурований підмурок.

Троїцька церква в Коропі була однією з найвизначніших пам'яток монументальної дерев'яної архітектури України. Досліджена С.Таранушенком. Знищена в 1930-х роках.

Літ.: [12, 39, 42, 80, 94, 96, 125-130].

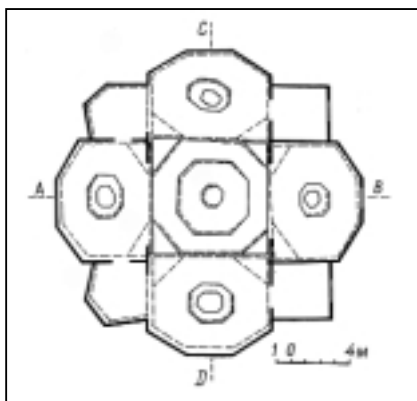
Поперечний переріз церкви.
За С.Таранушенком

Загальний вигляд церкви.
Фото С.Таранушенка 1930 р.

Поздовжній переріз церкви.
За С.Таранушенком

План церкви.
За С.Таранушенком

81. Хрестоздвиженська церква.
Збудована 1797 року, знищена в 1930-х роках.

Тридільна триверха дерев'яна церква побудована в 1797 році. Протягом першої половини XIX століття добудовано жертвник і дяконник обабіч вівтаря та західну прибудову з триярусною дзвіницею. Всі три основні зруби гранчасті, причому восьмерик нави значно ширший і вищий, ніж вівтар і бабинець. Восьмерики верхів двозаломні, струнких пропорцій. Вертикалізм композиції посилювало зовнішнє вертикальне шалювання стін з нащільниками. Горизонтальний гурт ділив фасади на два яруси. У центральному зрубі над ярусом прямокутних вікон влаштовано додатковий ярус восьмикутних вікон, завдяки чому досягнуто високого рівня освітленості інтер'єру. Восьмерик верху дзвіниці, прорізаний п'ятикутними отворами дзвонів, увінчаний масивною банею зі шпилем. Церкву було знищено на початку 1930-х років.
Літ.: [96, 124].

*Загальний вигляд церкви.
Фото кінця XIX ст.*

82. Дзвіниця Михайлівської церкви.
Збудована 1837 року, знищена у середині XX століття.

Мурована дзвіниця споруджена 1837 року одночасно з Михайлівською церквою і була з'єднана з нею видовженим переходом. Вона триярусна, в архітектурних формах пізнього російського класицизму. Нижній ярус слугував входом до церкви. Він прямокутний у плані, з чотириколонним портиком тосканського ордера на чолі і з пристінними портиками із спарених колон того ж ордера на бічних фасадах. Усі портики увінчані трикутними фронтонами. Другий ярус - четверик, кожна грань якого прорізана арковими отворами дзвонів і фланкована спареними колонами, на які спирається неповний антаблемент з балюстрадаю, яка оточує циліндричний підбанник, увінчаний сферичною банею зі шпилем. Дзвіниця зруйнована разом із церквою в середині XX століття.

Літ.: [96].

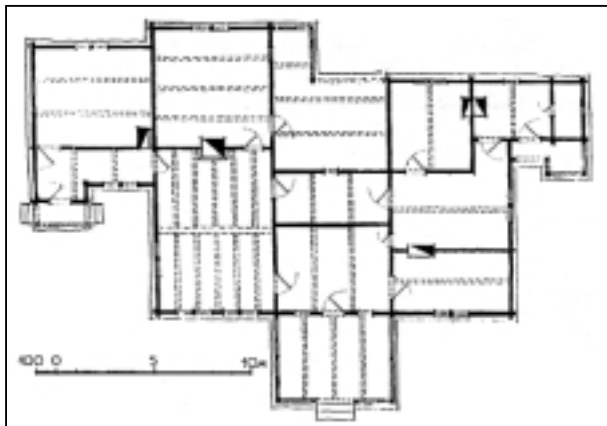
*Загальний вигляд дзвіниці.
Фото початку XX ст.*

Головний фасад будинку.
Фото початку ХХ ст.

Інтер'єр будинку.
За В.Січинським

План будинку.
Кресленник В.Чепелика

С. Лебединці Срібнянського району.

83. Будинок для гостей у садибі Г.П.Галагана. Збудований у 1854-1856 роках, спалений 1917 року.

У добу еклектики й історизму (з середини ХІХ століття) на Україні в національно свідомих елітарних колах з'являється зацікавленість своєю історичною архітектурою. Це засвідчує такий хрестоматійно відомий об'єкт як "будинок для гостей" у садибі Г.Галагана в селі Лебединцях на Прилуччині.

Збудований за проектом архітектора Є.Червінського в 1854-1856 роках на замовлення і коштом власника садиби, котрий так сформулював свою мету: "щоб відродилась наша архітектура так, як відродилась наша поезія в устах поетів". Це починання дістало схвалення Т.Шевченка, котрий залишив лаконічний запис у своєму "Журнале": "Барская, но хорошая и достойная подражания затея". В.Чепелик називає цю будівлю "первістком відродження народного стилю".

Будинок дерев'яний, під високою вальмовою соломяною стріхою. За композицією дисиметричний. Нагадував традиційну українську хату "на дві половини", тільки велику й ускладнену прибудовами. На чолі був чотириколонний ганок по центру і маленькі

*Головний фасад.
Кресленик В.Чепелика*

двоколонні ганки в бічних крилах. Тильний фасад мав один асиметричний ганок. Великі прямокутні вікна згруповані попарно. Розпланування будинку близьке до анфіладного. Всі кімнати мали плоскі дерев'яні стелі на різьблених сволоках і печі та груби, декоровані кахлями.

Ця будівля справила визначальний вплив на формування і розвиток українського архітектурного модерну кінця XIX - першої чверті XX століть. Спалена в 1917 році.

Літ.: [74, 96, 131-133].

*Фрагмент ризаліту.
Фото початку XX ст.*

С. Ленків Новгород-Сіверського району.

84. Дерев'яна церква. Збудована у XVIII столітті, знищена після 1930 року.

Дерев'яна церква збудована у першій половині XVIII століття (точна дата не встановлена). Хрещата, п'ятизрубна, одноверха. Дуже архаїчна за архітектурними формами: всі зруби прямокутні в плані, причому центральний ширший і вищий, ніж бічні. Він несе масивний двошаломний восьмигранний бані з маківкою. Рамена накриті вальмовими дахами. Церква мала невеличкі, високо посаджені прямокутні вікна й прості колонні ганки перед трьома входами. Зруби зовні були ошальовані дошками вертикально з націльниками. Церква знищена після 1930 року, коли її встиг зафотографувати П. Жолтовський.

Літ.: [96, 134].

*Загальний вигляд церкви.
Фото П. Жолтовського 1930 р.*

С. Лісконоги Новгород-Сіверського району.

85. Благовіщенська церква. Збудована 1748 року, знищена у 1930-х роках.

Дерев'яна церква, споруджена 1748 року, дуже архаїчна за архітектурним типом і формами. Тризрубна, одноверха. Всі зруби прямокутні в плані. Зруб нави, завершений глухим наметом з масивною маківкою, значно вищий за бабинець і вівтар. Вівтар мав дах на три схили з маківкою, а бабинець - двосхилий дах. Всі зруби мали прямокутні, високо посаджені вікна. У XIX столітті до нави з півночі й півдня добували притвори з колонними ганками, завершеними трикутними фронтонами, а до бабинця з заходу прибудували маленький тамбур з аналогічним ганком. Церква була знищена у 1930-х роках.

Літ.: [96].

Загальний вигляд церкви.
Фото 1930-х років

Різьблений одвірок.
Рисунок К. Сидорова
за фото 1930-х років

Смт Любеч Ріпкинського району.

86. Любецький замок. Споруджено в XVI столітті, перебудовано у кінці XVII - на початку XVIII століть. Занепав у середині XVIII століття і згодом зруйнувався.

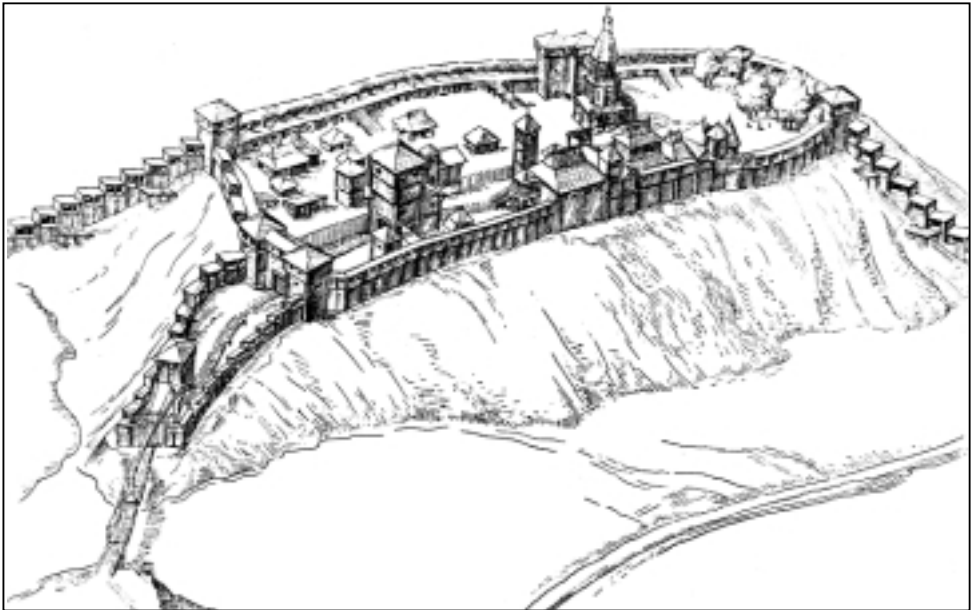
Любецький замок займав високу гору зі стрімкими схилами, що підноситься над заплавою на 35-40 метрів. У плані це неправильний чотирикутник 104 x 32 м, площею 0,3 га.

У 1957-1960 рр. його досліджувала "Южнорусская экспедиция" Інституту історії матеріальної культури АН СРСР під керівництвом директора інституту, академіка Б.Рибаківа. На його думку, тут у XI-XII століттях був не укріплений осередок середньовічного міста, що звичайно називається дитинцем, а феодальний замок, який над цим містом панував. Експедиція дослідила територію і з'ясувала дуже цікаві обставини: основний культурний шар датується XI - першою половиною XII століть і пов'язаний із шаром пожарища (це єдиний шар пожарища з усіх прошарків). А культурний шар другої половини XII - початку XIII століть взагалі чітко не простежується. Слідів монголо-татарської навали немає (!). Практично відсутній давньоруський побутовий інвентар, що дуже дивно. Натомість вельми потужним виявився культурний шар XVII століття з численними рештками дерев'яних споруд, розвалами печей і кахлями.

Б.Рибаков виконав графічну реконструкцію замку за станом на середину XII століття. Вона потрапила до багатьох книжок - від фундаментальних академічних праць до підручників і популярних видань. Отже, за цією версією, Любецький замок мав оборонну огорожу у вигляді земляного валу, в основі якого були городні - дерев'яні зруби, заповнені глиною. На валу стояли дубові рублені стіни із заборонами. З надвірного боку до них прилягали зруби господарсько-житлового призначення, плоскі покрівлі яких були бойовими майданчиками для оборонців. Головний в'їзд до замку вів через рів із звідним мостом на ланцюгах. Від передньої надбрамної башти дорога круто підіймалася вгору поміж двома рівнолеглими фортечними стінами й підводила до головної брами, що містилася в подвійній башті. Одразу ж за брамою посеред двору стояла чотириповерхова башта 6 х 6 м із подвійними стінами, що правила за “донжон”, тобто останній прихисток захисників, і не сполучалася з іншими укріпленнями. Окрім згаданих, замок мав ще шість чотиригранних башт. З півдня до замкової стіни прилягала велика споруда, інтерпретована Б.Рибаковим як “князівський палац”. Поряд з ним була дерев'яна церква. Замок мав три підземні ходи.

У цій реконструкції неправдоподібною є, як для XII століття, велика кількість башт, до того ж багатоповерхових. І це притому, що розкопки укріплень дитинця іншого значного міста княжих часів, Путивля, що їх провів О.Сухобоков, не виявили жодної башти! Цілковито неправдоподібна й архітектура замкового храму - Б.Рибаков подає тут типову московську “шатровую церковь”.

Але це дрібниці. Порівняння з іншими джерелами дозволяють нам зовсім інакше інтерпретувати цю пам'ятку, “омолодивши” її на півтисячоліття. Так, у науковому часописі “Киевская старина” був опублікований інвентар (опис) Любецького замку 1606 року, в якому докладно описано всі споруди. Коли порівняти цей опис із реконструкцією Б.Рибакова, вражає неправдоподібна ідентичність замку XII століття

*Любецький замок.
Реконструкція Б.Рибакова*

(в інтерпретації академіка) та замку XVII століття за інвентарем: так, дорога до замку йшла через міст, на якому “взвод о двух цепях”; в замку ворота і “немала вежа в два поверхи, збудована в дві стіни” (тобто з подвійними стінами). Оборонна огорожа складалася з городень, деякі з них були житловими. Окрім надбрамних, замок мав ще шість двоповерхових башт - точнісінько як на реконструкції Б.Рибакова!

Така подібність здається дуже дивною, тим паче, що Б.Рибаков твердить: після 1147 року Любецький замок не відбудовувався. Тоді як через 450 років могли з’явитися на тих-таки місцях майже ті самі споруди, які були, за Б.Рибаковим, у XI-XII століттях?

А втім, цей інвентар тільки посіяв сумніви, які розвіялися після віднайдення в Центральному державному військово-історичному архіві (Москва) великоформатного ілюмінованого “Плана пограничного местечка Любич з далною ситуацією на три версты, сочинен в 1749 году”. При уважному вивченні його з’ясувалося, що замок, означений літерою В, зображений у загальних рисах майже таким, як його “реконструював” Б.Рибаков і яким він описаний в інвентарі 1606 року! І справді, дорога до замку йде поміж двох паралельних фортечних стін, головна брама міститься в подвійній башті. Є башта і посеред двору. А на місці “княжого палацу” під літерою С значиться дослівно таке: “в Замку старой дом, построеной бывшим Мазепою”!

Підбиваючи підсумки цього своєрідного розслідування, доходимо таких висновків. У період гетьманування І.Мазепи Любеч належав йому - аж до подій 1708 року. Ті рештки дерев’яних споруд, що їх Б.Рибаков інтерпретував як “русский замок XI-XII вв.”, насправді були залишками замку, збудованого у кінці XVI століття, описаного в інвентарі 1606 року, перебудованого наприкінці XVII століття для гетьмана І.Мазепи й занепалого впродовж XVIII століття. Справа виглядає так, що московські археологи (а з Б.Рибаковим працювала велика група фахівців) хибно вважали замок І.Мазепи давньоруським княжим замком, помилившись у датуванні на 500 років.

Літ.: [74, 96, 104, 135-139].

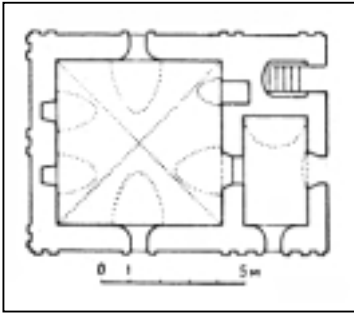
Загальний вигляд кам'яниці.

Рисунок О.Сластіона (Сластьона) 1895 р.

дверей. Декоративне оформлення фасадів лаконічне: спарені пілястри акцентують кути будівлі і місця прилягання внутрішніх стін до фасадних; стіни увінчує карниз; вікна мають трицентрові перемички й прості наличники.

87. Кам'яниця Полуботка. Споруджена на початку XVIII століття, частково зруйнована протягом другої половини XX століття.

Мурована з цегли невелика споруда стоїть у парку на високому березі Дніпра в межах колишньої садиби Полуботків. Кам'яниця одноповерхова з підвалом, прямокутна в плані, складається з основного приміщення і передпокою, поділеного майже навпіл: друга, менша частина містить сходи, що ведуть у підвал. Відповідно до цього причілок має двос

*План першого
поверху кам'яниці.
За обмірами 1950-х років*

*Чоло і причілок кам'яниці.
За обмірами 1950-х років*

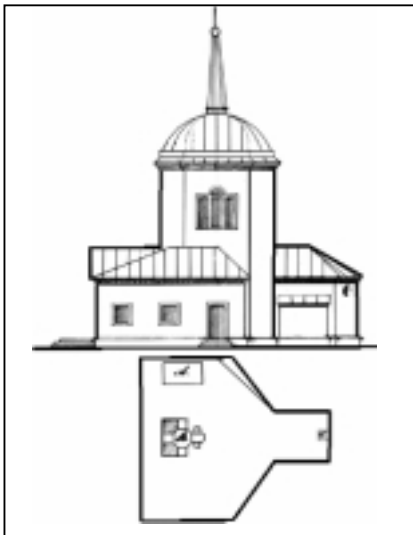
Головне приміщення перекрито зімкненим склепінням, п'яти якого розташовані на рівні підвіконня, тому над отворами вікон, дверей і ніш утворені розпалубки. Передпокій перекрито коробовим склепінням, у сходовій камери - похиле коробове склепіння.

Споруда належить до рідкісної типологічної групи кам'яниць. Збереглася частково, в руїнах. Основні руйнування датуються другою половиною ХХ століття. Є проект реставрації пам'ятки (інститут "Укрпроектреставрація").

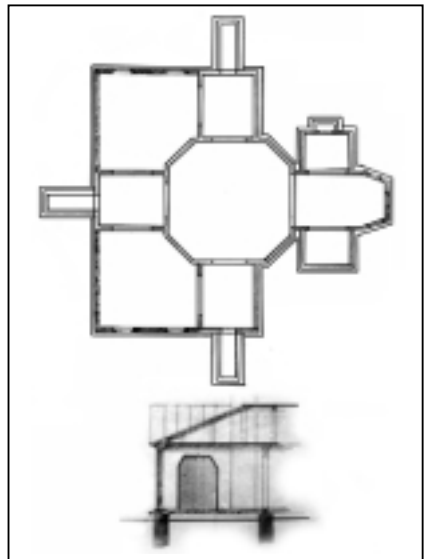
Рештки споруди є пам'яткою архітектури національного значення (охоронний № 862).

Літ.: [41, 96, 104, 140].

88. Воскресенська церква. Побудована 1694 року, отримала прибудови 1875 року, знищена у 1930-х роках.

*Південний фасад
і план території церкви.
Кресленник 1875 р.*

*План і фрагмент перерізу.
Кресленник 1875 р.*

Дерев'яна одноверха церква була споруджена 1694 року й зазнала багатьох перебудов. Первісно - тризрубна, з гранчастим вітарем, восьмигранною навою і прямокутним у плані бабинцем. Нава набагато ширша і вдвічі вища за бабинець і вітар, накрите вальмовими дахами. Монументальний восьмерик нави вінчав глухий верх, первісні архітектурні форми якого нам невідомі. У XIX столітті до нави з півночі й півдня прибудовано невеликі прямокутні в плані притвори, рівновисокі вітарю, а обабіч вітаря - дияконник і жертovníк. Нава була увінчана сферичною глухою банею зі шпилем. 1875 року церкву розширили за рахунок західної прибудови. Знищено на початку 1930-х років.

Літ.: [96, 141].

89. Покровська церква. Збудована 1779 року, знищена в 1930-х роках.

Дерев'яна хрещата, п'ятизрубна, одноверха церква зведена в 1779 році. Центральний зруб - великий восьмерик (у плані квадрат зі зрізаними зовнішніми кутами) з дуже високим тризальним верхом пластичних барокових обрисів. До восьмерика по сторонах світу прилягали значно вужчі й дещо нижчі прямокутні в плані рамена, накрите двосхилими дахами. Обабіч вітарного зрубу - маленькі дияконник і жертovníк. Великі прямокутні вікна з сегментними перемичками у центральному зрубі розміщені в два яруси, завдяки чому досягнуто доброї освітленості інтер'єра. Церкву знищили у 1930-х роках.

Літ.: [96].

*Загальний вигляд церкви.
Рисунок К. Сидорова
за фото С. Таранушенка 1920-х років*

*Східний фасад церкви.
Фото С. Таранушенка 1920-х років*

90. Троїцька церква. Побудована 1704 року. Знищена у 1920-х роках.

Дерев'яна тризрубна одноверха церква збудована в 1704 році. Мала прямокутну в плані наву, завершену глухим наметовим верхом з маківкою, та нижчі гранчасті вітарі і бабинець під вальмовими дахами. У XIX столітті до нави з двох боків прибу-

Загальний вигляд церкви.
Рисунок О.Сластіона 1895 р.

дували вужчі прямокутні в плані рамена, внаслідок чого церква стала хрещатою, обабіч вітваря зробили низенькі дяконник і жертвник, а перед трьома входами влаштували чотириколонні ганки. Церкву замалював 1895 року видатний український художник О.Сластьон. Знищена у 1920-х роках.

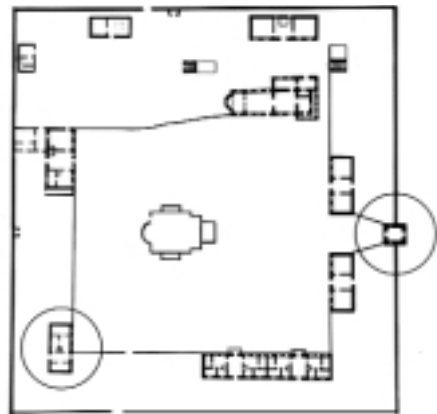
Літ.: [96].

С. Максаки Менського району.

91. Спасо-Преображенський собор Максаківського монастиря. Збудований 1653 року, знищений у 1930-х роках.

Монастир розташований на лівому рівнинному березі річки Десни на невисокому овальному в плані підвищенні в оточенні заболочених лук навпроти с.Максаки. Раніше під час весняної повені монастир з усіх боків оточувала вода так, що він опинявся на острові. Заснований на давньому городищі поблизу Максаківського перевозу у XVI столітті (точна дата невідома). Тоді Чернігово-Сіверщина належала Московській державі. У період Смути початку XVII століття монастир занепав. Сіверські землі з 1618 року відійшли до Польщі, і лише 1642 року воєвода київський Адам Кисіль поновив монастир, населивши його ченцями Трубчевського монастиря, які у повному складі втекли з Московії до Речі Посполитої. Тоді ж надано маєтності, підтверджені грамотами польського короля Владислава IV від 28 вересня 1642 року, А.Киселя від 10 жовтня 1650 року, пізніше - універсалами Богдана Хмельницького від 5 червня та 11 жовтня 1654 року.

У центрі монастирської території 1642 року коштом А.Киселя закладено мурований Спасо-Преображенський собор, завершений після 1654 року. Собор був трьохпрестольним: бічні вітварі архідиякона Стефана та Успіння Богородиці містилися на хорах. У 1669 - 1672 роках навколо монастиря зводяться потужні укріплення, що склалися з рову, земляного валу з дубовою огорожею "в забор" та мурованої надбрамної башти-дзвіниці. Вірогідно тоді ж склалася унікальна регулярна розпланувальна композиція оборонного монастиря, заснована на ренесансних принципах: територія в межах оборонних ліній - майже правильний прямокутник 115 x 140 м. Надбрамна башта - посеред західного прясла, вона фіксує поздовжню вісь ансамблю, на якій розташовано й собор. Симетрично по периметру внутрішнього (парадного) двору

План Максаківського монастиря.
Кресленник В.Вечерського
за планом початку XIX ст.

Загальний вигляд Спасо-Преображенського собору з південного заходу. Фото кінця XIX ст.

Вигляд собору з південного сходу. Фото кінця XIX ст.

розміщено корпуси келій, трапезної, господарських служб. Порівняння цієї композиційної структури з аналогічними (Густинський монастир, Спасо-Преображенський монастир у Новгороді-Сіверському) свідчить про більший ступінь регулярності, досягнутий у Максаківському ансамблі ще на етапі його розпланування.

Незважаючи на те, що до 1680-х рр. більшість споруд монастиря були дерев'яними, він набув важливого військово-стратегічного значення. Гетьман Дем'ян Многогрішний універсалом від 1 липня 1669 року запропонував ігумену Ієремії Ширкевичу посилити монастирську фортифікацію, а універсал гетьмана Івана Самойловича 1672 року свідчить про те, що монастир служив сховком для місцевого населення при татарських нападах.

Дерево-земляні укріплення монастиря були замінені цегляним муром за ігуменства Дмитра Тупала (Св.Димитрій Ростовський), який змінив І.Ширкевича 1681 року і перебував тут до 1682 року. Оборонний мур периметром понад 500 м має висоту 4,26 м при товщині 1,15 м. Давня мурована надбрамна башта була органічно включена до нового оборонного комплексу, характерною прикметою якого стала відсутність наріжних башт. Протягом XVIII століття більшість дерев'яних споруд монастиря замінено мурованими.

З 1776 року в цьому монастирі жив Константинопольський патріарх Серафим, який утік з Туреччини від утисків з боку мусульман. 1768 року монастир закрито, відновлено 1803 року як чоловічий єдиновірчий. 1820 року сталася велика пожежа, після якої до 1830 року тривав ремонт собору й інших будівель. З 1829 року монастир став жіночим єдиновірчим.

З Максаківського монастиря походить відомий фундаторський портрет Адама Киселя середини XVII століття, на якому зображено первісні монастирські укріплення, собор і трапезну (портрет не зберігся, відомий у репродукціях).

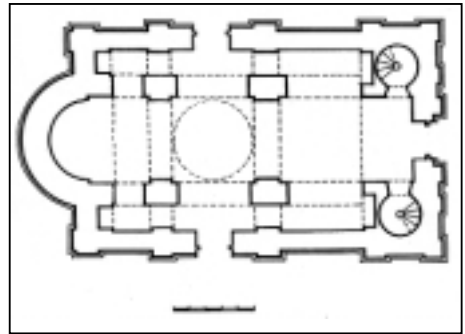
Спасо-Преображенський собор Максаківського монастиря започаткував нову і принципово важливу типологічну групу українських храмів доби Гетьманщини. У цьому соборі відроджено розпланувально-просторову структуру міських і монастирських мурованих храмів Княжої доби. Водночас архітектурний устрій собору несе впливи західного (литовського і польського) бароко. Храми цього типу відомі тільки в мурованому будівництві й не мають ані прототипів, ані наслідувань у народній монументальній архітектурі. Він тринавовий, з так званим базилікальним розрізом, виділеним трансептом, чотиристовпний, з однією півкруглою в плані апсидою, однобанний, з двоярусним західним притвором, фланкованим двома вежами, як у латинських костелів. Ці вежі увінчані банями, які разом з центральною та двома наріжними декоративними баньками обабіч апсиди створюють враження п'ятиверхого храму. Обидві вежі містять кручені сходи, якими піднімалися на хори.

Основне дев'ятидільне ядро такого храму формують чотири пілони, з'єднані підпружними арками, що несуть центральну баню, та прилеглі рамена просторового хреста (середня поздовжня нава й трансепт) разом з приміщеннями у міжрукав'ях. Це дев'ятидільне ядро могло бути однобанним, як у Максаківському соборі, чи п'ятибанним, як у пізніших розвиненіших типах, де бічні бані вінчали або рамена хреста (Хрестоздвиженський монастирський собор у Полтаві) або приміщення у міжрукав'ях, як у храмах княжої доби (Троїцький монастирський собор у Чернігові). Приміщення у міжрукав'ях могли бути одної висоти з приміщеннями рамен просторового хреста або нижчими. Поєднання цих особливостей у різноманітних сполученнях розширювало композиційні можливості.

Цю типологічну групу, започатковану собором Максаківського монастиря на Чернігівщині, розвинув Троїцький собор однойменного монастиря в Чернігові, заснований 1679 року і зведений архітектором І-Б.Зауером, як ми вважаємо, саме за взірцем собору Максаківського монастиря, оскільки в структурі й архітектурних особливостях Троїцького собору є мало спільного з литовськими витворами того ж архітектора - костелами Камальдулів у Пажайслісі 1667 року та Св.Петра і Павла на Антакальнісі у Вільносі 1668 року.

*Північний фасад собору.
Реконструкція С.Юрченка*

План собору за С.Юрченком

Фрагмент фундаторського портрета Адама Кисіля з зображенням ансамблю Максаківського монастиря

історичних цінностей Максаківського монастиря. Проте це не допомогло врятувати пам'ятки і впродовж 1930-1950-х років більшість споруд, зокрема й собор, було варварськи зруйновано. На сьогодні уцілили тільки оборонні мури та надбрамна башта-дзвіниця, а також підмурки й нижні частини стін собору. У радянську добу територія монастиря використовувалася як свиноферма. Монастир досліджували у 1950-х роках М.Цапенко, а в 1980-х - С.Юрченко.

Літ.: [41, 96, 142-145].

92. Введенська трапезна церква Максаківського монастиря. Збудована в кінці XVII століття, знищена в 1931-1935 роках.

Загальний вигляд трапезної церкви за фото 1920-х років

Точна дата будівництва Введенської трапезної церкви у Максаківському монастирі не встановлена. Перша документальна згадка про неї датована 1765 роком. За характером архітектурних форм її можна датувати зламом століть, тобто кінцем XVII або початком XVIII століття.

Стояла вона на південний захід від собору і була видовженою будівлею лінійної багатокамерної структури. Мала півкруглу в плані апсиду й вінчалася однією банею на восьмерику підбанника. Дещо незвичайною для українських монастирських трапезних була двоповерховість: внизу був теплий храм, посвячений Введенню Богородиці в храм, а вгорі - холодна церква з вівтарем Вознесіння Господнього.

Церква знищена на початку 1930-х років (точна дата не встановлена). Від неї лишилися тільки підмурки.

Літ.: [41, 96, 143, 144, 146].

С. Мамекине Новгород-Сіверського району.

93. Миколаївська церква.
Побудована на початку XIX століття, знищена після 1930 року.

Дерев'яна хрещата п'ятизрубна одноверха церква збудована у кінці XVIII - на початку XIX століття (точна дата не встановлена). Вірогідно, первісно була тризрубною одноверхою, а південне і північне рамена з колонними ганками прибудовані у середині XIX століття. Усі зруби прямокутні в плані. Рамена мали двосхили дахи й трикутні фронти на фасадах. Центральний четверик вінчав двозаломний восьмериковий верх. Церква знищена після 1930 року.

Літ.: [96, 147].

*Загальний вигляд церкви.
Фото 1930 р.*

С. Мезин Коропського району.

94. Іллінська церква. Збудована у XVIII столітті, перебудована 1851 року, знищена в 1930-х роках.

Дерев'яна церква збудована, орієнтовно, у середині XVIII століття (точна дата не встановлена). Первісно була тридільною одноверхою, з прямокутними в плані навою і бабинцем. Наву вінчав монументальний двозаломний восьмерик верху. Зазнала перебудов, зокрема 1851 року: з півночі й півдня до нави прибудовано рівновисокі бабинцю й вітварю бічні притвори з колонними ганками і трикутними фронтонами; з заходу прибудовано масивну двоярусну дзвіницю типу "четверик на четверику", завершену плескатою банею.

Церкву зафотографував на початку 1930-х років П. Жолтовський. Після того її знищили.

Літ.: [96, 148].

*Загальний вигляд церкви.
Фото П. Жолтовського початку 1930-х років*

Смт Мена.

95. Церква Різдва Богородиці. Споруджена 1801 року, знищена після 1930 року.

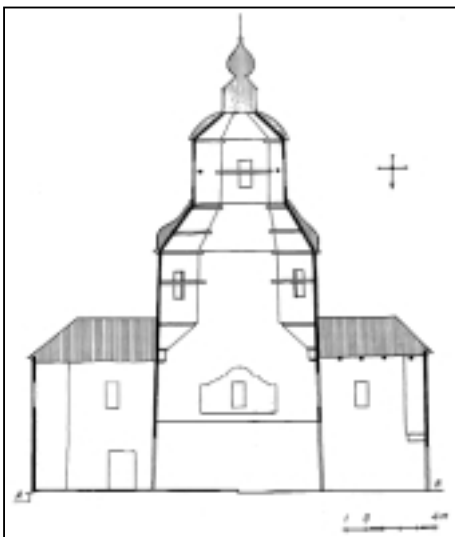
Дерев'яна церква збудована між 1801 і 1804 роками. Її основний об'єм хрещатий, п'ятизрубний, одноверхий. Бабинець квадратний у плані, інші рамена - гранчасті. Всі рамена укриті вальмовими дахами. Четверик центральної дільниці, не

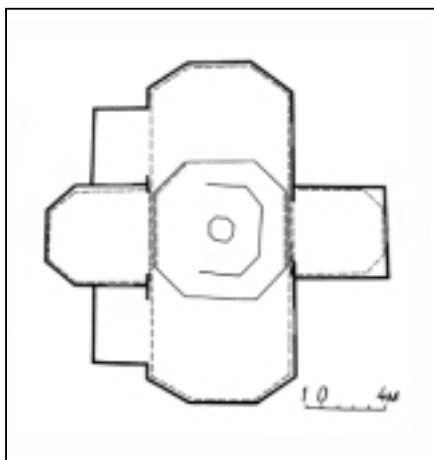
*Фрагмент центральної частини церкви.
Фото С.Таранушенка
початку 1930-х років*

*Інтер'єр нави.
Фото С.Таранушенка
початку 1930-х років*

*Поздовжній переріз церкви.
За С.Таранушенком*

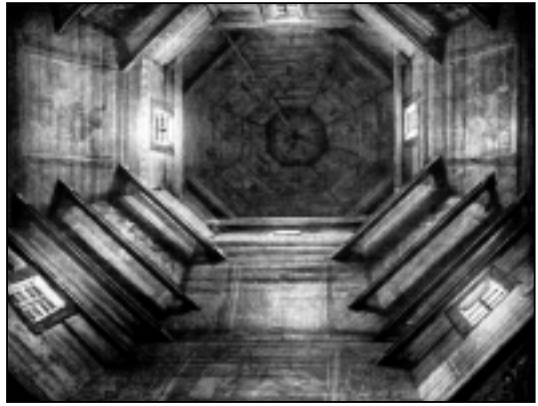

*План церкви.
За С.Таранушенком*

виділений внизу, вінчався монументальним двозаломним восьмериковим верхом. Обабіч головного вітваря влаштовані два прямокутні в плані бічні вітварі. У другій половині XIX століття до бабинця з заходу прибудували притвор з двоярусною дзвіницею в стилістиці тогочасної "епархіальної" архітектури.

Церква знищена у 1930-х роках. Її встиг дослідити, обміряти й зафотографувати С.Таранушенко.

Літ.: [39, 96].

Інтер'єр верху.

Фото С.Таранушенка початку 1930-х років

С. Морівськ Козелецького району.

96. Миколаївська церква. Збудована на початку XVII століття, зруйнована близько 1900 року.

Дерев'яна тридільна одноверха церква споруджена десь на початку XVII століття (точна дата не встановлена). Вона належала до архаїчних храмів польського типу. Всі зруби прямокутні, вітвар і бабинець накриті двосхилими дахами з трикутними фронтонами. Центральний четверик, вищий за бабинець і вітар, мав однозаломний четвериковий верх з наметовим вінчанням. Протягом XIX століття до церкви були зроблені прибудови - низенькі прямокутні зрубики західного притвору, жертovníка й дияконника обабіч вітваря, а також високі колонні ганки перед бічними входами.

Церкву в кінці XIX століття змалював О.Сластьон. Її розібрали після спорудження поруч нової церкви в 1900 році.

Літ.: [39, 96].

Загальний вигляд церкви.

Рисунок О.Сластьона 1895 р. (?)

С. Неданчичі Ріпкинського району.

97. Церква Різдва Богородиці. Побудована 1740 року, знищена у 1930-і роки.

Дерев'яна хрещата п'ятизрубна одноверха церква збудована 1740 року й зазнала перебудов у першій половині XIX століття. Належить до архаїчного типу храмів, з усіма зрубами, прямокутними в плані. Рамена накриті двосхилими дахами з трикутними фронтонами на фасадах. Центральний четверик вищий за рамена, увінчаний глухою сферичною банею з ліхтариком. Така форма бані є наслідком перебудови першої половини XIX століття, як і колонні ганки перед трьома входами.

Церкву знищили після 1930 року.

Літ.: [96].

Загальний вигляд церкви.

Фото 1930 р.

Ніжин.

98. Ніжинський замок (вул. Червоних партизанів). Споруджено у першій чверті XVII століття, реконструйовано у 1745-1749 роках, зруйновано в 1803 році.

Замок було засновано після того, як 1618 року за Деулінським перемир'ям Чернігово-Сіверщина відійшла до Польсько-Литовської держави, а Ніжин став центром староства. Збудували його на рівнинному, трохи підвищеному лівому березі річки Остер, згодом, на місці укріплень Княжої доби. Після військових дій і руйнувань доби Хмельниччини замок у 1665 році був овальним у плані, обнесеним земляним валом з ровом, що наповнювався водою з р. Остра. На валу стояв дерев'яний частокіл з 11 рубленими баштами. Протягом другої половини XVII - початку XVIII століть замок неодноразово ремонтували, внаслідок чого вже на початку Північної війни замок мав п'ять наріжних "больварків" - бастионів нерегулярних обрисів.

1714 року під керівництвом інженера-полковника Бреклінга провели реконструкцію Ніжинського замку "по Вобанову манеру": збільшено габарити п'яти наріжних бастионів, їх профілі доведено до нормативних, модернізовано профілі рову та валу. У 1745-1749 роках замок модернізували востаннє за проектом знаменитого французького фортифікатора на російській службі інженер-полковника Д. де Боскета (Дебоскета). Замок набув регулярніших обрисів у плані, реконструйовано п'ять наріжних бастионів, споруджено п'ятикутний південний рavelін. Зникли всі дерев'яні елементи фортифікації - частокіл, башти тощо. Значно розширено наповнений водою рів, що відділяв замок від решти міста.

План укріплень Ніжина 1773 р.

У межах замку, окрім суто військових об'єктів, завжди була житлова забудова (до 60 будинків) та Богоявленська замкова церква. Ніжинський замок утратив оборонне значення на початку 1790-х років у зв'язку зі зміною геополітичної ситуації (перемоги Росії над Туреччиною і Кримом, приєднання Польщі). Значних руйнувань замкові завдала пожежа 1797 року. Внаслідок реалізації проекту перепланування Ніжина 1803 року замкові вали знесли, рови засипали, а територію відвели під міський ринок. Донині замкові вали частково збереглися уздовж р. Остра.

Літ.: [96, 149-151].

99. Магістрат. Збудований у кінці XVIII століття, зруйнований під час другої світової війни 1941-1945 років.

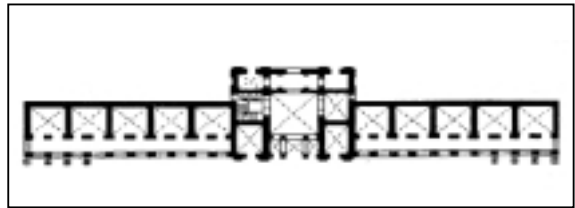
Мурований будинок магістрату збудований наприкінці XVIII століття. Автора проекту не встановлено, згодом ним міг бути А.Карташевський. Витягнутий, прямокутний у плані, симетричний за структурою будинок, вирішений у стилістиці класицизму, складався з центрального двоповерхового корпусу і прилеглих до нього обабіч одноповерхових торгових рядів. Таке поєднання функцій адміністративної будівлі і торгових лавок було характерним для доби класицизму. Центральний корпус мав мезонін, увінчаний сферичною банею на восьмигранному підбаннику, на одній з граней якого був міський годинник. Мезонін мав балкон і велике "палладіанське" вікно в ніші. Головний вхід до будинку по осі першого поверху був вирішений у вигляді триумфальної арки. Фасади торгових рядів вирішені мотивом римської ордерної аркади з ризалітами на кінцях, акцентованими трикутними фронтонами. Всі приміщення мали муровані склепіння.

Будинок Ніжинського магістрату зруйнований під час другої світової війни.

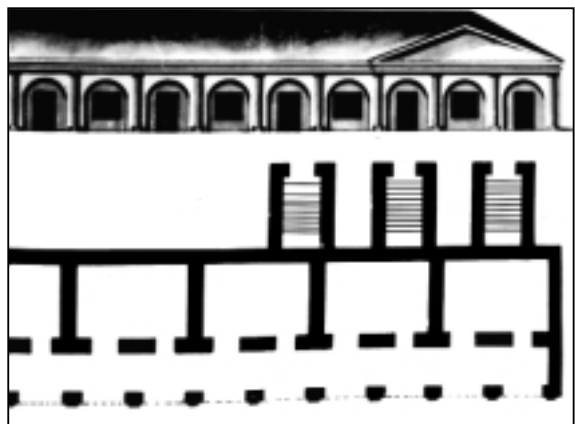
Літ.: [42, 152].

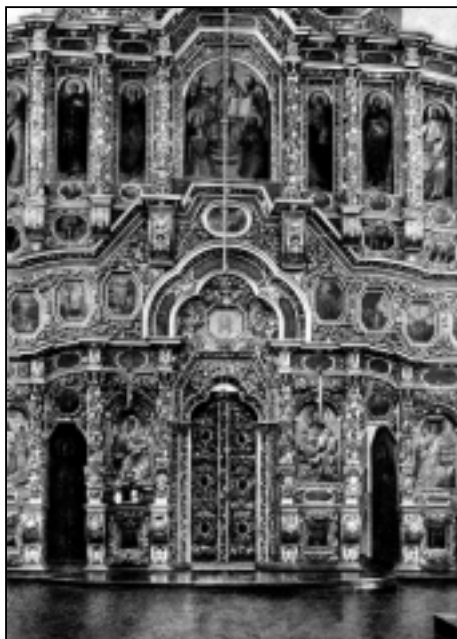
Головний фасад магістрату

План першого поверху

Фасад і план бічного крила, в якому містилися лавки. Кресленик початку XIX ст.

*Загальний вигляд іконостасу.
Фото початку ХХ століття*

100. Іконостас Миколаївського собору (вул. Гоголя, 19). Створений у 1730-х роках, знищений у середині 1930-х років.

П'ятиярусний іконостас, що займав усю широчінь нави і двох рамен хрещатого дев'ятидільного собору і по висоті сягав підпружної арки підбанника, створений місцевими майстрами у 1730-х роках (за іншими відомостями - після пожежі 1754 року). Належав до найдовершеніших взірців іконостасів доби Гетьманщини. Для нього характерне дуже соковите об'ємне різьблення колонок, консолей і поля між іконами. Характерні трилопатеve завершення отвору царських врат, повторене вище, та форми верхняків зі скошеними верхніми кутами. Коринфські колонки намісного й апостольського рядів, поставлені на виступні консоли, несуть енергійно розкреповані антаблементи. Пластичної виразності загальній композиції додають карбовані металеві шати ікон намісного

ярусу. Всі ікони були мальовані у стримано бароковій стилістиці, характерній для Лівобережжя першої половини XVIII століття. Іконостас знищений десь у середині 1930-х років (точна дата не встановлена).

Літ.: [153, 154].

Новгород-Сіверський.

101. Новгород-Сіверська фортеця. Споруджувалася і перебудовувалася протягом X-XVIII століть. Зруйновано протягом першої третини XIX століття.

Ранньосередньовічна (X - XIII століть) та новочасна (XVII - XVIII століть) системи фортифікації Новгород-Сіверського об'єднані певними рисами спадковості, проте мали суттєві відміни в структурі, конфігурації укріплених ліній, різний характер і конструкції оборонних огорож.

У княжу добу структура укріплень була класично дводільною (дитинець + посад), щоправда, з якимось "острогом на посаді". У часи Гетьманщини ця структура ускладнилася завдяки наявності відвідного острогу та укріпленого Спасо-Преображенського монастиря.

В результаті монголо-татарського погрому місто і його укріплення були настільки понижені, що литовці, які прийшли сюди у 1360-х роках, мусили будувати їх заново. За литовського панування на колишньому дитинці було поновлене укріплення. Спершу замком володів князь Дмитро Ольгердович, потім Свидригайло, а з 1444 року - князь Іван Шемяка. З 1503 року Новгород-Сіверський відійшов до Москви, яка додатково укріпила замок так, що 1535 року литовські війська не змогли його взяти штурмом. У 1604-1605 роках замок і загальноміські укріплення витримали кількामісячну облогу армії Лжедмитрія I.

Зберігся опис замку 1654 року. Він тоді називався Земляним городом. Оборонна огорожа складалася з глибокого рову, земляного валу і дерев'яної огорожі "в забор бревнем колотым". На чотирьох кутах замку стояли наріжні рублені башти. В'їзд був з півдня. Від брами через рів ішов дерев'яний міст, перед яким була мурована передмостова надбрамна башта. Замок мав тайник (потаємний підземний хід) до річки Десни.

1664 року замок і все місто витримали облогу польської армії під проводом короля Яна-Казимира, а 1708 року - облогу 7-тисячного загону шведів. Після Північної війни замок занепав і, приміром, в описі фортець і гарнізонів південної Росії 1718 року Новгород-Сіверський навіть не згадано.

План міста 1746 року фіксує замок вже без башт і брам, лише розсунутий земляний вал без рову й огорожень, у межах якого - "ветхі магазейни". У 1780-х роках територію замку віддали під виварку селітри, що прискорило руйнування його валів.

Трасування ліній загальноміських укріплень XVII - XVIII століть у головних рисах лишалося таким же, як і в Княжу добу. Оборонна огорожа посаду (Города) складалася з земляного валу й стоячого острогу (палісаду). Рів був тільки з напільного боку, бо з півночі і заходу вал проходив уздовж дуже крутих схилів. Башт не було. Західніше Города був відвідний острог з брамою. Кількість в'їзних брам Города на середину XVII століття нам невідома.

План міста 1746 року показує, що на відміну від Замку, укріплення Города порівняно з XVII століттям були значно посилені: на земляному валу стояв палісад, було шість дерев'яних рублених чотиригранних башт, з них три - надбрамні. Укріплення відвідного острога на плані взагалі не позначено, мабуть їх ліквідували у кінці XVII - на початку XVIII століть.

1746 року було опрацьовано проект реконструкції міської фортеці. За ним Замок в окреме укріплення вже не виділявся. На відміну від попередніх фортифікацій, влаштованих "по казацькому обыкновению" (крутий земляний вал з ровом без валгангу), у реконструйованій фортеці лінії укріплень мали набути регулярності, профілі доводилися до нормативних: планувався широкий земляний вал з бруствером, валгангом і апарелями для в'їзду артилерії на бастіони. Широкий сухий рів мала відділяти від валу берма. Еспланада не передбачалася - можливо з огляду на щільну забудову передмість, де квартали підходили до самого рову. Ці реконструктивні заходи частково реалізовано у 1750-х роках. Збудовано північно-західний п'ятикутний наріжний та південний наріжний трикутний бастіони, розрегульовано профіль валу. Проте на 1780-і роки ще зберігалися три дерев'яні башти.

У кінці XVIII століття міські укріплення втратили військове значення, їх вали й рови почали розсовуватися. Проектом нового плану Новгорода-Сіверського, конфірмованим імператором Олександром I 1805 року, передбачалося знести вали і на їх місці прокласти бульвари, що і здійснено у першій третині XIX століття.

План фортеці середини XVIII ст.

У розпланувальній структурі сучасного міста трасування лінії укріплень XVII - XVIII століть зафіксовано вулицями, прокладеними на місці знесених валів. Замок нині зберігся у вигляді замчища в урочищі Замкова Гора і охороняється державою як пам'ятка археології.

Літ.: [46, 96, 150, 151, 155-158].

*Загальний вигляд церкви зі східного боку.
Фото Ф.Ернста 1927 р.*

*Загальний вигляд церкви.
Фото початку XX ст.*

102. Воскресенська церква. Збудована 1707 року, перебудована 1856 року, знищена у 1930-х роках.

Мурована тридільна безбанна церква зального типу зведена 1707 року в середмісті. Мала прямокутну в плані наву й такі ж, але з заокругленими зовнішніми кутами, бабинець і вітвар. Всі компартименти були рівновисокими, підведеними під єдиний антаблемент, розкрепований на пілястрах. Четверик нави був виділений трикутним фронтоном. Церкву накривав вальмовий дах, на гребені якого був глухий верх у вигляді баньки на восьмигранному підбаннику. На початку XIX століття з заходу до бабинця прибудовано великий притвор з високою чотиригранною дзвіницею, увінчаною сферичною банею. Дзвіницю витримано в класицистичних архітектурних формах, децю наближених до форм церкви за рахунок заокруглення зовнішніх кутів і використання розвинених розкрепованих карнизів

Церква потерпіла від пожежі в 1853 році, після чого 1856 року її перебудовано за проектом архітекторського помічника М.Поліванова: нава стала значно вищою від вітваря й бабинця. Всі компартименти увінчалися цибулястими банями на високих шиях.

Церква була знищена в 1930-х роках. У 1927 році її досліджував Ф.Ернст.

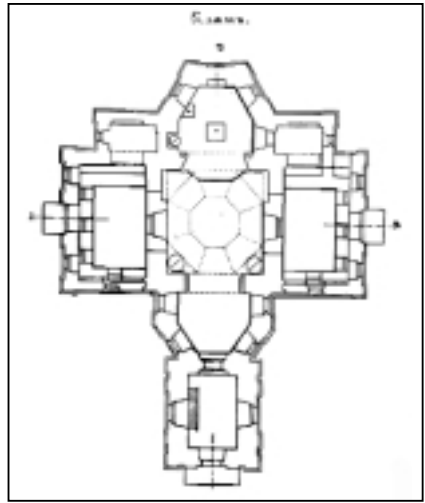
Літ.: [96, 159, 160].

103. Хрестоздвиженська церква. Зведена 1715 року, добудована у XIX столітті та 1901 року, знищена у 1930-х роках.

Мурована тридільна однобанна церква збудована в середмісті 1715 року. Мала квадратну в плані наву, увінчану одноступінчастим верхом зі світловим восьмигранним підбанником, та гранчасті бабинець і вітвар.

Південний фасад церкви.
Кресленник П.Вакуловського 1901 р.

План церкви.
Кресленник П.Вакуловського 1901 р.

Протягом XIX століття церква зазнала значних перебудов: з півночі й півдня до неї прибудовані трохи нижчі за неї прямокутні в плані бічні вівтарі, за ними, обабіч головного вівтаря - прямокутні в плані дияконник і жертвник. До бабинця з заходу прибудовували двоярусну дзвіницю типу "четверик на четверику", завершену банею сферичних обрисів зі шпилем. У результаті цих добудов структура храму наблизилась до хрещатої п'ятидільної.

1901 року за проектом чернігівського єпархіального архітектора П.Вакуловського перебудовано з розширенням два бічні вівтарі, а багатоярусний верх центральної бані замінено сферичною плескатою банею з глухим ліхтариком. Церкву знищено у 1930-х роках.

Літ.: [74, 96, 161].

104. Покровська церква (передмістя Сухомлинка). Побудована 1766 року, знищена в 1930-х роках.

Дерев'яний храм на мурованому підкліті (цокольному поверсі) споруджено 1766 (за іншими відомостями - 1767) року громадою міщан передмістя Сухомлинка з побажанням, щоб церкву було видно звідусіль. Тому невідомий нам народний майстер влаштував церкву двоповерховою, баштоподібною, з висотною композицією архітектурних мас. У підкліті була тепла церква Трьох Святителів, перекрита системою циліндричних склепінь; на другому (основному) поверсі - холодна (літня) церква Покрова Богородиці.

Загальний вигляд церкви з північного заходу.
Фото С.Таранушенка початку 1930-х років

*Північний фасад церкви.
Фото Ф.Ернста 1927 р.*

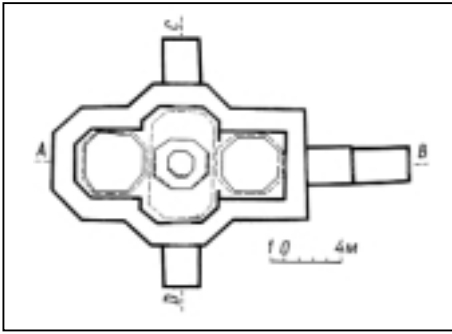
*Західний фасад церкви.
Фото Ф.Ернста 1927 р.*

*Віттар церкви.
Фото С.Таранушенка
початку 1930-х років*

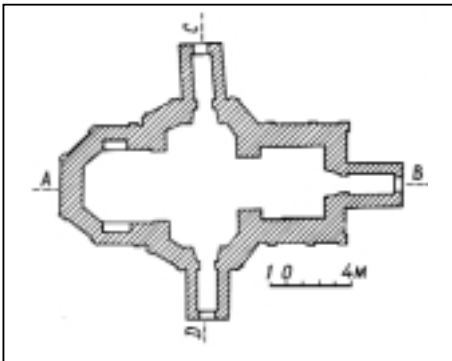
*Інтер'єр верху.
Фото С.Таранушенка
початку 1930-х років*

План верхнього ярусу
(холодної церкви).
За С.Таранушенком

Поздовжній переріз церкви.
За С.Таранушенком

План першого поверху
(підкліту, теплої церкви).
За С.Таранушенком

За типом належить до тридільних одноверхніх церков з квадратним бабинцем, восьмигранною навою і шестигранним вітварем. До характерних особливостей архітектурної композиції пам'ятки належали значна висота центрального зрубу, стрункий двозаломний верх, закрите опасання по всьому периметру другого поверху. Такий тип є унікальним в українській архітектурі.

Пам'ятку на початку 1930-х років дослідив С.Таранушенко. Одразу після того її було зруйновано. Проте збереглося чимало світлин, а також обмірні кресленики С.Таранушенка, які дають досить

повне уявлення про церкву.

Літ.: [12, 39, 40, 42, 74, 96, 142, 162-164].

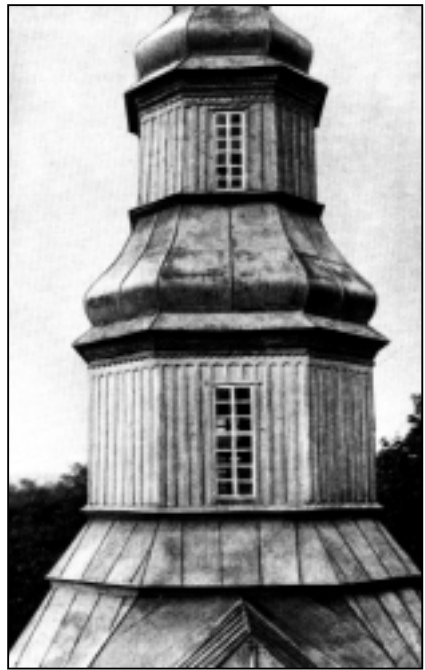
С. Нові Млини Борзнянського району.

105. Миколаївська церква. Побудована у XVIII столітті, дзвіниця добудована у XIX столітті, знищена у 1930-х роках.

Дерев'яна церква збудована у XVIII столітті (точна дата не встановлена). Церква була трьохпрестольною і мала ускладнену розпланувально-просторову композицію, яка не повторювалася у жодній іншій церкві. Основне ядро тридільне одноверхнє. Нава - прямокутник зі зрізаними зовнішніми кутами. Її вінчав тризаломний восьмигранний верх, внутрішня висота якого сягала 25,7 метра. Відтак це була одна з найвищих пам'яток на Лівобережжі. Вітвар гранчастий, бабинець квадратний у плані. Їх перекривали плоскі стелі й завершували вальмові дахи. До бабинця з двох боків прилягали високі баштоподібні чотиригранні зруби, увінчані двозаломними верхами - так звані слупи, об'єднані притвором (С.Таранушенко називає його "передбабинцем"). Подібне архітектурне вирішення мала тільки Вознесенська церква в

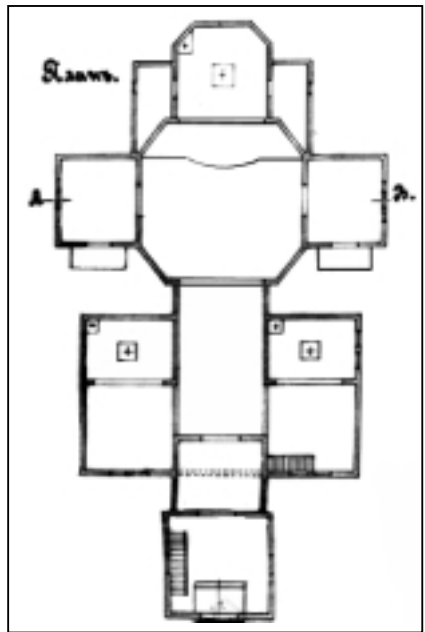
Загальний вигляд церкви з північного заходу.
Фото С.Таранушенка початку 1930-х років

Центральний верх. Фрагмент.
Фото С.Таранушенка початку 1930-х років

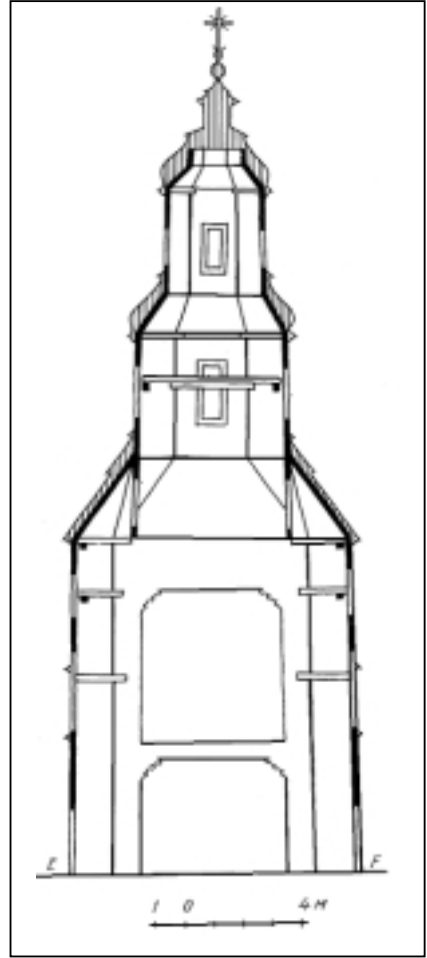
Південний фасад церкви.
Кресленик архітектора П.Вакуловського 1902 р.

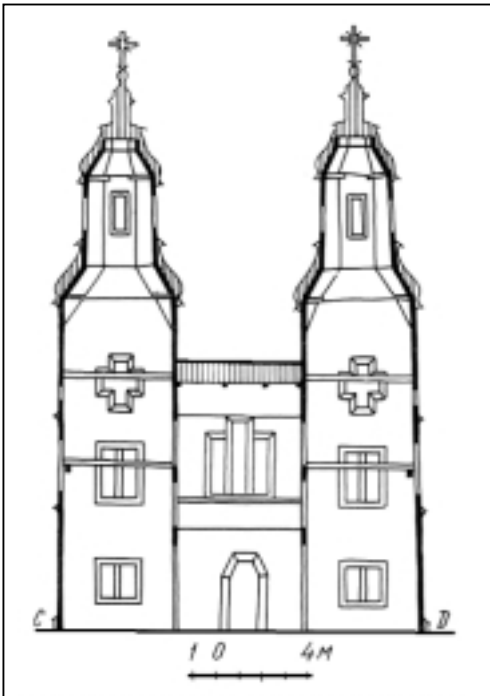
План церкви.
Кресленик архітектора П.Вакуловського 1902 р.

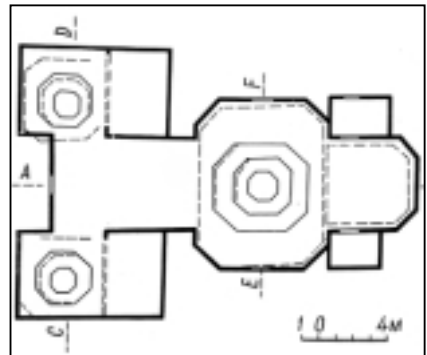
Поздовжній переріз церкви.
За С.Таранушенком

Поперечний переріз
через наву церкви.
За С.Таранушенком

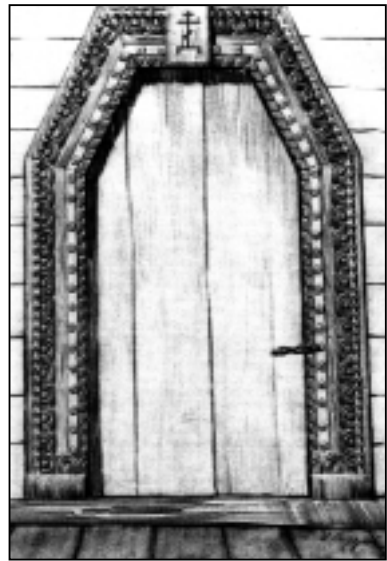
Поперечний переріз
через західні ступи церкви.
За С.Таранушенком

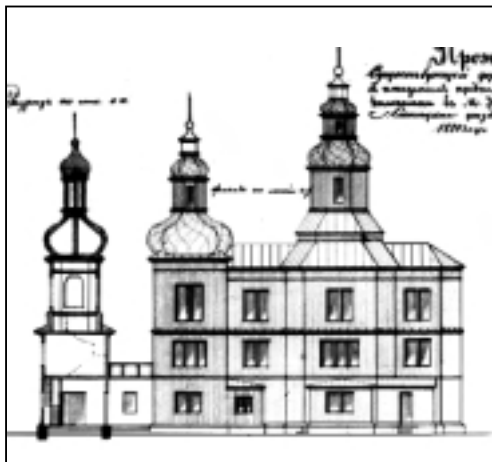
План церкви.
За С.Таранушенком

Інтер'єр верху.
Фото С.Таранушенка початку 1930-х років

Різьблений одвірок.
Рисунок К.Сидорова
за фото С.Таранушенка
1930-х років

Південний фасад церкви.
Кресленник архітектора
О.Михайлова 1880 р.

Березні. Обабіч вітваря були прибудовані прямокутні зрубчики дяконника й жертовника, а перед бічними дверима нави - низенький притвори. Зі східного боку до кожного слупа прилягав низенький прямокутний зруб бічного вітваря.

У стінах прорізані в кілька ярусів великі вікна різноманітних форм: прямокутні (одинарні, спарені й строені) хрестоподібні, круглі. Завдяки ним інтер'єр добре освітлений. Зовні всі зруби ошальовані дошками вертикально з нащільниками, що підкреслює вертикалізм композиції. Застосовно також аркатуру й різьблені карнизи.

1880 року за проектом архітектора О.Михайлова до церкви з заходу прибудовано притвор і двоярусну дзвіницю, а в 1902 році за проектом архітектора П.Вакуловського дзвіницю перебудовано на чотириярусну, з високою, параболічних обрисів банею і неоруським декором. Церкву знищили в 1930-х роках. Її встиг дослідити, обміряти й зафотографувати С.Таранушенко.

Літ.: [12, 39, 74, 96, 165-166].

Остер Козелецького району.

106. Воскресенська церква. Збудована 1845 року, знищена після 1930 року.

Мурована однобанна церква з дзвіницею на західному фасаді споруджена в 1845 році. У плані мала обриси латинського хреста. Вирішена в архітектурних формах пізнього російського класицизму. Основне ядро храму - хрещатобаневе, завершене сферичною банею на циліндричному світловому підбаннику. З заходу прилягав видовжений, рівновисокий основному ядру об'єм так званої трапезної, над західним входом до якої - висока триярусна дзвіниця типу "четверик на четверику", увінчана плескатою банею сферичних обрисів з люкарнами й ліхтариком. Завдяки цій дзвіниці храм відігравав роль головної містобудівної домінанти Остра. Перед трьома входами були чотириколонні тосканські портики зі спареними колонами, завершені трикутними фронтонами.

Церкву знищили в 1930-х роках.
Літ.: [96].

С. Пакуль Чернігівського району.

107. Троїцька церква. Споруджена 1710 року, знищена в середині 1930-х років.

Дерев'яна церква споруджена 1710 року коштом Києво-Печерської лаври, який належало село. Час побудови зафіксовано різьбленим написом на одвірку західних дверей.

Належала до типу п'ятиверхих хрещатих церков, з шестигранними раменами і квадратним центром, значно вищим за рамена. Центральна дільниця внизу окремого зрубу не мала. Верхи були двозаломними. Форми їх дійшли до початку ХХ століття спотвореними внаслідок численних перебудов і ремонтів. До східних граней прилягали низенькі ризниця і паламарня, що своєю мізерністю підкреслювали монументальність основних обсягів.

*Загальний вигляд церкви.
Фото початку ХХ ст.*

*Загальний вигляд церкви.
Фото С.Таранушенка
початку 1930-х років*

*Поперечний переріз.
За С.Таранушенком*

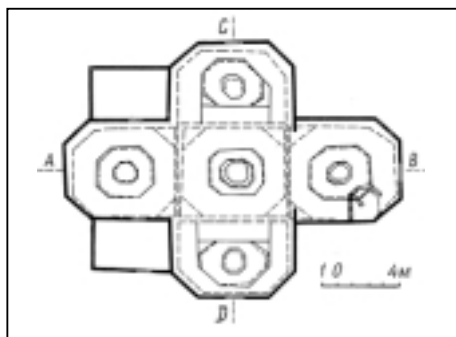
*Поздовжній переріз.
За С.Таранушенком*

Первісно церкву оточувало низьке опасання, яке зникло під час одного з ремонтів. С.Таранушенко, який досліджував і обміряв церкву у 1930-х роках, зазначив, що в інтер'єрі чудово збереглися всі первісні форми архітектури і декору.

В історії української архітектури ця пам'ятка посідає визначне місце. Вона - найстаріша з докладно вивчених дерев'яних церков Лівобережжя, пам'ятка винятково високої будівельної техніки, твір геніального народного мистця-будівничого з яскраво виявленим індивідуальним почерком. Окрім того, пам'ятка яскраво відбиває народні будівельні традиції доби Хмельниччини, якими так захоплювався Павло Алепський, подорожуючи Україною 1654 року.

Зовні на перший погляд пам'ятка виглядала як типовий п'ятиверхий храм дещо неурівноважених пропорцій (результат переробки верхів і ліквідації опасання), роботи теслів не надто високої кваліфікації. Та досить було переступити поріг бабинця, як знавця охоплювало почуття дива від зустрічі з пам'яткою неоцінених мистецьких якостей, що була одною з найкоштовніших перлин світової архітектури.

Ми не даємо тут докладного мистецького аналізу Троїцької церкви - це чудово зробив С.Таранушенко в своїй відомій монографії. Зазначимо лише, що головну увагу в інтер'єрі майстер приділив завданню створити враження неймовірної височини і невагомості п'яти верхів, що звужуючись у так званій телескопічній перспективі сягають безкінечності. Для цього використано найширший арсенал засобів: реальну висоту та пропорції стін і верхів, ритмічні членування, світлотінь, деякі ілюзорні засоби. Помітне місце в оздобленні посідало вишукане різблення

*План церкви.
За С.Таранушенком*

одвірків, хорів, балюстрад тощо та пиш-
ний бароковий іконостас.

Церкву знищила комуністична
влада десь у 1930-х роках. Наявність об-
мірних креслеників та світлин дає прин-
ципову можливість відновити пам'ятку.
Та чи знайдуться нині теслі, спроможні
прецизійно викласти зруби верхів на ви-
соті понад 20 метрів? Ці сумніви не є
безпредметними, оскільки пам'ятку уря-
довим рішенням від 1999 року включено
до Переліку видатних пам'яток історії та
культури, які передбачається відтворити.
Зрозуміло, що відтворювати цю пам'ят-
ку належить не в селі під Черніговом, а в
Києві, на території Музею народної архі-
тектури та побуту України.

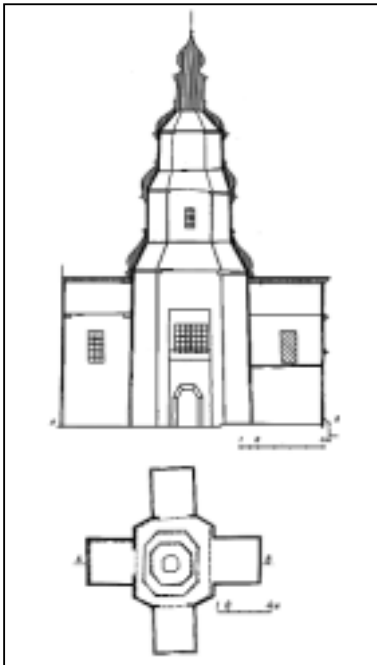
Літ.: [12, 39, 80, 96, 142].

С. Пекарів Сосницького району.

108. Покровська церква. Збудована
1775 року, прибудови 1854 року. Розі-
брана після 1930 року.

*Інтер'єр Троїцької церкви.
Фото С.Таранушенка
початку 1930-х років*

*Поздовжній переріз
і план церкви.
За С.Таранушенком*

*Загальний вигляд церкви.
Фото С.Таранушенка 1930 р.*

Дерев'яна церква збудована в 1775 році з соснового бруса майстром Григорієм Карповичем. Первісно була тридільною, одноверхою, з квадратовими в плані бабинцем і вітарем та восьмигранною навою, увінчаною дуже високим (21,5 м) тризаломним верхом пластичних обрисів. 1854 року прибудовано північне й південне рамена під двосхилими дахами і з трикутними фронтонами на фасадах. Внаслідок цього церква стала хрещатою, п'ятизрубною. Тоді ж до бабинця з заходу прибудували дзвіницю. Вертикалізм композиції підкреслювало вертикальне шалювання з націльниками зрубів стін і верхів. Архітектурні форми по горизонталі членували розвинені різьблені карнизи зі смугами аркатури.

Церкву знищили після 1930 року. Перед знищенням її встиг дослідити, обміряти й зафотографувати С.Таранушенко.

Літ.: [39, 96, 167-170].

С. Печенюги Новгород-Сіверського району.

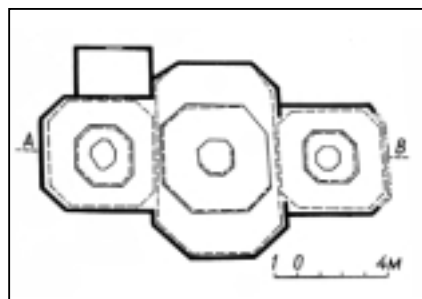
109. Миколаївська церква. Збудована у 1670-х роках, перебудована у 1870-х роках. Знищена після 1930 року.

*Загальний вигляд церкви.
Фото С.Таранушенка 1930 р.*

*Поздовжній переріз.
За С.Таранушенком*

*План церкви.
За С.Таранушенком*

Дерев'яна тридільна триверха церква споруджена, на думку С.Таранушенка, орієнтовно в 1670-х роках (точна дата не встановлена). Всі три зруби її гранчасті, завершені двозаломними восьмигранними верхами дуже вишуканих пропорцій і обрисів. У 1870-х роках до первісного об'єму з трьох боків прибудували великі прямокутні в плані притвори, трохи нижчі від зрубів стін. 1930 року пам'ятку обстежив і зафіксував С.Таранушенко. Згодом її знищили.

Літ.: [39, 96].

Смт Понорниця Коропського району (урочище Рихли або Рихловщина). **110. Миколаївський собор Пустинно-Рихлівського Миколаївського монастиря.** Споруджено в 1754-1760 роках. Зруйновано в 1930 році.

Монастир розташований на пагорбі посеред дубового лісу. З трьох боків його оточують глибокі яри. Перша дерев'яна Миколаївська церква в урочищі Рихли поблизу Понорниці відома з 1585 року. У цій місцевості 1620 року бортник із с. Оболоння на пасіці знай-

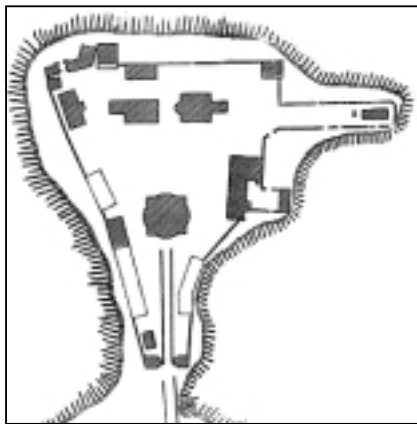

*Інтер'єр.
Фото С.Таранушенка 1930 р.*

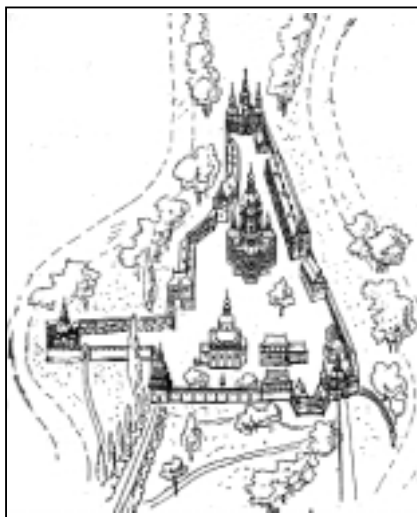

*Загальний вигляд Пустинно-Рихлівського монастиря.
Фото кінця ХІХ ст.*

шов чудотворну ікону Св. Миколи. 1666 року стараннями чернігівського полковника, майбутнього гетьмана України Дем'яна Многогрішного та його брата Василя з благословіння чернігівського архієпископа Лазаря Барановича тут засновано Пустинно-Миколаївський монастир, усі будівлі якого були дерев'яними. 1743 року коштом бригадирів Ф.І.Каченовського та П.Л.Чижевського в монастирі побудовано перші муровані будівлі. Після нищівної пожежі 1754 року коштом тих же фундаторів почали зводити муровані будівлі. Відтак мурований монастирський собор засновано у 1754 році, а освячено 1760 року. Він був трьохпрестольним: головний вівтар посвячено Св. Миколі, два бічних - Св. Варварі та Св. Захарії і Єлисаветі. Собор хрещатий, дев'ятидільний, чотиристовпний, п'ятиверхий. За розпланувально-просторовою типологією це була контамінація хрещато-баневого типу з хрещатим дев'ятидільним. Основний об'єм - кубічний, двоярусний. По сторонах світу прилягали рівновисокі йому гранчасті виступи на кшталт ексердр, увінчані глухими сферичними банями з маківками. Центральна баня дуже висока, параболічних абрисів, поставлена на світловий восьмерик і увінчана ліхтариком з маківкою. Фасадний декор витримано у формах зрілого бароко.

*План монастиря.
За М.Цапенком*

*Загальний вигляд монастиря.
Аксометрія.
Рисунок-реконструкція К.Лопяло
за матеріалами М.Цапенка.*

У середині 1920-х років монастир закрили. Собор висаджено в повітря у 1930 році. При цьому були розібрані на будівельний матеріал навіть підмурки, так що від пам'ятки сьогодні посеред монастирського двору лишилися тільки рештки фундаментних ровів. З цегли знищеного собору вимощено дорогу від Рихлів до Понорниці.

Літ.: [41, 74, 96, 104, 124, 171, 172].

*Загальний вигляд собору.
Фото кінця XIX ст.*

111. Дзвіниця з надбрамною церквою Йоана Предтечі Пустинно-Рихлівського Миколаївського монастиря.

Споруджено в 1767 році. Зруйновано в 1930 році.

Мурована надбрамна церква Йоана Предтечі з дзвіницею збудована 1767 року. Відзначала головний вхід до монастиря з півночі. Була тридільною, триярусною, триверхою. У першому ярусі була арка проїзду, в другому - тридільна безбанна церква зального типу. Третім ярусом споруди був восьмигранний верх дзвіниці над центральним компартиментом, увінчаний ярусною банею. Центральний компартимент (нава) мав складний чотирипелюстковий план, близький до форми квадрифолія. До нього прилягали прямокутні в плані об'єми вітваря і бабинця, увінчані глухими дерев'яними восьмериками з плескатими банями. Декор витримано в стилістиці пізнього бароко з застосуванням пілястр (рустованих у першому ярусі), розкріпованого карнизу, "вухастих" наличників із розвиненими сандриками.

Споруду знищено вибухом у 1930 році, одночасно із Миколаївським собором. Літ.: [41, 96, 124].

Загальний вигляд дзвіниці з надбрамною церквою. Фото кінця XIX ст.

112. Миколаївська церква Пустинно-Рихлівського Миколаївського монастиря.
Збудована 1750 року, знищена в 1930 році.

Розташована на мису в західному кінці монастирської території невеличка мурована Миколаївська церква споруджена 1750 року, а відбудована після пожежі 1757 року коштом бригадирів Ф.І.Каченовського та П.Л.Чижевського. Була тридільною, однобанною, з прямокутними в плані бабинцем і вітварем, завершеними глухими банями, та трохи вищою гранчастою (у плані - квадрат із трохи зрізаними зовнішніми кутами) навою, увінчаною однозаломним верхом з пластичною бароковою банею. Декор витримано в бароковій стилістиці із застосуванням рустованих лопаток та "вухастих" віконних наличників. Знищено у 1930 році, одночасно з іншими культовими будівлями монастиря.

Літ.: [96].

Загальний вигляд церкви. Фото кінця XIX ст.

План Прилуцької фортеці
1760-х років

Фортеця на плані міста
кінця XVIII ст.

реконструювали, посиливши зовнішній пояс укріплень чотирма трикутними рavelінами перед надбрамними баштами. 1781 року фортеця потерпіла від пожежі. На той час вона вже втратила військовоє значення. Укріплення були знівельовані під час перепланування міста за планом 1803 року. Нині збереглися деякі топографічні рештки фортеці, зокрема земляні вали.

Літ.: [46, 74, 96, 150].

Дзвіниця і собор.
Фото початку XX ст.

Прилуки

113. Прилуцька фортеця (вул. Гоголя). Споруджена на початку XVII століття, у кінці XVII століття реконструйована. Зруйнована у кінці XVIII - на початку XIX століття.

Дерево-земляна фортеця збудована на початку XVII століття на підвищеному правому березі річки Удаю в межах давньоруського городища. Мала дводільну структуру: овальний у плані замок (цитадель, периметром 600 метрів), який називали "Стара Прилука", й укріплений посад, що з трьох боків оточував замок (так звана Нова Прилука, периметр укріплень становив 2150 метрів). Оборонні огорожі склалися з земляного валу, рову, наповненого водою з річки Мухівця, та дерев'яної стіни. Фортеця мала кілька дерев'яних башт, у тому числі й чотири надбрамні: Київську (Чернігівську), Глухівську, Роменську та Пирятинську. Bastionів і рavelінів не було. Від замку до річки ішли підземні ходи. 1647 року князь Ярема Вишневецький збудував у замку багатоповерховий дерев'яний палац, описаний Павлом Алеппським.

У кінці XVII століття фортецю реконструювали, посиливши зовнішній пояс укріплень чотирма трикутними рavelінами перед надбрамними баштами. 1781 року фортеця потерпіла від пожежі. На той час вона вже втратила військовоє значення. Укріплення були знівельовані під час перепланування міста за планом 1803 року. Нині збереглися деякі топографічні рештки фортеці, зокрема земляні вали.

114. Дзвіниця собору Різдва Богородиці (вул. Орджонікідзе, 16). Збудована в 1806-1815 роках, знищена в 1930-х роках.

Мурована двоярусна надбрамна дзвіниця в класицистичних архітектурних формах збудована в 1806-1815 роках одночасно з собором і поблизу нього. Належала до типу "четверик на четверику". Арковий отвір першого поверху акцентував пристінний чотириколонний портик зі спареними колонами римо-доричного ордера. Вінчала дзвіницю сферична баня з ліхтариком і шпилем. Дзвіниця розібрана у середині 1930-х років, а собор зберігся.

Літ.: [96].

Смт Седнів Чернігівського району.

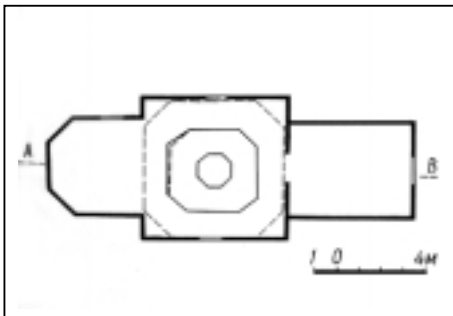
115. Покровська церква. Побудована 1715 року, знищена у першій половині ХХ століття.

Дерев'яна тридільна одноверха церква збудована з соснового бруса в 1715 році. Мала квадратову в плані наву, прямокутний бабинець і гранчастий вітвар. Вітвар і бабинець удвічі нижчі від нави, укриті вальмовими дахами. Нава у рівні карнизу вітваря переходила у восьмерик, увінчаний двозаломним верхом. Церква зазнала перебудов протягом ХІХ століття: над західним кінцем бабинця зведено однарусну чотиригранну дзвіничку, увінчану наметовим дахом; з трьох боків перед входами влаштовано колонні ганки. Церкву на початку 1930-х років дослідив С.Таранушенко. Після того вона була знищена. Точна дата руйнування не встановлена.

Літ.: [39].

*Загальний вигляд церкви.
Рисунок К.Сидорова за фото
С.Таранушенка початку 1930-х років*

*План церкви.
За С.Таранушком*

*Поздовжній переріз.
За С.Таранушком*

СМТ Сосниця.

116. Троїцький собор (пл. Леніна). Збудований 1702 року, перебудований 1852 року, розібраний протягом 1950-х років.

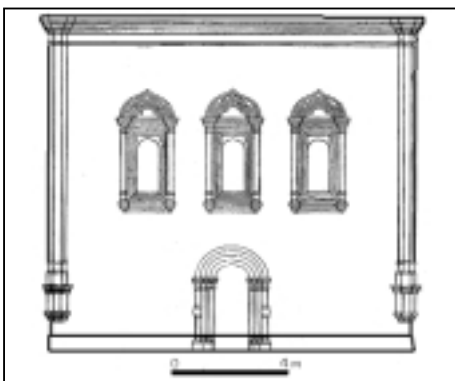
Мурований собор зведено 1702 року російськими майстрами на центральному майдані в межах міської фортеці коштом місцевого купця Г.Коренька. Тридільний, трибанный, з квадратовими в плані навою і бабинцем та гранчастим вівтарем. Всі компартименти мали високі наметові дахи і світлові восьмигранні підбанники, що несли бані виразних українських обрисів із ковнірами й перехватами. Зовнішні кути на фасадах були акцентовані тоненькими гранчастими наріжними колонками,

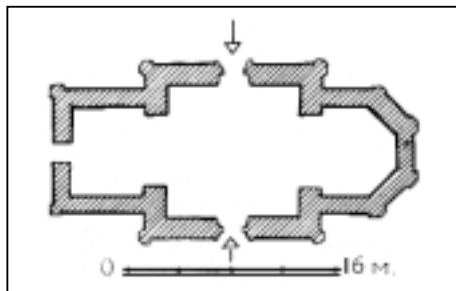
Загальний вигляд собору зі сходу.
Фото С.Таранушенка
початку 1930-х років

Вигляд собору з південного заходу.
Фото С.Таранушенка
початку 1930-х років

Фрагмент північного фасаду.
Обмірний кресленник Д.Яблонського
кінця 1940-х років

Схематичний план собору.
Обмірний кресленник Д.Яблонського
кінця 1940-х років

поставленими консольно і завершеними оригінальними капітелями. Вікна мали характерні для тогочасної російської архітектури наличники, фланковані півколонками й увінчані пластичними сандриками з кілевидними завершеннями. Три входи були оформлені перспективними порталами, що мали колонки з диньками і перехватами. Собор зазнав перебудов: на початку XIX століття з заходу прибудовано притвор з дзвіницею типу "восьмерик на четверику". Після реконструкції будівлі 1852 року дзвіниця набула форм неоросійського стилю: з'явилася надкарнизна смуга великих кокошників, а восьмерик увінчало типово російське шатро з цибулястою маківкою. Собор розібрано у 1950-х роках. Пам'ятку дослідив у кінці 1940-х років Д.Яблонський.

Літ.: [96, 104, 173].

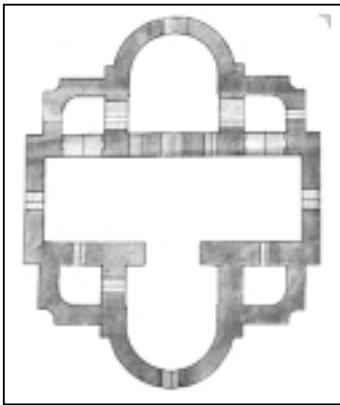

*Собор у процесі руйнування.
Фото початку 1950-х років.*

117. Воскресенська церква. Споруджена 1756 року, зруйнована після 1930 року.

Мурована хрещата дев'ятидільна триверха церква побудована 1756 року. Вона була двоповерховою: у цокольному ярусі містилася тепла церква, у верхньому - холодна. Церква унікальна за розпланувально-просторовою композицією: мала півкруглу апсиду на східному фасаді і таку ж контрапсиду на західному. Композиційно являла собою контамінацію хрещатого центричного типу храму з тридільним триверхим. Фасади храму були вирішені в стилістиці провінційного бароко: вжито пілястри, помірно розкріповані карнизи, рустування пілястр і стін, аркові вікна у два яруси з різноманітними наличниками, сегментні фронтони на фасадах. Церкву знищено після 1930 року.

Літ.: [174].

План першого ярусу.

*Північний фасад церкви.
Фото 1930 р.*

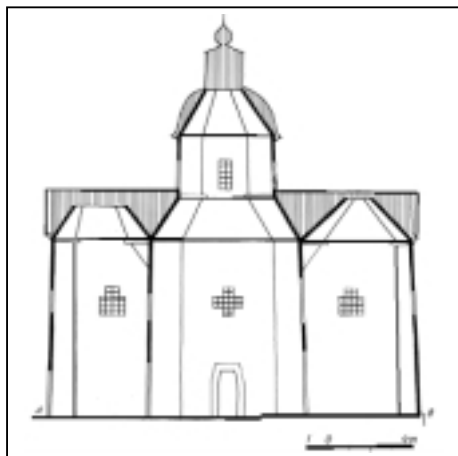

Загальний вигляд церкви.
Фото С.Таранушенка початку 1930-х років

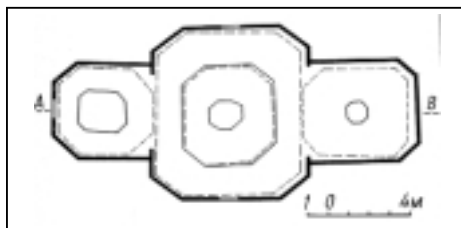
118. Вознесенська церква (на В'юниці). Побудована у 1657-1659 роках, перебудована 1695 року, розібрана 1935 року.

Тридільна дерев'яна церква побудована в 1657-1659 роках на передмісті В'юниці, перебудована 1695 року. Протягом XVIII-XIX століть зазнала численних перебудов, які значно змінили її первісну розпланувально-просторову композицію. Початково церква була тридільною, триверхою, з двозаломними верхами, мала дуже стрункі пропорції. Всі зруби були гранчастими (прямокутники зі зрізаними зовнішніми кутами). Внаслідок перебудов церква стала одноверхою, при чому світловий восьмерик отримав класицистичних форм сферичну баню з ліхтариком. Верхи над бабинцем і вівтарем розібрано до висоти перших заломів, які виявилися прихованими під двосхилими дахами. З півночі й півдня до церкви прибудували великі прямокутні зруби бічних приміщень, дяконника і жертovníка тощо, внаслідок чого ціла будівля стала дев'ятизрубною. На початку 1930-х років церкву дослідив і зафіксував С.Таранушенко. Знищена у 1935 році.

Літ.: [39, 96].

Поздовжній переріз.
За С.Таранушенком

План церкви.
За С.Таранушенком

С. Стахорщина Новгород-Сіверського району.

119. Успенська церква та дзвіниця.

Споруджені в кінці XVIII та на початку XIX століття. Церква зруйнована в 1930-х роках, дзвіниця - у 1964-1965 роках.

Дерев'яна тридільна одноверха церква баштового типу збудована у кінці XVIII століття. Масивна восьмигранна нава набагато ширша і вища від чотиригранних бабинця і вівтаря, укритих вальмовими дахами. Нава мала двозаломний верх, плеската сферична баня якого є наслідком перебудов XIX століття. Церква була добре освітленою, оскільки вікна були розміщені в два яруси: круглі й хрещаті угорі, прямокутні - нижче. У XIX столітті перед входами були прибудовані низенькі тамбури. Стіни зовні були ошальовані дошками вертикально, з нащільниками. Церква знищена на початку 1930-х років.

Дерев'яна двоярусна дзвіниця була поставлена на початку XIX століття окремо від церкви й втримана в класицистичних архітектурних формах. Належала до типу "четверик на четверику" й мала по периметру першого ярусу колонну галерею з трикутними фронтонами на кожній грані. Вінчалася плескатым чотиригранним банястим дахом з маківкою і шпилем. Знищена в 1964-1965 роках.

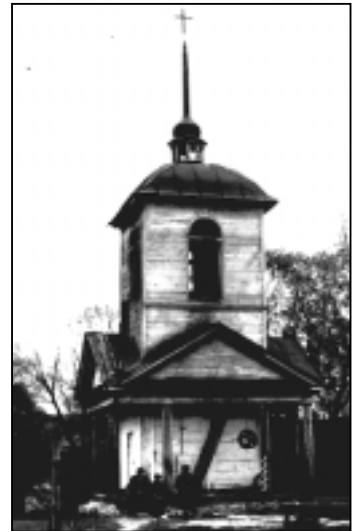
Літ.: [96].

*Загальний вигляд церкви.
Фото 1920-х років*

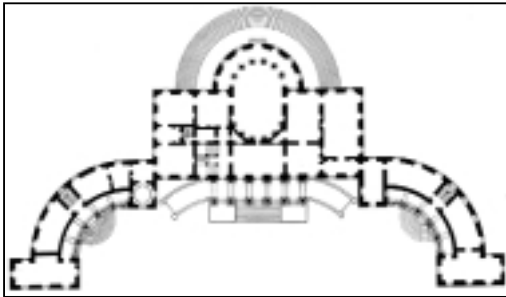
*Загальний вигляд дзвіниці.
Фото 1950-х років.*

*Дзвіниця.
Фото 1950-х років*

Головний фасад палацу.
Авторський кресленник
архітектора Дж.Кваренгі

План палацу.
Авторський кресленник Дж.Кваренгі

Садовий фасад (фрагмент)
і поперечний переріз палацу.
Авторський кресленник Дж.Кваренгі

Головний фасад палацу (варіант).
Авторський кресленник Дж.Кваренгі

**С. Стольне Менського району.
120. Палац князя О.Безбородь-
ка.** Збудований у 1790-х роках. Зни-
щений на початку 1920-х років.

Мурований палац князя і кан-
цлера Російської імперії О.Безбо-
родька, якому Стольненський має-
ток перейшов від батька, генераль-
ного судді А.Безбородька, запроєк-
тував великий зодчий Джакомо Ква-
ренгі в 1780-1790-х роках. Відомо,
що він виконав два варіанти проєк-
ту. Обидва - на основі палладіан-
ської схеми, коли курдонер форму-
ється тільки палацовим корпусом з
бічними раменами служб, які двома
дугами охоплюють парадний двір.
За цією ж композиційною схемою
Дж.Кваренгі пізніше запроєктував
знаменитий палац графа Зава-
довського в Ляличах (не зберігся).

Обидва варіанти проєкту
передбачали зведення прямокутного
в плані двоповерхового централь-
ного корпусу з шестиколонним пор-
тиком коринфського ордера на фа-
саді. Прилеглі обабіч дугоподібні
бічні крила в одному варіанті були
одноповерховими, з колонадами
іонічного ордера, а в другому - дво-
поверховими. Палац був збудований
у 1790-х роках у дещо спрощених
формах: так, зокрема, на фасаді
двоповерхового центрального кор-
пусу був влаштований чотирико-
лонний портик доричного ордера з
трикутним фронтоном. Бічні флігелі
були двоповерховими і з централь-
ним корпусом з'єднувалися дуго-
подібними в плані одноповерхо-
вими галереями.

Палац, спалений у роки гро-
мадянської війни, був розібраний на
початку 1920-х років.

Літ.: [96, 175, 176].

С. Тростянець Ічнянського району.

121. Йоанівська церква Тростянецького маєтку. Побудована в 1830-х роках, знищена в 1920-х роках.

Мурована церква збудована в 30-х роках ХІХ століття власником Тростянецького маєтку Іваном Михайловичем Скоропадським, засновником Тростянецького дендропарку. Була хрещатою в плані, однобанною, з дзвіницею на західному фасаді. Дзвіниця - арковий восьмерик, увінчаний шатром з маківкою. Загалом будівля вирішена в архітектурних формах "російсько-візантійського" стилю. Знищена у 1920-х роках.

Літ.: [96].

*Західний фасад церкви.
Фото початку ХХ ст.*

122. Садибний комплекс Тростянецького маєтку. Збудований в 1830-х роках, знищений у 1920-х роках.

Садибні будинки споруджено близько 1834 року власником садиби й засновником дендропарку І.М.Скоропадським. Комплекс мав павільйонну систему і складався з кількох мурованих і дерев'яних одно- і двоповерхових корпусів, розміщених по периметру великого парадного двору. Їх архітектура була вирішена в пізньокласицистичних формах з деякими впливами романтизму, що проявилися в стрільчастих обрисах аркад. Головний корпус - одноповерховий, прямокутний у плані, з чотириколонними портиками на всіх фасадах, з циліндричним бельведером над центральною частиною. Флігелі - двоповерхові, на чолі мали чотириколонний портик на аркаді. Головний корпус знищено на початку 1920-х років.

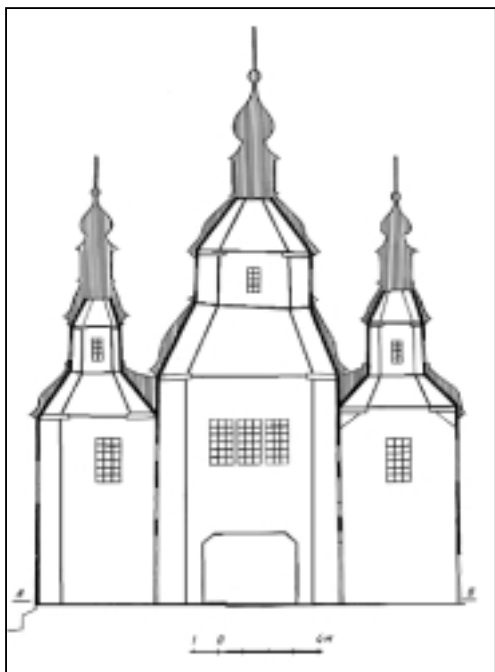
Літ.: [96].

*Загальний вигляд центральних споруд садиби.
Фото початку ХХ ст.*

Загальний вигляд церкви.
Фото С.Таранушенка 1930 р.

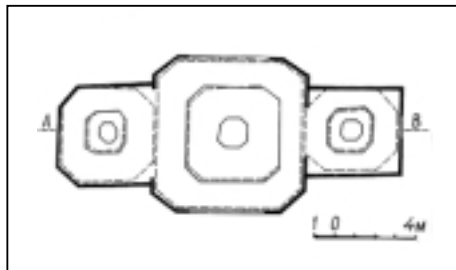

Поздовжній переріз.
За С.Таранушенком

**С. Хороше Озеро
Борзнянського району.
123. Хрестоздвиженська
церква.** Споруджена 1781 року,
добудована у XIX столітті, 1830 року
прибудовано дзвіницю. Знищена
після 1930 року.

Дерев'яна тридільна триверха церква побудована з соснового бруса в 1781-1784 роках. Бабинець прямокутний, нава й вівтар гранчасті (у плані - прямокутники зі зрізаними кутами). Восьмигранні верхи дво-заломні, дуже пластичних обрисів барокового характеру. Верхи і дах первісно були укриті гонтом. Центральний зруб значно ширший і вищий від бічних і домінує в композиції. На початку XIX століття з трьох боків до церкви зроблено невисокі прямокутні в плані прибудови з ганками й чотириколонним портиком з заходу. 1830 року з заходу прибудували багатоярусну дзвіницю. У 1895 році з південного сходу побудовано муровану одноверху теплу церкву. 1930 року церкву дослідив і зафіксував С.Таранушенко. Після того її знищили.

Літ.: [39, 96].

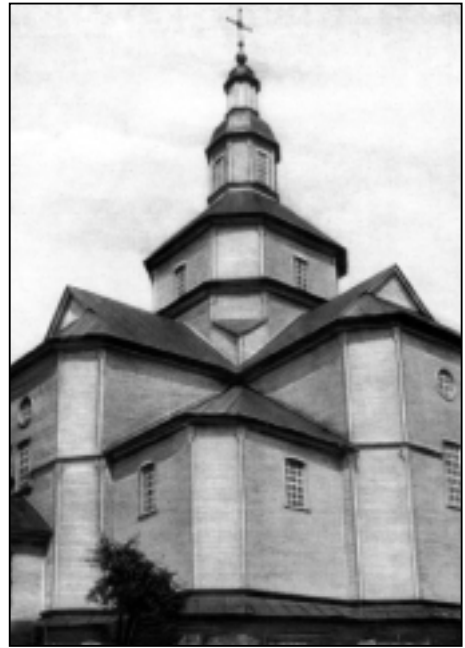
План церкви.
За С.Таранушенком

С. Шептаки Новгород-Сіверського району.

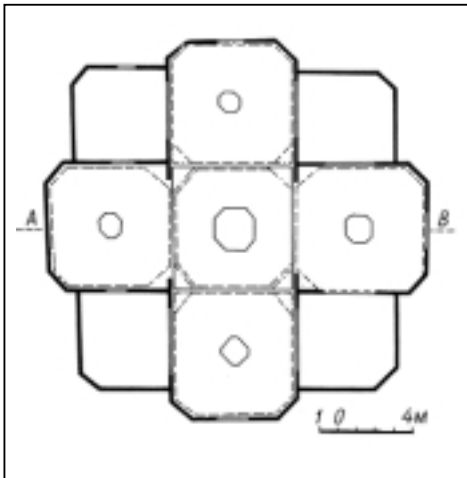
124. Церква Різдва Христового. Збудована 1774 року. Розібрана після 1930 року.

Дерев'яна церква побудована з соснового бруса на цегляному підмурку 1774 року як фундація колишнього гетьмана К.Розумовського, котрий був власником села. При церкві була дерев'яна дзвіниця. Церква хрещата, дев'ятидільна, одноверха. Центральний зруб - квадратний у плані, решта - гранчасті (квадрати зі зрізаними зовнішніми кутами). Споруда строго центрична, пірамідальної композиції. Найвищим був двозаломний восьмимерик центрального верху з декоративною маківкою. Рамена хреста нижчі, мали рудиментарні восьмигранні заломні, сховані під напівшипилястими дахами. Ще нижчі зруби у міжрукав'ях, накриті дахами на три схили. Протягом ХІХ століття церква отримала прибудови, зокрема низенькі тамбури з ганками перед входами. Пам'ятку дослідив, обміряв і зафотографував 1930 року С.Таранушенко. Її знищили після того, десь у 1930-х роках.

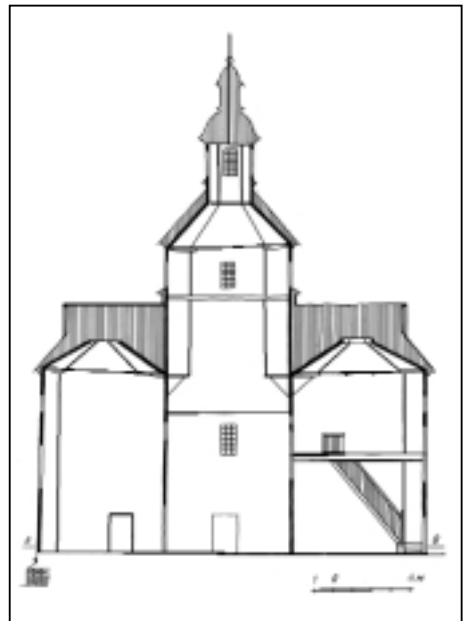
Літ.: [39, 96].

*Загальний вигляд церкви.
Фото С.Таранушенка 1930 р.*

*План церкви.
За С.Таранушенком*

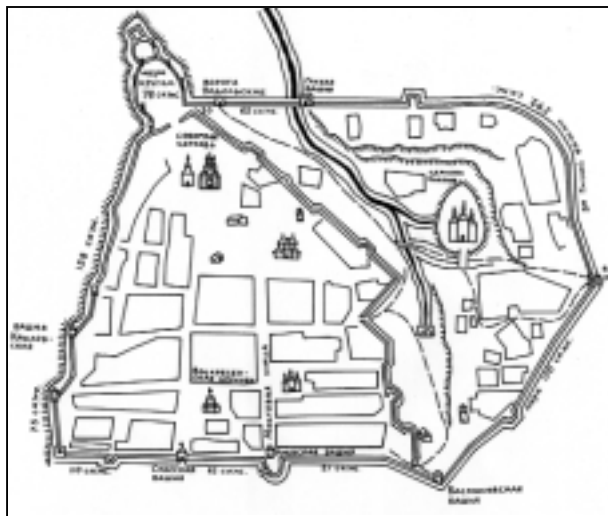
*Поздовжній переріз.
За С.Таранушенком*

Полтавська область

До складу області входять історичні терени Лівобережжя і частково - Слобожанщини. Архітектурно-містобудівна спадщина представлена об'єктами, не давнішими кінця XVII сторіччя. Найціннішими серед них є ансамблі і окремі пам'ятки українського відродження і бароко та класицистичні споруди в Полтаві та деяких інших містах. На державному обліку перебуває 203 пам'ятки архітектури, з яких 62 - національного значення. Є понад 300 нововиявлених пам'яток архітектури. До Списку історичних населених місць України увійшли: Велика Багачка, Гадяч, Диканька, Зіньків, Козельщина, Кременчук, Лохвиця, Лубни, Миргород, Опішня, Пирятин, Полтава, Хорол. На базі комплексів культурної спадщини створено 3 заповідника.

"План Старої і Нової Полтави" 1708 р.

План Полтавської фортеці 1722 р. І. Бишева

Полтава.

125. Полтавська фортеця (Городище). Споруджена у першій половині XVII століття, реконструйована у першій чверті XVIII століття, зруйнована у 1817 році.

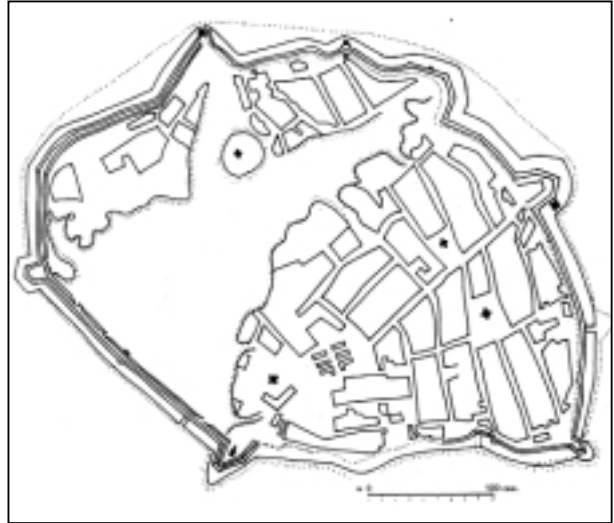
1608 року великий коронний гетьман Станіслав Жолкевський заснував фортецю в Полтаві, яка була тоді "пустою слободою" на правому високому березі річки Ворскли, на межі Дикого Поля. Земляними валами, ровом і частоколом укріпили трикутний у плані мис, що нині зберігся в середмісті й називається Городищем. Він лежить між двома ярами - Мазурівкою і Панянкою. Під час археологічних розкопів тут виявлено рештки поселень скіфської доби (II ст. до н.е.), роменської культури (VIII ст.), великокнязівських часів (X-XII ст.).

За військово-топографічними умовами Городище було найвитгіднішим місцем для фортеці. Дуже круті східні й південні схили його укріпили частоколом, а з напільного північ-

но-західного боку (по трасі теперішньої площі Леніна) викопали рів і насипали вал. З півдня фортецю омивала маленька річка Полтавка, що витікала з Мазурівки. Істотною вадою первісної фортеці була відсутність на її території джерела води. Тому у 40-х роках XVII століття під орудою коронного гетьмана Станіслава Конецпольського фортецю розширили майже вдвічі, включивши до її складу Мазурівку й частину плато на південний захід від неї. Відповідно і виникли назви фортеці - Стара (первісна частина) і Нова Полтава.

Первісні укріплення були дуже архаїчні - у вигляді невеликих земляних бастионів напівкруглої та прямокутної форми в плані, сполучених валами. На розі, приблизно там, де нині стоїть так звана Ротонда дружби народів, був великий, підковоподібного плану бастион. Певно, найважливіші ділянки оборони посилювалися рубленими дерев'яними баштами. В'їзна брама містилася з північного заходу.

Після Переяславської угоди 1654 року Полтавській фортеці надавалося великого значення, тож 1658 року під орудою полтавського полковника Мартина Пушкаря її ремонтували. Для цього спеціально прислали з Москви воєводу А.Чиркова. Влітку того ж таки року Полтаву здобули штурмом і спалили війська повсталого проти Москви гетьмана Івана Виговського. Після того з наказу московського уряду фортецю відбудували, з'явився зовнішній пояс оборони: для захисту форштадта (передмістя) викопано рів і насипано вал, що перекрили рівнину між вершинами ярів Бойкового та Кобищани.

План Полтавської фортеці прапорщика В.Кутузова. До 1729 р.

План Полтавської фортеці станом на початок XVIII ст. Реконструкція В.Вечерського

*Панорама Полтавської фортеці
у першій половині XIX ст.*

1709 року, на час облоги Полтави українською і шведською союзними арміями, фортеця вже мала досить розвинену систему укріплень, близьку до бастионної - у вигляді неправильного полігона, дещо витягнутого з півдня на північ. Було п'ять в'їзних брам: Подільська, Мазурівська, Київська, Спаська, Криловська. Лінія оборони складалася з сухого рову й крутого земляного валу з палісадом, але без валганга,

“за козацьким звичаєм”. Від наріжного підковоподібного східного бастиону вниз по рельєфу було винесено квадратний у плані редут; від північного наріжного бастиону в бік Бойкового яру - так само. Укріплення між згаданими бастионами склалися зі старого частоколу, без валу й рову, оскільки крутосхили були практично неприступні. На цій ділянці містилася Криловська брама, від неї вниз, на Поділ, спускалася стежка. Північний фронт укріплень мав два в'їзних вузли - Спаську й Київську брами, досить складні інженерні споруди: перед першою був рavelін, друга становила горнверк з рavelіном.

Уздовж схилів Мазурівського яру 1709 року ще зберігалися рештки первісних укріплень Старої Полтави 1608 року. Оборонці Полтави 1709 року поновили цю лінію оборони, передбачаючи можливість прориву шведами зовнішньої лінії оборони.

Від вершини Мазурівки головна лінія оборони ламаним фронтом ішла на південь трасою теперішнього Першотравневого проспекта. Тут були Басманівська й Мазурівська глухі дерев'яні башти, а також в'їзний вузол у вигляді великого горнверка, з вихідних гострих кутів якого можна було обстрілювати підступи до брами. Саме цю лінію укріплень нещадно штурмували під час шведської облоги, використовуючи всі здобутки й хитрощі європейського військово-інженерного мистецтва - міни, підкопи, апроші тощо.

Далі головний вал ішов рівнобіжно до яру й від південного наріжного бастиону спускався вділ, перекриваючи Мазурівський яр і підходячи до підніжжя підковоподібного бастиону. На цій ділянці були Подільська брама та Глуха башта. Лінія укріплень одночасно правила й за греблю, яка перегачувала річку Полтавку, утворюючи у фортеці став - джерело води на час облоги.

Усі башти були дерев'яні, рублені, чотиригранні, невисокі з наметовими дахами.

Полтавська фортеця вже на початку XVIII століття не відповідала європейському рівню фортифікації. Не випадково Петро I, оглядаючи, її після Полтавської битви, сказав полоненому шведському фельдмаршалові Реншильду: “Дивно, що за такої тривалої облоги ви не змогли опанувати цю слабку фортецю”.

Під час облоги укріплення було значно поруйновано, особливо його західний фронт, тому цар наказав реконструювати фортецю. Наказ не було виконано: 1723 року комендант полковник Чичерін доповідав Військовій колегії, що “Полтавської

фортеці городові всі стіни опали...” 1724 року сюди для інспектування відрядили інженер-майора Деколонга, який оглянув фортецю і склав кресленника та кошториса на реконструкцію її. Після цих робіт трасування оборонних ліній істотно не змінилося, за винятком південної дільниці, де в’їзний вузол значно спростили: замість горнверка з’явився трикутний у плані равелін з брамою і баштою, що збереглася з давніх часів. Біля Київської брами горнверк з равеліном взагалі ліквідували, натомість зробили бастион регулярних обрисів. Перед Спаською брамою було знищено равелін, і вона опинилася просто посеред валу. Північний бастион перероблено з квадратного на п’ятикутний, такої зміни зазнав і підковоподібний східний бастион. Внутрішню лінію укріплень вздовж Мазурівки після 1722 року ліквідували.

1730 року реконструйована фортеця мала високі земляні вали з частоколом, земляні бастиони більш-менш регулярних обрисів, сухий рів і 8 башт, що збереглися з попереднього періоду, причому деякі з них були напівзруйновані: Криловська, Спаська, Київська, Басманівська, Мазурівська, Глуха та дві безіменні.

У такому вигляді фортеця проіснувала, поступово руйнуючись, до 1805 року, коли вали й рови прорізали новорозпланованими вулицями. 1817 року, за розпорядженням генерал-губернатора, вали розкопали, рови засипали і на місці їх проклали бульвари.

У сучасній містобудівній структурі фортеця виділена розпланувально й композиційно. Трасами валів пролягають Першотравневий проспект, частково вулиці Леніна та Панянка. Фортечній еспланаді відповідає сквер на пл. Леніна. Найдавніша частина фортеці - Городище або Стара Полтава - розміщена на високій горі і нині є визначною ландшафтною домінантою в панорамі міста.

Літ.: [46, 74, 91, 150, 178-182].

126. Собор Успіння Пресвятої Богородиці (Червона площа). Збудовано в 1749-1770 роках. Прибудови XIX - початку XX століть. Знищено в 1938 році.

Старі плани Полтави першої третини XVIII століття зафіксували на стрілці мису Городища (нині Червона площа) в зоні найвищої композиційної активності головну міську будівлю - дерев’яний багатозрубний багатoverхий Успенський кафедральний собор, поруч - високу двоярусну дзвіницю.

1749 року поблизу цього храму, трохи далі на південь від нього, закладено мурований. За вірець правив собор полтавського Хрестоздвиженського монастиря. Фундаторами були полтавський полковник Андрій Горленко, обозний Андрій Руновський, полковий суддя Григорій Сахновський, військовий товариш Дмитро Білуха та інші. Будовав київський ”мурар” Стефан Стабанський (Степан Стобенський). Собор

Собор і садиба І.Котляревського.
Малюнок Т.Шевченка 1845 р.

Загальний вигляд собору. Гравюра Г.Стадлера за малюнком О.Кунавіна початку XIX ст.

3. Загальний вигляд собору. Літографія за малюнком О.Кунавіна початку XIX ст.

Загальний вигляд собору з дзвіницею.
Фото кінця XIX ст.

завершено будівництвом й освячено 1770 року. Він належав до найпізніших зразків особливого архітектурного типу міських і монастирських соборів доби Гетьманщини, що виник на перехресті впливів західного бароко та відродження об'ємно-просторових структур мурованих храмів Княжої доби. В образі тринавового, шестистовпного, з трансептом, нартексом і хорами, первісно трибанного, а з 1780 року - п'ятибанного собору домінував масивний, майже нерозчленований основний об'єм, з яким контрастували бані й вишукані фронтони.

Завдяки композиційно активному завершенню собор відігравав визначну роль у силуеті середмістя. Ця містобудівна роль збільшилася, коли протягом 1774-1801 років перед західним фасадом споруджено чотиририбусну муровану дзвіницю в стилі класицизму, увінчану банею з високим шпилем.

Первісно собор був п'ятипрестольним. Окрім головного престолу в ім'я Успіння Богородиці, унизу було ще два - Петропавлівський і Іллінський (цей останній ліквідовано 1894 року); на хорах - Михайлівський і Варваринський бічні вівтарі. Їх зняли 1869 року. Тоді ж таки перебудовано сходи на хори, ризницю й паламарню.

1899 року собор розширено за рахунок західної

прибудови, виконаної в архітектурних формах, суголосних формам первісних частин храму. Крім того, протягом XIX століття споруда зазнала ще деяких перебудов: барокові двоярусні бані з ковнірами замінено на куполи спокійніших сферичних обрисів з глухими ліхтариками.

У першій половині XIX століття територію обведено мурованою огорожею з кутими залізними ґратками й двома невеличкими банястими капличками із західного боку обабіч дзвіниці.

Архітектурний ансамбль по осі двох головних вулиць міста - Олександрівської і Дворянської - візуально організовував простір міського інтер'єру.

Визначною історичною реліквією соборного ансамблю був великий дзвін, що називався "Кизикермен" і був відлитий 1695 року коштом полтавського полковника Павла Герцика з гармат, захоплених у турків.

1845 року собор разом з будинком І.Котляревського замалював Т.Шевченко.

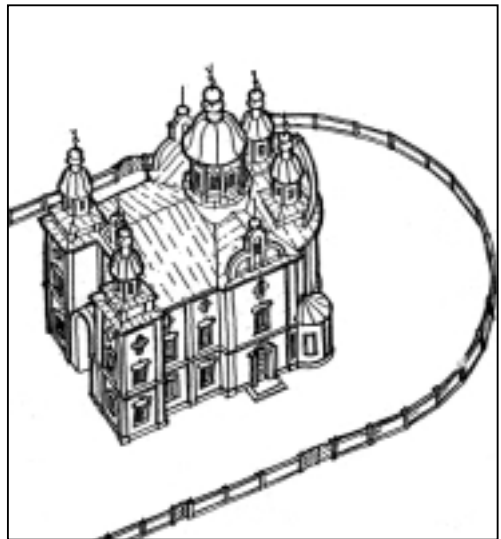
1938 року собор зруйновано вибухівкою за вказівкою Полтавського обласного комітету КП(б)У. Дзвіниця збереглася і є пам'яткою архітектури національного значення.

Собор заплановано відтворити згідно з урядовою Програмою відтворення визначних пам'яток історії та культури як кафедральний храм Полтавської єпархії Української Православної Церкви - Київського патріархату. Для призьбирування коштів створено громадський фонд, силами місцевих архітекторів під керівництвом кандидата архітектури В.Трегубова опрацьовано ескізний проект. 2001 року розпочалися відбудовчі роботи, щоправда без проектної документації, погодженої і затвердженої заведеним ладом.

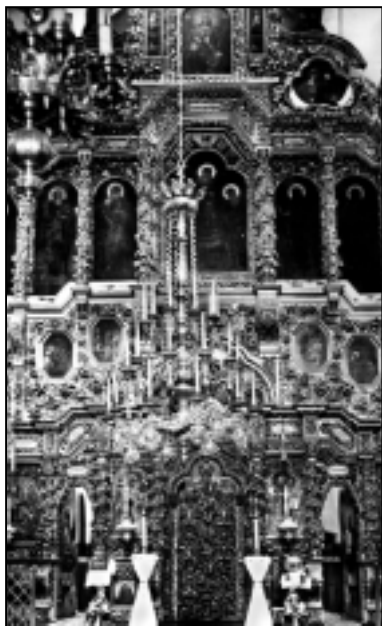
Літ.: [15, 74, 106, 180, 182-184].

*Вигляд собору зі сходу.
Рисунок Ф.Рожанківського 1918 р.*

*Аксонетричний вигляд собору.
Реконструкція В.Трегубова*

*Загальний вигляд
іконостасу.
Фото кінця XIX ст.*

127. Іконостас собору Хрестоздвиженського монастиря (вул. Свердлова, 2). Створений у 1772 році, знищений в 1933 році.

Монументальний чотирирусний іконостас, що займав усю широчінь тринавового собору, вирізьбив у 1772 році осташківський різьбяр Сисой Шалматов. Іконостас мав симетричну композицію зі ступінчастим наростанням мас до центру. Його площину членували розкріповані антаблементи ламаних обрисів та різьблені наскрізь колонки з коринфськими капітелями. Деякі з колонок були поставлені на консолях, що мали профіль оберненої волюти. Різьблення дуже рельєфне і пластичне, в пізньобароковій стилістиці, з переважанням мотивів виноградної лози. Особливою пишнотою вирізнялося різьблення царських врат і кручених колон намісного ряду. Всі ікони намісного ряду мали металеві карбовані шати. Живопис ікон також був витриманий у пізньобароковій стилістиці. Цей унікальний витвір архітектури й монументального мистецтва порубано й спалено 1933 року.

Літ.: [91, 183, 185].

128. Воскресенська церква (вул. Жовтнева). Побудована 1773 року, знищена 1936 року.

Воскресенська дерев'яна церква відома з кінця XVII століття. На плані Полтавської фортеці 1722 року вона позначена у вигляді хрещатої п'ятидільної одноверхої церкви на місці теперішньої Спаської церкви. На тому ж плані з південного боку вул. Мостової (нині вул. Жовтнева) зображено тридільну триверху безіменну дерев'яну церкву. Саме на її

*Загальний вигляд церкви.
Фото кінця XIX ст.*

місці 1773 року (за іншими джерелами - в 1770-1778 роках) коштом полтавського дворянина, колишнього запорозького козака Павла Руденка збудовано муровану теплу трьохпрестольну церкву з бічними вівтарями в ім'я Св. Самсонія і Св. Василя Великого. Вона була кубічною, п'ятибанною, чотиристовпною, з заокругленими зовнішніми кутами і за архітектурним типом повторювала Благовіщен-

ський собор у Ніжині, збудований майстром Григорієм Устиновим 1716 року на честь перемоги Петра I у Полтавській битві.

На відміну від прототипу Воскресенська церква, як пам'ятка пізнього бароко, мала більш розчленований об'єм: всі фасади її рівноцінні, середня частина кожного виступала у вигляді прямокутного ризаліту, завершеного півкруглим фронтоном з вікном-розеткою у тимпані. Площини стін, розчленовані пілястрами, прорізано високими вузькими вікнами з вигадливими наличниками, увінчаними розірваними сандриками в дусі барокової архітектури кінця XVII століття. Центральна та бічні бані - світлові восьмирики, кути оформлено спареними пілястрами, з розвиненими карнизами вінчання і гранчастими куполами спокійних сферичних обрисів з ліхтариками. Центральна баня, значно вища і масивніша за бічні, мала 8 люкарн. Завдяки виразному ускладненому силуету пам'ятка була однією з головних містобудівних доміант Полтави.

Фасад церкви.
Рисунок Ф.Рожанківського
1918 р.

У першій половині XIX століття коло церкви була споруджена невисока мурована дзвіниця. У кінці XIX століття територію обнесено мурованою огорожею з кованою металевою ґраткою.

У Сампсоніївському бічному вівтарі в стіну була вмурована мідна гравірована таблиця, яка колись прикрашала перший пам'ятник на честь Полтавської битви, поставлений 1778 року Павлом Руденком на ознаку вдячності імператору Петру I за звільнення зі шведського полону свого батька.

На початку XIX століття пам'ятник зруйнували при переплануванні міста, а таблицю помістили у Воскресенській церкві. На таблиці зображено Полтаву, російський і шведський табори, картину битви, а вгорі - Св.Самсонія. Віршований текст напису склав Василь Рубан.

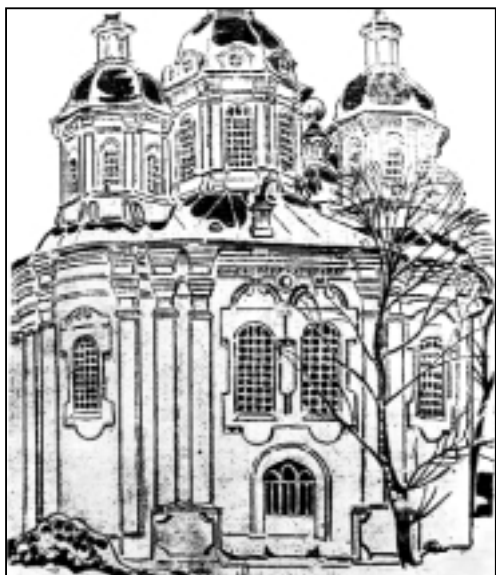
У 1936 році церкву разом з дзвіницею зруйновано. 1971 року на її місці по вулиці Жовтневій збудовано триповерховий корпус Полтавського музичного училища.

Літ.: [91, 182-184].

129. Стрітенська церква (вул. Жовтнева). Зведена в 1782-1787 роках, західна прибудова - у 1853 році. Церква зруйнована протягом 1937-1938 років.

З кінця XVII століття відома дерев'яна Стрітенська кладовищенська церква "на преградии обретающаяся", яка стояла на розі головної міської вулиці та фортечної еспланади, перетвореної пізніше на торгову площу (нині ріг вулиці Жовтневої та площі Леніна). Церква була триверхою, двопрестольною. 1781 року вона розвалилася "по причине ветхости".

У 1782-1787 роках на місці дерев'яної споруджено муровану потиньковану кубічну п'ятибанну теплу церкву у формах пізнього провінційного бароко. За зразок правила полтавська Воскресенська церква, збудована на 10 років раніше. Ці дві

Південний фасад церкви.
Рисунок Ф.Рожанківського 1918 р.

притвор і триярусну чотиригранну дзвіницю з восьмигранною банею і шпилем. Завдяки цьому і активному силуету бань пам'ятка була однією з важливих архітектурних доміант міського центру. Зруйнована у 1937-1938 роках. 1954-1957 роках на місці церкви споруджено будинок Полтавського міськвиконкому.

Літ.: [91, 182-184].

Вигляд церкви з півдня.
Фото початку ХХ ст.

ник і жертвник. З заходу церква сполучалася з триярусною дзвіницею, увінчаною сферичною банею. Закрита 1931 року й після того знищена.

Літ.: [91].

пам'ятки настільки схожі архітектурними формами й декором, що слушним видається припущення М.Рудинського про те, що будував їх один майстер.

Церква трьохпрестольна, з бічними вівтарями Св.Йоана Богослова і Св.Стефана. Мала скруглені зовнішні кути. Всередині чотири потужні пілони за допомогою системи підпружних арок несли центральну й бічні світлові бані. Рамена просторового хреста мали циліндричні склепіння, яким відповідали півкруглі фронти на фасадах. Порівняно з прототипом обсяги храму менш розчленовані, він трохи менший і присадкуватий, а декорація фасадів та форми бань цілком тотожні.

1853 року з заходу до храму прибудовано мурований двоповерховий

130. Церква Різдва Богородиці (на Подолі). Збудована у 1896-1899 роках, зруйнована після 1931 року.

Мурована одnobанна церква з дзвіницею споруджена в 1896-1899 роках на місці дерев'яної попередниці, перенесеної 1896 року в с.Новопарафіївку. Церква триконхова, витримана в архітектурних формах неовізантійського стилю. Циліндричний 16-віконний підбанник ніс ребристу сферичну баню. Обабіч апсид - прямокутні диякон-

131. Миколаївська церква та дзвіниця. Збудовано 1774 року, зруйновано у 1940-х роках.

З початку XVIII століття відома в Полтаві дерев'яна Миколаївська церква, що стояла в західному фортечному бастіоні, який від цієї церкви у другій половині того ж століття дістав найменування Миколаївського. Ця тридільна триверха церква згоріла 1758 року. Поруч заклали мурований храм, довершений 1774 року під керівництвом "мурара" Стефана Стабанського. Стояв він трохи далі на схід від Першотравневого проспекту.

Виконуючи бажання замовників - полтавських міщан, майстер спорудив унікальну однобанну церкву, що належала до рідкісного в Україні типу квадрифолієвих тетраконхів з розвиненими екседрами й зменшеним четвериком, що ніс високий восьмигранний бані. Цим підкреслювалися сувора центричність і ярусність композиції, її всефасадний характер. Фасади мали спрощений ордерний декор з бароковими пілястрами, віконними лиштвами, розкріпованими карнизами й ліпними розетками.

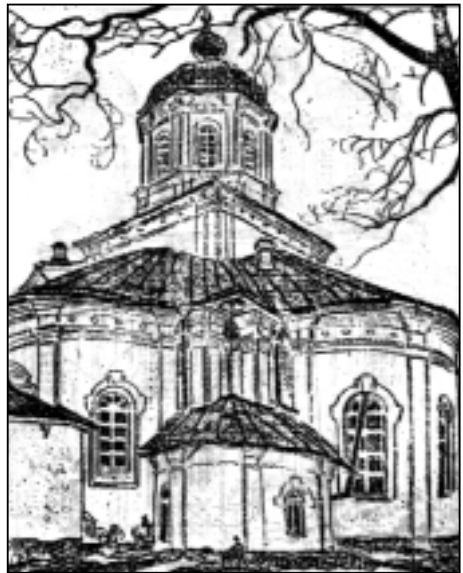
Миколаївська церква в Полтаві правила за зразок при зведенні Троїцької (1780 року) в Диканьці та Іллінської (1786 року) в Новомиргороді (тепер Кіровоградської області) церков.

1784 року на північний захід від церкви збудовано муровану двоярусну дзвіницю, що в спрощеному вигляді повторювала композицію київських споруд архітектора І.Григоровича-Барського - дзвіниць Покровської церкви на Подолі та на Ближніх печерах Києво-Печерської лаври.

1855 року коштом полтавських купців до церкви із заходу прибудовано масивну двоповерхову прибудову, в якій на другому поверсі влаштували теплу Георгіївську церкву.

*Миколаївська церква і дзвіниця.
Рисунок Ф.Рожанківського 1918 р.*

*Вигляд церкви з південно-східного боку.
Рисунок Ф.Рожанківського 1918 р.*

*Миколаївська церква з дзвіницею.
Фрагмент панорами Полтави початку XIX ст.*

Церкву разом з дзвіницею зруйновано після другої світової війни. У провулку збереглася тільки прибудова 1855 року, в якій за радянських часів містилися художні майстерні.

Літ.: [74, 91, 106, 111, 180, 182-184].

*Головний фасад кірхи.
Фото початку XX ст.*

132. Петропавлівська лютеранська кірха (ріг вулиць Кобеляцької та Монастирської). Збудована в 1877-1881 роках, розібрана в 1933 році.

Муровану кірху споруджено в 1877-1881 роках для громади німецьких колоністів за проектом архітектора С.Г.Григораша в неоготичному стилі. Прямокутна в плані, однонавова, зального типу, з гранчастим вітварем і двоярусною вежею дзвіниці на чолі. Чотиригранна дзвіниця, увінчана високим наметовим дахом, була важливим архітектурним акцентом забудови прилеглого району. Всі арки мали стрільчасті обриси. Основні форми декору, знакові для неоготики, зосереджено на чолі: стрільчастий портал з вімпергом, вікно-”роза”, наріжні фіяли тощо. Всі форми декору були виконані з цегли. Фасади мали виразну поліхромію: поле стіни темно-червоне, основні членування й елементи декору - білі. В інтер’єрі був орган. Кірху закрито 1932 року й 1933 року зруйновано.

Літ.: [91].

*Загальний вигляд костелу.
Фото початку XX ст.*

133. Хрестоздвиженський костел (ріг вулиць Стрітенської та Малосадової). Збудовано 1859 року, зруйновано 1937 року.

Мурований костел споруджено в 1859 році для громади місцевих римо-католиків у класицистичних архітектурних формах. Прямокутний в плані, однонавовий, зального типу, безбанний, з сигнатуркою на гребені даху. На поздовжніх фасадах були високі аркові вікна. Чоло вінчав трикутний фронтон. Головний вхід оформлено пристінним двоколонним портиком композитного ордера. 1936 року костел закрито, а 1937 року - зруйновано.

Літ.: [91].

С. Артемівка Чутівського району.

134. Введенська церква. Споруджена 1761 року, прибудови XIX століття. Знищена в 1930-х роках.

Дерев'яну хрещату п'ятизрубну п'ятиверху церкву збудував 1761 року славетний майстер з Нової Водолаги Яким Погрібняк, автор Троїцького собору в Новомосковську. Центральний зруб церкви значно ширший за бічні. Він квадратний у плані зі зрізаними кутами. Рамена по сторонах світу теж мають зрізані зовнішні кути. Утворені таким чином восьмигранники з гранями різної ширини надають значного динамізму центричній пірамідальній композиції храму. Всі верхи восьмигранні, центральний - тризломний, бічні - двозаломні. Обабіч вівтаря - маленькі прямокутні в плані зруби жертовника й дияконника. У XIX столітті до західного

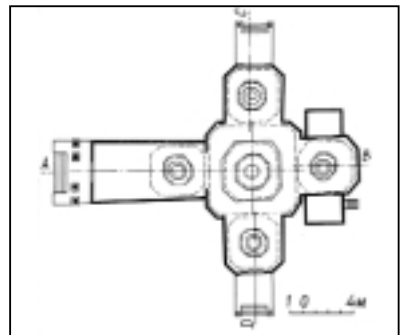
*Загальний вигляд церкви та дзвіниці.
Рисунок К.Сидорова
за фото С.Таранушенка 1920-х років*

*Поперечний переріз.
За С.Таранушенком*

*Поздовжній переріз.
За С.Таранушенком*

План. За С.Таранушенком

рамена прибудовано видовжений прямокутний у плані притвор з чотириколонним ганком, перед південним і північним входами також влаштовано ганки. За характером архітектурних форм ця церква близька до пам'яток Лиманської школи.

На початку 1930-х років церкву дослідив і зафіксував С.Таранушенко. Церкву знищили в 1930-х роках.

Літ.: [39, 91, 94, 186-188].

*Загальний вигляд дзвіниці й церкви.
Фото С.Таранушенка 1920-х років*

калізм архітектурної композиції. Дещо плеската форма бані - результат ремонтів XIX століття. Дзвіниця була знищена одночасно з церквою, у 1930-х роках.

Літ.: [39, 91, 186].

*Загальний вигляд церкви.
Фото Г.Павлуцького до 1889 р.*

135. Дзвіниця Введенської церкви. Споруджено 1761 року, знищено в 1930-х роках.

З західного боку окремо від церкви одночасно з нею була поставлена триярусна дерев'яна дзвіниця, подібна до церкви за характером архітектурних форм. Її нижній ярус - широкий глухий четверик, а верхні - восьмирики з банями пластичних обрисів. Стіни зовні ошальовані дошками вертикально з нащільниками, що підкреслювало вертикалізм

С. Білики Кобеляцького району.

136. Покровська церква. Збудована в 1751 році, розібрана в кінці XIX століття.

Дерев'яна хрещата, п'ятидільна, п'ятиверха церква споруджена в 1751 році. Центральний зруб - квадрат зі зрізаними кутами, до якого по сторонах світу прилягають вузькі й високі рамена, що в плані є прямокутниками зі зрізаними зовнішніми кутами. Рамена вінчають стіжкові верхи з масивними восьмигранними маківками. Центральний верх двозаломний, також увінчаний масивною маківкою. Для церкви характерні високі зруби стін, у яких вікна прорізані в два яруси: прямокутні вікна в нижньому ярусі, круглі - у верхньому, причому на лобових гранях рамен у другому

ярусі вікна мали хрещату форму. Завдяки цьому інтер'єр був добре освітлений. Вертикалізм архітектурних форм підкреслювало ошалювання зрубів вертикально з націльниками.

Церкву розібрано після 1889 року, коли поряд збудували новий храм Покрова Богородиці. Перед знищенням церкву дослідив і зафотографував Г.Павлуцький.

Літ.: [91, 94, 189].

*Різьблений одвірок.
Рисунок К.Сидорова
за фото Г.Павлуцького*

С. Більськ Котелевського району.

137. Успенська церква.
Споруджена 1782 року, розібрана після 1902 року.

Дерев'яна хрещата п'ятидільна одноверха церква збудована в 1782 році. Центральний зруб - нерівнобічний восьмимерик (у плані - квадрат зі зрізаними кутами), увінчаний восьмигранним двозаломним верхом. До нього по сторонах світу прилягають низенькі прямокутні в плані рамена, накриті вальмовими дахами. Обабіч вівтарного зрубу - маленькі жертovníк і дияконник. Протягом XIX століття до церкви з півночі й півдня прибудували притвори з ганками, а з заходу - невисоку двоярусну дзвіницю. Плеската форма бані церковного верху - також результат перебудов XIX ст.

У 1901-1902 роках поруч спорудили муровану Успенську церкву, після чого з дозволу Імператорської археологічної комісії дерев'яну церкву розібрали.

Літ.: [91, 190].

*Загальний вигляд церкви зі сходу.
Фото початку XX ст. з матеріалів
Імператорської археологічної комісії*

*Загальний вигляд церкви.
Рисунок К.Сидорова за фото початку XX ст.*

*Загальний вигляд дзвіниці.
Фото Г.Павлуцького початку ХХ ст.*

С. Вишняки Хорольського району.
138. Дзвіниця Троїцької церкви. Побудовано 1794 року, знищено в 1930-х роках.

Мурована дзвіниця була збудована одночасно і в ансамблі з мурованою Троїцькою церквою в 1794-1799 роках у перехідній стилістиці від бароко до класицизму. Дзвіниця двоярусна. Нижній ярус тридільний, з прямокутними в плані компартиментами, з яких середній акцентовано трикутним фронтоном. Над ним височів четверик, кожна грань якого прорізна великою аркою дзвону. Четверик вінчала ярусна баня барокових обрисів. Будівля мала стриманий фасадний декор із застосуванням піластр і розкріпованих карнизів. Дзвіниця знищена у середині 1930-х років. Троїцька церква збереглася завдяки тому, що її перебудували під клуб.

Літ.: [91, 191].

*Південний фасад церкви.
Фото Г.Павлуцького початку ХХ ст.*

С. Вороньки Чорнухинського району.

139. Церква Різдва Богородиці. Збудована 1757 року, знищена в 1930-х роках.

Дерев'яна тридільна триверха церква споруджена в 1757 році коштом місцевих козаків. Нава восьмигранна, бабінець і вітвар гранчасті. Всі зруби однакової висоти, увінчані восьмигранними двозаломними верхами з масивними маківками. Обабіч вітваря - маленькі прямокутні в плані зрубики дяконника й жертвника. Перед трьома входами - первісні низенькі притвори, накріті напів-

шпилястими дахами. Усі стіни й восьмерики верхів ошальовані дошками вертикально з націльниками, що додавало стрункості композиції церкви.

На початку ХХ століття церкву дослідив і зафотографував Г.Павлуцький. Знищена у 1930-х роках.

Літ.: [91, 192, 193].

Гадяч.

140. Гадяцька фортеця (вул. Замкова). Споруджена на початку XVII століття, реконструйована у середині XVIII століття, занепадала у першій половині XIX століття.

Фортифікації збудовано на початку XVII століття (за іншими джерелами - близько 1634 року) на мисовому городищі правобережжя р. Псла, при впадінні в нього р. Груні. Структура укріплень була дводільною: невеликий площею Замок на горі й укріплення міста біля його підніжжя, на надзаплавній терасі. У другій половині XVII століття Гадяч було надано "на ранг" гетьманам. З 1663 року в Замку була резиденція гетьмана І.Брюховецького, для котрого тут збудували дерев'яні палац і церкву. Згідно з планом 1746 року оборонна огорожа Замку периметром близько 700 метрів складалася з земляного валу, дерев'яного палісаду з кількома рубленими баштами, одна з яких була надбрамною. Замкове подвір'я мало регулярне розпланування й досить щільну забудову.

Місто було оточене валом і ровом. На валу стояв частокіл. Ця лінія оборони мала кілька дерев'яних башт, у тому числі п'ять надбрамних зі звідними мостами через рів.

У середині XVIII століття Гадяцьку фортецю реконструйовано під керівництвом інженер-полковника Д.Дебоскета, після чого Замок утратив дерев'яну оборонну огорожу: лишився земляний вал з восьмигранною надбрамною баштою. Укріплення міста збільшили свою потужність: тут по периметру з'явився масивний земляний вал з широким сухим ровом, валгангом, двома наріжними бастионами з апарелями для заїзду артилерії. З кількох надбрамних башт лишилася одна. Перед двома брамами були рavelіни.

Гадяцька фортеця втратила військове значення у кінці XVIII століття і протягом першої половини XIX ст. її оборонні лінії поступово ліквідовано. Завдяки складній топографії донині найкраще збереглися рештки земляних валів Замку.

Літ.: [91, 194-196].

План фортеці 1746 р.

План центральної частини Гадяча з фортецею 1780-х років

141. Петропавлівська церква (на Гончарівці). Побудована в 1777-1779 роках, у ХІХ столітті добудовано приділи та у 1862 році споруджено дзвіницю. Знищено в 1930-х роках.

Дерев'яна тридільна триверха церква споруджена у 1777-1779 роках. Всі три зруби прямокутні в плані, причому зруб нави значно ширший за вівтар і бабинець. Їх вінчали восьмигранні двозаломні верхи. Церква зазнала перебудов протягом ХІХ

*Загальний вигляд церкви та дзвіниці.
Фото С.Таранушенка 1920-х років*

століття, внаслідок яких змінено форми верхів, з'явилися трикутні кокошники на восьмерику центрального верху, прямокутні в плані приділи з північного й південного боків нави, двоколонні ганки перед трьома входами. 1862 року на захід від церкви збудували дерев'яну триярусну чотиригранну дзвіницю в класицистичних архітектурних формах. Церкву й дзвіницю знищили в 1930-х роках.

Літ.: [91].

С. Гоголеве Шишацького району.

142. Церква Різдва Богородиці. Збудована 1821 року. Знищена у 1959 році.

Мурована хрещата однобанна церква споруджена у 1821 році власниками хутора Василівка (нині с. Гоголеве) Василем Панасовичем і Марією Іванівною Гоголь-Яновськими - батьками письменника Миколи Васильовича Гоголя. Церква входила до ансамблю садиби Гоголів-Яновських. У 1820-х роках біля церкви звели дзвіницю, а територію оточили огорожею.

*Загальний вигляд церкви.
Фото початку ХХ ст.*

Церква вирішена в архітектурних формах пізнього класицизму: рамена прямокутні в плані, під двохсхилими дахами з трикутними фронтонами. Приземкуватий світловий восьмерик вінчала масивна сферична баня з маківкою.

Подружжя Гоголів-Яновських поховане біля церкви: Василь Панасович - 1825 року, Марія Іванівна - 1868 року. У 1930-х роках могили були сплюндровані. Їх упорядковано 1953 року, але тільки 1983 року відновлено намогильного хреста. Церкву знищено 1959 року.

Літ.: [91].

С. Грабарівка Пирятинського району.

143. Михайлівська церква з дзвіницею. Побудовано 1786 року, знищено у 1920-1930-х роках.

Дерев'яна хрещата п'ятидільна одноступенчата церква збудована 1786 року. Всі компартименти - прямокутні в плані, причому північне й південне рамена значно коротші за східне й західне (вівтар і бабінець), що може свідчити про пізніше походження бічних рамен. Центральний четверик не виявлений у зовнішніх об'ємах. Трохи вище від карнизу рамен він переходить у високий двозаломний восьмигранний верх з одним світловим восьмериком. Рамена мають високі напівшпилясті дахи. У ХІХ столітті перед входами влаштовано колонні ганки. У другій половині ХІХ століття поблизу церкви збудовано дерев'яну двоярусну дзвіницю типу "четверик на четверику", увінчану шпилем. Церкву й дзвіницю знищено десь у 20-х - 30-х роках ХХ століття (точну дату не встановлено).

Літ.: [91, 197].

Загальний вигляд церкви та дзвіниці. Фото Д.Щербаківського кінця ХІХ ст. зі збірки Київського музею українського мистецтва

Церква та дзвіниця. Фрагмент. Фото Д.Щербаківського кінця ХІХ ст.

Загальний вигляд церкви. Рисунок К.Сидорова за фото Д.Щербаківського кінця ХІХ ст.

*Загальний вигляд садиби Кочубея.
Акварель О.Кунавіна 1800-х років*

Смт Диканька.

144. Палац князів Кочубеїв. Споруджено в 1790-х роках, перебудовано 1810 року. Спалено 1919 року.

Масток князів Кочубеїв належав до видатних ансамблів палацово-паркової архітектури України XVIII - початку XIX століть. Нащадки "вірного слуги престолу" Василя Кочубея, примноживши впродовж XVIII століття його багатства, могли залучити найкращих архітекторів Російської імперії. У 1790-х роках знаменитий поет, зодчий і вчений Микола Львов (1751-1804) створив палац у строгому класичному стилі. Він складався з головного корпусу і двох бічних флігелів. Ці споруди були мурованими, двоповерховими, з чотириколонними портиками тосканського ордера на чільних фасадах. Бічні флігелі до того ж акцентувалися декоративними сферичними банями. Таким палацовий комплекс зображено на малюнку відомого українського мистця О.Кунавіна 1800-х років. Окрім палацу, на парадному дворі була й каплиця. Господарські служби, кінний двір з манежем, оранжерея, зоопарк розташовувалися відокремлено.

*Фасад палацу.
Фото початку XX ст.*

1810 року не менш знаменитий архітектор Луїджі Руска (1762-1822) перебудував палац, надавши йому рис особливої вишуканості: так, дещо архаїчний чотириколонний портик грубуватого тосканського ордера на чолі головного будинку Л.Руска переробив на граціозний шестиколонний портик витонченого іонічного ордера. Палац знищено (спалено) 1919 року.

Літ.: [91, 106, 198].

Зіньків

145. Покровська церква. Споруджена 1759 року, перебудована і перенесена до Зінькова 1790 року, знищена у 1930-х роках.

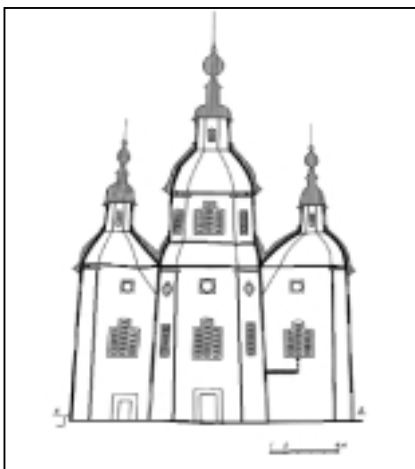
Дерев'яна тридільна триверха церква була зведена 1759 року в Скельському Спасо-Преображенському монастирі й освячена як Спасо-Преображенська. Монастир був на правому березі р. Ворскли поблизу с. Куземин. 1786 року монастир закрито, а його маєтності секуляризовано. 1790 року церкву перенесли з закритого монастиря до Зінькова й повторно освятили як Покровську.

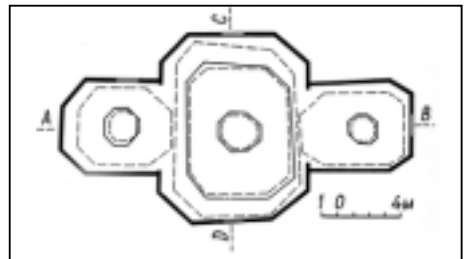
*Загальний вигляд церкви.
Фото С.Таранушенка 1928 р.*

*Вигляд церкви зі сходу.
Фото С.Таранушенка 1928 р.*

*Поздовжній переріз.
За С.Таранушенком*

План. За С.Таранушенком

Збудована з соснових брусів на дубових підвалинах. Відзначалася високими архітектурно-технічними якостями, була однією з найбільших і найвищих пам'яток дерев'яної церковної архітектури: довжина плану 22 метри, ширина нави 11 метрів, висота центрального верху в інтер'єрі - 25 метрів. С.Таранушенко відзначав, що "цей один з найпоширеніших типів церков втілено у такі форми, що церкву Покрови треба віднести до найвидатніших пам'яток народної монументальної архітектурної творчості".

Усі три компартименти в плані є прямокутниками зі зрізаними кутами. Їх вінчають восьмигранні верхи: над навою - двозаломний, над вівтарем і бабинцем - однозаломні. Зруби стін дуже високі й мають помітний нахил граней всередину. Вікна розташовані у два яруси: у верхньому - невеличкі круглі, нижче - високі прямокутні, більшість із них - строені. Завдяки цьому досягалася добра освітленість інтер'єру. Зовні всі вертикальні елементи ошальовані дошками вертикально з нащільниками, що підкреслювало динамічність композиції. Протягом ХІХ століття до церкви були зроблені низенькі прибудови: дияконник і жертвник обабіч бабинця, притвори перед входами.

На початку 1930-х років церкву дослідив, обміряв і зафотографував С.Таранушенко. Знищена у 1930-х роках.

Літ.: [39, 91, 199].

146. Спасо-Преображенська церква. Побудована у ХVІІІ столітті, знищена у 1930-х роках.

Дерев'яна тридільна одностовпна церква датується ХVІІІ століттям (точна дата не встановлена). Нава - нерівнобічний восьмигранник (у плані квадрат зі зрізаними кутами), до якого прилягали дещо нижчі гранчасті вівтар і бабинць під вальмовими дахами. Нава вінчав масивний двозаломний верх. Обабіч вівтаря були низенькі

прямокутні в плані зрубики жертвника і дияконника. Зовні зруби були ошальовані вертикально з нащільниками, аркатурою угорі та різьбленими карнизами. У ХІХ столітті церква зазнала перебудов: змінено форми бані й ліхтаря, з півночі й півдня до нави прибудовані прямокутні в плані притвори з чотиріколонними ганками, а з заходу - притвор з невисокою двоярусною дзвіницею типу "четверик на четверику". Церкву у кінці 1920-х років зафотографував С.Таранушенко. Знищена у 1930-х роках.

Літ.: [200].

*Вигляд церкви з півдня.
Фото С.Таранушенка
кінця 1920-х років*

147. Воскресенська церква. Збудована у XVIII столітті, знищена у 1920-х -1930-х роках.

Дерев'яна тридільна одноверха церква збудована у кінці XVIII століття (точна дата не встановлена). Всі зруби були прямокутними в плані. Нава, значно вища за віттар і бабинець, несла восьмигранний двозаломний верх. Протягом XIX століття церква неодноразово перебудовувалася, наслідком чого стали широкі вікна зі своєрідним рисунком заповнення, північний і південний притвори з колонними ганками, рівновисокий бабинцю західний притвор з триярусною дзвіницею. Незважаючи на добудови другої половини XIX століття вся церква була ошальована в традиційний спосіб - вертикально з нащільниками. Церкву в кінці 1920-х років зафотографував С.Таранушенко. Знищена на початку 1930-х років.

Літ.: [201].

*Вигляд церкви з північного заходу.
Фото С.Таранушенка кінця 1920-х років*

Кобеляки.

148. Спасо-Преображенська церква. Збудована у XVIII столітті, знищена у 1930-х роках.

Дерев'яна тридільна триверха церква споруджена в середині XVIII століття. Всі зруби стін однієї висоти. У плані - прямокутники зі зрізаними зовнішніми кутами. Всі зруби вінчалися восьмигранними двозаломними верхами зі стіжковою формою дахів і бань. Така форма свідчить про первісне їх покриття тертицями. Зруби й восьмигранні верхів ошальовані вертикально з нащільниками. Протягом XIX століття перед трьома входами прибудовано притвори з колонними ганками. Церкву знищено в 1930-х роках.

Літ.: [91].

*Загальний вигляд церкви.
Фото початку XX ст.*

Кременчук.

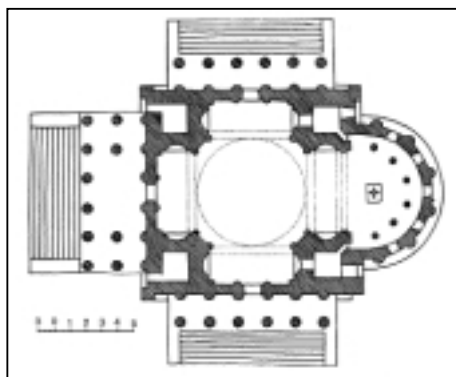
149. Успенський собор. Зведений у 1803-1816 роках. Зруйнований 1943 року.

Мурований міський собор зведено на території колишньої Кременчуцької фортеці замість дерев'яного Успенського собору, збудованого 1752 року. Автором проекту був відомий петербурзький архітектор італійського походження Джакомо Кваренгі. У 1790-х роках він розробив два варіанти проекту. Перший передбачав будівництво п'ятибанного храму з багатоколонними коринфськими портиками на кожному фасаді, з численними статуями. Цей проект виявився надто помпезним для Кременчука й не був реалізований. Дж.Кваренгі виконав другий варіант, запроєктувавши одноколонний храм меншого розміру й спрощеного плану. Він і був реалізований у 1803-1816 роках під керівництвом архітектора Л.Карлоні.

Архітектура собору витримана у формах високого класицизму. Храм кубічний, з широкою циліндричною апсидою на східному фасаді, шестиколонними портиками з трикутними фронтонами на всіх інших фасадах, (західний портик мав подвійний ряд колон), сферичною банею на циліндричному підбаннику. Особливістю споруди було застосування коринфського ордера зовні й в інтер'єрі, оформлення тричвертними колонами апсиди й підбанника, а також застосування колонад в інтер'єрі - уздовж нав і з боку апсиди.

Головний фасад собору.
Проектний кресленок Дж.Кваренгі

План собору за В.Січинським

Загальний вигляд собору.
Фото початку ХХ ст.

Загальний вигляд собору та дзвіниці.
Фото початку ХХ ст.

У 1858-1863 роках перед собором окремо від нього збудували масивну дво-ярусну дзвіницю в формах офіційного російсько-візантійського стилю, на другому поверсі якої містилася церква Св.Олександра Невського.

Собор був зруйнований у вересні 1943 року, після відступу з міста німецьких військ. Включений до затвердженої Урядом 1999 року Програми відтворення видатних пам'яток історії та культури України.

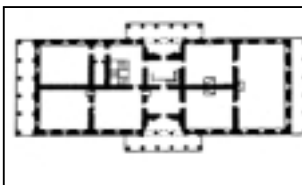
Літ.: [42, 91, 175, 202].

150. Будинок Магістрату і Міської Думи. Побудовано у 1801-1803 роках, зруйновано 1943 року.

Мурований будинок Магістрату й Міської Думи збудовано в центрі міста в 1801-1803 роках за проектом архітектора А.Карташевського (?) в стилі високого класицизму. Це була прямокутна в плані симетрична двоповерхова будівля з масивною вежею над центральною частиною. Головний і тильний фасади були цілком тотожними. По осі був арковий наскрізний прохід. Перший поверх займали торговельні приміщення, оперезані рустованою аркадою. На другому поверсі містилися службові приміщення Міської Думи й суду, зал засідань, кім-

Обмірні кресленки будинку 1841 р.

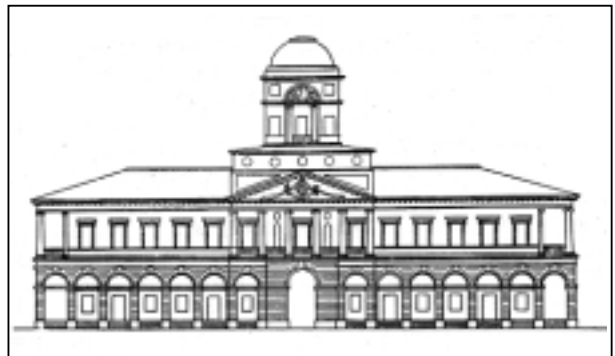
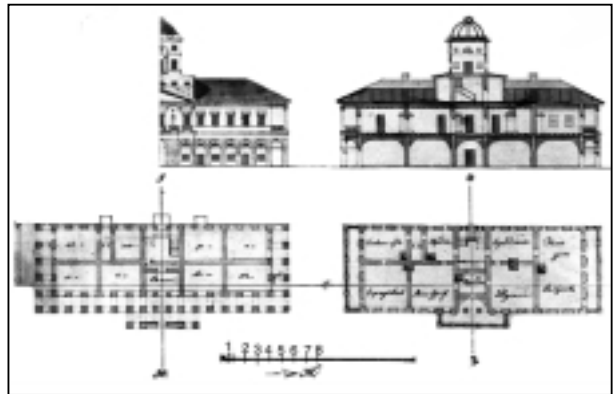
Головний фасад.

План 2-го поверху.

*Загальний вигляд будинку.
Фото 1930-х років*

нати Магістрату й кімната-сейф міської скарбниці. У триярусній вежі, увінчаній сферичною банею, також містилися службові приміщення. Головними акцентами поздовжніх фасадів були шестиколонні портики іонічного ордера, поставлені на аркади й увінчані трикутними фронтонами. Причілки будівлі були вирішені колонними лоджіями, також на аркадах, але без фронтонів.

Це була одна з найвизначніших за архітектурними якостями адміністративних будівель України доби класицизму. Зруйнована в 1943 році.

Літ.: [42, 91, 202].

Лохвиця.

151. Миколаївська церква. Збудована у другій половині XVIII століття, знищена після 1884 року.

Дерев'яна тридільна триверха церква була споруджена орієнтовно в 1760-х роках коштом старшини Запорозької Січі, у тому числі й Петра Калнишевського. Церква мала дуже стрункі архітектурні форми. Всі зруби були восьмигранними, однієї висоти. Верхи бабинця і вівтаря двозаломні, нави - тризаломний. Церква була розібрана після 1884 року, коли поряд збудували нову дерев'яну Миколаївську церкву. Зберігся рисунок церкви, виконаний художником Порфирієм Мартиновичем у 1880-х роках.

Літ.: [91, 203].

Лубни.

152. Лубенська фортеця. Споруджена у кінці XVI століття, реконструйована у середині XVIII століття, зруйнувалася на початку XIX століття.

Лубенська фортеця виникла наприкінці XVI століття на високому узгір'ї правого берега р. Сули в оточенні глибоких ярів і балок, по яких протікали струмки та р. Лубенка. На початку XVII століття це був замок власників краю князів Вишневецьких, в якому князь Ярема Вишневецький збудував свій дерев'яний палац. Тоді вже система фортифікацій мала тридільну структуру, зумовлену складним рельєфом місцевості. Оборонні огорожі склалися з земляних валів, сухих ровів, дерев'яних паладів та башт, загальна кількість яких сягала 15.

Загальний вигляд будинку в комплексі з корпусами торгових рядів. Реконструкція В.Тимофієнка.

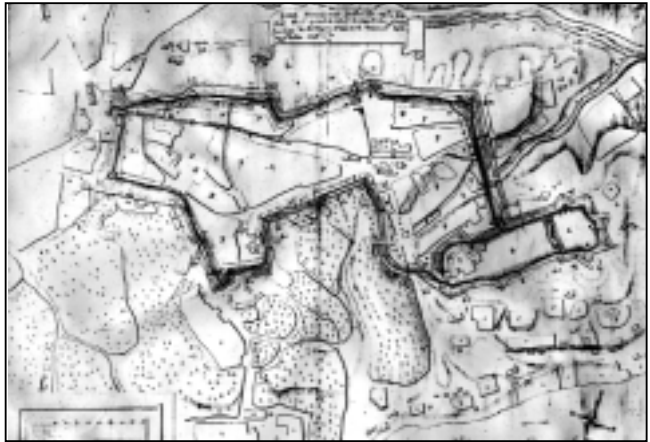

Загальний вигляд церкви. Рисунок П.Мартиновича початку 1880-х років

У середині XVIII століття, як свідчить план інженер-прапорщика О.Рігельмана 1745 року, Лубенська фортеця мала тридільну структуру й складалася з великого нерегулярного в плані Города на верхніх відмітках плато, оборонна огорожа якого йшла пругом рельєфу, прилеглого до Города прямокутного в плані дуже видовженого Великого Замку та прилеглого до останнього квадратного в плані з чотирма редюїтами Малого Замку, який тоді називали штерншанцем. Ці укріплення мали брами: Микільську, Пириятинську, Водяну, Подільську, Пречистенську, Миргородську, Замкову, Полковницьку, Лубенську, Броварську. Окрім цих 10 брам, було ще кілька малих хвірток. На Пириятинській брамі була восьмигранна дерев'яна башта. Укріплення тоді вже були переважно земляними, без дерев'яних палісадів і башт. Загальний периметр оборонних ліній сягав 3,5 кілометра.

*План Лубенської фортеці
середини XVIII ст.*

*План Лубенської фортеці
1746 р.*

Ці укріплення в 1750-х роках зазнали модернізації за проектом інженер-полковника Д.Дебоскета: з'явилися правильні бастіони й редюїти, валганг у Малому й Великому замках, з широким сухим ровом і гласисом із західного боку Города. Крутосхили, обернені до р. Сули, були обставлені лише дерев'яними рогатками.

Ці укріплення зберігалися до 1805 року, хоча в кінці XVIII століття фортеця остаточно втратила військове значення. Проектом перепланування Лубен, затвердженим 1805 року, передбачалося ліквідувати всі земляні вали, що було реалізовано лише частково, з огляду на складну топографію місцевості. Дотепер на місцевості добре простежуються залишки земляних укріплень.

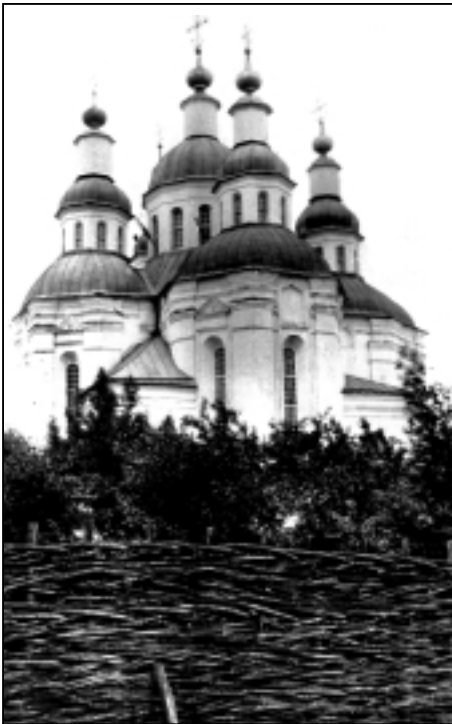
Літ.: [90, 91, 204, 205].

Загальний вигляд церкви та дзвіниці.
Фото початку ХХ ст.

мінила нова чотиригранна триярусна дерев'яна дзвіниця. 1884 року церкву радикально перебудовано коштом міщанина М.Хорошковського, внаслідок чого вона стала хрещатою, п'ятидільною, одноверхою. Всі зруби прямокутні в плані. Центральний зруб мав однакову ширину з раменами і трохи більшу висоту. Він ніс світловий восьмигранник, увінчаний гранчастою банею сферичних обрисів. Рамена мали двохскіли дахи з трикутними фронтонами. Перед входами були двоколонні ганки. Церкву разом із дзвіницею знищено в 1930-х роках.

Літ.: [91].

Загальний вигляд церкви.
Фото кінця ХІХ ст.

153. Миколаївська церква та

дзвіниця (на Подолі). Церква збудована у 1733 році, дзвіниця - 1770 року. Церкву перебудовано 1884 року. Знищено у 1930-х роках.

Дерев'яна церква була збудована 1729 року на форштадті (передмісті), що називався Подолом, й одразу ж згоріла. 1733 року збудована заново коштом козацького старшини П.Кулябки. Була тридільною, одноверхою, з опасанням. Поряд з церквою в 1770 році споруджено дерев'яну дзвіницю, яку в 1850 році за-

С. Лютенька Лубенського району.

154. Успенська церква. Споруджена 1686 року. Зруйнована 1973 року, рештки знищено 1985 року.

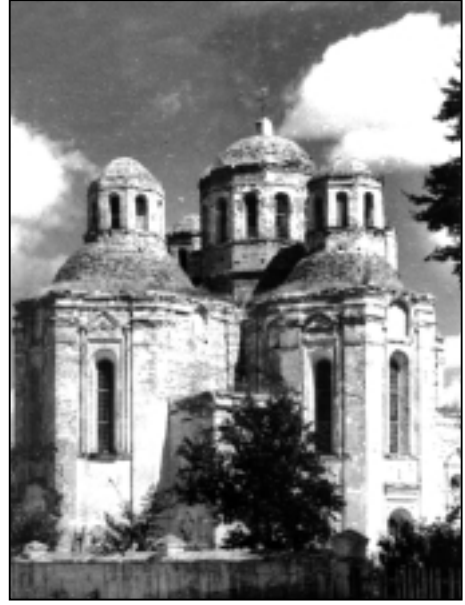
Мурувану дев'ятидільну хрещату п'ятибанну церкву споруджено 1686 року коштом гадяцького полковника Михайла Бороховича (Боруховича), активного учасника Мазепиних походів проти татар і Польщі. У склепі під храмом фундатора й поховано. Церква мала три престоли: головний - Успіння Богородиці, бічні - Троїцький і Михайлівський. Протягом 1887-1890 років церква зазнала ремонту й незначних перебудов.

Пам'ятка належала до найвизначніших, етапних архітектурних творів українського відродження доби Гетьманщини. Генетично цей тип храму пов'язаний з хрещатими п'ятиверхими українськими дерев'яними церквами. Гранчасті рамена архітектурного хреста увінчані двозаломними верхами. Домінує в композиції центральний верх. Квадратові в плані понижені примі-

щення в міжрукав'ях підкреслюють стрункість і центричну пірамідальність загальної композиції храму, який відзначався серед аналогічних дев'ятидільних храмів не пишнотою архітектурного декору, а винятковою гармонійністю частин і вишуканістю обрисів.

*Загальний вигляд церкви.
Фото початку ХХ ст.*

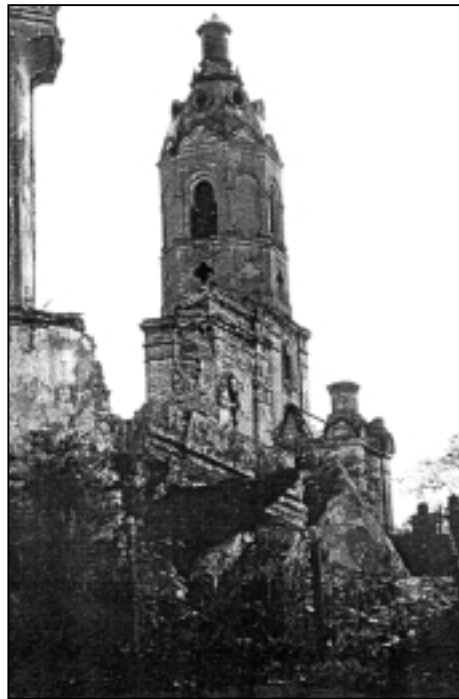
*Загальний вигляд церкви після
руйнувань другої світової війни.
Фото 1944 р.*

*Загальний вигляд церкви і дзвіниці.
Малюнок М.Арандаренка середини ХІХ ст.*

*Руїни церкви.
Фото 1975 р.*

*Руїни церкви та дзвіниця.
Фото 1975 р.*

Із заходу церква мала оригінальний формою двоярусний ганок у вигляді гранчастої ротонди. Внизу мурування стін скріплювали дерев'яні бруси, а підпружні арки - залізні затяжки. Проте, усі ці технічні хитромудрощі наших давніх майстрів не порятували пам'ятку.

Радянська влада ще 1937 року мала намір знищити пам'ятку, що викликало протест з боку місцевих селян, про який ми писали вище (див. попередній розділ). 1954 року Успенську церкву було поставлено під охорону держави як пам'ятку архітектури республіканського значення під охоронним номером 588. Щоправда, на той час уже було знищено чудовий різьблений п'ятиярусний бароковий іконостас - один з найкращих на Лівобережжі. 1955 року під керівництвом архітектора П.Захарченка пам'ятку досліджено й опрацьовано проект реставрації, який передбачав відтворення гіпотетичних первісних форм верхів. Далі реставраційна тяганина упродовж двох десятиріч скінчилася справжньою катастрофою: внаслідок некваліфіковано проведених реставраційних робіт влітку 1973 року під час бурі церква завалилася. Збереглися тільки нижні частини стін, пілони і повністю - один з бічних компартиментів з банею. Постановою Ради Міністрів Української РСР від 25 жовтня 1983 року № 445 церкву було виключено зі списку пам'яток архітектури республіканського значення. Відтак у 1985 році рештки церкви і дзвіницю повністю розібрано, а будівельним матеріалом вимощено дорогу, хоча відбудова пам'ятки тоді не становила жодних технічних проблем.

Успенська церква у Лютенці 1999 року включена до Переліку пам'яток, які підлягають відтворенню.

Літ.: [40-42, 91, 106, 206].

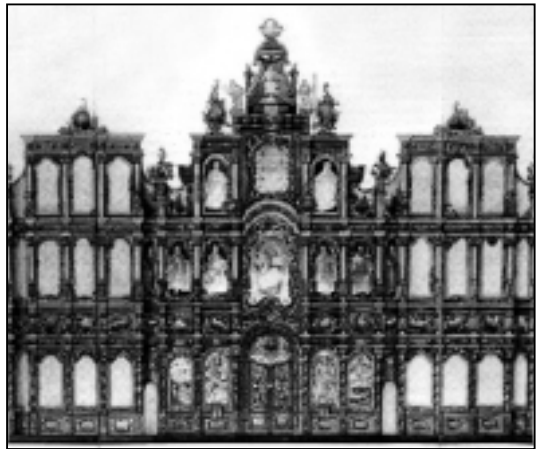
С. Мгар Лубенського району.
155. Іконостас Спасо-Преображенського собору Мгарського монастиря. Створений у 1762-1765 роках, знищений у 1930-х роках.

Перший соборний іконостас 1689 року роботи Степана Мутяниці був знищений пожежою 1736 року, після якої собор довго відбудовувався коштом нового фундатора, генерал-фельдцех-мейстера, принца Людвіга Гессен-Гомбурзького. Його ж коштом і за його замовленням у 1762-1765 роках був зроблений новий чотирирусний іконостас. Різьб'ярську роботу виконав славетний майстер Сисой Шалматов з Осташкова, ікони писав київський лаврський іконописець Іван Косачинський.

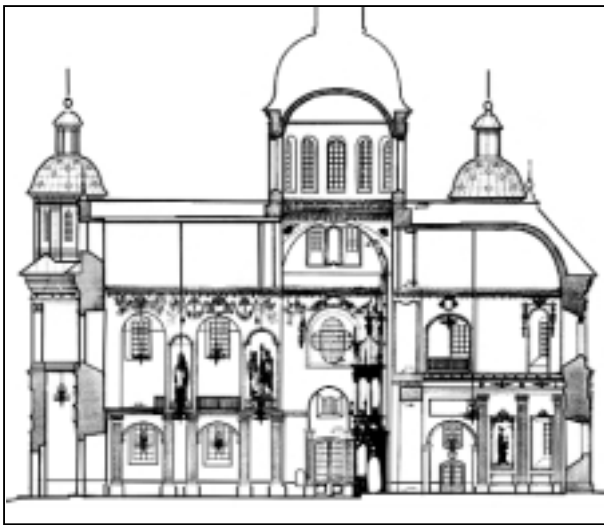
Іконостас займав усю ширину трьох нав собору. Його вершок мав відмітку 17 метрів і сягав низу пандативів центрального підбанника. Відповідно до структурування внутрішнього простору собору на три нави іконостас теж був тричастинним. Його членували колонки композитного ордеру й горизонтальні розкріповані антаблементи. У середньому пряслі горизонтальні тяги трансформувалися в архівольти, що облямовували отвір царських врат та ікону Спасителя над ними. Царські врата були виготовлені з міді й позолочені, мали накладні срібні прикраси загальною вагою понад 17 кілограмів. Композицію іконостаса вінчала скульптурна група "Створення світу", розташована над центральною частиною. Іконостас відзначався оригінальною кольоровою гамою: тло було зеленим, а всі різьблені елементи - позолоченими. Ікони були написані в пізньобароковій стилістиці, а саме різьблення іконостасу витримане в стилістиці рококо, без пластичних надмірностей. У цьому плані Мгарський іконостас дуже відрізняється від інших витворів С.Шалматова - іконостасів Хрестоздвиженського собору в Полтаві, Покровської церкви в Ромнах та інших. Ймовірно, стилістика рококо й непритаманні творчій манері С.Шалматова загальна строгість композиції та деяка скупість пластичних засобів були зумовлені смаками замовника - принца Л.Гессен-Гомбурзького.

*Центральна частина іконостаса.
 Фото початку XX ст.*

Проект відтворення іконостаса

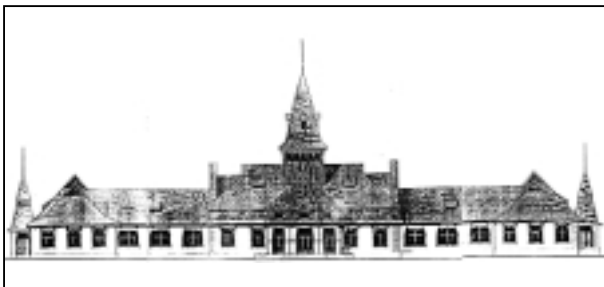
Поздовжній переріз собору з проектом відтворення іконостаса

ток історії та культури України, затвердженою Урядом 1999 року. Проектну документацію виконав інститут “Укрпроектреставрація”.

Літ.: [91, 207].

Тильний фасад будинку водолікарні

Головний фасад

Цим іконостасом захоплювався видатний український історик М.Костомаров, називаючи його “чудним старинним іконостасом с багатою різьбою” і вказуючи на поновлення його за архімандрита Мелетія (1826-1838 рр.).

Іконостас знищено в 1930-х роках. Від нього зберігся один фрагмент - ікона празникового ряду “Різдво Богородиці” в облямуванні рокайлевого різьблення. Зберігається в Національному художньому музеї України. Відтворення цього іконостаса передбачене Програмою відтворення видатних пам’яток

Миргород.

156. Будинок

водолікарні. Побудований 1917 року, розібраний у 1985-1986 роках.

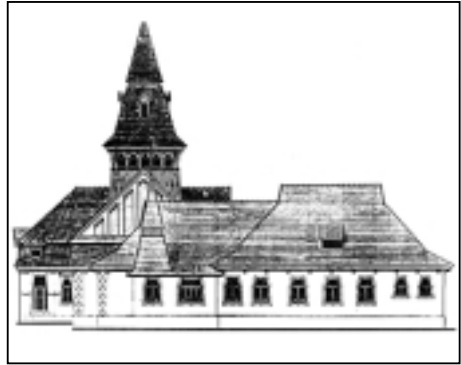
Дерев’яний одноповерховий будинок водолікарні Миргородського курорту збудований у комплексі разом з будівлями їдальні-клубу та грязелікарні в 1916-1918 роках (основні будівельні роботи завершено наприкінці 1917 року) за проектом, в опрацюванні якого взяли участь різні фахівці: лікар-курортолог А.Чаушанський, архітектор В.Зуєв, інженер М.Єлагін, художник О.Сластіон (Сластьон). Саме завдяки останньому, котрий став керів-

ником художньої частини проекту, будівлі було вирішено в формах українського архітектурного стилю (українського архітектурного модерну, за визначенням В.Чепелика). Первісно всі будівлі розраховувалися на п'ятирічний термін експлуатації, а прослужили понад 50 років. Водолікарня на 14 ванн стала до ладу влітку 1918 року і первісно була прямокутною в плані, симетричною, коридорного однібічного розпланування. У центральній частині корпусу був великий двосвітний вестибюль, виявлений на чолі гранчастим виступом з мансардовим дахом, що мав дуже своєрідно трактовані люкарни. Над ним здіймалася чотиригранна декоративна вежа з високим наметовим дахом. Цей вертикальний акцент підтримували невеличкі вежі над бічними ризалітами. Усі дахи були вкриті червоною черепицею.

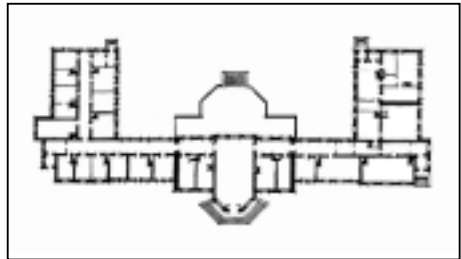
У 1925 році корпус добудували двома бічними крилами, внаслідок чого він став П-подібним у плані. Каркасні дерев'яні стіни обклали цеглою і побілили, що разом з червоними черепичними дахами створило мажорну кольорову гаму. Вікна й дверні отвори мали характерну для українського модерну форму зі скошеними верхніми кутами. Завдяки яскравим і національно своєрідним образним характеристикам будинок водолікарні став символом Миргородського курорту й Миргородської мінеральної води.

Усі будівлі комплексу, спорудженого під керівництвом О.Сластіона, були знищені в 1975 році (ідальня-клуб), 1976 році (грязелікарня) і в 1985-1986 роках (будинок водолікарні). Перед знищенням їх устиг дослідити, обміряти й зафотографувати В.Чепелик. Будинок водолікарні включений до затвердженої Урядом 1999 року Програми відтворення видатних пам'яток історії та культури України.

Літ.: [91, 131].

Бічний фасад

План. За В.Чепеликом

*Фрагмент головного фасаду.
Рисунок В.Чепелика*

Загальний вигляд церкви.
Фото початку ХХ ст.

С. Нижні Млини Полтавського району.

157. Георгіївська церква. Споруджена 1784 року, перебудовувалась у 1863 та 1899 роках. Розібрана 1906 року.

Дерев'яна тридільна одностовпа церква збудована 1784 року коштом місцевого поміщика М.Балясного. Усі зруби прямокутні в плані. Центральний дещо вищий від бабинця й вівтаря і вище них переходив у восьмерик двозаломного верху. Внаслідок перебудов 1863 та 1899 років церква дістала плескату форму бані, масивні бічні притвори, ставши хрещатою, а також чотири-ярусну дзвіницю типу "восьмерик на четверику", прибудовану до церкви з заходу. Церква розібрана 1906 року у зв'язку зі спорудженням нового храму.

Літ.: [91].

С. Свиридівка Лохвицького району.

158. Михайлівська церква. Збудована 1777 року, знищена у 1930-х роках.

Тридільна дерев'яна триверха церква споруджена в 1777 році. Всі зруби гранчасті, однієї висоти. Бабинець і вівтар завершувалися стіжковими верхами з глухими маківками, а нава - восьмигранним двозаломним верхом. Всі вертикальні площини були ошальовані дошками вертикально з нащільниками. У другій половині ХІХ століття обабіч бабинця прибудували низенькі прямокутні в плані об'єми дияконника й жертвника, а обабіч нави - трохи більші обсяги притворів. З заходу прибудовано притвор з двоюрисною дзвіницею типу "восьмерик на четверику", увінчаною наметом з маківкою. Церкву зруйнували в 1930-х роках.

Літ.: [91].

Вигляд церкви зі сходу.
Рисунок К.Сидорова
за фото С.Таранушенка 1920-х років

Фрагмент центральної частини іконостаса.
Фото початку ХХ ст.

С. Світлогірське Кобеляцького району.

159. Переволочанська фортеця.

Споруджена у середині XVII століття, реконструйована у 1720-х роках, занепадала у кінці XVIII століття, 1962 року була затоплена водами Дніпродержинського водосховища.

Фортеця збудована на лівому березі Дніпра в середині XVII століття для контролю за Переволочанським перевозом через Дніпро. Була укріпленим ядром слободи, яка згодом стала сотенним містечком Полтавського козацького полку. 1709 року під час подій Північної війни фортецю спалено. Відбудовано в 1720-х роках і включено до складу найважливіших фортець Російської імперії. У 1730-х роках включено до складу оборонної Української лінії.

У плані була неправильним п'ятикутником з п'ятьма нерегулярними бастіонами й одним рavelіном. Оборонна огорожа складалася з земляного валу висотою до 8 метрів з валгангом і апарелями в бастіонах, сухого рову шириною до 25 метрів і глибиною до 6 метрів, гласиса й еспланади. Периметр укріплень сягав 1300 метрів, а площа - 20 гектарів. Фортеця мала дві брами з мостами через рів, кілька хвірток і потаємних вилазок. У фортеці стояла дерев'яна Воскресенська церква, збудована на початку XVIII століття.

Після 1775 року Переволочанська фортеця втратила стратегічне значення і в 1785 році її статус було скасовано. Воскресенську церкву перенесли у м. Берислав (тепер Херсонської області), де вона збереглася дотепер. Земляні укріплення поступово руйнувалися, аж поки 1962 року їх затопило водосховище Дніпродержинської ГЕС.

Літ.: [91, 150].

План фортеці 1776 р.

С. Теплівка Пирятинського району.

160. Святодухівська церква з дзвіницею.

Споруджено в 1800-1802 роках, знищено у 1930-х роках.

Муровані церква та окремо поставлена дзвіниця збудовані в 1800-1802 роках. Церква є класицистичною однобанною восьмигранною ротондою з короткими раменами, що прилягали до восьмерика по сторонах світу. Рамена прямокутні в плані, з трикутними фронтонами на лобових гранях. З восьмерика виростав однаковий з ним по ширині світловий підбанник, увінчаний масивною гранчастою банею сферичних обрисів. Для освітлення інтер'єру в лобових гранях рамен і підбанника були влаш-

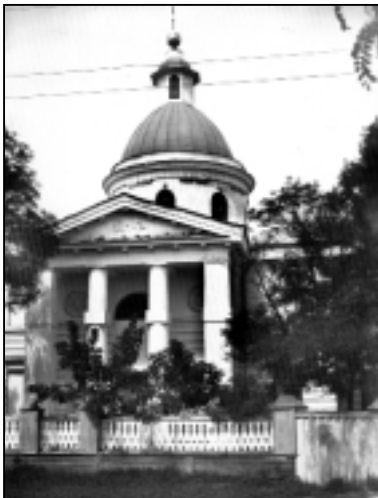
Загальний вигляд церкви та дзвіниці з заходу.
Фото початку XX ст.

Загальний вигляд з півдня.
Фото початку ХХ ст.

Загальний вигляд собору
з південного заходу.
Фото Г.Павлуцького початку ХХ ст.

Південний фасад собору.
Фото Г.Павлуцького
початку ХХ ст.

товані так звані палладіанські вікна. В цілому архітектурний образ храму підкреслено монументальний.

Дзвіниця стояла від вулиці, перед західним фасадом церкви. Вона двоярусна, типу “четверик на четверику”, увінчана сферичною банею зі шпилем. Церкву й дзвіницю знищили в 1930-х роках.

Літ.: [91, 208].

Хорол.

161. Успенський собор з дзвіницею. Побудовано 1808 року. Дзвіниця другої половини ХІХ століття. Знищено в 1930-х роках.

Мурований собор споруджено 1808 року коштом місцевого купця А.Чоботарьова. Він хрещатий у плані, з прямокутними в плані раменами, однобанний, витриманий у класицистичній стилістиці. Північне й південне рамена дуже короткі, оформлені двоколонними портиками тосканського ордера в антах з трикутними фронтонами. Неповний антаблемент ділив фасади на два яруси. Стіни нижнього ярусу були рустованими. Баня на циліндричному світловому підбаннику мала параболичні обриси й масивну маківку.

У другій половині ХІХ століття з заходу прибудовано двоярусну дзвіницю типу “восьмерик на четверику”, увінчану високим російським шатром з маківкою. Ця західна прибудова вирішена у перехідній стилістиці від пізнього класицизму до неоросійського стилю, з еkleктичним поєднанням сухо прорисованих архітектурних форм і деталей різних стилів (аркатура, смуга “ширинок”, архівольти вікон, кокошники тощо). Інтер’єр собору було оздоблено ліпленням. Собор з дзвіницею знищено у 1930-х роках.

Літ.: [91, 209].

162. Воскресенська церква. Збудована 1821 року, зруйнована у першій половині ХХ століття.

Мурована церква побудована 1821 року коштом місцевого купця Є.Мисляєва. Хрещата в плані, п'ятидільна, однобанна, в стилі класицизму. Всі рамена прямокутні в плані, з трикутними фронтонами на фасадах. Північне й південне оформлені чотириколонними портиками тосканського ордера. Такий же портик первісно був і на західному фасаді. У середині ХІХ століття західне рамено продовжили, прибудувавши двоярусну дзвіницю. Обабіч віттарного рамена - прямокутні в плані об'єми жертovníка й дьяконника. Циліндричний світловий підбанник вінчався сферичною банею. Церква знищена у 1930-х роках.

Літ.: [91].

Вигляд Воскресенської церкви з південного сходу.

Рисунок В.Січинського

Загальний вигляд церкви. Фото початку ХХ ст.

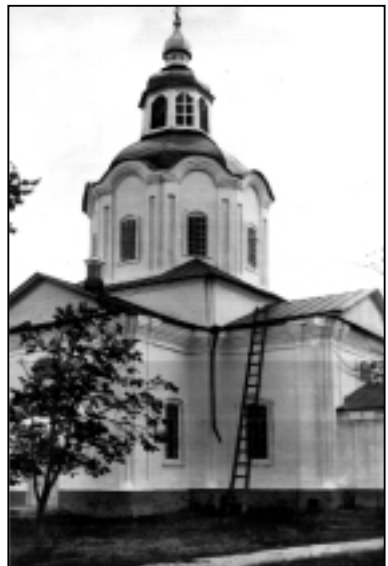

163. Миколаївська церква. Споруджена у 1779-1790 роках. Знищена у 1930-х роках.

Муровану церкву збудовано у 1779-1790 роках коштом мешканців Хорола: настоятеля храму священника Антоновського, братів Райченкових та військового товариша П.Сахно-Устимовича. Церква хрещата, п'ятидільна, однобанна. Короткі рамена мали двосхилі дахи з трикутними фронтонами на лобових гранях. Центральний четверик, дещо ширший і вищий за рамена, ніс восьмерик світлового підбанника, увінчаний двозаломною банею. Церква вирішена в перехідній стилістиці від бароко до класицизму, про що свідчать спарені пілястри, розкріповані карнизи, віконі наличники, сегментні завершення граней підбанника та форма бані. Перед входами були низенькі прямокутні в плані притвори. Біля церкви була дерев'яна дзвіниця. Церква й дзвіниця знищені в 1930-х роках.

Літ.: [91].

Загальний вигляд церкви. Фото початку ХХ ст.

С. Шилівка Решетилівського району.

164. Вознесенська церква. Побудована у XVIII столітті, розібрана після 1892 року.

Дерев'яна тридільна триверха церква збудована у другій половині XVIII століття (точна дата не встановлена). Всі зруби церкви гранчасті, однієї висоти, увінчані восьмигранними верхами: нава - двозаломним, бабинець і вівтар - однозаломними. Незвичайні банясті з перехватами форми дахів вівтаря й бабинця, а також форми маківок є наслідком ремонтів і перебудов протягом XIX століття. Тоді ж прибудовано низенькі прямокутні притвори, жертвник і дияконник. Зруби стін і восьмерики були ошальовані вертикально, з нащільниками й аркатурою. Церкву розібрали після спорудження в 1892 році нового Вознесенського храму.

Літ.: [91, 210].

*Загальний вигляд церкви.
Фото кінця XIX ст.*

*Церковні верхи.
Фото кінця XIX ст.*

Черкаська область

Область розташована в регіоні Середньої Наддніпрянщини. Архітектурно-містобудівна спадщина представлена, пересічно, спорудами XVIII - поч. XX століть. Збереглися поодинокі пам'ятки Княжої доби (Канів) та XVII сторіччя (Чигирин, Суботів). В області на державний облік узято 182 пам'ятки архітектури, з яких 56 - національного значення. Відомо понад 380 нововиявлених пам'яток архітектури. До Списку історичних населених місць України увійшли: Городище, Звенигородка, Золотоноша, Кам'янка, Канів, Корсунь-Шевченківський, Лисянка, Сміла, Стеблів, Тальне, Умань, Черкаси, Чигирин. В області створено 6 заповідників.

С. Бубнів Золотоніського району.

165. Дерев'яна церква.

Збудована у XVIII столітті, знищена у першій половині XX століття.

Дерев'яна церква споруджена орієнтовно в середині XVIII століття (точна дата не встановлена). Первісно була тридільною, одноверхою, з прямокутними навою і бабинцем та гранчастим вітварем. Наву вінчав восьмигранний однозаломний верх.

Протягом XIX століття церкву значно перебудовано, в результаті чого вона стала хрещатою за рахунок прибудови північного й південного притворів. Обабіч вітваря з'явилися низенькі зруби дяконника й жертovníка, а з західного боку прибудовано двоярусну дзвіницю типу "восьмерик на четверику", витриману в класицистичних архітектурних формах. Плєска́та форма бані церковного верху є наслідком цих же перебудов.

Церкву знищено у першій половині XX століття. Село Бубнів зараз не існує, оскільки було затоплене водами Кременчуцького водосховища.

Літ.: [211].

*Вигляд церкви з півдня.
Фото початку XX ст.*

С. Вереміївка Чернобаївського району.

166. Миколаївська церква.

Побудована у XVII столітті, зруйнована на початку XX століття.

Дерев'яна тридільна триверха церква збудована в кінці XVII століття. Всі три зруби гранчасті, однієї висоти. Нава мала двозаломний верх, бабинець і вітар - однозаломні верхи стіжкової форми. Характерна значна висота зрубів і дуже високе розміщення віконних отворів.

Церква зазнала численних перебудов, унаслідок яких з'явилися: близька до сферичної форма центральної бані; невиразні вінчання ліхтарів усіх трьох верхів; "ампірне" вікно сегментної форми на лобовій грані нави; жертovníк, дяконник, а також притвори з колонними ганками перед трьома входами. Церкву змалював 1879 року художник Порфирій Мартинович. Зруйнували її на початку XX століття.

Літ.: [212].

*Загальний вигляд церкви
за рисунком П.Мартиновича 1879 р.*

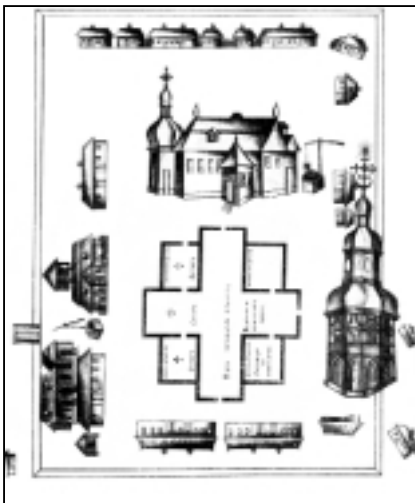
*Загальний вигляд церкви.
Фото 1970-х років*

Двоярусна дзвіниця - “четверик на четверику” з наметовим верхом і маківкою. У розпланувально-просторовій структурі і декорі пам’ятки помітний вплив класицизму. Композиція храму побудована на протиставленні пластичних форм верху і вертикальної вісі дзвіниці суворим формам зрубів.

В інтер’єрі домінував висотно розкритий простір центрального верху. Бічні рамена, що мали пласке перекриття по балках, повністю відкривалися в центральний об’єм. Хори, розміщені вздовж західних стін бічних зрубів, у межах центрального об’єму підвищені і спиралися на два опорних стовпи. На стінах був монументальний олійний живопис XIX століття.

Церква була включена до Списку пам’яток архітектури республіканського (державного) значення згідно з постановою Ради Міністрів Української РСР від 06.09.1979 № 442. Пам’ятка мала охоронний № 1727. Згоріла в 1997 році.

Літ.: [140].

*План Медведівського
монастиря кінця XVIII ст.*

**С. Думанці Черкаського району.
167. Миколаївська церква.** Збудована 1786 року, згоріла 1997 року.

Дерев’яна церква з дзвіницею над притвором побудована з дубових брусів. Вона хрещата, одноступовий, Однакові за розмірами квадратні в плані зруби утворювали рівнораменний хрест. Центральний об’єм вищий за рамена, мав світловий верх з заломом, увінчаний маківкою. Бічні рамена мали двосхили дахи, виявлені на фасадах трикутними фронтонами. Стіни завершені профільованими карнизами, над вікнами - фігурні сандрики. Стіни горизонтально осалювано дошками.

**С. Медведівка Чигиринського району.
168. Миколаївська соборна церква
Медведівського монастиря.** Збудовано в 1785-1795 роках, знищено в 1930 році.

Медведівський Пустинно-Миколаївський чоловічий монастир відомий з початку XVII століття. Розташований на відстані 3 кілометрів від колишнього містечка Медведівки (Ведмедівки) на низинному острові серед боліт при річці Тясміні. Монастир зазнав спустошень у добу Руїни та під час Коліївщини.

1785 року на місці монастирського собору, спаленого гайдамаками, закладено новий дерев’яний, який будували з дубового бруса 10 років. Освятити його 28 березня 1796 року. Собор мав три вівтарі: головний

*Панорама монастиря.
Фото кінця XIX ст.*

в ім'я Св.Миколая та бічні в ім'я Архистратиґа Михаїла та Різдва Богородиці.

Це був один з найбільших в Україні дерев'яних храмів. Він хрещатий, дев'ятидільний, п'ятиверхий, загальною висотою понад 42 метри. Всі зруби до висоти трьох ярусів були прямокутними, а вище здіймалися п'ять восьмериків верхів, кожен мав по три заломи, а центральний - чотири. Зовні зруби були ошальовані дошками вертикально з нащільниками, що підкреслювало стрімкий вертикалізм загальної композиції. Велетенський масштаб будівлі акцентували низенькі притвори з колонними портиками (вплив тогочасної архітектури класицизму). Інтер'єр собору був щедро освітлений завдяки великим прямокутним вікнам, розташованим у кілька ярусів.

*Західний фасад собору.
Фото кінця XIX ст.*

*Загальний вигляд собору
з південного заходу.
Фото кінця XIX ст.*

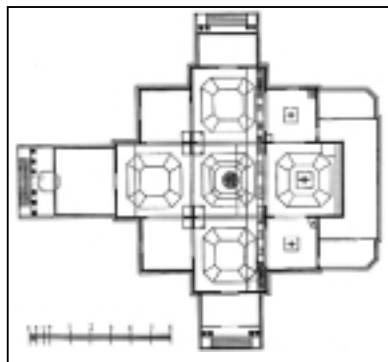
Загальний вигляд собору.
Рисунок В.Вечерського

Цей собор науковці почали ґрунтовно вивчати ще з початку ХХ століття: його опис, світлини, план і поздовжній переріз вміщено в праці професора Г.Павлуцького 1905 року. Його матеріали уможливають відтворення собору, знищеного 1930 року за розпорядженням комуністичної влади. Відтак Миколаївський собор включено до затвердженого Урядом 1999 року Переліку видатних пам'яток, які передбачається відтворити.

Літ.: [12, 15, 35, 40, 42, 74, 80, 88, 213, 214].

Поздовжній переріз собору.
За Г.Павлуцьким

План собору.
За Г.Павлуцьким

С. Мошни Черкаського району.

169. Церква Св. Юрія (Георгіївська). Побудована 1774 року, знищена в середині ХХ століття.

Дерев'яна тридільна, триверха церква збудована в 1774 році. Вона мала дуже оригінальну об'ємно-просторову композицію, що ніде більше не зустрічається. Її основний двоярусний об'єм - нерозчленований у плані прямокутник зі зрізаними

кутами. З цього монолітного об'єму, накритого заламаним вальмовим дахом, по центру виростав восьмигранний тризаломний верх дуже струнких пропорцій. Верхи над бабинцем і вівтарем мали такі ж стрункі пропорції, але дещо інші форми. Це низенькі четверики, які за допомогою складної форми дахів з ковнірами й перехватами переходять у восьмигранні двозаломні верхи. З трьох боків перед входами були влаштовані низенькі тамбури. Це, а також вертикальна шалівка з нащільниками й аркатурою під карнизами ще більше підкреслює стрімкий злет архітектурних мас. Архітектурні форми цієї пам'ятки монументальної дерев'яної архітектури виразно засвідчують вплив стилістики бароко. Церква знищена в 1930-х - 1940-х роках (точна дата не встановлена).

Літ.: [12, 42, 80, 88, 215].

*Загальний вигляд церкви.
Фото початку XX ст.*

С. Мошурів Тальнівського району.

170. Йоано-Предтеченська церква. Споруджена у 1762-1768 роках, знищена у 1930-х роках.

Дерев'яна тридільна триверха церква побудована в 1762-1768 роках. Всі зруби її гранчасті, однієї висоти, розділені карнизом на два яруси; зруби стін і нерівнобічні восьмигранні верхи в плані - прямокутники зі зрізаними кутами. Всі три зруби увінчані масивними двозаломними верхами з дещо непропорційними формами бань. У XIX столітті до церкви прибудовано низенькі зруби дияконника, жертовника, трьох вхідних притворів з чотириколонними ганками і трикутними фронтонами на фасадах. Церкву зруйнували в 1930-х роках.

Літ.: [88].

*Південний фасад церкви.
За В.Щербаківським*

Загальний вигляд церкви з півдня.
Фото Матвєєва початку ХХ ст.

У ХІХ столітті прибудовано дяконник і жертвник, бічні притвори з чотириколонними ганками й масивними трикутними фронтонами на фасадах. З заходу був прибудований притвор з двоярусною дзвіницею типу “четверик на четверику”, увінчаною наметом з маківкою. Знищено в 1930-х роках.

Літ.: [15, 216].

С. Розсішки Христинівського району.

172. Церква Св. Параскеви П'ятниці. Споруджена 1762 року, знищена 1934 року.

Дерев'яна тридільна, триверха церква збудована 1762 року коштом уманського

Південний фасад церкви.
Фото початку ХХ ст. За Г.Логвином

С. Пекарі Канівського району.

171. Введенська церква. Збудована 1766 року, знищена в 1930-х роках.

Дерев'яна тридільна триверха церква споруджена 1766 року. Всі її зруби гранчасті (у плані - прямокутники зі зрізаними зовнішніми кутами), увінчані восьмигранними двозаломними верхами. Для цієї невеликої церкви характерні значний нахил стін всередину і дуже розвинені карнизи зрубів і восьмимериків, що надає своєрідності силуетові будівлі. Зовні зруби й восьмирики верхів були ошальовані вертикально з нащільниками.

сотника Івана Гонти. Церква мала прямокутну в плані наву та гранчасті бабинець і вівтар. Всі зруби вінчалися восьмигранними верхами: нава - двозаломним, дуже оригінальної форми з двоярусним підбанником, а бабинець і вівтар - однозаломними. Характерними для цієї пам'ятки були маленькі розміри прямокутних вікон і, як наслідок, слабка освітленість напівтемного інтер'єру. Церква мала прямокутні в плані жертвник і дяконник обабіч вівтаря та притвор з заходу. Зруби й восьмирики верхів були ошальовані вертикально з нащільниками.

*Царські врата іконостаса.
Фото початку XX ст.
За Г.Логвином*

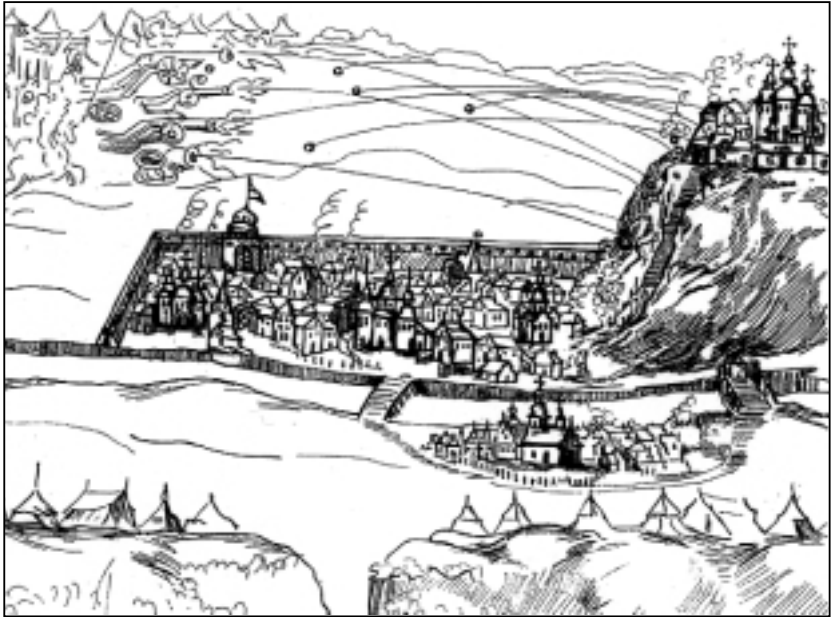
За характером архітектурних форм церква у Розсішках є проміжною ланкою між Наддніпрянською і Подільською школами монументальної дерев'яної архітектури. В інтер'єрі був різьблений позолочений іконостас шириною 8 метрів, лама-ного плану, створений одночасно з церквою. Знищено 1934 року.

Літ.: [12, 15, 40, 88].

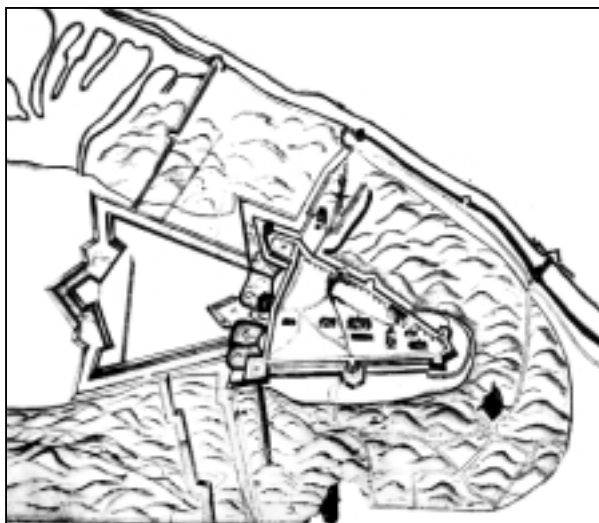
Чигирин.

173. Чигиринський замок (Богданова гора, Кам'яна гора). Споруджений у кінці XVI століття, перебудований у середині XVII століття, зруйнований 1678 року та протягом XIX століття.

Чигиринський замок заснував на пустому стародавньому городищі черкаський староста Олександр Вишневецький згідно з привілеєм польського короля Сигізмунда III від травня 1589 року. Місце для замку не випадково обрали на Кам'яній горі, що високо підноситься над рівнинною заболоченою заплавою річки Тясмин. Це була найвигідніша стратегічна позиція в цій місцевості. Згідно з люстрацією 1622

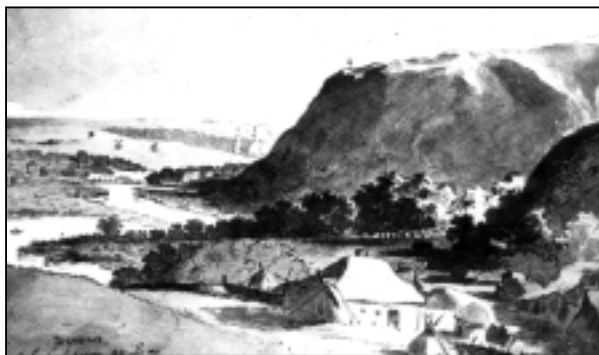
*Облога Чигирини. Малюнок з Літопису Самійла Величка.
Прорис Т.Бажанової*

План Чигиринського замку
П.Гордона 1678 р.

Фрагмент плану П.Гордона

Чигирин з Суботівського шляху.
Малюнок Т.Шевченка 1845 р.

року замок мав дерев'яну оборонну огорожу ("паркан з дубового дерева зроблений і добре побитий", тобто з дахом) та три дерев'яні башти, одна з яких була надбрамнаю.

Десять у 1630-х роках (точна дата не встановлена) з'явилися земляні укріплення бастіонного типу, що в плані мали форму трикутника, яка відповідала топографії плато на вершечку Кам'яної гори.

З 1648 року Чигиринський замок стає резиденцією гетьмана України Богдана Хмельницького. У зв'язку з такою драматичною зміною статусу замок постійно модернізували відповідно до вимог новочасної європейської фортифікації. Такі заходи, вірогідно, здійснював Богдан Хмельницький, а також, як свідчать документи, гетьман Петро Дорошенко, для якого Чигиринський замок теж був головною резиденцією. Проте досі не вдалося достовірно з'ясувати, коли саме замок отримав муровані укріплення - фази валів і бастіони староіталійської системи.

До нашого часу збереглися три вірогідні зображення чигиринського замку: це два топографічно точні плани, виконані 1678 року відомим інженером-фортифікатором Патріком Гордоном, а також малюнок "Штурм Чигирини 1678 року" з літопису Самійла Величка. Ці два документи подають досить модерний роз-

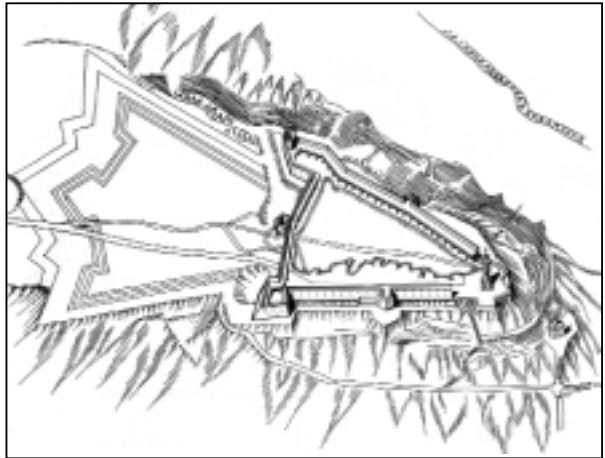
планувально-просторовий устрій замку: його обриси, близькі до трикутника, визначені конфігурацією Кам'яної гори, на якій він розташований. Замкові мури включали тенальний фронт на гірському шпилі, бастіони й рavelіни з напільного боку і по схилах гори. Оборонні огорожі були частково мурованими, частково - дерево-земляними. Посеред замкового подвір'я на шпилі гори містилася дерев'яна Миколаївська церква, така ж тридільна й триверха, як і в Чернігівському замку. Вона була головною містобудівною домікантою довкілля. На замковому подвір'ї розташовувалися численні одноповерхові будинки - коменданта, кордегардії, комори тощо. На плані П.Гордона позначено кілька дерев'яних башт без верхів, які поєднувалися з бастіонними укріпленнями й слугували, вірогідно, своєрідними бастеями, на верхніх помостах яких встановлювали гармати.

Навесні 1678 року П.Гордон запроєктував з напільного боку замку земляний кронверк (його в документах називали "Новим Верхнім городом") - укріплення бастіонного типу голландської системи. Він був збудований за чотири місяці.

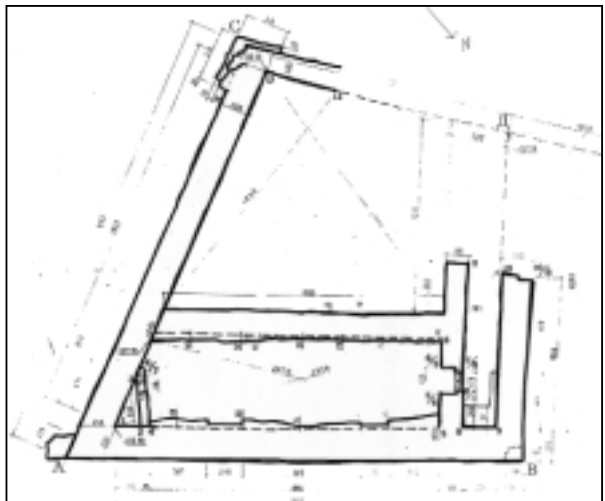
*План бастіону Дорошенка.
За С.Кілессо,
М.Андрущенком,
Т.Бажановою*

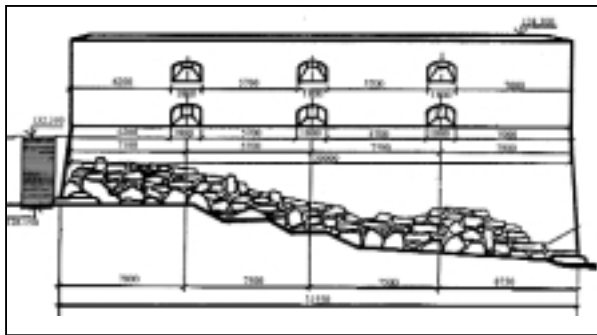

*Замчище.
Фото Г.Логвина 1952 р.*

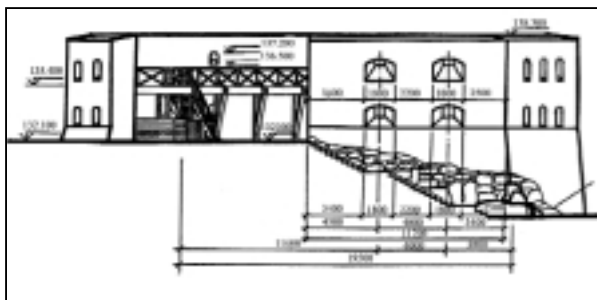

*Реконструкція замку.
За С.Кілессо, М.Андрущенком, Т.Бажановою*

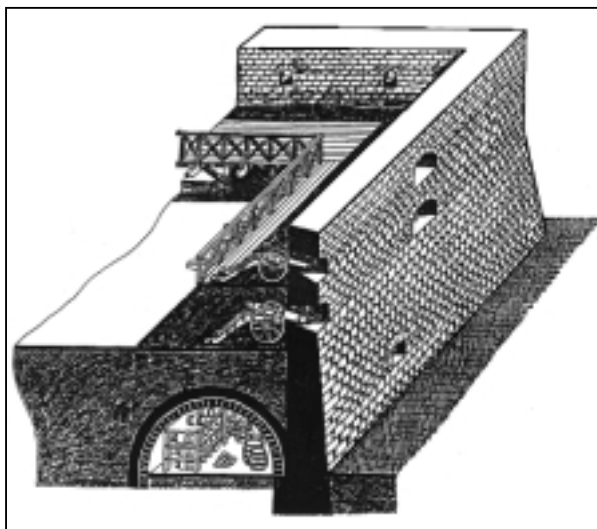

Фас бастиону Дорошенка.
Реконструкція С.Кілессо, М.Андрущенка,
Т.Бажанової

Проект відтворення бастиону Дорошенка.
За С.Кілессо, М.Андрущенком, Т.Бажановою

АксонOMETричний переріз бастиону Дорошенка.
За С.Кілессо, М.Андрущенком, Т.Бажановою

1676 року, після усунення від влади гетьмана П.Дорошенка, Чигирин утратив столичний статус. Чигиринський замок потерпів від турецької облоги влітку 1677 року, проте тоді туркам не вдалося його здобути. 8 липня 1678 року розпочалася нова турецька облога. Через місяць, 10 серпня, з огляду на неможливість утримати замок, П.Гордон уночі вивів з нього гарнізон і висадив у повітря пороховий погріб. Цим вибухом замок був зруйнований і вже більше ніколи не відновлювався.

Та найбільших руйнувань рештки замку зазнали протягом XIX століття, коли на Кам'яній горі влаштували виробництво млинових жорен з місцевого пісковика. Внаслідок цього зникла західна половина замкової території, оскільки в цьому місці гору понизили на декілька метрів. У 1989-1992 році українські археологи під керівництвом П.Горішнього виявили на Замковій горі рештки мурованого наріжного бастиону Дорошенка. Науковцями інституту НДІТІАМ (С.Кілессо, М.Андрущенко, Т.Бажанова, В.Ленченко, О.Кобенко) опрацьовано проект відтворення бастиону, який реалізується з 1995 року. Фрагментарне відтворення Чигиринського замку передбачене урядовою Програмою відтворення визначних пам'яток історії та культури.
Літ.: [74, 214, 217-219].

II. Слобожанщина

Харківська область

Належить до історичного регіону Слобожанщини, стало заселеного з другої половини XVII ст. Відповідно до цього найцінніші архітектурні пам'ятки датуються кінцем XVII - першою половиною XVIII століть й належать до стилів українського відродження і бароко. Пам'ятки стилевих епох класицизму, історизму і модерну представлені значним числом об'єктів. Стиль конструктивізму представлений небагатьма спорудами, які, проте, становлять універсальну історико-культурну цінність. В області під охорону держави взято 799 пам'яток, з яких 73 - національного значення. Відомо близько 300 нововиявлених пам'яток архітектури. До Списку історичних населених місць України увійшли: Балаклія, Богодухів, Валки, Вовчанськ, Зміїв, Золочів, Ізюм, Кегичівка, Красноград, Краснокутськ, Куп'янськ, Люботин, Мерефа, Харків, Чугуїв, Шарівка.

Харків.

174. Харківська фортеця. Споруджена в 1651-1655 роках, знесена в 1800-х роках.

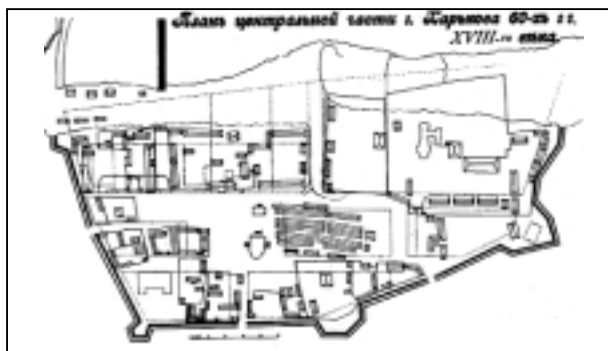
Харківська фортеця була споруджена на старому городищі між річками Лопанню й Харковом близько 1651-1655 років переселенцями під керівництвом осадчого Івана Каркача. Перша документальна згадка Харкова і його фортеці датована 1656 роком. Тоді в Харків був призначений воєвода Воїн Селіфонов, який намагався перебудувати укріплення, споруджені українцями раніше за креслеником чугуївського воєводи, але “по своєму ізвичаю”. Периметр цього укріплення становив трохи більше одного кілометра. Оборонну огорожу складав частокіл, дуже низький і ненадійний.

Згідно з описом 1663 року, Харківська фортеця, яку воєвода В.Селіфонов таки перебудував відповідно до тогочасних вимог, прийнятих у Московському царстві, була дерев'яною, чотирикутною в плані. Оборонна огорожа складалася частково з дубового тину з обламами і катками, а частково - з тарас. З напільного боку був викопаний рів. Фортеця мала три брами й десять дерев'яних рублених башт, укритих дракною. Відомі найменування деяких із них - Московська, Чугуївська, Вістова, Тайницька. Вони мали облами, тобто ярус бійниць, й наметові дахи. Висота башт становила від 3 до 13 метрів. До цього укріплення воєвода Василь Сухотін в середині 1660-х років прибудував нове “пригородне” укріплення, також прямокутне в плані, без башт, загальним периметром близько 500 метрів. Його стіною був дубовий частокіл з обламами, висотою до обламів 3 метри. Це було допоміжне укріплення, в якому викопали чотири колодязі “для осадного времени”. Таким чином система укріплень стала дводільною, при тому стара частина стала називатися Старим городом, а частина, прибудована Сухотіним - Острогом.

У 1686 році укріплення Старого города склалися з земляного валу й частоколу на ньому. Було дев'ять нових рублених башт, оскільки старі до того часу порозвалювалися. Нові башти стали значно вищими, сягаючи 16-17 метрів. Рів з напільного боку був укріплений дерев'яним частоколом. Острог же набув шість

*Харківська фортеця на початку XVIII ст.
Реконструкція В.Новгородова*

План Харківської фортеці 1760-х років

ним валом з бруствером і ровом. Він мав п'ять регулярних бастионів. Укріплення Острога також були модернізовані - тут замість дерев'яних башт з'явилися больверки - укріплення на кшталт нерегулярних, дещо примітивних бастионів.

У 70-х роках XVIII століття Харківська фортеця втратила військово значення. З огляду на це проектом регулярного перепланування міста, затвердженим 1786 року, була передбачена ліквідація фортечних валів і ровів. Судячи з плану Харкова 1804 року, виконаного архітектором П.Ярославським, на той час лінії укріплень вже були ліквідовані. Сьогодні в містобудівній структурі історичного середмістя Харкова колишня фортеця виділена розпланувально й топографічно - як високий пагорб над річкою, увінчаний Покровським собором.

Літ.: [220-223].

Загальний вигляд церкви.
Рисунок К.Сидорова
за фото 1880-х років

175. Миколаївська церква (стара). Збудована в 1764-1770 роках, зруйнована в 1886 році.

Мурована церква замість дерев'яної, яка згоріла 1733 року, була закладена на Миколаївському майдані в 1764, а освячена - в 1770 році. Вона була тридільною, триверхою, дуже схожою на Покровський собор у Харкові, збудований 1689 року і збережений донині. Вірогідно, майстрові Миколаївської церкви замовники вказали як зразок Покровський собор. Усі дільниці церкви гранчасті, увінчані двозаломними восьмигранними верхами, причому кожен верх мав по два світлових восьмигранника. Архітектурний декор фасадів - карнизи, перехоплені кільцями півколонки, віконні наличники тощо - ті ж самі, що і в Покровському соборі, виконані під впливом форм московської архітектури другої половини XVII століття. Бані, що він-

чали верхи, як свідчить панорама Харкова 1787 року, за формами були близькі до бань Покровського собору. Їх переробили під час добудови до церкви у 1833-1835 роках псевдоготичної трапезної: з'явилися трикутні фронтончики над кожною гранню восьмерика, плескаті форми бань і шпилі.

Церква була зруйнована 1886 року у зв'язку з будівництвом нового мурованого храму.

Літ.: [38, 220].

176. Миколаївська церква (нова). Споруджена 1887-1896 роках, знищена 1929 року.

Велика мурована церква була побудована на Миколаївському майдані замість зруйнованої старої церкви за проектом харківського єпархіального архітектора В.Х.Немкіна у формах неовізантійського стилю. Закладено її в 1887 році, а освячено - в 1896. Це був хрещато-баневий п'ятибанний храм, структура якого ускладнена наявністю низенького західного притвору з дзвіничкою та каплицями по кутах. Мурований з червоної цегли під розшивку, нетинькований, цей храм мав усі характерні риси неовізантійського стилю (з залученням елементів романського і неоросійського стилів) у цегляному виконанні, що так характерні для творчої манери В.Немкіна: візантійські аркатури, колонки з кубічними капітелями, вікна у вигляді біфоріїв і трифоріїв, орнаментальні смуги ширинок, поребрика, городків, масивні закомари й кокошники тощо. Особливо характерні ярусні бані: наріжні з восьмигранними світловими підбанниками (і такий само восьмирик дзвінички) та центральний 16-гранний. Усі бані ребристі, параболічних обрисів, що посилювало композиційну виразність споруди як архітектурної доміаннти.

Храм був висаджений в повітря вибухівкою в 1929 році.

Літ.: [15, 224].

Загальний вигляд церкви за фото початку XX ст.

Руїни церкви після вибуху. Фото 1929 р.

*Загальний вигляд церкви.
Рисунок К.Сидорова
за фото початку ХХ ст.*

177. Церква Різдва Христова. Збудована 1783 року, знесена в 1920-х роках.

Мурована церква збудована на місці попередньої дерев'яної й освячена 1783 року. 1801 року з заходу прибудовано теплу церкву з дзвіницею. 1860 року церкву було значно розширено прибудовою нової триярусної дзвіниці з двома теплими бічними вівтарями.

Церква належала до типу хрещатих, п'ятидільних, п'ятиверхих, з планом у формі рівнобічного грецького хреста й заокругленими формами. Всередині будівля у скруглених мурованих формах повторювала розпланувально-просторове вирішення дерев'яної хрещатої п'ятиверхої церкви. Підпружні арки на межі центрального і бічних компартиментів переходили у заломі сусідніх світлових восьмериків, зовні заокруглених. Центральний верх був значно вищим від бічних і мав два заломі.

Церкву знесли у середині 1920-х років. Її встиг дослідити С.Таранушенко. Літ.: [38, 220].

*Південний фасад церкви.
Фото Є.Редіна початку ХХ ст.*

Смт Балаклія.

178. Успенська церква. Збудована 1789 року, знесена в 1930-х роках.

Мурована двобанна з дзвіницею церква була зведена 1789 року. Основне ядро її було тридільним: прямокутна в плані, з заокругленими кутами нава, значно нижчі за неї видовжений прямокутний у плані бабинець та прямокутний вівтар з циліндричною апсидою. Наву вінчала масивна восьмигранна двозаломна баня, з дуже пластично

прорисованими елементами: заокругленими діагональними гранями нижнього восьмерика, його покриттям, верхнім світловим ліхтарем та маківкою. Вівтар також мав пластичне банясте покриття зі світловою банею. Бабинець був укритий дво-схилим дахом. З заходу до бабинця прилягала зведена одночасно з храмом двоарусна

дзвіниця, нижній ярус якої був четвериком зі зрізаними кутами, а верхній - циліндричний, увінчаний сферичною банею з люкарнами, ліхтарем і шпилем. Перед південним і північним входами до церкви були низенькі притвори.

Архітектурні форми храму свідчать про перехідну стилістику від бароко до класицизму: фасади декоровано пілястрами тосканського ордера, а також фільончастими пілястрами; застосовані класицистичні повні антаблементи, трикутні фронтони водночас із бароковими сегментними фронтонами, “вухастими” наличниками вікон й рустуванням наріжних полів стін.

Церква була знищена в 1920-х - 1930-х роках (точна дата не встановлена). Збереглися фотографії церкви, виконані професором Є.Редіним на початку ХХ століття до ХІІ археологічного з'їзду в Харкові.

Літ.: [225].

С. Берека Первомайського району.

179. Церква Різдва. Споруджена 1787 року, знищена у 1930-х роках.

Дерев'яна хрещата, п'ятидільна, триверха церква збудована з дуба в 1787 році. Належала до пам'яток Лиманської школи. Те, що на хрещатому плані були поставлені тільки три верхи, а не один чи п'ять, споріднює цю пам'ятку з церквою у Черкаському Бишкіні.

Усі п'ять зрубів - близькі до квадратів прямокутники зі зрізаними кутами. Північний і південний притвори значно нижчі від зрубів вітваря і бабинця, укриті вальмовими дахами. Вітвар і бабинець мали восьмигранні верхи, що зовні виглядали як двозаломні. Насправді в інтер'єрі верхи світлових

восьмериків вітваря і бабинця зашито плоскими плафонами. Центральний верх був тризаломним, значно вищим за бічні й дуже монументальних форм. Верхній ліхтар його глухий, відрізаний від верхньої піраміди плоским плафоном. Таке вирішення

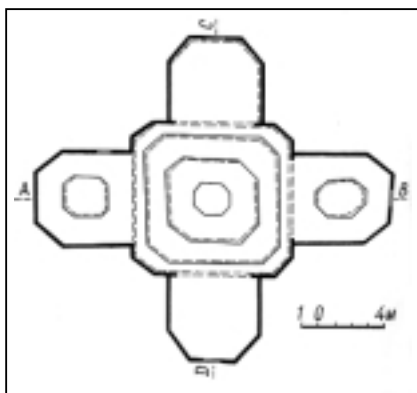
*Східний фасад церкви.
Фото Є.Редіна початку ХХ ст.*

*Південний фасад церкви.
Фото С.Таранушенка 1920-х років*

Поздовжній переріз.
За С.Таранушенком

План. За С.Таранушенком

всіх трьох верхів, на думку С.Таранушенка, котрий досліджував церкву в 1920-х роках, не було наслідком пізніших перебудов. Він вбачав у цьому індивідуальний почерк майстра. Зовні монументальність трьох верхів підкреслювали притвори, низенькі дяконник і жертвник, традиційні двоколонні ганки, маленькі розміри вікон, а також вертикальне з нащільниками шалювання зрубів і восьмимериків.

Церква знищена в 1930-х роках. Збереглися обмірні кресленики й фото, зроблені С.Таранушенком.

Літ.: [39, 94].

Валки

180. Благовіщенська церква. Побудована в 1821 році, знищена в 1930-х роках.

Мурована однобанна церква з дзвіницею побудована 1821 року. Хрещата, п'ятидільна, всі компартименти прямокутні в плані. До західного впритул прилягала зведена одночасно з храмом дзвіниця типу "четверик на четверику", увінчана чотиригранною банею сферичних обрисів зі шпилем. Рамена архітектурного хреста

Загальний вигляд церкви.
Фото початку ХХ ст.

були досить короткими й мали двосхилі дахи з масивними трикутними фронтонами на фасадах. Центральний четверик був децю вищим і ніс циліндричний світловий підбанник з масивною сферичною банею і маківкою. Архітектура храму витримана в стилістиці провінційного класицизму. Церква знищена у 1930-х роках.

Літ.: [226].

181. Церква Різдва Богородиці. Побудована у 1770-1778 роках. Знесена після 1922 року.

Мурована хрещата, п'ятидільна, п'ятиверха церква, збудована в 1770-1778 роках, мала заокруглені форми рамен. За типом була близькою до харківської церкви Різдва Христова. Стіни всіх компартиментів були однієї висоти і за допомогою заломів переходили у восьмигранні світлові підбанники. Усі п'ять верхів мали, окрім світлового підбанника, ще й світловий ліхтарик, завдяки чому інтер'єр храму був добре освітлений. Церква характеризувалася досить стрункими пропорціями.

Знищена в кінці 1920-х - на початку 1930-х років (точна дата не з'ясована). На початку 1920-х років церкву дослідив С.Таранушенко, котрий вважав її визначною пам'яткою архітектури Слобожанщини. На жаль, нам на разі не пощастило знайти зображення цієї церкви.

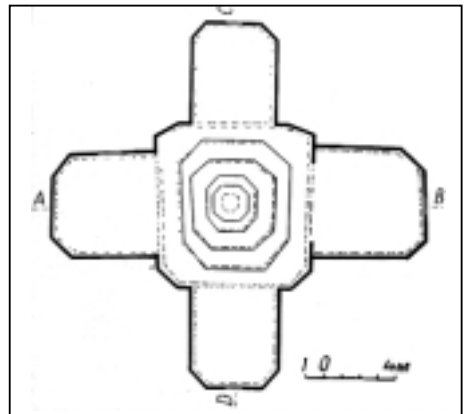
Літ.: [38, 227].

Загальний вигляд церкви з дзвіницею.
Фото 1920-х років

Поздовжній переріз.
За С.Таранушенко

План. За С.Таранушенко

**С. Верхній Бишкін
Первомайського району.
182. Михайлівська церква.** Споруджена 1772 року, знищена в 1930-х роках.

Дерев'яна хрещата, п'ятидільна, одноверха церква, споруджена з дубових брусів 1772 року, належала до найвизначніших пам'яток Лиманської школи. Всі п'ять зрубів у плані - прямокутники зі зрізаними кутами. Рамена хреста невисокі, укриті напівшпилястими дахами. Натомість центральний зруб мав п'я-

Інтер'єр. Фото 1920-х років

зрубів стін і заломів дещо огрубіли. Тоді ж змінено форму ліхтаря та влаштовано двоколонні ганки перед входами. Окремо від церкви у кінці XVIII - на початку XIX століть була поставлена дерев'яна восьмигранна триярусна дзвіниця.

У кінці 1920-х років церкву дослідив, обміряв і зафотографував С.Таранушенко. У 1930-х роках її знищили. Відтворення пам'ятки передбачено Програмою відтворення видатних пам'яток історії та культури України, яка затверджена Кабінетом Міністрів України 1999 року.

Літ.: [39, 42, 94].

С. Вільшана Двуріччянського району.

183. Покровська церква. Побудована 1769 року, знесена в 1930-х роках.

Мурована тридільна, одноверха церква збудована 1769 року. Вона мала восьмигранну наву й однакові шестигранні вітвар і бабинець. Нава увінчана дуже масивним двозаломним верхом з двома приземистими світловими восьмигранниками один над

*Загальний вигляд церкви.
Фото початку XX ст.*

тисаломний верх внутрішньою висотою 24 метри. Верх включав три світлові восьмигранники, які послідовно зменшувалися знизу догори. В інтер'єрі всі компартименти були об'єднані за допомогою триярусних фігурних арок-вирізів у кожній з широких граней центрального зрубу.

Первісно всі дахи були укріті гонтом. У середині XIX століття гонтове покриття замінили залізним. При цьому форми дахів

одним і масивною восьмигранною банею сферичних обрисів, увінчаною маленькою маківкою. В інтер'єрі бабинець і вітвар накріті зрізаними восьмигранними пірамідальними склепіннями, перехід до яких від стін здійснено за допомогою конічних пандативів. Зовні бабинець і вітвар накріті вальмовими дахами, спокійні форми яких підкреслювали монументальність верху.

Фасадний декор дуже схожий на декор харківських

Покровського собору й старої Миколаївської церкви: застосовано зубчасті карнизи, наріжні півколонки, віконні наличники, квадратні “ширинки” - все це свідчить про вплив декоративних прийомів російського зодчества. По горизонталі фасади поділено на два яруси широким антаблементом.

У першій половині XIX століття до нави з півночі й півдня прибудували прямокутні в плані притвори, оформлені в стилі класицизму.

За висновками С.Таранушенка, котрий досліджував цю пам'ятку у 1920-х роках, “у цілому вільшанська Покровська церква належить до пам'ятників, що в найчистішому вигляді відтворюють в цеглі план, форми і конструкції народних дерев'яних монументальних будов”. Церква була знищена в 1930-х роках.

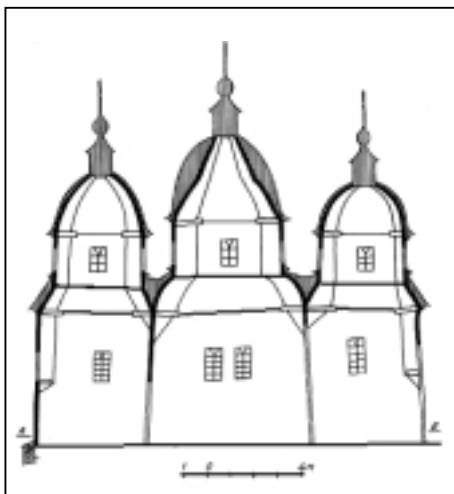
Літ.: [38].

184. Миколаївська церква. Зведена 1753 року, перебудована у 1870-х роках, знищена після 1930 року.

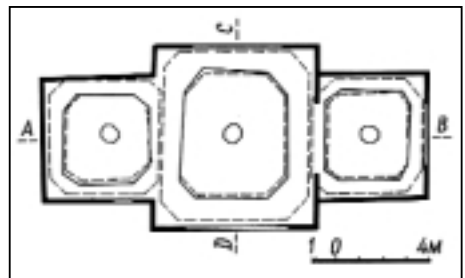
Дерев'яна тридільна, триверха церква збудована з дубових брусів 1753 року. В 1870-х роках церкву підважили й підвели під неї цегляний підмурок. Вона невеличка (довжина 16 метрів, внутрішня висота центрального верху 13 метрів), присадкуватих пропорцій. Всі три зруби прямокутні в плані, однієї висоти, при чому нава ширша за бабинець і вітвар. Зруби вітваря й бабинця на половині висоти переходили в шестигранні. Всі три зруби мали восьмигранні однозаломні верхи з масивними світловими восьмириками й банями шоломовидних обри-

Загальний вигляд церкви.
Фото С.Таранушенка 1930 р.

Поздовжній переріз.
За С.Таранушенком

План. За С.Таранушенком

сів. У 1870-х роках перед входами були прибудовані двоколонні ганки. А в 1911-1913 роках до церкви з трьох боків прибудували великі притвори, причому західний сполучив церкву з дзвіницею.

У 1930 році церкву дослідив і обміряв С.Таранушенко. Вона була знищена в 1930-х роках.

Літ.: [39].

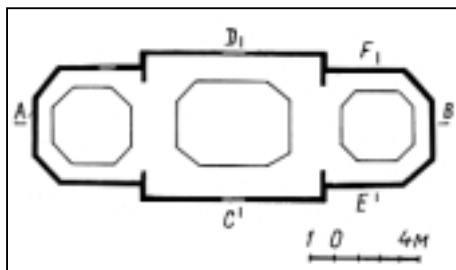
С. Гаврилівка Барвінківського району.

185. Церква Різдва. Збудована 1789 року, знищена після 1930 року.

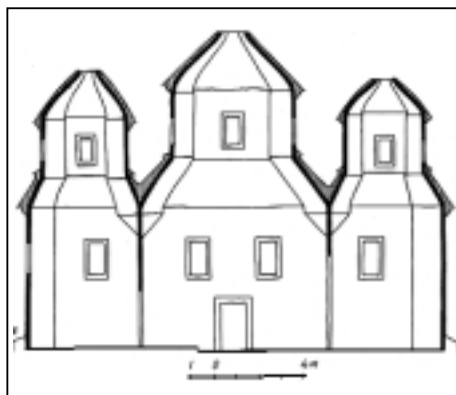
Дерев'яна тридільна, триверха церква споруджена з дуба 1789 року. Вона невеличка (довжина 18,5 м, висота центрального верху в інтер'єрі 13,5 м), мала унікальний план з прямокутною навою, витягнутою в напрямку захід-схід, та гранчастими вітварем і бабинцем. Усі зруби однієї висоти, мали масивні восьмигранні двозаломні верхи, увінчані глухими ліхтарями з маківками. Дахи простих наметових обрисів первісно були вкриті, вірогідно, дерев'яними тертицями, які у XIX столітті замінили бляшаним покриттям. Зруби ошальовано вертикально з нащільниками. Перед входами були традиційні для Слобожанщини двоколонні ганки. У другій половині XIX століття до бабинця добудували притвор, що сполучив церкву з дзвіницею.

Загальний вигляд церкви.
Фото С.Таранушенка 1930 р.

План. За С.Таранушенком

Поздовжній переріз.
За С.Таранушенком

С. Гусарівка Балаклійського району.

186. Троїцька церква. Побудована не пізніше 1690 року, перенесена на нове місце 1782 року, знищена після 1914 року.

Дерев'яна тридільна церква була споруджена не пізніше 1690 року в с.Шебелінці. 1782 року продана і перевезена у с.Гусарівку. Первісно могла мати один чи три верхи. Церква була дуже маленька, з внутрішньою висотою центрального верху 12,5 м. Нава прямокутна в плані, а нижчі й вужчі за неї вівтар і бабінець - гранчасті. Вони були накриті двосхилими дахами. Нава мала восьмигранний двозаломний верх зі стрімкими прямолінійними формами дахів, які спершу були вкриті дерев'яною драпкою або тертицями.

Протягом XIX століття церква зазнала значних перебудов. Її підважили й поставили на цегляний підмурок. До нави з півночі й півдня прибудували прямокутні в плані притвори з чотириколонними класицистичними ганками й трикутними фронтонами на фасадах. При цьому в північній і південній стінах нави прорізали великі аркові отвори. У кінці XIX століття задля розширення церкви розібрали бабінець, зробивши натомість велику західну прибудову.

Церкву в 1914 році дослідив, обміряв і зафотографував С.Таранушенко. Він так оцінив її історико-архітектурну цінність: "Церкву в Гусарівці можна розглядати як типову пам'ятку скромної сільської народної монументальної архітектури. У вигляді її центральної дільниці збереглися елементи слобожанського будівництва кінця XVII століття". Точна дата знищення церкви не встановлена.

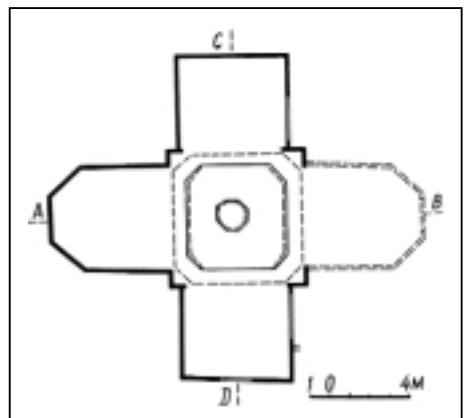
Літ.: [39, 94, 228, 229].

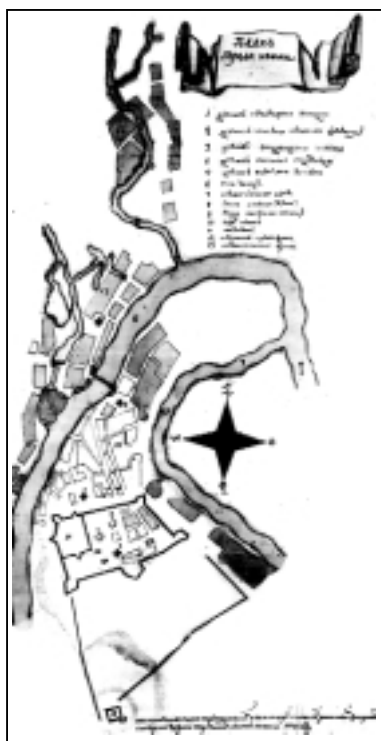
Загальний вигляд церкви зі сходу.
Фото С.Таранушенка 1914 р.

Поздовжній переріз.
За С.Таранушенком

План. За С.Таранушенком

План Ізюма 1774 р.

Ізюм.

187. Ізюмська фортеця. Споруджена у 1681-1682 роках, зруйнована на початку XIX століття.

Укріплене поселення на місці теперішнього Ізюма було засновано на “Ізюмському шляху”, яким татари вдиралися на Лівобережну Україну, біля традиційних татарських бродів на річці Сіверський Донець. У другій чверті XVII століття тут на горі Крем’янець, що панує над долиною при впадінні в Сіверський Донець лівобережних притоків - річок Великого Ізюма і Малого Ізюмця, було невелике укріплення, так званий Ізюмський окоп, де стояли сторожі проти татар - Путивльська і Валуйська. 1663 року тут, окрім станичників, уже було якесь постійне населення. Виникнення міста пов’язане з іменем балаклійського козацького полковника Якова Чернігівця, котрий близько 1673 року заснував тут укріплене поселення, назване Ізюмом - за назвою річки.

У 1681-1682 роках з ініціативи харківського козацького полковника Григорія Донця-Захаржевського на мису правого берега Сіверського Дінця у завороті річки спорудили нову велику фортецю, що прилягала до північного

схилу Крем’янця. Ці природні перешкоди добре захищали Ізюмську фортецю звідусіль - річища з трьох боків і з четвертого - гора, на якій лишився сторожовий острів.

У плані фортеця мала форму неправильного п’ятикутника, витягнутого з заходу на схід. Вона мала п’ять наріжних бастионів - Червоний, Торський, Високий, Донецький і Цареборисівський та п’ять брам з надбрамними рубленими баштами й мостами - Цареборисівську, Торську, Донецьку, Московську й безіменну. Оборонна

План укріплень Ізюма 1760-х років

огорожа складалася з земляних валів, укріплених паллями, й ровів. У північно-західній частині фортеці була прямокутна в плані внутрішня цитадель, де містилися головні полкові установи. Вона мала земляні укріплення. На вершечку гори Крем’янець було укріплення у вигляді прямокутного земляного редута з чотирма наріжними бастионами. Від нього до двох наріжних бастионів фортеці

спускалися земляні вали з дерев'яними палісадами. Таким чином оборонними укріпленнями було охоплено величезну територію.

Фортеця мала досить щільну, регулярно розплановану забудову з п'ятьма поздовжніми й шістьма поперечними вулицями. Фортеця чітко поділялася на житлову й громадську зони, причому остання прилягала до цитаделі. Центром громадської зони був мурований Спасо-Преображенський собор, зведений в 1685-1688 роках посеред регулярно розпланованого майдану.

Ізюмська фортеця потерпіла від пожежі 1717 року, після чого її відновили. Укріплення стали суто земляними, з регулярніших обрисів бастіонами, з валами правильних профілів, що мали берму, бруствер, валганг, апарелі тощо.

У кінці XVIII століття Ізюмська фортеця втратила стратегічне значення й на початку XIX століття її укріплення були ліквідовані при переплануванні міста на засадах класицистичної регулярності.

Літ.: [41, 221-223, 230, 231].

188. Іконостас Спасо-Преображенського собору. Створений 1765 року, знищений у 1929-1931 роках.

Різьблений позолочений іконостас собору встановлено в 1765 році. Вирішений у бароковій стилістиці, з дуже пишним різьбленням, він був потужним декоративним акцентом у білому інтер'єрі храму. Іконостас займав усю широчінь нави, а його верхняк підносився вище пандативів, сягаючи вершини першого залому центрального верху. Основою симетрично-вісьової композиції був ритм трьох аркових дверей - царських і дияконських, аркові обриси яких підхоплював празниковий ряд. Вище, в апостольському ряді, цей ритм змінювався спокійнішими окресленнями, переходячи в зовсім спокійну симетричну криву, що завершувала ряд пророків. У багатьох тогочасних українських іконостасах Києва й Лівобережжя динамічність форм наростає знизу вгору. В Ізюмському іконостасі, навпаки, чим вище розташований ярус, тим спокійніша його пластика.

Цей іконостас неушкодженим перетривав варварську перебудову собору в 1902-1903 роках. Собор відібрали у віруючих 1929 року й передали під міську бібліотеку. Звісно, більшовицька влада не могла залишити в бібліотеці іконостас. Але з ініціативи директора місцевого музею І. Сібільова міська рада спершу була ухвалила зберегти іконостас, перемістивши його до іншого приміщення. Оскільки музей таких приміщень не мав, демонтовані фрагменти іконостасу склали у двох крамницях на базарі (!). До речі, у деяких тогочасних документах ті крамниці називають просто "хлівами". У грудні 1930 року за розпорядженням заступника голови міськради Красно-

*Іконостас собору.
Фото початку ХХ ст.*

кутського одну з цих крамниць передали під склад сільськогосподарських машин, а фрагменти іконостасу поскидали просто неба на господарському дворі міськради. Краснокутський наказав завгоспові міськради порубати і спалити їх, проте той не послухався. У кінці 1930 року І.Сибільов звернувся з цього питання до Народного комісаріату освіти УСРР, до Робітничо-селянської інспекції, а також в місцеву газету “Соціалістичний наступ”. На початку 1931 року Народний комісаріат освіти написав у цій справі до Ізюмської міськради, яка зухвало відповіла харківському (тоді столичному) відомству буквально таке: що “ніяких приміщень для схоронення пам’ятки не дасть”, бо “вважає пам’ятку цінною лише для Укрнауки (це мало розшифруватись як українська наука - прим. автора), річчю, яка ніякої користі в соціалістичному будівництві не приносить”. “А в зв’язку з цим міськрада відмовляється від будь-якого сприяння до вивозу чи охорони іконостасу і, навіть, вести листування з Комісаріатом з цього приводу”. Цього листа підписали заступник голови міськради Старченко і заступник голови культурної секції (!) Бердичевський. Як бачимо, в Ізюмі службовці міськради більш адекватно розуміли політику Комуністичної партії (більшовиків) у цих питаннях, ніж високі посадовці у Харкові, що й підтвердив подальший хід подій.

Так був утрачений один з найкращих барокових іконостасів Слобідської України.
Літ.: [15, 18, 40, 230].

*Загальний вигляд церкви.
Рисунок К.Сидорова
за фото початку ХХ ст.*

С. Куряжанка Дергачівського району.

189. Церква Св. Юрія Курязького монастиря.

Збудована 1709 року, знищена в 1920-х роках.

Курязький Спасо-Преображенський чоловічий монастир засновано 1663 року за сприяння харківського полковника Г.Донця-Захаржевського над річкою Куряж за 10 кілометрів на захід від Харкова. Спершу всі будівлі були дерев’яними. У кінці XVII століття в монастирі розпочалося муроване будівництво. 1762 року збудовано мурований Спасо-Преображенський собор. Під час секуляризації монастирських маєностей в 1778 році монастир закрили і в 1793 році розмістили тут лазарет. 1796 року за клопотанням генерал-губернатора А.Леванідова монастир відновлено.

Церква Св. Юрія була найдавнішим мурованим однобанним храмом на Слобожанщині. Її розпочали будувати в 1690-х роках, а освятили 1709 року. Вона тридільна, одноверха, двоповерхова. У верхньому ярусі була холодна церква, а в нижньому - тепла трапезна церква, бабинець якої продовжувався на захід як трапезний зал. Відтак церква мала прямокутні наву й бабинець та прямокутний заокруглений вівтар. Нава була вищою за вівтар і бабинець. Її стіни заломом переходили у світловий восьмимерик, перекритий гранчастою банею. На фасаді їй відповідав другий залом, на якому був поставлений глухий ліхтар з маківкою. Фасадний декор був дуже стриманим і лаконічним. Протягом XIX століття до церкви були зроблені різні прибудови. Знищено в кінці 1920-х років.

Літ.: [38].

190. Онуфріївська церква Курязького монастиря. Побудована в 1750-1753 роках, знищена в 1920-х роках.

Мурована церква збудована в 1750-1753 роках. Тридільна, одноверха, з восьмигранною навою і прямокутними вівтарем і бабинцем. Всі компартменти однієї висоти. Нава заломом переходила в масивний світловий восьмимерик, який, вірогідно, первісно мав високе багатоярусне вінчання. Унаслідок капітального ремонту 1799 року баня дістала восьмилопате склепіння й плескате шоломовидне завершення. Зруйновано наприкінці 1920-х років.

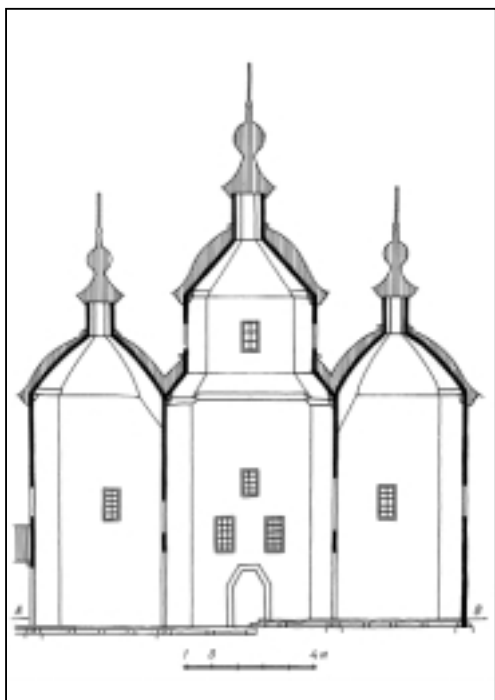
Літ.: [38].

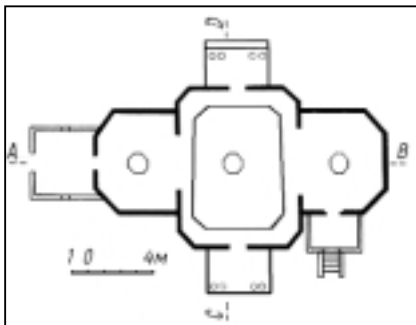
*Загальний вигляд церкви.
Рисунок К.Сидорова за фото початку XX ст.*

Загальний вигляд церкви.
Фото С.Таранушенка 1920-х років

Поздовжній переріз.
За С.Таранушенком

План. За С.Таранушенком

С. Левківка Ізюмського району.

191. Михайлівська

церква. Споруджена 1778 року, розібрана після 1930 року.

Дерев'яна тридільна церква, збудована 1778 року, належить до групи триверхих з розвинутим центральним верхом і недорозвинутими верхами бабинця і вівтаря. Всі три зруби гранчасті (прямокутники зі зрізаними зовнішніми кутами), однієї висоти. Нава мала двозаломний восьмигранний верх з глухим ліхтариком, а бабинець і вівтар - однозаломні верхи, без світлових восьмериків і з глухими ліхтариками. Всі три ліхтарі увінчані пластичними маківками. До зрубів стін прилягали пізнішого походження низенькі зруби паламарні й трьох притворів перед входами.

У кінці 1920-х - на початку 1930-х років церкву дослідив, обміряв і зафотографував С.Таранушенко. Невдовзі після того її розібрали.

Літ.: [39].

С. Лиман Зміївського району.

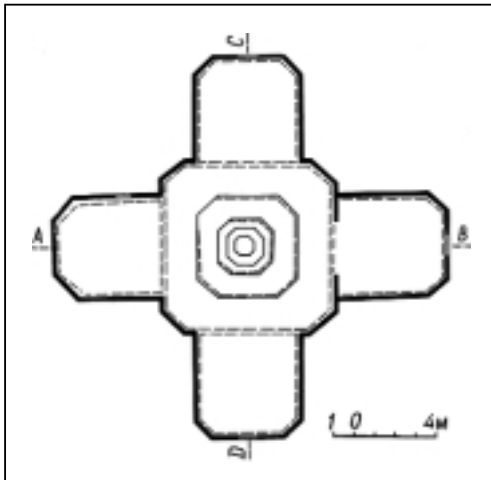
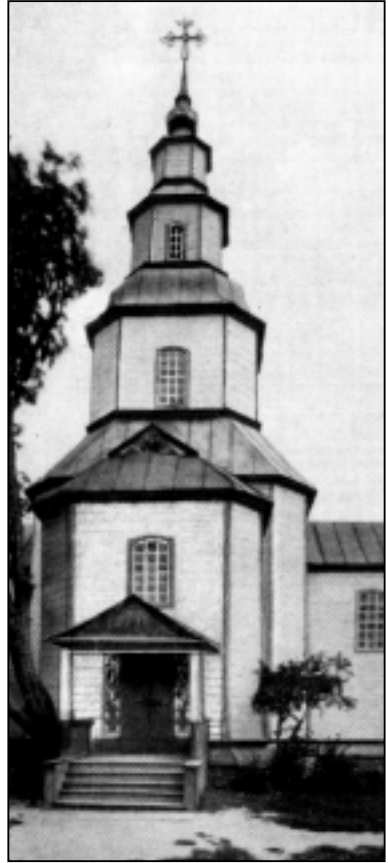
192. Хрестоздвиженська церква. Побудована 1805 року, знищена після 1930 року.

Дерев'яна хрещата, п'ятидільна, одноверха церква побудована з дубового і соснового бруса в 1805 році (джерела подають також інші дати - 1806 та 1807 роки). Це - наймолодша церква Лиманської школи. Збудував її той самий майстер, котрий звів Михайлівську церкву в Лимані. Ймовірно, Михайлівська церква слугувала зразком для Хрестоздвиженської.

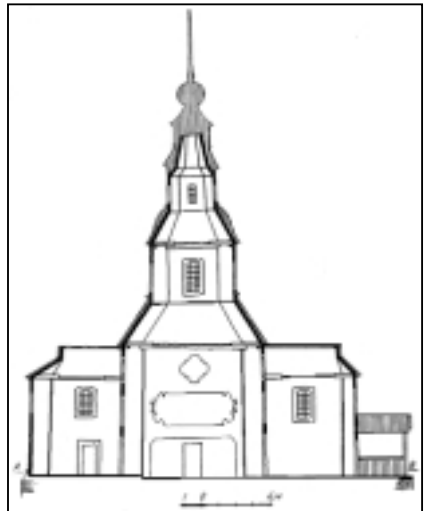
Усі компартименти гранчасті (у плані - прямокутники зі зрізаними зовнішніми кутами). Рамена хреста нижчі й вужчі за центральний об'єм, покриті напівшипялестими дахами. Центр увінчано чотиризаломним верхом пластичних обрисів із двома світловими восьмериками та глухим ліхтарем угорі. В інтер'єрі всі зруби були просторово об'єднані триярусними фігурними арками-вирізами. Церква мала двоколонні ганки перед кожним входом. У 1920-х роках її дослідив, обміряв і зафотографував С.Таранушенко. Десь після того її знищили (точна дата не з'ясована).

Літ.: [39].

*Фрагмент західного фасаду церкви.
Фото С.Таранушенка 1920-х років*

План. За С.Таранушенком

*Поздовжній переріз.
За С.Таранушенком*

193. Михайлівська церква. Зведена 1798 року, знищена в 1930-х роках.

Дерев'яна хрещата, п'ятидільна, одноверха церква збудована 1798 року з дубових брусів на цегляному підмурку. Належала до найкращих пам'яток Лиманської школи. Всі її зруби мали характерну для Лиманської школи форму: у плані це прямокутники зі зрізаними зовнішніми кутами, причому центральний зруб значно ширший і вищий за бічні. Рамена покриті напівшпилястими дахами. Центр мав чотиризаломний верх з двома світловими восьмериками, ліхтарем і маківкою. Дуже характерні барокові за пластикою обриси дахів на восьмериках (первісно були укриті гонтом), а також вигадливих форм триярусні арки-вирізи в інтер'єрі храму. Завдяки ним досягалася єдність внутрішнього простору. Біля вівтарного зрубу тулилася маленька паламарня, а перед трьома входами були влаштовані двоколонні ганки.

У 1920-х роках церкву дослідив, обміряв і зафотографував С.Таранушенко. Знищили її в 1930-х роках.

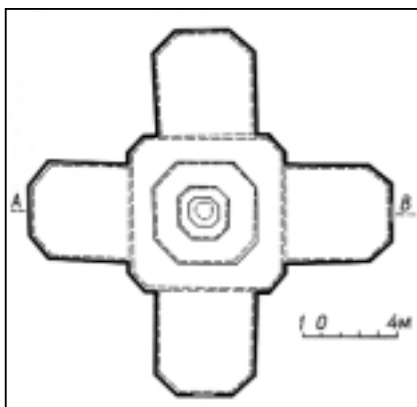
Літ.: [39, 42].

Загальний вигляд церкви зі сходу.
Фото С.Таранушенка 1920-х років

Поздовжній переріз.
За С.Таранушенком

План. За С.Таранушенком

С. Писарівка Золочівського району.

194. Покровська церква. Збудована 1823 року, згоріла у 1994 році.

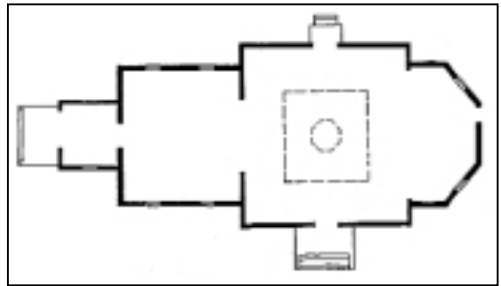
Дерев'яна тридільна одноверха церква збудована в 1823 році, перебудована в 1868 році. Нава і бабинець квадратові в плані, віттар гранчастий, дуже короткий. Бабинець і віттар нижчі від нави, накриті спадистими дахами. Нава мала трикутні фронтони по осі кожного фасаду й була накрита стіжковим верхом, якому зовні відповідав невисокий наметовий чотирихилий дах з переломом, увінчаний восьмигранною маківкою. До бабинця з заходу була прибудована двоярусна дзвіниця типу "восьмерик на четверику", увінчана стрімким наметом з маківкою. Перед входами були двоколонні ганки. Вікна мали характерні наличники, що, як і фасадні членування нави, імітували форми декору мурованої споруди неоросійського стилю.

Церква була пам'яткою архітектури місцевого значення (охоронний № 545-Ха). Згоріла в 1994 році. Зберігся її проект реставрації.

Літ.: [232].

*Загальний вигляд церкви.
Зображення 1980-х років*

План церкви

С. Протопопівка Балаклійського району.

195. Катерининська церква. Споруджена 1796 року, добудована 1822 року, знищена після 1930 року.

Дерев'яна тридільна одноверха церква збудована з дубових брусів 1796 року. Мала прямокутні в плані бабинець і наву та гранчастий віттар, при чому нава була вищою і ширшою за інші зруби. Віттар був перекритий п'ятихилим наметом, бабинець - двоххилим наметом. Бабинець і віттар мали двоххилі дахи, а наву вінчав дуже масивний восьмигранний тризаломний верх з двома

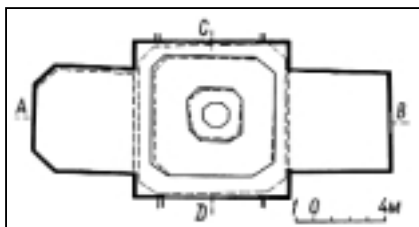
*Південний фасад церкви.
Фото С.Таранушенка 1920-х років*

світловими восьмиками. Другий залом мав виразно банясті обриси, у чому С.Таранушенко вбачав своєрідну данину тогочасній класицистичній моді.

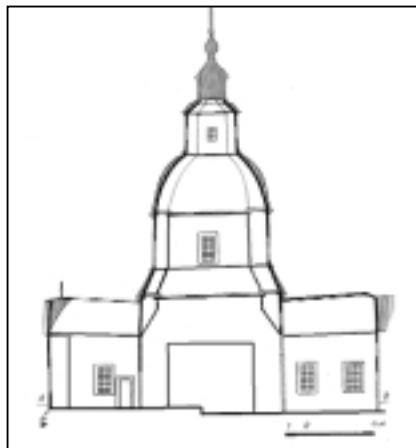
Церкву перебудовували в 1822 та 1864 роках. Під час останньої перебудови з півдня і півночі до нави прибудували притвори з чотириколонними портиками й фронтонами на фасадах. До бабинця добудували притвор, який сполучив церкву з двоярусною класицистичною дзвіницею типу “четверик на четверику”. Перед західним фасадом дзвіниці також влаштували чотириколонний портик з фронтоном.

Церкву в 1920-х роках дослідив, обміряв і зафотографував С.Таранушенко. Зруйнували її в 1930-х роках.

Літ.: [39].

План. За С.Таранушенком

Поздовжній переріз.
За С.Таранушенком

С. Савинці Балаклійського району.

196. Вознесенська церква. Побудована 1779 року, знищена в 1930-х роках.

Дерев'яна тридільна, одноступенчата церква була збудована 1779 року і протягом XIX століття зазнала втрат і перебудов. Первісно церква мала прямокутний бабинець і гранчасті наву й вівтар (у плані - прямокутники зі зрізаними зовнішніми кутами). Всі зруби мали однакову висоту. Наву вінчав восьмигранний верх, кількість заломів у якому нам невідома. Протягом другої половини XIX століття церква втратила восьмирик верху, замість якого при перебудові зробили низенький восьмиричок, накритий восьмигранним наметом з глухим ліхтариком і цибулястою маківкою. До

Північний фасад церкви.
Фото Є.Редіна початку XX ст.

нави з двох боків прибудували рівновисокі їй бічні притвори, внаслідок чого структура храму стала хрещатою п'ятидільною. Бабинець видовжили й прибудували до нього високу триярусну дзвіницю типу “восьмерик на четверику”, увінчану типово російським шатром з маківкою. Характерною деталлю стали спарені й одинарні неоготичні вікна стрілочастих обрисів.

Церкву зафотографував на початку XX століття професор Є.Редін. Знищили її в 1930-х роках.

Літ.: [233].

197. Успенська церква та дзвіниця. Побудовано 1793 року, знищено у середині XX століття.

Муровану однобанну церкву збудовано в 1793 році. Належала до рідкісного на Слобожанщині, та й в Україні загалом, архітектурного типу простого тетраконха. Мала центричну хрещату п'ятидільну структуру, пластично окреслений чотирипелюстковий план. Центральний розпланувальний четверик не був виявлений у зовнішніх об'ємах, а баня виростала прямо з об'єму чотирьох екседр, накритих спадистим дахом. Циліндричний світловий підбанник ніс параболічних обрисів баню зі світловим ліхтарем і маківкою. Зовні стіни екседр членовано пілястрами й прорізано вікнами у два яруси: круглими - у верхньому ярусі, а прямокутними, із сегментними перемичками - у нижньому.

З заходу від церкви, окремо від неї, стояла невисока двоярусна дерев'яна дзвіничка типу "восьмерик на восьмерику", збудована у першій половині XIX століття.

Церкву разом із дзвіницею зафотографував на початку XX століття професор С.Редін. Знищили їх у 1930-х роках.

Літ.: [74, 111, 234].

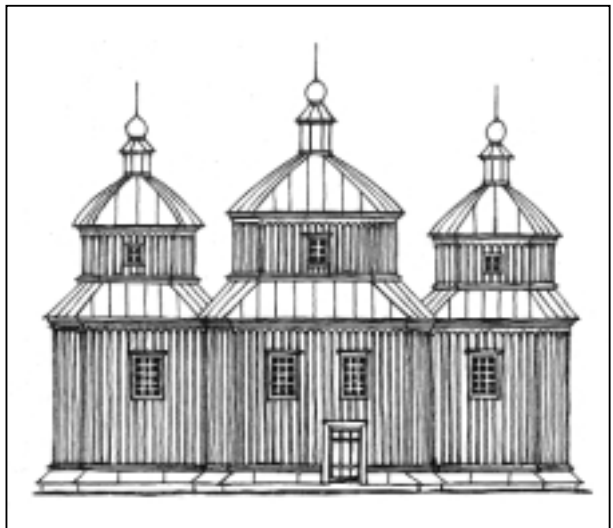

*Загальний вигляд церкви з дзвіницею.
Фото Є.Редіна початку XX ст.*

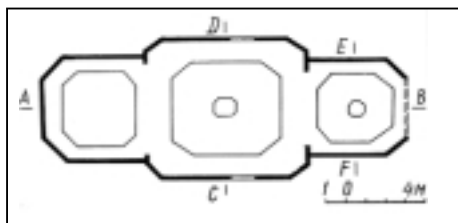
**С. Солоницівка
Дергачівського району.
198. Миколаївська церква.** Збудована 1789 року, знищена після 1930 року.

Дерев'яна тридільна, триверха церква побудована 1789 року, тобто одночасно з церквою в сусідньому селі Гаврилівці. Обидві церкви мають багато спільних рис, що свідчить про їх належність до витворів однієї групи майстрів, а можливо - й однієї артілі.

Церква маленька, присадкувата. Її загальна довжина 18 м, внутрішня висота центрального верху -

*Північний фасад церкви.
Рисунок В.Самойловича
за матеріалами С.Таранушенка*

План. За С.Таранушенком

трохи менше 12 м. Всі три зруби церкви рівновисокі. В плані це прямокутники, витягнуті в напрямку захід-схід, зі зрізаними зовнішніми кутами, завдяки чому утворилися гранчасті компартименти. Нава трохи ширша за вітвар і бабинець. Усі три зруби увінчані масивними восьмигранними двозаломними верхами з глухими ліхтарями й маківками. Дахи й бані мали прямолінійні обриси, що свід-

чить про первісне їх покриття дерев'яною дранкою або тертицями. Зруби стін і восьмигранники були ошальовані вертикально з нащільниками й підкарнизною аркатурою.

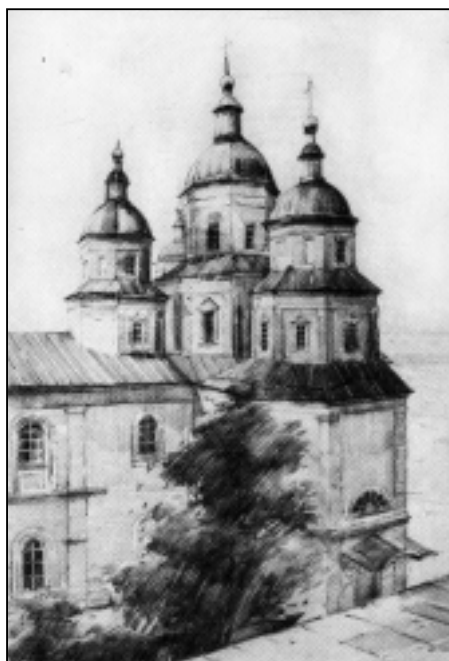
Церкву в 1930 році дослідив і обміряв С.Таранушенко. Невдовзі після того її знищили.

Літ.: [39, 94].

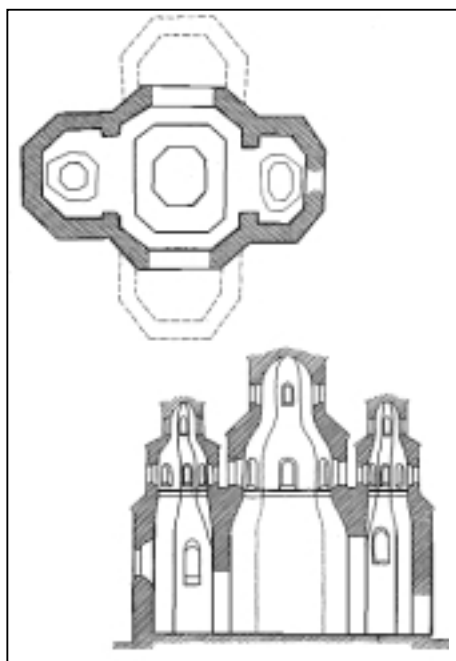
Смт Хорошеве Харківського району.

199. Вознесенський собор Хорошівського монастиря. Споруджено в 1754-1759 роках, перебудовано в 1835-1837 роках, знищено у другій чверті ХХ століття.

Хорошівський Вознесенський жіночий монастир заснувала громада черниць із Правобережжя у середині ХVІІ століття на правому березі річки Уди на давньому городищі біля села Хорошеве. Спершу всі споруди були дерев'яними. Їх знищила пожежа 1744 року.

Загальний вигляд собору.
Рисунок К.Сидорова
за фото початку ХХ ст.

План і поздовжній
переріз собору.
За С.Таранушенком

Мурований тридільний триверхий собор закладено замість дерев'яного попередника 1754 року, а освячено 1759 року. За архітектурним типом був близький до харківських Покровського собору й старої Миколаївської церкви. Собор мав восьмигранну наву й гранчасті вітар і бабінець, причому вітар значно коротший за бабінець. Усі компартименти мали двозаломні восьмигранні верхи, аналогічні харківській Миколаївській церкві. Декор фасадів був дуже скромний і лаконічний, обмежувався наріжними лопатками, простими карнизами й віконними наличниками.

У 1835-1837 роках з півночі й півдня до восьмигранної нави прибудували бічні рамена, влаштовані так, як бабінець, і з такими ж двозаломними верхами. Внаслідок цього собор із тридільного тривершого перетворився на хрещатий, п'ятидільний, п'ятиверхий. У середині XIX століття до собору прибудували двоповерхову трапезну в пізньокласицистичних архітектурних формах.

Собор був знищений в період між 1928-1940 роками (точна дата не встановлена). Збереглися тільки фотографії, рисунок і схематичні обміри С.Таранушенка. Від монастирського комплексу збереглися Михайлівська церква, будинок ігумені, огорожа (всі - XIX століття).

Літ.: [38].

С. Червоний Оскіл Ізюмського району.

200. Миколаївська церква. Збудована 1799 року, знищена після 1930 року.

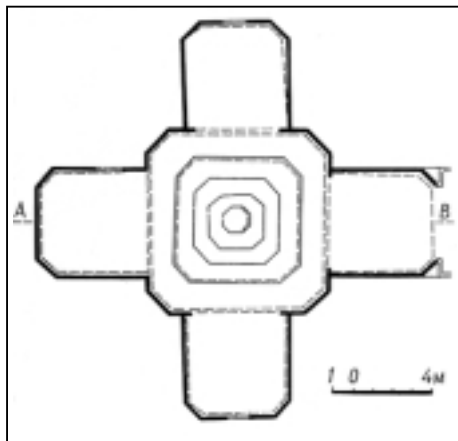
Дерев'яна хрещата, п'ятидільна, одноверха церква поставлена з пиляних дубових брусів на цегляному підмурку в 1799 році. Належить до пам'яток Лиманської школи. За характером архітектурних форм дуже схожа на Михайлівську церкву у Верхньому Бишкіні.

Усі зруби в плані - квадрати зі зрізаними зовнішніми кутами. Центральний зруб вищий і ширший за рамена хреста. Ці рамена накріті напівшпилястими дахами. Центральний зруб ніс високий восьмигранний чотиризаломний верх, особливість якого полягала в тому, що він включав чотири світлові восьмигранники, що послідовно зменшувалися знизу догори. Великі прямокутні вікна прорізані в широких їх гранях, орієнтованих по сторонах світу. Дахи рамен і восьмигранників верху мали прямолінійні геометриззовані обриси.

*Загальний вигляд церкви.
Фото С.Таранушенка
1920-х років*

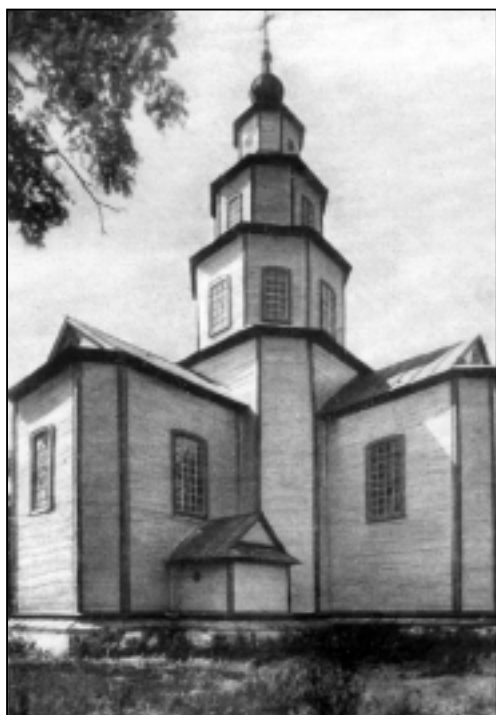
Церкву в 1920-х роках дослідив і обміряв С.Таранушенко. Знищена вонадесь після 1930 року (точна дата не встановлена).
Літ.: [39].

План. За С.Таранушенком

Поперечний переріз.
За С.Таранушенком

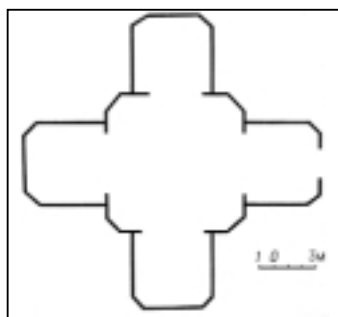

Загальний вигляд церкви.
Фото С.Таранушенка 1920-х років

201. Церква Різдва Богородиці.

Споруджена 1799 року, знищена в 1930-х роках.

Дерев'яна на цегляному підмурку хрещата п'ятидільна одноверха церква збудована 1799 року одночасно з Миколаївською церквою і належить до пам'яток Лиманської школи. Проте характер її архітектурних форм дещо відмінний від Миколаївської церкви.

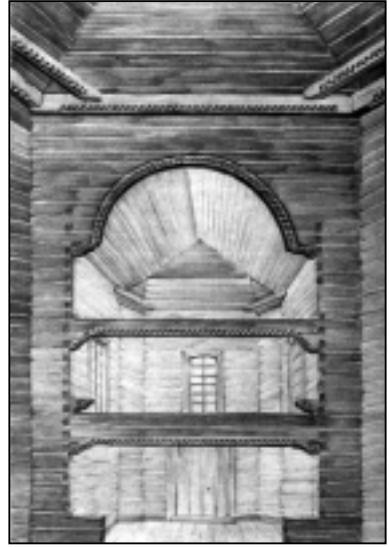

План. За С.Таранушенком

Усі зруби в плані - квадрати зі зрізаними зовнішніми кутами. Центральний зруб вищий і ширший за рамена. Рамена мали напівшпилясті дахи, а центр - чотиризаломний верх, що відрізнявся від верху Миколаївської церкви значно стрункішими пропорціями, меншою висотою і наявністю тільки трьох світлових восьмериків.

Церкву в 1920-х роках дослідив і зафотографував С.Таранушенко. Зничили її в 1930-х роках.

Літ.: [39].

*Интер'єр.
Рисунок К.Сидорова за
фото С.Таранушенка*

С. Черкаський Бишкін Зміївського району.

202. Троїцька церква. Збудована 1751 року. Знищена після 1930 року.

Дерев'яна церква, збудована 1751 року, була найстаршою пам'яткою Лиманської школи. Вона поставлена на цегляному підмурку з дубових брусів. Верхи бабинця і вітваря зроблені з соснових брусів. Церква за планом (без бічного вітваря) хрещата, п'ятидільна, триверха. З півдня біля вітваря - низенькі паламарня і бічний вітвар у вигляді одностовпної каплички.

Усі зруби в плані - квадрати зі зрізаними зовнішніми кутами. Центральний зруб (нава) значно ширший за рамена. Бабинець і вітвар мали однакову з навою висоту стін, а північне й південне рамена дещо нижчі, накриті "підперезаними" напівшпилястими дахами. Нава, бабинець і вітвар мали струнких пропорцій восьмигранні чотиризаломні верхи з двома світловими восьмериками в кожному та масивними глухими ліхтарями з вишуканих форм маківками. Верх каплички повторював форми верхнього восьмерика центрального верху. Всі дахи мали пластичні форми барокового характеру. Первісно вони були укріплені гонтом, який у XIX столітті замінили бляхою.

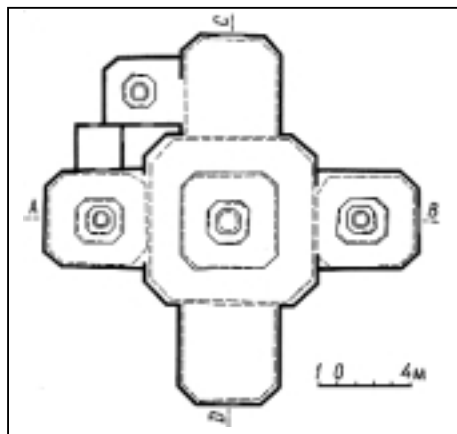

*Загальний вигляд церкви.
Фото С.Таранушенка 1920-х років*

В інтер'єрі всі дільниці були просторово об'єднані за допомогою двоярусних фігурних арок-вирізів дуже вигадливих обрисів. У бабинці були хори, балкон яких виходив у наву.

Церкву у 1920-х - на початку 1930-х років дослідив, зафотографував і обміряв С.Таранушенко. У 1930-х роках її знищили.

Літ.: [12, 39, 42].

План. За С.Таранушенком

Поздовжній переріз.
За С.Таранушенком

С. Чернещина

Краснокутського району.

203. Миколаївська церква. Побудована 1799 року, знищена після 1930 року.

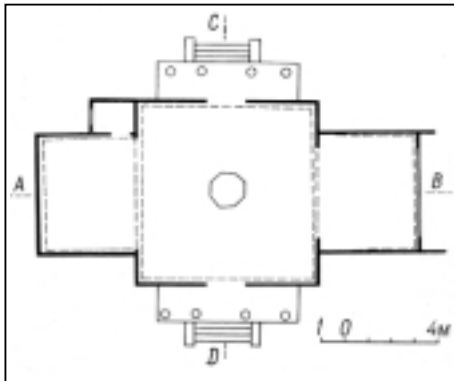
Дерев'яна на цегляному підмурку церква збудована 1799 року невідомим народним майстром за проектом харківського губернського архітектора П.Ярославського. Згідно з проектом, який зберігся і був проаналізований С.Таранушенком у порівнянні з обмірними кресленнями храму, споруда мала бути витримана в архітектурних формах строгого класицизму, з імітацією в дереві форм мурованої архітектури (зокрема, передбачалися дерев'яні колонні портики греко-доричного ордера). Проте народний майстер - виконавець будівлі в натурі - відійшов від закладеної в проекті класицистичної схоластики, базуючись на споконвічних народних будівельних традиціях. У результаті, за визначенням С.Таранушенка, "псевдокласичні формальні елементи механічно нашарувалися на традиційну народну схему будівлі. Органічного злиття двох стилів не сталося".

Церква тридільна, одноверха. Зруби квадратові в плані. Нава мала масивний восьмигранний верх зі світловим ліхтариком. На фасадах у дереві був імітований класицистичний декор: трикутні фронтони, сегментні "ампірні" вікна. Перед північним і південним входами були влаштовані ганки у вигляді чотириколонних портиків. Такий само західний портик не зберігся, оскільки у другій половині XIX століття до бабинця з заходу прибудували притвор із дзвіницею.

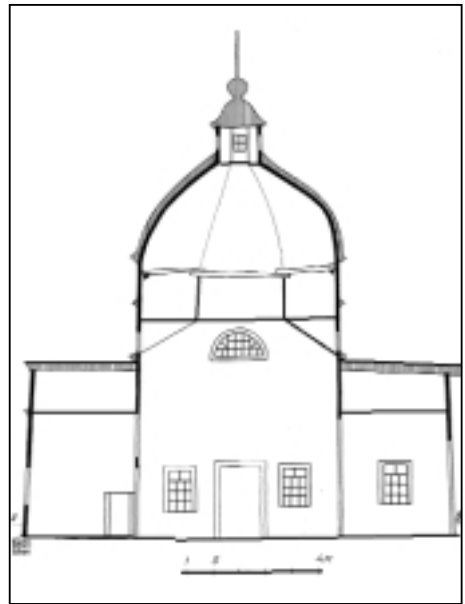
Церкву в 1927 році дослідив, обміряв і зафотографував С.Таранушенко. Після 1930 року її знищили.

Літ.: [39, 235].

Загальний вигляд
Михайлівської церкви.
Фото С.Таранушенка
1927 р.

План. За С.Таранушенком

Поздовжній переріз.
За С.Таранушенком

Сумська область

До складу області входять землі Північного Лівобережжя (колишньої Сіверщини) і Слобожанщини. Архітектурно-містобудівна спадщина представлена окремими пам'ятками і комплексами церковної архітектури XVII - XVIII сторіч та пам'ятками XIX - поч. XX сторіч широкої типологічної і стилістичної палітри - житлові, господарські, промислові будівлі стильових епох класицизму, історизму, модерну. Збереглося чимало пам'яток народної дерев'яної архітектури, а також кілька першокласних ансамблів садово-паркової архітектури. На державному обліку перебуває 515 пам'яток архітектури і містобудування, з яких 127 - національного значення. Відомо понад 200 нововиявлених пам'яток архітектури. 15 поселень увійшли до Списку історичних населених місць: Білопілля, Ворожба, Вороніж, Глухів, Конотоп, Кролевець, Лебедин, Низи, Охтирка, Путивль, Ромни, Середина-Буда, Суми, Терни, Тростянець. На базі комплексів архітектурно-містобудівної спадщини створено два Державні історико-культурні заповідники - в містах Путивль і Глухів.

Суми.

204. Сумська фортеця (вул. Козацький вал). Споруджена близько 1656 року, зруйнована на початку XIX століття.

Точна дата заснування фортеці й міста невідома. Близько 1652 року (за іншими джерелами - 1657 року) понад 1000 чоловік переселенців з Правобережжя, з містечка Ставища під орудою отамана Герасима Кондратьєва "пришли з женишками и детишками и пришед стоим на Псле реке подле речки Сум на Берлицком городище".

Пізніше вони спустилися вниз за течією Псла і спинилися на Липенському городищі, а, зрештою, осіли ще нижче по Пслу, на старому Суминому городищі. Царський указ про дозвіл оселитися на Суминому городищі датований 1655 роком.

Місто будувалося як фортеця проти частих тоді татарських нападів. Тому були максимально використані сприятливі військово-топографічні особливості місцевості - підвищеного мису правобережжя річки Псьол при впадінні в неї річок Сума (нині Сумка) і Сумка (нині Стрілка). Складна гідрографічна мережа з широкими заболоченими заплавами робила північні, західні і східні підступи до фортеці практично неприступними, а наявність крутих схилів міжрічкового плато спростило спорудження земляних укріплень: лише з північної сторони необхідні були значні обсяги підсипки ґрунту.

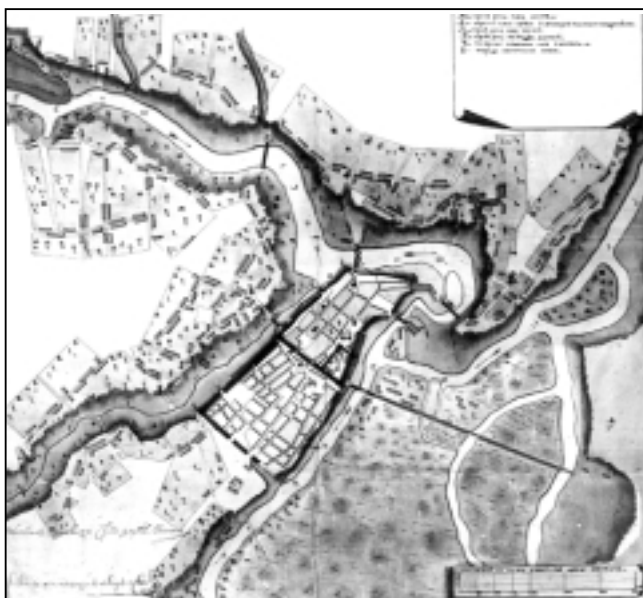
Влітку 1656 року сюди прибув воєвода К.Ю.Арсеньєв з 52 служилими людьми, і в тому ж році доповідав у Москву: "И город, Государь, со всеми крепостями я, холоп твой, отдала весь в дубовом лесу, башни и стены и бойницы и тайники сделал и черкас... устроил, а образец, государь, городу и чертеж и книги строельные, я, холоп твой, пришлю тебе вскоре". Відомо, що отаман Герасим Кондратьєв 1658 року возив до Москви кресленик фортеці. Отже, міські фортифікації будувалися за заздалегідь розробленим проектом. Учень М.Грушевського історик В.Юркевич навіть

Сумська фортеця на початку XVIII ст.
Реконструкція В.Новгородова

встановив особу його автора - ним був “черкашенин”, тобто українець, Яків Стандарний.

Фортеця у плані становила трапецію і за структурою була дводільною: зі східного боку поблизу гирла річки Суми був квадратний у плані Замок з дерево-земляними укріпленнями, в якому зосереджувалися зброя, артилерія, боеприпаси та продовольство. Він був “рублен в дубовому лесу тарасами”, висота стін сягала 3,5 метрів. Замок мав рублені дубові башти - чотири наріжні й дві середстіні надбрамні. Периметр замкових укріплень становив понад 400 метрів. З замкового двору до річки Псьол ішов тайник - потаємний підземний хід.

План м.Суми 1768 р.

З північного заходу до Замку прилягав Город - найбільша укріплена частина поселення. З заходу і сходу Город обмежували берегові схили річок Псла і Сумки, а з напільного боку, на відстані 350 сажнів від стрілки мису, перешийок було перекопано ровом і біля нього насипано вал. Город мав 23 глухі дерев'яні башти і 4 надбрамні. Дубова стіна мала висоту 3,5 метрів. Взагалі, Город був найбільшою фортецею всієї Слобідської України: його розмір по поздовжній вісі сягав 746 метрів, а це дорівнює довжині Московського Кремля.

1658 року створено Сумський козацький полк і місто стало його центром. Це сприяло його розвитку й ускладненню фортифікаційної системи. У 1670-х роках структура укріплень стала тридільною: Замок + Город + Посад.

Посад, розташований у межиріччі Псла і Сумки південніше Города, оточено земляним валом з дубовими стінами, дев'ятьма глухими, чотирма надбрамними баштами, п'ятьма хвіртками. З напільного боку влаштовано перекоп - новий сухий рів з валом, довжиною 230 сажнів. Рів тепер оточував всі три частини міста. Таким чином, периметр укріплень збільшилося вдвоє і становив 7500 метрів, а площа всіх укріплених частин досягла 60 га. Суми стали найбільшим містом Слобожанщини, з найпотужнішою фортецею. На її озброєнні в 1678 році було 12 гармат.

До 1765 року в Сумській фортеці постійно перебувала Слобідська Комісія - вищий орган управління Слобідських полків у військових і цивільних справах.

Фортецю постійно ремонтували, удосконалювали, тому число башт не лишалося стабільним, поступово зменшуючись (у XVII столітті - від 34 до 27). Розвиток системи укріплень ішов у бік заміни дерев'яних стін широкими земляними валами з бруствером і валгангом, з ширшими і глибшими ровами, бастіонами, равелінами тощо.

Під час Північної війни у кінці 1708 - на початку 1709 років у Сумській фортеці деякий час перебувала ставка російського імператора Петра I. Тут він видав маніфест “О злодействах изменника гетмана Мазепы во вред России”.

Після Північної війни фортецю реконструйовано. Оборонна огорожа лишилася такою ж, як і в попередній період, але з'явилися наріжні “раскатные бойницы” у вигляді невеликих бастионів. Їх було шість. На той час фортеця мала п'ять брам. У тогочасних документах зустрічаються назви двох із них - Московської та Псьольської.

У середині XVIII століття Сумська фортеця втратила стратегічне значення і її укріплення перестали підтримуватися в належному стані. Лише Замок використовувався за первісним призначенням, оскільки в ньому до початку XIX століття розміщалися цейхгауз, караульні, різні сховища. Фортечні вали було знесено у кінці XVIII - на початку XIX століть при реалізації проекту перепланування міста, затвердженого 1786 року. Проте топографічні рештки Сумської фортеці і зараз присутні в містобудівній структурі, визначаючи основні її риси: західний фронт укріплень непогано зберігся і проходить по парній стороні вулиці Кооперативної. Мешканці називають його Козацьким валом. Нині вулиці Соборна, Червоноармійська, Красна площа та Червоноармійський провулок фіксують межі колишнього Замку, Красна площа - південну межу колишнього Города, а вулиці Гагаріна, Над'ярна, Антонова, Ковальська фіксують трасування укріплень Посаду.

Таким чином, давні лінії укріплень і сьогодні визначають розпланувальний каркас міського центру.

Літ.: [46, 74, 221-223, 236, 237].

205. Покровська церква (Красна площа). Побудована в 1783-1790 роках, знищена в 1930 році.

Мурована церква Покрова Богородиці закладена на головному торговому майдані міста в 1783 році й після освячення в 1790 році стала головною містобудівною домікантою цієї частини міста. Вона тридільна, триверха, з трьома восьмигранними компартиментами однієї висоти. Восьмерики нерівнобічні: це прямокутники з дещо зрізаними кутами. Таке вирішення восьмигранників надає архітектурній композиції

*Загальний вигляд церкви
з дзвіницею.
Фото початку XX ст.*

*Бічний фасад церкви.
Рисунок К. Сидорова
за фото 1914 р.*

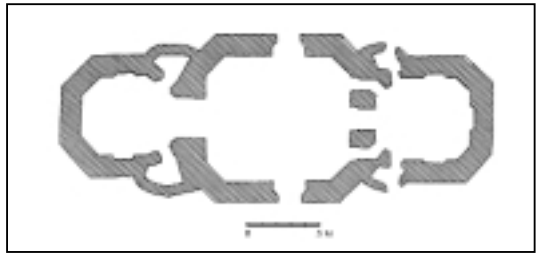
більшого динамізму. Нава вінчалася масивним тризаломним верхом. Вітгар і бабинець мали дво-заломні верхи. Верхні восьмерички з арками й розвиненими карнизами, спарені наріжні пілястри, оформлення вікон - все це вказує на вплив стилістики рококо. Дуже показовим є співвідношення висоти стін і висоти верхів: у цій церкві верхи значно, майже в півтора рази, вищі від стін. Такі співвідношення зустрічаються у дерев'яних храмах Лиманської школи.

Церква була знищена 1930 року. Збереглися фотографії, рисунки і схематичний обмір плану, виконаний С.Таранушенком.

Літ.: [38, 238-240].

*Бічний фасад церкви.
Фото 1914 р.*

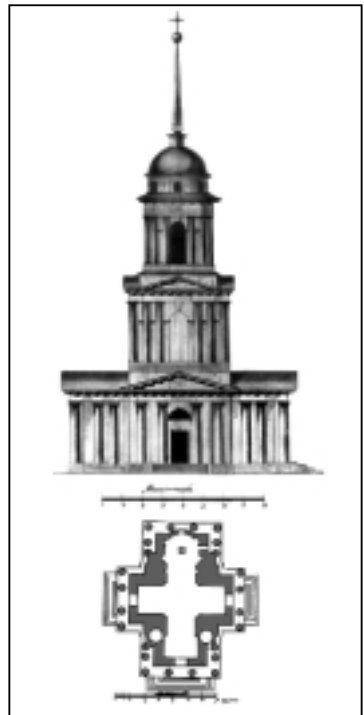
План. За С.Таранушенком

206. Дзвіниця Покровської церкви

(Красна площа). Споруджена 1821 року, знищена в 1930 році.

Мурована триярусна дзвіниця збудована перед західним фасадом церкви в 1821 році. Вирішена в стильових формах класицизму. Нижній ярус був хрещатим у плані. В ньому містилася церква. Рамена хреста на фасадах були акцентовані чотириколонними портиками іонічного ордера з трикутними фронтонами. Другий і третій яруси - четверики з арковими отворами дзвонів, прикрашені півколонами. Вінчав дзвіницю циліндричний підбанник зі сферичною банею і шпилем. Дзвіниця була знищена одночасно з церквою у 1930 році.

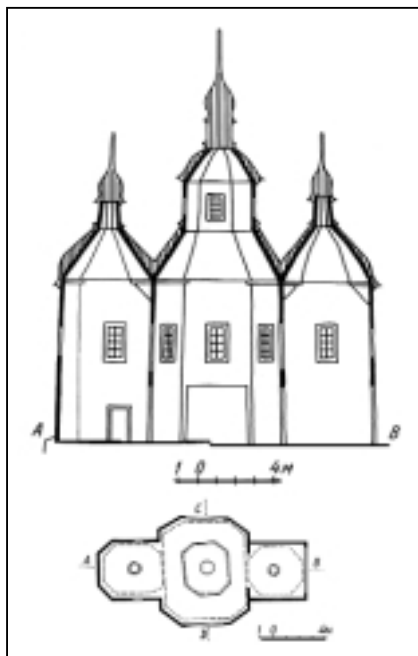
Літ.: [241].

*Західний фасад і план дзвіниці.
Кресленник архітектора
Ф.Данилова 1837 р.*

Загальний вигляд церкви.
Фото С.Таранушенка 1920-х років

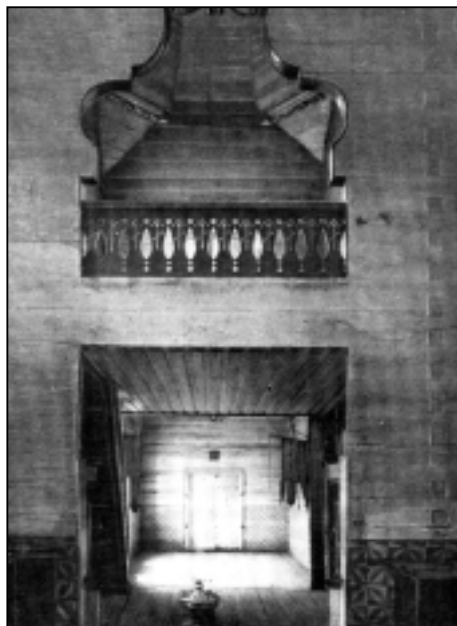
Поздовжній переріз та план.
За С.Таранушенком

С. Артюківка Роменського району.
207. Церква Св. Юрія. Збудована 1778 року, знищена в 1930-х роках.

Дерев'яна тридільна, триверха церква збудована з дубових пластин в 1778 році. Нава восьмигранна, бабінець квадратний у плані, вівтар п'ятистінний. Усі три зруби однієї висоти. Нава значно ширша за вівтар і бабінець. Наву вінчав двозаломний восьмигранний верх з одним світловим восьмигранником, а бабінець і вівтар - однозаломні верхи з глухими ліхтарями. В 1875 році перед трьома входами влаштовано низенькі притвори. 1886 року нижня половина зрубу бабинця була відділена від верхньої половини помостом хорів. Зовні всі зруби ошальовані вертикально з націльниками й підкарнизною аркатурою. Рисунок двоярусної арки-вирізу між навою і бабинцем, окреслення дахів і бань з ковнірами й перехватами вказують на вплив стилістики рококо.

Церкву дослідив, обміряв і зафотографував у кінці 1920-х років С.Таранушенко. Знищена в 1930-х роках.

Літ.: [39, 242].

Арка-виріз в інтер'єрі.
Фото С.Таранушенка 1920-х років

С. Бездрик Сумського району.

208. Михайлівська церква.

Споруджена у XVIII столітті, знищена у першій третині XX століття.

Дерев'яна тридільна триверха церква збудована у кінці XVIII століття. Мала прямокутні в плані наву й бабінець і п'ятистінний вівтар. Усі зруби однієї висоти. Бабінець і вівтар мали однозаломні гранчасті верхи з глухими ліхтарями у два яруси. Нава мала масивний нерівнобічний світловий восьмерик однозаломного верху з такими ж ліхтарями, як над бабинцем і вівтарем.

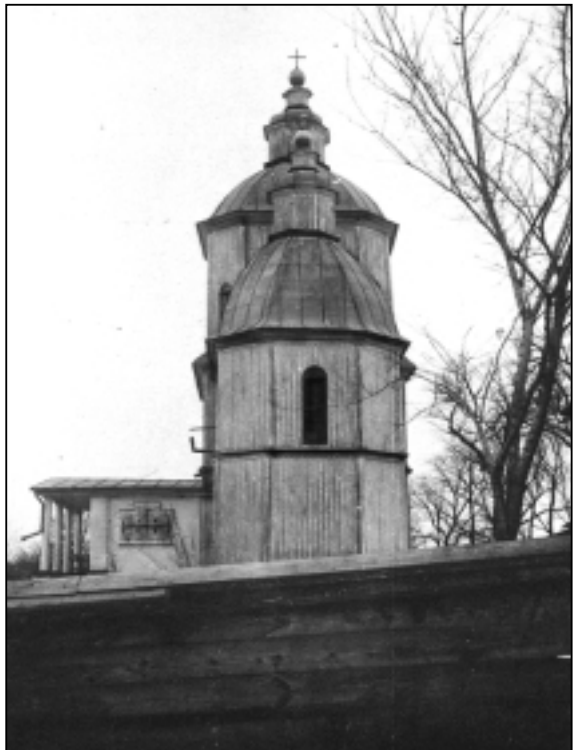
У середині XIX століття церкву підважили й поставили на цегляний підмурок. З заходу й півдня перед входами (на північному фасаді дверей не було) прибудували низенькі муровані притвори з чотириколонними ганками та трикутними фронтонами. Характерною прикметою цієї церкви після перебудови стала невластива народній дерев'яній архітектурі аркова форма вікон видовжених пропорцій, а також їх групування у вигляді трифоріїв. Усі зруби ошальовані вертикально з нащільниками, підкарнизною аркатурою і розвиненими різьбленими карнизами.

Церкву знищено у першій третині XX століття.

Літ.: [243].

*Загальний вигляд церкви.
Фото початку XX ст.*

*Вигляд церкви зі сходу.
Фото початку XX ст.*

*Фрагмент північного фасаду церкви.
Фото С.Таранушенка 1914 р*

восьмигранною банею з люкарнами, ліхтариком і маківкою. Фасади поділено на два яруси широким розкріпованим антаблементом. Вікна, облямовані бароковими наличниками, також розміщено в два яруси. Характерними для зовнішнього декору були спарені фільончасті пілястри.

Церкву 1914 року зафотографував С.Таранушенко. Знищено її, орієнтовно, в 1920-х роках.

Літ.: [244, 245].

*Загальний вигляд собору з дзвіницею з заходу.
Фото 1920-х років*

С. Біловоди Сумського району.

209. Георгіївська церква.

Збудована 1790 року, знищена після 1914 року.

Мурована однобанна церква з дзвіницею на західному фасаді збудована в 1790 році в перехідних формах від бароко до класицизму. Вона мала розпланувально-просторову структуру, дуже характерну для мурованих храмів російсько-українського пограниччя. Збудована так званим кораблем, з прямокутними в плані навою і бабинцем, гранчастим вівтарем; до бабинця з заходу прилягав рівновисокий йому і трохи ширший притвор, увінчаний двоярусною дзвіницею типу “четверик на четверику” з ярусною банею, що мала люкарни. Нава несла світловий восьмерик, увінчаний

Білопілля.

210. Собор Різдва

Богородиці з дзвіницею.

Побудовано в 1817-1827 роках. Собор знищено 1939 року, дзвіницю - в 1940-х роках.

Мурований міський собор зведено на центральній площі міста взамін дерев'яного протягом 1817-1827 років. Він був прямокутним у плані, хрещато-баневим, п'ятибанним, в архітектурних формах пізнього класицизму. Головні композиційні вісі акцентували трикутні фронтони на

фасадах. Вікна були розміщені у два яруси. Циліндричні світлові підбанники несли сферичні бані з маківками.

З заходу містилася чотириярусна дзвіниця. Нижній її ярус - тридільний приділ, два верхні - четверики з арковими отворами дзвонів у кожній грані. Верхній ярус - восьмирик, увінчаний восьмигранною сферичною банею. У цьому ярусі містився головний міський годинник

Собор підірвали вибухівкою в 1939 році. Дзвіницю зруйнували після другої світової війни в кінці 1940-х років.

Літ.: [246].

*Руїни собору після вибуху.
Фото 1939 р.*

211. Покровська церква. Збудована 1827 року, знищена 1939 року.

Мурована Покровська церква з дзвіницею була збудована на однойменній вулиці 1827 року взамін дерев'яної церкви. За характером пізньокласицистичних архітектурних форм дуже близька до собору Різдва Богородиці, але значно вишуканіша. Хрещата, на п'ятидільній основі, однобанна. Підвищений центральний четверик ніс світловий циліндричний підбанник зі сферичною банею і світловим ліхтарем. Деяко нижчі рамена мали двосхилі дахи з трикутними фронтонами на причілках. У міжрукав'ях були ще нижчі приміщення. З заходу впритул до церкви стояла триярусна дзвіниця, перший ярус якої був хрещатим у плані, з чотириколонним портиком і аркою на західному фасаді. Другий ярус - восьмирик, третій - циліндричний, зі сферичною банею і шпилем.

Церкву підірвали вибухівкою в 1939 році, одночасно з собором Різдва Богородиці.

Літ.: [246].

*Загальний вигляд з заходу.
Фото 1920-х років*

*Загальний вигляд з заходу.
Фото початку ХХ ст.*

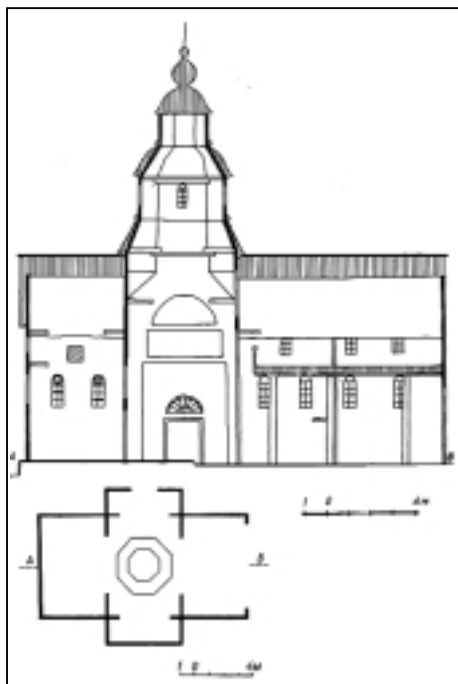
перед входом був масивний чотириколонний портик з трикутним фронтоном, у чому проявився вплив класицистичної стилістики.

Церква була розібрана 1914 року після того, як поряд збудували однойменний мурований храм, який зберігся донині і є пам'яткою архітектури.

Літ.: [246].

212. Михайлівська церква (на Старосіллі). Збудована 1779 року, розібрана 1914 року.

Михайлівська церква у передмісті Білопілья, яке називається Старосіл'ям, споруджена в 1779 році. Вона дерев'яна, тридільна, досить архаїчної структури, двоверха, без світлових восьмериків і заломів. Усі зруби прямокутні в плані. Нава вища і ширша за інші зруби. Її вінчав чотиригранний намет з глухим ліхтарем і маківкою. Таким само був верх вітваря і, ймовірно, верх бабинця. Північний і південний притвори та дзвіниця з заходу прибудовані у ХІХ столітті, внаслідок чого церква набула хрещатої структури. При цьому було розібрано верх бабинця і влаштовано над ним двосхилий дах. Дзвіниця була двоюрисною, типу "четверик на четверику". Її вінчала плеската баня зі шпилем. Перед

С. Бобрик Роменського району.

213. Спасо-Преображенська церква.

Споруджена у ХVІІІ столітті, перенесена у с. Бобрик 1801 року, добудована 1848 року, знищена після 1930 року.

Дерев'яна хрещата, п'ятизрубна, одноверха церква була збудована у ХVІІІ столітті (точна дата не встановлена) на хуторі Загайцях поблизу села Срібного (тепер Чернігівської області). 1801 року була перевезена в Бобрик. 1848 року перед західним фасадом церкви побудували дерев'яну дзвіницю, з'єднали її прибудовою з церковним бабинцем. Тоді ж бабинець розділили на два поверхи горизонтальним помостом, влаштувавши нагорі додатковий вітвар і хори.

*Поздовжній переріз та план.
За С. Таранушенком*

Усі зруби прямокутні в плані. Центральний зруб у плані не виділений. Його вінчав восьмигранний тризаломний верх з одним світловим восьмериком і одним глухим. Перед дзвіницею і на фасадних стінах бічних рамен були чотириколонні портики з трикутними фронтонами.

Церкву в кінці 1920-х років дослідив, зафотографував і обміряв С.Таранушенко (кресленики його обмірів збереглися частково). Церкву знищили після 1930 року. Літ.: [39].

С. Будища Глухівського району.

214. Петропавлівський собор Глухівсько-Петропавлівського монастиря. Збудований 1695-1697 роках, знищений у 1930 році.

Панорама монастиря. Фото початку ХХ ст.

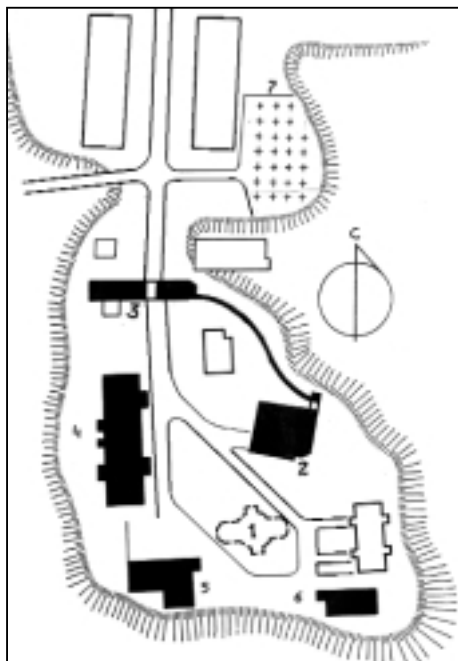
Монастирський комплекс розташований на високій горі, порослій дубовим лісом, на правому березі річки Клевень поблизу села Будища за 20 кілометрів від Глухова. Час заснування монастиря невідомий. У кінці XVII століття його настоятелем був Св. Дмитрій Ростовський (Данило Туптало), котрий написав тут чимало своїх визначних праць, зокрема й “Четьї Мінеї”.

1695 року на замовлення Дмитрія Ростовського “записной государів майстер кам'яного діла” Матвій Єфимов, котрий тоді працював у Глухові, розпочав будівництво мурованого Петропавлівського собору, завершене 1697 року.

Весь ансамбль монастирських споруд, що відзначався чудовим зв'язком з ландшафтом, був розпланований компактно: у центрі невеликого двору на підвищенні -

*Загальний вигляд монастиря.
Гравюра початку ХХ ст.*

План монастиря. За В.Вечерським:

- 1 - собор
- 2 - трапезна
- 3 - Михайлівська надбрамна церква- дзвіниця
- 4 - братський корпус
- 5 - південно-західний корпус келій
- 6 - південно-східний корпус
- 7 - монастирський цвинтар

Загальний вигляд монастиря.

Реконструкція К.Лоцяло
за матеріалами М.Цапенка

тридільний триверхий му-
рований Петропавлівський
собор, на північ від нього
трапезна (збереглася). Пів-
нічний бік монастирського
двору замикає надбрамна
Михайлівська церква-дзві-
ниця (збереглася частково).

Собор мав восьми-
гранну наву, п'ятистінний
вівтар і прямокутний в пла-
ні бабінець. За структурою
і архітектурними формами
цей собор дуже подібний
до двох глухівських храмів
М.Єфимова: Михайлівської
і Миколаївської церков (ос-

Собор і трапезна церква.
Фото кінця XIX ст.

тання збереглася). Храм мав двозаломні верхи зі світловими восьмериками над усіма трьома компартиментами. Завдяки великим вікнам, розташованим у два яруси, інтер'єр був щедро освітлений. Зовнішній декор витримано у формах, притаманних російській архітектурі кінця XVII століття: застосовано наріжні пучки півколон, наличники з розірваними сандриками, восьмикутні вікна. Фасади були поліхромними: поле стіни червоне, деталі - білі.

Монастир був закритий у кінці 1920-х років. З 1934 року в ньому розмістили Шалигинський будинок інвалідів. Собор був знищений у 1930 році.

Літ.: [41, 74, 104, 124, 282].

215. Михайлівська надбрамна церква-дзвіниця Глухівсько-Петропавлівського монастиря. Споруджена 1712 року, зруйнована у 1956 році.

Мурована тридільна надбрамна церква була збудована в 1712 році в північному пряслі монастирського муру. Первісно була двоповерховою, триверхою. Посередині був арковий проїзд. Бабинець і нава - прямокутні в плані, вітвар - п'ятистінний. У кінці XVIII століття верх над бабинцем церкви розібрали, прибудували до нього з заходу масивну двоярусну дзвіницю, а бабинець укрили двосхилим дахом. Нава і вітвар мали двоярусні верхи. Прибудована дзвіниця належала до типу "четверик на четверику" і теж була увінчана глухим двоярусним верхом. Грані верхнього ярусу були прорізані арковими отворами дзвону. Наріжники були акцентовані пучками півколон.

Споруда була частково зруйнована протягом 1956 року. У травні того року з ініціативи керівництва Шалигинського будинку інвалідів розібрали бані й почали розбирати стіни другого ярусу. Про це місцевий мешканець В.Борзаківський написав до Києва. Це зупинило руйнацію, відтак від споруди уцілів перший ярус, що використовується як брама.

Літ.: [41, 74, 104, 282].

*Загальний вигляд Михайлівської церкви у середині XVIII століття.
Реконструкція К.Лопяло*

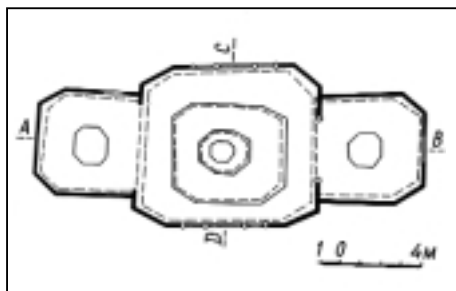
*Фрагмент фасаду церкви.
Реконструкція К.Лопяло*

Загальний вигляд церкви з дзвіницею.
Фото С.Таранушенка 1929 р

Поздовжній переріз.
За С.Таранушенком

План. За С.Таранушенком

**С. Будки Білопільського району.
216. Миколаївська церква.** Побудована 1773 року, розібрана після 1929 року.

Дерев'яна тридільна, одноверха церква збудована в 1773 році на дубових підвалинах. Нижні вінці зрубів також були дубовими, а вище зруби були складені з соснових пластин. Всі три зруби гранчасті (прямокутники зі зрізаними зовнішніми кутами). Первісно церква була триверхою. В 1878 році її ремонтували й зняли верхи над бабинцем і вівтарем, зашивши в інтер'єрі верхи перших заломів плоскими плафонами і накривши ці зруби зверху опуклими дахами. Тоді ж первісне гонтове покриття було замінено на бляшане, а з півночі й півдня прибудували невисокі притвори, з заходу - чотириколонний ганок. Зруб нави значно ширший і вищий за бічні. Він мав восьмигранний тризаломний верх з двома світловими восьмериками. 1878 року з заходу від церкви збудували дерев'яну двоярусну дзвіницю типу "восьмерик на четверику", увінчану шпилем.

1929 року церкву дослідив, обміряв і зафотографував С.Таранушенко. Після того церкву і дзвіницю знищили.

Літ.: [39].

С. Волокитине Путивльського району.

217. Покровська церква. Збудована 1857 року, знищена у 1955-1958 роках.

*Загальний вигляд церкви з брамою.
Фото Є.Спаської 1930-х років*

*Західний фасад церкви.
Фото Є.Спаської 1930-х років*

*Загальний вигляд церкви.
Фото кінця XIX ст.*

*Руїни церкви.
Фото М.Цапенка 1958 р.*

ною за характером є загальна хрещато-банева структура храму, а на романтичні впливи вказують неоготичні деталі фасадного декору. Цей храм був центром палацово-паркового ансамблю.

В інтер'єрі містився великий порцеляновий іконостас, виготовлений тут же, на Волокитинському порцеляновому заводі Миклашевських. Усе церковне начиння також було порцеляновим: кіоти, дарохоронильниці, панікадило, полікадила, метрової висоти підсвічники тощо.

Церква простояла рівно сто років і була знищена протягом 1955-1958 років за розпорядженням Сумського облвиконкому від 26.06.1955 р. для ... "побудови корівника". При цьому були розграбовані й знищені безцінні порцелянові вироби, включ-

Волокитинський маєток був власністю відомої української шляхетської родини Миклашевських. Мурована, хрещата в плані, однобанна, з триярусною дзвіницею на західному фасаді церква збудована коштом Андрія Миклашевського (1801-1895) 1857 року в перехідній стилістиці від пізнього класицизму до романтизму. Класицистично

*Інтер'єр церкви з іконостасом.
Фото Є.Спаської 1930-х років*

*Фрагмент царських
врат іконостасу.
Фото Є.Спаської 1930-х років*

но з іконостасом. Проти цього варварства протестував видатний український художник Василь Касян, надіславши 29 червня 1956 року гострого листа до заступника голови Ради Міністрів Української РСР М.Гречухи. Проте це не допомогло. І в 1958 році М.Цапенко зафотографував процес розбирання руїнованих залишків церкви.

Літ.: [18, 96, 104, 142, 154, 247-250].

Полікаділо.

Фото Є.Спаської 1930-х років

Панікаділо.

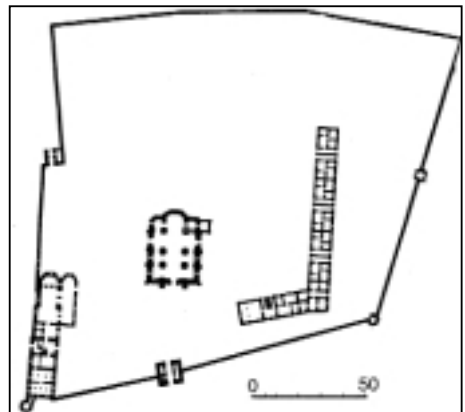
Фото Є.Спаської 1930-х років

С. Гамаліївка Шосткинського району.

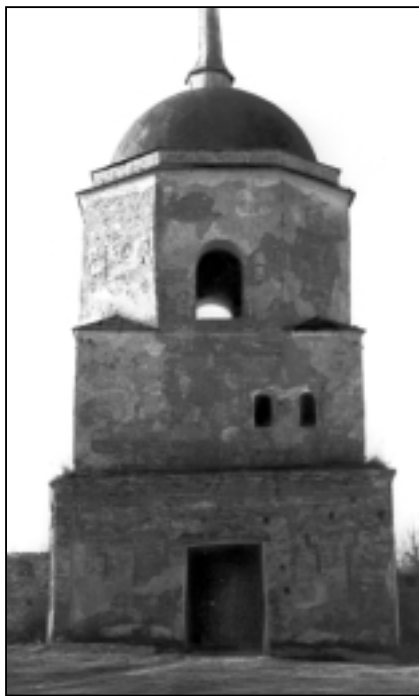
218. Надбрамна дзвіниця Гамаліївського монастиря, башти і мури.

Збудовано в 1730-х роках, перебудовано після пожежі у 1780-х роках, знищено в 1970-х роках.

У другій половині XVII століття козак Степан Бугай зайняв землі на річці Шостці, що є лівою притокою Десни. Генеральний осавул Антон Гамалія відкупив у нього це займище, спорудив на річці млина і біля нього осадив слобідку, яку назвав за своїм прізвиськом - Гамаліївка. Гамаліївський монастир засновано 1702 року, коли коштом А.Гамалії споруджено дерев'яну церкву Св.Харлампія. Навколо неї одразу ж виникла Харлампієва пустинка - невеличкий жіночий мо-

*План монастиря.
За М.Цапенком*

*Загальний вигляд
надбрамної дзвіниці.
Фото Ф.Уманцева 1959 р.*

настир. 1713 року клопотами гетьманші Анастасії (Насті) Скоропадської скит перетворено на повноцінний жіночий монастир з відповідними правами та маєтностями, а наступного року гетьман Іван Скоропадський проголосив себе титарем, покровителем монастиря. На його кошти розпочалося муроване будівництво, якому гетьман надавав великого значення (адже це був його фамільний монастир - одна з ознак гетьманського престижу). Мабуть зовсім не випадково при будівництві мурованого ансамблю за зразок правив оборонний тип монастиря - Спасо-Преображенський у Новгороді-Сіверському. Якщо врахувати тодішню (після Полтавської поразки 1709 року) військово-політичну ситуацію на Північному Лівобережжі, то дуже важко логічно пояснити необхідність спорудження в глибокому запіллі такої потужної твердині. Ансамбль монастиря-фортеці (величний собор Різдва Богородиці, тепла церква Харлампія, корпуси келій, оборонні мури з чотирма наріжними глухими і трьома середстінними надбрамними вежами) був не чоловічим, а жіночим монастирем. Його потужні муровані фортифікації мали не реальне, а, скоріше, символічне значення.

У монастирі були споруджені й гетьманські будинки, у яких іноді жив з родиною сам І.Скоропадський, після його смерті - вдова Анастасія Марківна, яка навіть давала тут бали для українського шляхетства. Гетьман помер 1722 року, не встигши завершити будівництво всіх монастирських споруд. Його поховали в склепі Харлампіївської церкви, яку на той час уже закінчили і освятили. У самій церкві була білокам'яна різьблена плита з написом: "Зде опочивает тілом раб Божий Иоанн Скоропадский войск запорожских гетман, сей обители фундатор, преставися в Глухові року 1722 місяца июля третього дня". Анастасія Скоропадська, яка померла 1729 року, похована поруч з чоловіком, її могила відмічена такою ж різьбленою плитою. У заповіті гетьманша розпорядилася перетворити монастир з жіночого на чоловічий, що і виконано 1733 року: сюди перевели ченців з Мутинського монастиря, що був неподалік Кролевця. Першим ігуменом став Герман Конашевич, за нього завершено будівництво всіх мурованих споруд, а в 1735 році наступник Конашевича - архімандрит Микола Ленкевич освятив собор Різдва Богородиці з чотирма бічними вівтарями.

У XVIII столітті монастир зазнавав спустошень і руйнувань внаслідок пожеж та адміністративних дій імперської влади. 1738 року опівночі загорівся дерев'яний дах однієї з мурованих оборонних веж. Вогонь перекинувся до комори, в якій зберігалося 40 діжок горілки. Горілка розтеклася по території і підпалила всі монастирські споруди (міцну горілку вміли гнати в монастирі!). Згоріли дахи собору, трапезна, келії. Після наступної пожежі, 1794 року, монастир на 30 років закрили, і лише 1827 року сюди, у пустку, перевели черниць закритого Кербутівського жіночого

монастиря, що був колись на березі Сейму неподалік Батурина. Після 1834 року всі монастирські споруди відремонтовано, деякі з них зазнали перебудов, найсуттєвіших - надбрамна вежа-дзвіниця.

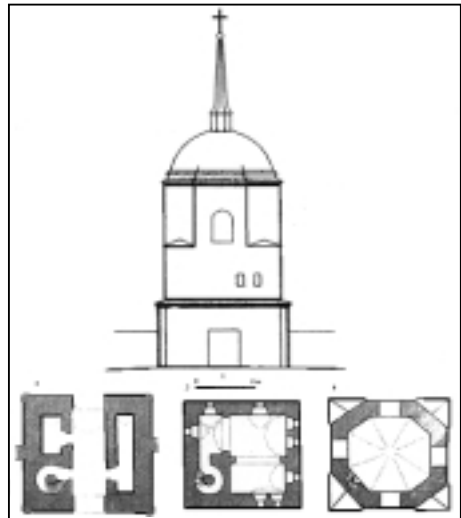
Незважаючи на руйнування і перебудови, оборонні споруди монастиря непогано збереглися до 1960-х років. Чотирикутну в плані територію (170 x 180 м) оточував цегляний мур висотою 2,2 м, товщиною 1,3 м. Первісно він покривався двосхилим дахом. На висоті 1,2 м розташовано численні стрільниці. Чотири наріжні башти були восьмигранними, мали на ребрах широкі пілястри. Посеред південного прясла муру була ще одна восьмигранна башта, а в ній - хвіртка, що правила за господарський вхід. Архітектура башт відзначалася елегантністю: вони мали розвинений профільований цоколь, у завершенні - багатообломні карнизи, розкріповані на пілястрах. Набагато скромніша архітектура наріжної башти, яка була прибудована до двоповерхового настоятельського корпусу і сполучалася з ним склепінчастим переходом. Вона була значно висунута вперед за лінію оборонних мурів. Усі башти мали бойові камери з бійницями, перекривалися купольними або восьмилопатовими зімкнутими склепіннями. Дахи первісно були високими, наметовими, вкривалися гонтом. Після пожежі 1794 року їх замінили сферичними покрівлями, вкритими бляхою.

У західному пряслі муру була розташована надбрамна вежа-дзвіниця, що стояла по поздовжній осі собору і правила за парадний в'їзд до монастиря. Споруджена перед 1735 роком, вона була реплікою Святої брами Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря. Первісно була триярусною, вінчалася розвиненим бароковим верхом.

Перший ярус - тридільний четверик, оточений широкою аркадою з арковими прорізами стрільчастих обрисів. У четверику був арковий проїзд з кордегардіями обабіч і крученими сходами, що вели на верхні яруси. Другий ярус - восьмимерик. Тут первісно була невеличка церква Вознесіння Господня, та після пожежі 1794 року її не поновили. Третій ярус - восьмимерик з арковими отворами дзвонів у кожній грані. Ця споруда дуже потерпіла в пожежі 1794 року, тож 1834 року її суттєво перебудовано: аркаду першого ярусу розібрано, другий і третій яруси споруджено заново, їх увінчала гранчаста баня сферичних обрисів із високим шпилем.

На переломі північного муру первісно було влаштовано ще одну чотиригранну надбрамну башту, конструктивне вирішення якої нагадує старовинний "захаб". Вона двоярусна: перший ярус дводільний і мав у північному компартименті арковий проїзд, а в південному - дві камери кордегардій. Проїзд орієнтовано паралельно лінії мурів, отож брама і дорога до неї потрапляли в зону ближнього прицільного вогню, який можна було вести з бійниць муру та наріжної башти. На другому ярусі башти була бойова камера зі стрільницями. Башта мала двосхилий дах.

Завдяки лаконічності й лапідарній нерозчленованості архітектурних мас ансамбль справляв враження суворой неприступної фортеці. Є в цьому щось теа-

Фасад і плани ярусів дзвіниці.
Обміри В.Мойсеєнка
і Н.Новаковської 1955 р.

*Наріжна башта монастиря.
Фото Є.Пламеницької початку 1960-х років*

трапезній церкві (...) Скоропадського та його дружину поховано. Могили прикрашають добре збережені білокам'яні різьблені плити. Ці плити мистецької роботи, незрозуміло як збережені в такій глушині, - теж рідкість. Споруди монастиря занедбано. Але добре, що хоча б уціліли". Михайло Павлович неначе наврочив: 1962 року Сумський облвиконком передав монастир Міністерству внутрішніх справ, яке переобладнало його під місця ув'язнення суворого режиму (підприємство 319/66). Наступного року цей архітектурний ансамбль виключили з державних реєстрів пам'яток, цілком віддавши на поталу каральному відомству.

Результати не забарилися: повністю знищено оборонні мури і вежі, у тому числі й три надбрамні, собор і Харлампіївську церкву перетворено на промислові цехи, у яких встановлено різноманітні верстати. При цьому в соборі влаштовано залізобетонні міжповерхові перекриття і перегородки, а у центральній бані встановлено бак для води. У спотвореній до невпізнання Харлампіївській церкві різьблені намогильні плити родини Скоропадських залито бетоном. Корпус келій надбудовано і перетворено на камери для убивць і гвалтівників.

Останнім фахівцем, хто бачив монастир перед відданням його на поталу МВС, була архітектор-реставратор Євгенія Пламеницька (1927-1994). Вона і зафіксувала на плівці дзвіницю і вежі, яких уже немає. Ці фотознімки, не дуже чіткі і якісні, все-таки є останніми свідченнями про автентичні пам'ятки архітектури.

Мешканці Гамаліївки та розташованого поряд великого промислового міста Шостки постійно порушують питання про відселення "зони" і передачу монастирської території з собором та церквою релігійній громаді, але поки що безуспішно. Від 1979 року рештки монастиря знову поставлено під охорону держави як пам'ятку архітектури національного значення (охоронний № 1553).

Літ.: [40, 41, 74, 104, 124, 140, 251-253].

тральне, з часткою архітектурної стилізації. Гамаліївський монастир - найпізніший на Лівобережжі монастирський ансамбль оборонного типу, остання ланка історичної еволюції такого типу комплексів і споруд, мистецький підсумок багатовікової традиції.

У 1920-х роках монастир закрили і він почав потроху руйнуватися. Харлампіївська тепла церква лишалася парафіяльною для села Гамаліївки, у монастирських келіях жили люди. З 1956 року Гамаліївський монастир оголошено пам'яткою архітектури республіканського значення. М.Цапенко, який побував у монастирі в кінці 1950-років, писав: "У невеликій

Глухів.**219. Глухівська фортеця**

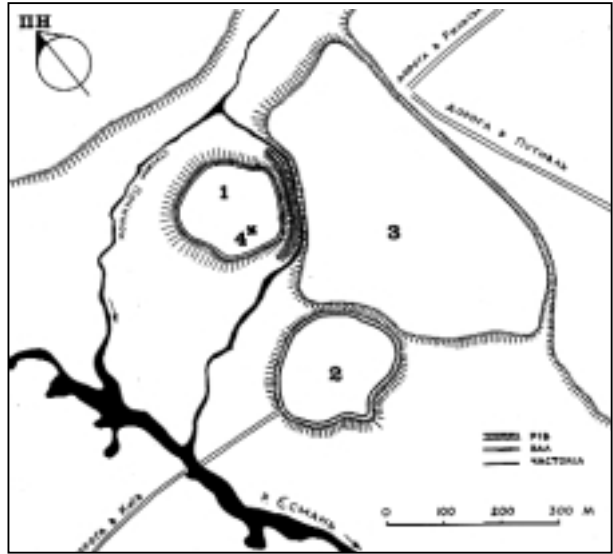
(вул. Валова). Споруджена у XVII столітті, реконструйована після пожежі 1685 року, зруйнована 1808 року.

Вивчення фортифікаційного комплексу м. Глухова, фактичної столиці України в 1708-1781 роках, етапів його реконструкції дозволяє з'ясувати чимало важливих особливостей становлення і розвитку оборонних комплексів доби Гетьманщини.

Ще 1654 року московська влада, прибираючи до рук Україну, пильно взялася за ревізію українських фортець. Міста і їхні фортеці, за московською адміністративною традицією, описувалися точно й докладно. Про Глухів сказано: "а город Глухов стоит меж речки Усмани на острову". Це дуже дивне визначення, враховуючи відому нам з інших джерел міську топографію. Адже жоден з островів у заболоченій заплаві річки Есмани, на березі якої стоїть Глухів, непридатний для поселення і оборони.

Далі з опису з'ясується, що Глухів мав складну багатодільну структуру: замок, який московити наз-

вали "земляним городом", був оточений земляним валом і відділявся від решти плато двома ровами. "Да подле того же земляного города поставлен был Песочинского пана двор на горе над рекою Усмани". Отже, маємо друге укріплене ядро міста, поряд із замком. Оборонна огорожа панського двору була потужнішою від замкової: тут зафіксовано сухий рів, огорожений частоколом і частиком, та земляний вал з дубовим острогом. Обидва укріплення не мали башт. Східніше цих укріплених осередків на плато лежала слобода, захищена з напільного боку ровом.

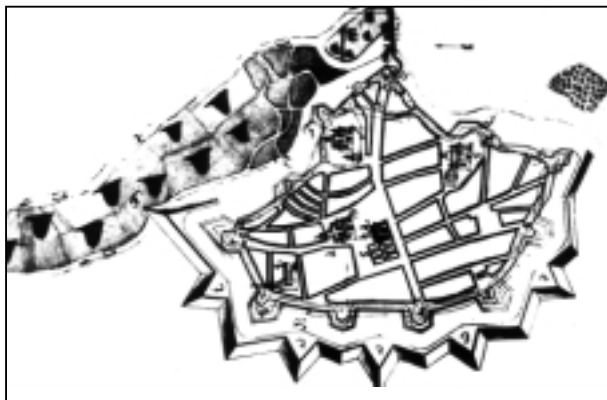

Глухівські укріплення в середині XVII століття. Реконструкція В.Вечерського:

- 1 - замок
- 2 - укріплений двір О.Пісочинського
- 3 - слобода, оточена ровом
- 4 - Михайлівська церква

План Глухова 1724 р. кондуктора Валлена

*Проектний план Глухівської фортеці
1724 р. кондуктора Валлена*

План Глухівської фортеці 1746 р. Д.Дебоскета

плив води в замковий рів зі струмка Нетечі і скидання її в річку Есмань. Таким чином замок мав і справді ніби острівне розташування на березі річки.

Укріплений двір О.Пісочинського лежав дещо на південь, де плато обривається в долину стрімким крутосилом. Тут справді бачимо "гору", про яку зазначено в джерелі 1654 року. Саме тут пізніше, у 1670-х роках було засновано і розбудовано укріплений монастир, що згодом набув мурованих фортифікацій. Отже, з урахуванням інерційності і спадкоємності розвитку містобудівних, а особливо - фортифікаційних систем, укріплений двір О.Пісочинського локалізуємо на місці пізнішого оборонного монастиря. Слобода, згадана в 1654 році, прилягала до цих двох укріплених осередків з боку плато. Рів, що її захищав, міг бути протрасований єдиним чином: там, де пізніше пройшов східний фронт загальноміських укріплень, позначений на планах XVIII століття. Це - найкоротша траса перекопу поміж двома тальвегами, і топографія місцевості не залишає можливості для жодних інших варіантів. Наша

Враховуючи значну інерційність розвитку містобудівних систем, а також картографічні матеріали XVIII століття, ми локалізували три зазначені вище частини міста. Замок глухівський був там само, де й давньоруський дитинець - на мисовому городищі. Тим більше, що й численні звістки XVII століття засвідчують, що "містечко Новий Острог або Глухів" було засновано безпосередньо "на старосвітському городищі".

Якщо уважно придивитися до надзвичайно топографічно точного плану Глухова 1787 року, то легко підрахувати, застосувавши масштабну шкалу, що напівзасипаний рів мисового дитинця-замку, що відділяв це укріплення від решти плато, мав дуже значну ширину - десь близько 20 сажнів (понад 40 метрів). За такої ширини він первісно міг бути до 15 метрів глибиною. А це означає, що при цій глибині, враховуючи топографію, можна було легко забезпечити до-

реконструкція структури Глухівських укріплень 1654 року показана на схемі.

Неприступність Глухова як фортеці засвідчена під час облоги міста поляками взимку 1663 року, коли велика армія на чолі з самим королем Яном-Казимиром не змогла його здобути.

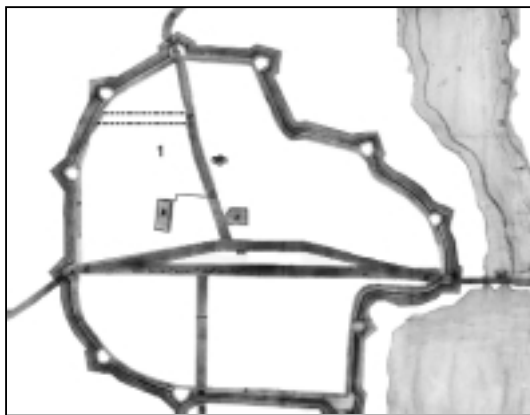
Яким же чином і коли ця доволі ефективна тридільна фортифікаційно-містобудівна структура перетворилася на ту, яку ми знаємо по планах Глухова XVIII століття? Адже на цих планах бачимо величезну, периметром понад 2,3 км загальноміську фортецю характерної конфігурації, що охоплює плато над рікою Есманню.

Відповідь дає "Чернігівський літопис", який під 1685 роком повідомляє: "Того ж року в Глухові старий замок згорів августа 13". Ось після того й спорудили єдину загальноміську лінію укріплень змішаної баштово-бастіонної системи, що складалася з земляного валу, сухого рову і 12 бастіонів нерегулярних обрисів. При цьому вали й рови давніших ліній укріплень, які потрапили всередину нової фортеці, знівельювали.

Нова фортеця, згідно з писемними джерелами, мала п'ять дерев'яних рублених брам: Київську з західного боку, Московську - зі східного, Білополівську - з півночі, Путивльську - з півдня та безіменну в районі Михайлівської церкви.

Отже, саме в останній чверті XVII століття у Глухові шляхом об'єднання кількох укріплених осередків утворилася єдина загальноміська фортеця - одна з найбільших у тодішній Україні.

У кінці 1708 року Глухів став резиденцією гетьманів, фактичною столицею України. Столичне місто вимагало досконалішої фортифікації, ніж та, що лишилася від мазепинової доби. За часів гетьмана І.Скоропадського сталося кілька спроб реконструювати глухівські укріплення на засадах більшої регулярності. Після смерті гетьмана 1724 року те ж саме намагався здійснити кондуктор Валлен. Проте жоден з двох його проєктів не був реалізований. Єдина користь від цих заходів - серія найдавніших планів Глухова, завдяки яким ми можемо наочно уявити собі тогочасне місто і його фортифікацію.

План Глухівської фортеці І.Мергасова після пожежі 1748 р.

План Глухівської фортеці 1750 р. обер-квартирмейстера Магнуса фон Ренне

План Глухівської фортеці 1776 р.

1746 року інженер-підполковник Д.Дебоскет опрацював проект реконструкції укріплень Глухова. Пожежа 1748 року сприяла реалізації цього проекту. Протягом 1748-1749 років конфігурація міських укріплень набула регулярніших обрисів з п'ятикутними в плані бастіонами. З'явилися всі необхідні елементи "правильної" фортифікації - валганг, апарелі, банкети, берма, сухий рів і глазис.

У червні 1748 року з Києва викликали інженерного корпусу мінера Ю.Наумова, котрий 1749 року спорудив

нові дерев'яні брами з мостами через рів - Київську, Московську і Путивльську. А протягом 1766-1769 років за проектом архітектора А.Квасова споруджено дві муровані фортечні брами - Київську і Московську.

Глухівська фортеця втратила оборонне значення ще в кінці XVIII століття, тому проектом перепланування Глухова 1802 року була передбачена її ліквідація. Фортечні вали розкопали і рови засипали 1808 року за розпорядженням генерал-губернатора Малоросії князя О.Куракіна. Тоді ж знесено Московську браму. Так на місці східної ділянки валу Глухівської фортеці виникла Торгова площа шириною 90 метрів. Київська фортечна брама збереглася донині і є пам'яткою архітектури національного значення.

Літ.: [41, 46, 74, 104, 156, 254-257].

Збережені вали Глухівської фортеці. Фото автора

220. Троїцький собор (Соборна площа). Збудовано протягом 1720-1806 років, знищено в 1962-1963 роках.

Багатостраждальному Троїцькому собору не щастило ні за білих, ні за червоних царів. Угоду на його будівництво було укладено 1720 року: “Должина той церкви межі стен 15 сажен (...). Вышина от фундаменту до свода сажен 9. А чертеж и пропорцию, як соизволит пан гетман”. Коли помер гетьман І.Скоропадський, будівництво припинилося. 1734 року кошти (1000 рублів) надала російська імператриця Анна Іоанівна. Щоправда, ці кошти надійшли не з царської скарбниці, а сказати б по-теперішньому, - з місцевого бюджету. Однак підмурки спромоглися зробити лише через 10 років. Будівництво переривали два пожежі: 1748 і 1784 років.

1759 року, коли вже мурувалися бані собору, раптом завалилася височезна дзвіниця, яку встигли збудувати поруч. Падаючи, вона розколола собор майже навпіл, геть відбивши його північно-західний кут. Ці руйнування почали виправляти тільки 1773 року. Весь цей час Глухів формально не мав головного міського храму - собору, оскільки старий дерев'яний Троїцький собор згорів у пожежі 1748 року. Наступна пожежа, 1784 року, пошкодила бані майже завершеного собору. 1791 року імператриця Катерина II надала на відбудову собору 10000 рублів, але водночас розпорядилася розібрати муровані Михайлівську і Успенську монастирську церкви “и употребить материалы в пользу собора”. Тож будівництво собору тривало понад 80 років і завершилося лише 1805 року. Він мав п'ять престолів - три внизу і два на хорах.

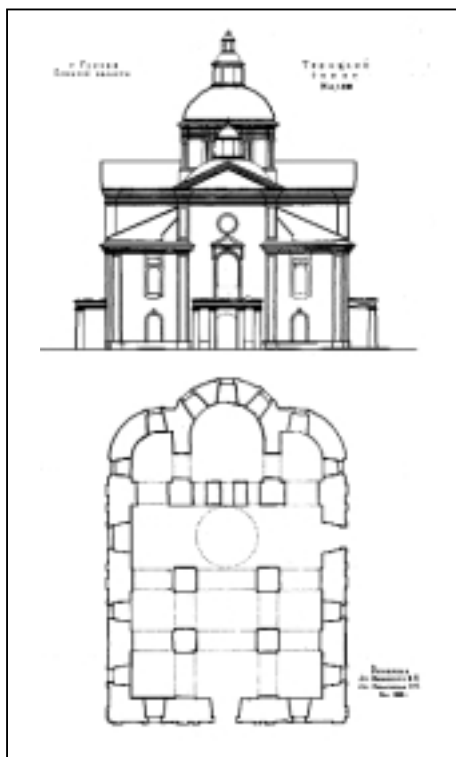
Панорама центру Глухова з Троїцьким собором і дзвіницею на початку ХХ ст.

*Загальний вигляд собору.
Фото П.Лютотого 1903 р.*

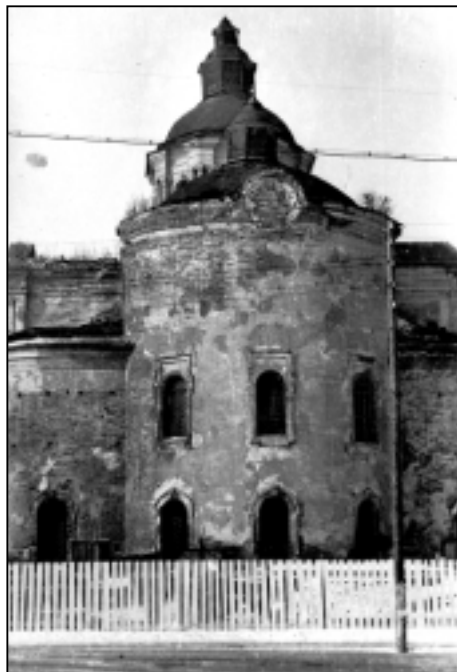
Загальний вигляд собору.
Фото Н.Новаковської 1952 р.

Західний фасад і план собору.
Обміри В.Мойсеєнка
і Н.Новаковської 1952 р.

За час будівництва тут змінилося чимало архітекторів - Іван Мергасов, Андрій Квасов, його учні - Федір Савич і Максим Мосцепанов. Український дослідник В.Пуцко нещодавно довів, що у визначенні архітектурного устрою цього храму провідною була роль А.Квасова, якого можемо вважати головним архітектором, автором цієї пам'ятки.

З огляду на значну тривалість будівництва не дивно, що в архітектурі собору переплелися стильові риси українського відродження, бароко і раннього класицизму. Цей собор був останньою ланкою в розвитку архітектурного жанру "державних соборів", започаткованого гетьманами І.Самойловичем й І.Мазепою. Тому й план храму - суто традиційний, що походить ще з часів Кня-

Східний фасад собору.
Фото Г.Логвина 1958 р.

жої держави - хрещато-баневий, шестистовпний, тринавовий, з трьома півкруглими апсидами. Вінчали собор три бані, поставлені по поздовжній вісі.

Ні складна доля, ні мистецька неповторність собору не зупинили глухівське міське і сумське обласне керівництво у прислужницькому запалі, коли 1962 року, виконуючи злочинні кремлівські настанови, на мурах собору намалювали великі тріщини, зафотографували їх, щоб довести “аварійність” будівлі, а потім пам'ятку архітектури республіканського значення, яка була занесена до державного списку під № 6 (!) довго, з великими труднощами висаджували в повітря вибухівкою, а після того декілька місяців розбирали руїни.

На підмурках собору, на давніх похованнях спорудили автовокзал - звісно, “в інтересах трудящих”. Проте блюзнірство не минулося безкарно: ця споруда не тільки не розв'язала транспортних проблем міста, а завела їх і глухий кут. Тому нині місцеві власті вибирають новий майданчик для автовокзалу. Поряд же, на місці собору, звели ще й житлову багатоповерхівку. А про безповоротно втрачений архітектурний шедевр нагадує лише маленька меморіальна таблиця, за встановлення якої боровся ще Максим Рильський, котрий 13 квітня 1962 року намагався листовно усовістити головного архітектора Сумської області М.Махонька: “Тов. Єрмольський прислав мені В(ашу) відповідь йому в справі меморіальної таблиці на місці, де був (!) Троїцький собор. Лист цей мене дуже засмутив, особливо різнуло по серцю холодне: “после разборки Троицкого собора в Глухове”. Я вчора вернувся із Польщі, бачив, як там любовно зберігають і реставрують пам'ятки старовини. А “разборка” - справа, звісно, найлегша, але навряд чи найкраща. В усякому разі, вважаю, що питання про обов'язкове встановлення меморіальної таблиці на місці Троїцького собору може бути і поставлене, і розв'язане вже сьогодні.”

Питання про меморіальну таблицю було розв'язане аж через 40 років, вже в незалежній Україні. А відтворення собору в комплексі з реконструкцією історичного Соборного майдану передбачено урядовою Програмою відтворення визначних пам'яток історії та культури, ухваленою 1999 року.

Літ.: [41, 74, 104, 124, 154, 258-266].

*Південний фасад собору.
Обмірний кресленник кінця 1950-х років*

*Інтер'єр.
Фото кінця 1950-х років*

*Дзвіниця в забудові вулиці Московської.
Фото початку ХХ ст.*

грані були аркові отвори, фланковані лопатками й пілястрами.

Дзвіниця була головною висотною домінантою міста. 14 березня 1929 року секретаріат ВУЦВК на подання НКВС УСРР надав дозвіл на руйнування дзвіниці. Дізнавшись про це рішення, яке було ухвалено без необхідного в таких випадках погодження з Народним комісаріатом освіти, професор Ф.Ернст звернувся до Глухівського окрвиконкому з проханням зберегти цю пам'ятку. Це клопотання підтримав заступник наркома освіти О.Полоцький. Але це не спинило руйнації, яку розпочали 12 червня 1929 року.

Літ.: [15].

*Стара і нова
Трьох-Анастасіївські церкви.
Фото 1894 р.*

портики, дзвіниця над південно-західним кутом.

1884 року чернігівське губернське правління затвердило проект нової Трьох-Анастасіївської церкви, автором якого був відомий академік архітектури з Санкт-

221. Дзвіниця Троїцького собору (вул. Радянська). Побудована в кінці XVIII століття, знищена 1929 року.

Висока чотириригусна мурована дзвіниця стояла північніше собору, виходячи фасадом на вулицю Києво-Московську. Збудували її в кінці XVIII століття в класицистичних архітектурних формах замість тієї дзвіниці, яка завалилася 1759 року. Налажала до архітектурного типу “четверик на четверику” й вінчалася восьмигранним підбанником з плескатою банею і високим шпилем. У кожній

222. Трьох-Анастасіївська (Гетьманська) церква (вул. Спаська, 2). Споруджена 1717 року, розібрана 1896 року.

Вперше Трьох-Анастасіївську муровану церкву споруджено в південно-східному куті загальноміської фортеці на місці погорілої дерев'яної Воскресенської церкви у 1717 році коштом гетьманші Анастасії Скоропадської за зразком Іллінської церкви - усипальниці Богдана Хмельницького в Суботові. Тридільний безбанний зального типу храм з гранчатою апсидою і дзвіницею над західним притвором став домовим при гетьманській резиденції, яка з 1710 року розташувалася в цьому кварталі. Церква потерпіла від пожеж 1748 та 1784 років. Після останньої відбудована аж 1816 року і набула класицистичних рис: з'явилися сферична баня без підбанника,

Петербурга Андрій Гун. Нова церква будувалася поряд зі старою коштом глухівських промисловців братів Миколи і Федора Терещенків. Микола подарував під храм велику ділянку землі, а Федір 1889 року пожертвував 60 тисяч карбованців золотом. Завдяки клопотам меценатів церкву збудовано досить швидко й освячено 1893 року. А 21 травня 1894 року брати Терещенки звернулися до Святійшого Синоду з проханням дозволити знести стару гетьманську церкву “как оставшуюся вследствие своей ветхости без всякого употребления”.

Щоб визначити подальшу долю історичної будівлі з Києва відрядили професорів Петра Лашкарьова і Миколу Петрова. Вони дійшли висновку, що “предназначенная к упразднению старая Трех-Анастасьевская церковь со стороны зодчества не представляет собой ничего особенно замечательного, и кроме сохранившихся известий о первоначальной постройке этой церкви женою гетмана Скоропадского Анастасию, с зданием этой церкви соединяются только воспоминания об опустошительных пожарах в Глухове”. Звісно, з теперішніх позицій такий висновок шановних вчених видається більш ніж дивним, але в ті часи критерії поцінування пам'яток були іншими, ніж тепер. Тож стару церкву розібрали протягом 1894-97 років і на її місці довго стояла каплиця в еkleктичних формах, близьких до українського модерну, аж поки комуністи десь у 1950-х роках не розвалили і її.

Літ.: [74, 266].

223. Іконостас Миколаївської церкви (пл. Соборна, 1). Створений у середині XVIII століття, знищений у 1930 році.

Іконостас Миколаївської церкви взамін первісного, що згорів у пожежі 1748 року, був створений у середині XVIII століття. Він був компактним, п'ятирусним, нешироким, займаючи центральний компартимент церкви. Виконаний у перехідних ренесансно-барокових формах з пишним позолоченим різьбленням півколонок, карнизів, іконних рам і площин між іконами. Мотиви різьблення - виноградна лоза з листям, кетягами й різноманітними квітами. В обрисах царських врат, арки над ними і верхняка повторюється традиційна для українського іконостасу цієї доби трилопатева крива. Загалом композиція іконостасу є дуже тектонічною, з явним підпорядкуванням різьблення загальній архітектурній композиції з її чітким членуванням гранчастими півколонами, пілястрами й антаблементами. Ікони були виконані у другій половині XVIII століття в характерній для того часу стилістиці. У 1864 році декілька нових ікон для цього іконостасу написав італійський художник П.Нерушеллі (Неруш), котрий у ті часи (протягом 1864-1879 років) жив і працював у Глухові.

1930 року Миколаївську церкву було перетворено на зерносховище, а іконостас знищено.

Літ.: [266, 267].

*Загальний вигляд іконостасу.
Фото початку XX ст.*

224. Палац гетьмана К. Розумовського (вул. Київський шлях). Збудовано у 1749-1751 роках, розібрано 1765 року.

1749 року в зв'язку з наміченим відновленням в Україні гетьманства постала проблема нової гетьманської резиденції в Глухові. Архітектор Андрій Квасов розробив проект “палат італійської архітектури”, як тоді писали, тобто - у стилі бароко. Будівництво тривало довго - з 1749 по 1751 роки, а оздоблювальні роботи завершили 1757 року. Місце було вибрано за межами уфортифікованого середмістя, через річку від нього на передмісті Веригині, з західного боку Ярмаркової площі, при дорозі на Київ неподалік церкви Св. Захарії і Єлизавети.

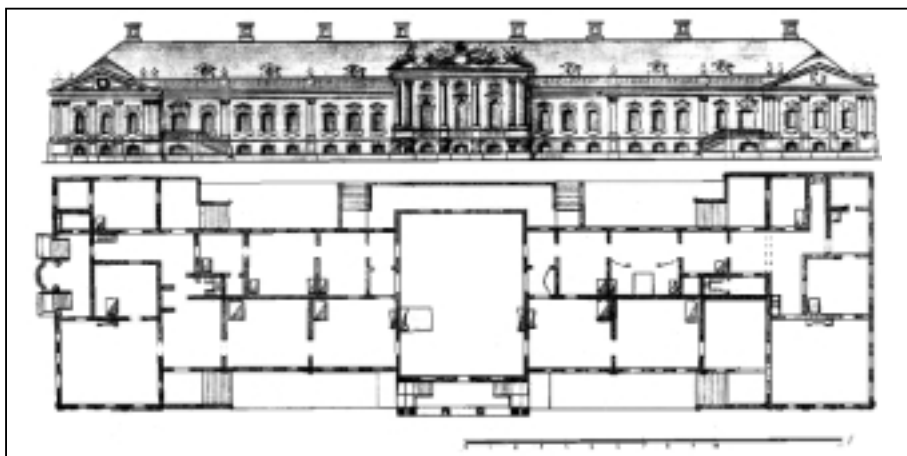
Спорудження резиденції спонукало гетьмана Кирила Розумовського створити нову адміністративну структуру - “Експедицію Глуховського и Батуринського строения”. За задумом К.Розумовського його палац, хоча й дерев'яний, повинен був нічим не поступатися петербурзьким чи московським - не дарма ж за зразок правив палац в селі Перові під Москвою, спроектований великим архітектором В.Растреллі.

Перебірливому, звиклому до європейських вигод гетьману творіння А.Квасова вкрай не сподобалося, і він писав 1757 року канцлеру Воронцову: “Гнусное место глуховское, на котором я построился уже было и немало, и при том по сырости, низости и болотной земле почти уже деревянное строение, не впору строенное и скороспешно худыми плотниками (...) до того меня напоследок привели, что единственно для здоровья, которое дом мой глуховский весьма повреждает, принужден нынешнего лета зачать каменный дом в Батурине”.

Напевно, не слід надто серйозно сприймати нарікання гетьмана на “тяжке життя” у Глухові: його палац був досить великим (25 кімнат тільки в головному корпусі), одноповерховим на цокольному півповерсі. Видовжені симетричні фасади членувалися трьома ризалітами, акцентованими колонами, пілястрами й фронтонами. Над карнизом була балюстрада, а високий дах з димарями мав люкарни. Декор фасадів був витриманий у класичних формах бароко. При палаці був великий регулярний парк з озерами і басейнами, придворна опера, оркестр і всі великопанські забаганки.

На жаль, нині від цих чудових споруд і сліду не лишилося. Всі будівлі гетьманської садиби одразу ж по скасуванню гетьманства 1765 року були розібрані й продані на будівельний матеріал.

Літ.: [74, 104, 254, 259, 268, 269].

Фасад і план гетьманського палацу. За О.Лазаревським

225. Будинок Другої Малоросійської колегії (вул. Радянська). Збудовано у 1768-1782 роках, розібрано в 1831-1835 роках.

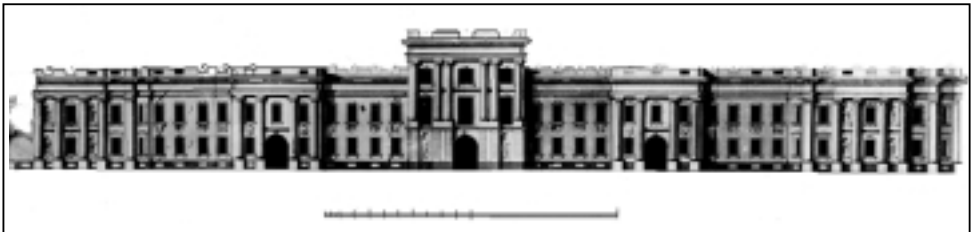
Спорудження мурованого будинку так званої Другої Малоросійської колегії пов'язано з діяльністю генерал-губернатора тодішньої Малоросії графа П.Румянцова-Задунайського, за часів правління якого сталася найбільша розбудова Глухова, що тривала протягом 1765-1781 років під керівництвом архітектора А.Квасова. Вона ознаменувалася спорудженням двох головних будівель міста: Троїцького собору з дзвіницею та Малоросійської колегії. Останню розпочали будувати у самому центрі міста, на вулиці Московській поблизу однойменної брами.

Завершили будівництво цієї найкрупнішої в Україні урядової будівлі 1774 року. Але опоряджувальні роботи тривали до 1782 року під керівництвом Ф.Савича, учня А.Квасова.

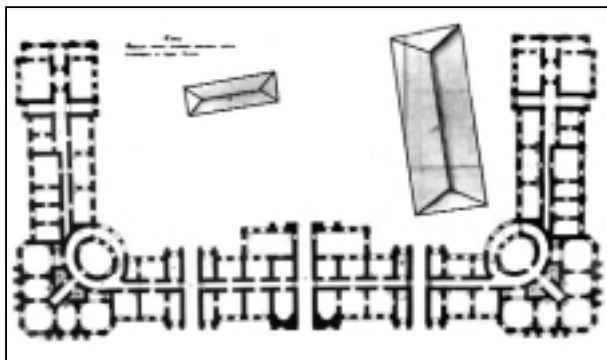
Корпус колегії був двоповерховим, П-подібним у плані, з триповерховим центральним ризалітом. Довжина чільного фасаду сягала 142 метрів. Оскільки будинок призначався для службової резиденції генерал-губернатора й різних державних установ - Генерального суду, Генеральної малоросійської рахункової комісії, Канцелярії малоросійського скарбу, Суду земського, Глухівського комісарства і архіву, то загальна розпланувальна структура його була секційною - на кожен установа по секції. Секції розділяли наскрізні аркові проїзди. Розпланування кожної секції було коридорним з двобічним розташуванням приміщень. В архітектурі цієї будівлі відбився вплив раннього класицизму. За своїми стильовими ознаками вона була проміжною ланкою між бароко і класицизмом.

Спорудження Малоросійської колегії дало змогу А.Квасову впорядкувати розпланування середмістя Глухова. Причільковий фасад колегії, виходячи на східний фронт головного майдану міста, зробив його просторову структуру значно логічнішою і регулярнішою. Однак, незважаючи на такий значний розмах державного і приватного мурованого будівництва, Малоросійська колегія, яка привнесла в інтер'єр Глухова новий, справді столичний європейський масштаб, не отримала належної підтримки у вигляді співмірних їй споруд. Тож задум архітектора щодо крупномасштабної реконструкції столиці лишився, в кінцевому підсумку, нереалізованим.

Глухову нищівного удару завдала адміністративна реформа 27 жовтня 1781 року, за якою в тодішній Малоросії вводились загальноімперські форми управління і судівництва. З огляду на це Глухів утратив столичний статус, перетворившись 1782 року на рядове повітове містечко Новгород-Сіверського намісництва. Справу довершила катастрофічна пожежа 7 серпня 1784 року, яка знищила всю дерев'яну забудову міста і пошкодила муровану. Зокрема, згоріла й будівля Малоросійської колегії.

*Фасад колегії.
Кресленник кінця XVIII століття*

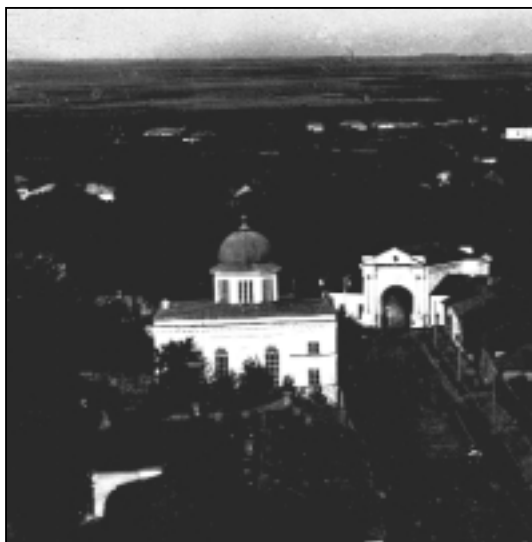
План колегії.
Кресленник кінця XVIII століття

Після пожежі її не відновили, а саяк-так пристосували під повітові присутствєні місця. Ці рештки величної споруди не підтримували в належному стані, вони далі руйнувалися і дійшли до аварійного стану. Їх знесли протягом 1831-1835 років, а 1837 року вийшов указ імператора Миколи I, яким це руйнування було узаконено.

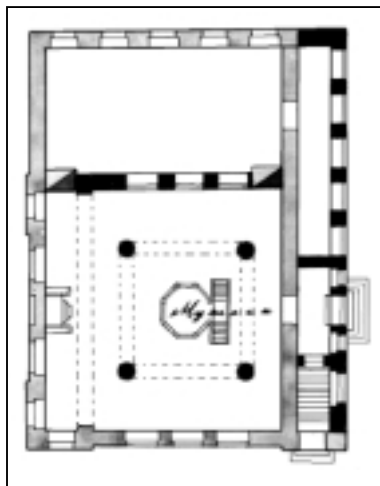
Літ.: [74, 259, 270-272].

226. Синагога (вул. Радянська). Споруджена 1867 року, знищена 1941 року.

Мурована синагога була споруджена в 1867 році за проектом місцевого архітектора А.Гросса. Це була кубічна однобанна будівля, поставлена з південного боку головної вулиці міста - Києво-Московської між комплексом Троїцького собору й Київською брамою. Будівля була вирішена в перехідних стильових формах від пізнього класицизму до історизму. Порівняння проекту з фотографіями показує, що при будівництві відійшли від романо-мавританської стилістики, запропонованої архітектором, на користь класицистичної строгості. Замість вікон у вигляді трифоріїв улаштували високі аркові вікна, а замість запроєктованих кількох бань влаштували одну, на восьмигранному світловому підбаннику. План синагоги дводільний. Вона складалася з квадратного в плані молитовного залу й прилеглого приміщення. Посеред молитовного залу стояли чотири колони тосканського ордера,

Синагога в панорамі міста.
Фото початку XX ст.

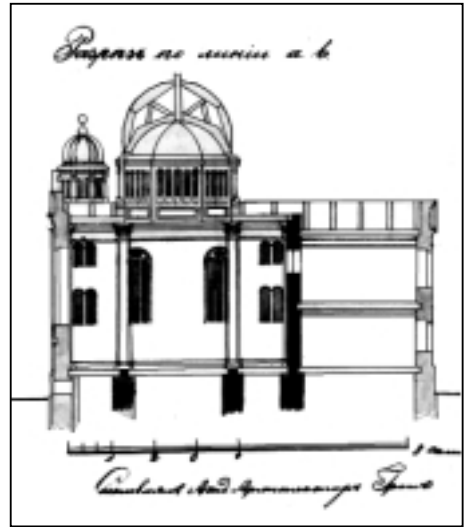
План синагоги.
Проектний кресленник А.Гросса

*Переріз синагоги.
Проектний кресленик А.Гросса*

які слугували опорою для світлового восьмерика.

За радянської влади синагогу закрили і розмістили в ній архів. Синагога була спалена наприкінці серпня 1941 року. Зараз на її місці - садибні будинки. У Державному архіві Чернігівської області зберігся проект, за яким ця синагога була збудована.

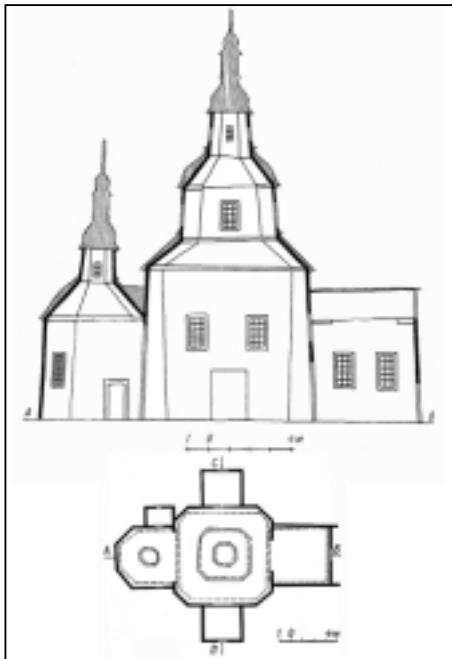
Літ.: [267, 273].

С. Грунь Лебединського району.

227. Миколаївська церква. Споруджена 1782 року, знищена в 1930-х роках.

Дерев'яна тридільна церква збудована 1782 року з соснових пластин на дубових підвалинах. Нава восьмигранна, бабинець квадратний у плані, вівтар п'ятистінний. Нава ширша і значно вища за інші зруби. Первісно церква була триверхою: над навою - тризаломний верх з двома світловими восьмериками, а над бабинцем і вівтарем - двозаломні восьмигранні верхи.

*Поздовжній переріз і план.
За С.Таранушенком*

*Фрагмент церкви.
Фото С.Таранушенка
1920-х років*

1864 року церкву перебудували: до бабинця з заходу прибудували дзвіницю, на яку перенесли верх, знятий з бабинця. Бабинець натомість перекрили коробовим склепінням і накрили двосхилим дахом. Тоді ж верхні заломі верхів зашили плоскими плафонами, а перед входами зробили низенькі притвори. Зовні церква була ошальована вертикально з нащільниками, що підкреслювало вертикальну динаміку архітектурних форм.

Церкву в 1920-х роках дослідив, обміряв і зафотографував С.Таранушенко. Знищили її в 1930-х роках.

Літ.: [39, 274, 275].

С. Житнє Роменського району.

228. Миколаївська церква та дзвіниця. Споруджено 1789 року, знищено у 1930-х роках.

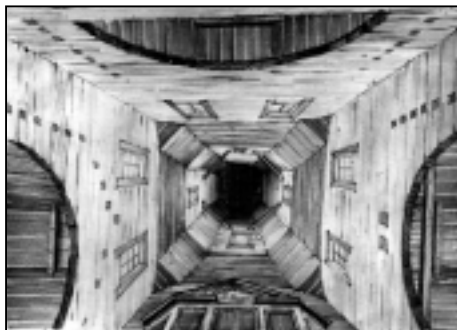
Дерев'яна п'ятидільна, хрещата, одноверха церква збудована 1789 року. Всі її компартменти, крім вівтарного, були прямокутними в плані, а вівтар - гранчастий. Центральний зруб трохи ширший і значно вищий за рамена, які завершувалися вальмовим дахом (вівтар) та двосхилими дахами з трикутними фронтонами на фасадах.

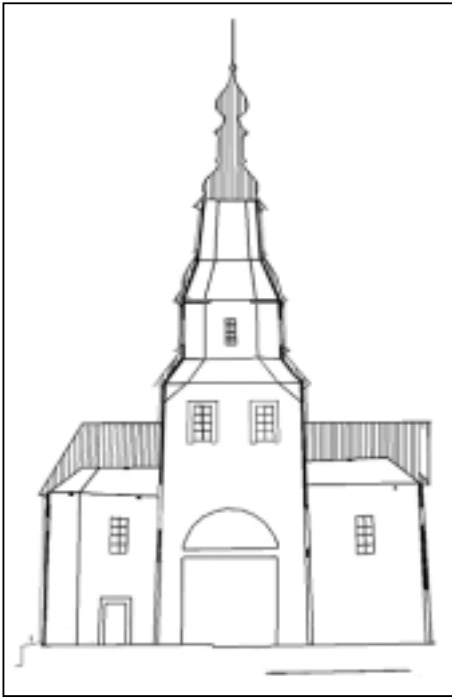
*Східний фасад церкви.
Фото С.Таранушенка 1920-х років*

*Верх церкви.
Фото С.Таранушенка
1920-х років*

*Інтер'єр верху.
Рисунок К.Сидорова
за фото С.Таранушенка*

*Поздовжній переріз.
За С.Таранушенком*

*Дзвіниця.
Фото С.Таранушенка 1920-х років*

Наву вінчав високий граціозний тризаломний восьмигранний верх з двома світловими восьмиками. Масштабність храму підкреслювали низенькі прямокутні в плані зрубики дияконника і жертовника та притворів перед входами, а також вертикальна шалівка з нащільниками. У XIX столітті церкву підважили й поставили на цегляний підмурок.

Дерев'яну дзвіницю окремо від церкви збудували на початку XIX століття. Вона була триярусною. Нижні яруси - четверики, верхній - восьмирик, увінчаний гранчатою банею зі шпилем.

Церкву і дзвіницю в 1920-х роках дослідив, обміряв і зафотографував С.Таранушенко. Знищили їх у 1930-х роках.

Літ.: [276-281].

С. Калинівка Роменського району.

229. Покровська церква. Побудована 1763 року, знищена після 1930 року.

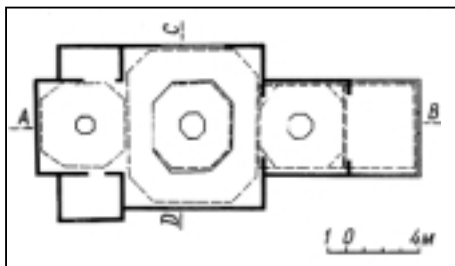
Дерев'яну тридільну, триверху церкву збудували в 1763 році. Усі її зруби прямокутні в плані, однакової висоти. Наву вінчав восьмигранний двозаломний верх з одним світловим восьмикомом, а вітгар і бабинець - глухі восьмигранні однозаломні верхи з ліхтарями. Дахи і бані мали стрімкі прямолінійні обриси, що свідчить про первісне їх покриття дерев'яними тертицями або драпкою. Обабіч вітгара були значно нижчі, прямокутні в плані, дияконник і жертвник. У XIX столітті до бабинця з заходу прибудували високий притвор. Усі зруби були ошальовані вертикально з нащільниками.

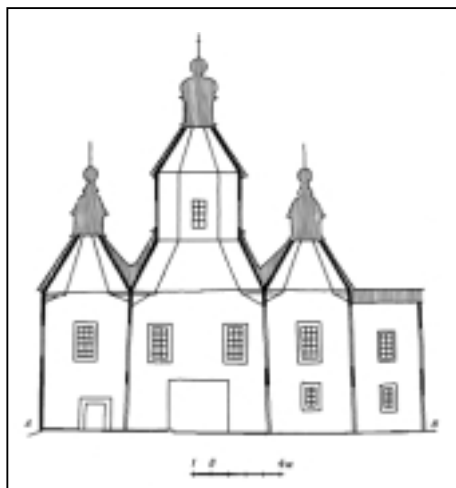
Східний фасад церкви.
Фото С.Таранушенка
початку 1930-х років

Церкву на початку 1930-х років дослідив, обміряв і зафотографував С.Таранушенко. Він так оцінив цю пам'ятку та її автора: “Серед народних архітекторів-монументалістів майстер калинівської пам'ятки відзначається своєрідною індивідуальністю. Небагато збереглося пам'яток, де б так точно, гранично чітко, логічно, послідовно, було витримано побудову плану і об'ємів дільниць. Майстер калинівської церкви скоріш математик, ніж архітектор. Його приваблювало втілення в будівлі математично-логічних формул. Тому Покровська церква в Калинівці позбавлена лірики і будь-яких архітектурно-художніх “вольностей”, навіть дещо сухувата”. Церкву знищили у другій половині 1930-х років.

Літ.: [39].

План. За С.Таранушенком

Поздовжній переріз.
За С.Таранушенком

Конотоп.

230. Собор Різдва Богородиці (проспект Леніна). Споруджено 1739 року, перебудовано 1886 року, дзвіницю прибудовано 1860 року. Знищено в 1930-х роках.

Мурований міський собор збудували в 1732-1739 роках Гордій Ніжинський та Іван Вакулєнко на центральній вулиці міста замість попереднього дерев'яного храму. Собор мав традиційну для монументальної архітектури доби Гетьманщини структуру. Він був тридільним, одноверхим, з прямокутними в плані бабинцем і навою та п'ятистінним вітарем. Нава мала восьмигранний світловий підбанник з гранчатою банею. У 1858 році собор був значно розширений за рахунок прибудов, набувши хре-

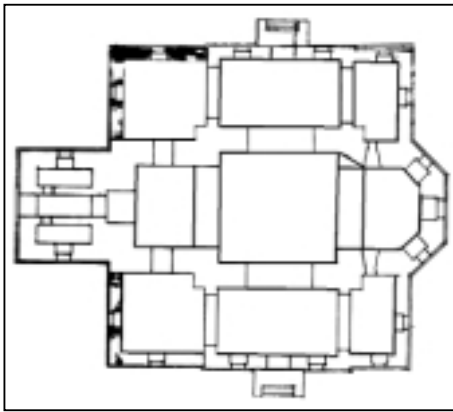
щатих обрисів у плані: з півночі й півдня до нави прибудували прямокутного плану дводільні бічні вівтарі; з заходу до бабинця прибудували триярусну дзвіницю типу “восьмерик на четверику”, увінчану банею. 1886 року за проектом цивільного інженера М.Маркелова бічні вівтарі були розширені в західному напрямку, внаслідок чого собор набув дев'ятидільної структури.

Знищили його в 1930-х роках.

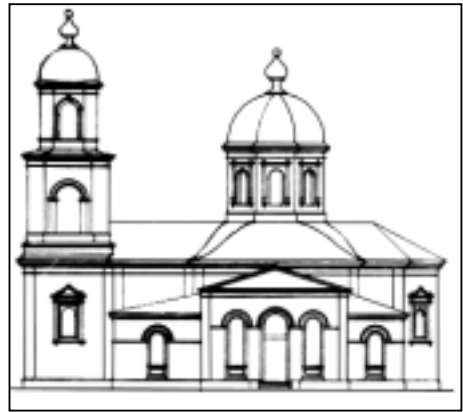
Літ.: [283-287].

Загальний вигляд собору.
Фото кінця XIX ст.

План.
Кресленник М.Маркелова 1886 р.

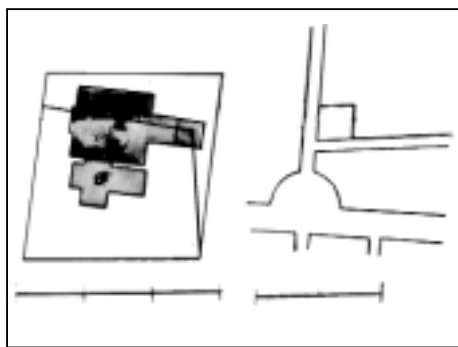
Південний фасад.
Кресленник М.Маркелова 1886 р.

231. Успенська церква (проспект Леніна). Збудована 1866 року, знищена в 1930-х роках.

Мурована церква з дзвіницею збудована замість занепакої однойменної дерев'яної в 1866 році за проектом архітектора Л.Садовського. Це був хрещатобаневий храм з п'ятьма світловими банями і дзвіницею на західному фасаді, витриманий у неовізантійських архітектурних формах. Центральний об'єм майже квадратний у плані, дев'ятидільний, чотиристовпний. Центральна баня спиралася на чотири пілони й підпружні арки, а малі бані були поставлені над пони-

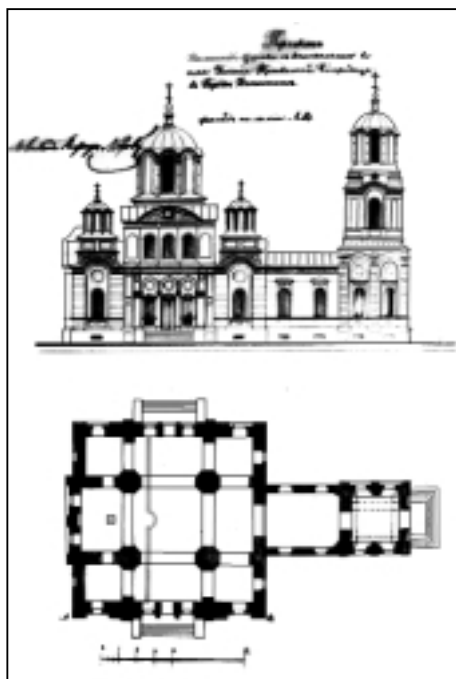
Поздовжній переріз церкви
Кресленник Л.Садовського 1866 р.

Генеральний план церкви.
Кресленик Л.Садовського 1866 р.

женими камерами у міжрукав'ях. Триярусна дзвіниця типу “четверик на четверику”, увінчана банею, поєднувалася з храмом вузьким притвором.

Церкву знищено у 1930-х роках. Збереглися авторські проектні кресленики церкви архітектора Л.Садовського. Літ.: [288].

Північний фасад і план церкви.
Кресленик Л.Садовського 1866 р.

С. Коровинці Недригайлівського району.

232. Михайлівська церква. Споруджена 1752 року, перебудована 1837 року, знищена в 1929 році.

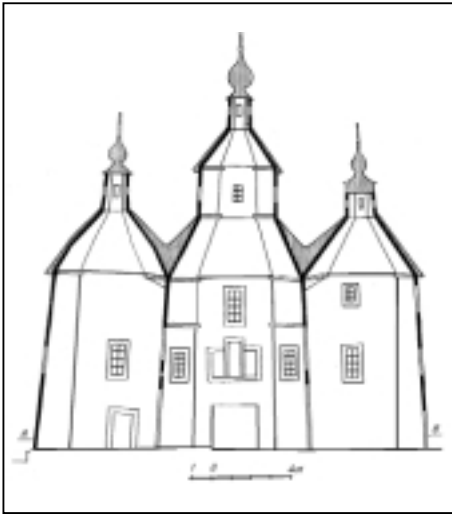
Дерев'яна тридільна триверха церква збудована з дубових пластин 1752 року і з того часу переносилася на нове місце, пересипалася й ремонтувалася, зберігши, проте, свої первісні форми. Усі зруби однієї висоти. Нава восьмигранна, бабинець і вітар п'ятистінні. Нава мала двозаломний світловий верх. Верхи над вітварем і бабинцем теж були світловими, але однозаломними.

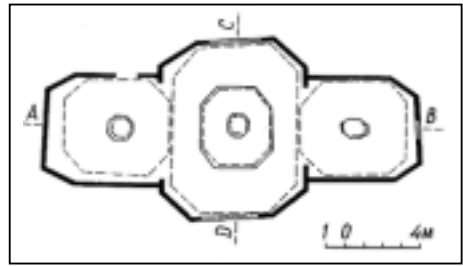
Загальний вигляд церкви.
Фото С.Таранушенка 1929 р.

1837 року до церкви з трьох боків перед входами прибудували низенькі притвори з чотириколонними ганками й масивними трикутними фронтонами.

Влітку 1929 року пам'ятку дослідив, обміряв і зафотографував С.Таранушенко, котрий тоді очолював Харківську крайову інспектуру охорони пам'яток. Тут він довідався про наміри Роменського округового виконкому розібрати цер-

Поздовжній переріз.
За С.Таранушенком

План. За С.Таранушенком

кву. Намагаючись її врятувати, С.Таранушенко запропонував підвідділу культів адміністративного відділу Роменського окривконкому розібрати натомість Миколаївську церкву XIX століття, яка стояла неподалік Михайлівської і не мала визначної архітектурної цінності. Проте всі клопотання були безрезультатними і пам'ятку знищили до кінця 1929 року.

Літ.: [15, 39, 289].

Кролевець.

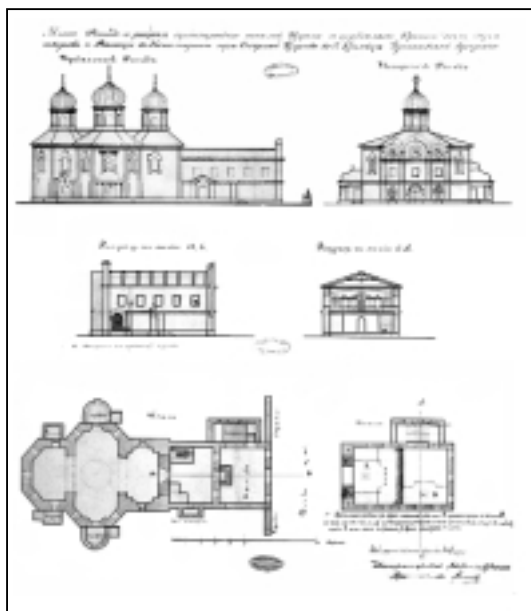
233. Собор Різдва Богородиці. Зведений у 1742-1748 роках, знищений у 1935 році.

Мурований міський собор закладено 1742 року на місці розібраного дерев'яного. Завершено будівництво в 1748 році стараннями кролевецького сотника Г.Огієвського та соборного настоятеля Я.Маковського. Освячено собор 1749 року. Він був тридільний, триверхий, з прямокутним у плані бабинцем, восьмигранною навою та п'ятистінним вівтарем. Кожний компартимент вивершувався світловим восьмимериком з гранчастою банею. Архітектурне вирішення фасадів було характерним для монументальної архітектури доби Гетьманщини: застосовано пілястри, багатообломні розкріповані карнизи, великі аркові вікна з наличниками.

Загальний вигляд собору з дзвіницею.
Фото кінця XIX ст.

Собор потерпів від пожежі 1817 року. Тоді згоріли дахи й завершення бань. Після того на підбанниках з'явилися російські цибулясті бані. У 1833-1835 роках з трьох боків перед входами влаштовано невеликі муровані притвори. У 1841-1843 роках на хорах влаштували бічний вівтар в ім'я Здвиження Чесного Хреста. У 1880-х

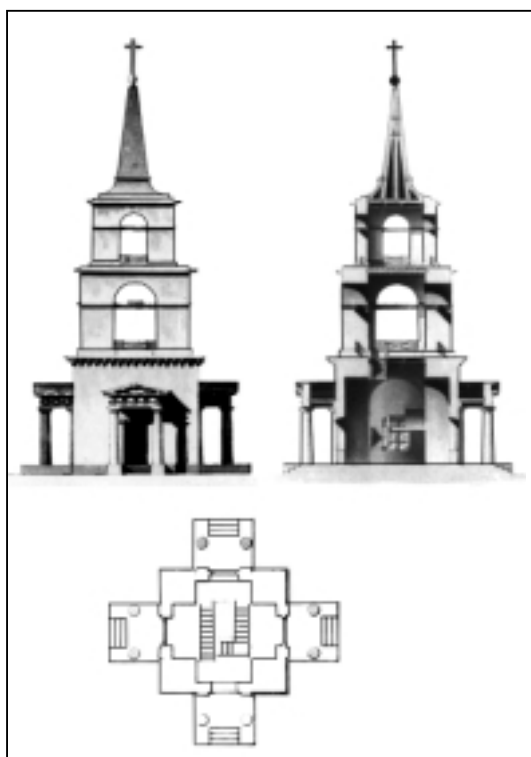

роках за проектом архітектора Ассінга з заходу до бабинця прибудовано новий двоверховий приділ, який за обсягом майже не поступався собору. Його західний фасад вирішено в неоруських архітектурних формах, з трьома кокошниками.

Собор був знищений орієнтовно в 1935 році. На його місці влаштовано кафетерій.

Літ.: [74, 124, 290, 291].

*Кресленик собору
архітектора Ассінга
1880-х років*

234. Дзвіниця собору Різдва Богородиці. Споруджена в 1829-1830 роках, знищена в 1935 році.

Муровану дзвіницю перед собором збудовано в 1829-1830 роках на місці дерев'яної дзвіниці XVIII століття, яка згоріла під час пожежі 1817 року. Дзвіниця триярусна, квадратова в плані, увінчана наметом, що переходив у високий шпиль. Усі фасади вирішено однаково. Архітектурний образ створено на контрасті лапідарних стінових площин з арковими отворами другого і третього ярусів та двоколонними пристінними портиками римодоричного ордера, якими оформлено портали нижнього ярусу.

Дзвіницю знищили одночасно з собором, орієнтовно в 1935 році.

Літ.: [74, 124, 291].

*Фасад, переріз і план дзвіниці.
Архівний кресленик*

235. Миколаївська

церква. Збудована 1819 року, зруйнована в 1936 році.

Перша Миколаївська дерев'яна церква у Кролевеці була споруджена в середині XVII століття. Після того, як 1812 року згорів дерев'яний храм, зведений 1751 року, на його місці в 1814 році заклали муровану церкву, яку завершили й освятили 1819 року. Хоча церква й будувалася в добу панування класицистичних стереотипів, у її розпланувально-просторовій композиції було багато від архітектурних традицій доби Гетьманщини. За структурою це була хрещата п'ятидільна одноступенчата церква, що правда з дзвіницею на кінці видовженого західного рамена. Центральний компартимент - восьмерик, увінчаний масивним світловим восьмериком з глухою гранчастою банею. Рамена були прямокутними в плані, з двохстилими дахами і трикутними фронтонами на фасадах. Дзвіниця була суто класицистичною, три-

ярусною. Трьохдільний нижній ярус мав рустовані стіни й пристінний портик зі спареними колонами тосканського ордера. Другий ярус - четверик зі спареними тосканськими колонами, що фланкували аркові отвори. Вінчав дзвіницю циліндричний підбанник з плескатою сферичною банею і шпилем.

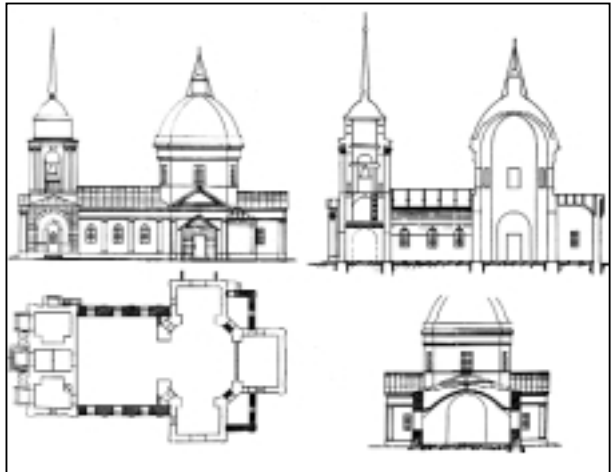
У 1911 році за проектом цивільного інженера І.Якубовича церкву частково перебудовано: зламано західне рамено і замість нього прибудовано нове, значно більше за площею.

Церкву зруйновано в 1936 році.

Літ.: [291, 292].

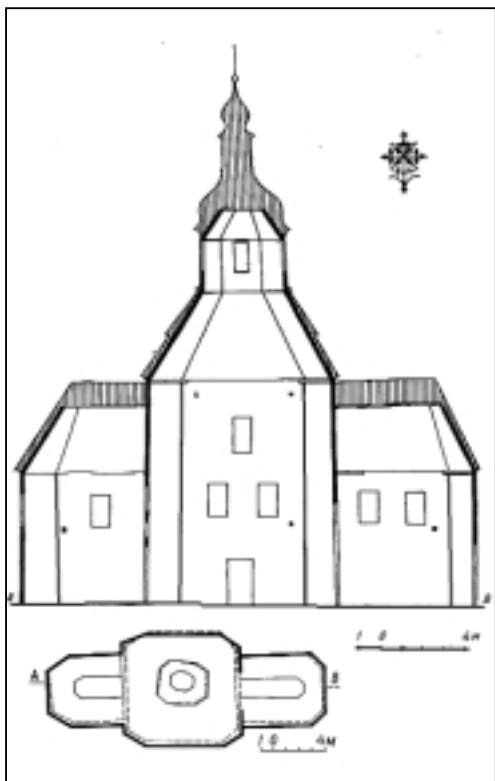
*Загальний вигляд церкви.
Фото початку XX ст.*

Кресленики церкви І.Якубовича 1911 р.

Загальний вигляд церкви.
Фото С.Таранушенка 1920-х років

236. Покровська церква (вул. Горького). Побудована у 1778-1783 роках, 1852 року прибудовано дзвіницю. Знищено в 1930-х роках.

Дерев'яна церква побудована в 1778-1783 роках на місці попередньої, що згоріла ще в першій половині XVIII століття. Деякий час Покровська церква навіть містилася в амбарі, перебудованому для богослужінь. Церква тридільна, одноверха, складена з дубових брусів. Нава восьмигранна (фактично, в плані це прямокутник з дещо скошеними кутами), вітвар і бабинець п'ятистінні, значно нижчі за наву. Їх укривали високі стіжкові дахи на п'ять круто заломлених граней кожний. Нава мала двозаломний верх з одним світловим восьмимериком і вишуканою формою бані з ліхтарем і маківкою. Дуже характерним був "підперезаний" дах першого залому. Форми дахів і бані свідчать про те, що їх початково було укрито драницею або гонтом.

1852 року замість окремо розташованої старої дерев'яної дзвіниці до церкви прибудували нову дерев'яну двоярусну дзвіницю, увінчану високим наметом з цибулястою банькою.

У кінці 1920-х років церкву детально дослідив, обміряв і зафотографував С.Таранушенко. Знищено її в 1930-х роках. Зараз на цьому місці розміщено маслозавод.

Літ.: [39, 291, 293].

Поздовжній переріз і план.
За С.Таранушенком

*Західний фасад дзвіниці.
Проектний кресленик
архітектора Іванова 1863 р.*

237. Дзвіниця Спасо-Преображенської церкви (вул. Шевченка). Споруджувалася з 1865 по 1872 роки, зруйнована в 1930-1933 роках.

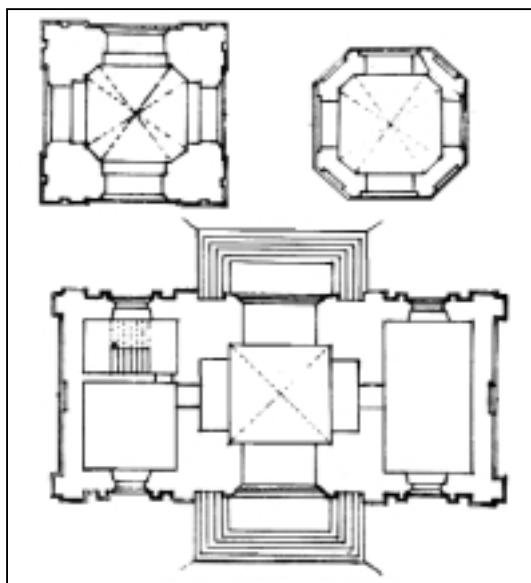
Мурована дзвіниця споруджена на захід від церкви, окремо від неї, в 1865-1872 роках за проектом, опрацьованим архітектором Івановим у 1863 році. Раніше на тому місці стояла стара дерев'яна дзвіниця, яку чернігівський губернатор наказав розібрати ще в 1839 році.

Дзвіниця триярусна, вирішена в архітектурних формах, що є контамінацією пізнього класицизму з "Тоновським" російсько-візантійським стилем. Нижній ярус широкий, тридільний. По середині влаштовано прохід на терито-

*Переріз. Проектний кресленик
архітектора Іванова 1863 р.*

*Бічний фасад.
Проектний кресленик
архітектора Іванова 1863 р.*

Плани ярусів. Проектний кресленик архітектора Іванова 1863 р.

рію церкви, обабіч - допоміжні приміщення. Їхні вікна оформлено характерними наличниками з розірваними сандриками. Другий ярус - четверик, аркові отвори якого фланковані спареними пілястрами тосканського ордера. Третій ярус - восьмирик, увінчаний гранчастою банею сферичних обрисів з маківкою.

Дзвіницю зруйнували у 1930-1933 роках (збереглися тільки фундаменти). Тоді ж зруйнували й баню Спасо-Преображенської церкви (сама церква збереглася). У 2000 році з ініціативи місцевої влади дзвіницю відбудували в дуже приблизних архітектурних формах.

Літ.: [294-297].

Лебедин.

238. Успенський собор. Споруджений 1797 року, знищений 1939 року.

Мурований Успенський собор в Лебедині розпочали будувати взамін дерев'яного в 1770 році, а освятили тільки в 1797 році. Він мав рідкісну в українській архітектурі розпланувально-просторову композицію, що була контамінацією хрещато-баневого типу з тридільним триверхим. В цьому проявився вплив суто місцевого, слобожанського типу храмів, таких як Успенський і Покровський собори в Охтирці чи Успенський собор у с.Межирічі під Лебедином.

План собору - це наближений до квадрата прямокутник, з апсидою на сході й контрапсидою на заході. Центральний прямокутний у плані об'єм чотирма пілонами поділявся на три нави, причому середня була набагато ширшою і вищою за бічні.

Загальний вигляд собору з дзвіницею.
Фото початку ХХ ст.

Пілони за допомогою підпружних арок несли три бані, розміщені на поздовжній осі собору, з яких середня була значно вищою, двоярусною, двозаломною і мала світловий восьмирик. Перехід від підбанного квадрата до восьмирика центральної бані був здійснений за допомогою конічних пандативів. Дуже оригінальним було поєднання трьох бань в екстер'єрі: значно нижчі за

центральну бічні бані ніби зрослися з нижнім ярусом центральної бані, утворивши монолітний об'єм. В інтер'єрі бічні бані були перекриті восьмилопатовими склепіннями. Бічні нави перекривали хрещаті й коробові склепіння.

Зовнішній декор був витриманий у перехідній стилістиці від бароко до класицизму, з застосуванням пілястр, розкріпованих карнизів, рустування, різноманітних наличників.

У першій половині XIX століття з заходу перед собором збудували муровану двоярусну дзвіницю типу “четверик на четверику” в стилі класицизму. Її вінчав високий шпиль.

Собор разом із дзвіницею підірвали 1939 року. Собор на початку 1920-х років дослідив С.Таранушенко.

Літ.: [38, 298, 299].

239. Церква Св. Юрія (Георгіївська) (на Довгалівці). Збудована 1700 року, перебудована 1765 року, дзвіниця прибудована 1866 року. Знищено 1936 року.

Тридільна, триверха дубова церква стояла в колишній приміській слободі Довгалівці й була її парафіяльним храмом. С.Таранушенко слідом за архієпископом Філаретом (Гумілевським) датує її 1765 роком. Проте виявлені нами документи Лебединського духовного правління 1783 року свідчать, що 1765 року ця церква тільки “возобновлена дерев'яним строением”, тобто зазнала капітального ремонту. Спорудження її правильніше датувати 1700 роком. 1866 року храм знову капітально ремонтували: підвели цегляний підмурок, замінили нижні вінці зрубу, наново ошалювали, прибудували західний притвор з мурованою дзвіницею та колонні ганки з півночі й півдня.

Пам'ятка належала до найпоширенішого в народному будівництві Слобожанщини типу церков. Мала гранчасті зруби, двозаломний центральний і одноступінчасті бічні верхи. Верхи легкі, делікатні формами і пропорціями. Хоча церква

Південний фасад собору.

Рисунок К.Сидорова за фото початку XX ст.

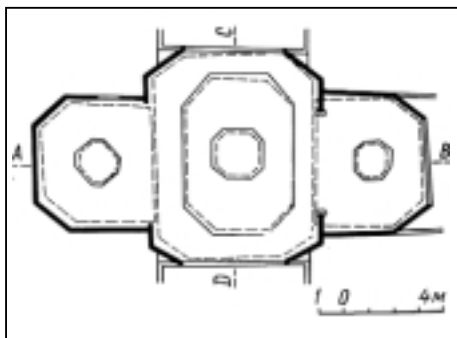

Північний фасад церкви.

Фото І.Татіона 1906 р.

Поздовжній переріз.
За С.Таранушенком

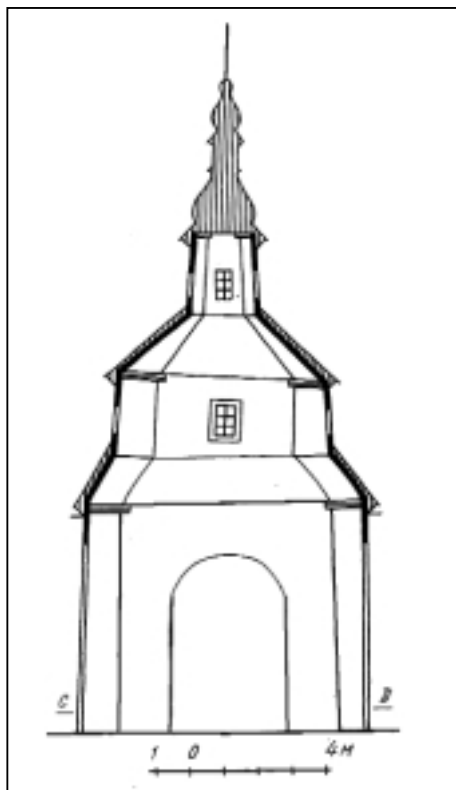
План. За С.Таранушенком

й належала добі українського відродження, проте, як писав С.Таранушенко, “у цій пам’ятці відчувається подих доби рококо - не в зовнішньому користуванні якимись формальними елементами, а в своєрідно пройнятому ароматом мистецтві цієї доби”.

Церкву разом з дзвіницею зруйновано 1936 року. Її встиг дослідити та обміряти С.Таранушенко.

Літ.: [39, 300-304].

Поперечний переріз.
За С.Таранушенком

Інтер’єр центрального верху.
Фото початку ХХ ст.

240. Миколаївська церква. Зведена в кінці XVII століття, перебудована 1783 року, знищена в 1930-х роках.

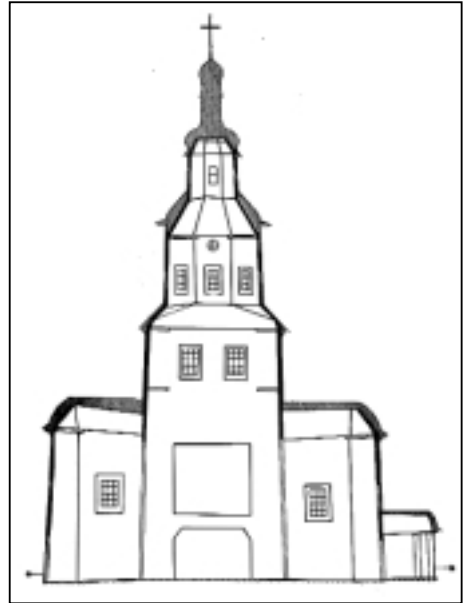
Точна дата спорудження дерев'яної Миколаївської церкви в Лебедині не встановлена, орієнтовно - кінець XVII століття. 1783 рік, який С.Таранушенко вважав датою будівництва храму, насправді фіксує лише перебудову споруди.

Хрещата, п'ятизрубна, одноверха церква стояла в самому центрі Лебедина. Складена з дубових брусів на дубових підвалинах, під які у другій половині XIX століття підведено цегляний підмурок. Центральний зруб квадратний в плані, несе тризломний верх. Бічні зруби гранчасті й вузчі за центральний.

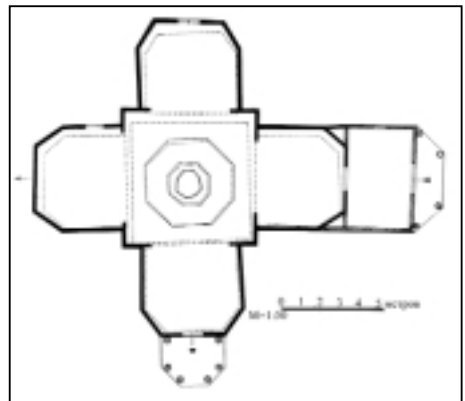
С.Таранушенко, котрий докладно дослідив пам'ятку, так оцінює її: "Церква Миколи належить до числа найдовіршеніших пам'яток української народної монументальної архітектури, одна з вершин майстерності дерев'яного монументального будівництва, а її тесля - один з талановитіших майстрів народного будівництва. У його творчості втілені найвищі досягнення українського народного генія".

Загальний вигляд церкви.
Фото С.Таранушенка 1920-х років

Поздовжній переріз.
За С.Таранушенком

План. За С.Таранушенком

На початку ХХ століття поряд з дерев'яною Миколаївською церквою збудовано однойменну муровану, яка збереглася донині. Дерев'яна церква простояла до початку 1930-х років, коли була знищена.

Ця пам'ятка, її високі архітектурно-художні якості відіграли важливу роль у формуванні історико-мистецьких зацікавлень великого українського мистецтвознавця, уродженця Лебединя, Степана Андрійовича Таранушенка. Його родина належала до парафії Миколаївської церкви. Ось як він сам описує перше пробудження мистецьких переживань у дитячому віці: “Вплив архітектури на собі я відчув давно, в роки раннього дитинства, коли ще не знав слова “архітектура”, не розумів значення і змісту його. В свята батько мій ходив до церкви. Часом брав і мене, малого, з собою. І кожного разу відвідування церкви викликало в мені якісь неясні переживання, нез'ясовану схвильованість. Я не вмію точніше словами передати ці почуття, але і досі пам'ятаю і згадую їх. Художньо-архітектурний образ церкви безпосередньо впливав на чуття, збуджував емоції. Старовинна церковка, її архітектура протягом усього мого раннього дитинства пробуджували в мені естетичні почуття, формували, виховували їх.

Наша дерев'яна одноверха церковка (церква Миколи в місті Лебедині Сумської обл.) стояла на пагорку. Видно її було здалеку. Струнка. Маса її стрімко злітала вгору. Виглядала вона зовсім невагомою і такою легенькою, що мені, малому, часом здавалося: ось-ось вона відокремиться від пагорку і полине у височінь. Була наша церковка не тільки легенька, але й привабливо-красива: біла-біла, як голубка, з веселими хвилястими заломами. Завершувала будову величава золота “митра” з хрестом, яка в сонячні дні своїм нестерпно-дзвінким блиском загонисто врзалася в блакить неба.

Всередині доводилося мені бачити нашу церкву в різні пори року, вдень і вночі, при заході сонця й на світанку.

*Інтер'єр верху.
Фото С.Таранушенка 1920-х років*

*Інтер'єр верху.
Фото С.Таранушенка 1920-х років*

В нічні години, осяяна коливанням тьмяних вібруючих відблисків запалених свічок, здавалася вона загадковою, стримано-замкненою. Блимання свічок виривало з п'єми найближчі до світла частини будови, все останнє потопало в мороку. Простір за межами освітлення був позбавлений чітких форм: невідомо було, як далеко він простягнувся; не можна було відчутти, де і як він закінчувався. Це бен-тежило, викликало тоскне невдоволення, неясні побоювання.

Частіш все ж я згадую нашу церковку при денному освітленні. Найяскравіше пам'ятаю її залиту всю, зверху донизу, золотавими променями сонця. Тоді відкривався весь її внутрішній простір: архітектурні форми промовляли чітко, на повний голос. Верх її, переможно злітаючи догори, звучав як урочистий заклик фанфар. Тоді вона викликала подив, збуджувала схвильованість, піднесено-урочистий, радісний настрій.

Згодом, багато років пізніш, я усвідомив, що цей настрій породжувала продумана й вивірена багатовіковою практикою система сполучення певних архітектурних форм, порядок розгортання просторових об'ємів, ритм ліній і площин. Творцем цих настроїв був натхненний майстер-будівник, який володів чарівним мистецьким талантом і знанням законів побудови художньо-архітектурного образу. З того часу твердо закріпилася в мені свідомо шаноблива повага до народних майстрів - творців старовинної української дерев'яної монументальної архітектури. І чим ширше розкривалася згодом переді мною їх творчість, тим глибшала до них пошана.

Мої ранні дитячі враження від архітектури були, очевидно, глибокі: нехай ще неякісні, неусвідомлені, але вже привабливі й закличні. З того часу я “захворів” на архітектуру. “Хвороба” моя виявилася невилгоною.” [305]

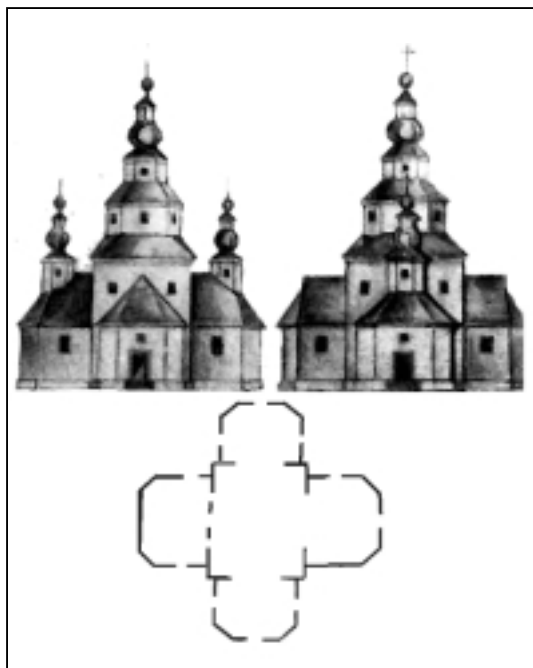
Літ.: [39, 305-307].

Одвірок.
Фото С.Таранушенка 1920-х років

Нова мурована та стара
дерев'яна Миколаївські церкви.
Фото І.Татіона 1910-х років

*Фасади і план церкви.
Кресленик К.Слюсаревського 1838 р.*

*Верх церкви.
Фото І.Татіона початку ХХ ст.*

241. Церква Жон-Мироносиць (на Мироносицькому цвинтарі). Збудована у другій половині XVII століття, перенесена на цвинтар 1808 року, знищена в 1930-х роках.

Дерев'яна церква Різдва споруджена в Лебедині у другій половині XVII століття. Вона була хрещатою, п'ятидільною, триверхою. Центральний прямокутний у плані зруб був трохи ширшим і значно вищим за гранчасті рамена. Його вінчав тризаломний верх з двома світловими восьмиками. Невеликі восьмигранні світлові верхи були також над бабинцем і вівтарем. Північне й південне рамена мали п'ятисхилі дахи з димничками.

У 1808 році цю церкву перенесли на нове місце - на Мироносицький цвинтар і освятили як церкву Жон-Мироносиць. У 1838 році за проектом К.Слюсаревського церкву перебудовано: дещо змінено форму центрального верху, знято верхи над бабинцем і вівтарем, рамена накрито опуклими дахами. Збереглися кресленики обміру церкви, виконані 1838 року К.Слюсаревським. Церкву знищили на початку 1930-х років.

Літ.: [39, 308].

242. Троїцька церква. Побудована 1831 року, знищена 1986 року.

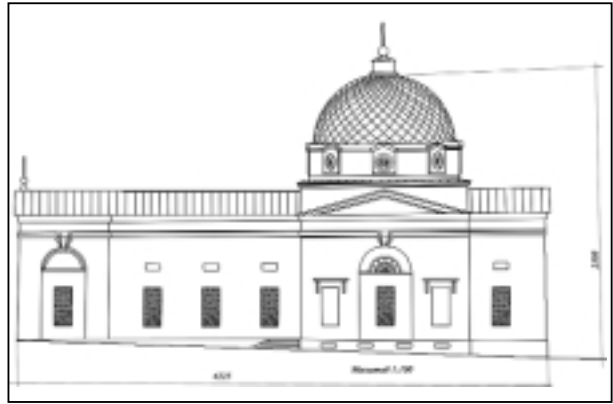
Мурована Троїцька церква збудована 1831 року замість скасованих трьох дерев'яних парафіяльних храмів: Троїцького, Михайлівського і Петропавлівського, з відповідним об'єднанням трьох парафій. Мурований Троїцький храм - приземкуватий, однобанний, хрещатого п'ятидільного плану, в стилі класицизму - не міг відігравати ролі містобудівної домінанти, яка б об'єднувала таку велику ділянку сільбища.

Церква мала прямокутні рамена, причому західне - дуже видовжене, а решта - короткі. З заходу до бабинця впритул прилягала невисока дзвіниця на тридільному плані. Рамена мали двосхилі дахи з фронтонами на фасадах. Центральний квадрат ніс приземистий світловий підбанник з вісьмома круглими вікнами, завершений масивною сферичною банею.

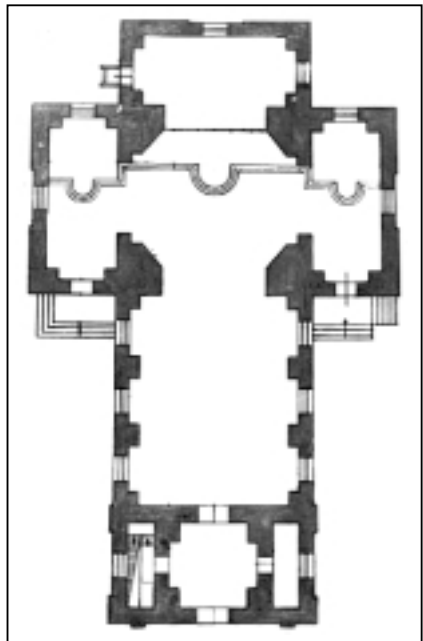
У 1930-х роках верхній ярус дзвіниці зруйнували, а церкву закрили й лишили руйнуватися. 1985 року автор цієї монографії досліджував Лебедин порядком виконання Історико-архітектурного опорного плану та проекту зон охорони пам'яток. При цьому з'ясувалося, що Троїцька церква, хоча й давно закрита і не в кращому технічному стані, має бути поставлена під охорону держави як нововиявлена пам'ятка архітектури. 2 червня 1986 року дирекція інституту КиївНДІТІ звернулася з цього питання до голови Сумського облвиконкому В.А.Шевченка. 28 липня того ж року заступник голови Сумського облвиконкому І.Д.Голуб затвердив охоронну зону навколо Троїцької церкви. А вже 10 серпня Лебединський райвиконком ухвалив рішення № 248 "О сносе молитвенного здания в г.Лебедине" з мотивацією: "как непригодного в эксплуатации". 24 листопада 1986 року Рада у справах релігій при Раді Міністрів СРСР постановою за № 10 ухвалила знести Троїцьку церкву в Лебедині. Восени 1987 року цю нововиявлену пам'ятку архітектури, незважаючи на протести місцевої громадськості, підірвали динамітом. Така акція, звісно ж, не була погоджена пам'яткоохоронними органами, а церква не була належним чином зафіксована (не зроблено архітектурних обмірів і фотофіксації, як того вимагало тодішнє законодавство).

Трагікомічною крапкою в цій історії стало рішення Сумського облвиконкому від 20 травня 1988 року № 112, згідно з яким знищену Троїцьку церкву в Лебедині було оголошено ... пам'яткою архітектури місцевого значення!

Літ.: [309].

*Південний фасад церкви.
Кресленник Лебединського міжрайонного
бюро технічної інвентаризації*

*План церкви. Кресленник
Лебединського міжрайонного бюро
технічної інвентаризації*

Загальний вигляд церкви та дзвіниці. Фото І.Данильченка 1910 р.

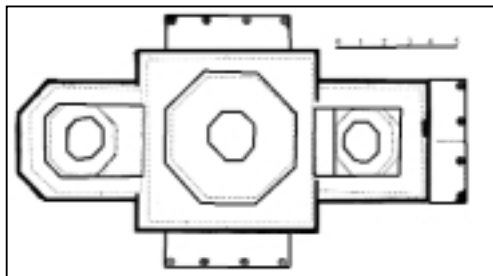
Поздовжній переріз.
За С.Таранушенком

243. Трьохсвятительська

церква. Збудована 1795 року, знищена в 1930-х роках.

Дерев'яна тридільна, триверха церква збудована з соснових брусів на дубових підвалинах у 1795 році. У неї прямокутні нава й бабінець та п'ятистінний вівтар. Нава трохи ширша і значно вища за інші зруби, увінчана масивним двозаломним восьмигранним верхом. Бабінець і вівтар мали однозаломні восьмигранні світлові верхи оригінальної конструкції.

1828 року церкву перебудовано: знято первісні вінчання верхів, які

План. За С.Таранушенком

*Інтер'єр верху.
Фото С.Таранушенка
1920-х років*

внаслідок цього отримали плескаті форми, перед трьома входами прибудували чотириколонні портики. Тоді ж на південний схід від церкви збудували дерев'яну двоярусну дзвіницю типу “четверик на четверику”.

Церкву в 1920-х роках дослідив і обміряв С.Таранушенко. Зничили її в 1930-х роках.

Літ.: [39, 310-312].

С. Малі Будки Недригайлівського району.

244. Покровська церква. Збудована 1791 року. Прибудови 1870 року. Знищена після 1930 року.

Дерев'яна церква збудована з дубових пластин у 1791 році. Первісно була тридільною, триверхою. Всі зруби однієї висоти, гранчасті, в плані - прямокутники зі зрізаними зовнішніми кутами. Нава мала двозаломний верх зі світловим восьмериком, бабинець і вівтар - глухі стіжкові верхи з ліхтарями й маківками. Церква дуже невелика, камерна за масштабом.

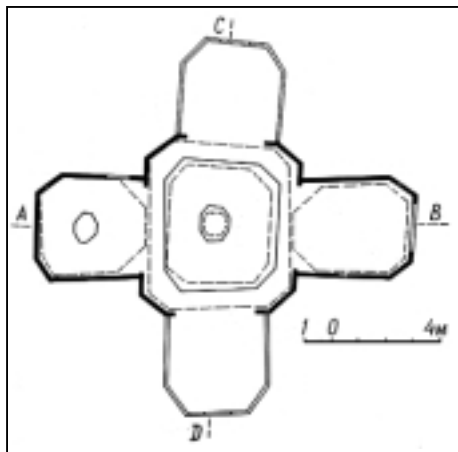
1858 року до бабинця з заходу прибудували дзвіницю, прорізавши при цьому в західній грані просвіт триметрової ширини. Одночасно було знято верх бабинця, а замість нього наслали плоску стелю. 1870 року до нави з півночі й півдня прибудували гранчасті рамена, за формами дуже схожі на вівтар, але з фальшивими верхами. Тоді ж прибудували паламарню. Таким чином церква стала хрещатою, п'ятидільною. Спочатку вона була вкрита деревом - драницями або шалівками, про що свідчили форми дахів. Залізні дахи з'явилися після перебудови 1870 року. Стіни були ошальовані вертикально з націль-

*Загальний вигляд церкви зі сходу.
Фото С.Таранушенка 1920-х років*

*Поздовжній переріз.
За С.Таранушенком*

План. За С.Таранушенком

никами, з підкарнизною аркатурою і різьбленими карнизами.

На початку 1930-х років пам'ятку дослідив, обміряв і зафотографував С.Таранушенко. Невдовзі по тому її знищили.

Літ.: [39].

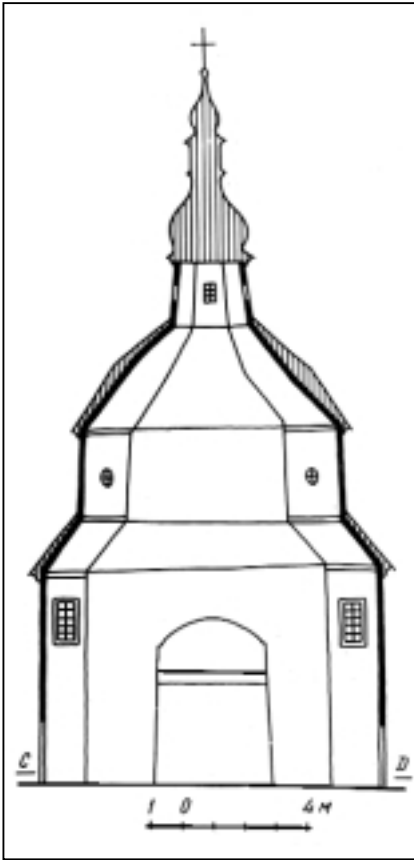
*Поперечний переріз.
За С.Таранушенком*

С. Межиріч Лебединського району.

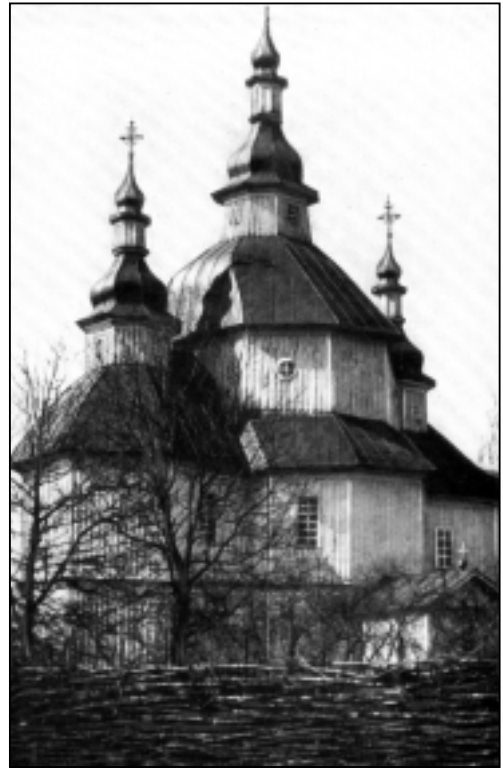
245. Спасо-Преображенська церква. Збудована 1760 (1745) року, перебудована 1828 року. Знищена в 1930-х роках.

Дерев'яна тридільна, триверха церква побудована з добірних дубових брусів 1760 року (за іншими даними - 1745 року). Первісно дахи були укріті гонтом. 1828 року церкву ремонтували: замінили гонтове покриття дахів на залізне, а до бабинця з заходу прибудували притвор з ампірною дзвіницею.

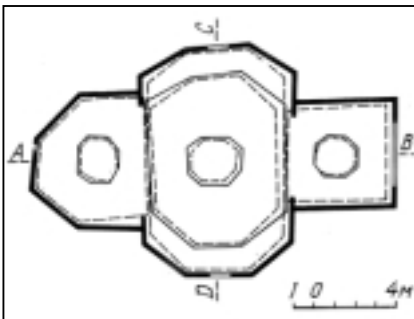
Церква мала квадратний у плані бабинець, п'ятистінний, нерегулярного окладу, вітгар і оригінальну за формою наву: у плані - прямокутник, дуже витягнутий у поперечному напрямку, зі зрізаними зовнішніми кутами. У зовнішніх об'ємах нава, увінчана тризальним верхом з двома світловими восьмиками, виглядала як могутня восьмигранна ротонда. Усі три зруби мали однакову висоту. Бабинець і вітгар увінчували восьмигранні двозальні верхи, кожен з яких мав по одному світловому восьмики. Зовні дуже характерним був контраст між монументальними формами

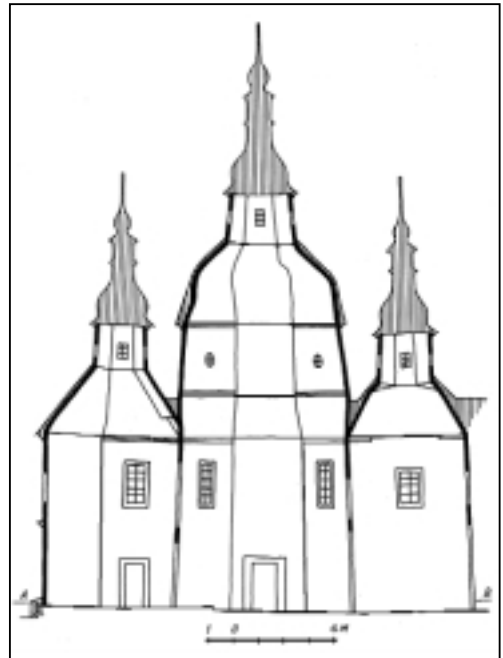
Поперечний переріз.
За С.Транушенком

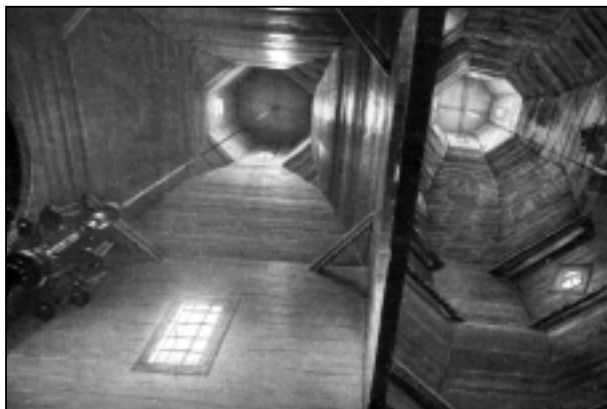
Загальний вигляд церкви.
Фото І.Данильченка 1914 р.

План. За С.Транушенком

Поздовжній переріз.
За С.Транушенком

*Верхи церкви.
Фото С.Таранушенка 1928 р.*

прушував геометричну правильність форм і разом з тим створив таку виразну, органічно цілісну і гранично завершену за формою будову (...) Підкреслено приземкуватим формам корпусу зрубів стін і восьмирика центральної ділянки майстер протиставив сильний нахил всередину кожної грані зрубів стін, восьмириків, ліхтарів, обшивки всіх зрубів, легких хвилястих форм главок. Ці елементи пом'якшують вагомість мас, але не можуть змінити їх характер.

Інакше оформлює майстер внутрішній простір. Тут усі засоби підпорядковані і служать завданню створити ілюзію не тільки великої висоти, але й стрункості, про яку не можна і здогадуватись, якщо виходити з характеру форм зовнішнього вигляду будови (...)

При реалізації будови в натурі геометрично правильні архітектурні форми як при розбивці плану, так і при оформленні простору (особливо верхів) були в окремих місцях сильно деформовані. В пам'ятці особливо яскраво виявилось ставлення народних майстрів до точних геометричних форм, як до схем, яких необхідно додержуватись у цілому, однак кожен майстер виявляє своє незаперечне право вільно обробляти деталі. Цим забезпечувалась вільність трактовки майстром форм, уникалась сухість і шаблонність їх."

С.Таранушенко 1928 року вичерпно дослідив, обміряв і зафотографував пам'ятку. Після того, десь на початку 1930-х років, її знищили.

Літ.: [39, 313-318].

246. Іконостас Успенського собору. Створений 1775 року, знищений у 1930-х роках.

Мурований Успенський собор у Межирічі зведено в 1759-1770 роках. Опоряджувальні роботи завершено 1775 року. Тоді ж створено й соборний іконостас. Ктитором був уродженець Межиріча Лука Білоус, архимандрит Києво-Печерської лаври.

Іконостас займав усю ширину трьох нав храму, а його верхняк сягав верху підбанника. Іконостас тридільний, ламаний у плані, п'ятиярусний, дуже динамічної композиції, яка контрастувала з пуританським інтер'єром собору. За стилістикою цей іконостас може вважатися перехідною ланкою від рококо до класицизму: він ще

по-бароковому заламаний у плані, але в пластичному його вирішенні вже домінують великі білі площини, з якими контрастують позолочені накладні деталі, іконні рами й рокайлеві картуші. Різьблення має площинний характер й застосоване досить скупо.

У 1928 році Успенський собор почали руйнувати. Тоді ж знищили й іконостас. Щоправда, руйнування собору не довели до кінця, тож він зберігся донині зі значними втратами й зараз є пам'яткою архітектури.

Літ.: [40].

*Загальний вигляд іконостасу.
Фото початку ХХ ст.*

С. Михайлівка Лебединського району.

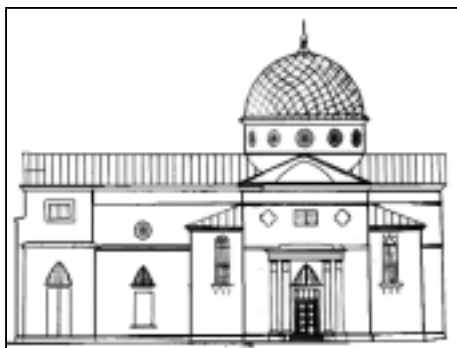
247. Церква Різдва Богородиці. Побудована 1808 року, знищена в 1981 році.

Мурована церква збудована 1808 року власниками маєтку в Михайлівці Капністами - нащадками наказного гетьмана П.Полуботка. Входила до садибного комплексу, який включав класицистичні палац, флігелі, парк і різні господарські споруди. Дерев'яний палац був перебудований з будинку П.Полуботка. Його спалили в 1918 році. Донині від садибного комплексу збереглися два флігелі й кілька господарських споруд.

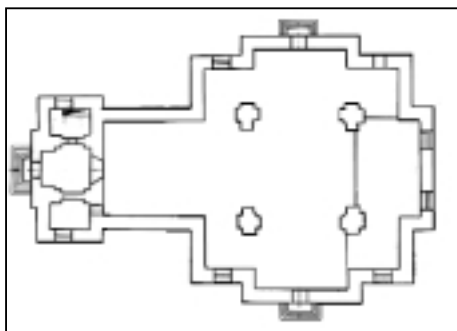
Однобанна церква за розпланувально-просторовим типом дуже подібна до Успенського собору в розташованому неподалік селі Межирічі: хрещата в плані, чотиристовпна, дев'ятидільна, хрещато-банева в основному своєму об'ємі, до якого з заходу прилягало видовжене рамено з дзвіницею на тридільному плані. У зовнішніх об'ємах хрещатість структури храму була підкреслена підвищеними об'ємами середньої нави й трансепта, на перетині яких підносилися сферична баня на циліндричному світловому підбаннику; фасади були оформлені трикутними фронтонами; об'єми в міжрукав'ях дещо понижені, з вальмовими дахами.

*Загальний вигляд церкви.
Фото М.Шоміна 1974 р.*

*Південний фасад церкви.
Кресленник Лебединського
міжрайонного бюро
технічної інвентаризації*

Для стилістичного вирішення храму характерна контамінація форм різних архітектурних стилів: місцевого бароко (загальна структура, фасадні ніші у формі квадрифолія); класицизму (архітектурне вирішення бані, круглі вікна, пілястрові портики); неоготичного напрямку романтизму (стрілчасті арки, такі ж завершення віконних і дверних отворів).

Верхній ярус дзвіниці на західному фасаді церкви розібрали у 1930-х роках, а саму церкву перетворили на сільський клуб. У середині 1970-х років церкву довели до аварійного стану і в 1981 році підірвали вибухівкою. Збереглися тільки фотографії та кресленники схематичного обміру, виконані 1947 року.

Літ.: [319].

*План церкви.
Кресленник Лебединського міжрайонного
бюро технічної інвентаризації*

С. Нова Слобода Путивльського району.

248. Архітектурний комплекс Софроніївського монастиря.

Засновано 1405 року, муровані споруди походять з другої половини XVII - XVIII століть. Основні будівлі зведено у XIX столітті. Комплекс знищено у кінці 1940-х років.

1405 року над болотом Молче на високих горах, порослих дубовим лісом, з'явилася чудотворна ікона Богородиці. Ця місцевість, за 20 верст на схід від Путивля, входила до путивльської волості, тож путивляни одразу на місці, де знайшли чудотворну ікону, поставили невеличку дерев'яну церкву Богородиці, коло якої згодом стали селитися ченці-пустельники. Деякі з них почали копати собі печери на схилах гір. Так виник невеликий монастир, що називався Мовчанською Різдва Богородиці пустинню.

У XVI столітті, коли пустинь перетворилася на більший монастир, її ченці купили в Путивлі кілька "осадних дворів", а в острозі на посаді спорудили десь у 1580-х роках храм Різдва Богородиці з приділом Софії, Премудрості Божої.

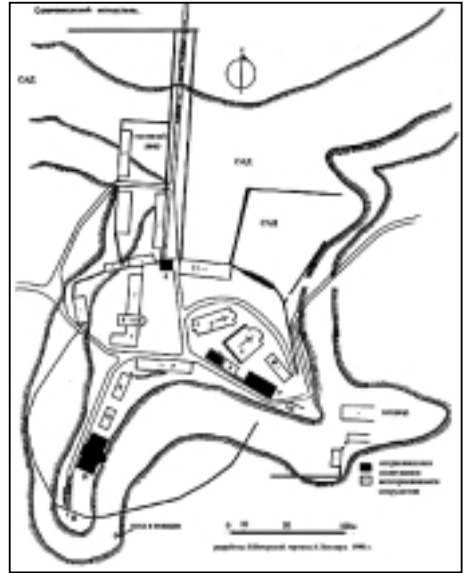
1592 року під час нападу татар на Посейм'я Мовчанська пустинь була спалена, і всі ченці 1593 року на чолі з ігуменом Пафнутієм переселилися до Путивля, створивши там новий Мовчанський монастир. А місцевість колишньої пустині при болоті Молче стала володінням цього путивльського монастиря.

Незважаючи на часті татарські напади, на місці пустині жевріло життя: напевно, кілька схимників жили в печерах. 1605 року Мовчанська пустинь була приписана до Путивльського Мовчанського монастиря, тут влаштовано монастирську пасіку. На місці храмів, спалених татарами, поставили дерев'яну церкву в ім'я Різдва Пресвятої Богородиці Печерської, а при ній три келії, у яких жив один старець з Путивльського монастиря і монастирський бортник. 1630 року монастир спорудив тут першу муровану церкву Різдва Богородиці. Біля неї 1653 року відновлено й колишній монастир. З того часу, щоб уникнути плутанини, Путивльський монастир став іменуватися Великим Мовчанським, а той, що над болотом Молче, - Малим Мовчанським пустинним. 1656 року строїтелем, а згодом - ігуменом монастиря став ієромонах з Путивля Софроній - людина напрочуд енергійна і господарна. Він правив братією до 1692 року, його клопотами Мовчанський пустинний монастир значно розрісся, отримав багаті вотчини, завів широке муроване будівництво, став одним з найвідоміших монастирів Посейм'я. З поваги до заслуг ігумена ще за його життя монастир у народі стали називати Софронієвим, а після його смерті закріпилося офіційне найменування Софронієва пустинь або Софроніївський монастир.

У XVIII столітті Софроніївська пустинь була настільки відома й популярна, що російська імператриця Єлизавета Петрівна, подорожуючи 1744 року до Києва, навмисно відхилилася від маршруту, аби відвідати цей монастир. Тут вона взяла участь в освяченні новозбудованих споруд.

У XIX столітті кількість ченців у монастирі досягла кількох сотень. Невдовзі після революції 1917 року монастир закрили, ченців частково вибили, частково розігнали, книгозбірню і монастирський архів, у якому були документи з XVI століття, розгромили. Слід відзначити, що софроніївські ченці не чекали пасивно своєї долі, а зі зброєю в руках боронили монастир, та сили були нерівні...

Величезний комплекс споруд деякий час стояв пустою, потім у ньому містилися заклади для безпритульних дітей, табір для

*Генеральний план монастиря.
За В.Вечерським*

*Панорама монастиря
за олеографією початку XX ст.*

*Головний вхід до монастиря з Покровською церквою.
Фото початку ХХ ст.*

поляків, котрі потрапили в радянський полон 1939 року, аж поки в повоєнні роки місцевим колгоспам не забаглося дешевої цегли. З блискавичною швидкістю, буквально за пару років, висадили в повітря і розібрали собор Різдва Богородиці 1630 року, дві церкви XVIII століття, кілька десятків мурованих корпусів і монастирський мур. Якимось дивом уціліли лише три споруди, що нині, обдерті й занехаяні, але все ще красиві, височать на горах серед столітніх дубів над широчезною заплавою Сейму, який протікає десь удаліні.

Від села Нова Слобода до монастиря веде лісова дорога. Подорожнього, що виходить на узлісся, зустрічає виразний силует надбрамної церкви, зліва за нею видніється трапезна церква, зараз більше схожа на бункер, ще далі - лікарняний корпус. Краєвиди тут чимось невловимим дуже нагадують київські, в районі Києво-Печерської лаври. Як і в Києві, тут монастир займав вершини двох гір, поєднані сідловиною; як і в Києві, маємо розвинений комплекс печер з підземними церквами. На цьому паралелі з Києвом не закінчуються: надбрамна Покровська церква (1757 року) дуже схожа на надбрамну церкву-дзвіницю Кирилівського монастиря. Можливо, є якесь раціональне зерно і в місцевих переказах про те, що за монголо-татарського погрому група ченців Києво-Печерського монастиря врятувалася з Києва й оселилася тут у печерах.

Ліворуч від надбрамної церкви на окремому пагорбі бачимо корпус колишньої трапезної, збудованої в кінці XVII століття. Вона стоїть на косогорі, тому з боку монастирського двору - одноповерхова, а з напільного боку - двоповерхова. Прямокутна в плані, первісно мала двосхилий дах з високими фронтонами. Нині даху немає зовсім, зовнішній декор також втрачено, лишився ніби "скелет" архітектурної споруди, що і нині вражає вигадливістю системи перекриття.

*Забудова монастиря.
Фото початку ХХ ст.*

Головний трапезний зал - двостовпний: два квадратних у перетині стовпи по осі приміщення несуть склепіння складної форми, яке нагадує хрестове. Це - єдиний приклад такого типу склепіння в усій українській архітектурі.

Але найцікавіша частина Софроніївського монастиря - підземна. І справа не лише в тім, що навіть побіжний огляд дозволяє помітити в землі фундаменти й підвали численних мурованих споруд. На східних схилах монастирських гір є декілька (не менше двох) печерних комплексів. Вони викопані у лесових суглинках і дуже нагадують печери Києво-Печерської лаври. Їх ніхто не досліджував, відтак попередньо найдавніші з них можна датувати XIII-XIV століттями. Докладніші археологічні та спелеологічні дослідження дозволять уточнити датування. Печерні лабіринти складаються з ходів, келій, ніш-аркасолій для поховань. Трапляються й приміщення більшого розміру - підземні каплиці і церкви. Ще один надзвичайно цікавий кільцевий підземний лабіринт міститься на південно-східному схилі монастирської гори. Комплекс влаштовано неглибоко від поверхні землі, його стіни і склепіння муровано з цегли, що датується XVIII століттям. Дуже незвичайна тут велика підземна церква, її склепіння стягнуто залізними затяжками, заанкереними в муруванні. Це - безперечний доказ того, що печерний комплекс будувався відкритим способом: спершу було викопано великий котлован, змуровано келії, ходи, церкву, а тоді все це засипано землею. Печери Софроніївського монастиря бережуть ще немало тасмниць.

Монастирські руїни донедавна не використовувалися й ніким не охоронялися. 1989 року Сумський облвиконком поставив під охорону держави як пам'ятки архітектури місцевого значення руїни надбрамної церкви, трапезної і лікарняного корпусу (1911 року). З 2000 року монастир розпочали відроджувати - тут поселилося кілька ченців. Це дає надію, що визначна святиня Сіверщини ще колись відновиться.

Літ.: [41, 74, 104, 320-321].

С. Обложки Глухівського району.

249. Михайлівська церква. Збудована 1855 року, знищена в 1930-х роках.

Мурована церква збудована в 1855-1857 роках замість старої дерев'яної за переопрацьованим “зразковим проектом” архітектора К.Тона 1838 року. Була тридільною, однобанною, з дзвіницею над західним притвором. Прямокутна в плані нава вінчалася восьмигранним світловим підбанником з масивною цибулястою банею. Апсида півкругла, бабинець прямокутний, видовжений. Над тридільним квадратним у плані притвором підносилися два яруси дзвіниці типу “восьмерик на четверику”, завершеної шатром з маківкою. Церква витримана в архітектурних формах “російсько-візантійського” стилю з застосуванням мотивів перспективних порталів, вікон-біфоріїв, кокошників, наличників із розірваними сандриками тощо.

Церква була знищена у 1930-х роках.

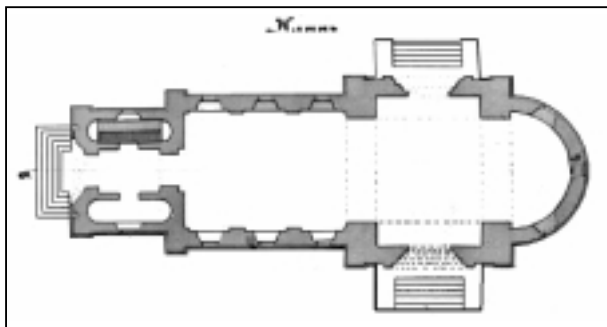
Літ.: [322].

*Південний фасад церкви.
Проектний кресленик 1855 р.*

*Поздовжній переріз церкви.
Проектний кресленик 1855 р.*

*План церкви.
Проектний кресленик
1855 р.*

С. Олешня Охтирського району.

250. Спасо-Преображенська церква. Споруджена 1780 року, знищена в 1930-х роках.

Невелика дерев'яна церква збудована з дуба і береста в 1780 році. Вона тридільна, триверха. Усі три зруби однієї висоти: нава - прямокутна в плані, вітвар і бабинць - п'ятистінні. Кожен зруб увінчаний восьмигранним світловим верхом: нава - тризаломним, з двома світловими восьмимериками, вітвар і бабинць - двозаломними. Всі три верхи мали глухі ліхтарі з маківками. Зруби стін і восьмимерики ошальовані вертикально з нащільниками й підкарнизною аркадурою. Форми верхів і дахів свідчать про те, що первісно їх укривали драниці, замінені бляшаними дахами в середині XIX століття, коли під час ремонту до нави з півночі й півдня добудували великі прямокутні в плані рамена, внаслідок чого церква стала хрестатою.

Церкву в 1928 році дослідив і зафотографував С.Таранушенко. Знищили її в 1930-х роках.

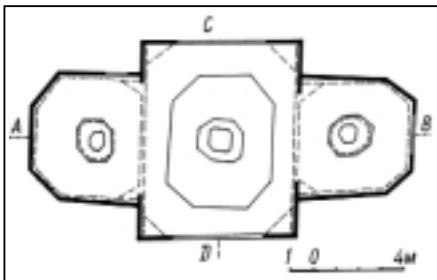
Літ.: [39, 323-324].

*Загальний вигляд церкви.
Фото С.Таранушенка 1928 р.*

*Поздовжній переріз.
За С.Таранушенком*

План. За С.Таранушенком

251. Покровська церква. Збудована 1771 року, перебудована в 1858, 1892 роках, знищена в 1930-х роках.

Дерев'яна церква збудована з дуба в 1771 році. Належала до найархаїчніших за формою пам'яток Лиманської школи. Хрещата, п'ятидільна, п'ятиверха, з характерними формами зрубів: центр - прямокутник зі зрізаними кутами, бабинець - квадратний у плані, решта зрубів - квадрати зі зрізаними зовнішніми кутами. Центральний зруб ширший і значно вищий за бічні, вінчався чотиризаломним верхом з

Загальний вигляд церкви.
Фото С.Таранушенка 1928 р.

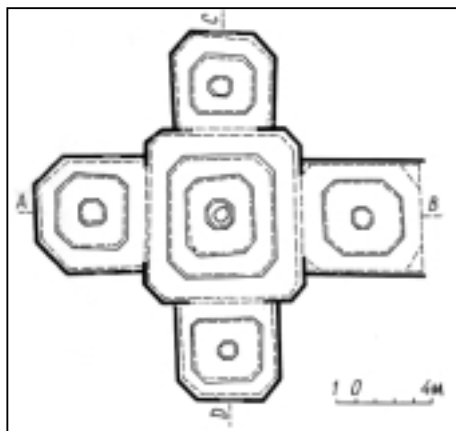
Поздовжній переріз.
За С.Таранушенком

двома світловими восьмиками і світловим ліхтарем. Решта верхів двозаломні, мали по одному світловому восьмику зі світловим ліхтарем. Церква невисока (центральный верх мав висоту лише 17 метрів), що є нехарактерним для Лиманської школи. Зовні стрункість композиції посилювали такі риси як сильний нахил усередину граней стін і восьмириків, стрімкі геометричні форми дахів заломів і маківок, які свідчать про те, що первісно церкву укривали драгиці, а також вертикальне шалювання з нащільниками й підкарнизною аркадуєю.

У XIX столітті з заходу перед бабинцем звели дерев'яну дзвіницю. 1858 року церкву ремонтували, прибудували західний притвор. 1892 року під церкву підвели цегляний підмурок, розширили вікна, перебудували західний притвор, який сполучив церкву з дзвіницею.

Церкву дослідив, обміряв і зафотографував С.Таранушенко в 1928 році. Знищили її в 1930-х роках.

Літ.: [39, 325-326].

План. За С.Таранушенком

С. Орлівка Ямпільського району.

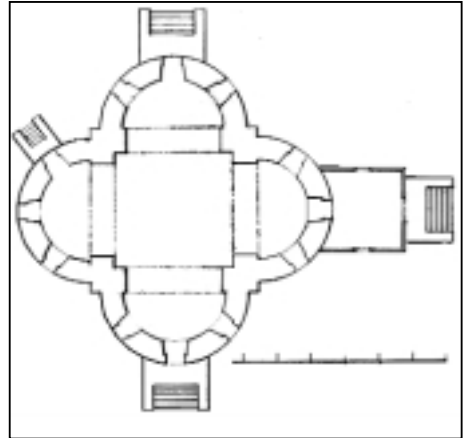
252. Церква Різдва Богородиці. Побудована 1775 (1779) року, перебудована 1855 року, знищена в 1930-х роках.

Мурована п'ятидільна, хрещата, однобанна церква збудована 1775 (за іншими відомостями - 1779) року коштом власника маєтку поміщика І.Неплюєва. Належала до архітектурного типу баштоподібних квадрифолієвих тетраконхів. Її особливістю було те, що центральний четверик у плані був лише трохи ширший за прилеглі екседри, проте за висотою вдвічі перевищував їх. Цей четверик ніс світловий восьмигранник, увінчаний гранчатою банею сферичних обрисів з глухим ліхтарем. Екседри мали дахи чвертьсферичної форми. Фасади були оздоблені в пізньобароковій стилістиці із застосуванням пілястр, у т.ч. рустованих, багатообломних карнизів, трикутних сандриків над вікнами. Церква була рідкісним зразком тетраконхового храму, що не зазнав перебудов за час свого функціонування. У 1855 році за проектом чернігівського архітектора П.Куцевича перед церквою збудували муровану триярусну дзвіницю. Церкву знищили у 1930-х роках.

Літ.: [74, 111, 327].

*Північний фасад церкви.
Кресленик 1855 р.*

План. Кресленик 1855 р.

Охтирка.

253. Успенський собор. Споруджений 1738 року, зруйнований у середині 1930-х років.

Мурований собор зведено в 1728-1738 роках. Він належить до рідкісних в українській мурованій архітектурі типологічних контамінацій. Тут зроблена спроба поєднати хрещатий дев'ятидільний однобанний храм з хрещато-баневим. Від останнього типу запозичено архітектурний устій чотирьох опорних пілонів з підпружними арками, що несли баню за посередництвом діагональних арочок. Середня нава і трансепт на фасадах були акцентовані півкруглими виступами з високими пластичними фронтонами. Фасади собору досить статичні й урівноважені, поділені розкріпованим гуртом на два яруси. Великі прямокутні вікна також розміщено у два яруси. Вінчала композицію восьмигранна двозаломна баня параболічних обрисів.

*Загальний вигляд церкви.
Фото Матвєєва початку ХХ ст.*

Як зазначав Г.Логвин, “Успенський храм в наступному часто брали за зразок. Мистецькі концепції споруди по своєму інтерпретували ті, хто будував межиріцький собор, Покровську церкву в тій же Охтирці, а також козелецький собор”.

Цей собор згадує в одному зі своїх філософських діалогів Григорій Сковорода, пояснюючи взаємозв’язок тварного і нетварного, коду й інформації: “Если видишь на старой в Ахтырке церкви кирпичь и вапну, а плана ея не понимаешь, как думаешь - усмотрел ли и узнал ея? - Никак! Таким образом, одну только крайнюю и последнюю наружность вижу в ней, которую и скот видит, а симметрии ея, или пропорции и размера, который всему связь и голова материалу, понеже в ней не разумею, для того и ея не вижу, не видя ея головы.”

На початку ХХ століття перед собором збудували муровану чотириричну дзвіницю в еkleктичних архітектурних формах. Успенський собор зруйнували під кінець 1930-х років, а дзвіницю - в 1970 році. Літ.: [33, 38, 40, 74, 328-333].

254. Церква Св. Юрія (Георгіївська). Збудована 1795 року, добудована у 1856 році, знищена 1929 року.

Дерев’яна церква збудована з дубових пластин на дубових підвалинах 1795 року місцевими майстрами. Належала до виділеної С.Таранушенком Охтирської групи. Для цих пам’яток характерні деякі риси класицизму з властивим йому раціоналізмом, строгістю композиції, навіть деякою сухістю форм, що виявилася, зокрема, у відсутності нахилу граней стін і восьмика досередини.

*Загальний вигляд церкви з дзвіницею.
Фото Матвєєва початку ХХ ст.*

і восьмика досередини.

Церква хрещата, п’ятидільна, одноверха, з усіма прямокутними зрубами. Центральний мав двозаломний верх з двома світловими восьмиками й глухим ліхтарем і маківкою. Рамена перекривалися двосхилими дощатими слабоопуклими склепіннями. Зовні їх накривали двосхилі дахи з високими трикутними фронтонами на лобових гранях. Церква була

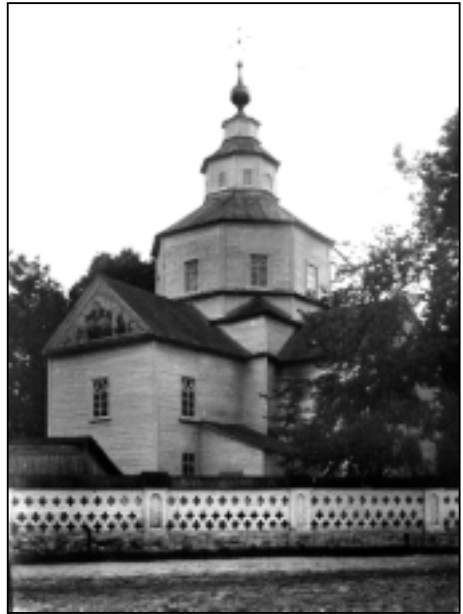
щедро освітлена завдяки наявності великих прямокутних вікон, розташованих у два яруси.

На початку XIX століття (до 1805 року) з заходу від церкви спорудили дерев'яну ампірну дзвіницю з елементами неоготики. Вона була двоярусною, з колонними портиками на фасадах, плескатою банею і шпилем. Тоді ж церкву відремонтували й поставили на цегляний підмурок. У 1856 році до церкви з заходу прибудували видовжений притвор, який сполучив її з дзвіницею. У 1914 році поряд з церквою збудували однойменний мурований храм. Проте з огляду на першу світову війну та подальшу громадянську війну, мурований храм не був завершений і освячений, тож служба тривала в дерев'яній церкві.

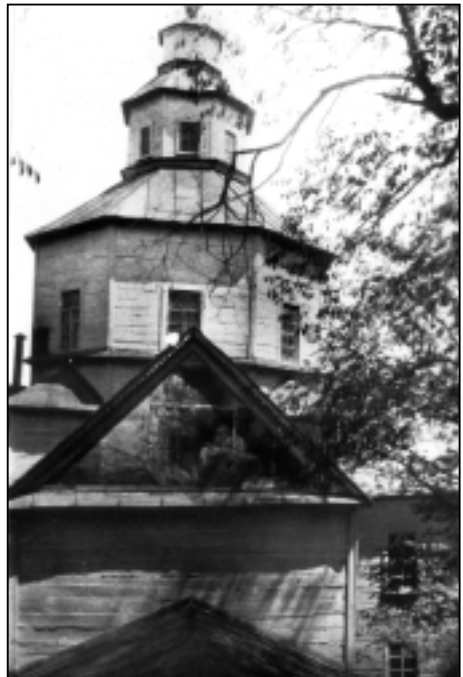
У 1914-1920-х роках церкву досліджував, обміряв і фотографував С.Таранушенко, завдяки працям якого ми маємо вірогідну інформацію про архітектурний устрій і композицію цієї пам'ятки.

*Загальний вигляд церкви.
Рисунок К.Сидорова
за фото Матвєєва початку XX ст.*

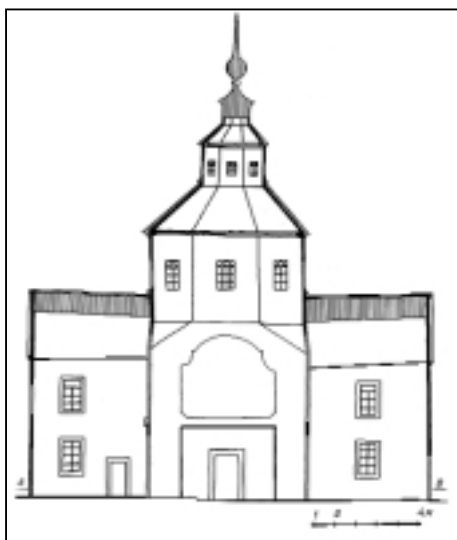
*Загальний вигляд церкви.
Фото Матвєєва початку XX ст.*

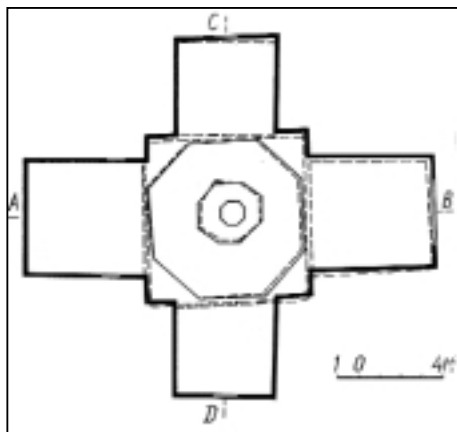
*Верх церкви.
Фото 1920-х років*

17 серпня 1929 року президія Охтирської міськради ухвалила розібрати церкву на будівельний матеріал. Комісія міськради аргументувала це так: “Як старовина церква не має ніякої цінності: по місту Охтирка цього добра “як старовина” досить”. Восени 1929 року Народний комісаріат освіти УСРР попередив міськраду про незаконність цього рішення і звернувся до Харківської округової прокуратури з вимогою притягти винних у руйнуванні пам’ятки до відповідальності.

Проте всі ці звернення лишилися без відповіді, а пам’ятку зруйнували.
Літ.: [15, 39, 334-336].

Поздовжній переріз. За С.Таранушенком

План. За С.Таранушенком

Загальний вигляд Михайлівської церкви. Фото початку ХХ ст.

255. Михайлівська церква (на Гусинці). Побудована 1775 року, розібрана 1910 року.

Дерев’яна хрещата, п’ятидільна, одноступінчаста церква, споруджена 1775 року, була найстарішою пам’яткою Охтирської групи. Усі її зруби прямокутні в плані. Центральний вищий за рамена, увінчаний восьмигранним двозаломним верхом зі світловими восьмериком і ліхтарем. Рамена мали дахи округлого профілю з відливами. Цю рису С.Таранушенко вважав наслідком перебудов XIX століття, коли церкву, пошиту спочатку деревом, перекрили залізом.

Церква була розібрана у 1910 році у зв’язку з тим, що поруч збудували мурований храм Архістратига Михаїла. Останній зберігся і є пам’яткою архітектури національного значення.

Літ.: [39, 337].

256. Миколаївська

церква (вул. Жовтнева). Побудована 1805 року, знесена в 1930-х роках.

Мурована церква збудована 1805 року взамін однойменної дерев'яної на головній вулиці міста - Романівській, що сполучала два найвизначніші архітектурні ансамблі Охтирки - Успенського собору і Покровської церкви.

Церква прямокутна в плані, однобанна, з дзвіницею на західному фасаді. Мала хрещато-баневу структуру. На фасадах середня нава і трансепт були акцентовані трикутними фронтонами з великими сегментними вікнами в тимпанах. Циліндричний світловий підбанник ніс сферичну баню з маківками. Східні кути об'єму були заокругленими. Дзвіниця, що прилягала з заходу, спершу була дерев'яною. У 1827 році взамін неї прибудували муровану, яка була чотиригранною, триярусною, вінчалася виразною двоярусною банею з люкарнами. Архітектурні форми храму витримані в стилістиці пізнього класицизму.

Церкву знищили в 1930-х роках.

Літ.: [338, 339].

*Панорама вулиці Романівської з Миколаївською церквою.
Фото початку ХХ ст.*

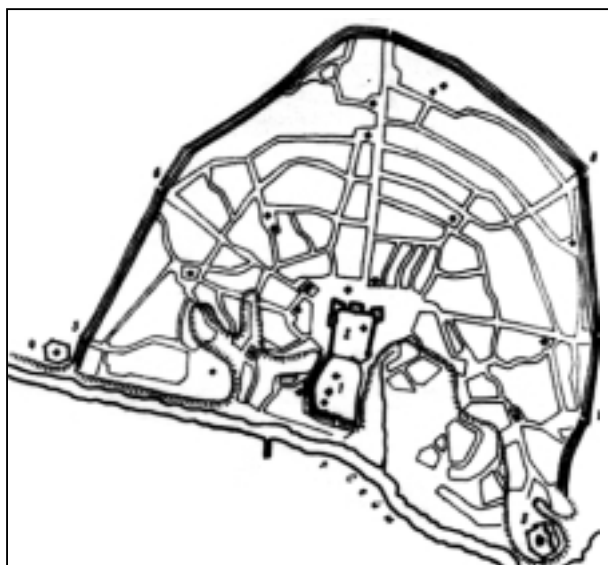
*Загальний вигляд церкви.
Фото початку ХХ ст.*

Путивль.

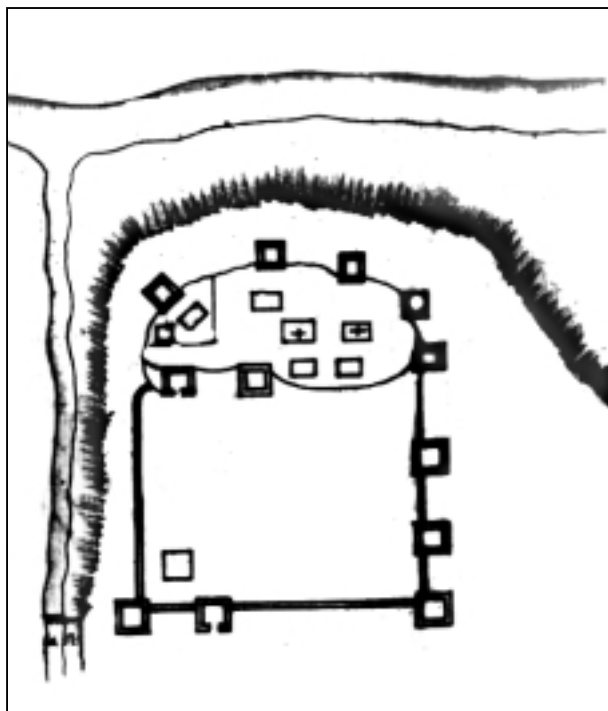
257. Путивльська фортеця (Городок). Споруджувалася й неодноразово перебудовувалася протягом Х-ХVII століть, зруйнована на початку ХІХ століття.

Система середньовічних укріплень Путивля складалася з кількох взаємопов'язаних елементів, найдавнішим з яких є городище Городок VIII-X століть, а також Мовчанського монастиря-фортеці XVI-XVII століть та загальноміських укріплень XVI-XVII століть. З них зберігся тільки Мовчанський монастир.

Городок був дитинцем Путивля Княжої доби. Це мисоподібний останець правого високого берега річки Сейм. У плані - неправильний заovalений прямокутник, витягнутий з півночі на південь, площею 2,25 га. Від сучасного міста, розташованого на плато, відділяється невеликим яром і валом висотою до 3 метрів, що проходить у широтному напрямку. Цей вал був межею дитинця, а північніше нього розташовувався посад.

*Система укріплень Путивля у 1670-х роках.
Реконструкція автора*

*Укріплення Старого дерев'яного
і Нового земляного городів
за планом кінця XVII ст.*

Фортеця на Городку виникла у VIII столітті як укріплений громадський центр-святилище навколишніх поселень Роменської культури. Археологічними розкопками виявлено рештки тогочасних укріплень у вигляді дворядного дубового частоколу.

У кінці X століття ківський князь Володимир Святославович заснував для оборони держави низку фортець у Посуллі та Посейм'ї. Саме в цей час реконструйовано укріплення на Городку: замість частоколу на високому земляному валу поставлено лінію городень - дубових зрубів розміром 2,2 x 2,2 метрів з лесовою забутовкою. Про наявність башт відомостей нема.

Вперше Путивль згадано в Іпатіївському літописі під 1146 роком у зв'язку з княжими усобицями. У XII столітті Путивль неодноразово відбивав напади половців, тому укріплення Городка удосконалювалися. На початку XII століття, вірогідно після пожежі, збудували нову лінію городень значно менших розмірів - 2,0 x 1,8 метрів. На городнях влаштовано заборола, про які згадується у "Слові о полку Ігоревім".

1239 року Путивль захоплено і зруйновано одним з монголо-татарських загонів Менгу-хана. 1356 року місто захопив литовський князь Ольгерд, а в 1500 році Путивль у складі

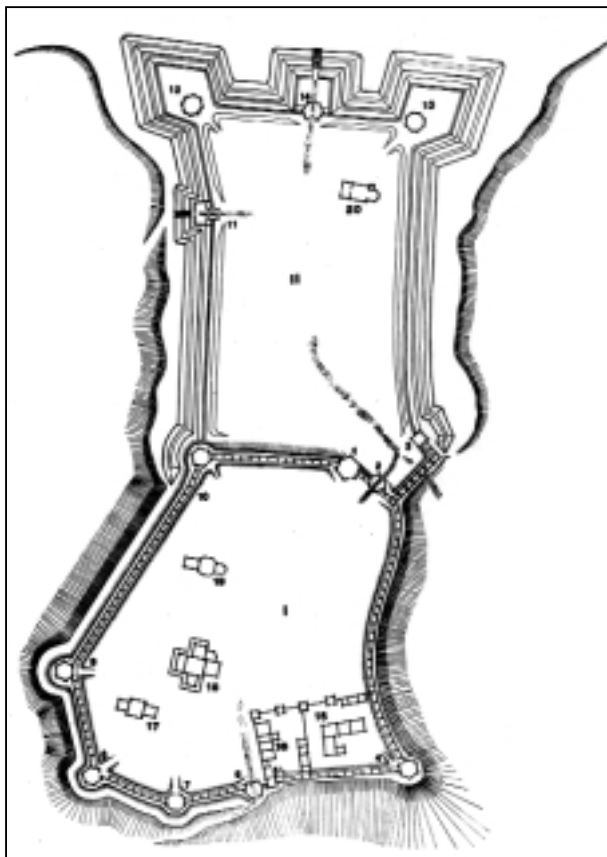

*Загальний вигляд "Городка" в кінці XIX ст.
Фото Я.Фесика*

інших сіверських міст - володінь Рильського князя Василя Шемяки піддався Москві. 1523 року після смерті Шемяки його удільне князівство ліквідовано і Путивль став найважливішою державною фортецею на південно-західних рубежах Московського царства, стратегічне значення якого полягало в тому, що під його стінами сходилися межі Московської і Литовської держав, а між ними клином до Путивля врізалось Дике поле - постійне джерело татарської небезпеки. Протистояння Путивля цим двом супротивникам, що дуже різнилися тактикою і характером військово-інженерного мистецтва, призвело до ускладнення системи оборони.

Місто увійшло до складу першої прикордонної лінії, створеної у XVI столітті - "Путивльського рубежа". Укріплення Городка зазнають найсуттєвіших змін, бо він перетворюється у внутрішню цитадель дуже ускладненої загальноміської системи укріплень: до фортеці, яка займала територію первісного княжого дитинця, з півночі прибудували трохи менше за площею прямокутне в плані укріплення. Тепер первісна частина називалася Старим, Дерев'яним або Верхнім городом, нова - Меншим городом, або Новим земляним городом.

У XVII столітті Московський уряд надавав Путивлю великого значення, тому збереглося дуже багато описів його укріплень. Ці описи свідчать, що лінія укріплень Старого міста складалася з невисокого земляного валу і дерев'яної стіни у вигляді частоколу з бланкуванням (бойовим обходом), бійницями і двосхилим дахом. Крутосхили, звернені до Сейму, були ескарповані. Усього тут було дев'ять дерев'яних рублених башт: дві надбрамні і сім глухих. Із них сім були шестигранними, одна - восьмигранною, одна - чотиригранною. Усі вони мали власні назви. Висота їх становила 6-8 метрів до даху, висота наметових дахів - 4-5 метрів. Всі башти мали два-три яруси гарматного бою. Дві башти вінчалися "вишками" для спостереження за місцевістю. Вони пов'язані з двома в'їзними вузлами. Виділялася розмірами і висотою Вістова башта, яка сягала 27 метрів, була чотириярусною, а на її "вищі"

*План Старого дерев'яного
і Нового земляного городів станом на 1670-і роки.
Реконструкція автора*

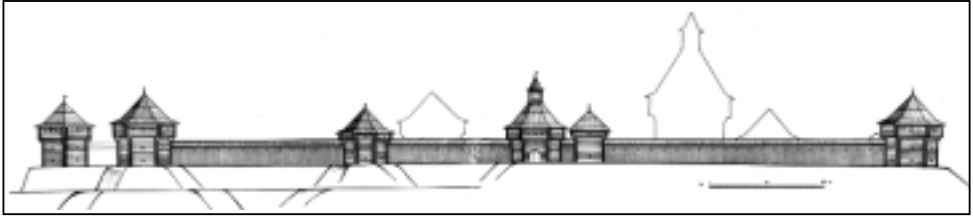
шення з застосуванням тарас, яких більше у Путивлі не зустрічаємо, свідчить про те, що перед передніми воротами у XVI столітті, коли ще не було Нового земляного города, знаходилася відповідна стрільниця, яка згодом була ліквідована, ймовірно, на початку XVII століття. Її рештками можна вважати тараси з Тайницькою баштою.

У старому городі в XVII столітті містилися Воеводський двір, “приказная изба и двор, где живут дьяки”, погребі, комори, лазня, дерев'яний Спасо-Преображенський собор і три дерев'яні парафіяльні церкви.

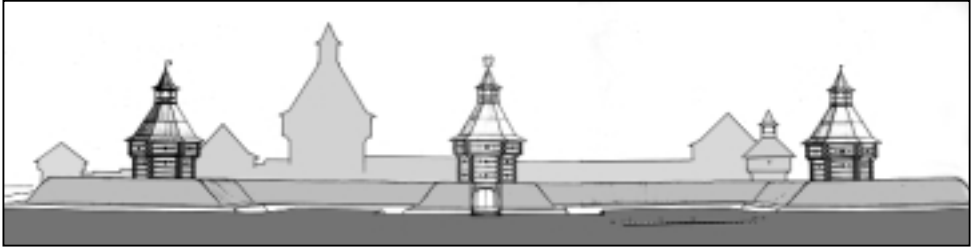
Новий земляний город, відомий по старих описах з 1626 року і реконструйований 1665 року, був укріпленням змішаного баштово-бастіонного типу. Тут очевидні впливи новоевропейської фортифікації, можливо пов'язані з роботою у Путивлі в 1621 році видатного українського фортифікатора О.Радишевського. Висота земляного валу становила понад 4 метри, глибина рову - 4,26 метрів, ширина - 6,5 метрів. Це укріплення на північних кутах мало два бастіона характерних регулярних обрисів і два “вивода” (зовнішні укріплення типу рavelіна) перед брамами. Даниною старим традиціям оборонного будівництва була наявність дерев'яних рублених башт: у бастіонах стояли Воскресенська і П'ятницька восьмигранні башти, посеред північного фронту валу - шестигранна “Башта над

висів Вістовий дзвін. Всі башти значно виступали вперед за лінію дерев'яних стін.

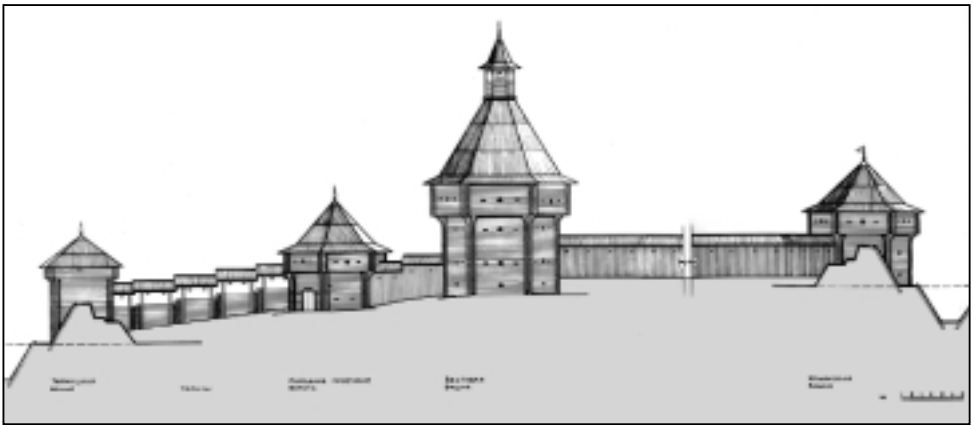
Цікаво було вирішено головний в'їзд до Старого дерев'яного города: Передня проїжджа брама знаходилася у своєрідній “матні” на кшталт старовинного “захаба” між Вістовою і висунутою вперед Тайницькою баштами. Щоб в'їхати в браму, слід було зробити два крутих поворота в зоні ближнього прицільного обстрілу з цих башт. Городова стіна Старого дерев'яного города з'єднувалася з Тайницькою баштою тарасами. Такий характер в'їзного вузла призвів до того, що у подорожнього, котрий їхав з Нового города у Старий, створювалося хибне враження про могутність і загальну структуру укріплення, як це видно з опису Павла Алепського середини XVII століття. Таке незвичне інженерне вирі-

Панорама Старого дерев'яного міста з півдня станом на 1670-і роки.
Реконструкція автора

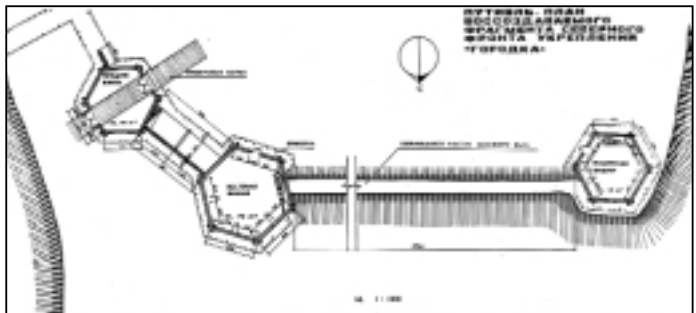

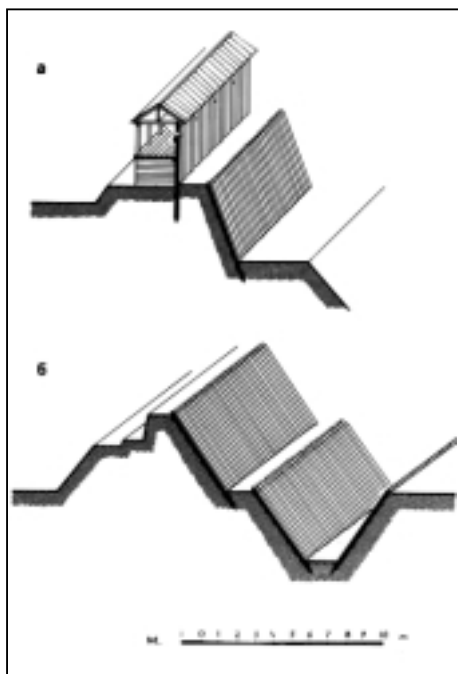
Панорама Нового земляного міста з півночі станом на 1670-і роки.
Реконструкція автора

Північний фронт укріплень Старого дерев'яного міста станом на 1670-і роки.
Реконструкція автора

План північного
фронт укріплень
Старого
дерев'яного міста.
Реконструкція
автора

Оборонні огорожі Старого дерев'яного і Нового земляного городів станом на 1670-і роки. Аксонометричні перерізи. Реконструкція автора

У зв'язку з втратою Путивлем у кінці XVII століття стратегічного значення укріплення на Городку перестали ремонтувати, вони лишилися бездоглядними і після 1730-х років почали поступово руйнуватися, а протягом XIX століття остаточно зникли з лиця землі. Сучасна топографія добре зберегла рештки Старого дерев'яного города: ще цілі вал і рів північного фронту укріплень, щоправда рів дуже розмито дощовими водами, так що він перетворився на невеликий ярок. Добре прочитуються на рельєфі місця розташування Передніх і Задніх проїжджих воріт, а також усіх башт. Від Нового земляного города зараз жодних слідів не лишилося, він зафіксований тільки на старих планах і в описах. Тут подано наші наукові реконструкції укріплень Путивля станом на 1670-і роки.

Літ.: [47, 74, 340-345].

258. Вознесенська церква. Збудована в 1772 році, знищена на початку XX століття.

Дерев'яна церква збудована 1772 року з дуба. Тризрубна, двоверха, з невисокою дзвіницею, прибудованою впритул до бабинця. Бабинець, притвор під дзвіницею і нава прямокутні, вівтар - п'ятистінний. Вівтар і нава мали двозаломні світлові верхи, причому верх нави був значно вищим. Бабинець був поділений по висоті навіл плоским перекриттям (нагорі містилися хори) і перекритий дерев'яним коробовим склепінням. Церква мала опасання на стовпчиках. Бабинець і притвор

передніми проїжджими воротами", у західному валі - чотиригранна Іллінська надбрамна башта. Всі ці башти, споруджені 1665 року, тобто пізніше башт Старого города, були вищими і масивнішими, мали "вишки". Прямокутні рavelіни перед надбрамними баштами мали "вороти" для підйому на ланцюгах звідних мостів через рів. Артилерія у другій половині XVII століття розміщлася і в бастіоних, і на баштах.

Основним конструктивним матеріалом укріплень були дубові колоди діаметром 22-25 сантиметрів. Вали і ескарпи ровів були "ослонены бревенъм сосновым и осиновым". Судячи з архівних описів, ці укріплення кожні 10-15 років потребували серйозного ремонту.

У Новому земляному городі містилися "градцких и уездных всяких чинов людей избы и клетки для осадных времен", дерев'яна церква Воскресіння, льодовня, різні господарські споруди, криниці. 1621 року Онисим Радишевський (Онисим Михайлов) спорудив тут водопідйомник, який помпував воду з річки Сейм у спеціальний басейн.

мали по другому поверху зовнішню галерею - емпору, як у церкві Святого Юра в Дрогобичі. Церква була вкрита по кроквах лубом, зверху обшита тесом, а в XIX столітті поверх тесу покрита залізом. В об'ємно-просторовій структурі цього храму збереглося багато архаїчних рис. Його двоверхність могла бути наслідком пізніших перебудов (при початковій триверхності), проте це питання лишається недослідженим.

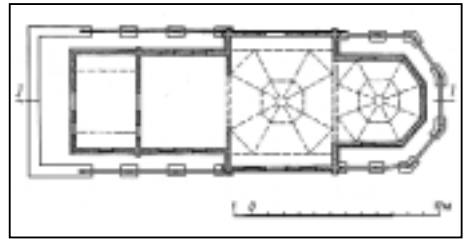
Церкву розібрали на початку XX століття у зв'язку з будівництвом однойменного мурованого храму (не зберігся).
Літ.: [39, 346].

*Поздовжній переріз церкви.
За С.Таранушенком*

*Загальний вигляд церкви.
Фото початку XX ст.*

План. За С.Таранушенком

259. Воскресенська

церква (вул. Кірова). Споруджена у середині XVIII століття, добудована 1780 року. Знищена протягом 1950-х - 1976 років.

Дерев'яна Воскресенська церква на центральному майдані давнього Путивля згадується 1625 року. Цікаво, що стояла вона в "шевському ряді", тобто була храмом путивльських ремісників і купців. У середині XVIII століття на місці дерев'яної почали зводити муровану цер-

*Загальний вигляд церкви.
Фото початку XX ст.*

кву з двома бічними вівтарями - Св.Георгія (збудовано 1758 року) та Богородиці Оди-гітрії (освячено 1762 року). А всю церкву добудували й освятили тільки 1780 року.

Це був типовий для Путивля тридільний однобанний храм з триярусною дзвіницею на західному фасаді. Центральний верх - двозаломний.

На відміну від інших храмів Путивля цю церкву в радянські десятиріччя руйнували поступово. У повоєнну добу вона стояла напіврозваленою, без бані та дзвіниці. 1971 року харківський інститут “Укрміськбудпроект” розробив генеральний план Путивля, де передбачено розширити вулицю Кірова і при цьому знести цілий квартал історичної забудови разом з церквою, розпланувавши натомість центральний міський майдан. Усе це було виконано 1976 року. Виникла велетенська, як на таке мале місто, площа, архітектурно не організована, за характером простору більше схожа на сільський вигін. А на місці церкви 1985 року поставили пам’ятника В.Леніну.

Літ.: [142].

С. Пустовійтівка Роменського району.

260. Троїцька церква. Збудована 1773 року, зруйнована в 1929-1930 роках.

Церкву Святої Трійці, яку ще називають храмом Калнишевського, збудовано у 1773 році на кошти уродженця Пустовійтівки, останнього кошового Запорозької Січі П.Калнишевського.

У справах Запорозької Січі в ЦДІА України в Києві зберігаються матеріали про початок будівництва храму де, зокрема, вказано: “5 серпня 1772 року титари

Загальний вигляд церкви з півдня.
Фото С.Таранушенка 1929 р.

Загальний вигляд церкви з півночі.
Фото С.Таранушенка 1929 р.

сторгували 130 дубів для Пустовійтвської церкви”. Інший документ свідчить: “Війська запорозького низового пан кошовий отаман Петро Іванович Калнишевський у селі відомства протопії роменської Пустовійтвці, в якому він, пан кошовий, народився, від свого кошту власного знову дерев'яну в ім'я Пресвятої Трійці церкву на місці вольному збудували”.

Церква тридільна, триверха, верхи двозаломні. Кілька разів церкву ремонтували, добудовували притвори, дзвіницю, зазнавала вона і незначних перебудов.

У 1901 році пам'ятку досліджував М.Макаренко. Тоді ж він опублікував статтю “На родине последнего гетмана запорожского П.И.Калнишевского”, завдяки якій Троїцька церква у Пустовійтвці та Покровська церква у Ромнах, що теж була збудована на кошти кошового, стали відомими широкій нау-

Верхи церкви.
Фото С.Таранушенка 1929 р.

Інтер'єр вітарного верху.
Фото С.Таранушенка 1929 р.

Церква з опасанням. Гіпотетична реконструкція І.Могитича

ковий громадськості як видатні пам'ятки архітектури доби “українського відродження” (термін М.Макаренка).

У 1929 році будівлю досліджував С.Таранушенко, котрий залишив детальний її опис та п'ять фотографій. Архітектурно-мистецтвознавчу характеристику храму дано в його монографії “Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України”.

Цей храм був одним із шедеврів українського народу в галузі архітектури. На думку С.Таранушенка “церкву будував один з кращих майстрів того часу... Будівля висока, одна з найбільш імпозантних і величавих на Лівобережжі. Могутні форми її не позбавлені граціозності, але не м'якої, розманіженої, а мужньої... З різних точок силует будівлі сприймається іншим і щоразу ефектним; та найбільш вражає акорд, який створює контур верхів, коли розглядати їх з півдня чи півночі... Интер'єр залитий світлом. Увесь об'єм будови розкривається гранично чітко і ясно”.

Вивершували храм грушовидної форми маківки з визолоченими кованими хрестами.

*Південний притвор з ганком і знятими хрестами.
Фото С.Таранушенка 1929 р.*

*Рештки церкви.
Фото В.Вечерського 1988 р.*

1929 року церкву закрили, розібравши наполовину. Там був клуб, потім магазин, склад, пункт прийому склотари, пустка... Сьогодні залишки храму нагадують старий напіврозвалений сарай, хоча після дослідів 1929 року С.Таранушенко підкреслював, що тоді технічний стан збереження будівлі був бездоганим.

Як пам'ятка архітектури Троїцька церква вважалася повністю втраченою, але у 1987 році її рештки віднайшов й ідентифікував автор цієї монографії. Сьогодні стан збереженості будівлі - не більше 30 відсотків. Нині рештки церкви є пам'яткою архітектури національного значення. Відтворення цієї пам'ятки передбачено урядовою Програмою відтворення визначних пам'яток історії та культури, ухваленою 1999 року.

Літ.: [35-37, 39, 42, 74, 347-349].

Ромни.

261. Роменська фортеця. Споруджена у XVII столітті, зруйнована у першій половині XIX століття.

Фортеця відома з 1604 року, коли Ромни (первісна назва - Ромен) разом з обширним регіоном Посулля захопили князі Корибут-Вишневецькі. У польських актах 1618 року значаться Старі і Нові Ромни. На думку О.Лазаревського Старі Ромни були укріпленим поселенням на городищі давньоруського Ромна (вперше згаданого у “Повчанні” Володимира Мономаха під 1096 роком), а Нові Ромни були передмістям.

Фортеця, збудована за часів Михайла Вишневецького, була дводільною і складалася з невеликої цитаделі, яка називалася Замок, та загальноміських укріплень бастионної системи полігональних обрисів у плані, з шістьма бастионами. Такою показана структура укріплень міста на картах французького фортифікатора Г-Л. де Боплана середини XVII століття.

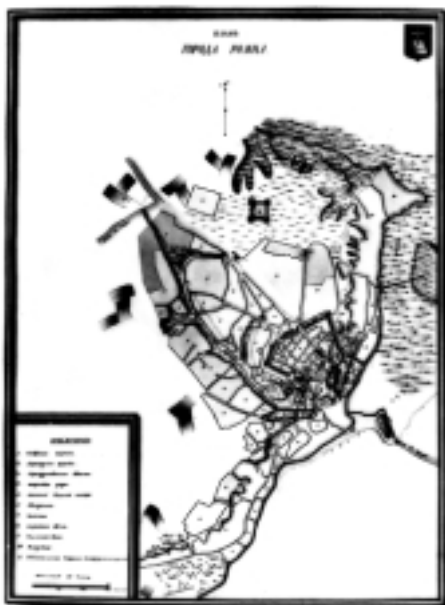
Прямокутний у плані з чотирма наріжними баштами Замок займав вузький мисоподібний останець високого правого берега річки Сули. Довжина Замку 250 метрів, ширина - від 50 до 100 метрів; з плато він сполучався вузьким перешийком з північного заходу. Тут же була надбрамна башта. Укріплення склалися з земляного валу і частоколу. На кутах Замку, крім башт, можливо були ще й невеликі земляні бастиони. У східному пряслі валу були ворота до річки. Замок мав численні підземні ходи - “тайники”, потерни, “слухи”.

Після початку Хмельниччини з 1648 року Ромни стали центром козацької сотні Миргородського, згодом - Лубенського полку. На той час у складі загальноміської оборонної лінії було чотири надбрамні дерев'яні башти, а оборонна огорожа складалася з сухого рову, земляного валу і дерев'яного частоколу. Польські війська, що вдерлися на Лівобережну Україну 1652 року, не змогли взяти приступом ці укріплення. Приблизно у цей час фортифікаційна структура ускладнилася і стала тридільною: ще на початку XVII століття на східних схилах плато і частково на надзаплавній терасі понад Сулою з'явився район нової забудови, названий Пригородком. У середині XVII століття для його захисту з півдня і півночі споруджено земляні вали з двома дерев'яними брамами.

У другій половині XVII століття у зв'язку з військово-політичною боротьбою в Гетьманщині

*Фортеця у першій половині XVIII ст.
Реконструкція автора*

План міста 1802 р.

фортеця поступово занепала, укріплення не модернізувалися й лишалися досить архаїчними, не раз зазнавали руйнувань: 1663 року місто захопив і зруйнував фортецю польський загін полковника Тележинського, 1668 року - московські стрільці князя Ромодановського. Та найбільших руйнувань фортеця зазнала під час Північної війни 1700 - 1721 років.

18 листопада 1708 року в Роменській фортеці в районі теперішньої Базарної площі розмістилася штаб-квартира шведського короля Карла XII, а основні військові сили українсько-шведської армії дислокувалися коло Гадяча. Це послужило приводом підступної каральної акції, проведеної російським імператором Петром I для залякування українського народу. У середині грудня 1708 року частина московської армії виступила в напрямі Гадяча. Довідавшись про це, Карл XII 16

грудня виїхав з Ромен до свого війська. 18 грудня російський корпус під командою генерала Алларта без опору зайняв Ромни і вчинив там криваву різанину, яку Тарас Шевченко згадує у містерії “Великий льох”:

*“Сулу в Ромні загатила
Тільки старшинами
Козацькими...”*

Згодом укріплення Ромен відновлено. Насамперед реконструйовано загальноміську лінію укріплень: вона перетворилася на полігон у формі неправильного шестикутника з п'ятьма п'ятикутними в плані бастіонами й одним чотирикутним. Бастіони розміщалися на кутах фортеці і вздовж західного фронту, тобто з напільного боку, де не було природних перешкод. Ширину сухого рову доведено до 10-12 метрів, профіль валу - до нормативного, на вершині валу лишився дубовий частокіл. Фортеця мала чотири дерев'яні надбрамні башти зі звідними

Панорама фортеці. Реконструкція автора станом на 1770-і роки

мостами через рів: Пригородську, Монастирську, Микільську, Житянську. Характерно те, що Замок на той час утратив значення цитаделі і його укріплення не були відновлені: наріжні башти й брами зникли з лиця землі, а територію Замку стали використовувати під склади, гамазейни, цейхгаузи тощо.

У другій половині XVIII століття Роменська фортеця втратила своє стратегічне значення і почала потроху руйнуватися: у 1770-х роках розвалено надбрамні башти, а 1785 року фортечні вали почали розкопувати для виварки селітри. У зв'язку з переплануванням міста на засадах класицистичної регулярності впродовж першої половини XIX століття всі лінії укріплень були знесені. Тепер їх трасування можна простежити по вулицях, які колись проходили вздовж валів. Замок же зберігся у вигляді невеликого городища південніше Базарної площі, з крутими схилами й без жодних ознак валів чи бастионів. Це городище як дитинець давньоруського Ромна включене до реєстру пам'яток археології.

Літ.: [46, 74, 350].

262. Покровська церква (вул. Комсомольська). Збудована в 1764-1770 роках. Перенесена до Полтави у 1908 році. Спалена 1943 року.

Хрещата, п'ятидільна, п'ятиверха дерев'яна Покровська церква споруджена в 1764-1770 роках у Ромнах останнім кошовим Запорозької Січі Петром Калнишевським та Давидом Чорним, про що свідчив різьблений напис на одвірку західних дверей. Від імені замовників нагляд за будівництвом здійснював роменський житель В.Кривошия. У 1827-1830 роках церква зазнала капітального ремонту, під час якого дубові стени замінив цегляний підмурок. Церква стояла на Полтавській вулиці, на схилі Покровської гори при в'їзді до міста з боку Засулля. Вона була одною з головних архітектурних доміант Ромен.

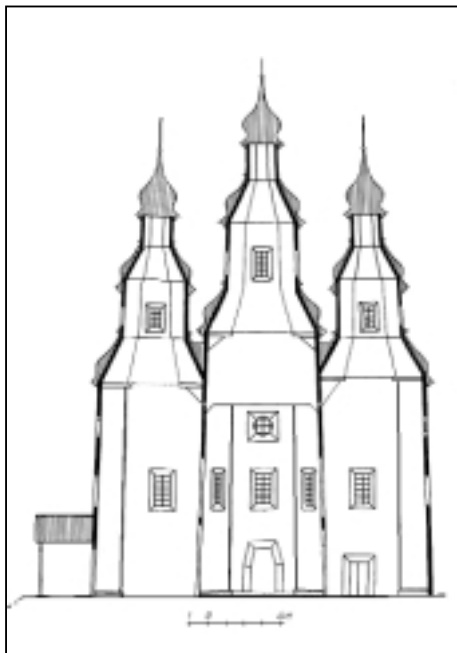
Загальний вигляд церкви.
Фото Г.Павлуцького 1907 р.

Загальний вигляд церкви.
Літографія за рисунком
О.Сластіона 1890-х років

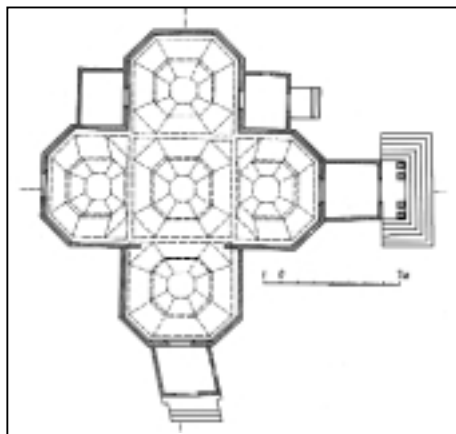
*Церковні верхи.
Фото М.Макаренка 1907 р.*

*Поздовжній переріз церкви.
За С.Таранушенком*

В обсягово-просторовій композиції Ромен наявна одна з основних ідей давньоукраїнського містобудування, що визначає його національну специфіку - орієнтація на "річковий фасад", який мислився головним у містобудівній композиції і формуванні умоглядного образу міста. Для цього використано наявні сприятливі природні передумови: рівнинна заплава Сули була ніби п'єдесталом для виразних форм рельєфу, увінчаних архітектурними домінантами. Головною серед них був Святодухівський собор, споруджений 1689 р. у зоні навищої композиційної активності поряд з Заком. Другою за композиційними значенням була Покровська церква, яка стояла трохи нижче по рельєфу біля головного в'їзду до Ромен з боку Засулля (нині це вулиці Комсомольська й Леніна). З другого боку вулиці стояла Миколаївська церква, що фіксувала у річковому фасаді міста західний рубіж фортеці. Ці дві церкви створювали своєрідні пропілеї при головному в'їзді до міста (нині обидві втрачені).

Покровська церква, складена з дубових брусів, за планом належала до хрещатих з невиділеним центром, з гранчастими раменами просторового хреста. Зруби стін мали помітне звуження дого-

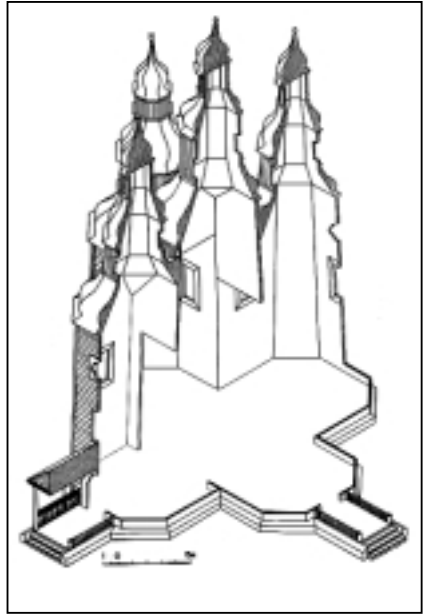

План. За П.Покришкіним

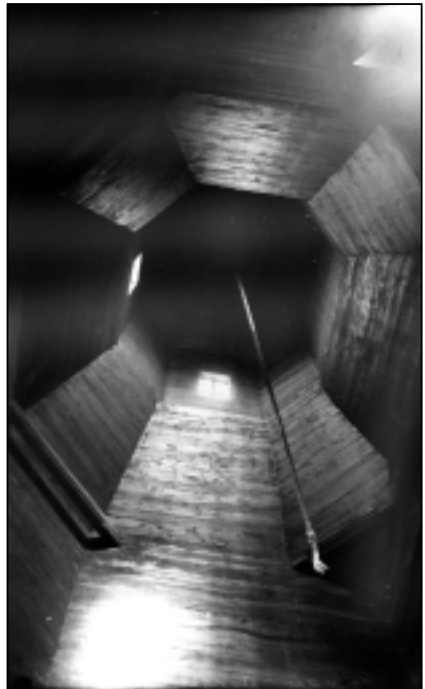
ри, що разом з двозаломними верхами створювало так звану телескопічну перспективу. Зруби стін оживляли тільки віконні прорізи. Завершувала будівлю граціозна мальовнича група верхів. З великою майстерністю знайдено гармонійне співвідношення маси стін і маси верхів, з їх урочистою динамікою. Внутрішня висота центральної дільниці становила 25,5 метрів, бічних - 21 метр. Рамена просторового хреста сполучалися з центром широкими просьвітами 11-метрової висоти, завдяки чому утворювався єдиний внутрішній простір, над яким “ширяли” ілюзорно невагомий п'ять верхів.

Інтер'єр пам'ятки був підкреслено аскетичним, розрахованим на різкий контраст з пишним 4-ярусним різьбленим позолоченим іконостасом рокайлевого характеру, виконаним остапівським різьб'ярем Сисоєм Шалматовим. За визначенням М. Драгана, це - один з найцікавіших іконостасів часів рококо. У його складі - унікальні царські врата, що мали плоскорізьбу “Благовіщення”, облямовану незвичайно багатими і різноманітними архітектурними мотивами, а внизу - три великі медальйони з мальованими композиціями. До складу іконостасу входила також кругла дерев'яна поліхромна скульптура барокового характеру, проте виконана у народному стилі: чотири постаті розміщалися на різьблених консолях вище намісних ікон. За Л. Падалкою, це були Євангелісти, за М. Макаренком - первосвященники Захарія і Арон, Іоан Хреститель та Іоан Богослов.

На початку ХХ століття поряд з дерев'яною спорудили однойменну муровану церкву, тож пам'ятка будівничої діяльності П. Калнишевського підлягала знесенню, згідно з тогочасною традицією. Дерев'яну Покровську церкву досліджували 1902 року М. Макаренко, 1905 року - Л. Падалка. Завдяки публікації М. Макаренка в журналі “Искусство и художественная промышленность” Покровська церква як видатна пам'ятка архітектури доби українського відродження стала широко відомою й Імператорська археологічна комісія прийняла рі-

*Аксонетричний переріз.
За П. Юрченком*

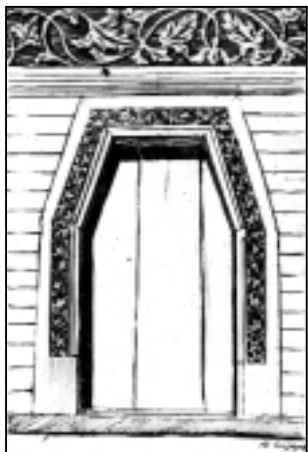
*Інтер'єр бічного верху.
Фото Г. Павлуцького 1907 р.*

Фрагмент іконостасу.
Фото Г.Павлуцького 1907 р.

1907 року споруда була промаркірована під керівництвом полтавського єпархіального архітектора С.Носова та К.Мощенко. Дубовий зруб був розібраний на бруси, їх перевезено до Полтави і храм складено у своєму автентичному вигляді на території архієрейської резиденції, на розі теперішніх вулиць Маркса і Советської, де й використовувався як діюча церква. Це був перший в Україні приклад наукової музеєфікації пам'ятки народної дерев'яної архітектури.

Акція, здійснена М.Макаренком, П.Покришкіним, С.Носовим та К.Мощенко 1907 року, досі гідно не поцінована. У науці ствердилася думка, що охорона та музеєфікація пам'яток народної дерев'яної архітектури в Україні, створення скансенів (музеїв просто неба) було започатковане у Галичині 1930 року, коли з ініціативи греко-католицького митрополита графа Андрія Шептицького під керівництвом його учня мистецтвознавця Михайла Драгана до Львова на Кайзервальд було перевезено бойківську дерев'яну церкву Св.Миколая з с.Кривки, і тим самим започатковано Львівський музей народної архітектури. Але факти, наведені тут, свідчать, що вперше в Україні музеєфікацію пам'ятки народного будівництва здійснила група полтавчан за 23 роки до А.Шептицького та М.Драгана.

Різьблений одвірок.
Рисунок К.Сидорова
за фото Г.Павлуцького
1907 р.

Покровську церкву замалював О.Сластіон, у 1920-х роках дослідив С.Таранушенко. 1943 року, після відступу німецької армії з Полтави, Покровська церква була спалена підрозділом військ НКВС.

Відтворення дерев'яної Покровської церкви в Ромнах передбачено Програмою відтворення видатних пам'яток історії та культури України, яка затверджена Кабінетом Міністрів 1999 року. Практична реалізація цього дозволить відновити містобудівну своєрідність Ромен шляхом повернення до міської панорами другої за значенням, після Святодухівського собору, архітектурної домінанти, що колись формувала річковий фасад міста.

Літ.: [12, 15, 35-37, 39, 40, 42, 80, 91, 351-356].

263. Миколаївська церква

(вул. Леніна). Побудована в 1831-1834 роках, знищена в 1930-х роках.

Мурована однокорава церква з дзвіницею збудована замість дерев'яної у 1831-1834 роках. Вона стояла навпроти Покровської церкви і була хрещата в плані, хрещато-баневої структури, з півкруглою апсидою і видовженим західним раменом. Вирішена в класицистичних архітектурних формах. Рамена акцентовані пристінними чотириколонними портиками римсько-доричного ордеру з трикутними фронтонами. Вітварна апсида вирішена у вигляді колонної напівротонди того ж ордеру. На середохресті - циліндричний світловий підбанник зі сферичною банею. Дзвіниця над західним раменом невисока, чотиригранна, увінчана шпилем. Церква була знесена у 1930-х роках.

Літ.: [357-358].

Загальний вигляд церкви з південного заходу. Фото початку ХХ ст.

Загальний вигляд церкви з північного заходу. Фото початку ХХ ст.

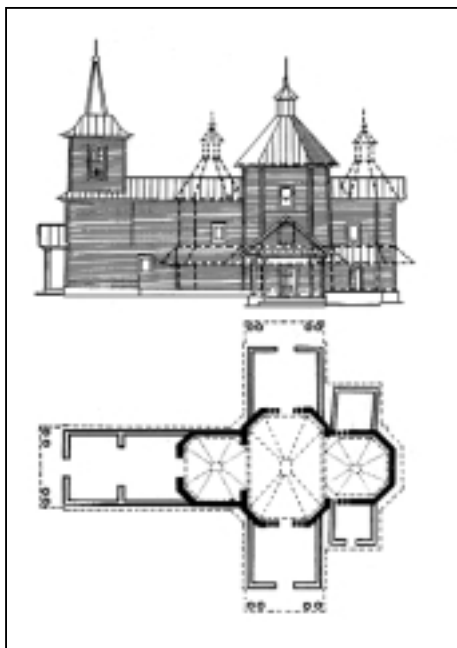

*Вітварна апсида.
Фото Г.Павлуцького 1907 р.*

*Південний портик.
Фото Г.Павлуцького 1907 р.*

Загальний вигляд церкви.
Фото Ф.Уманцева 1959 р.

264. Георгіївська церква (передмістя Лозова). Споруджена в кінці XVII століття, перебудовувалася в 1734 та 1850 роках. Спалена в 1981 році.

Триділну, триверху дерев'яну церкву спорудила наприкінці XVII століття громада приміського села Лозова (нині воно у складі міста). Церква мала три гранчасті зруби, увінчані наметовими верхами з маківками. На думку деяких дослідників (І.Могитич) первісно мала широке опасання. Внаслідок перебудови 1850 року стала одноверхою, бо верхи над бабинцем і вітарем були ліквідовані. Із заходу добудовано невеличку дзвіницю, з півночі й півдня - ганки з колонними портиками.

Після другої світової війни церква не діяла. 1954 року її внесли до переліку пам'яток архітектури республіканського значення з охоронним номером 625. Споруда поступово руйнувалася, а 1981 року згоріла. Причини пожежі документально не встановлені. У грудні 1986 року письменник Сергій Плачинда на 5 з'їзді Українського товариства охорони пам'яток історії та культури намагався порушити питання про підпал цієї пам'ятки з ініціативи місцевої комуністичної влади, проте безрезультатно.

Літ.: [106, 359].

Південний фасад церкви і план.
Реконструкція І.Могитича

С. Свірж Шосткинського району.

265. Миколаївська церква. Побудована 1745 року, знищена в 1930-х роках.

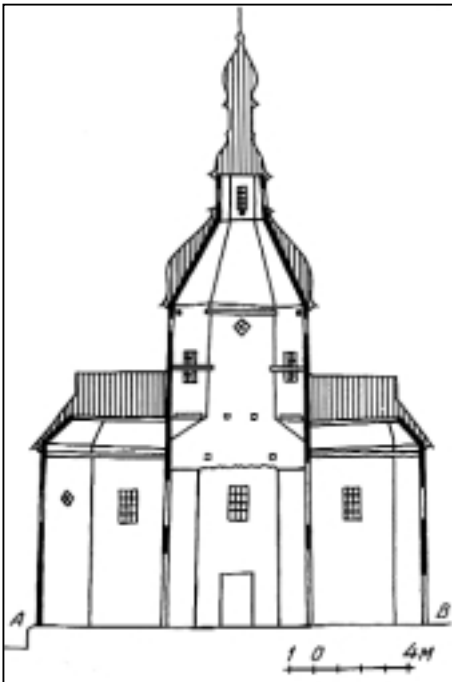
Дерев'яна хрещата, п'ятизрубна, одноверха церква побудована з сосни 1745 року. Центральний четверик храму майже не виділений у зовнішніх об'ємах. Рівноширокі йому рамена гранчасті, накриті стіжковими дахами з димничками. Центральний зруб увінчаний двозаломним верхом зі світловими восьмериком і ліхтарем. На початку XIX століття до церкви з заходу прибудовано притвор, а також низенькі бічні ганки та паламарню з ризницею. Усі зруби були ошальовані вертикально з націльниками. Для інтер'єра характерне застосування архітектурних деталей, прикрашених соковитим різьбленням - сволоків, ригелів, фестонованих угорі просвітів.

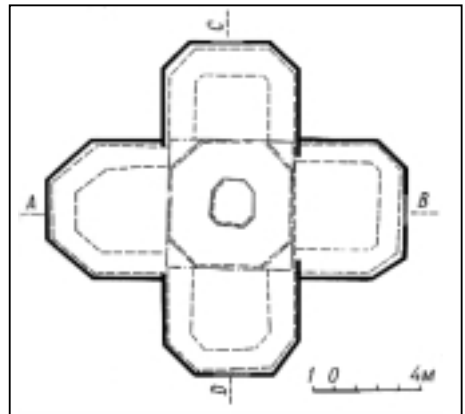
Загальний вигляд церкви.
Фото С.Таранушенка початку
1930-х років

Інтер'єр центрального верху.
Фото С.Таранушенка
початку 1930-х років

Поздовжній переріз церкви.
За С.Таранушенком

План. За С.Таранушенком

Церкву на початку 1930-х років дослідив, обміряв і зафотографував С.Таранушенко, котрий так оцінив її: “Церква Миколи в Свіржі - перлина українського народного будівництва”. Пам'ятка була знищена в 1930-х роках.
Літ.: [39, 360-361].

Середина-Буда

266. Церква Різдва Богородиці. Збудовано в 1808-1865 роках, руйновано й перебудовано протягом 1930-х - 1970-х років.

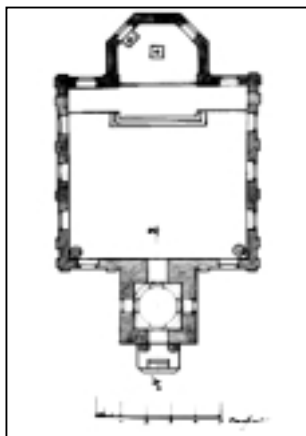
Мурована церква зального типу була збудована у кінці XVIII століття. У 1808 році впритул до західного її фасаду прибудували класицистичну багатоярусну дзвіницю. Перший її ярус - рустований четверик; другий - четверик з аркою дзвону, фланкованою спареними колонами; третій ярус - восьмерик, увінчаний восьмигранним підбанником з гранчастою банею і ліхтарем. У середині XIX століття (до 1864 року) дзвіницю надбудували, влаштувавши новий стрункий циліндричний підбанник, сферичну баню й високий шпиль. У 1865 році церква з дзвіницею була радикально перебудована за проектом петербурзького придворного архітектора А.Штакеншнейдера. У результаті цієї перебудови церква стала тридільною, з квадратною в плані безбанною навою, значно вужчим п'ятистінним вітварем, вузьким, квадратним у плані західним притвором, через який входили до церкви. Над ним підносилася чотириярусна дзвіниця, вирішена в класицистично-бароковій

Західний фасад до перебудови 1865 року. Архівний кресленик

Західний фасад за проектом А.Штакеншнейдера

План

Загальний вигляд перебудованих залишків церкви.
Фото О.Ранчукова 1990 р.

стилістиці. Фасади самої церкви вирішувалися в пізньокласицистичній стилістиці. Основними архітектурними мотивами були русти й аркові вікна з трикутними сандриками.

У 1930-х роках дзвіницю розібрали, залишивши тільки наву з вітварем. У 1970-х роках до решток церкви зробили різноманітні прибудови, а фасади облицьували керамічною плиткою, чим повністю було знищено архітектурний декор.

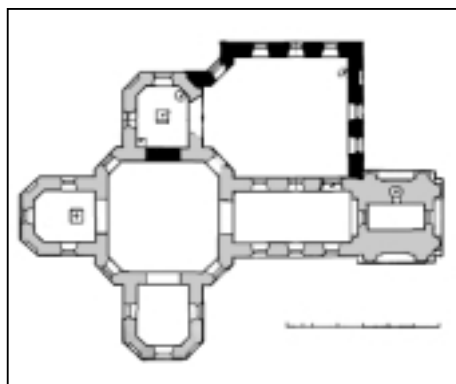
Літ.: [362-363].

267. Миколаївська церква. Збудована 1787 року, прибудова зроблена у 1867 та 1902 роках. Зруйновано в 1930-х роках.

Мурована хрещата, п'ятидільна, однобанна церква була споруджена 1787 року. Вона мала великий гранчастий центральний компартимент (у плані - квадрат зі зрізаними кутами), до якого прилягали низенькі п'ятистінні рамена, з яких західне було значно видовженим. Вітвар мав складний напіввальмовий дах, північне й південне

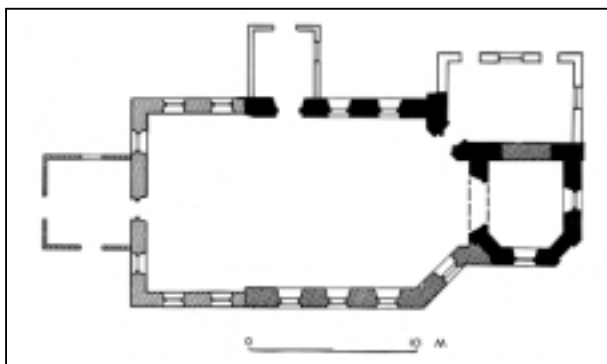
Північний фасад церкви.
Обмірний кресленик 1861 р.

План

*Залишки церкви.
Фото О.Ранчукова 1990 р.*

*План залишків церкви.
Обмір В.Вечерського 1990 р.*

повністю зруйнували, залишивши тільки об'єм теплої церкви 1861-1902 років. Теперішній вітгар теплої церкви є єдиним збереженим фрагментом храму 1787 року, а саме - його південним раменом.

Літ.: [364].

С. Сміле Роменського району.

268. Покровська церква. Зведена 1800 року, знищена у 1920-х роках.

Дерев'яна церква збудована з дубових брусів у 1800 році. Вона хрещата, п'ятидільна, п'ятиверха. Центральний зруб у плані не виділений, а в зовнішніх об'ємах його виділяє трохи більша висота. Рамена п'ятистінні, у плані - квадрати з трохи зрізаними зовнішніми кутами. Усі п'ять зрубів завершені двозаломними верхами, кожен з яких мав один світловий восьмирік і ліхтар, причому в центральному верху ліхтар світловий, а в бічних - ліхтарі глухі. Характерною для цього храму була сферична форма заломів, яка засвідчує вплив архітектури класицизму на творчість народних майстрів-будівничих. Обабіч вітгарного рамена були низенькі (1/3 висоти основного зрубу) квадратові в плані жертвовник і дияконник, увінчані пластичними двоярусними верхами.

рамена - гранчасті стіжкові дахи пластичної форми. Центральний восьмирік був високим, двосвітним і ніс дуже масивну гранчасту баню параболічних обрисів зі світловим ліхтарем. Архітектурні форми були витримані в стилістиці пізнього бароко, із застосуванням рустованих пілястр, надвіконних сандриків з мотивом "путті" тощо.

У першій половині XIX століття до західного рамена прибудували струнку триярусну чотиригранну дзвіницю, увінчану плескатою банею зі шпилем на циліндричному підбаннику. 1861 року в південно-західному куті між раменами добудували прямокутну в плані теплу церкву - зального типу, з двосхилим дахом. У 1902 році об'єм теплої церкви продовжили на захід і влаштували перед входом до неї колонний ганок.

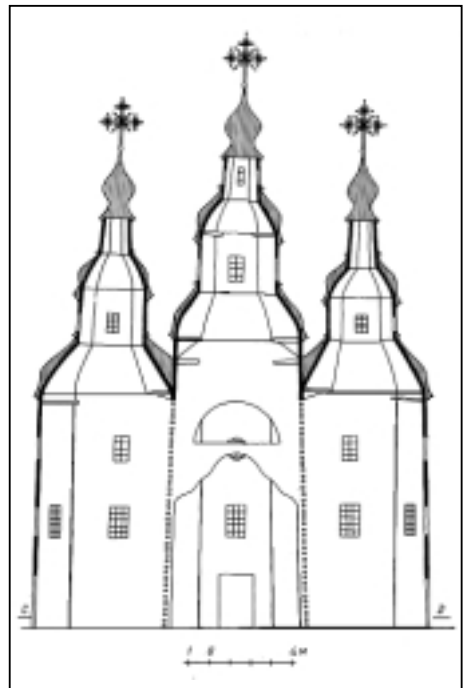
У 1930-х роках первісний об'єм церкви та дзвіницю

Церква потерпіла під час буревію 1848 року, після чого верхи були відремонтовані, але архітектурні форми суттєвих змін не зазнали.

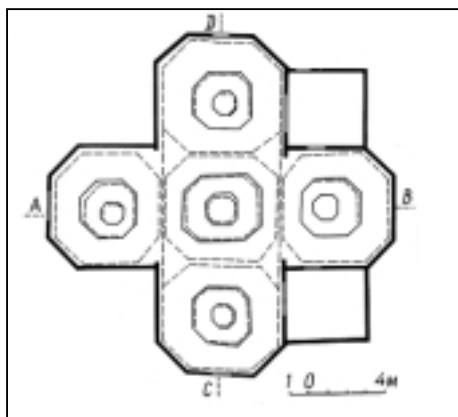
С.Таранушенко, котрий 1928 року дослідив, обміряв і зафотографував Покровську церкву, так оцінив її: «Смілянська пам'ятка належить до видатних пам'яток народного монументального архітектурного мистецтва. Збудована на межі XVIII і XIX ст., вона на повну силу виявляє архітектурно-технічні і архітектурно-мистецькі надбання лівобережних майстрів-монументалістів XVIII ст. В той же час талановитий майстер не відмежовується від нового, він використовує певні елементи, які принесла класична архітектура; органічно поєднує його з народною традиційною основою. (...) Майстер Смілянської церкви чітко підкреслює в своїй будівлі живописний елемент. Так, верхи він komponує у вигляді пишного рухливого єдиного комплексу архітектурних об'ємів. (...) Талант майстра особливо яскраво виявився у вмінні знайти взаємозв'язок і взаємовідношення мас зрубів стін, з одного боку, і мас верхів - з другого. Споруда - висока; високі й стрункі зруби стін усіх дільниць; високі, але легші й стрункіші за зруби, верхи. З великою майстерністю розроблено взаємовідношення енергійно-хвилястих дахів заломів та прямолінійних форм восьмириків і ліхтарів. Восьмирики витримані у під-

Загальний вигляд церкви.
Рисунок К.Сидорова
за фото С.Таранушенка 1928 р.

Поперечний переріз.
За С.Таранушенком

креслено спокійних пропорціях. Будова - струнка, але стрункість її стимана. Підкресленої витягнутості догори форм в ній немає. Внаслідок цього пам'ятка зовні в цілому справляє враження величавої, гармонійно урівноваженої в масах будівлі.”

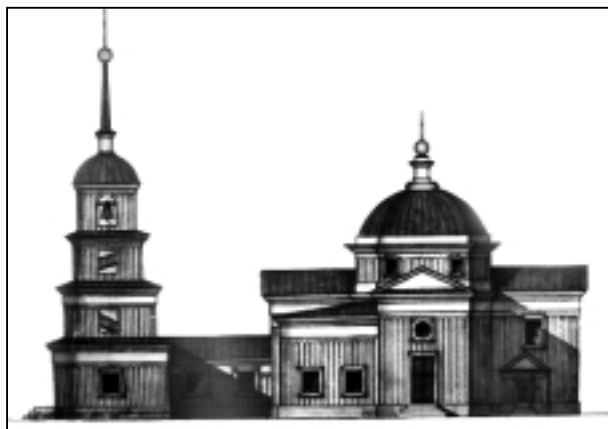
Пам'ятку знищили у кінці 1920-х років.

Літ.: [39, 365-368].

План. За С.Таранушенком

С. Собич Шосткинського району.

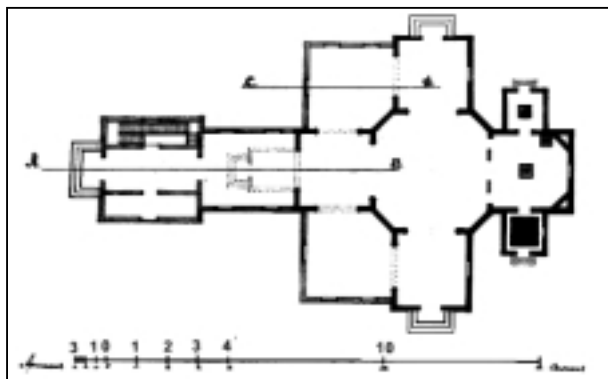
269. Михайлівська церква з дзвіницею. Збудована у XVIII столітті, перебудовувалася у першій половині XIX століття та у 1885 році. Знищена у 1930-х роках.

Південний фасад церкви.
Кресленик 1885 р.

Дерев'яна церква зведена у другій половині XVIII століття. Вона була хрещатою, п'ятизрубною, одноверхою. Центральний зруб був восьмигранним (у плані - квадрат зі зрізаними кутами), а рамена - прямокутними в плані. Усі зруби були однієї висоти. Центральний мав верх на світловому восьмернику, а рамена були укріті двосхилими дахами з трикутними фронтонами на фасадах.

У першій половині XIX століття церква зазнала перебудов: багатоярусний верх замінили гранчастою банею сферичних обрисів; обабіч вівтаря прибудували низенькі квадратові у плані жертвник і дияконник; перед західним входом улаштували притвор. Тоді ж з південного боку спорудили дерев'яну чотиригранну, чотириярусну дзвіницю, увінчану плескатою банею зі шпилем.

План. Кресленик 1885 р.

1885 року церкву ще раз перебудували: дзвіницю перенесли і поставили перед західним входом до церкви, з'єднавши з нею невисоким притвором; у північно-західному й південно-західному кутах будівлі прибудували прямокутні в плані об'єми бічних вітारів, дещо нижчі, ніж об'єми основних зрубів. Зовні стіни були ошальована вертикально з нащільниками й підкарнизною аркатурою.

Церкву знищено в 1930-х роках. Збереглися обмірні кресленики 1885 року.
Літ.: [369].

С. Солдатське Великописарівського району.

270. Василівська церква. Збудована 1794 року, розібрана 1903 року.

Дерев'яна церква, побудована 1794 року, належала до пам'яток Охтирської групи. Вона хрещата, п'ятидільна, одноверха, з п'ятистінним вітारем і прямокутними в плані рештою зрубів. Усі зруби були однієї висоти, центральний - значно ширший за рамена. Верх гранчастий, двозаломний, з одним світловим восьмериком і світловим ліхтарем. Обабіч вітаря були низенькі прямокутні в плані об'єми дияконника і жертovníка, а перед трьома входами - двоколонні ганки. Усі вертикальні поверхні були ошальовані вертикально з нащільниками.

Церква була розібрана 1903 року після спорудження нового мурованого храму.
Літ.: [39, 370].

*Загальний вигляд церкви і дзвіниці.
Фото до 1903 р. зі збірки Харківського університетського музею*

С. Соснівка Глухівського району.

271. Надбрамна церква Глинської пустині в ім'я ікони Іверської Божої Матері. Споруджена в 1826-1831 роках, знищена в 1923-1927 роках.

Глинська Різдва Богородиці пустинь виникла у першій половині XVI століття неподалік Глухова на місці явлення чудотворної ікони Різдва Пресвятої Богородиці. Цей монастир строго дотримувався устава за зразком Афонського і став, як і знаменита Оптина пустинь, центром старчества, започаткованого на Русі Паїсієм Величковським.

Монастирський комплекс лежить на правому низинному березі річки Обести, неподалік впадіння її в річку Клевень. Назву свою отримав від князів Глинських. У

Загальний вигляд Глинської пустині.
Олеографія початку XX ст.

Загальний вигляд надбрамної церкви.
Фото 1892 р.

1693 році Глинська пустинь була приписана до Путивльського Мовчанського монастиря. До 1764 року всі споруди пустині були дерев'яними. Муроване будівництво тут розпочалося після пожежі 1769 року: 1770 року закладено мурований храм Різдва Богородиці. Мурований храм в честь Іверської ікони Божої Матері над Святою брамою збудовано в 1826-1831 роках за ігумена Філарета (Данилевського). Цей храм за структурою і архітектурними формами є реплікою Покровської надбрамної церкви Софроніївського монастиря 1757 року. Пояснюється це тим, що ігумен Філарет з 1802 року до переходу в Глинську пустинь жив у Софроніївському монастирі й був його благочинним. "Зі скорботою" залишивши Софроніївський монастир, він продовжив його архітектурні традиції у Глинській пустині.

Церква двоярусна, тридільна, однобанна. У першому ярусі - брама, на другому - тридільна церква з прямокутними в плані

навою і бабинцем та півкруглим вітварем. Восьмигранний світловий підбанник вінчався двоярусним бароковим верхом з перехватом.

Монастир був закритий 27 вересня 1922 року. На його території влаштували “Дитячий городок ім.Леніна”, куди помістили дітей із Поволжя. У 1928 році тут розмістилася сільськогосподарська артіль, згодом - колгосп, МТС, промкомбінат. Монастирську дзвіницю було висаджено в повітря одразу по закритті обителі, в 1922 році. Після того, протягом 1923-1927 років поступово зруйнували всі інші церковні споруди, в тому числі й надбрамну церкву, лишивши тільки житлові і господарські корпуси. У 1942 році монастир відновлено і знову закрито в 1961 році. Його територію віддали Сосновському будинку інвалідів (для психохроніків).

У 1998 році монастир знову відновлено, а до 2000-ліття Різдва Христового за проектом архітектора В.Бикова збудовано цегляну надбрамну церкву, яка за архітектурним типом нагадує церкву Іверської ікони Божої Матері.

Літ.: [371, 372].

С. Уланів Глухівського району.

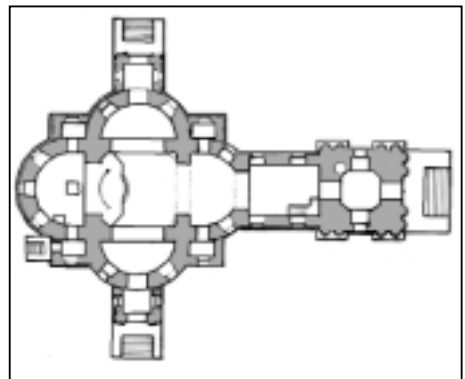
272. Михайлівська церква. Збудована 1839 року, перебудована 1865 року, знищена у середині ХХ століття.

Мурована однобанна церква збудована 1839 року. Хрещата, тетраконхова типу, належала до підтипу простих чотирипелюсткових тетраконхів, у якому центральний четверик не виділений у зовнішніх об'ємах. Це - найпізніший тетраконховий храм в Україні, остання ланка в еволюції цього архітектурного типу. До центрального квадрата, на якому за допомогою підружних арок стояв циліндричний світловий підбанник зі сферичною банею, по сторонах світу прилягали чотири високі екседри. Вікна в їхніх стінах розмішувалися в два яруси, внаслідок чого інтер'єр був добре освітлений. Церква була поставлена на високому цоколі.

У 1865-1866 роках за проектом глухівського архітектора А.Гросса до церкви були зроблені численні прибудови: низенькі прямокутні в плані прибудови в кутах між екседрами, такі ж тамбури з чотириколонними пілястровими портиками перед північним і південним входами. З заходу прибудовано рівновисокий до церкви двоповерховий притвор, до якого впритул прилягала чотиригранна, чотириярусна дзвіниця, увін-

*Північний фасад церкви.
Кресленик А.Гросса 1865 р.*

*План.
Кресленик А.Гросса 1865 р.*

чана банею зі шпилем. Уся будівля в цілому була витримана в класицистичних архітектурних формах.

Церква була знищена у 1930-х - 1940-х роках. Збереглися обмірні й проектні кресленики архітектора А.Гросса.

Літ.: [111, 373].

*Поздовжній переріз.
Кресленик А.Гросса 1865 р.*

С. Хмелів Роменського району.

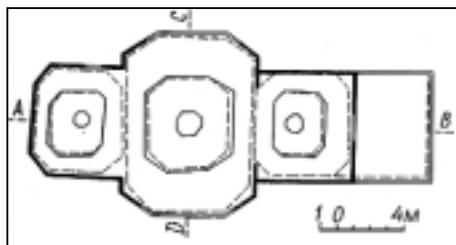
273. Церква Різдва Богородиці. Побудована 1772 року, перебудована 1884 року. Знищена в 1930-х роках.

Дерев'яна церква збудована 1772 року. Вона тридільна, триверха. Бабинець прямокутний у плані, нава й вівтар - прямокутники зі зрізаними зовнішніми кутами.

Зруб нави трохи вищий за вівтар і бабинець. Усі зруби мали двозаломні верхи, в яких було по одному світловому восьмерику, а також глухі ліхтарі з маківками. Зруби стін і восьмерики були ошальовані вертикально з націльниками.

У 1884 році церкву ремонтували: поставили на мурований підмурок, до нави з півночі й півдня прибудували низенькі прямокутні в плані притвори з колонними ганками, а з заходу - високий двоповерховий притвор. Тоді ж у бабинці було зроблено горизонтальне перекриття, що поділило його об'єм по висоті навпіл. Зазнали змін також форми бань, ліхтарів і маківок.

*Загальний вигляд церкви.
Фото С.Таранушенка 1928 р.*

План. За С.Таранушенком

1928 року церкву дослідив, обміряв і зафотографував С.Таранушенко. За його оцінкою, “головне завдання, яке ставив перед собою майстер Різдобогородицької церкви в Хмельові - збудувати церкву, яка б вражала могутністю форм, висотою, устремлінням мас верхів угору (...) Пам'ятка збудована народним майстром, талановитим художником, прихильником мужніх, ефектних архітектурних форм”. Пам'ятку знищили на початку 1930-х років.

Літ.: [39, 374-375].

*Поздовжній переріз.
За С.Таранушенком*

Смт Хотінь Сумського району.

274. Палац графа М.Камбурля. Побудований у 1790-х роках, знищений у 1920-х роках.

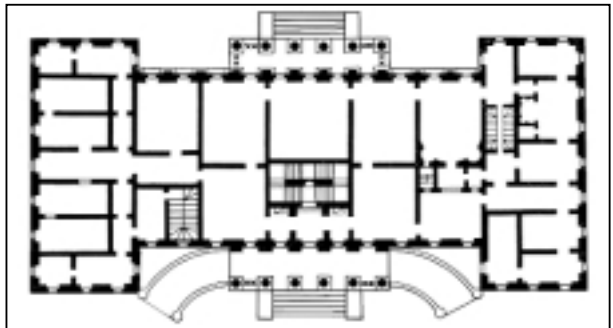
Садиба графа М.Камбурля в Хотіні відома з XVIII століття. У 1790-х роках один з найвидатніших петербурзьких архітекторів доби високого класицизму, італієць Джакомо Кваренгі розробив проєкт архітектурного ансамблю садиби. За цим проєктом садиба й була збудована в кінці 1790-х років.

Садибні будівлі були побудовані за традиційною в той час вісьовою системою “покоєм” і оточені великим парком. Від в'їзної мурованої брами у вигляді двох пілонів з колонами коринфського ордера широка головна алея вела до парадного двору. Навпроти палацу по боках алеї були зведені два флігелі - східний і західний. Господарські споруди і оранжереї знаходилися від нього на значній відстані.

Палац був мурованим, двоповерховим, симетрично-вісьовою композиції, з ризалітами, які візуально фіксували наріжники, та шестиколонними портиками коринфського ордера по центру головного і паркового фасадів. Фасади в рівні першого поверху були оформлені го-

*Парковий фасад палацу.
Проектний кресленик Дж.Кваренгі*

*План першого поверху.
Проектний кресленик Дж.Кваренгі*

ризонтальним рустом. Западаючі площини фасадів декорували пілястри великого коринфського ордера.

За висновками дослідників архітектури російського класицизму (Г.Лукомський, Г.Грім) “Хотень - одна их примечательнейших усадеб всей России”. Г.Лукомський обстежив, зафотографував і описав садибу в 1910 році. На той час палац уже перебував у аварійному стані. Палац та інші споруди садиби були знищені на початку 1920-х років. Від усього ансамблю до наших днів збереглися тільки два флігелі й частково - парк.

Літ.: [140, 175, 319].

С. Червоне (колишнє с.Старе) Сумського району.

275. Миколаївська церква та дзвіниця. Споруджено в 1741-1754 роках. Зруйновано в 1930-х роках.

У селі Старому неподалік від Сум був маєток поміщиків Кондратьєвих - прямих нащадків Герасима Кондратьєва, засновника Сум, першого полковника Сумського слобідського козацького полку, засновника своєрідної “династії” сумських полковників. Садибу муровану церкву Св.Миколи збудовано в 1741-1754 роках коштом Миколи Кондратьєва. Вона була тридільна, однобанна, з квадратною в плані навою та пониженими гранчастими бабинцем і вівтарем. Четверик нави вивершувався трикутними фронтонами на кожному фасаді. Світловий восьмигранник також мав невеликі фронтончики на лобових гранях і ніс гранчасту сферичну баню. Архітектурне вирішення храму - в бароковій стилістиці: застосовано спарені пілястри, розкріповані карнизи великого виносу, фігурні сандрики над вікнами.

*Загальний вигляд церкви і дзвіниці.
Фото С.Таранушенка 1914 р.*

У XIX столітті з півночі й півдня до церкви прибудовано понижені об'єми бічних притворів. На початку XIX століття поряд з церквою збудовано мурований двоярусний четверик дзвіниці, надбудований дещо пізніше восьмигранником з банею.

Церква зруйнована у 1930-х роках. Від церковного комплексу збереглися тільки рештки першого ярусу дзвіниці.

Літ.: [376-377].

С. Чернечина Охтирського району.

276. Троїцький собор Охтирського Троїцького монастиря. Збудовано в 1724-1727 роках, перебудовано в 1847 році, знищено в 1940-х роках.

Монастир містився на старовинному Охтирському городищі, яке становить покритий дубовим лісом останець корінного правого берега річки Ворскли, що підноситься на 40 метрів над заплавою. Вершина городища - овал 100 x 280 м, витягнутий з південного заходу на північний схід. На західному краю гори - невелике підвищен-

ня. На північному боці городища зберігся невисокий насипний вал, навколо якого археологічними розвідками виявлено культурний шар IX - XII століть.

1641 року на цьому городищі засновано прикордонне місто Ахтир (Ахтирськ), зруйноване 1652 року. Його укріплення склалися з земляного валу і мали шість невеликих бастионів. Посад під горою був оточений частоколом. 1654 року в південно-західній частині городища 40 ченцями Лебединського Троїцького монастиря, котрі на чолі з ігуменом Іоаннієм прийшли з Правобережжя, засновано монастир. Первісно він називався Благовіщенським. Всі його дерев'яні споруди й укріплення зведено у 1671-1676 роках. На початку XVIII століття титарем монастиря став духовник імператора Петра I Тимофій Надаржинський, коштом якого в 1724-1727 роках збудовано мурований Троїцький собор. Тоді ж монастир перейменовано на Троїцький і оточено цегляним оборонним муром. 1741 року споруджено муровану оборонну дзвіницю.

Троїцький собор за архітектурним типом був близьким до собору в Лебедині: він тридільний, трибаний, з яскраво виявленим вертикалізмом загальної композиції. Нава восьмигранна, бабинець чотиригранний, а вітвар - шестигранний. Стіни вітваря й бабинця значно нижчі від восьмерика нави. Наву вінчав стрімкий восьмигранний тризаломний верх. Верхи вітваря і бабинця набагато нижчі, двозаломні. Центральне тридільне ядро собору після 1842 року оббудовано численними притворами, бічними вітварями та іншими прибудовами.

*Загальний вигляд монастиря в 1842 р.
за тогочасною літографією*

*Центральні споруди монастиря.
Фото початку XX ст.*

*Бані собору.
Фото початку XX ст.*

1788 року під час секуляризації монастирських маєтностей в Російській імперії Троїцький Охтирський монастир ліквідовано і мури розібрано на цеглу. Собор став парафіяльним храмом села Чернеччини. Монастир відновлено 1842 року і тоді ж збудовано нові муровані споруди. Остаточно монастир зліквідовано у 1920-х роках, після чого тут містилася дитяча колонія. Пізніше, в 1940-х роках, зруйновано собор і всі споруди за винятком оборонної дзвіниці.
Літ.: [38, 74].

*Загальний вигляд собору.
Рисунок К. Сидорова
за фото початку ХХ ст.*

С. Штепівка Лебединського району.

277. Церква Йоана Предтечі. Побудована в 1802-1811 роках, знищена в 1930-х роках.

Мурована ротондальна, п'ятибанна церква збудована в 1802-1811 роках коштом місцевої поміщиці П. Штеричевої, небоги Я. Донець-Захаржевського, за проектом відомого на Слобожанщині поета, освітнього діяча й архітектора Олександра Паліцина, засновника так званої Попівської академії (за назвою села Попівка, де був його маєток).

Харківський архієпископ Філарет (Гумілевський) вважав цей храм найбільшим у західній частині Харківської єпархії, а сучасники О. Паліцина залицували його до найвизначніших архітектурних витворів. Сам автор у листі 1806 року називав храм однією з найкращих своїх споруд.

*Загальний вигляд церкви.
Фото початку ХХ ст.*

До великої ротонди, завершеної високим циліндричним світловим підбанником зі сферичною банею, з трьох боків прилягали багатоконні портики тосканського ордера. Прямокутний у плані західний портик значно видавався вперед. На рогах будівлі, на діагональних осях, підносилися чотири невеликі сферичні бані на циліндричних світлових підбанниках. Під час будівництва

церкви було дещо порушено авторський задум: замуровано кілька арок в інтер'єрі, невдало зроблено вікна у вівтарі, а також ганки.

Церква була знищена в 1930-х роках.

Літ.: [378, 379].

С. Ярмолинці Роменського району.

278. Воскресенська церква. Споруджена 1796 року, прибудови зроблені 1842 року. Знищено в 1930-х роках.

Дерев'яна хрещата, п'ятидільна, одноверха церква збудована 1796 року. Всі її зруби прямокутні в плані, причому центральний значно ширший і трохи вищий за рамена. Рамена теж неоднакові: західне і східне ширші, ніж південне й північне. Всі рамена мали двосхилі дахи з трикутними фронтонами на фасадах. Центральний зруб вінчався двозаломним верхом зі світловим восьмериком і глухим ліхтарем з маківкою.

1842 року церкву ремонтували, поставили на цегляний підмурок і прибудували з заходу чотиригранну триярусну дзвіницю в класицистичних архітектурних формах, з колонними портиками на фасадах. Перед бічними раменами влаштували ганки.

Церкву в 1928 році дослідив, обміряв і зафотографував С.Таранушенко. Невдовзі по тому її розібрали.

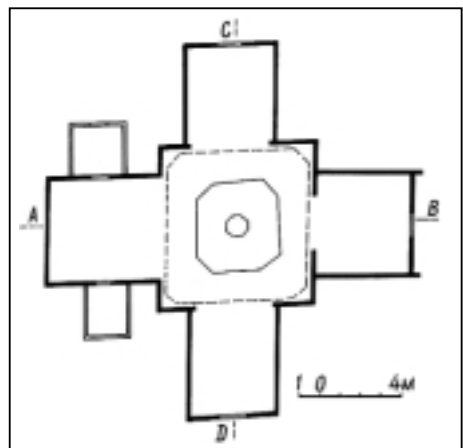
Літ.: [39, 380].

Загальний вигляд.
Фото С.Таранушенка 1928 р.

Поперечний переріз.
За С.Таранушенком

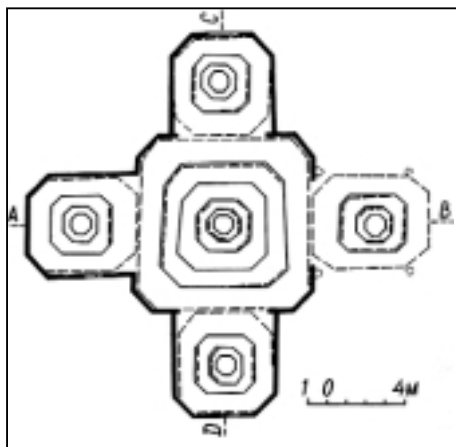
План. За С.Таранушенком

Луганська область

Область належить до східного регіону України й охоплює землі Слобожанщини. Архітектурна спадщина представлена об'єктами цивільної архітектури другої половини XVIII - XX століть. Найбільший інтерес становлять класицистичні пам'ятки. На державний облік узято 339 пам'яток архітектури, з них 25 - національного значення. Відомо близько 100 нововиявлених пам'яток. До Списку історичних населених місць включено: Алчевськ, Біловодськ, Зимогір'я, Краснодон, Лисичанськ, Луганськ, Новопсков, Сватове, Слов'яносербськ, Старобільськ.

Загальний вигляд.
Фото С.Таранушенка 1920-х років

План. За С.Таранушенком

С. Осинове Новопсковського району.

279. Михайлівська церква. Збудована 1789 року, перебудована 1851 року, знищена в 1930-х роках.

Дерев'яна хрещата, п'ятидільна, п'ятиверха церква збудована в 1789 році. Належала до пам'яток Лиманської школи. Всі зруби гранчасті, в плані - прямокутники зі зрізаними зовнішніми кутами. Центральний зруб однієї висоти з раменами, проте значно ширший за них. Усі п'ять зрубів вивершувалися восьмигранними багатозаломними верхами струнких пропорцій: центральний верх п'ятизаломний, з трьома світловими восьмиками; всі бічні вер-

Поперечний переріз.
За С.Таранушенком

хи тризаломні, з двома світловими восьмиками в кожному. В інтер'єрі всі компартименти просторово поєднували великі двоярусні арки-вирізи в широких гранях центрального зрубу.

Церква зазнала ремонту й перебудов у 1851 році: гонтове покриття дахів і бань замінили бляшаним, розширили вікна, з заходу влаштували притвор, який поєднав церкву з дзвіницею, побудованою у першій половині XIX століття.

На початку 1930-х років церкву дослідив, обміряв і зафотографував С.Таранушенко. Знищили її в 1930-х роках. Відтворення цієї пам'ятки передбачено урядовою Програмою відтворення визначних пам'яток історії та культури, ухваленою 1999 року.

Літ.: [39, 42, 381-383].

**С. Смолянинова
Новоайдарського
району.**

**280. Церква Різдва
Богородиці.** Побудована 1803 року, знищена після 1930 року.

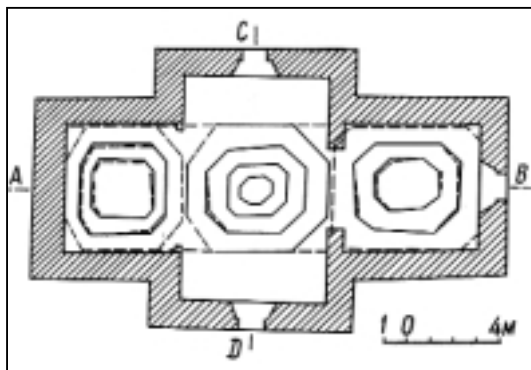
Дерев'яно-мурована церква зведена в 1803 році. Вона тридільна, триверха. Нижня частина стін мурована з цегли. Товщина стіни 1,25 м. Верхню частину стін і зруби складено з дубового бруса. Кожен компартимент, прямокутний у плані, вінчався восьмигранним верхом. Центральний був тризаломним, з трьома світловими восьмиками і глухим ліхтарем з маківкою. Верхні бабинця й вівтаря були також тризаломними, але тільки з двома світловими восьмиками. За характером архітектурного вирішення верхів церква близька до пам'яток Лиманської школи. Бабинець церкви дерев'яною стелею поділений на два поверхи; у

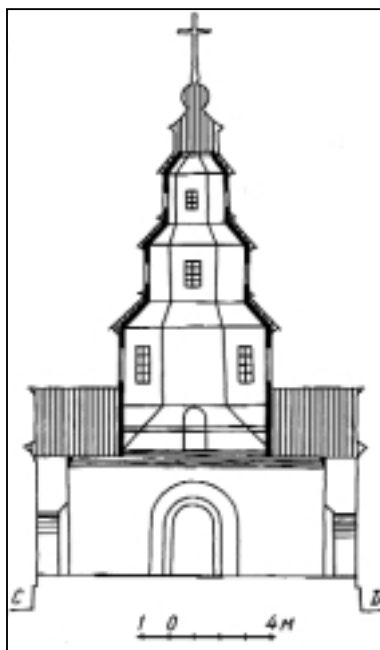
*Північний фасад церкви.
Фото С.Таранушенка 1920-х років*

*Поздовжній переріз.
За С.Таранушенком*

План. За С.Таранушенком

Поперечний переріз.
За С.Таранушенком

верхньому була церковна комора. Зовні муровані стіни були потиньковані й побілені, восьмирики верхів ошальовані вертикально з нащільниками, дахи укриті гонтом. Після 1825 року дахи укрито бляхою. Перед трьома входами були двоколонні ганки. Церкву обстежив, зафотографував і обміряв на початку 1930-х років С.Таранушенко. Знищили її в 1930-х роках.
Літ.: [39, 384].

Старобільськ.

281. Покровський собор. Зведений у 1789-1794 роках, знищений у 1930-х роках.

Мурований собор закладено 1789 року, а освячено - 1794. Він був хрещато-баневим, квадратним у плані, дев'ятидільним, п'ятибанним. Чотири масивні пілони, що несли підпружні арки центрального підбанника, поділяли внутрішній простір на дев'ять дільниць. Наріжні компартименти були увінчані світловими банями, а рамена хреста були перекриті циліндричними склепіннями, виділеними на фасадах масивними фронтонами. Такий об'ємно-

Загальний вигляд собору.
Фото 1920-х років

просторовий устрій споріднює цей собор як з муро-ваними храмами княжої доби, так і з великими мурованими храмами Києва й Лівобережжя кінця XVII - XVIII століть. Всі бані були однакових розмірів і мали масивні світлові восьмерики, а також спокійних форм завершення з високими маківками.

Собор знищено у 1930-х роках.

Літ.: [38, 385].

Донецька область

Область охоплює історичні терени Південної Слобожанщини та колишнє Дике Поле, де аж до XVIII століття кочували різні татарські орди. Архітектурна спадщина представлена, переважно, об'єктами XIX - XX сторіч та поодинокими пам'ятками XVII століття. На державний облік узяті 76 пам'яток архітектури, з них 13 - національного значення. Відомо понад 140 нововиявлених пам'яток архітектури. До Списку історичних населених місць включено Артемівськ, Горлівку, Донецьк, Краматорськ, Макіївку, Маріуполь, Слов'янськ, Слов'яногірськ. Діє один заповідник (у Слов'яногірську).

Донецьк

282. Будинок готелю “Донбас” (вул. Артема, 80). Збудований у 1938 році, реконструйований у 1947-1949 та 1971 роках, знищений у 2000 році.

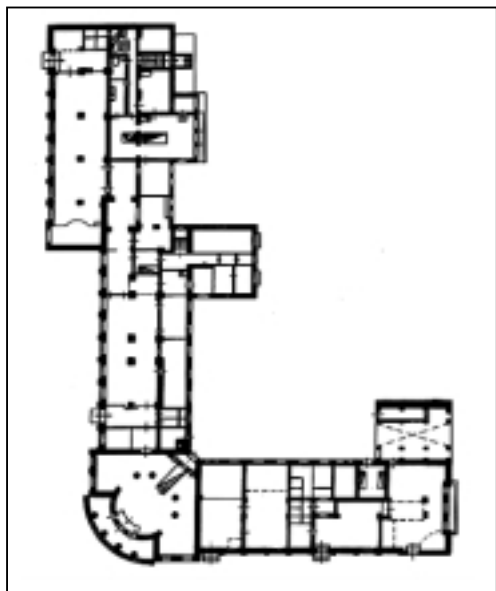
Будинок готелю “Донбас” побудовано у 1936-1938 роках у центральній частині Донецька на розі вулиці Артема і площі Леніна. Ескізний проект опрацювали архітектори І.Речаник і А.Шувалова. Проектну документацію доопрацював архітектор М.Порхунув. Будівля виконана в стилістиці пізнього радянського конструктивізму на основі залізобетонного каркасу. Вона Г-подібна в плані, п'ятиповерхова, з наріжною вежею, яка акцентує перехрестя вулиці й площі. Під час другої світової війни готель було частково зруйновано. Відновлено в 1947-1949

Загальний вигляд готелю.
Фото В.Петренка 1964 р.

Фасад готелю. Фото А.Пшеничного 1949 р.

План першого поверху

роках за проектом архітектора М.Порхунова. 1971 року будівлю капітально відремонтовано за проектом інституту "Донбасцивільпроект".

Будинок готелю "Донбас" був однією з найвизначніших пам'яток радянського конструктивізму в Донецькому регіоні, будівлею, що формувала архітектурне середовище історичного середмістя Донецька. Відтак будинок був узятий на державний облік як пам'ятка архітектури місцевого значення рішенням Донецького облвиконкому від 28.12.1983 р. № 622. Охоронний номер пам'ятки 7-Дц.

У 1999 році будівлю готелю приватизували. У 2000 році власник порушив питання про аварійний стан пам'ятки для отримання згоди на її знесення. 30 червня 2000 року Міс-

тотбудівна рада Головного управління містобудування і архітектури Донецької міської ради розглянула це питання і ухвалила (протокол № 7): "Учитывая материалы обследования и заключения об аварийном состоянии здания гостиницы "Донбасс" и о нецелесообразности его сохранения согласиться с неизбежностью демонтажа существующего здания гостиницы "Донбасс". Согласиться с

проектированием и строительством на его месте современного четырехзвездочного отеля". 20 липня 2000 року голова Донецької облдержадміністрації В.Янукович звернувся до Прем'єр-міністра України В.Ющенка з проханням надати дозвіл на "демонтаж будинку готелю "Донбас". 13 жовтня 2000 року Державний комітет будівництва, архітектури та житлової політики України (Держбуд України) запропонував Кабінету Міністрів України таке рішення з цього питання: дозволити знести тільки аварійні конструкції готелю "Донбас" (а не всю будівлю) з подальшим відтворенням стін головного фасаду, здійсненням перепланування, добудови, пристосування пам'ятки під сучасні вимоги; науково-проектну документацію розробити та погодити в установленому порядку. Проте 8 листопада 2000 року Кабінет Міністрів України ухвалив розпорядження № 442-р, підписане тодішнім Прем'єр-міністром В.Ющенком, про надання дозволу на "зміну пам'ятки архітектури місцевого значення - готелю "Донбас" з урахуванням пропозицій Держбуду". На підставі цього документа в кінці 2000 року пам'ятку архітектури просто ... висадили в повітря вибухівкою. Цю безпрецедентну акцію ще й неодноразово демонстрували по телебаченню. А з Держбудом України ніхто проектної документації не погоджував.

Так у незалежній Україні "по закону" була знищена пам'ятка архітектури.
Літ.: [386-387].

III. Поділля

Вінницька область

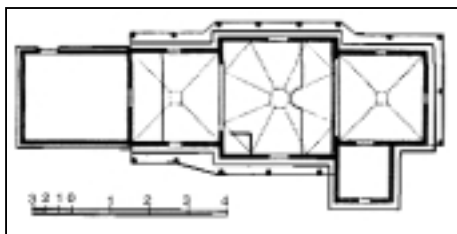
Архітектурна спадщина області, яка належить до історичного регіону Південного Поділля, охоплює пам'ятки XVII - початку XX століть. Найхарактернішими є пам'ятки архітектури доби бароко, класицизму й історизму. В області взято на державний облік 640 пам'яток архітектури, з них 167 - національного значення. Відомо близько 260 нововиявлених пам'яток архітектури. До Списку історичних населених місць включено 24 поселення Вінниччини: Бар, Бершадь, Браїлів, Брацлав, Вінниця, Вороновиця, Гайсин, Дашів, Жмеринка, Іллінци, Копайгород, Могилів-Подільський, Муровані Курилівці, Оратів, Погребище, Немирів, Ситківці, Томашпіль, Тульчин, Тиврів, Хмільник, Чечельник, Шаргород, Ямпіль. У с.Буша діє Державний історико-культурний заповідник.

Вінниця

283. Георгіївська (Св. Юрія) церква (в Старих Хуторах). Побудовано в 1726 році, знищено в 1930-х роках.

Північний фасад церкви.
Фото Г.Павлуцького кінця XIX ст.

План. За Г.Павлуцьким

Дерев'яна тридільна, триверха церква збудована на передмісті Вінниці, що називалося Старі Хутори, в 1726 році. Пам'ятка досить архаїчна за структурою і архітектурними формами, а за пропорційним ладом близька до волинських храмів. Усі три зруби квадратові в плані. Нава дещо ширша і вища за вітвар і бабинець. Вона увінчана однозальним верхом у вигляді восьмигранної зрізаної піраміди з ліхтарем і маківкою. Вітвар і бабинець завершені досить високими чотиригранними пірамідальними верхами з глухими ліхтарями й маківками. Церкву оперізувало низеньке опасання на стовпчиках. У XIX столітті до вітваря з півдня прибудували паламарню, а до

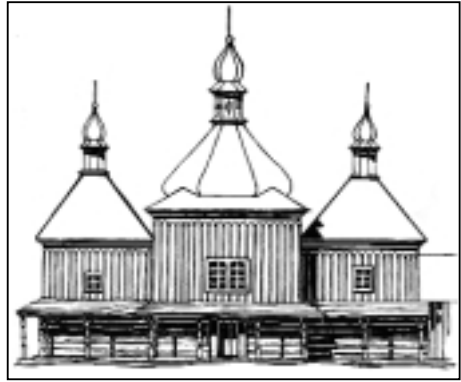
Поздовжній переріз.
За Г.Павлуцьким

бабинця - західний притвор. Стіни були ошальовані вертикально з нащільниками й підкарнизною аркатурою.

Церкву на початку ХХ століття дослідив, обміряв і зафотографував Г.Павлуцький. Знищили її в 1930-х роках.

Літ.: [12, 35, 80, 94].

*Північний фасад церкви.
Рисунок В.Самойловича*

С. Журавлівка (колишні Чемериси Волоські) Барського району.

284. Михайлівська церква. Споруджена 1766 року, знищена в першій половині ХХ століття.

Дерев'яна тридільна, триверха церква побудована 1766 року. Належала до найкрасивіших церков Поділля. За об'ємно-просторовою композицією та пропорціями була близькою до пам'яток Середньої Наддніпряни. Мала виразні риси барокової стилістики.

Усі три зруби прямокутні, майже квадратні в плані, однієї висоти. Нава дещо ширша за вівтар і бабинець. Кожен зруб увінчаний високим тризломним верхом з двома світловими восьмериками в кожному і дуже пластичними обрисами грушовидних бань. Монументальність основного корпусу будівлі підкреслювали низенькі прибудови - паламарні

обабіч нави та закриті ганки перед трьома входами. Вертикально спрямованій композиції храму надавало динамізму вертикальне шалювання стін і восьмериків з нащільниками й аркатурою.

Церква була втрачена протягом першої половини ХХ століття (точна дата наразі не з'ясована).

Літ.: [12, 35, 80, 94, 388].

С. Конева Могилів-Подільського району.

285. Церква Св.Параскеви П'ятниці. Збудована 1798 року, знищена в 1930-х роках.

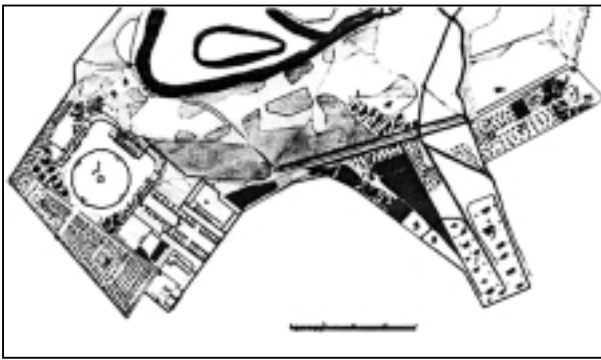
Дерев'яна тридільна, триверха церква побудована в 1798 році. Усі три її зруби чотиригранні, однієї висоти. Нава дещо ширша за вівтар і бабинець. Масивні верхи вирішено незвично: усі вони двозаломні, причому над навою і вівтарем верхи восьмигранні на восьмериках, а над бабинцем - восьмигранний на четверику. Форми пірамідальних верхів досить масивні, зі слабо виділеним перехватом у нижній час-

*Загальний вигляд церкви.
Фото початку ХХ ст.*

*Загальний вигляд церкви.
Фото початку ХХ ст.*

Генеральний план садиби 1875 р.

*Ансамбль палацу.
Аксонометрія загального вигляду.
Проект реставрації 1979 р. Л.Борисової*

тині. Перед бабинцем з заходу містився критий ганок. Церква по периметру мала опасання на випустах нижніх вінців зрубу. Стіни нижче опасання мали глиняну обмазку, а вище (так само, як і підбанники) - були ошальовані вертикально з нащільниками і аркатурою. Дахи і бані були укриті гонтом.

Церкву знищили в 1930-х роках.

Літ.: [388].

Тульчин.

286. Парк, театр, манеж і стайні палацу

Потоцького (вул. Леонтовича, 8). Споруджені в 1777-1782 роках, зруйновані в 1917-1920 роках.

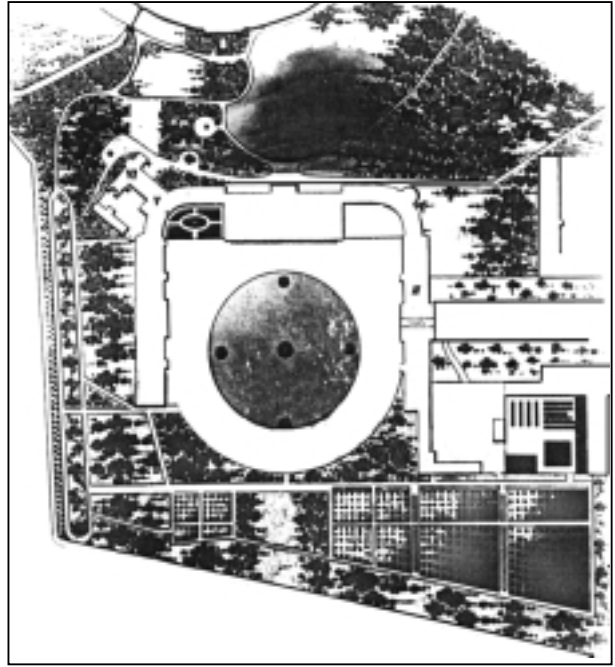
Парк, театр, манеж і стайні були складовими частинами видатного палацового ансамблю часів класицизму в Україні, створеного французьким архітектором Лакруа за участю архітектора Латура та італійського художника Лампі. До складу ансамблю, крім великого палацу, входили: театр (перебудовано), манеж, стайні (не збереглися), турецька лазня, оранжерея, службові й інші будівлі. Частину споруд маєтку було звернено на вулицю і вони входили в систему забудови міста.

Палац у стилі раннього класицизму складається з головного двоповерхового корпусу і двох двоповерхових флігелів, розта-

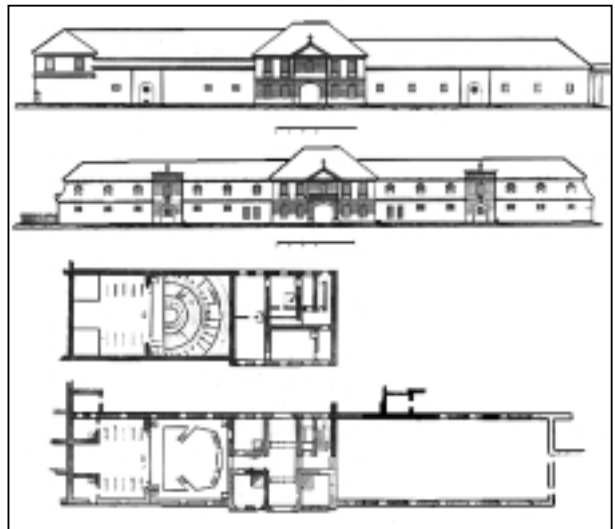
шованих “покоєм” і з'єднаних одноповерховими напівкруглими галереями. Головний фасад акцентовано лоджією, що має портик з десяти колон великого іонічного ордеру. Фасади флігелів симетричні, тривісні, акцентовані арками проїздів (в західному флігелі закладена), підкреслені шестиколонними портиками великого тосканського ордеру (крім зовнішнього фасаду західного флігеля). Бічні вісі акцентовані чотирьколонними портиками-ганками. Розпланування палацових приміщень анфіладне.

Розміщення службових будівель було визначено загальним архітектурним задумом ансамблю. Ідея цілісності ансамблю домінувала в архітектурному вирішенні таких суто утилітарних споруд як манеж і стайні. Вони разом з театром утворювали два прямокутні в плані, дуже видовжені, двоповерхові флігелі, розташовані обабіч парадної алеї при під'їзді до палацу. Їхнє архітектурне вирішення в стилістиці класицизму майже не було пов'язане з утилітарною функцією. Так, театральний зал у вигляді амфітеатру, разом із сценічною частиною, був “втиснутий” у ліву половину прямокутного службового флігеля. Праву половину займав манеж.

До палацового ансамблю прилягав ландшафтний парк в англійському стилі, створений у 1780-і роки за проектом французького архітектора П'єра Ленро (не зберігся). У композицію парку, якому сам власник, граф Ста-

Генеральний план
палацового комплексу 1875 р.

Фасади театру і стайні
та план флігеля з театром і манежем.
Обмір 1871-1872 рр.

ніслав Щенсний Потоцький дав найменування “Хороше”, і де переважали італійська тополя і сосна, було включено систему ставків і каналів, що з’єднувалися колись з річкою Тульчинкою. На ставках були острови, сполучені з берегами дерев’яними мостами. Парк прикрашали альтанки, фонтани, скульптура.

Частину службових корпусів, зокрема стаєнний, зруйновано протягом 1917-1920 років. Протягом ХХ століття було повністю втрачено парк і дуже перебудовано театральний корпус. З 1975 року спеціалісти інституту “Укрпроектреставрація” (Л.Борисова) досліджують тульчинський ансамбль і опрацьовують проєкт його реставрації. Передбачено відтворення втрачених частин ансамблю, у тому числі театального і стаєнного флігелів, а також парку. Ці об’єкти палацово-паркового ансамблю Потоцьких включені до затвердженого Урядом Переліку видатних пам’яток історії та культури, які передбачається відтворити.

Літ.: [389-390].

С. Яришів Могилів-Подільського району.

287. Успенська церква та дзвіниця. Побудовані 1768 року. Дзвіницю розібрано на початку ХХ століття, церкву - у 1920-х роках.

Дерев’яні церква та розташована окремо від неї дзвіниця були збудовані у 1768 році. Церква хрещата, п’ятидільна, п’ятиверха. Усі зруби гранчасті (у плані - квадрати зі зрізаними зовнішніми кутами), однієї висоти. Центральний зруб значно ширший за бічні рамена. Його вінчає тризаломний верх з двома низенькими восьмикутниками, глухим ліхтарем і маківкою. Верхні чотириох рамен вирішено дещо інакше: вони двозаломні, з високими світловими восьмикутниками. Форми всіх верхів дуже монументальні й ваговиті за рахунок шоломовидної, майже пірамідальної форми бань з ледь помітним перехватом у нижній частині. Зруби і восьмикутники зовні були ошальо-

Загальний вигляд церкви та дзвіниці за рисунком кінця ХІХ ст.

Церква під час ремонту. Фото початку ХХ ст.

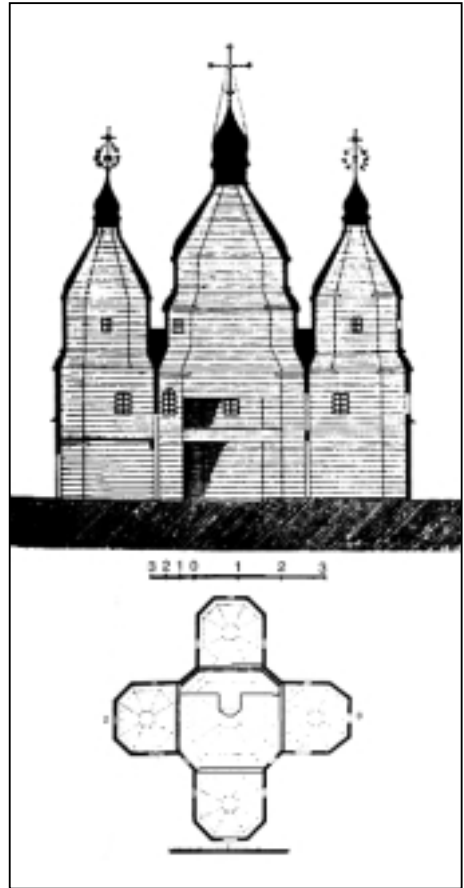
*Поздовжній переріз і план.
За Г.Павлуцьким*

вані вертикально з нащільниками й підкарнизною аркатурою. Бані й дашки укривав гонт, замінений бляхою на початку XX століття.

Дзвіниця стояла на північний захід від церкви й була триярусною, типу “восьмерик на четверику”. Нижній глухий, кубічний ярус ніс такий же глухий восьмерик, на якому за допомогою конструкції залому був поставлений ще один восьмерик зі спареними на кшталт біфорія арковими отворами дзвону у чотирьох гранях, орієнтованих по сторонах світу. Вівчала дзвіницю пластична двоярусна баня, крита гонтом. Стіни були ошальовані вертикально з нащільниками.

Церкву й дзвіницю в кінці XIX століття дослідив і обміряв Г.Павлуцький. Дзвіницю розібрали ще на початку XX століття, спорудивши натомість нову, в “єпархіальному” стилі. Церква разом з новою дзвіницею була знищена в кінці 1920-х років.

Літ.: [12, 35, 80, 388].

288. Синагога. Споруджена у XVIII столітті, знищена після 1931 року.

Дерев'яна синагога була збудована у першій половині XVIII століття (за іншими даними - наприкінці XVII століття) і мала традиційну для дерев'яних синагог об'ємно-просторову композицію. Це квадратна в плані центрично-зальна будівля зрубної конструкції, до якої по західному фасаду прилягала двоповерхова відкрита аркада-галерея каркасної кон-

*Загальний вигляд синагоги.
Фото початку XX ст.*

струкції. Галерея була необхідна для виконання неодмінної вимоги щодо забезпечення роздільних входів у синагогу для чоловіків і жінок. Сама будівля мала квадратову в плані двосвітну залу з бімою в центрі та суміжні двоповерхові приміщення. Вінчав споруду високий гонтовий дах складної форми, близький за типом до напівшиплястого, але з двома переломами. Синагога стояла на мурованому підмурку. Стіни зовні були ошальовані точнісінько як у місцевих церквах - вертикально, з нащільниками й підкарнизною аркатурою.

Синагога у 1931 році зазнала перебудов і через декілька років була знищена. Літ.: [12, 13].

Хмельницька область

Належить до історичного регіону Поділля, включаючи невелику частину Південної Волині. Область багата на середньовічні пам'ятки оборонної і церковної архітектури - замки, уфортифіковані церкви, костели і палаци. Значна частина цієї спадщини зосереджена у м. Кам'янці-Подільському - історичній столиці Поділля. В області на державний облік узято 341 пам'ятку архітектури й містобудування, з яких 230 - національного значення. Відомо близько 160 нововиявлених пам'яток. 24 населених пункта увійшли до Списку історичних населених місць: Антоніни, Білогір'я, Волочиск, Городок, Гриців, Деражня, Дунаївці, Ізяслав, Кам'янець-Подільський, Красилів, Летичів, Меджибіж, Нова Ушиця, Полонне, Сатанів, Славута, Смотрич, Стара Синява, Старокостянтинів, Хмельницький, Чорний Острів, Шепетівка, Ямпіль, Ярмолинці. На базі комплексу архітектурно-містобудівної спадщини Кам'янця-Подільського 1998 року утворено Національний заповідник "Кам'янець". Є ще два заповідника - "Самчики" і "Межибіж".

С. Бакота Кам'янець-Подільського району.

289. Покровська церква. Збудована 1734 року, знищена на початку ХХ століття.

Дерев'яна тридільна, триверха церква на кам'яному підмурку зведена в 1734 році. Вона була маленькою і досить архаїчною за архітектурним вирішенням. Усі три зруби чотиригранні, однакової висоти, з дещо ширшою навою. Кожен зруб мав двозаломний верх типу "восьмерик на четверику", з низеньким, вужчим за зруб, четвериком і дещо вищим восьмериком з кулястою банею, глухим ліхтариком і маківкою. При цьому центральний верх ледь вирізнявся від верхів бабинця і вітваря висотою та формою бані. Четверики усіх трьох компартиментів були архітектурно об'єднані в одне ціле, що створювало ілюзію двоярусності основного об'єму. Церква була ошальована вертикально з нащільниками і пошита гонтом. Знищили її на початку ХХ століття.

Північний фасад церкви.
Фото Граневського початку ХХ ст.

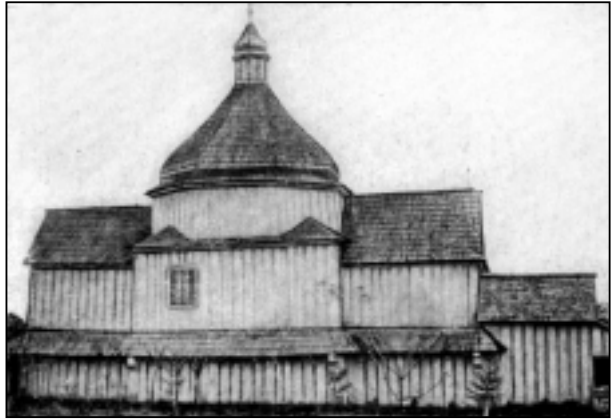
Літ.: [391].

**С. Вербка Кам'янець-Подільського району.
290. Михайлівська**

церква. Споруджена 1761 року, знищена у середині ХХ століття.

Дерев'яна тридільна, одноступенчата церква збудована в 1761 році. Належала до архаїчного типу подільських храмів. Усі три зруби чотиригранні. Нава трохи вища і ширша за вівтар і бабинець. Її вінчала масивна шоломовидна баня на приземистому глухому восьмеріку. Вівтар і бабинець мали високі (сягали карниза восьмерика) двосхили дахи з трикутними фронтонами на причілках. Церква мала нешироке опасання на випустах нижніх вінців зрубу. З заходу до бабинця прилягав невеликий прямокутний у плані притвор під двосхилим дахом. Стіни церкви зовні були ошальовані вертикально з націльниками, баня і дахи укріплені гонтом.

Церква зруйнована в кінці 1950-х - на початку 1960-х років.
Літ.: [388].

*Північний фасад церкви.
Фото початку ХХ ст.*

С. Жванець Кам'янець-Подільського району.

291. Замок. Споруджено у ХV столітті, неодноразово перебудовано у ХVІ-ХVІІ століттях. Значно поруйновано протягом ХХ століття.

Перші муровані оборонні споруди на місці замку Є.Пламеницька датує І тисячоліттям нової ери. За її дослідженнями, це були стінові фортифікації з тристінними вежами. Далі наприкінці ХІV - у першій третині ХV століть на основі цих давніх фортифікацій сформувався п'ятибаштовий замок п'ятикутного плану. Протягом ХVІ століття власники Жванця Срочинські реконструювали всі замкові башти, надбудувавши їх. Найбільших змін замок зазнав на початку ХVІІ століття, коли новий власник В.-О.Калиновський модернізував укріплення з добудовою валів та ескарпових стін по периметру двору, з улаштуванням мурованих казематів і наближенням форми башт до бастионних обрисів. Саме з завершенням цієї перебудови пов'язане хибне датування замку 1621 роком, поширене в літературі.

Цей замок зазнав руйнацій 1653 року, в добу

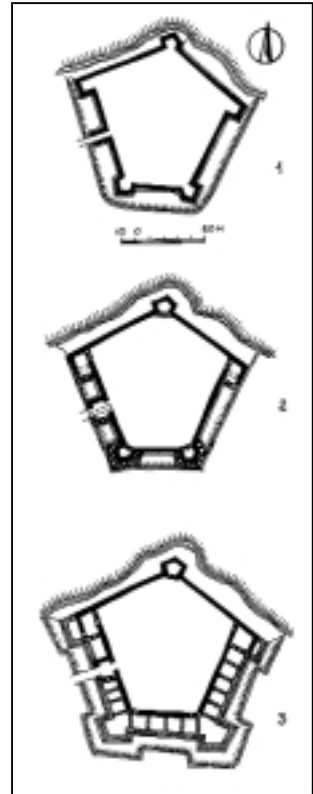
*Жванецький замок.
Малюнок Наполеона Орди 1876 р.*

Північна башта.
Фото автора 2000 р.

Північний кут замку.
Фото автора 2000 р.

Етапи будівництва замку
за Є.Плaменицькою:
1 - XV ст.; 2 - XVI ст.;
3 - XVII ст.

козацько-польської війни, а також під час штурмів його в 1673 та 1684 роках. На початку XVIII століття нові власники замку Лянцкоронські пристосували його під житло. Нових руйнацій замок зазнав у 1768 та 1769 роках від нападів татар і барських конфедератів. Незважаючи на ці руйнування, замок ще в 1870-х роках зберігав регулярну структуру, всі вали, мури і башти. Проте внаслідок поступових руйнувань протягом XX століття (переважно місцевими мешканцями, котрі розтягували споруди на будівельний матеріал) замок повністю втратив свою розпланувальну структуру й більшість споруд.

У наші часи від замку збереглася північна частина його території з руїнами трьох башт. У найкращому стані північна п'ятигранна башта. Вона стоїть на крутосхилі. Товщина стін першого ярусу 2 метри. Він перекритий коробовим склепінням з розпалубками. Верхні склепіння були плескаті по дерев'яних балках (не збереглися). Кожний ярус мав самостійні входи. Отвори мали білокам'яні портали. Бійниці двох нижніх ярусів - з прямокутними світловими отворами і щокими, що розширюються в обидва боки. Вони перекриті кам'яними перемичками трицентрового абрису. Бійниці верхнього ярусу - з архітравними перемичками. Вікна були облямовані білокам'яними наличниками. Башта має ознаки кількох перебудов, які істотно змінили її первісний вигляд.

Надбрамна башта міститься посередині південно-західного боку замка. У її першому ярусі - проїзд, перекритий склепінням. На надбрамній башті був застосований характерний тільки для оборонних споруд XVI століття декоративно-символічний прийом - вставлені в стіни кам'яні ядра. Збереглися також рештки східної наріжної башти.

Літ.: [140, 392].

**С. Зіньків
Віньковецького району.
292. Троїцький костел.**

Збудований 1750 року, по-руйнований під час другої світової війни 1941-1945 років.

Мурований однаковий костел зального типу збудовано 1750 року. Він має прямокутні наву, пресбітерію і двоярусну захристію. На головному фасаді - триярусна, квадратова в плані дзвіниця.

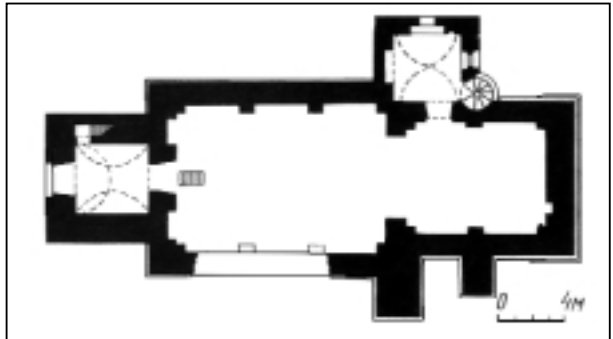
Пам'ятка зазнала значних руйнувань під час другої світової війни. Внаслідок цього втрачено всі дахи й завершення, склепіння (за винятком другого ярусу дзвіниці), частину західної стіни нави. Збереглися стіни решти об'ємів, а також коробове склепіння з розпалубками над другим ярусом дзвіниці.

Руїни Троїцького костелу є пам'яткою архітектури національного значення (охоронний № 1679).

Літ.: [140].

*Загальний вигляд руїн костелу.
Фото 1970-х рр.*

План

С. Іванківці Новоушицького району.

293. Дерев'яна церква. Побудована на початку XVIII століття, розібрана на початку XX століття.

Дерев'яна, на кам'яному підмурку, тридільна, триверха церква збудована на початку XVIII століття. Належала до розвиненого типу подільських храмів, проте за пропорційним ладом близька до дерев'яних церков Волині. Усі три зруби однакової висоти. Чотиригранна нава дещо ширша за чотиригранний бабинець і п'ятистінний вівітар. Усі три зруби вінчалися масивними однозаломними верхами з приземистими

*Загальний вигляд церкви.
Фото початку ХХ ст.*

нащільниками й аркатурою, дах галереї укритий гонтом, а бані - бляхою.

Церква була знищена на початку ХХ століття (точна дата не з'ясована).

Літ.: [80].

*Загальний вигляд палацу з передмістя Майдан.
Рисунок 1880 р.*

*Палац з боку парку.
Малюнок Наполеона Орди 1872 р.*

світловими восьмериками, шоломовидними банями, масивними глухими ліхтарями і маківками. Восьмерики верхів рівноширокі зрубам відповідних компартиментів, так що на фасадах ці восьмерики від зрубів стін були відділені карнизами, а в інтер'єрі такого розмежування не було. Церкву по периметру оточувала галерея-опасання на аркаді. З заходу до бабинця був прибудований притвор. Стіни й восьмерики були ошальовані вертикально з

Ізяслав

294. Палац князів

Сангушків. Збудовано у 1750-х роках. Значно зруйновано протягом першої половини ХХ століття.

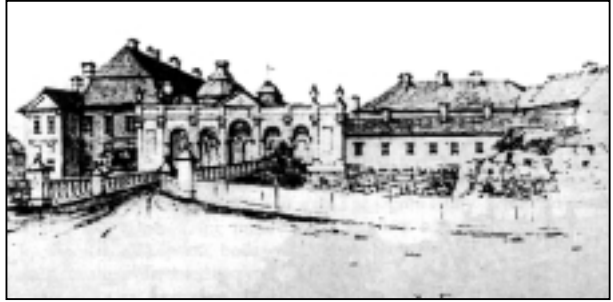
Палацовий комплекс розташований на території замку ХV століття, від якого збереглися рови та рештки замкових споруд. Побудований архітектором П.А.Фонтана. До складу палацового комплексу входять: палац з аркадою-галереєю і прилеглим до неї флігелем, місток, а також костел.

Палац нині лежить в руїнах. Зведений у 1750-х роках, перебудований в 1870-х роках. Цегляний, двоповерховий з мансардними приміщеннями, прямокутний в плані, з ризалітами в центрі поздовжніх фасадів і

по кутах. Нижній поверх має коридорне розпланування. У другому поверсі розпланування анфіладне. Міжповерхові перекриття більшості приміщень по дерев'яних балках, коридор першого поверху і окремі приміщення другого перекриті мурованими хрестовими і коробовими склепіннями. Головним композиційним акцентом палацу є центральна, овальна в плані зала, що виходить у вигляді напівкруглого ризаліта на північний фасад. Тут влаштовано головний вхід, прикрашений портиком з колонами композитного ордера, що несуть розвинений розкрепований антаблемент і аттик. В середині залу, вздовж стін, розташовані широкі марші сходів, що ведуть нагору; через зал влаштовано наскрізний прохід. Південний вхід відмічено невеликим ризалітом з трикутним фронтоном.

Вікна прямокутні, в північному ризаліті аркові, у другому поверсі вікна мають прості наличники з сандриками. Кутові ризаліти - це баштоподібні об'єми, що збереглися від давніших споруд. Тут аркові вікна мають архаїчніші обриси.

Дворик з аркадою влаштований на північний схід від палацу і з'єднується з ним відкритим арковим переходом. Являє собою цегляну аркаду-галерею, що створює прямокутний в плані дворик. Галерея перекрита хрестовими

*Палац.
Малюнок Наполеона Орди 1872 р.*

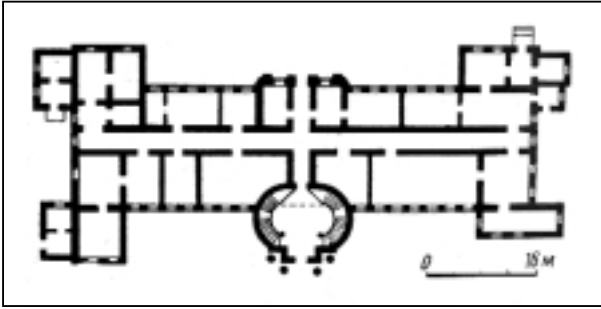
Головний фасад палацу в кінці XIX ст.

*Головний фасад палацу
за фото початку XX ст.*

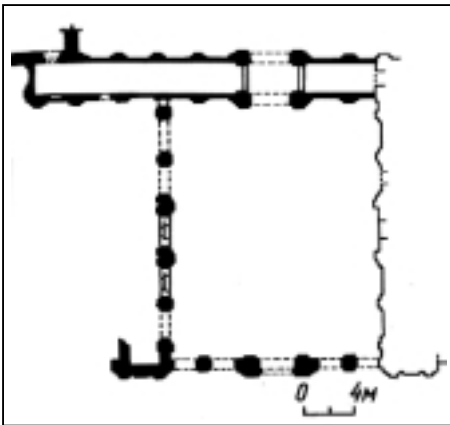
*Руїни палацу.
Фото 1970-х рр.*

План 1-го поверху

Фасад аркадного дворика.
Фото 1970-х рр.

План аркадного дворика.

склепіннями, арки її в кінці XIX століття частково закладені і в них утворено прямокутні віконні і дверні отвори. Зі східного боку дворика - відкрита аркада. Тут влаштовано проїзд, що веде у внутрішній замковий двір. Проїзд з обох боків підкреслено трикутними фронтонами, арки його спираються на пілони, декоровані пілястрами.

З півночі до аркади-галереї прилягає двоповерховий цегляний флігель, побудований у комплексі з основними спорудами в 1750-х роках, у тих же архітектурних формах, що й палац.

Палацовий комплекс поступово руйнується впродовж XX століття. З 1963 року він є пам'яткою архітектури республіканського (нині - національного) значення з охоронним номером 758.

Літ.: [140, 393, 394].

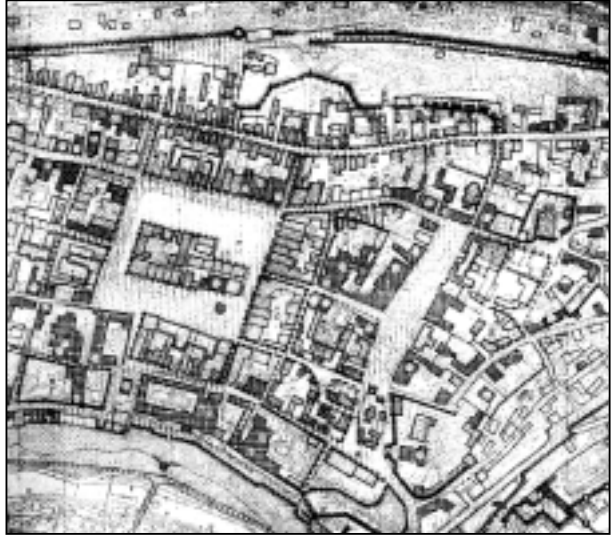
Кам'янець-Подільський.

295. Комплекс забудови Ринкової площі Старого міста (пл. Польський Ринок). Забудова сформувалася протягом XV-XVIII століть. Знесена після руйнувань другої світової війни у 1950-х роках.

Містобудівний уклад Ринкової площі Старого міста в Кам'янці-Подільському сформувався, в загальних рисах, протягом XII-XIV століть на засадах регулярності. По периметру ринку під час археологічних досліджень відкрито залишки дерев'яноглинобитної забудови XII-XIII століть. У XIV-XV століттях сформувалася мурована забудова ринку. Тоді ж на основі давньої вулиці утворився другий найважливіший

осередок містобудівної структури Кам'янця - Вірменський ринок, що став центром однієї з найбільших в Україні і найвідоміших вірменських колоній. Цей ринок за містобудівним укладом не має аналогів в Україні.

Обидва містобудівні утворення були тісно функціонально й композиційно пов'язані. На ринках і трьох коротких вулицях, що їх сполучали, сформувалася середньовічна житлова забудова, типологічно близька до забудови середньовічних ринків Перемишля і Кракова, яка визначила архітектурну й містобудівну цінність ансамблю історичного середмістя і створила архітектурне середовище русько-польського, руського й вірменського магістратів, інших громадських і церковних будівель. Саме в межах цих двох ринків існували найяскравіші зразки середньовічної забудови Кам'янця-Подільського.

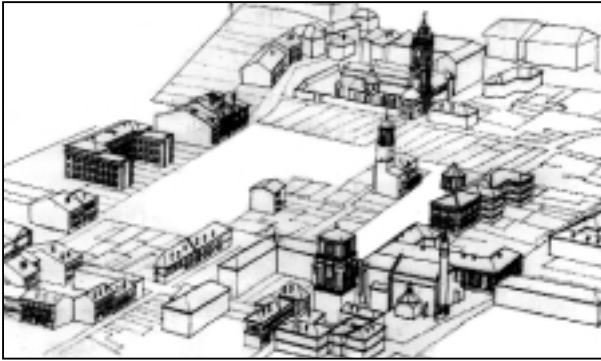
*Історико-архітектурний опорний план центрального ансамблю середмістя.
За О.Пламеницькою*

Вигляд міста в цілому та комплексу забудови Ринкової площі зокрема зафіксовано майстерно виконаною гравюрою К.Томашевича 1673-1679 років.

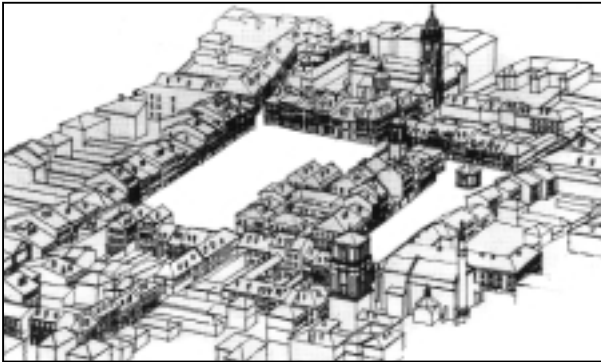
У 1672-1699 роках Кам'янець-Подільський захопила Туреччина. Це призвело до руйнування ансамблю середмістя. Після повернення міста Польщі 1699 року, як показано в дослідженнях О.Пламеницької, містобудівна структура виявилася настільки деградованою, що у середмісті зникли цілі квартали забудови. Пошкоджена в цей час забудова ринків була реконструйована протягом XVIII століття і перетворилася на провідний архітектурно-містобудівний ансамбль Кам'янця. XIX

*План Ринкової площі на рівні перших поверхів.
За О.Пламеницькою*

Аксонетричний вигляд сучасного стану ансамблю забудови Ринкової площі з позначенням місць втрачених будинків. За О.Пламеницькою

Аксонетричний вигляд ансамблю забудови Ринкової площі з відтворенням втрачених будинків. За О.Пламеницькою

століття не внесло суттєвих змін у забудову середмістя, і до другої світової війни воно зберігало риси середньовіччя, ренесансу і бароко.

На 1941 рік у межах площі Ринок (званої тоді Польським ринком) існувало близько 120 будинків: з них 46 становили забудову периметрального фронту, 26 утворювали середринковий квартал, решта формувала з тилу периметральну забудову кварталів середньовічного характеру. Периметр забудови Вірменського ринку включав понад 20 будинків.

Під час другої світової війни забудова обох ринків була пошкоджена. 1944 року Комітет у справах архітектури при Раді народних комісарів УРСР визначив перелік пам'яток архітектури - до нього увійшло понад 20 житлових ринкових будинків. 1946 року ці списки в частині середньовічного житла Кам'янець-Подільська міськрада скоротила до 10 пам'яток. Протягом 1947-1959 років зруйновану та пошкоджену середньовічну забудову двох ринків, включаючи частину затверджених пам'яток архітектури, було розібрано, а входи

Загальний вигляд фрагменту забудови Вірменського ринку. Реконструкція Є. та О.Пламеницьких.

до багатоярусних підвалів середньовічних житлових будинків засипано. На місці кварталів історичної забудови центру утворилися пустирі. Внаслідок знищення цілісної містобудівної структури окремі найвизначніші пам'ятки архітектури втратили свою композиційну роль.

У 1980-1981 роках на Польському ринку відтворено за архівними матеріалами та на основі збережених під землею підмурків та підвалів два житлові будинки XVI-XVIII століть. На цих роботах апробовано наукову методику дослідження, проектування та реставраційних робіт при відтворенні втраченого житла.

1990 року інститут НДІТІАМ на замовлення Держбуду України розпочав опрацювання Комплексної програми регенерації Старого міста, що включає ескізні проекти регенерації забудови середмістя. Опрацьовано ескізні пропозиції щодо відтворення втраченої забудови в межах чотирьох кварталів, що становить близько 40 % обсягу об'єкту відтворення. 1999 року Комплекс забудови Ринкової площі Старого міста включено до затвердженого Урядом Переліку визначних пам'яток історії та культури, які передбачається відтворити.

Літ.: [140, 395-398].

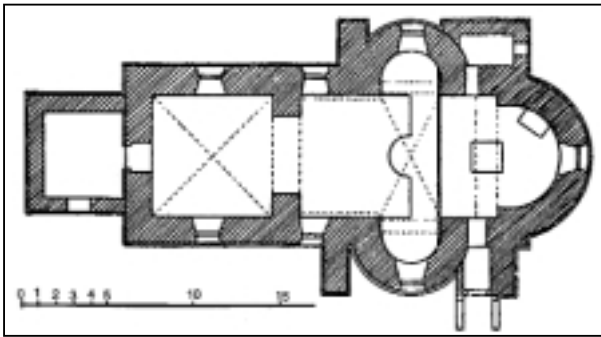
*Ратуша на Ринковій площі.
Рисунок 1920-х рр.*

*Фрагмент проекту регенерації забудови історичного середмістя. Розгортка.
За О.Пламеницькою*

*Загальний вигляд церкви
за фото початку ХХ ст.*

План. За Є.Сіцинським

*Північний фасад.
Проект відбудови В.Бевза*

296. Троїцька церква

(Троїцька площа). Збудована 1616 року, перебудовувалася в 1745, 1854, 1859 роках. Знищена 1935 року.

Мурована Троїцька церква була споруджена в середмісті на місці дерев'яної попередниці, відомої з документів 1582 року, яка згоріла в пожежі 1616 року. Це був типовий подільський триконх, дуже схожий архітектурним устроєм і навіть розмірами на П'ятницьку (Різдва Йоана Предтечі) церкву у Кам'янці-Подільському, що не збереглася і датується XV чи XVI століттями. До прямокутної в плані нави зі сходу прилягала трохивужча апсида, з півночі й півдня - ще вужчі екседри. З заходу прилягав квадратного плану притвор, над яким підносилася оборонна башта, пізніше перебудована на дзвіницю. На думку дослідника храму В.Бевза, така структура храму сформувалася поступово, у процесі добудов. У XVII столітті ця церква була соборною для православної громади Кам'янця. Після захоплення міста турками 1672 року церква зазнала перебудов: було розібрано башту над притвором і натомість на її куті надбудовано мінарет заввишки близько 10 метрів (ліквідований після вигнання турків з Кам'янця). У 1744-1745 роках над притвором надбудували дзві-

ницю й на церкві влаштували новий дах. 1854 року над навою церкви влаштовано фальшиву баню, а гонтові дахи замінено бляшаними. У 1859 році було розширено віконні отвори.

Церква знищена в 1935 році. На її території розпланували міський сквер, а на місці нави влаштували фонтан. При цьому ще й зруйнували церковні крипти. У 1993-1994 роках підмурки церкви археологічно дослідили Фондація Кам'янця-Подільського (США, Канада, директор А.Мандзій) та Державний історико-архітектурний заповідник "Кам'янець" (В.Бевз, А.Задорожнюк). У 1996 році з ініціативи отців Василіян опрацьовано проєкт відтворення церкви, який розпочали втілювати 2001 року. Відбудова цієї пам'ятки передбачена урядовою Програмою відтворення видатних пам'яток історії та культури України.

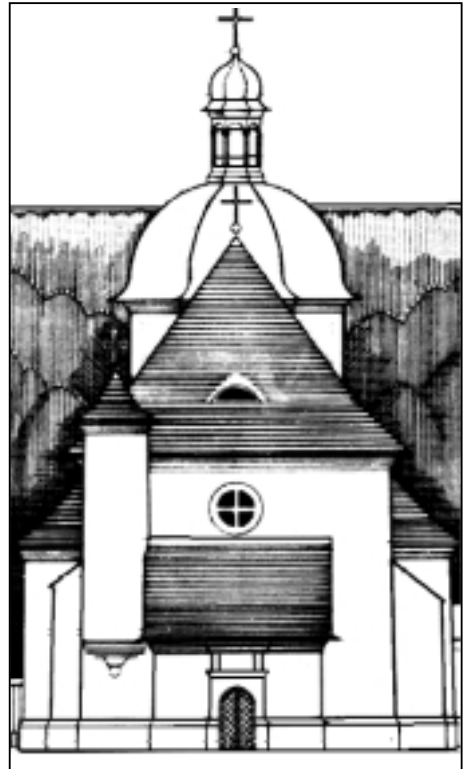
Літ.: [399, 400].

297. Церква Різдва Йоана Предтечі.

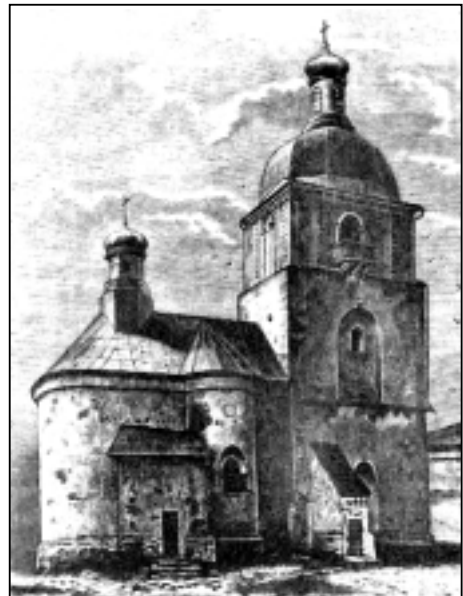
Споруджено у XVI столітті, перебудовано 1826 року, знищено у 1930-х роках.

Мурована триконхова церква збудована в середмісті на осі давньої вулиці, пізніше перетвореної на Вірменський ринок. Дата її спорудження є дискусійною. Одні фахівці вважали, що вона походить з XVI століття, інші (О.Пламєницька) - що вона збудована в останній чверті XIV чи на початку XV століть. Вважається також, що ця церква первісно була присвячена Св.Параскеві П'ятниці. Це був типовий подільський триконх, дуже схожий на пізнішу Троїцьку церкву, з масивною оборонною баштою на західному фасаді. Характерною рисою була наявність потужних контрфорсів на південному й північному фасадах. В одному з цих контрфорсів зроблено сходи на дзвіницю.

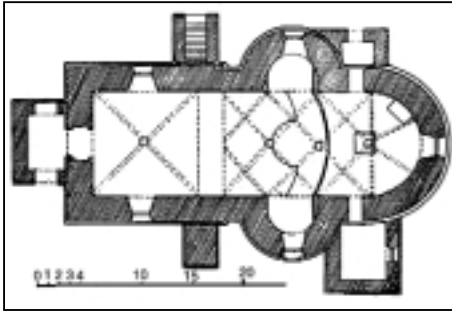
П'ятницька церква переосвячена на Йоано-Предтеченську між 1580 і 1593

*Західний фасад.
Проект відбудови В.Бевза*

*Загальний вигляд церкви
за рисунком кінця XIX ст.*

План. За Є.Сіцінським

роками. Церква зазнала перебудов, найбільших - у ХІХ столітті, після приєднання Кам'янця до Російської імперії. У 1826 році церковну башту надбудовано одним ярусом, на ньому влаштовано восьмигранну двоярусну баню, до вітваря прибудовано ризницю й паламарню. 1834 року було виконано проект знесення храму для будівництва на його місці великого міського собору, проте цей задум не здійснився. Протягом 1846-1848 років дах на церкві понижено

і вкрито бляхою замість гонту, а над вітварем збудовано фальшиву баньку. Протягом 1890-1895 років розтесано вікна.

Церкву знесли у середині 1930-х років. У 1970-х роках її підмурки науково досліджено і законсервовано. Розроблено пропозиції щодо відтворення цієї пам'ятки порядком здійснення регенерації східної частини ансамблю Вірменського ринку.

Літ.: [399, 400].

298. Кармелітський костел (вул. Татарська). Збудований у 1740-х роках, знищений у 1930-х роках.

Монастир босих кармелітів був заснований у середмісті на скельній терасі над Вірменським бастионом при в'їзді до міста з боку замку в 1623 році. Він називався "на Скельці". У 1685 році турки, що захопили Кам'янець 1672 року, розібрали муровані будівлі цього монастиря для ремонту Замкового мосту. Після повернення міста

Загальний вигляд костелу за фото 1870-х рр.

Загальний вигляд костелу за фото початку ХХ ст.

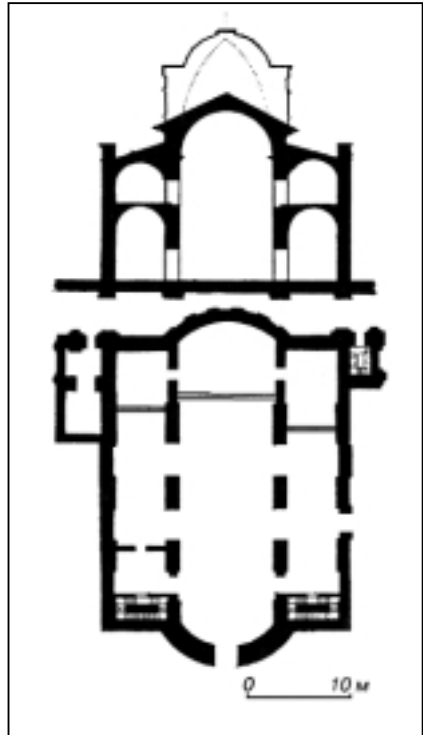
Польщі монастир босих кармелітів вирішили відновити, але в іншому місці - на вулиці Тагарській. У 1717 році тут вже були дерев'яні монастирські споруди, а в 1740-х роках був споруджений мурований костел, освячений 1750 року. Фундатором костелу був теребовлянський староста М.-Ф.Потоцький. Авторами проекту вважають комендантів кам'янецької фортеці Вільгельма Раппе та Яна де Вітте.

Костел був базилікальним, тринавовим, з апсидою і контрапсидою, з двома вежами, що фланкували головний східний фасад. Бічні нави були з емпорами, тобто двоярусними. Костел вирішений у стилістиці пізнього бароко з застосуванням пілястр колосального коринфського ордера, криволінійних фронтонів, ніш-екседр, а також круглої скульптури.

1867 року монастир босих кармелітів закрила російська влада. Протягом 1868-1878 років костел перебудовано на православний собор ікони Казанської Божої Матері. При перебудові вівтар перенесли з західної у східну частину будівлі. На емпорах у 1890 році влаштували єпархіальне давньосховище. На початку ХХ століття споруду знов перебудовано: понижено вежі на східному фасаді і зведено велику баню у необарокових формах.

Споруду було знесено в середині 1930-х років.

Літ.: [399].

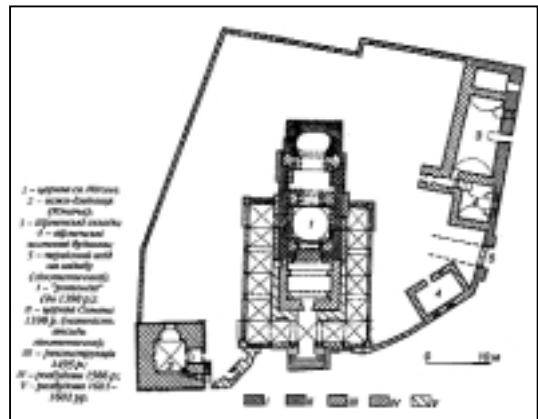

Поперечний переріз і план костелу за схематичним обміром 1930-х рр.

299. Вірменський костел Св. Миколая (вул. Вірменська). Споруджений до 1495 року, перебудовувався у 1767 році. Знищено в 1930-х роках.

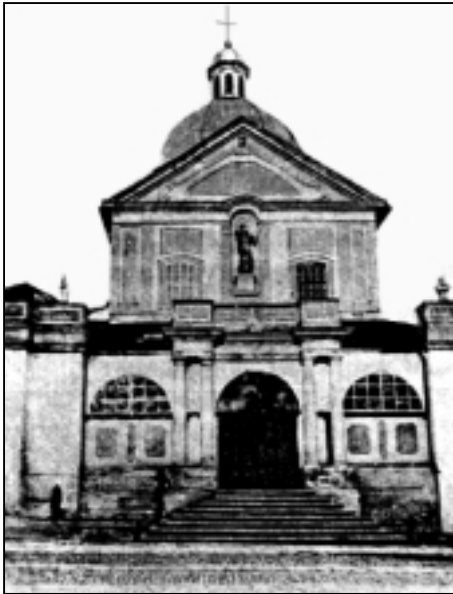
Вірменська церква Св.Миколая (Св.Нікола) була заснована вірменином Синамом, сином Хутлубея, 1398 року в середмісті, поблизу пізнішого Вірменського ринку, за 60 м на південь від руської церкви Параскеви П'ятниці (церкви Різдва Йоана Предтечі). Вважається, що первісний храм міг бути дерев'яним. 1495 року

План садиби костелу з елементами реконструкції.
За О.Пламеницькою

збудовано мурований храм - прямокутний у плані, однонавовий. Ця церква неодноразово перебудовувалася, перетворившись у XVI столітті на купольний зал. У 1602, 1616, 1621 роках були пожежі, а в 1614 році - землетрус, які пошкодили церкву, що на той час мала численні різночасові прибудови. У середині XVII століття церква була прямокутною в плані, дуже видовженою, з вівтарною асидою і відкритими склепінчастими галереями з трьох боків. Після захоплення Кам'янця турками 1672 року церкву перетворили на мечеть. Після повернення міста Польщі вона лежала в руїнах. Її відновлено в 1756-1767 роках як вірменський уніатський костел Св.Миколая за проектом Яна де Вітте на підмурках старої церкви. Цей костел був однонавовим купольним залом з апсидою і галереями з трьох боків. Гранчаста баня параболічних обрисів зі світловим ліхтарем стояла на світловому восьмерику. Фасади костелу були акцентовані масивними трикутними фронтонами, а головний західний - ще й триарковою аркадою зі спареними колонами римо-доричного ордера. Пам'ятка була знищена в 1930-х роках. Від неї лишилися підвали та аркада західної галереї. У 1970-х роках було проведено археологічні дослідження цих решток і розроблено проект консервації, який досі не реалізовано.

Літ.: [399, 401].

*Західний фасад.
Фото початку XX ст.*

*Загальний вигляд костелу.
Фото кінця XIX ст.*

Смт Меджибіж Летичівського району.

300. Успенська церква. Побудована 1669 року, знищена у другій чверті XX століття.

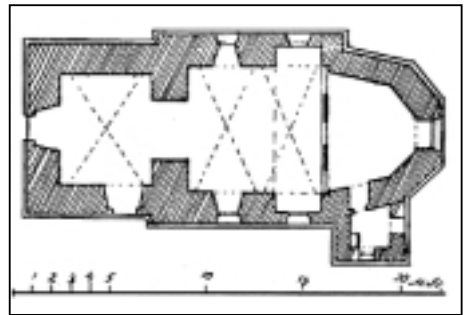
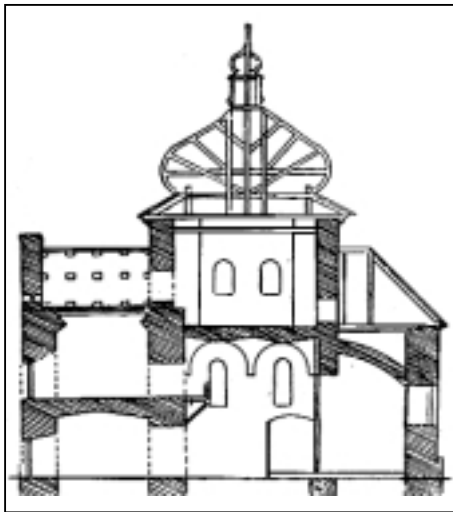
Мурована церква датується 1669 роком згідно з написом на кам'яному одвірку. Була збудована під захистом замку. Церква тридільна, однобанна, фактично - дво-поверхова, пристосована до оборони, з товщиною стін 1,8 м. Нава і бабинець прямокутні в плані, вівтар п'ятистінний. В інтер'єрі у північній і південній стінах нави

зроблено прямокутні в плані ніші для крилосів, які не виступали назовні. Всі приміщення першого ярусу перекрито мурованими склепіннями. Над бабинцем і навою були приміщення другого ярусу, причому приміщення над бабинцем мало муроване склепіння, а потайна кімната над навою, куди вели внутрішньостінні сходи, мала дерев'яну стелю, над якою розміщувалися дерев'яні конструкції масивної декоративної бані. Первісне призначення приміщень другого ярусу невідоме. У XVIII-XIX століттях тут містився бічний вівтар Воскресіння Христового. Церква зазнала часткової руйнації 1848 року від удару блискавки (обвалилося склепіння другого ярусу бабинця). Знищена у другій чверті XX століття.

Літ.: [400, 402].

Загальний вигляд церкви.
Фото початку XX ст.

План.
За Є. Сіцінським

Поздовжній переріз.
За Є. Сіцінським

301. Троїцький костел. Збудований 1632 року, зруйнований у середині XX століття.

Мурований хрещатий костел, споруджений 1632 року, розташований на пагорбі, укріпленому мурованою підпірною стіною. Всі рамена архітектурного хреста, крім західного, гранчасті. Побудований в стилі бароко, проте арки й склепіння мають стрільчасті обриси, що надає особливій пластичності об'ємам і архітектурним формам споруди. Костел мав високі гонтові по дерев'яних кроквах дахи. На їх перетині височіла сигнатурка на восьмигранному барабані.

Протягом другої половини ХХ століття споруда лежить в руїнах. 1979 року вона була внесена до Додаткового переліку пам'яток архітектури республіканського значення (нині це пам'ятка національного значення). Охоронний № 1694.

Літ.: [140, 403-405].

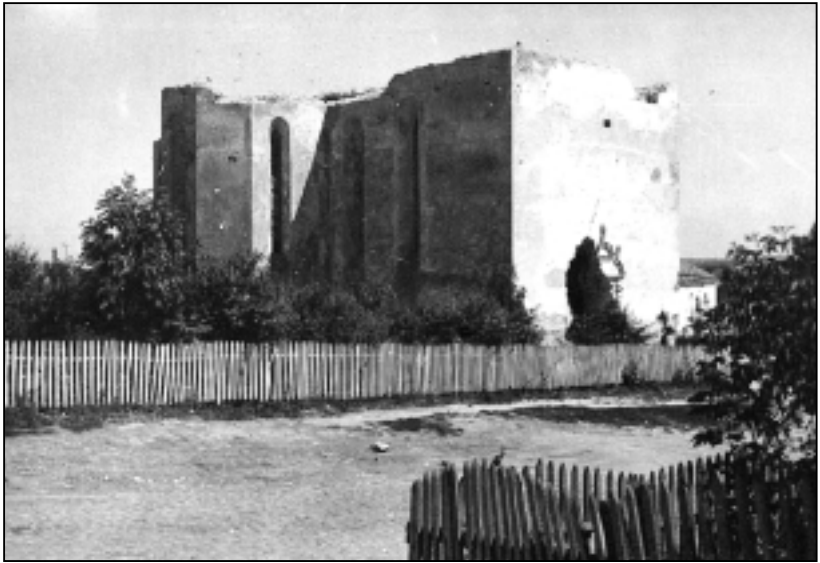
*Замок і Троїцький костел.
Малюнок В.Хлопницького 1867 р.*

*Загальний вигляд.
Фото початку ХХ ст.*

*Загальний вигляд.
Фото І.Косаревського 1940-х рр.*

Руїни костелу. Фото П.Макушенка 1959 р.

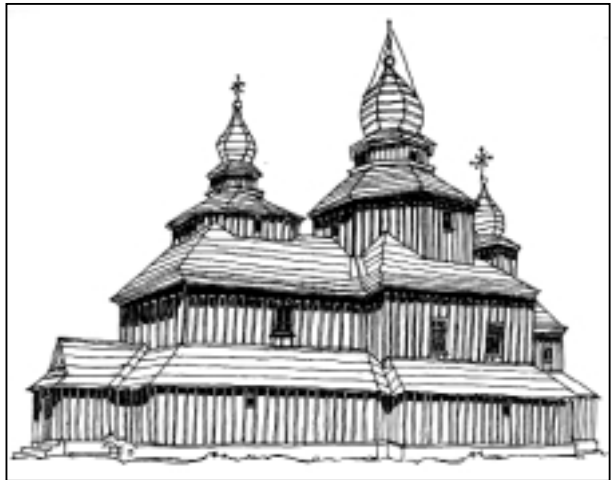
Полонне.

302. Спасо-Преображенська церква та дзвіниця.

Церкву збудовано 1612 року, дзвіницю - у XVIII столітті. Знищено у 1930-х роках.

Дерев'яна тридільна, триверха церква споруджена 1612 року. Всі її зруби чотиригранні. Бабинець і нава однієї висоти, вівтар нижчий. Нава трохи ширша за решту зрубів. Кожен зруб вінчався двозаломним верхом, досить архаїчним за характером архітектурних форм. Верх складався з приземистого світлового восьмерика, стіжкової форми бані та масивних ліхтаря й маківки. Церква мала по всьому периметру опасання, ймовірно - на аркадах, подібних до аркади дзвіниці. У XIX столітті опасання було зашите дошками. З заходу до бабинця прилягав низенький притвор. Прямолінійні обриси дахів і бань свідчать про те, що первісно церкву укривали тертиці або драмка. Усі вертикальні елементи були ошальовані вертикально з нащільниками й підкарнизною аркатурою.

Дерев'яна дзвіниця, яка стояла окремо від церкви, датувалася XVIII століттям. Вона була двоярусною, типу "четверик на четверику", з широким глухим нижнім

*Загальний вигляд церкви.
Рисунок В.Самойловича*

*Загальний вигляд дзвіниці.
Фото початку ХХ ст.*

ярусом, аркадою верхнього ярусу, чотиригранним наметовим дахом з ліхтарем і маківкою.

Церква разом з дзвіницею була знищена у 1930-х роках.

Літ.: [94, 388].

Старокостянтинів.

303. Домініканський костел з оборонною баштою. Споруджено у другій половині XVI століття та в 1612 році. Зруйновано протягом першої половини ХХ століття та у 1950-х роках.

Споруда поставлена на березі річки Случ і складається з оборонної башти і прибудованого до неї костелу. Башта мурована з каменя-черепашника і датується другою половиною XVI століття. Входила до складу загальноміських укріплень. Після втрати оборонного значення перебудована в XVIII столітті з пристосуванням

під дзвіницю костелу (архітектор Е.Жибер). У 1852 році в нижньому ярусі влаштована тепла церква. Башта квадратова в плані, п'ятиярусна. Перекриття відсутні. У північно-східному куті влаштовано кам'яні кручені сходи. Могутні стіни, що поступово вужчають догори, мають виразно оборонний характер: у них прорізані аркові вікна, гарматні амбразури, бійниці. Верхній ярус, надбудований пізніше, відрізняється від інших полегшеними пропорціями і витонченою аркатурою. Великі отвори для дзвонів у четвертому ярусі підкреслені декорацією антаблементу і сильно виступаючим карнизом.

Оборонний костел датується 1612 роком. Він входив до комплексу споруд монастиря домініканців. Прибудований впритул до башти з півночі. Кам'яний, прямокутний в плані, зального типу, од-

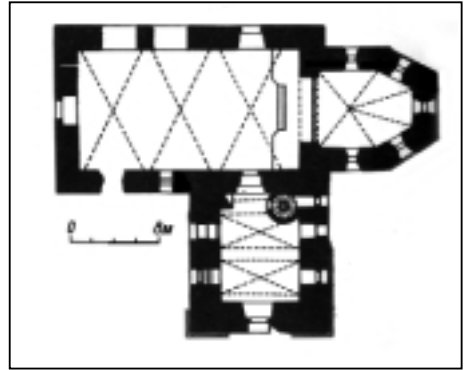

*Загальний вигляд руйн.
Фото Камінського 1963 р.*

нонавовий з гранчастим пресбітерієм, у якому частково збереглися цегляні склепіння з розпалубками. У північній частині костелу збереглися аркасолії, в східній - невеликі, круглі, схожі на амбразури вікна, стіни по фасадах мають два ряди бійниць.

Пам'ятка зазнала неодноразових руйнувань упродовж XX століття. З 1979 року включена до Додаткового переліку пам'яток архітектури республіканського значення під охоронним номером 1701 (нині - пам'ятка архітектури національного значення).

Літ.: [140, 406].

План

С. Сутківці Ярмолинецького району.

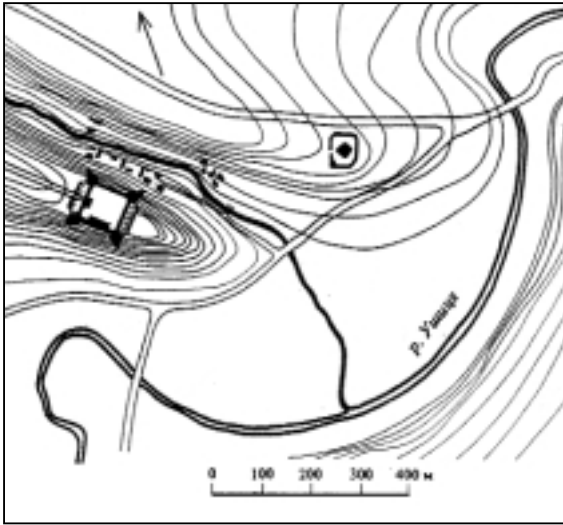
304. Замок Федора Сутковецького. Споруджений в XIV-XV століттях, зруйнований у 1876-1894 та 1952 роках.

Мурований замок регулярного типу розташований на видовженому положистому мисі, відділеному долиною струмка від іншого пагорба, на якому стоїть славнозвісна Покровська церква-фортеця в Сутківцях.

У середині XIV століття на замковому пагорбі існувало мисове городище, укріплене з північно-західного боку кам'яною оборонною стіною. У другій половині XV століття на північний захід від нього було розпочате будівництво регулярного баштового замку - якраз на шляху, яким татари вдиралися в Південно-Західну Русь. Давня стіна XIV століття стала основою замкового південно-східного оборонного

Церква у Сутківцях та руїни замку. Малюнок Наполеона Орди 1860-х рр.

Генеральний план місцевості.
За О.Пламеницькою

Фасад східної башти.
За О.Пламеницькою

Переріз східної башти.
За О.Пламеницькою

муру. На першому етапі були зведені північна і західна башти замку, а все будівництво завершено в третій чверті XV століття зведенням східної і південної башт з одночасним підвищенням висоти оборонних мурів.

На цьому етапі замок був прямокутним, майже квадратним у плані (66 x 60 м), оточеним мурами, на рогах височіли п'ятигранні башти передбастионного типу. Посеред північно-західного муру містилася квадратова в плані надбрамна башта. Башти були чотиририбусні і з'єднувалися бойовими галереями, що проходили внутрішнім периметром оборонних мурів. З південного сходу і північного заходу були влаштовані рови завширшки близько 15 метрів.

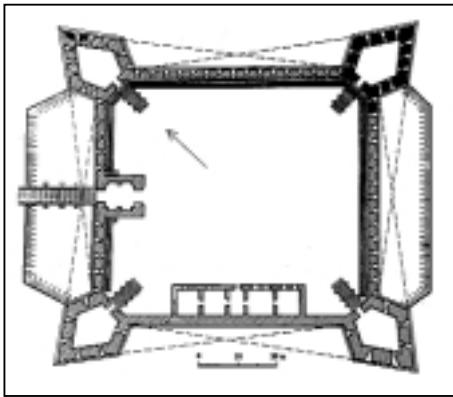
У 1567 році замок поруйновано, потім під час ремонту мури були понижені, деякі бійниці розтесані під вікна. З кінця XVII століття замок втратив стратегічне значення. На 1876 рік було втрачено одну наріжну башту і частини мурів, на 1894 рік виявилася повністю зруйнованою північна башта і частково - східна. 1952 року зруйновано західну башту.

У наші часи з п'яти замкових башт уціліла східна з фрагментом прилеглого оборонного муру, а також частина напильної стіни північної башти. Східна башта п'ятигранна, меншим боком звернена у бік замкового двору. Збереглися неповних три яруси з чотирьох: перший - більш ніж наполовину засипаний землею,

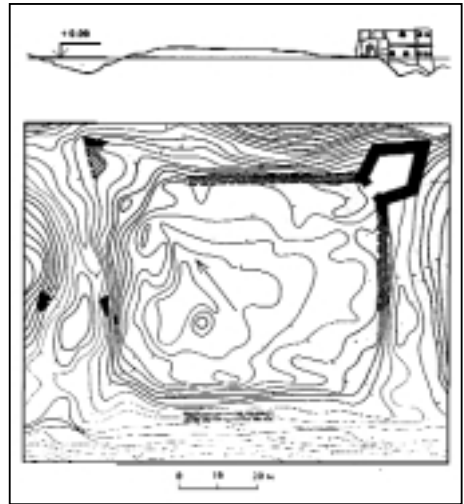
другий - з десятима гарматними бійницями і третій - з шістьма бійницями, розтесаними під вікна. Стіни башти складені з рваного каменя-вапняка, зовнішні кути викладені з тесаних білокам'яних блоків. На фасадах між другим і третім ярусами проходить білокам'яний пояс у формі напіввалу. Конструкція стін тришарова, із забутовкою середини, товщина їх в нижньому ярусі сягає 3 метрів. В інтер'єрі збереглися гнізда від міжповерхових балок; у товщі стін проходять похилі канали для відведення порохових газів. До найцікавіших оборонних пристроїв належить частково збережена машикуля.

Руїни замку у Сутківцях є пам'яткою архітектури національного значення (охоронний № 1710).

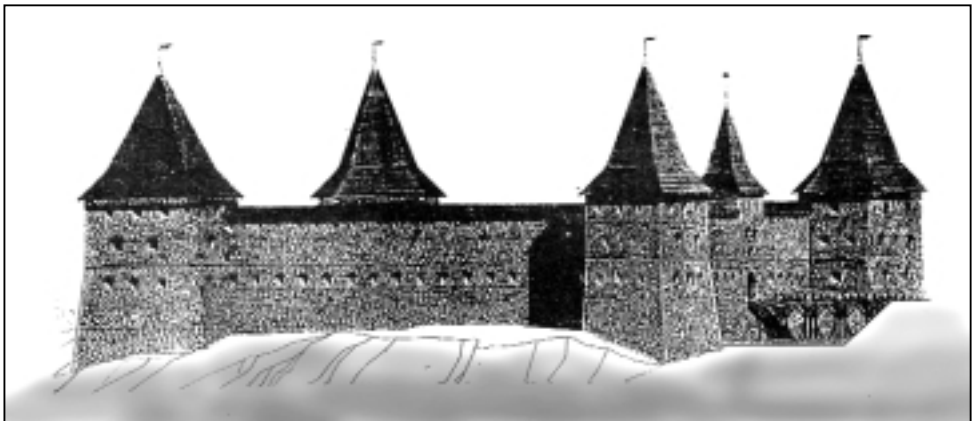
Літ.: [140, 407].

План замку.
Реконструкція О.Пламеницької

Профіль і генеральний план
решток замку.
За О.Пламеницькою

Загальний вигляд замку.
Реконструкція О.Пламеницької

С. Шелестяни Новоушицького району.

305. Покровська церква. Збудована 1786 року, знищена 1930 року.

Тридільна, триверха дерев'яна церква збудована в 1786 році. Усі три зруби рівновисокі, чотиригранні, з дещо ширшою навою. Вони вінчалися двозаломними верхами з приземистими світловими восьмериками, увінчаними високими наметами

з ліхтариками й маківками. Церква мала опасання по всьому периметру, що спиралося на випусти нижніх вінців зрубів. Зруб під опасанням зовні був потицьований і побілений. Решта вертикальних площин ошальовані вертикально з нащільниками, дахи і бані вкриті гонтом. З заходу перед входом містився маленький тамбур.

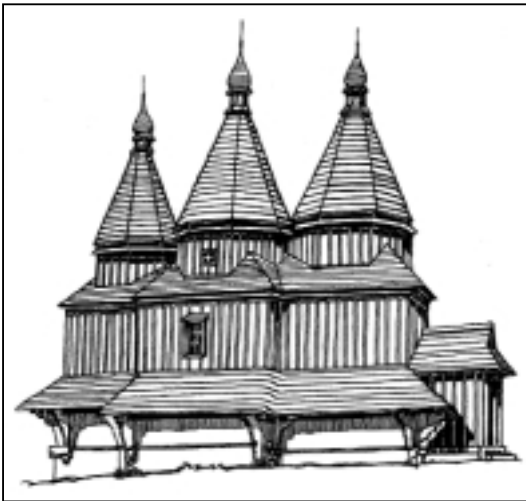
Окремо від церкви стояла збудована у XVIII столітті невеличка чотиригранна, двоярусна дерев'яна дзвіничка під стрімким наметовим дахом. Верхній ярус мав трипрогонову аркаду дзвону. Вертикальне шалювання підкреслювало стрункість архітектурних форм пам'ятки.

Церква разом із дзвіницею знищена в 1930 році.

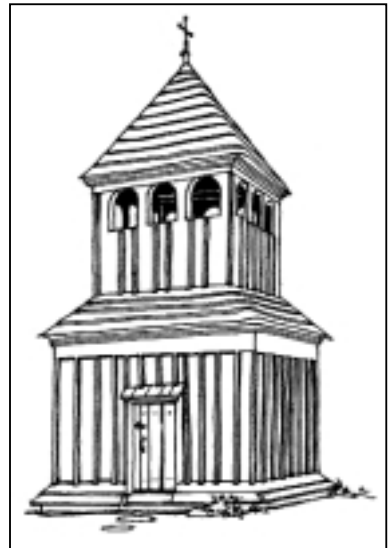
Літ.: [80, 388].

*Північний фасад церкви.
Фото початку ХХ ст.*

*Північний фасад церкви.
Рисунок В.Самойловича*

*Загальний вигляд дзвіниці.
Рисунок В.Самойловича*

Тернопільська область

Включає частини історичних теренів Південної Волині, Західного Поділля і Східної Галичини. Архітектурно-містобудівна спадщина представлена замками XIV - XVII століть, католицькими й православними храмами доби Ренесансу і Бароко, унікальними пам'ятками дерев'яного церковного будівництва. На державному обліку перебуває 1315 пам'яток архітектури й містобудування, з яких 180 - національного значення. Відомо 140 нововиявлених пам'яток. 30 населених пунктів області включено до Списку історичних міст і селищ: Бережани, Борщів, Бучач, Вишнівець, Гримайлів, Гусятин, Залізці, Заліщики, Збараж, Зборів, Золотий Потік, Козова, Копичинці, Коропець, Кременець, Ланівці, Мельниця-Подільська, Микулинці, Монастирська, Підволочиськ, Підгайці, Почаїв, Скала-Подільська, Скалат, Терехівля, Тернопіль, Товсте, Хоростків, Чортків, Шумське. На основі містобудівних комплексів Збаража, Бережан, Кременця і Почаєва створено три історико-архітектурних заповідника.

Тернопіль.

306. Синагога. Споруджена у другій половині XVII століття, знищена під час другої світової війни у 1941 році.

Мурована синагога оборонного типу була споруджена у другій половині XVII століття на краю міських мурів. Саме цим пояснюється її оборонний характер. За об'ємно-просторовою структурою була досить традиційною, складаючися з двох об'ємів: високого, квадратного в плані, дев'ятидільного молитовного залу та прилеглого з двох боків нижчого двоповерхового об'єму жіночої галереї, хедера, пулішу, інших допоміжних приміщень. Об'єм молитовного залу був акцентований високим аттиком з бланками та круглими бійницями. Атик прикрашав схематизований аркатурно-колончастий фриз. Стіни були муровані з місцевого каменя-плитняка. Вони зовні не тинькувалися, так що не тільки формами, а й фактурою фасадних площин наближалися до тогочасної оборонної архітектури Поділля. Понижена частина споруди мала квадратові, стріласті та круглі вікна в рустованому облямуванні.

Синагога була знищена у 1941 році.

Літ.: [408].

Загальний вигляд синагоги
за фото початку XX ст.

Бічний фасад.
Фото початку XX ст.

Бережани.

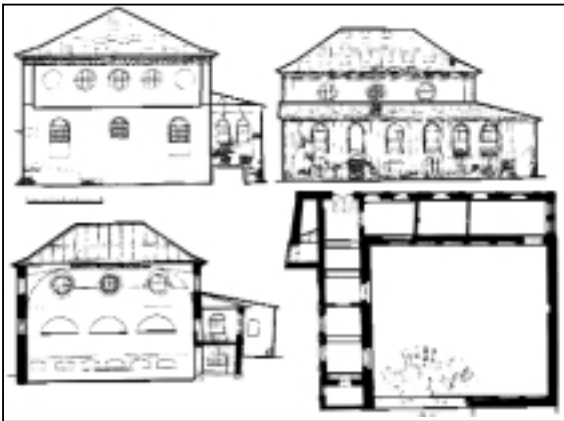
307. Синагога. Збудована 1718 року. Перебудована у кінці XIX століття, частково зруйнована протягом XX століття.

Загальний вигляд. Фото 1950-х рр.

Фрагмент фасаду. Фото 1950-х рр.

Фасади, переріз і план. Обміри інституту "Укрзахідпроектреставрація"

Мурована синагога збудована у 1718 році посеред єврейського кварталу біля міського муру. Вона прямокутного плану, з майже квадратним у плані, безстовпним, двосвітним молитовним залом. Цей об'єм з півночі й заходу охоплений нижчими за нього двоповерховими галереями жіночих молитовень, пулішу та інших синагогальних приміщень. Молитовний зал мав дерев'яне фальшиве дзеркальне склепіння з люнетами над круглими вікнами. Стелю прикрашав різьблений плафон з геометричним орнаментом. Фасади потиньковані, мають наріжні пілястри, масивний розкріпований карниз. Вікна круглі й аркові. Дахи вальмові. У цілому архітектурна пластика вирішена у стриманих ренесансно-барокових формах.

У XIX столітті синагогу частково реконструювали. З 1939 року вона використовувалася як склад. Перебудована 1950 року: влаштовано нові перегородки, зруйновано південну прибудову, прорубано дверні й віконні отвори. Споруда поступово руйнувалася впродовж другої половини XX століття, внаслідок чого повністю зруйновано східну стіну і дах. Дослідження і обміри синагоги виконали 1994 року співробітники інституту "Укрзахідпроектреставрація".

Літ.: [408].

Бучач.**308. Церква в урочищі Монастирок.**

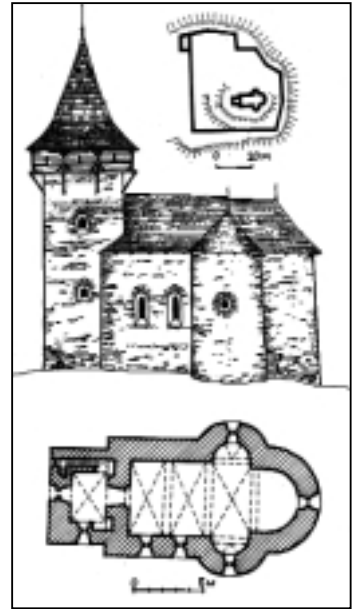
Побудована у XVI столітті, частково зруйнована у XVIII столітті.

Розташована за два кілометри на південь від Бучача на горі Федір, що височіє над річкою Стрипою, серед лісу в урочищі Монастирок. У середньовіччі була храмом невеличкого монастиря. Територія огорожена мурами з брамою. Церква точно не датована, оскільки майже не досліджена. О.Пламеницька припускає, що у XV столітті вона вже існувала.

Храм належить до триконхового архітектурного типу, поширеного на Поділлі в середньовіччі. Зараз цей тип в Україні представлено дуже нечисленною групою пам'яток. Церкву муровано з каменя-пісковика. Вона складається з прямокутної в плані нави з трьома екседрами й оборонної башти на західному фасаді висотою близько 15 метрів. Бічні екседри значно менші за вівтарну. Важкодоступне розташування, могутні стіни, товщиною до 2 метрів, прорізані бійницями, свідчать про оборонну функцію цієї пам'ятки, яка була сторожовим пунктом на підступах до Бучача.

Монастир і храм спалено під час турецького нападу на Поділля 1672 року. Церква стоїть в руїні орієнтовно з кінця XVIII століття. З 1979 року включена до Додаткового переліку пам'яток архітектури республіканського (нині - національного) значення під охоронним номером 1573.

Літ.: [140, 409].

*Генеральний план,
реконструкція
південного фасаду і план.
За О.Пламеницькою*

*Загальний вигляд з заходу.
Фото О.Пламеницької 1990-х рр.*

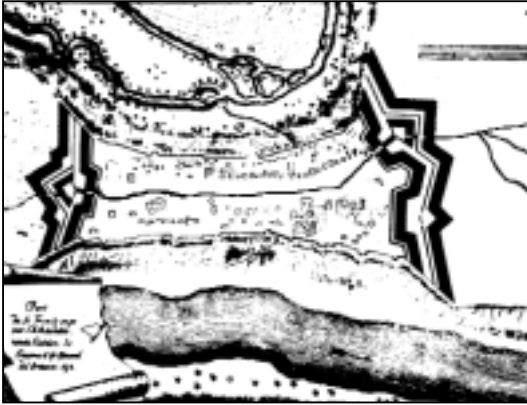

*Вигляд церкви зі східного боку.
Фото О.Пламеницької 1990-х рр.*

С. Окопи Борщівського району.

309. Фортеця Святої Трійці. Споруджена 1692 року. Частково зруйнована протягом XIX-XX століть.

Земляна фортеця з мурованими оборонними спорудами розташована на вузькому скелястому перешийку між ріками Збруч і Дністер. Побудована поляками для здійснення постійної блокади захопленого Туреччиною Кам'янець-Подільського і шляхів до нього. Втратила своє призначення в 1699 році, після вигнання турків з Поділля, і з того часу почала поступово руйнуватися.

План фортеці кінця XVII ст.

*Руїни Львівської брами.
Фото автора 2000 р.*

*Кам'янецька брама.
Фото автора 2000 р.*

Укріплення за планом було близьке до нерегулярного прямокутника і складалося з двох ліній валів бастионної системи, що перетинають вузький перешийок, з кам'яними брамами в них, а також мурів уздовж пругу схилів, які урвищами спадають до річок. Вали з брамами захищали фортецю зі сходу і заходу.

До нашого часу збереглися обидві брами (західна - Львівська і східна - Кам'янецька) та невелика частина стіни сторожової башти на прямовисній скелі над Збручем. Брами знаходяться на одній просторовій осі, відстань між ними відповідає території колишньої фортеці. Побудовані з каменя (пісковика і вапняка), прямокутні в плані (Кам'янецька більш видовжена), двоярусні. Перший ярус - наскрізний арковий проїзд, другий складався з кількох приміщень, пристосованих для оборони. Склепіння відсутні. Кам'янецька брама частково реставрована 1905 року, про що свідчить мармурова дошка з написом на фасаді.

Фортеця Святої Трійці є пам'яткою архітектури національного значення (охоронний № 1572)

Літ.: [74, 140, 410].

IV. Волинь

Волинська область

Область обіймає північно-західні терени історичної Великої Волині. Архітектурно-містобудівна спадщина представлена об'єктами XIV - XIX століть. Найбільший інтерес становлять пам'ятки доби середньовіччя (XIV - XVI ст.), ренесансу і бароко, а також дерев'яна архітектура, що зберегла унікальні архаїчні риси. В області на державний облік узято 495 пам'яток архітектури, з яких 200 мають національне значення. Відомо близько 180 нововиявлених пам'яток архітектури. До Списку історичних населених місць включено 20 поселень: Берестечко, Володимир-Волинський, Голоби, Головно, Горохів, Іваничі, Камінь-Каширський, Ковель, Луків, Луцьк, Любешів, Любомль, Олика, Ратне, Рожище, Стара Виживка, Турійськ, Устипуг, Цумань, Шацьк. У Луцьку й Володимирі-Волинському створені державні історико-культурні заповідники.

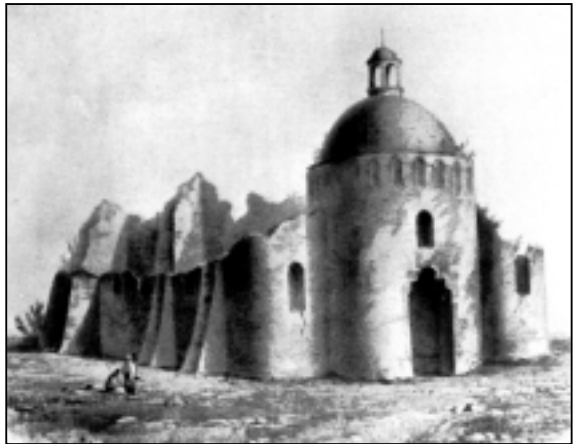
Луцьк.

310. Хрестоздвиженська церква (вул. Данила Галицького, 2). Побудована у 1619-1622 роках, частково зруйнована протягом 1803-1864 років, законсервована у 1888-1890 роках.

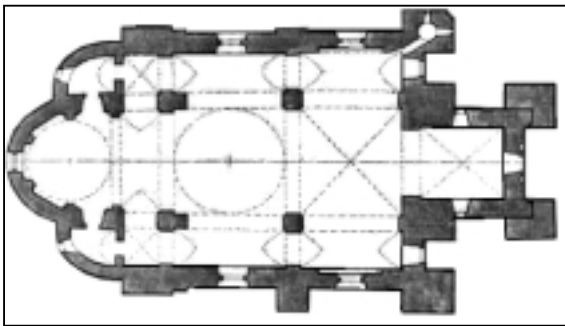
Мурована церква належить до комплексу споруд луцького Хрестоздвиженського братства, до якого входить також будівля келій василіянського монастиря. Головний храм братства, зведений (за іншими даними - відновлений) в 1619-1622 роках, мав яскраво виражений ренесансний характер, а також риси оборонної архітектури. Це один з ранніх зразків впливу дерев'яної церковної архітектури на муровану. У цьому сенсі її аналогом можна вважати Успенську (братську) церкву у Львові. Хрестоздвиженська церква була тринавовою, чотиристовпною, триапсидною. З заходу прилягав квадратний у плані баштоподібний притвор. Тричастинна поздовжньо-осьова композиція храму підкреслювалася трьома банями, поставленими по осі захід-схід, як у народних дерев'яних тридільних, триверхих храмах. Притвор мав вигляд оборонної башти зі сходами, що ведуть до склепіння. На західному фаса-

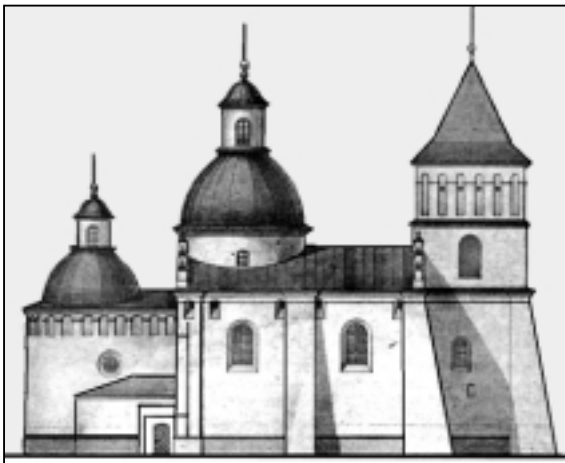
*Руїни церкви.
Акварель Я.Конопацького 1879 р.*

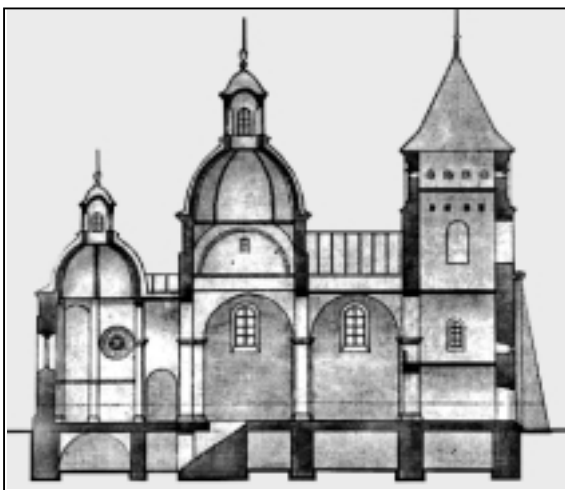
*Руїни церкви.
Малюнок Струкова 1867 р.*

План церкви.
Реконструкція Є.Осадчого

Північний фасад.
Реконструкція Є.Осадчого

Поздовжній переріз.
Реконструкція Є.Осадчого

ді основного об'єму виділялися два потужні контрфорси, причому в південно-західному містилися кручені сходи, які вели на оборонну галерею, влаштовану над склепіннями церкви.

У 1803 році церкву зруйновано пожежею, після чого вона поступово перетворилася на руїну. До 1833 року нею володіли ченці греко-католицького ордена василіян. У 1864 році рештки церкви продають як будівельний матеріал і розбирають до вівтарної частини. 1888 року тут влаштовано каплицю, а до 1890 року відбудовано церкву у вигляді маленького однобанного храму, що включив уцілілу давню апсиду, прикрашену аркатурним фризом XVII століття з кілеподібними нішами, типовими для архітектури Волині. У цей же час розписують стіни (там було і зображення колишньої Хрестоздвиженської церкви). Внаслідок перебудов пам'ятка значно змінила свій зовнішній вигляд. Тепер вона прямокутна в плані, з напівкруглою апсидою на сході і притвором на заході, укріплена двома контрфорсами. Центральну частину увінчано банею на циліндричному підбаннику.

Церква включена до переліку пам'яток архітектури національного значення (охоронний № 79), а також до затвердженого Урядом Переліку видатних пам'яток історії та культури, які передбачається відтворити. Спеціалісти інституту "Укрпроектреставрація" в кінці 1990-х років опрацювали проект відтворення цієї пам'ятки.

Літ.: [411-412].

311. Костел кармелітів. Побудований 1764 року, потерпів від пожеж 1798 та 1845 років. Після останньої пожежі розібраний у 1880-х роках.

Монастир кармелітів у Луцьку засновано у 1740-х роках. Будівництво мурованого з цегли костелу завершено 1764 року. Костел був базилікального типу, тринавовий, з трансептом. Захристія була прямокутною в плані, двоповерховою. Чи мав костел баню - невідомо. Архітектура його була витримана в стилістиці рококо. Західний фасад мав двоярусну композицію, традиційну для базилікальних костелів. Головним акцентом на фасаді був фронтон вишуканого рисунку. Фасад членували прямокутні вікна й ніші з наличниками, пілястри, фільонки. Костел двічі горів - у 1798 та 1845 роках. Після останньої пожежі його не відбудували й він поступово руйнувався аж поки у 1880-х роках не був остаточно розібраний.

Літ.: [412-413].

*Руїни костелу
за фото 1870-х рр.*

Ковель.

312. Благовіщенський собор та дзвіниця. Собор споруджено 1505 року, дзвіницю - в XVII столітті. Спалено 1943 року.

Дерев'яний тридільний, одноверхий собор побудовано 1505 року. Він був найстародавнішим науково зафіксованим дерев'яним храмом. Відзначався монументальним об'ємом нави з розвиненим верхом, при якому вітвар і бабинець виглядали мініатюрними. Зруби нави і бабинця прямокутні в плані, вітвар п'ятистінний. Вітвар і бабинець трохи вужчі й значно (майже вдвічі) нижчі за наву, накриті високими, пластичних обрисів стіжковими дахами. Восьмигранний світловий підбанник нави дуже низький. Масивна баня, що мала внизу сильний перехват, вирізнялася виразним і чітким силуетом. Зруби стін були ошальовані вертикально з нащільниками, а дахи й бані пошиті гонтом.

Дерев'яна дзвіниця була поставлена у XVII столітті окремо від собору,

*Загальний вигляд.
Фото до 1910 р.*

на північний захід від нього, виходячи фасадом на вулицю. Вона була чотиригранною, двоярусною, з арковою галереєю дзвону та наметовим дахом.

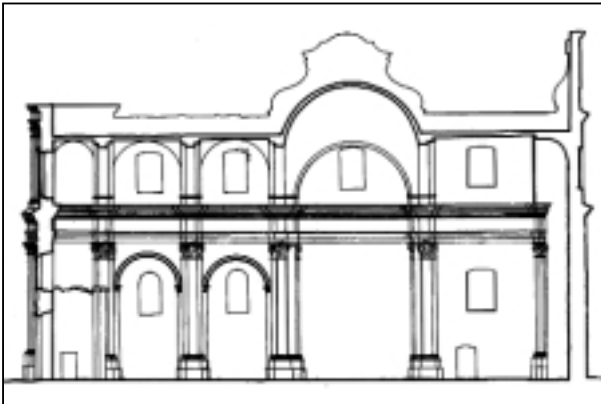
Собор разом із дзвіницею спалено під час другої світової війни 1943 року.

Літ.: [12, 388, 414].

*Загальний вигляд.
Фото початку ХХ ст.*

*Руїни костелу.
Фото 1966 р.*

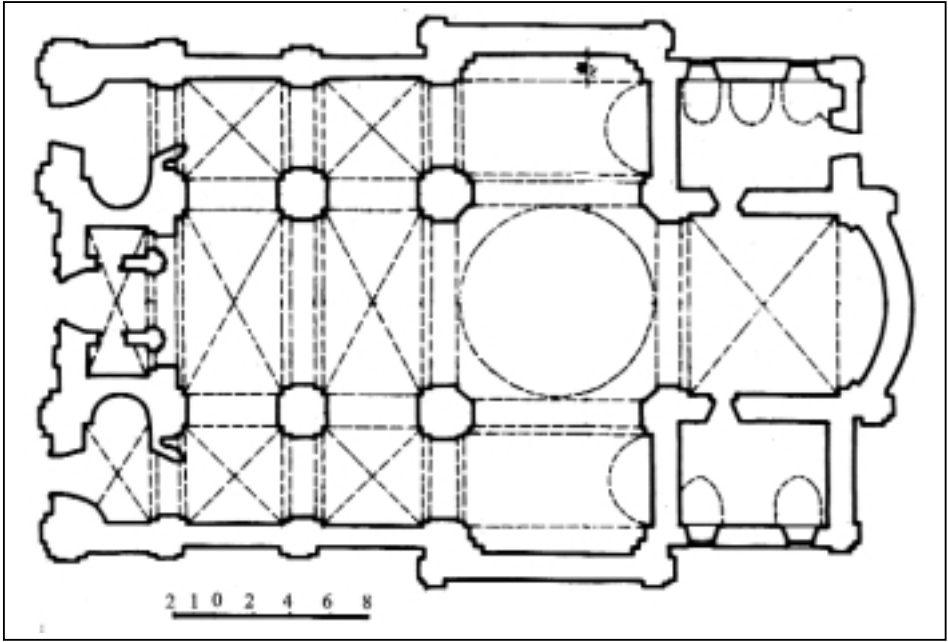

*Поздовжній переріз.
Обміри О.Аль і Т.Трегубової 1962 р.*

Смт Любешів.

313. Костел монастиря піарів (вул. Незалежності, 54). Збудовано в 1745-1762 роках, підірвано динамітом влітку 1966 року.

Мурований костел був головною спорудою монастиря піарів у Любешові, заснованого у 1680-х роках. При монастирі упродовж 140 років діяла відома на Волині школа, в якій, зокрема, в 1755-1760 роках навчався Тадеуш Костюшко. Муровані монастирські келії збудовано в 1684-1693 роках, а костел - у 1745-1762 роках. Костел належав до архітектурного типу купольних базилік. Він тринавовий, з трансептом, світловою банею на середохресті та двома вежами, що фланкували головний фасад. Архітектурне вирішення - в стилістиці бароко, з уживанням на фасадах і в інтер'єрі пучків пілястр

План.
Обміри О.Аль і Т.Трегубової 1962 р.

Фрагмент фасаду.
Фото 1966 р.

Фрагмент руїн.
Фото 1966 р.

колосального композитного ордера, розкріпованих антаблементів тощо. Інтер'єр розписав фресками художник Л.Гюбет.

Костел зазнав руйнувань у період другої світової війни. При складанні списків пам'яток архітектури його до них не включили, тож навіть під суто номінальною охороною держави він не перебував. За рішенням районних організацій влітку 1966 року костел підірвали вибухівкою, згодом руїни розібрали. Збереглися обмірні кресленики костелу, виконані 1962 року архітекторами О.Аль і Т.Трегубовою.

Келії монастиря піарів збереглися і зараз є пам'яткою архітектури національного значення.

Літ.: [411, 415].

*Фрагмент руїни.
Фото 1966 р.*

С. Машів Любомльського району.

314. Церква Св. Варвари. Побудована 1629 року, знищена у першій третині ХХ століття.

Дерев'яна тридільна, безверха церква збудована у 1629 році. Три її зруби чотиригранні. Нава ширша і вища за бабинець і вітвар. Нава й вітвар накріті напіввальмовими дахами по кроквах. На гребені даху нави - сигнатурка з цибулястою маківкою. Над бабинцем був невеликий об'єм дзвіниці, близької за типом до

“четверика на четверику”, з аркадною галереєю другого ярусу і наметовим чотиригранним дахом. Обабіч вітвара були низенькі жертвник і дяконик. З огляду на такі об'ємно-просторові особливості, асиметрична за структурою церква типологічно наближена до католицьких дерев'яних костелів цього регіону. Зруби були ошальовані вертикально з нащільниками, дахи укрито бляхою.

Церква була знищена у першій третині ХХ століття.

Літ.: [414].

*Загальний вигляд.
Фото початку ХХ ст.*

С. Судче Любешівського району.

315. Троїцька церква. Збудована 1663 року, знищена у перших десятиліттях ХХ століття.

Дерев'яна церква, збудована 1663 року, була рідкісним зразком одного з найдавніших типів дерев'яних храмів Полісся. Церква тридільна, з чотиригранними зрубами, одноверха, з дзвіницею над бабинцем і наметовим чотиригранним дахом над вітарем. Нава значно ширша й вища за інші зруби. Вінчав її верх оригінальної форми: на високий чотиригранний наметовий дах посаджена без підбанника фальшива двоярусна баня з глухим ліхтарем. Дзвіничка над бабинцем досить мініатюрна, чотиригранна, з аркадною галереєю яруса дзвону й наметовим дахом.

Як установив на підставі аналізу архівних документів В.Завада, 1788 року церква зазнала значної реконструкції: традиційні рублені верхи над навою і вітарем замінили високими дахами на кроквах з плоскими стелями на різьблених сволоках. Зруби зовні були ошальовані вертикально, дахи і бані укриті гонтом.

Церква була знищена в перші десятиріччя ХХ століття (точна дата не з'ясована). У Фонді рукописів Інституту історії матеріальної культури Російської академії наук у Санкт-Петербурзі збереглися фотографії та обмірні кресленики пам'ятки.

Літ.: [416, 417].

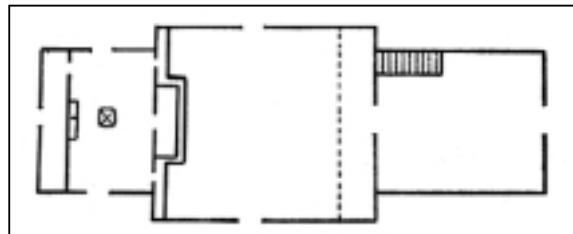

Північний фасад.

Рисунок архітектора Малиновського кінця ХІХ ст.

*Вигляд з півночі.
Фото початку ХХ ст.*

План

Загальний вигляд. Фото кінця XIX ст.

С. Суходоли Володимир-Волинського району.

316. Церква Богородиці (Воскресенська). Збудована 1580 року, знищена на початку XX століття.

Дерев'яна тридільна, триверха церква побудована в 1580 році. Вона присадкувата, досить архаїчна за архітектурним вирішенням. Усі зруби чотиригранні, з такими ж двозаломними верхами над навою і вівтарем. Церква не мала бабинця,

Південний фасад.

Рисунок за фото кінця XIX ст.

замість якого до нави з заходу прилягав притвор. Нава ширша і трохи вища за притвор і вітар. Над притвором була низенька дзвіничка з відкритою аркадою-галереєю. Цікавою особливістю пам'ятки була відсутність проходу з притвора в наву. Притвор мав двері з заходу, а в церкву входили через двері у південній стіні нави.

Церква занепала ще в кінці XIX століття і була втрачена на початку XX століття.

Літ.: [388].

Рівненська область

Належить до історичного регіону Волинського Полісся. Архітектурно-містобудівна спадщина в хронологічних рамках XIV - початку XX століть представлена середньовічними замками і сакральними будівлями, пам'ятками доби відродження і бароко, архаїчними дерев'яними храмами. В області на державному обліку перебувають 352 пам'ятки містобудування і архітектури, з яких 109 мають національне значення. Є понад 300 нововиявлених пам'яток. До Списку історичних населених місць входять: Березне, Володимирець, Гоца, Дубно, Дубровиця, Клевань, Корець, Мізоч, Млинів, Острог, Радивилів, Рівне, Степань. На базі комплексів архітектурно-містобудівної спадщини створено три заповідника у містах Дубно, Острог і в с. Пляшева Радивилівського району.

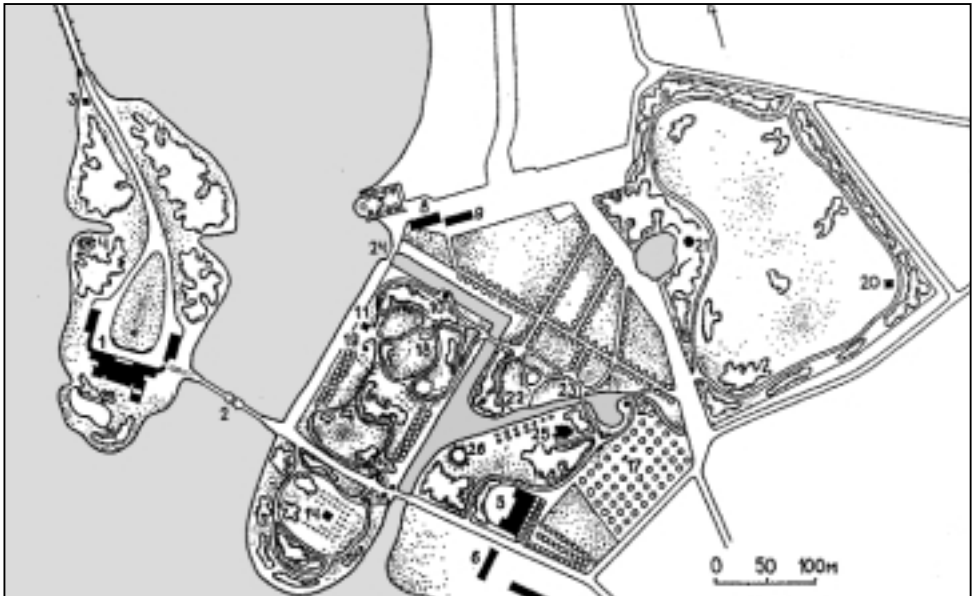
Рівне.

317. Палац Любомирських. Збудовано протягом XVIII століття, знищено в 1941-1943 роках.

У Рівному принаймні з XVI століття існував замок князів Острозьких, котрі володіли містечком. Замок оточував широкий став, що виконував оборонні функції. Цей замок остаточно занепав з 1694 року. 1738 року Рівне стало родовим маєтком одного з найбільших магнатів Речі Посполитої

Палац Любомирських в Рівному.
Літографія А.Ланге кінця XVIII ст.

Генеральний план ансамблю.
Реконструкція П.Ричкова

*Палац Любомирських.
Літографія з альбому Наполеона Орди 1870-х рр.*

*Головний фасад палацу.
Фото до 1939 р.*

*Бічний фасад палацу.
Фото до 1939 р.*

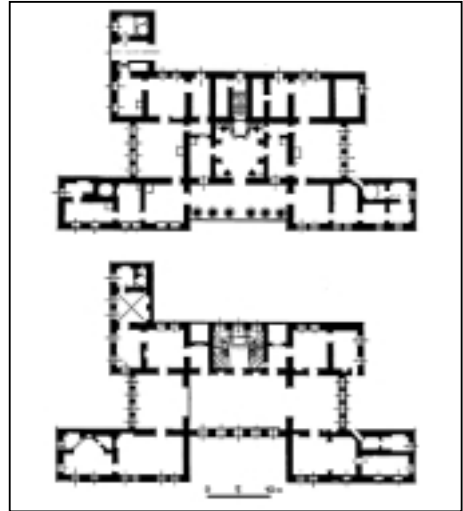

*Північний (головний) фасад палацу з флігелями.
Реконструкція О.Михайлишин*

Станіслава Любомирського, котрий на рештках старих споруд у межах колишніх бастионних фортифікацій регулярного типу збудував великий мурований двоповерховий палац у стилістиці пізнього бароко. Палац містився на острові посеред озера. На острів вели два мости - північний і південний (великий). Палац мав симетричну розпланувально-просторову композицію, організовану на основі розкритого на північ курдонера, утвореного головним корпусом і двома флігелями, що фланкували його. Центральний корпус був набагато вищим за двоповерхові флігелі за рахунок високого цоколя і мансардного даху. Протягом 1815-1817 років палац перебудовано в класицистичних архітектурних формах: з'явився шестиколонний портик в лоджії по осі головного фасаду.

На південний схід від палацового острова на березі озера француз Бургіньон у кінці XVIII століття розпланував великий парк зі скульптурами й різними розвагами. Цей парк реконструював у пейзажному (англійському) стилі в 1815-1817 роках знаменитий паркобудівник Д.Міклер (є також відомості про створення цього парку садівником Кайзером).

*Плани першого і другого поверхів
палацу за обмірами 1930-х рр.*

З 1836 року власники кинули палац напризволяще і з тих пір він поволі руйнувався. Остаточно його знищили в 1941-1943 роках. Зараз на місці колишньої резиденції Любомирських - міський парк.

Літ.: [393-394, 418-420].

С. Волосківці Острозького району.

318. Покровська церква. Збудована у XVIII столітті, реставрована 1862 року, знищена в 1910 році.

Дерев'яна тридільна, триверха церква, збудована у XVIII столітті, належала до найкращих і найоригінальніших волинських храмів, з дуже пластичними архітектурними формами. Три її зруби однакової висоти, нава дещо ширша за вівтар і бабінець. Нава й бабінець чотиригранні, вівтар - п'ятистінний. Бабінець і вівтар увінчані простими наметовими верхами з глухими ліхтарями й маківками. Верх нави більш розвинений, на присадкуватому світловому восьмеруку, вивершений восьмигранною пірамідою зі світловим ліхтарем і маківкою. Церкву оточувало по периметру опасання на аркаді-галереї, більш ніж удвічі нижче за основні зруби. Перед традиційними трьома входами до церкви в опасанні зроблені колонні ганки зі спареними колонами й трикутними фронтонами. Ці ганки можуть бути наслідком капітального ремонту 1862 року, коли було, зокрема, знято гонт і зруби ошальовано вертикально, а дахи і бані укрито бляхою.

Церква була розібрана після того, як у 1910 році поруч збудували новий дерев'яний храм. Він зберігся і зараз є пам'яткою архітектури місцевого значення.

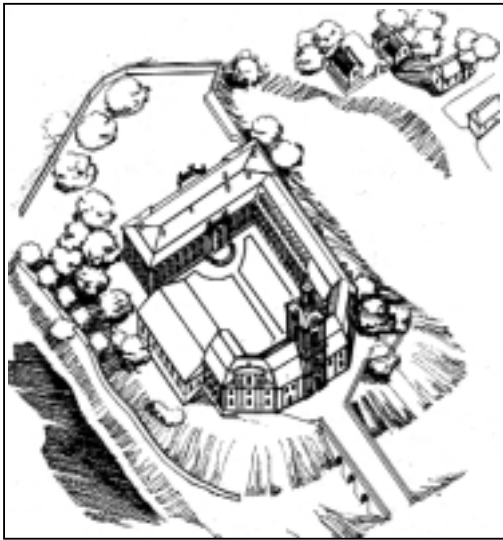
Літ.: [388].

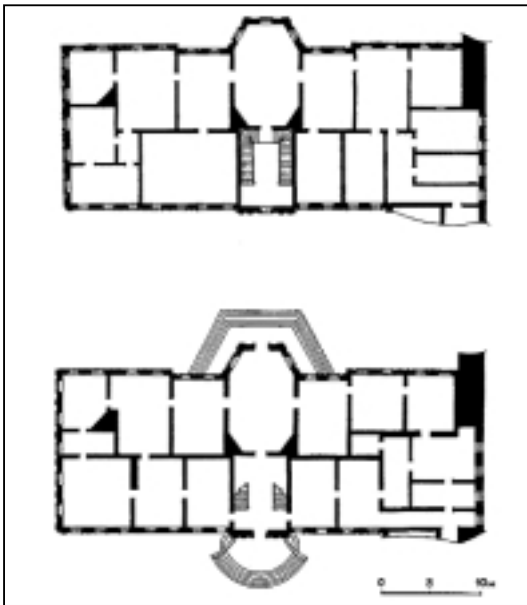
*Загальний вигляд церкви.
Фото початку XX ст.*

Корець.

319. Замок князів Корецьких-Острозьких (вул. Замкова). Споруджений у 1550 році, реконструйований 1780 року, руйнується з 1832 року.

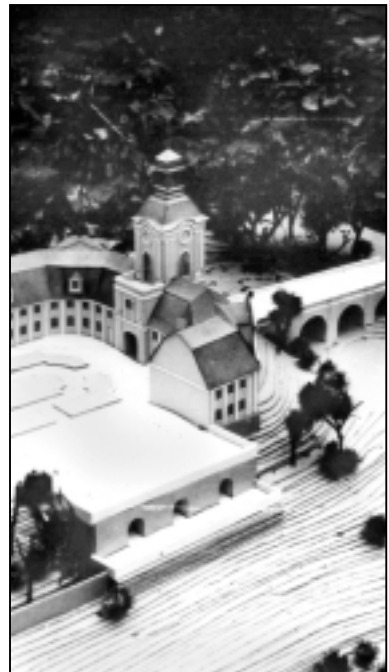
*Замковий комплекс
станом на кінець XVIII ст.
Реконструкція О. Михайлишин*

*Плани першого і другого поверхів
палацового корпусу.
Реконструкція О. Михайлишин
за обмірами інституту
“Укрзахідпроектреставрація”*

Мурований замок розташований на високій горі над річкою Корчик. Споруджений першими князями Корецькими у XV столітті (за іншими джерелами - в 1550 році). Замок був регулярним, бастионної системи, обведений земляним валом і ровом. Через рів перекинутий міст. 1780 року власник Юзеф Чарторийський реконструював замок під палацовий комплекс у барокових архітектурних формах.

Донині збереглися прямокутна в плані триярусна надбрамна башта, яка була головним в'їздом до замку, прилегли до неї симетрично з обох боків руїни двоповерхових палацових корпу-

*Проект реставрації замку.
Макет. Інститут
“Укрзахідпроектреставрація”,
архітектор І. Фуголь*

сів, а також трипілонний чотириарковий міст, що веде через рів до надбрамної башти. Ці корпуси замикають зі сходу територію колишнього замку, утворюючи в плані ламану лінію. Їх зовнішній декор вирішений у бароковому стилі, складається з пілястр, профільованих карнизів, що акцентують яруси, сегментних сандриків. З заходу територію замку замикав прямокутний у плані двоповерховий палац.

*Руїни замку.
Фото 1960-х рр.*

Замковий комплекс згорів 1832 року і з того часу поступово руйнується. Він є пам'яткою архітектури національного значення (охоронний № 600), а також включений до затвердженого Урядом Переліку видатних пам'яток історії та культури, які передбачається відтворити. У 1990-х роках інститут “Укрзахідпроектреставрація” виконав проект реставрації замку.

Літ.: [393, 421-422].

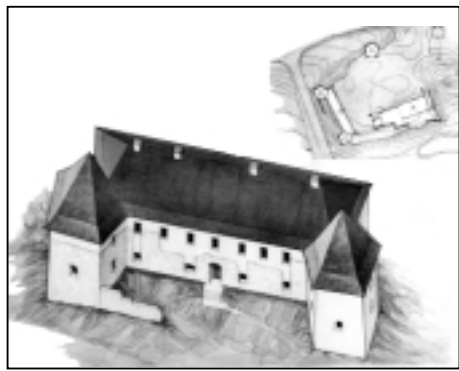
С. Новомалин Острозького району.

320. Замок. Споруджений у XIV-XV століттях, неодноразово перебудовувався, у т.ч. в XVIII та XIX століттях, поруйнований у 1941-1944 роках.

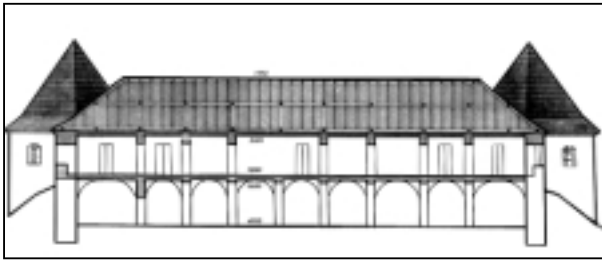
Мурований замок побудований у XIV столітті на невисокому пагорбі над річкою Збитенка. Спочатку був оточений ровом з водою. У плані був регулярним, мав п'ять наріжних п'ятигранних башт, з'єднаних мурами, в'їзну браму з північно-східного боку й міст через рів.

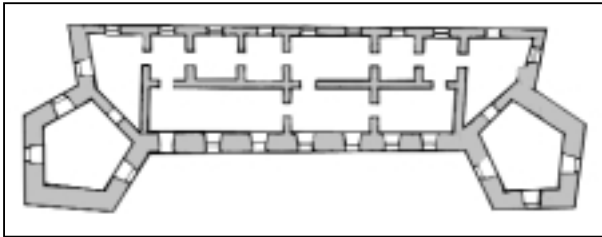
*Поперечний переріз західного
пристінного корпусу.
За проектом реставрації інституту
“Укрзахідпроектреставрація”*

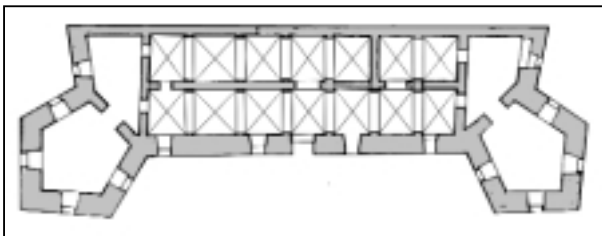
*Західний пристінний корпус замку.
Проект реставрації інституту
“Укрзахідпроектреставрація”*

Поздовжній переріз західного пристінного корпусу. За проектом реставрації інституту "Укрзахідпроектреставрація"

План нижнього ярусу західного пристінного корпусу за проектом реставрації

План верхнього ярусу західного пристінного корпусу за проектом реставрації

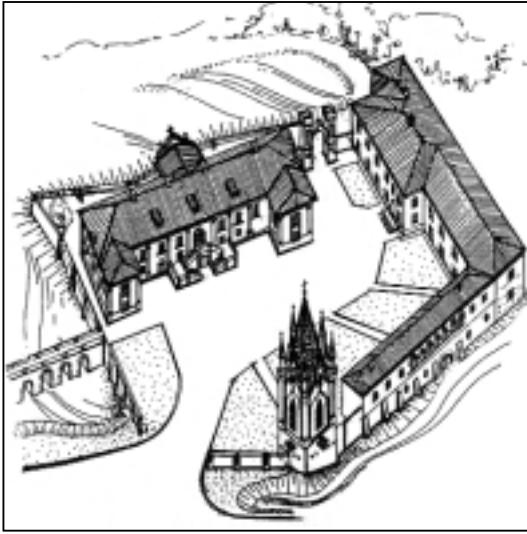

*Загальний вигляд замку.
Літографія з альбому Наполеона Орди
1870-х рр.*

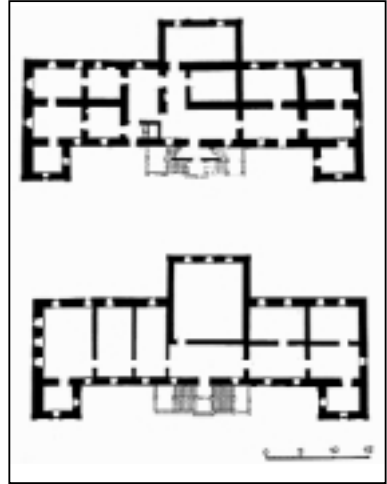
Перебудовувався в XV, XVII, XVIII століттях, велика реконструкція проведена на початку XIX століття власниками Сосновськими. У наші часи збереглися західна п'ятигранна двоярусна башта, напівзруйнована південна башта, невелика дільниця оборонного муру з бійницями між ними, каплиця, перероблена у XIX столітті з північної вежі замка, й руїни колишнього палацу.

Палац розташований вздовж південно-східного фронту замку. Його зовнішня стіна була оборонною, з'єднувалася з замковими мурами. Прямокутний в плані, двоповерховий. Всі перекриття на сьогодні зруйновані, лише в трьох камерах першого поверху збереглися хрестові склепіння. Товсті мурі прорізані прямокутними вікнами. Палац має склепінчасті підвали в кількох рівнях.

Каплиця побудована в неоготичному стилі, її цокольна частина є рештками оборонної башти, обсяг якої виступає назовні за лінію оборонних мурів. У плані каплиця квадратова, внутрішній об'єм циліндричний. Фасади прорізані стрільчастими вікнами; поставлені на рогах високі круглі башточки нагадують готичні пінаклі. Інтер'єр каплиці був прикрашений різьбленням по мармуру, виконаним скульптором О.Сосновським на початку XIX століття.

Загальний вигляд комплексу на початку XIX ст. Реконструкція О. Михайлишин

Плани першого і другого поверхів палацового корпусу. Реконструкція інституту "Укрзахідпроектреставрація"

Замковий комплекс зазнав руйнувань під час другої світової війни, і з того часу лежить в руїнах. Він є пам'яткою архітектури національного значення (охоронний № 1513). Інститут "Укрзахідпроектреставрація" 1994 року виконав дослідження і проект реставрації замкового комплексу.

Літ.: [393, 418-419, 422].

Острог.

321. Дерев'яна церква та дзвіниця. Збудовані у XVII-XVIII століттях, знищені на початку XX століття.

Тридільна, триверха дерев'яна церква була збудована у другій половині XVII - на початку XVIII століття (точна дата не з'ясована). Усі зруби чотиригранні, нава трохи ширша і вища за вівтар і бабинець. Останні мали наметові чотиригранні верхи з глухими ліхтарями й маківками. Натомість нава вінчалася пластичною восьмигранною банею на нерівнобічному світловому восьмерику, з масивним глухим ліхтарем і шоломовидною маківкою. Цей верх домінував у композиції споруди. Церква мала опасання по всьому периметру та ганок з заходу. У XIX столітті опасання було зашито дошками і перетворено на закриту галерею довкола церкви.

Загальний вигляд церкви та дзвіниці. Фото кінця XIX ст.

Чотиригранну двоярусну дзвіницю типу “четверик на четверику” споруджено, судячи з архітектурних форм, у кінці XVIII століття. Вона стояла окремо від церкви, на захід від неї. Вінчав другий ярус дзвіниці плескатий восьмигранний намет, поставлений на низенькому восьмирику.

Церква разом з дзвіницею втрачена на початку XX століття.

Літ.: [388].

*Південний фасад церкви.
Фото кінця XIX ст.*

стінні вітар і бабинець. Останні були накриті невисокими стіжковими дахами з глухими ліхтарями й маківками, схожими на сигнатурки на гребенях католицьких костелів. Натомість верх нави був розвиненим, двозаломним, зі світловими восьмигранними підбанником і ліхтарем. Ймовірно церква мала опасання ще на початковому етапі свого існування.

У другій половині XVIII століття церква зазнала суттєвої реконструкції. З півночі й півдня до нави прибудували гранчасті рамена, накриті спадистими дахами, внаслідок чого споруда набула хрещатих обрисів у плані. По периметру довкола церкви влаштували закриту галерею-опасання. У середині XIX століття до бабинця прибудували високий західний притвор, а більшість вікон переробили в неоготичному дусі.

Церква була втрачена наприкінці XIX століття.

Літ.: [423].

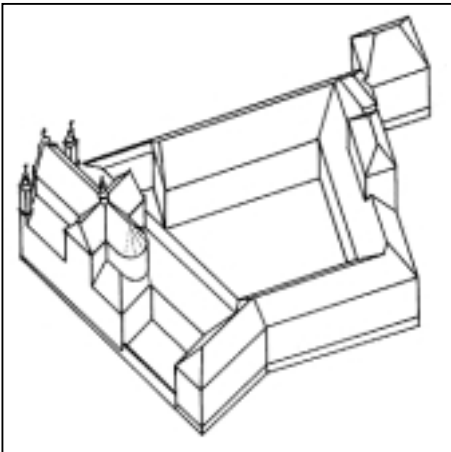
323. Єзуїтський колегіум. Заснований 1624 року, будівництво завершено 1736 року. Потерпів від пожеж 1809, 1820 років і в 1875 році розібраний.

Єзуїтський колегіум з костелом в ім'я святих Ігнатія Лойоли і Франциска-Ксаверія заснувала 1624 року власниця Острога Анна-Алоїза Ходкевич, онука князя Костянтина-Василя Острозького. Протягом XVII століття це була найбільша єзуїтська будівля в краї. Закладення наріжного каменя відбулося 1726 року. Будівництво провадив італійський архітектор Себастьян Браун. Проте коли у зведених стінах з'явилися небезпечні тріщини, фундаторка зажадала приїзду до Острога знаменитого єзуїтського архітектора Джакомо Бріано. Той прибув 1630 року, розкритикував проєкт, згідно з яким будували колегіум, і опрацював п'ять варіантів свого проєкту, жоден з яких не був схвалений. Тому новий проєкт комплексу розробив відомий єзу-

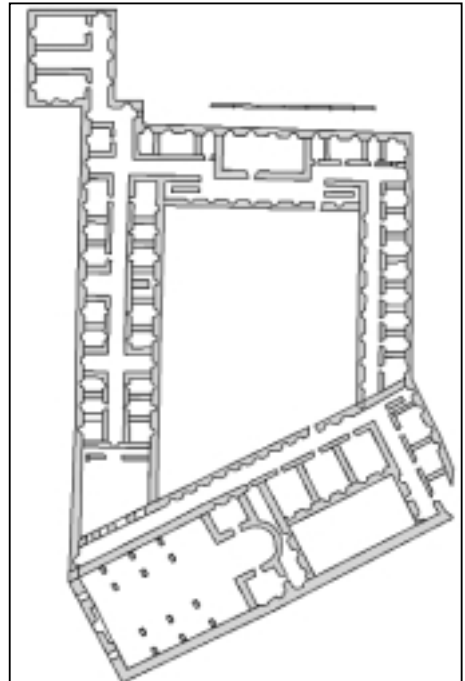

Руїни комплексу. Літографія 1860-х рр.

їтський архітектор Бенедикт Моллі з Риму. З 1634 року він керував будівництвом, звівши основні навчальні споруди протягом 1634-1647 років. Цей значний за архітектурним масштабом мурований комплекс південним фасадом підходив до ринкової площі, а тильним - до лінії оборонних мурів XV-XVI століть. Складався з високого тринавового базилікального костела і прилеглого до нього двоповерхового корпусу колегіума, що утворював замкнутий трапецієвидний у плані внутрішній двір. На північно-східному розі будівлі підносилася вежа астрономічної обсерваторії. У 1648 та 1649 роках, у перебігу Хмельниччини, козаки двічі здобували Острог, палили й руйнували єзуїтський комплекс. Отці-єзуїти повернулися до Острога тільки 1659 року й одразу ж узялися відбудовувати колегіум і костел. Зрештою комплекс завершили тільки 1736 року, через 110 років після початку будівництва. Відтак стилістика його архітектури була суто бароковою. Симетричний головний фасад костелу вінчав масивний триярусний фронтон і фланкували бічні вежі. Документи XVIII століття свідчать, що належав костел до

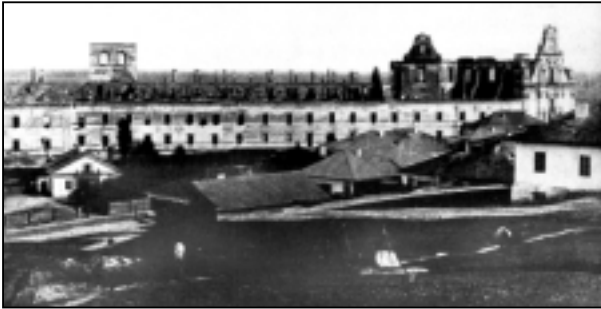
*Аксометрія комплексу.
Реконструкція Є.Пашенди.*

*Проектний план комплексу.
За Є.Пашендою*

*Загальний вигляд руїн з північного сходу.
Фото до 1875 р.*

*Загальний вигляд руїн з заходу.
Фото до 1875 р.*

архітектурного типу купольних (банястих) базилік з трансептом, тож на перетині середньої нави з трансептом височіла досить масивна баня.

Початком занепаду комплексу став 1773 рік, коли єзуїтів вигнали з Польщі. Відтоді в колегіумі містилися монастир василіян, консисторія, семінарія. Після пожеж 1809 та 1821 років комплекс не відновлювали, він поступово руйнувався і в 1875 році був розібраний на будівельний матеріал, з якого споруджено, зокрема, Острозьку чоловічу гімназію (1876 рік, архітектор П.Шлейфер).

Літ.: [418. 424].

Фасад костелу. Рисунок М.Качоровського 1859 р.

Житомирська область

Обіймає північні терени історичної Волині, а саме - Волинське Полісся. Архітектурно-містобудівна спадщина належить, переважно, до XVII - початку XX століть і представлена католицькими і православними церковними спорудами доби бароко, архаїчними типами народних дерев'яних храмів, класицистичними садибами. Є лише одна пам'ятка Княжої доби. На державному обліку перебуває 326 пам'яток архітектури, з них 64 - національного значення. Відомо понад 100 нововиявлених пам'яток архітектури. До Списку історичних населених місць включено: Бердичів, Житомир, Коростень, Коростишів, Любар, Миропіль, Новоград-Волинський, Овруч, Олевськ, Радомишль.

С. Васьковичі Коростенського району. 324. Церква Різдва

Христового. Збудована 1785 року, знищена в першій половині XX століття.

Дерев'яна тридільна, триверха церква, збудована 1785 року, належала до розвиненого типу волинських храмів. Усі три її зруби струнких пропорцій, рівновисокі, гранчасті (у плані - прямокутники зі зрізаними

Загальний вигляд церкви з дзвіницею з півночі.
Фото початку XX ст.

Дзвіниця.
Фото початку XX ст.

Загальний вигляд церкви з заходу.
Фото початку XX ст.

зовнішніми кутами), увінчані присадкуватими тризаломними верхами зі світловими восьмериками. Верхи бабинця й вівтаря мали глухі ліхтарі, а верх нави мав світловий ліхтар. Форма бань близька до стіжкової, з перехватом у нижній частині, свідчить про те, що первісно церква була укрита деревом. Зруби зовні ошальовані вертикально з нащільниками. Обабіч вівтаря були низенькі прямокутні зруби жертовника й дияконника, а з заходу до бабинця прилягав низенький притвор.

Окремо від церкви одночасно з нею була поставлена дерев'яна дзвіниця. Вона була триярусною, з нижнім четвериком і двома верхніми восьмериками. Вінчав дзвіницю двоярусний верх.

Церква разом із дзвіницею втрачена в першій половині ХХ століття.

Літ.: [416].

*Загальний вигляд церкви і дзвіниці з південного заходу.
Фото початку ХХ ст.*

Володарськ-Волинський.

325. Троїцька церква. Споруджена на початку ХVІІІ століття, знищена в 1930-х роках.

Дерев'яна тридільна, триверха церква, збудована на початку ХVІІІ століття, належала до найрозвиненішого типу волинських храмів. Вона мала виразну вертикальну композицію. Три рівновисокі зруби її були гранчастими (у плані - прямокутники зі зрізаними зовнішніми кутами), струнких пропорцій, вінчалися двозаломними восьмигранними верхами пластичних обрисів з глухими ліхтарями й маківками.

Церква зазнала деяких перебудов протягом ХІХ століття: в зрубах стін з'явилися ампірні сегментні й круглі вікна, до бабинця прибудовано маленький тамбур, шалівку пофарбовано в інтенсивні, контрастні по тону, кольори.

На захід від церкви одночасно з нею була збудована чотириярусна дзвіниця дуже оригінальних, розвинених форм. Нижній її ярус - високий глухий четверик, який за допомогою залому переходив у другий, значно вужчий і дуже низенький четверик, над яким було ще два четверика, вирішених круговою галереєю на стовпчиках. Вінчала споруду двоярусна пластична баня.

Церква разом із дзвіницею знищена в 1930-х роках.

Літ.: [414].

С. Гладковичі Овруцького району.

326. Троїцька церква та дзвіниця. Побудовані у ХVІІ столітті, знищені у 1920-х роках.

Дерев'яна тридільна, одноверха церква, збудована у ХVІІ столітті, належала до структурно найпростіших архаїчних поліських храмів. Три її зруби рівновисокі, квадратні в плані. Нава ширша за вівтар і бабинець, виділена чотиригранним верхом найпростішої пірамідальної форми з глухим ліхтарем і маківкою. Вівтар і бабинець мали вальмові дахи з декоративними маківками на краях гребенів. Обабіч вівтаря бу-

*Загальний вигляд церкви та дзвіниці з заходу.
Фото початку XX ст.*

ли понижені прямокутного плану об'єми дяконника й жертovníка, а перед бабинцем у XIX столітті прибудували притвор з трикутним фронтоном на фасаді. Церква первісно була укрита деревом, яке в XIX столітті замінили бляшаним дахом. Зруби зовні були ошальовані вертикально з нащільниками й підкарнизною аркатурою.

У XVIII столітті на південь від церкви збудували чотиригранну триярусну дзвіницю досить розвинутої пірамідально-ярусної структури.

Церква разом із дзвіницею знищена в 1920-х роках.

Літ.: [414].

С. Печанівка
Держинського району.
327. Михайлівська
церква. Збудована у XVIII столітті, дзвіниця прибудована у XIX столітті. Знищено у 1930-х роках.

Дерев'яна, первісно тридільна, триверха церква збудована, орієнтовно, в середині XVIII століття. Три зруби рівновисокі, з трохи ширшою навою. Нава й бабинець прямокутні в плані, вівтар - п'ятистінний. Всі

*Південний фасад церкви.
Фото початку XX ст.*

зруби вінчалися тризаломними верхами на світлових восьмериках, з банями пластичних обрисів. Обабіч вітаря були низенькі прямокутні дяконник і жертвник.

Церква зазнала неодноразових перебудов: на початку XIX століття до нави з півночі й півдня прибудували понижені прямокутні в плані рамена, увінчані чотиригранними наметами з маківками, внаслідок чого храм набув хрещатої структури. У другій половині XIX століття до бабинця з заходу прибудували притвор з триярсною дзвіницею.

Церква знищена в 1930-х роках.

Літ.: [94, 388].

С. Рижани (колишні Грижани) Володарськ-Волинського району.

328. Церква Різдва Богородиці. Споруджена 1777 року, знищена на початку XX століття.

Дерев'яна тридільна, триверха церква збудована 1777 року. Три її зруби восьмигранні, однієї висоти, з розвиненими двозаломними верхами. Пропорції цього невеликого храму монументальні, присадкуваті. Масштабність зрубів стін підкреслювали маленькі тамбури перед трьома входами. Бані пірамідальні, з виразним перехватом у нижній частині. Їх форма свідчить про те, що первісно церква була вкрита деревом. Зруби зовні були ошальовані вертикально з нащільниками. В інтер'єрі храму був вишуканий різьблений декор.

Церкву розібрали на початку XX століття, коли поруч з нею спорудили новий дерев'яний храм "єпархіальної" архітектури.

Літ.: [416].

*Південний фасад церкви.
Фото початку XX ст.*

У. Галичина, Закарпаття, Буковина

Львівська область

Область обіймає історичні терени Галичини і є найбільшою в Україні за кількістю, різноманітністю і ступенем збереження архітектурно-містобудівної спадщини. Ця спадщина представлена всіма типами будівель широкого хронологічного засягу - від Княжої доби до середини ХХ століття. Найціннішими є пам'ятки стилістичних епох готики, ренесансу, бароко, класицизму, історизму і модерну, представлені у Львові та інших містах області найдовершенішими взірцями. На державний облік узята 3431 пам'ятка архітектури і містобудування, з яких 794 - національного значення. До Списку історичних населених місць включено 55 поселень Львівщини: Белз, Бібрка, Борислав, Броди, Брюховичі, Буськ, Великий Любін, Великі Мости, Винники, Глиняни, Гніздичів, Городок, Доброміль, Дрогобич, Дубляни, Жидачів, Жовква, Золочів, Івано-Франкове, Кам'янка-Бузька, Комарне, Краковець, Куликів, Львів, Магерів, Меденичі, Миколаїв, Моршин, Мостиська, Немирів, Нижанковичі, Новий Яричів, Олесько, Перемишляни, Підкамінь, Поморяни, Пустомити, Рава Руська, Роздол, Рудки, Самбір, Сколе, Сокаль, Старий Самбір, Стара Сіль, Стрий, Судова Вишня, Турка, Угнів, Хирів, Ходорів, Червоноград, Шкло, Щирець, Яворів.

На базі комплексів історико-архітектурної та містобудівної спадщини в області створено 8 заповідників. На базі комплексу пам'яток народного будівництва у Львові діє найстаріший в Україні Музей народної архітектури.

Львів.

329. Високий замок.

Споруджений 1362 року, зруйнований у кінці ХVІІІ століття.

Заснований в ХІІІ столітті Львів, як і більшість міст Княжої доби, складався з дитинця на найвищій горі, укріпленого окольного міста і передмістя.

Археологічні розкопки виявили, що фортеця, яка спочатку мала дерев'яні і земляні укріплення, займала вершину Замкової гори. Заснування мурованого, так званого Високого замку 1362 року за традицією приписується польському королеві Казимиру,

Панорама Львова з Високим замком.
Гравюра А.Гогенберга
за рисунком А.Пассаротті 1618 р.

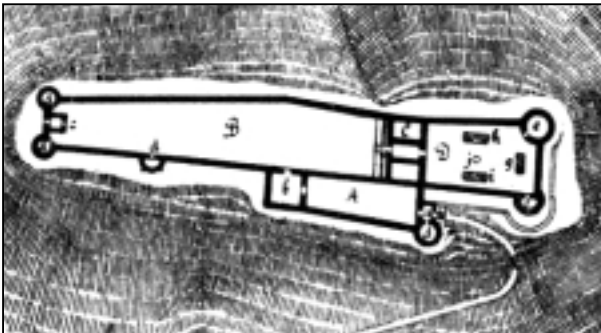
Високий замок.
Фрагмент гравюри
1618 р.

Зображення Високого замку на гравюрі Я.-О.Горчина 1665 р.

Високий замок у середині XVII ст. За І.Крип'якевичем

що захопив Галицьку Русь. Замок будувався дуже повільно й пізніше зазнав численних перебудов.

Замок, що повторив контури вершини гори, в плані набув форми дуже подовженого прямокутника з чотирма наріжними круглими баштами, з яких найвища західна була сторожовою. Прямокутний у плані будинок княжого (пізніше - старостинського) палацу поділяв територію замку на два двори. У замку були казарми, сховища зброї, спорядження, вирубана в скелі глибока криниця. Загальний вигляд Високого замку зафіксовано на відомому рисунку А.Пасароті початку XVII століття.

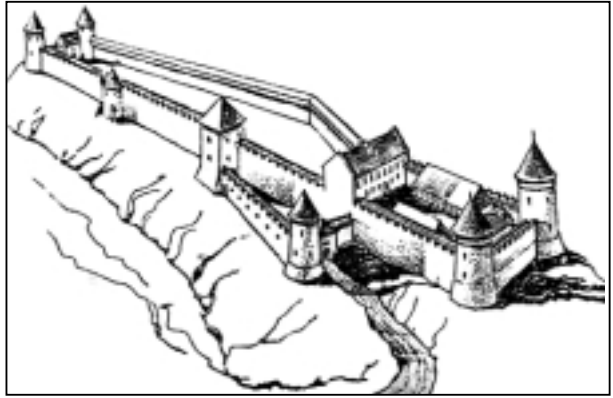
Уперше Високий замок був взятий штурмом 1648 року козаками під проводом М.Кривоноса. Після 1650 року замок поновили і він витримав облогу Богдана Хмельницького 1655 року та турецьку облогу 1672 року. 1704 року Високий замок здобув без бою шведський король Карл XII. У XVIII столітті замок поступово втрачає стратегічне значення. У кінці століття з наказу австрійської влади башти і мури поступово розбирають на будівельний матеріал. У 1835 році на Замковій горі був заснований парк, і

План Високого замку. За І.Крип'якевичем

в 1869 році при насипанні польськими патріотами пам'ятної гори на честь 300-річчя Люблінської унії були майже повністю знищені рештки мурованих споруд Високого замку. Зберігся лише фрагмент південного муру з бійницями, що захищав в'їзд на територію замку.

Зараз руїни Високого замку є пам'яткою архітектури національного значення (охоронний № 367).

Літ.: [51, 422, 425].

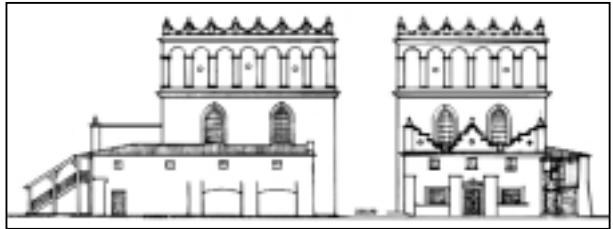

*Реконструкція загального вигляду Високого замку.
За О.Мацюком*

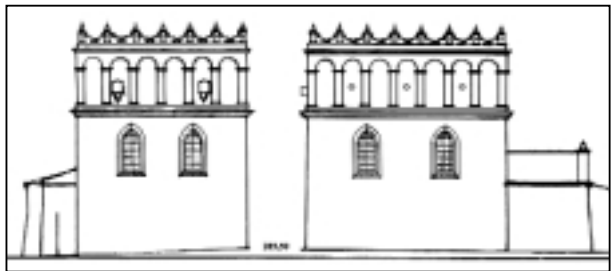
330. Синагога Нахмановича (Золота Роза) (вул. Староєврейська). Збудована 1582 року, знищена 1941 року.

Муровану синагогу спорудили 1582 року італійські архітектори Павло Щасливий (Павло Римлянин, він же - Паоло Домінічі Романус) і Петро Зичливий на вулиці, що у середньовіччі звалася Жидівською (нині - Староєврейська). Фундатором був багатий львівський купець, банкір і королівський фінансист Ісаак Нахманович (Ісаак бен Нахман). Це була друга міська синагога. Римо-католицький архієпископ, надаючи дозвіл на її будівництво, наказав, “щоби невірні жида не мурували синагоги висхідної і коштовної, але звичайну, середньої міри”. Народна назва “Золота Роза” (або “Турей загав”) пов'язана з донькою фундатора, яка, згідно з місцевою легендою, допомогла єврейській громаді дістати дозвіл на будівництво другої синагоги.

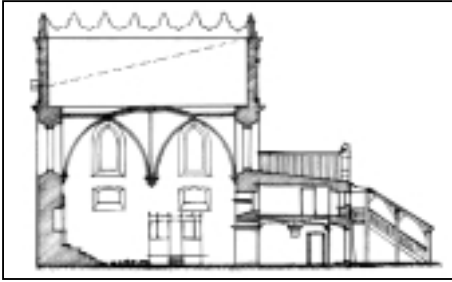
З огляду на архітектурні обмеження синагога, мурована з цегли й каменю, мала габарити в плані 10,9 x 9,07 м, а підлога молитовного залу була заглиблена нижче рівня вулиці, завдяки чому утворився високий репрезентативний зал, перекритий системою готичних хрещатих склепінь на нервюрах. Архітектурна стилістика будівлі дещо архаїчна, як для кінця XVI століття: вона перехідна від

*Південний і західний фасади синагоги
за обмірами 1937 р. з Фонду Вітвіцького*

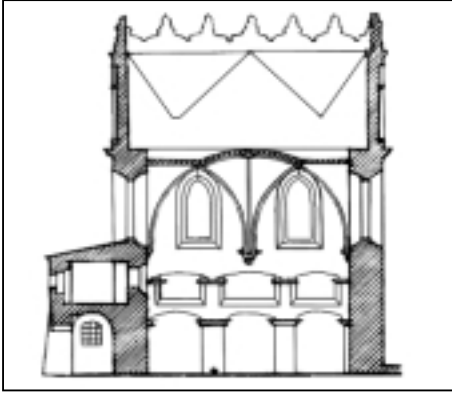
*Східний і північний фасади синагоги
за обмірами 1937 р. з Фонду Вітвіцького*

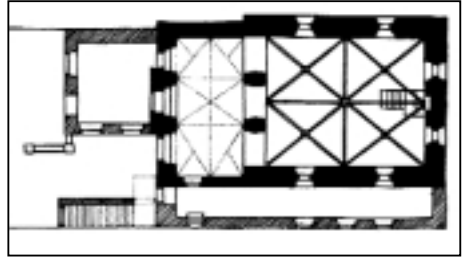
Поздовжній переріз синагоги
за обмірами 1937 р.
з Фонду Вітвіцького

Руїни синагоги після вибуху.
Фото 1941 р.

Поперечний переріз синагоги
за обмірами 1937 р.
з Фонду Вітвіцького

План синагоги за обмірами Зубрицького

Інтер'єр синагоги.
Фото 1941 р.

готики до ренесансу. Готичні вікна й нервюри напрочуд органічно поєднувалися з ренесансним аттиком, що мав аркатурно-пілястровий фриз і маньєристичну “корону” в завершенні.

Ця будівля була центром громадського життя єврейського району міста та однією з найцінніших архітектурних пам'яток Львова. У 1920-30-х роках її досліджували різні фахівці, котрі виконали архітектурні обміри й фотофіксацію. Пам'ятку зруйнували вибухівкою німецькі окупанти у серпні 1941 року. Рештки синагоги оголошено пам'яткою архітектури місцевого значення (охоронний № 513-Лв). Її включено до затвердженої Урядом 1999 року Програми відтворення видатних пам'яток історії та культури України.

Літ.: [13, 408, 425, 427].

331. Житловий будинок
(пл. Міцкевича, 9). Побудований 1839 року, знищений 1998 року.

Муруваний, триповерховий, прямокутний у плані житловий будинок стояв на наріжній ділянці площі Міцкевича, виходячи чолом на площу, а бічними фасадами - на дві рівнобіжні вулиці, перпендикулярні до червоної лінії забудови площі.

Будинок зведений 1839 року на місці так званого Високого муру загальноміських укріплень. У підмурках та муруванні першого поверху застосовано білокам'яні блоки та великоформатну пальчатку цеглу з розібраних укріплень.

Фасади вирішені в класицистичному стилі: основним архітектурним мотивом чола є пілястровий портик коринфського ордеру на аркаді. Приміщення першого поверху перекриті хрещатими склепіннями, в коридорах - сегментні. Приміщення вищих поверхів мають плоскі перекриття по дерев'яних балках.

Будинок зазнав перебудов у 1910, 1922 роках. У радянську добу він був оголошений пам'яткою архітектури національного значення під охоронним номером 1326. Протягом 1990-х років провадилося підсилення фундаментів цієї пам'ятки, в результаті чого вона дійшла до аварійного стану і на початку 1998 ро-

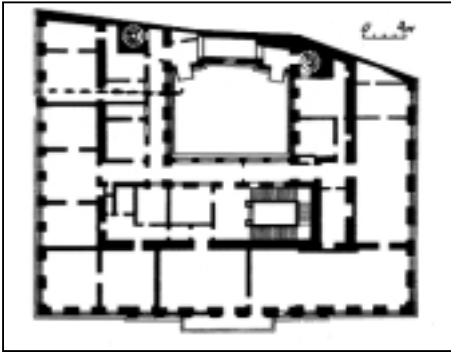
Загальний вигляд будинку в панорамі площі Міцкевича. Фото М.Бевза 17.01.1998 р.

Будинки №№ 9, 10 у процесі руйнування. Фото М.Бевза 17.01.1998

Фрагмент будинку. Руйнування протягом лютого 1998 р. Фото М.Бевза

План першого поверху

ку за розпорядженням львівської міської влади була протизаконно знищена, незважаючи на заборону Держбуду України.
Літ.: [422, 426].

332. Житловий будинок (пл. Міцкевича, 10 / вул. Рогатинців, 2). Зведений у 1820-х роках. Знищений 1998 року.

Мурований триповерховий житловий будинок збудовано у 1829-1835 роках на місці знесеної ділянки загальноміських укріплень, а саме - в колишньому міжмур'ї,

Будинок № 10 у забудові площі Міцкевича.
Фото М.Бевза 17.01.1998 р.

Будинок під час руйнування.
Фото М.Бевза 17.01.1998 р.

на місці засипаного рову. Його спорудження втілювало принципово нову (після локаційних засад) концепцію забудови середмістя.

Фасад і архітектурний устрій будинку збереглися в автентичному стані до моменту руйнування. У розпланувально-просторовому аспекті цей будинок відтворює структуру флорентійського чи римського палаццо доби зрілого Ренесансу: прямокутний у плані будинок-квартал з внутрішнім двором. Архітектурна стилістика - в дусі ренесансної видозміни класицизму, привнесеної до Львова віденськими архітекторами.

Рішенням Львівського облвиконкому від 26.02.1980 р. № 130 цей будинок був оголошений пам'яткою архітектури місцевого значення з охоронним номером 1374 (137-м).

1991 року на будинкові згорів дах. Після цього ні консерваційних, ні рестав-

раційних робіт на пам'ятці ніхто не провів і вона почала потроху руйнуватися. 1998 року Управління архітектури й містобудування Львівського міськвиконкому надало власникові цього будинку - Львівській філії Укрсоцбанку протизаконний дозвіл на знесення пам'ятки й будівництво нової будівлі. Зігнувавши чинне законодавство й пряму заборону Держбуду України, 1998 року пам'ятку цілковито знищили, а протягом 2001 року на її місці звели потворну новобудову, яка геть зіпсувала архітектурний образ заповідного середмістя Львова.

Літ.: [426].

С. Бориня Турківського району.

333. Святодухівська церква. Побудована 1746 року, знищена 1985 року.

Дерев'яна тридільна, триверха церква була збудована в 1746 році. Належала до архаїчних храмів бойківського типу. Усі три зруби чотиригранні, з такими ж верхами. Вівтар накритий простою пірамідою з двома перехватами. Верх нави більш розвинений, з двома низенькими четвериками, увінчаний пластичною глухою маківкою. Над бабинцем була дзвіниця, оточена галереєю-емпорою. Церква мала широке опасання на випустах нижніх вінців зрубу. Опасання і всі частини церкви вище нього були пошиті гонтом.

Церкву знищили під час останньої в СРСР антицерковної кампанії 1985 року.

Літ.: [12, 35].

*Загальний вигляд церкви.
Фото О.Маркова початку XX ст.*

Борислав (передмістя, колишнє село Тустановичі).

334. Дзвіниця Спасо-

Преображенської церкви. Збудована у ХІХ столітті, розібрана 1902 року.

Дерев'яна дзвіниця була споруджена у ХІХ столітті (точна дата не з'ясована). Вона двоярусна, типу “четверик на четверику”, каркасної конструкції. Нижній ярус високий, ошальований дошками вертикально. Другий ярус по периметру мав низеньку аркаду-галерею на стовпчиках із підкосами. Вінчав споруду стрімкий наметовий дах, укритий гонтом. Дзвіницю розібрали 1902 року при будівництві нової мурованої церкви.

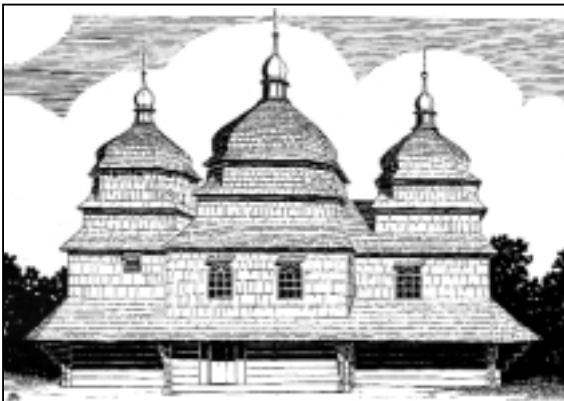
Літ.: [428].

*Загальний вигляд дзвіниці.
За М.Драганом*

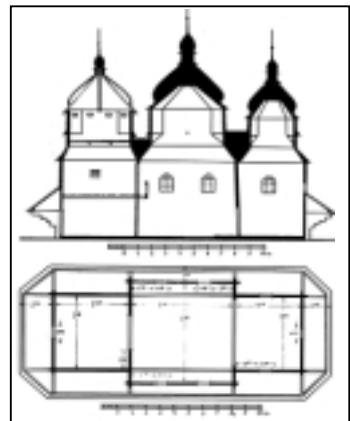
С. Гвоздець Старосамбірського району.

335. Церква Собору Св. Архистратига Михаїла. Побудована 1791 року, знищена у 1950-х роках.

Дерев'яну тридільну, триверху церкву збудували в 1791 році. Усі три зруби чотиригранні, однієї висоти. Нава і вівтар мали приземкуваті двозаломні верхи типу “восьмерик на четверику” з пластичними банями. Над бабинцем була дзвіниця, архітектурні форми якої повторювали форми вівтарного верху. Церква мала досить

*Південний фасад церкви.
За М.Драганом*

*Поздовжній переріз і план
церкви. За М.Драганом*

широке опасання на випустах нижніх вінців зрубу. Уся церква, окрім зрубу під опасанням, було пошита гонтом.

Зараз село не існує. Воно було виселене і знищене у період боротьби з українським повстанським рухом на початку 1950-х років. Тоді ж зруйновано й церкву [Літ.: [428].

Жовква.

336. Квартал ринкової житлової забудови (пл. Вічова (колишня Ринкова), №№ 10, 11, 12). Забудовано у першій половині XVII століття, знищено на початку 1950-х років.

Квартал мурованої житлової забудови шириною 40 м і глибиною 51 м лежав у середмісті, на північному боці ринкової площі, прямо навпроти головного фасаду замку Жолкевських-Собеських. Фасад цього кварталу формував найрепрезентативніший у місті фронт забудови. Розпланували квартал на початку XVII століття, забудова здійснена протягом першої половини того ж століття. Згодом будинки неодноразово добудовувалися.

Квартал формували три парцелі (наділи), розмежовані мурами. Фронткові будинки мали житлове призначення й були звернені до площі. В тилах містилися так звані офіщини господарського призначення. По фасаді фронтових будинків проходила аркада-підсіння - суто ренесансний архітектурний прийом, що був потужним засобом композиційного об'єднання забудови всієї ринкової площі. Новітні дослідження засвідчили, що фасадні стіни разом із підсіннями були зведені за єдиним задумом і одночасно для всіх будинків. Первісно ці кам'янички були одно- двоповерховими, з вальмовими дахами. Чи мали вони аттики на фасадах - невідомо. Внаслідок поступового збільшення щільності забудови у середині XIX століття квартал отримав суцільну периметральну забудову.

План середмістя Жовкви з позначенням (чорним прямокутником) кварталу знищеної забудови

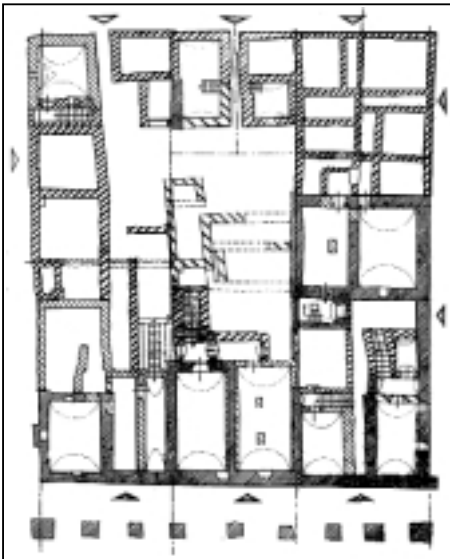
Загальний вигляд будинків. Фото початку XX ст.

*Фрагмент ансамблю площі
з кварталом забудови.
Фото 1920-х рр.*

*Фасад кварталу забудови з боку площі.
Проектна пропозиція М.Кубая, Р.Могитича,
К.Присяжного, М.Бевза, А.Мартинюк, В.Накопала*

*План підмурків забудови кварталу.
За М.Бевзом і К.Присяжним*

Під час другої світової війни квартал був дуже поруйнований і на початку 1950-х років усі його будинки розібрали, будівельне сміття розрівняли танками, а в 1955 році на місці кварталу розпланували сквер. У 1994-1995 роках фахівці інституту “Укрзахідпроектреставрація”, кафедри реставрації та реконструкції архітектурних комплексів Державного університету “Львівська політехніка” (Р.Могитич, К.Присяжний, М.Бевз, А.Мартинюк, В.Накопало) провели архітектурно-археологічні дослідження підмурків будівель цього кварталу та опрацювали проект його регенерації з пристосуванням під готельний комплекс. Відбудова цього архітектурного комплексу коштом інвесторів передбачена Програмою відтворення видатних пам’яток історії та культури України, затвердженою Урядом 1999 року.

Літ.: [429-431].

*Підмурки кварталу забудови,
розкриті під час археологічних
досліджень 1994-1995 рр.*

С. Межигір'я (колишнє Молдавсько) Турківського району.

337. Церква Пресвятої Богородиці. Зведена 1868 року, завалилася 1936 року, остаточно розібрана 1937 року.

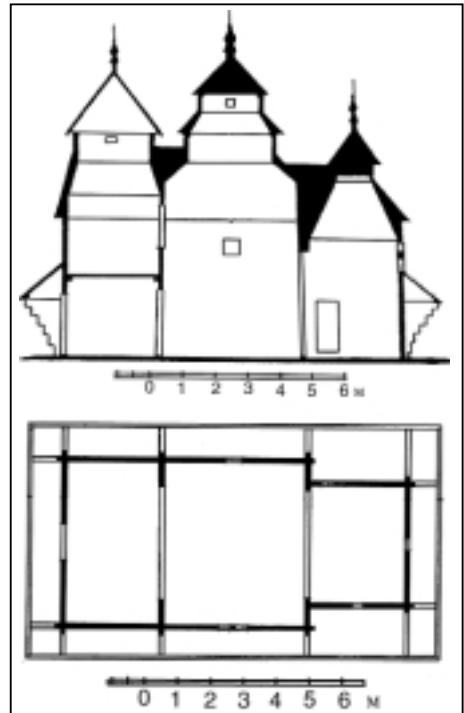
Дерев'яна бойківська церква у Межигір'ї, яке раніше називалося Молдавсько, збудована орієнтовно 1868 року. Незважаючи на пізнє походження вона має дуже архаїчний, як для Бойківщини, план, що споріднює її з храмами Закарпаття. Церква тридільна, дво-зрубна. Усі компартименти прямокутні в плані, однієї висоти. Бабинець і нава рівноширокі, вітвар вужчий. Нава мала чотиригранний двозаломний верх, вітвар - верх у вигляді зрізаної піраміди, над якою зовні підносився декоративний намет пірамідальної форми. Бабинець був двоповерховим і вінчався чотиригранним наметом. Церква була пошита гонтом і по периметру мала опасання на випустах нижніх вінців зрубів.

Церква завалилася в 1936 році й 1937 року її остаточно розібрали.

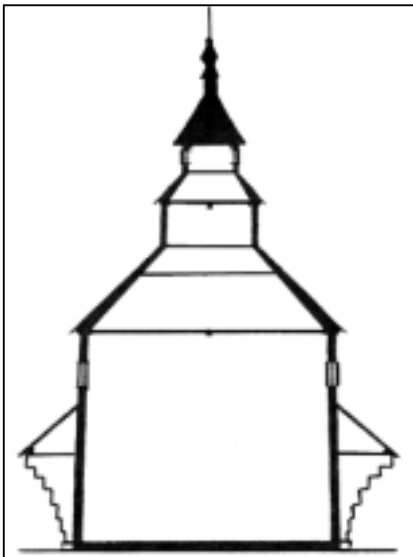
Літ.: [428].

*Північний фасад церкви.
За М.Драганом*

*Поздовжній переріз і план церкви.
За М.Драганом*

*Поперечний переріз церкви.
За М.Драганом*

СМТ Стебник (колишнє село Колпець).

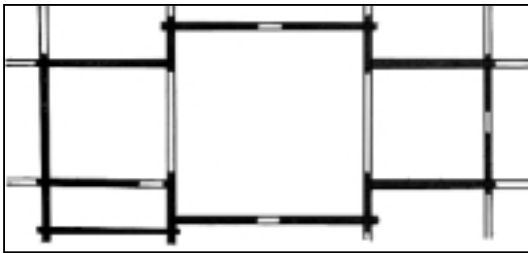
338. Церква Воскресіння Христового. Збудована 1818 року, спалена в 1960-х роках.

Дерев'яну тридільну, одноступову церкву збудував 1818 року майстер Ілля Дум'як. Три зруби прямокутні в плані. Нава вища й ширша за вівтар і бабинець. Останні були накриті невисокими вальмовими дахами. Нава мала невисокий восьмигранний однозаломний верх з декоративним ліхтарем, який був результатом перебудови храму в 1908 році після пожежі 1907 року. Церква мала по периметру традиційне нешироке опасання. Згоріла вона у 1960-х роках, проте у 1930-х роках була зафіксована у матеріалах М. Драгана.

Літ.: [428].

*Північний фасад церкви.
За М. Драганом*

План церкви. За М. Драганом

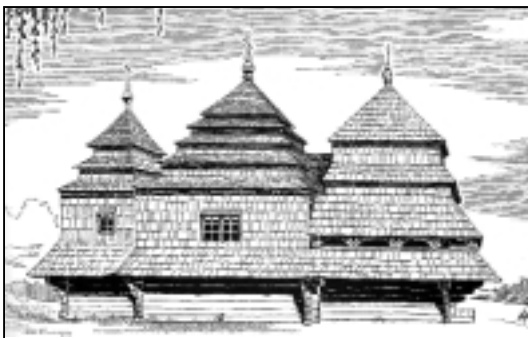

*Дзвіниця церкви.
За М. Драганом*

Турка.

339. Покровська церква. Збудована 1780 року, спалена 1953 року.

Дерев'яна тридільна, триверха церква бойківського типу споруджена 1780 року. Усі три зруби чотиригранні, нава ширша за вівтар і бабинець. Нава і вівтар мали чотиригранні верхи, завершені простими пірамідальними наметами: верх нави чотиризаломний, з дуже низенькими четвериками, а верх вівтаря - тризаломний. Бабинець був двоверховим, з хорами на другому поверсі й зовнішньою арковою галереєю-емпорою. Над другим поверхом бабинця містилася чотиригранна дзвіничка каркасної

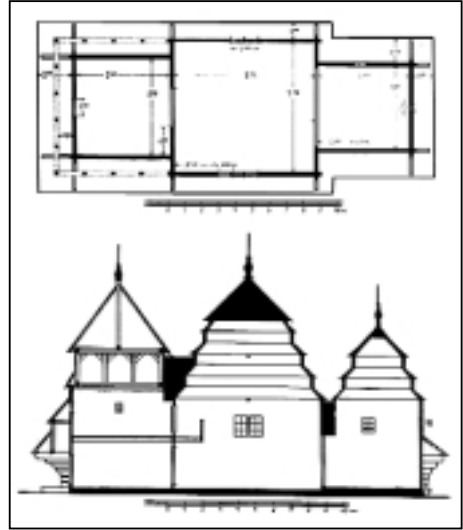
*Північний фасад церкви.
За М. Драганом*

*План і поздовжній переріз церкви.
За М.Драганом*

конструкції з масивним наметовим дахом. Пам'ятка мала опасання по периметру й була пошита гонтом.

Церкву спалили 1953 року. Згідно з офіційною версією, вона “сама згоріла з вини релігійної громади”. Проте ця версія неправдива з огляду на те, що перший секретар Турківського районного комітету Комуністичної партії Радянського Союзу І.І.Губар прилюдно заявляв, що він “спалив би всі церкви, але якийсь дурень узяв їх під охорону держави...”

Літ.: [415, 428].

Ходорів Жидачівського району.

340. Синагога. Побудована у 1642 або 1652 роках. Знищена в 1941-1942 роках.

Дерев'яна синагога зрубної конструкції була збудована в 1652 (за іншими даними - в 1642) році. Вона була однією з найдавніших синагог краю. Первісно складалася з одного прямокутного в плані молитовного залу, без додатків. Зал був високим, з високо посадженими прямокутними вікнами, мав просте бочкувате склепіння. Пізніше з двох боків прибудували прямокутні в плані понижені об'єми для пулішу, хедера, жіночих молитовень. Зал мав високий напівшпилястий дах кар-

*Загальний вигляд синагоги.
Фото початку ХХ ст. За Т.Гевриком*

*Загальний вигляд синагоги
за фото 1930-х рр.
зі збірки Національного
музею у Львові*

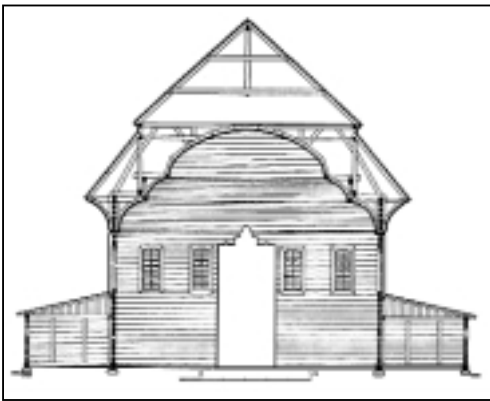
касної конструкції з переломом. Його підкреслював дуже масивний карниз. Прибудови мали вальмові дахи пластичних форм. Вхід до синагоги був вирішений аркадою-галереєю на стовпчиках. Стіни зовні були ошальовані вертикально, дахи укриті гонтом.

В інтер'єрі молитовного залу були поліхромні розписи, які виконав після 1652 року Ізраель, син Мордеха Лісницького з Яришева.

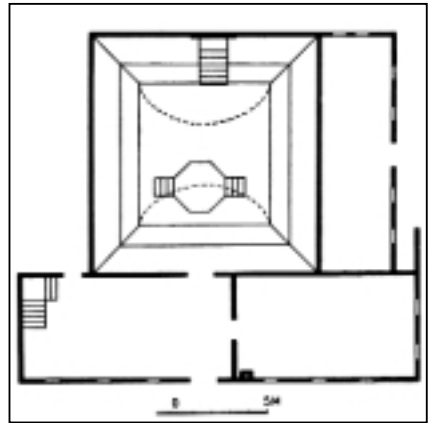
У кінці 1920-х років синагога була дещо перебудована: форму даху над молитовним залом змінили на просту вальмову; дахи укрили бляхою, а карниз сховали під новою обшивкою.

Синагогу знищили німецькі окупанти в 1941-1942 роках. Збереглися обмірні кресленики, виконані польськими дослідниками М. і К. Пехотками. Реконструкція розмальованої стелі цієї синагоги експонується в Музеї єврейської діаспори в Ізраїлі.

Літ.: [12, 13, 408].

Переріз за М. і К.Пехотками

План за М. і К.Пехотками

Івано-Франківська область

Належить до історичного регіону Галичини. Архітектурно-містобудівна спадщина - в широкому хронологічному (XII - XX століття), стильовому (ренесанс, бароко, історизм) й типологічному діапазонах. Найбільший інтерес становлять дерев'яні храми XVI - XIX століть. В області взято на державний облік 1446 пам'яток архітектури, з них 149 - національного значення. До Списку історичних населених місць включено 27 поселень Івано-Франківщини: Богородчани, Болехів, Більшівці, Букачівці, Буштин, Войнилів, Ворохта, Галич, Гвіздець, Городенка, Ділятин, Долина, Заболотів, Івано-Франківськ, Калуш, Коломия, Косів, Кути, Надвірна, Обертин, Отиня, Рогатин, Рожнятів, Снятин, Солотвин, Тисмениця, Тлумач. В області діє один національний заповідник (у Галичі).

Івано-Франківськ.

341. Станіславівська фортеця. Споруджена 1662 року, добудована 1672 року, частково зруйнована у XIX столітті.

Унікальним містобудівним заходом другої половини XVII століття стало заснування вельми запізнілого, останнього з "ренесансних нових міст" в Галичині - Станіслава, фундованого 1661 року відомим магнатом Андрієм Потоцьким. Автором розпланування і фортифікаційної системи міста був француз з Авіньйона, під-

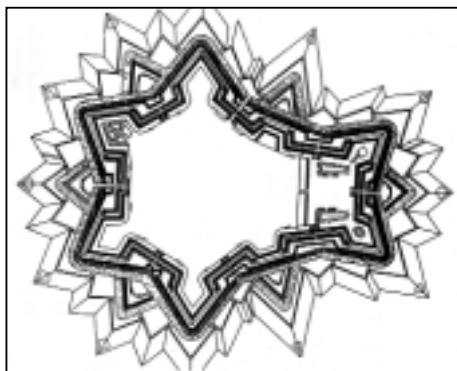
полковник Ф. Коррасіні (Корассіні). Середмістя мало правильний шестикутний абрис у плані й регулярне розпланування з квадратною ринковою площею в центрі.

Середмістя оточував шестикутний тенальний фронт з бастионами, збудований під керівництвом французького інженера й архітектора Шарля Бенуа. Після 1672 року з північного сходу до міських укріплень було прибудовано прямокутну в плані резиденцію Потоцьких, відділену від міста еспланадою і звернену в довкілля двома наріжними бастионами. Так сформувалася єдина загальноміська лінія укріплень. Палац Потоцьких був окремим містобудівним утворенням, в об'ємно-просторовому вирішенні опозиційним місту. А саме місто, завдяки потужним бастионним фортифікаціям, різко протиставлялося довкіллю. В місто вели Галицька (Львівська), Тисменицька (Кам'янецька) брами й Вірменська хвіртка. Перед брамами були мости через рови, заповнені водою. Первісно бастионні укріплення були суто земляними, з дубовими палісадами в основі валів.

В 1736-1737 роках міську фортецю модернізував з застосуванням мурованих конструкцій відомий фортифікатор, шведський дворянин підполковник Х.Дальке.

Станіславівська фортеця проіснувала до 1810-х років, коли Австрія, виконуючи свої договірні зобов'язання перед Російською імперією, змушена була її ліквідувати. Збережені донині в забудові середмістя фрагменти фортечних ескарпів муровані з цегли і блоків алебастру.

Літ.: [74, 410, 432-433].

План фортеці 1743 р.

Рештки укріплень у забудові міста.
Фото В.Ленченка 1967 р.

Реконструкція побудови плану фортеці.
За С.Кравцовим

Галич.

342. Старостинський замок. Споруджений 1367 року, перебудований 1658 року, зруйнувався протягом XIX століття.

Розташований на високому пагорбі правого берега річки Дністер над містом. Будівництво дерев'яного замку розпочалося у 1367 році на місці дерев'яних укріплень XII століття доби Галицько-Волинської держави.

*Руїни замку.
Фото початку XX ст.*

*Руїни замку.
Фото 1930-х рр.*

*Руїни замку.
Фото Г.Логвина 1950-х рр.*

За деякими літературними даними замок зведено в 1350-1352 роках волинським воєводою Любартом. Спочатку всі споруди були дерев'яними, замок оточували земляні вали. У другій половині XVI століття розпочалося спорудження перших мурованих укріплень, хоча сам замок лишався дерев'яним. Будівельним матеріалом слугували кам'яні блоки з руїн княжого Успенського собору в Крилосі.

З 1590 по 1633 рік на Галич 29 разів нападали татари, найбільш руйнівними були напади в 1594, 1612, 1624 роках. А в 1621 році татари навіть зруйнували замок, який незабаром було відбудовано. За описом 1627 року замок був оточений з трьох боків валами, на яких височіли п'ять оборонних башт (деякі з них були мурованими), і мав три в'їзні брами.

У 1658 р. замок було цілковито перебудовано на мурований. Будівельними роботами керував інженер-фортифікатор з Авіньйона Ф.Корассіні. 1676 року на Галич напало турецьке військо, і польський комендант здав замок, після чого турки його поруйнували і спалили (залишилися самі стіни).

Фрагмент руїн.
Фото 1950-х рр.

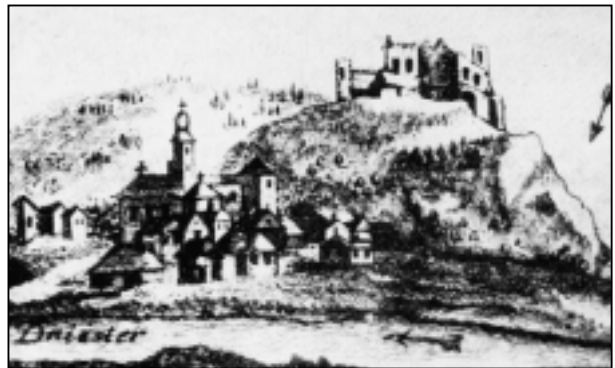
Трикутний в плані замок площею 1,7 га складався з двох частин, розміщених на терасах (одна над іншою): верхньої, площею 0,45 га - власне замка і нижньої, площею 1,25 га. Замок з напільного боку мав рів шириною 30 і глибиною 7 метрів. Башти були п'ятигранними і чотиригранними. Замкова каплиця Св.Катерини входила до загальної оборонної системи.

Замок споруджено з вапняка, мергеля і цегли. Має численні підвали. Стіни зберігають сліди поспішних різночасових ремонтів. У мурах збереглися закладені цеглою бійниці.

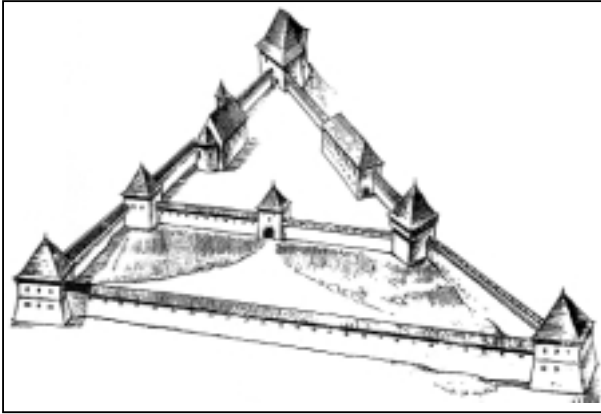
З середини XVIII століття замок занепав і почав руйнуватися. Після 1772 року він перейшов у власність австрійського уряду, за наказом якого 1796 року замок почали розбирати під керівництвом інженера Антона Гегерштайна. Зберігся зроблений ним 1795 року план і переріз замку. У квітні 1858 року завалилася східна частина стін, що залишилися. Таким чином донині від Старостинського замку в Галичі уціліли: частина наріжної південно-західної (Шляхетської) башти, руїни замкової каплиці Св.Катерини, окремі ділянки мурів. Замок є пам'яткою архітектури національного значення (охоронний № 1152).

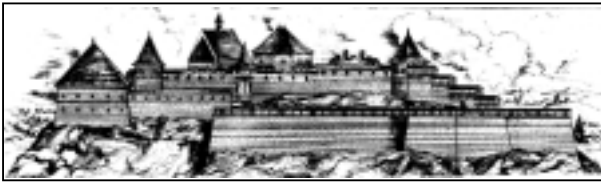
Фрагмент руїн.
Фото Г.Логвина 1950-х рр.

Зображення замку на гравюрі кінця XVIII ст.

Реконструкція замку. Аксонометрія. Матеріали інституту "Укрзахідпроектреставрація"

Реконструкція замку, виконана співробітниками інституту "Укрзахідпроектреставрація"

Фахівці інституту "Укрзахідпроектреставрація", а також архітектурного факультету Національного університету "Львівська політехніка" опрацювали декілька проектів консервації, реставрації, фрагментарного відтворення цієї пам'ятки. Зокрема є проект реставрації замкової каплиці Св.Катерини, опрацьований вищезгаданим інститутом. А 2000 року дипломантка Львівської політехніки Н.Чиряч під керівництвом Ю.Дубика виконала проект реставрації Шляхетської башти з пристосуванням її для Музею історії Галича. Протягом 2000-2001 років на об'єкті проводяться реставраційні роботи. Літ.: [411, 434-436].

С. Гвіздець Городенківського району.

343. Синагога. Збудована 1640 року, знищена в 1914-1917 роках.

Дерев'яна синагога, збудована 1640 року, була однією з найвидатніших і найстародавніших у Галичині. Це була велика зрубна будівля з багатьма добудовами й переробками. Молитовний зал був квадратним у плані, значних розмірів (11 x 11 м). Його накривав стрімкий напівшпильастий дах із заломом, на кроквах, укритий гонтом. Первісно зал мав просте бочкувате склепіння, яке на зламі XVII-XVIII

Загальний вигляд синагоги. Фото початку ХХ ст. За Т.Гевриком

століть замінили вишуканим за пластикою гранчастим бароковим верхом, схожим в об'ємі даху. З двох боків до молитовного залу прилягали видовжені й понижені синагогальні приміщення для жінок, вестибюль і пуліш. З заходу прилягала мурована кімната школи (хедера). Всі ці приміщення накривав масивний вальмовий дах, укритий гонтом.

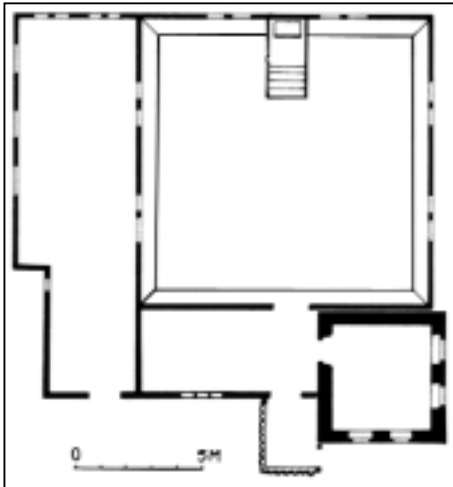
Інтер'єр молитовного залу в 1652 році прикрашено поліхромними розписами з зображеннями рослин, птахів, звірів, написами та івриті. Їх виконали Ісаак Бер з сином та Ізраель, син Мордеха Лісницького з Яришева у червоно-зеленій кольоровій гамі. 1729 року інший маляр з Яришева, Ісаак Лейб, син Єгуди Га-Коена, розмалював стелю з бароковим верхом.

Синагога була спалена під час першої світової війни. Збереглися й опубліковані її докладні архітектурні обміри.

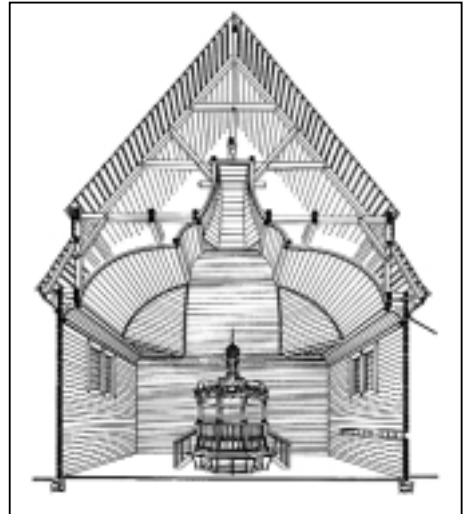
Літ.: [12, 13, 408].

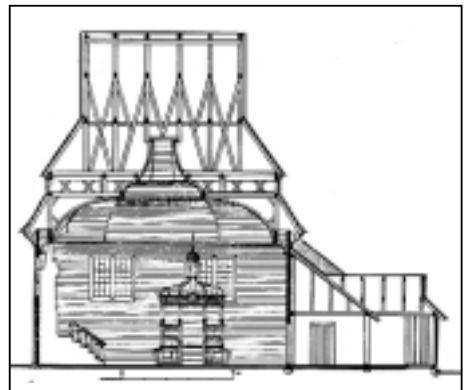
Загальний вигляд синагоги за фото 1930-х рр. зі збірки Національного музею у Львові

План за М. і К.Пехотками

Поперечний переріз.
За М. і К.Пехотками

Поздовжній переріз.
За М. і К.Пехотками

Долина.

344. Миколаївська церква. Побудована 1761 року, знищена 1967 року.

Дерев'яна тридільна, одноверха греко-католицька церква гуцульського типу була збудована 1761 року. Усі її зруби чотиригранні, однієї висоти, з дещо ширшою навою, яка мала однозаломний верх типу “восьмерик на четверику”. Бабинець і вівтар були накриті напівшпилястими дахами. Церкву оперізувало опасання на випустах нижніх вінців зрубу. Усі частини храму, окрім зрубів під опасанням, були пошиті гонтом.

Церкву закрила комуністична влада у повоєнні роки. Проте її поставили на державний облік як пам'ятку архітектури республіканського значення. 1961 року вона вже перебувала в гостро аварійному стані, про що свідчать тогочасні фотографії відомого історика архітектури С.Крижицького. У 1967 році церкву знищили без дозволу Держбуду УРСР, всупереч висновкам фахівців реставраційних майстерень. Це було зроблено за рішенням Долинського райвиконкому та Івано-Франківського облвиконкому на підставі акта про аварійність пам'ятки, складеного некомпетентною райвиконкомівською комісією, а також висновку обласного уповноваженого в справах релігії Атаманюка.

Літ.: [415, 437].

*Загальний вигляд церкви.
Фото С.Крижицького 1961 р.*

*Фрагмент північного фасаду.
Фото С.Крижицького 1961 р.*

С. Космач Косівського району.

345. Церква Параскеви П'ятниці з дзвіницею. Збудовано 1718 року, спалено в 1983 році.

Дерев'яна греко-католицька церква гуцульського типу була збудована 1718 року коштом космацького мешканця Матвія Вагаманчука. Церква хрещата, п'ятизрубна, одноверха. Західне рамено значно довше за інші. Усі рамена хреста прямокутні в плані, накриті масивними напівшпилястими дахами з великими трикутними

фронтонами у верхній частині. Над середохрестям підносилися глуха восьмигранна баня. Церкву по периметру оперізувало широке опасання, що спиралося на випусти нижніх вінців зрубу. Усі частини церкви, окрім підопасання, були пошиті гонтом. Церква неодноразово ремонтувалася, проте добре зберегла свої автентичні форми.

Поряд з церквою стояла дерев'яна чотиригранна, двоярусна дзвіниця. Нижній ярус її був глухий, зрубний, а верхній - каркасний, ошальований дошками, з ярусом арок-голосників по периметру. Між ярусами було досить широке опасання. Вінчав дзвіницю простий чотиригранний намет.

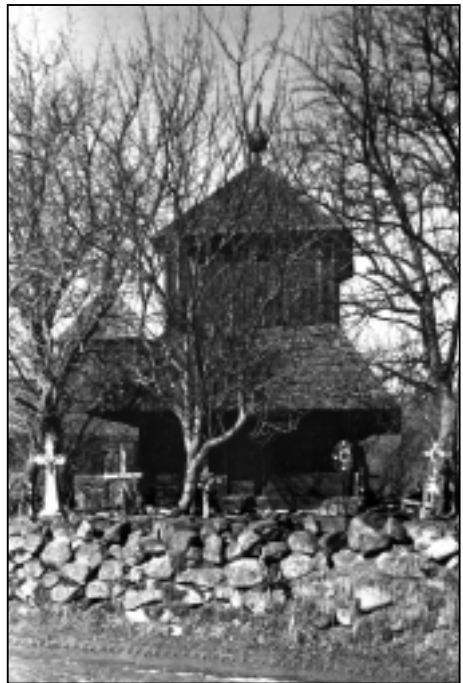
За народними легендами у цій церкві, яку ще називали "горішньою", часто бував ватажок карпатських опришків Олекса Довбуш, давав гроші на іконостас та на відбудову церкви. Тому в народі за храмом закріпилася назва "Довбушівська церква". У цій церкві на початку 1960-х років кінорежисер Сергій Параджанов знімав

*Загальний вигляд церкви.
За Д.Щербаківським*

Фрагмент. Фото березня 1972 р.

Дзвіниця. Фото березня 1972 р.

*Західний фасад церкви.
Зарисовка з натури Василя Вечерського
початку 1970-х рр.*

*Західний фасад церкви.
Лінорит Василя Вечерського*

свій знаменитий фільм “Тіні забутих предків”. При цьому у 1963-1964 роках частину ікон з церковного іконостасу було розкрадено й розпродано.

Під кінець 1960-х років закрита церква занепала. Її не було взято під охорону держави як пам’ятку архітектури, тому над нею нависла загроза знищення. Космачани прагнули створити тут музей Олекси Довбуша, а комуністична влада - знищити храм. Так розпочалася боротьба за Довбушеву церкву. Невипадково Валентин Мороз назвав це гуцульське село “бастіоном українського опору”. Цей опір був беззбройним, а проте впертим. Не тільки місцеві мешканці, а й провідні представники української інтелігенції включилися в боротьбу за врятування пам’ятки. Ця боротьба об’єднала зовсім різних людей. Разом обстоювали пам’ятку: комуніст, заступник Голови Ради Міністрів Української РСР Петро Тронько і “націоналіст”, дисидент, публіцист й історик Валентин Мороз; місцевий священник отець Володимир Романюк - майбутній Патріарх Київський і всієї Руси-України Володимир; письменники Олесь Гончар, Михайло Стельмах, Дмитро Павличко; художники Григорій Смольський і Софія Гебус-Баранецька; мистецтвознавці Григорій Логвин і Віктор Самойлович; історики Олена Компан і Володимир Грабовецький; історики архітектури, реставратори, музейники Петро Макушенко, Іван Могитич, Ярослав Новаківський, Валентина Ачкасова. Після втручання П.Тронька 21 листопада 1971 року до Космача прибула група майстрів разом з матеріалами для ремонту церкви. Проте голова Космачкої сільради Бростурняк та секретар сільської партійної організації Комуністичної партії М.А.Дідух (фактичний господар Космача) з допомогою міліції вислали майстрів з села. При цьому Дідух заявив, що Довбушева церква “скорше зогніє чи згорить, ніж він дозволить тратити державні кошти на

*Дзвіниця.
Лінорит Василя Вечерського*

ремонт гниля”. Ту ж позицію зайняв і голова Івано-Франківського облвиконкому П.Кайкан, який доповідав Уряду республіки про недоцільність ремонту церкви, яка “не має архітектурної та історичної цінності”.

Після погрому української культури й масових арештів 1972 року церкву лишили напризволяще. У 1975 році її підпалили, проте тоді вогонь вдалося загасити. Але внаслідок наступного підпалу - 1983 року - церква і дзвіниця згоріли дотла. Відтворення храму передбачено Програмою відтворення видатних пам'яток історії та культури України, яку Уряд України затвердив 1999 року.

Літ.: [415, 438].

С. Манява Богородчанського району.

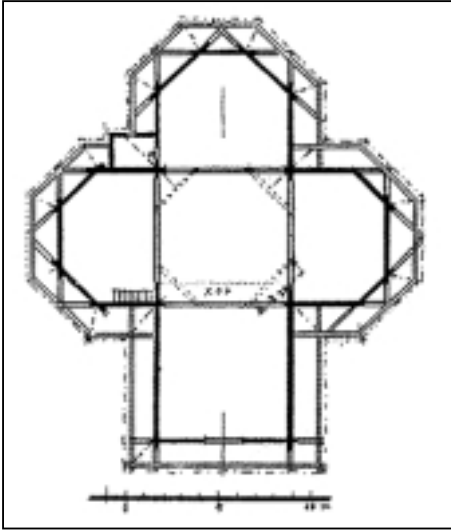
346. Хрестоздвиженська церква Скиту Манявського. Побудована у 1681 році, перенесена у Надвірну, знищена в 1914 році.

Православний монастир Скит Манявський засновано в гірському масиві Горганах у 1611 році, коли була поставлена перша дерев'яна келія, а в 1612 році - перша дерев'яна церква. Незабаром споруджено ще кілька келій і господарських споруд. 1619 року побудовано більшу Хрестоздвиженську церкву за зразком Хрестоздвиженського дерев'яного собору Києво-Межигірського монастиря. У 1676 році монастир зруйнували турки й татари. Його відбудова провадилася за сприяння Московського царя Федора Олексійовича. 1681 року побудовано нову дерев'яну хрещату, п'ятидільну, одноверху Хрестоздвиженську церкву на кам'яному підмурку. Монастир в цілому перетворився на ансамбль мурованих і дерев'яних споруд, обведених високим муром з баштами. Згідно з історичними джерелами, тут було поховано розстріляного поляками в 1664 році гетьмана України Івана Виговського.

Церква належала до типу хрещатих гуцульських храмів. Її центральний зруб був квадратним у плані. До нього по сторонах світу прилягали трохи нижчі рамена, з яких західне було прямокутного плану, дещо видовжене, а решта - п'ятистінні. Усі рамена були накріті опуклими стіжковими дахами з

*Загальний вигляд церкви.
За В.Січинським*

План церкви. За В.Січинським

Богородчани, звідки він спершу потрапив до Відня, а з 1923 року - до Національного музею у Львові, завдяки чому зберігся.

Програмою відтворення видатних пам'яток історії та культури України, яку Уряд затвердив 1999 року, передбачено відбудувати церкву. Проект реставраційного відтворення пам'ятки виконав інститут "Укрзахідпроектреставрація" (І.Могитич та інші). Літ.: [411, 439].

С. Пнів Надвірнянського району.

347. Пнівський замок. Споруджений у другій половині XVI століття, частково зруйнований протягом XIX століття.

Розташований за 3 кілометра на південний захід від м.Надвірної, на високому пагорбі, зверненому західним боком до річки Бистриці. Мурований семибаштовий замок збудований у другій половині XVI століття. 1621 року був захоплений і частково зруйнований загоном повстанців під проводом Г.Кардаша, але незабаром відбудований. Під час Хмельниччини повстанські загони С.Височана в 1648 році оволоділи замком і зруйнували його, після чого його відремонтовано і укріплено. Замок був значно поруйнований під час облоги його турецьким військом 1676 року.

Руїни замку.
Фото 1979 р. За О.Мацюком

маленькими глухими маківками. Центральний четверик вінчався світловим восьмимериком з однозаломним верхом і пластичною гранчатою банею. По периметру церкву оперізувало широке опасання на випустах.

У 1698 - 1705 роках в її інтер'єрі було влаштовано іконостас, виконаний артіллям художників під керівництвом Йова Кондзелевича. Він відомий в історії українського мистецтва як "Богородчанський іконостас".

Після закриття монастиря австрійською владою у 1785 році він запустів і почав руйнуватися. Хрестоздвиженську церкву перенесли в містечко Надвірну, де вона згоріла під час першої світової війни в 1914 році. Іконостас передали в церкву містечка

Замок споруджено з великих блоків вапняка і

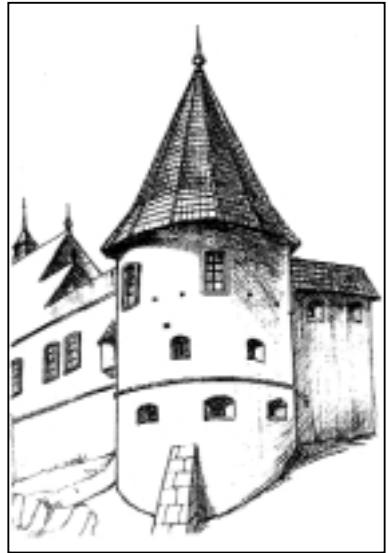
Фрагмент муру з баштами.
Фото 1979 р. За О.Мацюком

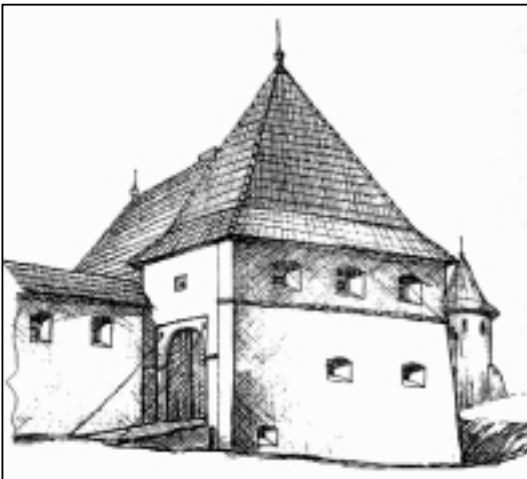
Замкова башта.
Фото 1979 р. За О.Мацюком

Реконструкція замку.
За О.Мацюком і М.Козураком

Реконструкція круглої башти
за Р.Михайлишиним

Реконструкція в'їздової башти
за Р.Михайлишиним

червоної цегли. Товщина мурів перевищує 1,7 м. Прямокутний в плані, має чотири наріжні башти: зі сходу - круглі, із заходу - шестигранні. Посеред західного муру - напівкругла башта, на протилежному східному мурі - трикутний виступ з двома ярусами бій-

Реконструкція західної башти
з корпусом за Р.Михайлишиним

ниць. В'їзна брама з житловими приміщеннями на другому поверсі міститься в південному мурі. Брама мала звідний міст через рів. На фасаді в'їзної башти збереглася відповідна ніша, а в башті - дерев'яний блок для ланцюгів. Зі сходу фортифікацію посилював глибокий яр, а з півдня - рів. Замок доступний тільки з напільного північного боку.

На замковому дворі стояв палац, на сьогодні повністю втрачений, від якого лишилися підмурки в землі. Всі замкові споруди мали бійниці й високі наметові (башти) чи вальмові (житлові корпуси) дахи.

До кінця XVIII століття замок був житловим, а з початку XIX століття занепав і поступово зруйнувався. Нині існують в руїнованому стані шість башт із семи й мурів по периметру. Замок є пам'яткою архітектури національного значення (охоронний № 240). На початку 1990-х років інститут "Укрзахідпроектрест-

таврація" опрацював проект реставрації і реабілітації замку, який, проте, не реалізовано.

Літ.: [440-441].

Закарпатська область

Область охоплює терени колишньої "Угорської Русі". Архітектурно-містобудівна спадщина XIV - початку XX століть представлена середньовічними замками, мурованими костелами і православними храмами, унікальними регіональними типами дерев'яних церков. На державному обліку перебуває 196 пам'яток архітектури, з них 137 - національного значення. Відомо близько 250 нововиявлених пам'яток архітектури. До Списку історичних населених місць включено: Берегове, Буштина, Великий Березний, Вилок, Виноградів, Воловець, Іршава, Королеве, Міжгір'я, Мукачево, Перечин, Рахів, Свалява, Солотвина, Тересва, Тячів, Ужгород, Хуст, Чинадієве.

С. Верхній Бистрий Міжгірського району.

348. Михайлівська церква. Збудована у другій половині XVIII століття, спалена 1935 року.

Дерев'яна тридільна церква збудована після 1751 року. Мала прямокутні рівноширокі наву й бабинці і дещо вужчий вівтар, накривалася високими вальмовими дахами (над вівтарем дах був нижчий). Над бабинцем з об'єму даху виростала вежа, увінчана аркадою і бароковою банею. Церква мала піддашся по всьому периметру, яке на західному фасаді спиралося на аркадну галерею. В

*Загальний вигляд церкви.
Фото Б.Вавроушека 1929 р.*

інтер'єрі був пишний бароковий іконостас другої половини XVIII століття.

У 1930-х роках за церкву змагалися дві громади - православна і греко-католицька. 1935 року чехословацький суд ухвалив повернути церкву греко-католикам. Уночі напередодні передачі греко-католикам пам'ятку підпалили й вона згоріла дощенту.

Літ.: [16].

С. Водиця (Апшиця)

Рахівського району.

349. Церква Вознесіння Господнього. Збудована 1803 року, зруйнована 1992 року.

Дерев'яна тридільна церква збудована 1803 року. Рівноширокі бабинець і нава накриті єдиним високим дахом. Гранчастий вітвар значно нижчий і вужчий. Над бабинцем - чотиригранна башточка з наметовим дахом. Західний фасад акцентував чотириколонний ганок. Церква не мала опасань.

Влітку 1992 року довкола дерев'яної церкви збудовано нову муровану, а дерев'яну розібрано.

Літ.: [16].

*Загальний вигляд.
Фото М.Сирохмана 1990 р.*

*Загальний вигляд.
Рисунок початку ХХ ст.
За М.Сирохманом*

*Загальний вигляд.
Фото Б.Ваврошека 1929 р.*

С. Волосянка

Великоберезнянського району.

350. Михайлівська церква. Побудована у XVIII столітті, знищена у 1920-х роках.

Дерев'яну церкву так званого лемківського типу збудовано у XVIII столітті (до 1751 року), а за іншими даними - в кінці XVI століття. Вона була тридільною, з рівноширокими прямокутними навою і бабинцем та вужчим вітварем. Нава вінчалася пластичним тризаломним верхом, вітвар - двозаломним верхом, а над бабинцем підносилася чотиригранна башта, увінчана пластичним двоярусним верхом.

1914 року біля цього храму збудували нову муровану церкву, відтак стару дерев'яну пам'ятку через деякий час розібрали.

Літ.: [16].

С. Вучкове Міжгірського району.

351. Петропавлівська церква. Збудована 1794 року, перенесена у с. Вучкове з с. Нижній Бистрий у 1910-х роках. Знищена у середині 1930-х років.

Дерев'яна тридільна церква була збудована 1794 року в с. Нижній Бистрий. За деякими відомостями, церкву спершу спорудили у с. Буківці, а в 1794 році подарували Нижньому Бистрому. В такому разі церква мала б більш ранне датування. У 1910-х роках в Нижньому Бистрому збудували мурований храм, тож дерев'яну церкву перевезли до с. Вучкове, де вона простояла до середини 1930-х років, коли була розібрана після того, як спорудили муровану церкву. Церква належала до традиційного на Закарпатті архітектурного типу з рівноширокими прямокутними бабинцем і навою, покритими високим вальмовим дахом, та вужчим і нижчим вітварем, з приземкуватою вежею над бабинцем.

Літ.: [16].

С. Ганичі Тячівського району.

352. Вознесенська церква. Споруджена 1810 року, знищена 1966 року.

Дерев'яна церква збудована 1810 року взамін попередньої, що занепала. Належала до традиційного на Закарпатті архітектурного типу тридільних церков з рівноширокими бабинцем і навою, високим дахом і вежею над бабинцем. Мала опасання на випустах зрубу і чотириколонний ганок на західному фасаді. Вежа мала аркаду так званих голосниць і підсябиття. Увінчував її високий шпиль.

Церкву було знято з реєстрації як діючий храм 1960 року, а 1966 року за наказом голови сільради розібрано для спорудження сільського клубу (який так і не був збудований).

Літ.: [16].

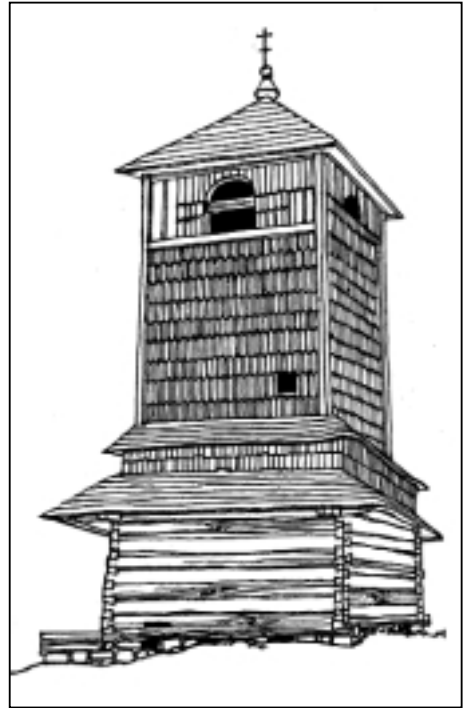
Загальний вигляд церкви та дзвіниці.
Фото Б.Вавроушека 1929 р.

С. Гукливий Воловецького району.

353. Дзвіниця. Збудована у XIX столітті, знищена наприкінці 1940-х років.

Загальний вигляд.
Фото Б.Вавроушека 1929 р.

Загальний вигляд дзвіниці.
Рисунок В.Самойловича

Дерев'яна дзвіниця була збудована у XIX столітті при Михайлівській церкві, що стояла в нижньому кінці села. Після ліквідації церкви на її місці лишилося старе кладовище й дзвіниця стала кладовищенською. Належала до архітектурного типу двоярусних, “четверик на четверику”. Нижній ярус рублений з брусів, верхній - каркасний, обшитий гонтом, з великим сегментним отвором голосниці угорі кожної грані. Мала опасання і наметовий дах.

Дзвіниця розібрана після другої світової війни.

Літ.: [16, 94].

Загальний вигляд церкви та дзвіниці.

Фото Б.Ваєроушека 1929 р.

Загальний вигляд.

Фото початку XX ст. За М.Сирохманом

С. Дулово Тячівського району.

354. Церква Св. Параскеви

П'ятниці. Побудована 1742 року, розібрана у 1947-1948 роках.

Дерев'яна церква класичного для Закарпаття типу збудована 1742 року. Мала високий напіввальмовий дах, опасання по всьому периметру, двоярусну галерею на західному фасаді, дуже пропорційну вежу над бабинцем з ярусом голосниць і підсябиттям, увінчану пластичним високим шпилем.

Церкву розібрали у 1947-1948 роках і перевезено до с. Червоного під Ужгородом, де з матеріалу церкви збудували простий молитовний дім, знищений 1992 року.

Літ.: [16].

С. Затисівка (Чома)

Виноградівського району.

355. Успенська церква. Зведена у кінці XVIII століття, розібрана 1914 року.

Невелика дерев'яна тридільна церква збудована у кінці XVIII століття (точна дата не встановлена). Мала опасання-галерею по периметру, укритий гонтом високий вальмовий дах, із якого над бабинцем виростала невисока глуха вежа, увінчана бароковою банею з ковніром і перехватом.

1910 року в селі збудували муровану церкву, а дерев'яну розібрали орієнтовно 1914 року.

Літ.: [16].

С. Калини Тячівського району.

356. Михайлівська церква. Споруджена у другій половині XVIII століття, спалена у середині 1920-х років.

Дерев'яна церква традиційного для Закарпаття архітектурного типу збудована у другій половині XVIII століття (точна дата не встановлена). Вона тридільна, з прямокутними в плані зрубами, причому нава і бабинць - однакової ширини, а вівтар вужчий. Нава й бабинць накриті спільним високим вальмовим дахом під дракною. Дах вівтаря дещо нижчий. Над бабинцем підносилося вежа, за архітектурними формами дуже схожа на вежу церкви у с. Дулово.

Цю греко-католицьку церкву спалено через міжконфесійні чвари у 1920-х роках.

Літ.: [16].

Фрагмент. Фото В.Залозецького початку 1920-х рр.

С. Кобилецька Поляна Рахівського району.

357. Церква Вознесіння Господнього.

Збудована 1512 року, перебудована у XVIII столітті, спалена 1994 року.

Дерев'яна церква двозрубна, тридільна, складалася з рівношироких нави і бабинця та вужчого вівтаря. Всі компартименти перекриті двосхилими дахами у різних рівнях. У XIX столітті стіни потиньковано і побілено. Над бабинцем височіла чотиригранна каркасна вежа-дзвіниця з бароковим завершенням. Біля західної стіни бабинця влаштовано відкритий ганок. Піддашшя оперізувало тільки наву з бабинцем. Дахи були вкриті дракною. Наву в інтер'єрі перекривало високе коробове склепіння, вівтар - склепіння у формі зрізаної піраміди, а бабинць мав просту стелю. У наві були влаштовані хори з виходом на них з бабинця.

Церква була пам'яткою архітектури національного значення (охоронний № 204). На початку 1990-х років поряд, на відстані 1 метра від пам'ятки, православна громада протизаконно спорудила нову муровану церкву. Дерев'яний храм місцеві селяни самочинно розібрали і дерево скинули на купу. Пам'ятку намагалися врятувати співробітники Львівського і Ужгородського музеїв народної архітектури, та марно. Коли православна громада довідалася про намір

Загальний вигляд церкви. Фото М.Сирохмана 1992 р.

місцевої греко-католицької громади відновити пам'ятку, влітку 1994 року під керівництвом православного священника Сметанюка і з відома сільського голови Халуса рештки пам'ятки спалили. Ніхто не був покараний за цей акт вандалізму.

Літ.: [16, 411].

*Загальний вигляд церкви та дзвіниці.
Фото Б.Вавроушека 1929*

висока чотиригранна вежа з голосницями, увінчана конічним шпилевидним дахом.

У 1935-1937 роках у селі збудовано муровану церкву, відтак дерев'яну розібрали, орієнтовно, 1938 року.

Літ.: [16].

*Загальний вигляд церкви та дзвіниці.
Фото Б.Вавроушека 1929 р.*

бинцем, увінчану шоломоподібним наметовим дахом. З заходу пізніше було прибудовано ганок з колонками під двосхилим дахом.

Церква розібрана після 1942 року, коли в селі збудували й освятили новий храм.
Літ.: [16].

**С. Косівська Поляна
Рахівського району.
358. Петропавлівська
церква.** Побудована 1770 року, розібрана в 1938 році.

Дерев'яну безбанну церкву збудували 1770 року гуцульські майстри. Вона тридільна, з видовженою навою і двома розвиненими крилосами (з півночі й півдня). Уся споруда вкрита рівновисокими пластичними вальмовими дахами під гонтом. Над бабинцем - не-

**С. Лопухів (Брустури)
Тячівського району.
359. Михайлівська
церква.** Збудована 1805 року, знищена близько 1942 року.

Дерев'яна церква збудована в 1805 (за деякими джерелами - в 1799) році. Тридільна, вирізнялася масивністю високого об'єму нави з бабинцем. Мала маленький вівтарний зруб, опасання консольної конструкції та чотиригранну невелику вежу над ба-

Загальний вигляд.
Фото 1921 р.

С. Лубня Великоберезнянського району.

360. Іллінська церква. Споруджена 1890 року, знищена 1990 року.

Дерев'яна церква збудована, орієнтовно, 1890, а освячена 1896 року. Вона була дуже мініатюрна, однозрубна, під укритим гонтом вальмовим дахом, з якого виростала маленька чотиригранна вежа з наметовим дахом і пластичною маківкою. Такий рідкісний нині тип храму був характерний для невеликих віддалених сіл Закарпаття. Церква згоріла 3 червня 1990 року.

Літ.: [16].

С. Луги Рахівського району.

361. Вознесенська церква. Побудована 1860 року, розібрана 1958 року.

Дерев'яна тридільна безбанна церква збудована 1860 року. Мала рівниширокі бабінець і наву та вужчий гранчастий вітвар. Усі три частини накривав єдиний дах, з об'єму якого виростала чотиригранна дзвіниця під наметовим дахом. Церква не мала опасань. З заходу був ганок на колонках з односхилим дахом. Церква незвичайна високими стінами з високо прорізними прямокутними вікнами та непропорційно низьким дахом. Стіни і дах були ушиті дранкою.

Церкву зруйновано 1958 року як нібито аварійну.

Літ.: [16].

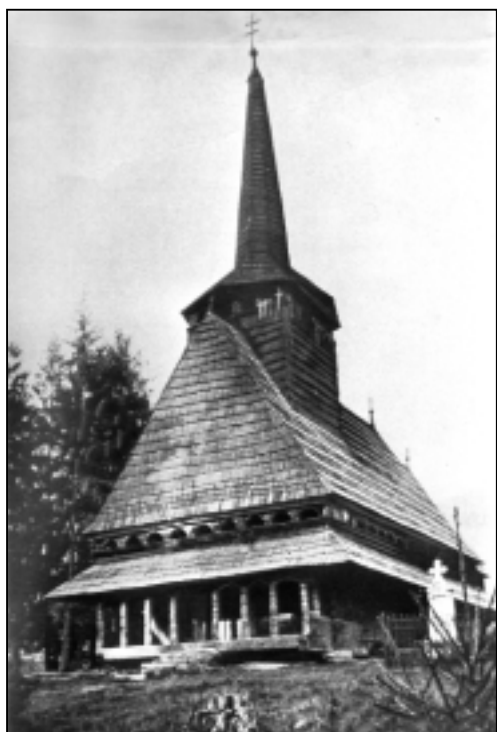

Загальний вигляд.
Фото Б.Вавроушка 1929 р.

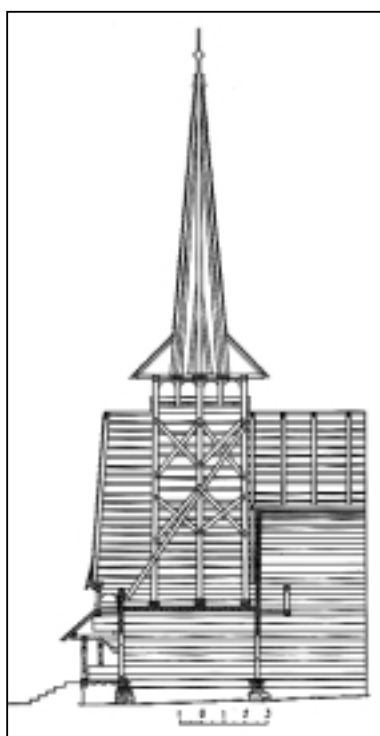
С. Майдан Міжгірського району.

362. Миколаївська церква. Збудована у XVIII столітті, спалена 1974 року.

Дерев'яна церква традиційного для Закарпаття тридільного двозрубного типу збудована у XVIII столітті (точна дата не встановлена, а згадка про церкву у документах 1751 року може стосуватися давнішого храму, що не зберігся). Церква мала рівноширокі наву й бабінець, масивний прямокутний вітвар, опасання консольної

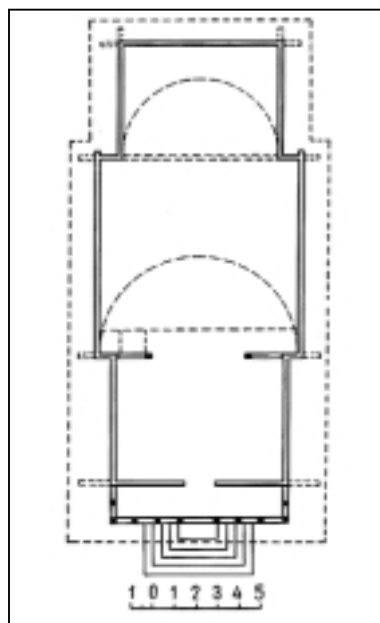
Загальний вигляд.
Фото Б.Вавроушка 1929 р.

Фрагмент поздовжнього перерізу.
За П.Макушенком

Загальний вигляд.
Фото 1960-х рр. За П.Макушенком

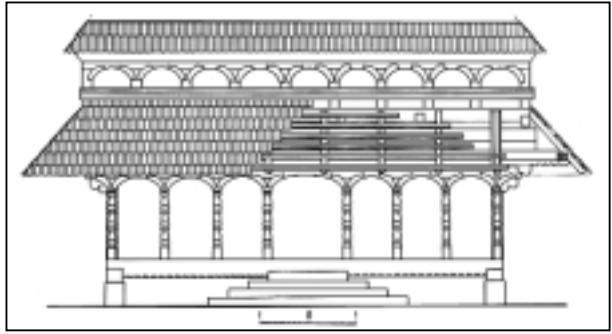

План.
За П.Макушенком

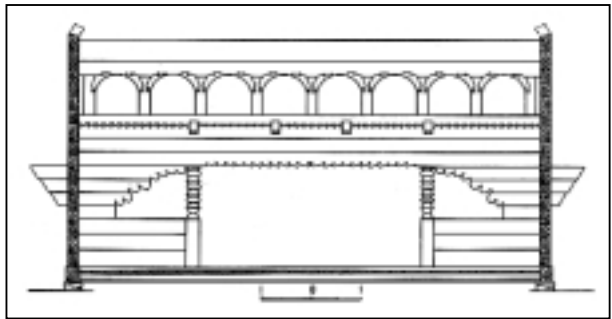
конструкції по всьому периметру, масивні, однієї висоти вальмові дахи, укриті, як і верхня частина стін, гонтом. Над бабинцем з масиву даху виростала низенька чотиригранна вежа з ярусом голосниць, який вінчав восьмигранний наметовий дах пластичних обрисів із дуже високим шпилем. У церкві був іконостас, що мав значну мистецьку цінність.

За повідомленням краєзнавця М.Сирохмана церкву спалили 1974 року троє місцевих мешканців з наказу районного комітету Комуністичної партії. Двоє паліїв невдовзі загинули, третій утік із села.

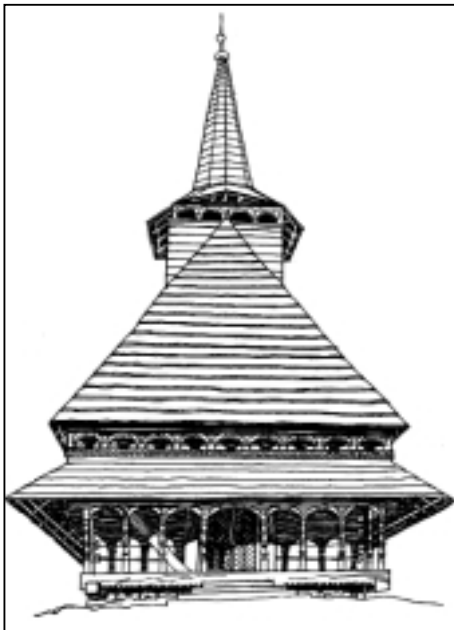
Літ.: [16, 442].

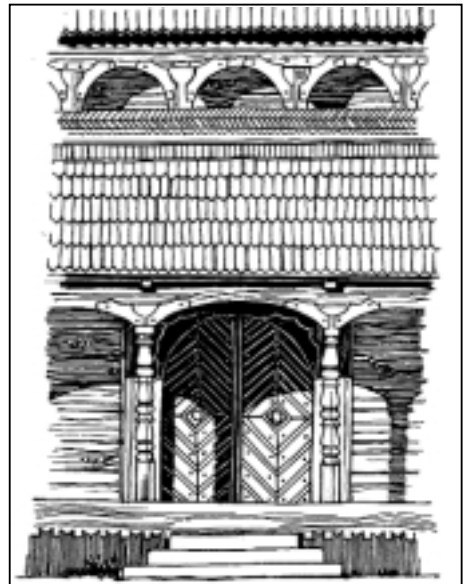
Галерея на західному фасаді церкви.
Кресленник П.Макушенка

Фрагмент поперечного перерізу церкви
за обмірами П.Макушенка

Вигляд церкви з заходу.
Рисунок В.Самойловича

Фрагмент галереї на західному фасаді.
Рисунок В.Самойловича

Загальний вигляд дзвіниці.
Фото Б.Вавроушека 1929 р.

**С. Матієво (Матьофолво)
Виноградівського району.**
363. Дзвіниця Покровської церкви.
Споруджена у ХІХ столітті, знищена
1937 року.

Дерев'яна двоярусна дзвіниця каркасної конструкції типу “четверик на четверику”, з опасанням і наметовим дахом, укритими гонтом, збудована у ХІХ столітті (точна дата не встановлена). Зруйнована в 1937 році після спорудження мурованої церкви з дзвіницею.

Літ.: [16].

С. Нижній Студений Міжгірського району.

364. Дзвіниця Миколаївської церкви. Збудована у першій половині ХІХ століття, перенесена на нове місце 1870 року, розібрана у другій половині 1930-х років.

Дерев'яна двоярусна дзвіниця зрубно-каркасної конструкції типу “четверик на четверику” збудована у першій половині ХІХ століття в селі Лісковець. 1870 року в Лісковці спорудили мурований храм, а дзвіницю перенесли в Нижній Студений до дерев'яної церкви. Дзвіниця мала зрубний нижній ярус із відкритим ганком без колонок, каркасний верхній ярус, ушитий гонтом, з аркадою голосниць угорі, а також широке опасання і наметовий дах під гонтом.

Дзвіниця розібрана у другій половині 1930-х років у зв'язку з тим, що взамін дерев'яної Миколаївської церкви у Нижньому Студеному 1925 року було споруджено муровану Вознесенську.

Літ.: [16].

Загальний вигляд дзвіниці.
Фото Б.Вавроушека 1929 р.

**С. Нижня Визниця
Мукачівського району.**

365. Михайлівська церква.

Побудована в кінці XVIII століття,
розібрана у кінці 1920-х років.

Дерев'яна тридільна дво-
зрубна церква збудована, здогад-
но, у кінці XVIII століття (точна
дата не встановлена). Мала рівно-
широкі прямокутні наву і баби-
нець та вужчий віктар, пластич-
ний високий вальмовий дах з опа-
санням, чотиригранну вежу над
бабинцем з аркадою голосниць
угорі, увінчану пластичною ба-
нею з широким ковніром. Все це
було ушито гонтом.

Розібрана у кінці 1920-х
років після того, як 1925 року в се-
лі збудували муровану церкву.

Літ.: [12, 16].

*Загальний вигляд.
Фото Б.Ваєроушека 1929 р.*

**С. Нове Село
Виноградівського району.**

**366. Дзвіниця церкви Рідва
Богородиці.** Збудована у XVIII
столітті, знищена 1928 року.

Дерев'яна каркасна двоя-
русна дзвіниця традиційного для
Закарпаття типу “четверик на
четверіку” з відкритим широким
нижнім ярусом споруджена у кін-
ці XVIII століття. Вона мала на-
метовий дах, укритий, як і опа-
сання, гонтом. Верхній ярус заши-
то дошками. Дзвіницю зруйно-
вано 1928 року після спорудження
в селі мурованої церкви.

Літ.: [16].

*Загальний вигляд дзвіниці.
Фото Ф.Заплетала 1921 р.*

Загальний вигляд.
Фото Б.Ваєроушека 1929 р.

С. Новоселиця Тячівського району.

367. Вознесенська церква. Побудована 1798 року, спалена 1928 року.

Традиційна для Закарпаття дво-зрубна тридільна церква була збудована з ясени і в'яза 1798 року. Вона мала гранчастий вівтар, значно вужчий від рівношироких нави й бабинця і з нижчим дахом, опасання уздовж нави й бабинця, високі вальмові дахи, укриті гонтом. Над бабинцем підносилася чотиригранна вежа з аркадою голосниць і підсябиттям, увінчана високим шпилем з ковніром.

Цю греко-католицьку церкву спалили православні 4 вересня 1928 року.

Літ.: [16].

С. Перехресний Воловецького району.

368. Введенська церква. Збудована 1641 року або на початку XVIII століття. Знищена 1967 року.

Дерев'яна церква бойківського типу збудована 1641 року. Відбудована на початку XVIII століття після занепаду кінця XVII століття (за іншими відомостями, ця церква на початку XVIII століття збудована заново).

Загальний вигляд церкви.
Фото початку 1920-х рр.

Тридільна, триверха, з прямокутними зрубами, з яких нава найширша, а бабинець і вівтар вужчі. По периметру була оперезана опасанням на випустах вінців зрубу. Всі верхи чотиригранні, що є архаїчною рисою. Верх над навою мав чотири заломы, а над вівтарем - три. Над бабинцем була триярусна дзвіниця, рівновисока з верхом вівтаря.

1967 року церкву розібрали на матеріал, який потім спалили.

Літ.: [16].

*Загальний вигляд дзвіниці.
Фото Ф.Заплетапа 1920 р.*

**С. Підвиноградів (Ардовець)
Виноградівського району.**

369. Дзвіниця реформатської церкви. Побудована у XVIII столітті, знищена у 1920-х роках.

Архаїчна дерев'яна, двоярусна, квадратова в плані дзвіниця збудованадесь у XVIII столітті (точна дата не встановлена). Мала каркасну конструкцію з широким нижнім ярусом, пластичним опасанням і високим вузьким четвериком з відкритим ярусом дзвону. Вінчав її дуже пластичний дах із ковніром і маківкою, укритий, як і дах опасання та стіни четверика, гонтом. У 1920-х роках дзвіниця занепала настільки, що її довелося підпирати розпирками, а згодом - розібрати.

Літ.: [16].

С. Підплеша Тячівського району.

370. Церква Св. Димитрія. Збудована у XVIII столітті, після 1895 року перенесена на нове місце. Знищена 1953 року.

Дерев'яна церква традиційного для Закарпаття тридільного двозрубного типу первісно була споруджена в селі Широкий Луг у XVIII столітті (за іншими даними - 1821 року). 1895 року в Широкому Лузі збудували муровану церкву й дерев'яну перенесли в Підплешу. Церква мала рівноширокі бабинець і наву, вужчий вівтар, опасання з арковою галереєю над ним, ганок на стовпчиках із заходу та високий вальмовий дах, над яким підносилась мініатюрна чотиригранна дзвіничка з декоративним підсябиттям, голосницями і пластичним шпилем.

Церкву зняли з реєстрації як діючий храм 9 січня 1953 року й невдовзі з ініціативи місцевої влади та директора тутешньої школи розібрали на матеріал, який спалили на цегельні в селі Дубовому.

Літ.: [16].

*Загальний вигляд церкви та дзвіниці.
Фото Б.Ваєроушека 1929 р.*

*Загальний вигляд.
Фото Б.Вавроушека 1929 р.*

С. Плав'я Свалявського району.

371. Миколаївська церква.

Споруджена на початку XVIII століття, знищена 1965 року.

Архаїчна церква традиційного для регіону архітектурного типу споруджена на початку XVIII століття з дерев'яного бруса на кам'яному підмурку. Двозрубна, тридільна, з опасанням по периметру і вальмовим дахом. Над бабинцем - мініатюрна вежа без яруса голосниць, увінчана пластичним шпилем. Дуже характерні маленькі квадратні віконця, прорізані в суміжних вінцях зрубу. Церкву розібрано і спалено 1965 року за наказом Свалявського районного комітету Комуністичної партії.

Літ.: [16].

*Загальний вигляд.
Фото Б.Вавроушека 1929 р.*

С. Росош Свалявського району.

372. Михайлівська

церква. Збудована у XVIII столітті, розібрана у 1932-1933 роках.

Дерев'яна церква на кам'яному підмурку збудована у XVIII столітті (точна дата не встановлена). За розмірами й розпланувально-просторовою композицією була дуже схожа на Миколаївську церкву в сусідньому селі Плав'ї. Тридільна, двозрубна, з пізнішим західним притвором

каркасної конструкції, мала опасання тільки довкола нави й бабинця. Над бабинцем підносились чотиригранна вежа з аркадою голосниць, декоративним підсябиттям і восьмигранним наметовим дахом, що переходив у високий шпиль.

1927 року поряд збудували нову дерев'яну церкву, після чого стару розібрали.
Літ.: [16].

**С. Руська Долина
Виноградівського
району.**

373. Стрітенська

церква. Побудована 1750 року, згоріла 1999 року.

Дерев'яна тридільна церква спочатку була збудована в XV столітті у с. Нове Село (нині Виноградівського району). Від цього періоду збереглися дубові зруби стін з випусками під мауерлати. Первісно пам'ятка належала до архітектурного типу хатніх церков. Бабинець і нава прямокутні, рівноширокі, вітвар вужчий. У 1750 році стіни надбудували на три вінці у вітварі й на один вінець в п'ятистінному зрубі нави з бабинцем, влаштували коробові склепіння у вітварі й наві, прибудували галерею, високий вальмовий дах покрили драпкою. У другій половині XIX століття над бабинцем поставили вежу з банястим вінчанням і перекрыли гонтом.

У 1936-1937 роках церкву перевезли в с. Руську Долину і встановили на високому бетонному цоколі, замінили гонтові покрівлі на залізні, розширили вікна і прохід з бабинця в наву. У стіні вітваря збереглося первісне хрестоподібне вікно. Храм мав іконостас, датований 1719 роком.

Церква була пам'яткою архітектури національного значення (охоронний № 1116). Згоріла 2 травня 1999 року.

Літ.: [16, 411].

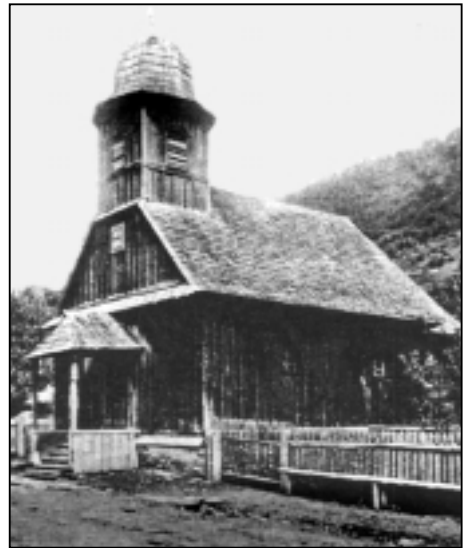
*Північний фасад церкви.
Фото М.Сирохмана 1996 р.*

**С. Руська Мокра Тячівського
району.**

374. Успенська церква. Зведена 1826 року, згоріла 1971 року.

Дерев'яна греко-католицька церква нехарактерного для Закарпаття типу і, ймовірно, каркасної конструкції, була зведена 1826 року під впливом архітектурно-будівельних традицій місцевих німецьких громад. Мала рівноширокі наву і бабинець, вужчий вітвар, напіввальмовий дах, ганок на західному фасаді й чотиригранну вежу з банею над бабинцем. Опасань не було. Стіни ошальовані вертикально дошками, дах і баня укріті гонтом. Церква згоріла 1971 року.

Літ.: [16].

*Загальний вигляд.
Фото Б.Вавроушека 1929 р.*

*Загальний вигляд.
За Т.Гевриком*

**С. Руське Поле (Велике Урмезієве)
Тячівського району.**

375. Миколаївська церква. Збудована не пізніше XVII століття, розібрана 1965 року.

Традиційна для Закарпаття дерев'яна двозрубна тридільна церква з рівноширокими навою і бабинцем й вужчим прямокутним вівтарем збудована у XVII столітті. Вона не мала опасань, які заміняли широкі звиси даху на випустах над низенькими стінами, рубленими з бруса. Церква мала високі вальмові дахи і чотиригранну вежу над бабинцем з двоярусним декоративним підсябиттям, ярусом голосниць, вирішених у вигляді триаркової аркади. Вінчав вежу високий шпиль з ковніром унизу.

Церкву зняли з реєстрації 9 січня 1953 року, а в травні 1965 року розібрали на дрова і згодом спалили. Цей вандалізм вчинено під керівництвом директора

місцевої школи, який був учителем історії і залучив до цього своїх учнів.

Літ.: [16].

С. Руське Поле (Мале Урмезієве) Тячівського району.

376. Церква Св. Йоана Хрестителя. Збудована, ймовірно, у XVI столітті, перебудована після 1751 року, розібрана 1965 року.

Дерев'яна церква за архітектурним типом була подібна до Миколаївської церкви у с. Руське Поле (Велике Урмезієве). Збудована не пізніше XVIII століття, а за деякими даними - у XVI столітті. Зазнала перебудов, зокрема 1751 року. Була тридільною, двозрубною, без опасань, зате з галереєю на західному фасаді. Вежа над бабинцем мала декоративне підсябиття і ярус голосниць, вирішених у вигляді триаркової аркади. Вінчав її високий тонкий шпиль з широким ковніром унизу.

*Загальний вигляд церкви та дзвіниці.
Фото Б.Вавроушека 1929 р.*

Церкву зняли з реєстрації 1953 року і в травні 1965 року під керівництвом того ж директора школи, котрий знищив церкву в с. Руське Поле (Велике Урмезієве), розібрано на дрова. Невдовзі по тому цей діяч тяжко захворів і перед смертю каявся за знищені храми.

Літ.: [16].

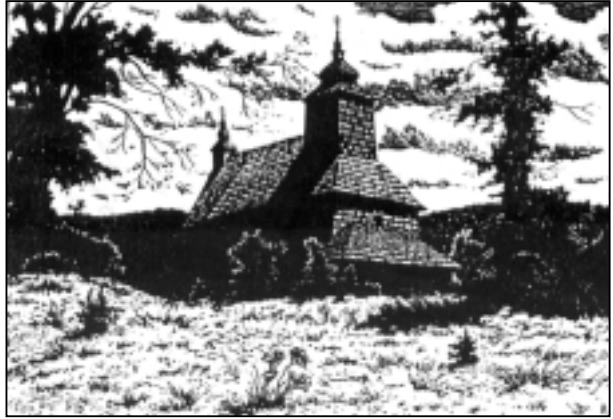
**С. Смерекова
Великоберезнянського
району.**

377. Михайлівська

церква. Споруджена 1770 року, знищена 1949 року.

Дерев'яна безбанна, тридільна церква збудована 1770 року поряд з давнішим храмом, який 1788 року перевезли до с. Обави на Мукачівщині. Церква тридільна, з опасанням і чотиригранною вежею над бабинцем, увінчаною бароковою банею з ковніром, перехватом і маківкою. Мала високий вальмовий дах, укритий гонтом. Незвичайним архітектурним елементом була сигнатурка на східному кінці гребеня даху.

Церква згоріла під час пожежі 1949 року, яка знищила значну частину села.
Літ.: [16].

*Загальний вигляд церкви
за дереворитом чеського графіка
Й.Ржержихи 1930-х рр.*

С. Стеблівка Хустського району.

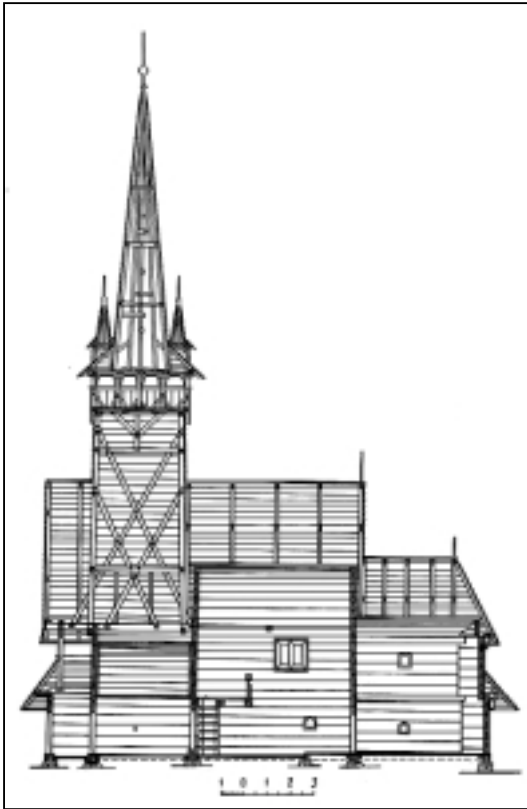
378. Церква Різдва Богородиці.

Збудована у XVI столітті, перебудована 1794 року. Згоріла 1994 року.

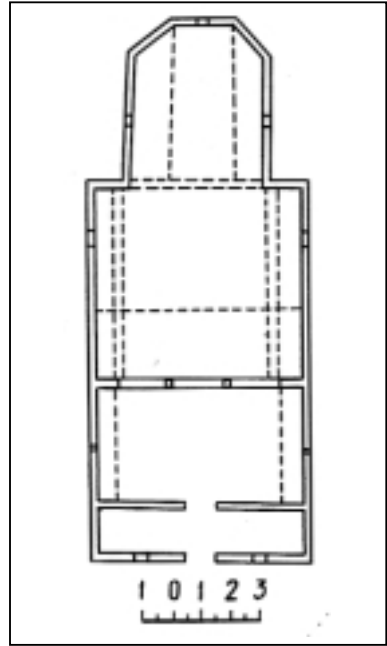
Дерев'яна церква споруджена в XVI столітті (за іншими даними - в 1780 році), перебудована в 1797 році. Останнє датування зроблене на основі різьбленого напису на одвірках дверей. Від первісної будівлі збереглися зруби стін на всю висоту. Пам'ятка тризрубна, з вежею над бабинцем. Зруби нави й бабинця рівноширокі, прямокутні в плані, гранчастий вітвар набагато вужчий. Зведена з дубових брусів, покрита гонтом. На відміну від багатьох аналогічних споруд всі зруби перекрито коробовим склепінням. Церкву покрито двома крутими дахами - високим над центральним зрубом і нижчим - над вітварем. Каркасна вежа-дзвіниця височіла над бабинцем і мала ярус підсябиття, ошальований вертикально дошками з фігурною порізкою внизу, увінчаний високим конусним шпилем з фартухом унизу. По чотирьох

*Загальний вигляд.
Фото 1970-х рр.
За П.Макушенком*

Поздовжній переріз.
За обмірами П.Макушенка

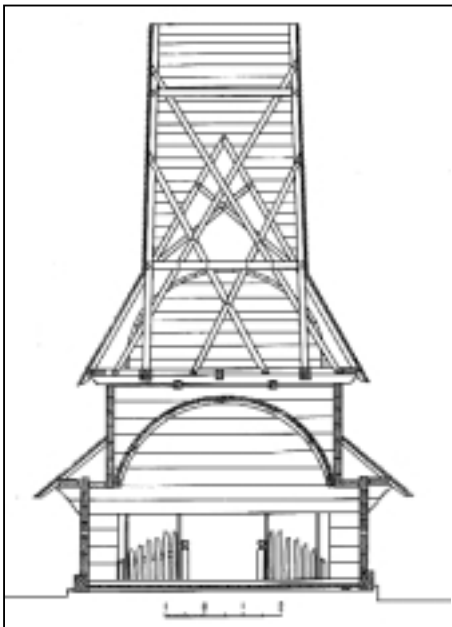

План. За П.Макушенком

боках фартуха знаходились маленькі шпилі такої ж форми, що нагадують димники закарпатських хатин цього району. Над притвором влаштована аркова галерея. Одвірки дверей ганку і бабинця декоровані плескатим різьбленням намистинок і виноградної лози. В інтер'єрі був іконостас з іконами XVIII століття.

Споруда належить до тієї групи пам'яток, що зустрічаються в басейні річки Тиси. Була пам'яткою архітектури національного значення (охоронний № 228). Згоріла у серпні 1994 року. Причина пожежі документально не встановлена.

Літ.: [16, 411, 442].

Фрагмент поперечного перерізу.
За обмірами П.Макушенка

С. Таламаш
Воловецького району.
379. Покровська
церква. Побудована у
 XVII столітті. Знищена
 1923 року.

*Загальний вигляд.
 Фото початку XX ст.*

Дерев'яна тридільна триверха церква бойківського типу збудована орієнтовно у XVII столітті (точна дата не встановлена). Мала чотиригранні зруби, з яких зруб нави був найширшим і вінчався чотиризаломним верхом.

Верх над вівтарем був тризаломним. Над бабинцем височіла дзвіничка, за архітектурними формами дуже подібна до вівтарного верху, проте з аркадою голосниць під наметовим дахом. Церкву оперізувало широке опасання на випустах вінців зрубу. З заходу був відкритий ганок на 6 колонках.

Протягом 1913-1923 років місцева громада спорудила довкола цієї церкви нову муровану і 1923 року дерев'яну церкву, що опинилася всередині мурованої, розібрали, а дерево використали на господарські потреби.

Літ.: [16, 88].

С. Терново Тячівського району.

380. Миколаївська церква та дзвіниця. Споруджено 1731 року, розібрано 1927 року.

Дерев'яна тридільна двозрубна церква традиційного для Закарпаття типу та каркасна дзвіничка поруч збудовані у 1731 році. Церква, складена з дубового бруса, мала широке опасання, відкритий чотириколонний ганок на західному фасаді, високий вальмовий дах і масивну вежу над бабинцем з аркадою голосниць угорі. Вежу вінчав чотирисхилий наметовий дах, що переходив у конічний шпиль.

Дзвіничка була двоярусною, типу “четверик на четверику”, з заштитим дошками нижнім ярусом і відкритим верхнім. Вінчав її восьмихилий наметовий дах.

Церква й дзвіниця розібрані 1927 року у зв'язку з будівництвом нового храму.

Літ.: [16].

*Загальний вигляд.
 Фото Б.Вавроушека 1929 р.*

Загальний вигляд.
За В.Залозецьким

**С. Тросник (Шашвар)
Виноградівського району.
381. Дзвіниця Покровської
церкви.** Збудована у XVIII сто-
літті, знищена після 1923 року.

Дерев'яна дзвіниця каркас-
ної конструкції типу “четверик на
четверику” збудована, орієтов-
но, у XVIII столітті. Мала ши-
рокий відкритий нижній ярус, на-
критий чотирихилим дахом на
кшталт опасання, з якого виростав
стрункий двоярусний четверик з
масивним ярусом підсябиття, що
вінчався плескатим наметовим
дахом.

1923 року в селі збудовано
муровану церкву, після чого дер-
ев'яну церкву й цю дзвіницю ро-
зібрали.

Літ.: [16].

Загальний вигляд.
Фото К.Ганси 1932 р.

**Смт Ясиня Рахівського
району.
382. Вознесенська каплиця.**
Побудована 1931 року, спалена
1944 року.

Дерев'яна п'ятизрубна, хре-
щата, одноступенчата каплиця, збудо-
вана 1931 року, відтворювала
форми класичного гуцульського
храму, але без опасань. Цен-
тральний верх глухий. Дахи вкри-
ті гонтом. Організував будів-
ництво місцевий священник о.
Олекса Кабалуок. Спалена угор-
цями 27 вересня 1944 року.

Літ.: [16].

Чернівецька область

Ця область є історичним регіоном Північної Буковини й має архітектурно-містобудівну спадщину, вельми різноманітну як у етнічному, так і в хронологічному, стилістичному й типологічному відношеннях. До найцінніших належать середньовічні фортеці, муровані та дерев'яні храми унікального "хатнього" типу, окремі будівлі та їх комплекси доби історизму. В області взято на державний облік 779 пам'яток архітектури й містобудування, з яких 112 - національного значення. Відомо понад 200 нововиявлених пам'яток архітектури. До Списку історичних населених місць увійшли: Вижниця, Герца, Глибока, Кельменці, Кіцмань, Лужани, Новоселиця, Путила, Сторожинець, Хотин, Чернівці. У Хотині діє Державний історико-архітектурний заповідник "Хотинська фортеця".

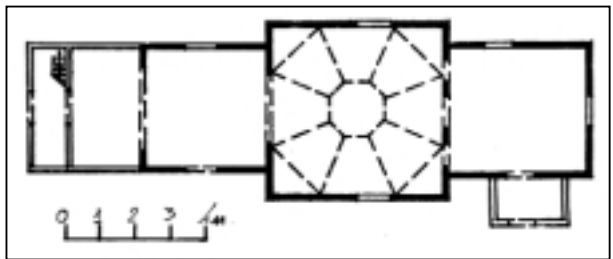
С. Нелипівці Кельменецького району.

383. Хрестоздвиженська церква. Споруджена 1808 року, знищена 1994 року.

Дерев'яна тридільна одноверха церква з дзвіницею, прибудованою з заходу, стояла в центрі села з 1808 року. Первісними були квадратні в плані зруби нави, вівтаря та прямокутний у плані зруб бабинця. У середині XIX століття до бабинця з заходу прибудували невисоку дзвіничку типу "восьмерик на четверику", увінчану наметовим дахом. Нава значно ширша за інші зруби й вінчалася верхом у вигляді восьмигранної зрізаної піраміди, схованої під наметовим дахом з масивною маківкою.

Південний фасад.
Зображення 1980-х рр.

План

Церква була пам'яткою архітектури місцевого значення (охоронний № 285-Чв). Самочинно розібрана церковною громадою Української Православної Церкви Московського патріархату в 1994 році.

Літ.: [443-444].

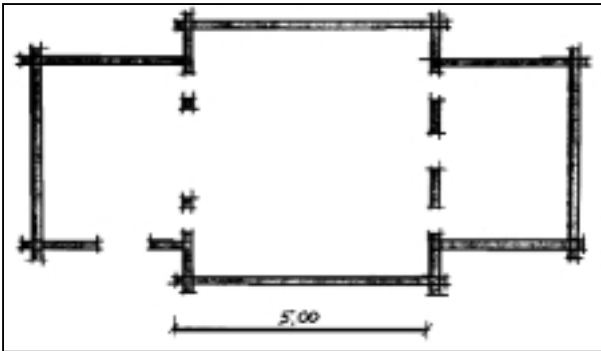
С. Ясени Сторожинецького району.

384. Покровська церква. Побудована у XVII столітті, знищена в 1994 році.

Дерев'яна тризрубна одноверха церква збудована у XVII столітті (точна дата не встановлена). Представляє простий тип тридільного храму з прямокутними в плані всіма трьома зрубамі, з опасанням на кронштейнах по периметру. Нава значно ширша від бабинця й вівтаря. Нижня частина стін ошальована дошками, верхня над

Загальний вигляд церкви.
Фото В.Лащенко 1979 р.

План церкви.

опасанням - укрита гонтом. Вхід, як у більшості буковинських церков, влаштований з півдня. З високого вальмового даху вистав чотиригранний наметовий верх без підбанника, увінчаний маківкою. Такі ж маківки на гребені даху акцентують бабінець і вітвар.

В інтер'єрі арка-виріз відділяла бабінець від нави, посилюючи глибинне розкриття простору. Простір нави висотно розкритий до основи маківки. Бабінець перекрито коробовим склепінням.

Покровська церква була пам'яткою архітектури національного значення (охоронний № 810). 1985 року була реставрована за проектом архітектора Б.Кіндзельського. Самочинно розібрана церковною громадою Української Православної Церкви Московського патріархату. Тоді ж знищений іконостас кінця XVIII століття, а на місці знищеної пам'ятки збудовано нові дерев'яні церкву і дзвіницю, що не мають архітектурно-мистецької цінності.

Літ.: [140, 443-444].

Загальний вигляд дзвіниці.
Фото В.Лащенко 1979 р.

VI. Південь

Одеська область

Охоплює історичні терени Бесарабії і Буджака. Архітектурно-містобудівна спадщина пов'язана, в основному, з добою середньовіччя (поодинокі пам'ятки) та епохою інтенсивного заселення краю після приєднання його до Російської імперії в останній чверті XVIII сторіччя. Найвизначніші пам'ятки пов'язані зі стилістичним періодом класицизму й історизму. Найбільша кількість пам'яток сконцентрована в Одесі. Загалом в області на державному обліку перебуває 1612 пам'яток містобудування і архітектури, з яких 72 - національного значення. До Списку історичних населених місць увійшли: Ананьїв, Балта, Білгород-Дністровський, Болград, Велика Михайлівка, Вилкове, Ізмаїл, Кілія, Кодима, Овідіополь, Одеса, Рені.

Одеса.

385. Спасо-Преображенський собор (Соборна площа). Збудований у 1795-1808 роках, неодноразово перебудований протягом XIX і початку XX століття, знищений 1936 року.

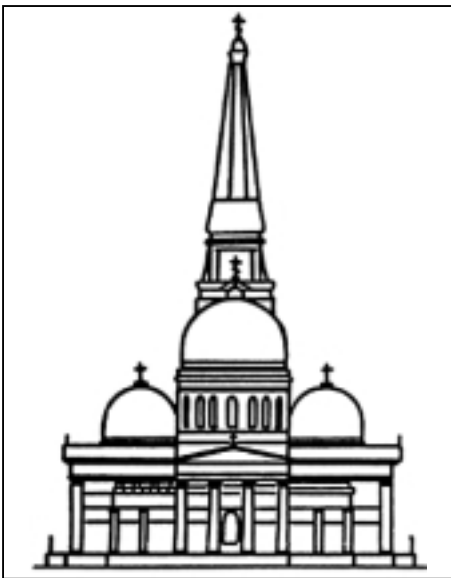
Мурований храм в ім'я Св. Миколи Мірлікійського було закладено на центральному майдані Одеси 14 листопада 1795 року за проектом інженер-капітана В.Ванрезанта. З 1800 року цей храм стали називати соборним. Нагляд за будівельними роботами ще з 1798 року було доручено архітектору Ф.Фраполлі, котрий переробив проект В.Ванрезанта. Будівництво мурованого, хрещатого в плані, однобанного, трьохпрестольного собору класицистичної архітектури завершено 1808 року. 25 травня того ж року було освячено три вівтарі: головний - в ім'я Преображення Господнього, правий - в ім'я Св. Миколи Мірлікійського, лівий - в ім'я Св. Спиридона. З того часу собор і став називатися Спасо-Преображенським.

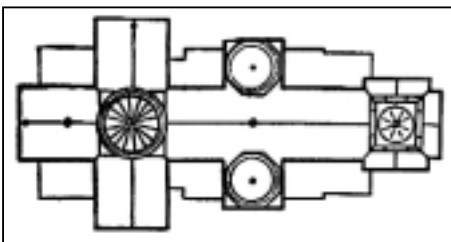
Північний фасад собору.
Фото початку XX ст.

*Північний фасад.
Проект відтворення*

*Східний фасад. Проект
відтворення*

*План дахів і бань.
Проект відтворення*

Протягом 1827-1837 років за проектом спершу архітектора Дж.Фраполлі, згодом - за проектом архітектора Дж.Торічеллі на захід від собору окремо від нього зведено муровану чотириярусну дзвіницю типу "четверик на четверику" в класицистичних формах з високим шпилем (загальна висота близько 80 м).

З 1837 року собор став кафедральним архієпископів Херсонських і Таврійських. У ці роки з'ясувалося, що церковна будівля вже замала для виконання належних функцій,

що і спричинило найбільшу перебудову храму, яка тривала з 1842 до 1849 року. За проектом петербурзького архітектора Д.-Г.Гейденрейха, скоригованим архітекторами Д.Вісконті й О.Руска 1841 року, наступного року розпочали спорудження прямокутного в плані корпусу так званої трапезної, яка з'єднала собор із дзвіницею. Корпус трапезної дуже видовжений, тринавовий, базилікальний. Внаслідок його прибудови собор хрещато-баневої структури перетворився на купольну базиліку.

Після завершення будівельних й опоряджувальних робіт 1849 року з'ясувалося, що споруда складається з трьох різночасових частин, архітектурно не узгоджених між собою. При цьому висота соборної бані стала недостатньою у порівнянні з довжиною всієї будівлі. Тож постала необхідність нової реконструкції, яка провадилася в 1849-1853 роках за проектами архітектора Ф.Моранді (він виконав декілька варіантів проекту перебудови храму). У

результаті проведених робіт собор отримав нові, набагато вищі баню і підбанник, виконані в еkleктичних формах: підбанник було розчленовано пілястрами й увінчано типово російськими кокошниками над карнизом антаблемента. Баня стала ребристою і набула стрільчасних обрисів, за зразком бані Ісаакіївського собору в Санкт-Петербурзі. Під час цієї перебудови був розширений головний вівтар і збільшені бічні вівтарі у трапезній, а інтер'єри оздобили природним і штучним мармуром.

1894 року, коли святкувалося 100-річчя Одеси, виникла думка про те, що собор з дзвіницею, яка дещо нахилилася внаслідок низки технічних прорахунків і дефектів, загалом не відповідає статусу Одеси. Дискутувалися питання радикальної перебудови собору або спорудження нового головного храму міста на іншій ділянці. Після всебічних обговорень було ухвалено досить зважене рішення щодо здійснення капітальної реконструкції собору за проектами, виконаними єпархіальними архітекторами А.Тодоровим і Л.Прокоповичем. Ця остання реконструкція була завершена 1903 року. Внаслідок неї храм з дзвіницею став удвічі більшим за Успенський собор Києво-Печерської лаври (у ньому вільно могли розміститися 12 тисяч чоловік). Його архітектурне вирішення, у стилістичних формах неокласицизму, стало більш цілісним і монументальним.

У соборі були поховані видатні люди Одеси й південного регіону України: місцеві архієпископи Іннокентій (Борисов), Іоаннікій (Горський) Никанор (Бровкович), Дмитрій (Муратов), а також Новоросійський і Бесарабський генерал-губернатор князь М.Воронцов з дружиною.

З приходом більшовицької влади собор було пограбовано в 1922 році, а 1932 року - закрито. 1936 року кількома вибухами були знищені спершу дзвіниця, а потім

*Західний фасад
відтвореної дзвіниці.
Фото А.Мартиненка 2001 р.*

*Соборна дзвіниця
в процесі відтворення.
Фото А.Мартиненка 2001 р.*

і сам собор. Перед самим вибухом одеський інженер Ф.Моцаков устиг здійснити схематичний обмір будівлі (зберігся його кресленик північного фасаду).

Собор включено до затвердженої Урядом 1999 року Програми відтворення видатних пам'яток історії та культури України. Але ініціатива відтворення собору належить місцевій владі Одеси. Для збирання коштів створено Чорноморський православний фонд. У серпні-вересні 1999 року проведено всеукраїнський відкритий конкурс на кращий проект відтворення собору. За результатами конкурсу розроблено проектну документацію і навесні 2000 року розпочалися відбудовчі роботи. Проектну документацію опрацював інститут "Одеспроєкт" (архітектори В.Мещеряков, А.Мартиненко) за участю інституту "Укрпроектреставрація" (архітектор С.Юрченко). Відбудова провадиться у два етапи: спочатку відтворюється дзвіниця, а потім - сам собор. Він має стати кафедральним храмом Одесько-Ізмаїльської митрополії Української Православної Церкви (Московського патріархату). Улітку 2001 року завершено спорудження дзвіниці й розпочалося будівництво собору.

Літ.: [445-447].

Миколаївська область

Має архітектурно-містобудівну спадщину, пов'язану, переважно, з інтенсивною колонізацією краю в кінці XVIII - першій половині XIX століть. Найціннішими є пам'ятки доби класицизму. В області взято на державний облік 143 пам'ятки містобудування і архітектури, з яких 14 мають національне значення. Відомо 460 нововиявлених пам'яток архітектури. До Списку історичних населених місць входять Вознесенськ, Миколаїв, Очаків, Первомайськ. В області діє Національний історико-археологічний заповідник "Ольвія" в с.Парутино.

Миколаїв.

386. Собор Св. Григорія Великої Вірменії. Збудований у кінці XVIII століття, знищений 1937 року.

Мурований однобанний собор з дзвіницею був зведений у центральній прибережній зоні міста над річкою Інгулом у 1790-1795 роках, здогадно за проектом видатного російського архітектора І.Старова. Ініціатором і спонсором будівництва був князь Григорій Потьомкін, тому в ім'я його тезоіменитого святого й освячено храм. Його ще називали Адміралтейським собором, оскільки містився поблизу Адміралтейства (корабельні). Собор мав хрещату об'ємно-просторову структуру, з

видовженим західним раменом. Усі рамена прямокутні в плані, на фасадах увінчані трикутними фронтонами. Над середохрестям підносився низенький четверик з масивною сферичною банею на циліндричному світловому підбаннику. На західному фасаді вісьовим ризалітом виступала двоярусна чотиригранна дзвіниця, увінчана високим шпилем. Архітектурні форми храму витримані в стилістиці високого класицизму.

Собор був висаджений в повітря динамітом 1937 року.

Літ.: [42, 50, 224, 446-448].

Собор на панорамі Миколаєва художника Ф.Алексєєва 1856 р.

Херсонська область

Область охоплює історичні терени колишнього Дикого поля, стало заселеного тільки з кінця XVIII століття. Відповідно до цього архітектурно-містобудівна спадщина представлена спорудами і комплексами кінця XVIII - початку XX століть, переважно стилю класицизм. В області на державному обліку перебуває 108 пам'яток архітектури, з яких 32 - національного значення. Відомо 87 нововиявлених пам'яток. До Списку історичних населених місць увійшли: Берислав, Генічеськ, Каховка, Нова Каховка, Скадовськ, Цюрупинськ, Херсон.

С. Козацьке Бериславського району.

387. Палац у садибі князя П.Трубецького.

Збудований у кінці XIX століття, зруйнований протягом 1950-х - 1970-х років.

Архітектурний комплекс маєтку князя П.Трубецького виник на базі місцевих виноградників і винокурні. Його збудовано в 1896-1898 роках на високому, крутому березі Дніпра. До складу економії входили винокурня, величезний винний льох з багатьма галереями, інші господарські й виробничі споруди. На Дніпрі була пристань, а на кручі - висока оглядова вежа з балконом. Центром комплексу був палац, поставлений на високій терасі, на яку від ріки вели сходи й пандус. Усі будівлі, окрім пристані, були мурованими.

Тераса, на якій збудовано палац, виконувала функції підпірної стіни, що захищала берег від зсувів. Архітектурні елементи тераси вирішено у вигляді стилізованих у романо-готичному стилі башт, аркбутанів, моста. Палац двоповерховий, Г-подібного пла-

Загальний вигляд палацу з боку Дніпра.
Фото початку XX ст.

Загальний вигляд руїн комплексу з боку Дніпра.
Фото 1980-х рр.

Руїни палацу. Фото 1980-х рр.

*Бічний фасад палацу.
Фото 1950-х рр.*

ну, з численними ризалітами, вежами, еркерами, увінчаними наметами й шпильми, з високим дахом. Його фасади вирішено у готико-ренесансній стилістиці, з орієнтацією на образ західноєвропейського замку.

Після громадянської війни палац спершу пустував, потім у ньому містилася комуна, а після другої світової війни - школа. У 1950-х роках школу відселили й палац почав невпинно руйнуватися. Нині від нього лишилися рештки стін і подекуди - склепінь. Втрачено також більшість архітектурних елементів тераси - сходи, пандус, браму, міст.

Літ.: [449].

*Загальний вигляд палацу
з терасою.*

*Акварель невідомого
автора 1950-х рр.*

Кіровоградська область

Обіймає землі історичного регіону Новосербії, стало заселеної лише з середини XVIII століття. Архітектурно-містобудівна спадщина другої половини XVIII - початку XX століть представлена пам'ятками церковної, цивільної та військової архітектури, переважно доби класицизму. На державний облік узято 389 пам'яток архітектури, з них 17 - національного значення. Відомо близько 170 нововиявлених пам'яток. До Списку історичних населених місць включені: Кіровоград, Бобринець, Нова Прага, Новомиргород, Новоукраїнка, Олександрія.

С. Сverdликів Новоархангельського району.

388. Церква Богородиці. Побудована 1765 року, знищена у 1930-х роках.

Дерев'яна тридільна, триверха церква зведена у 1765 році. За об'ємно-просторовою композицією є проміжною ланкою між Подільською та Наддніпрянською школами дерев'яної церковної архітектури. Усі три зруби рівновисокі, восьмигранні, з дещо ширшим зрубом нави. Вони увінчані тризальними верхами, кожен з яких мав по два світлових восьмерика й пластичні наметові завершення з глухими ліхтариками й маківками. Висота верхів дорівнювала висоті зрубів стін. У XIX столітті

з півночі і півдня до нави прибудовано прямокутні в плані високі притвори з двоколонними ганками і трикутними фронтонами на фасадах. Усі вертикальні площини зовні були ошальовані вертикально з націльниками.

Церква була знищена у 1930-х роках. Збереглися тільки фото мистецтвознавця Д.Щербаківського та рисунок архітектора Д.Дяченка.

Літ.: [88, 450].

Загальний вигляд церкви.
За В.Щербаківським

Загальний вигляд церкви.
Рисунок архітектора Д.Дяченка
1920-х рр.

Дніпропетровська область

Територія області історично належить до земель Війська Запорозького низового, етнографічно - до Південної Наддніпрянищини. Архітектурно-містобудівна спадщина датується XVIII - XX сторіччями, переважають пам'ятки доби класицизму та історизму. В області на державному обліку перебуває 352 пам'ятки архітектури, з них 35 - національного значення. Відомо понад 100 нововиявлених пам'яток архітектури. До Списку історичних населених місць включено міста Дніпро-дзержинськ, Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Нікополь, Новомосковськ, Павлоград.

С. Бабайківка Царичанського району.

389. Миколаївська церква.

Збудована 1773 року, знищена у кінці 1920-х років.

Тридільна, триверха дерев'яна церква споруджена в 1773 році. Усі три зруби гранчасті, однієї висоти, з ширшою восьмигранною навою і вужчими

Загальний вигляд церкви.
Рисунок К.Сидорова
за фото 1930-х рр.

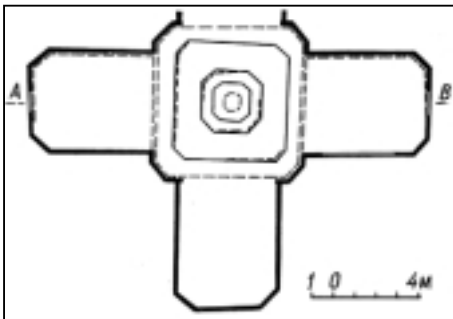
п'ятистінними вітварем і бабинцем. Усі зруби вінчалися двозаломними верхами зі світловими восьмериками й глухими ліхтарями. Церква зазнала ремонтів і добудов протягом першої половини XIX століття: первісну форму бань змінено на сферичну, восьмерик над бабинцем зі світлового перетворено на глухий, вертикальне зовнішнє шалювання стін замінено горизонтальним, а перед входами до храму з трьох боків прибудовано невисокі, прямокутні в плані притвори з чотириколонними ганками і трикутними фронтонами на фасадах.

Церква знищена у кінці 1920-х років.

Літ.: [451].

Загальний вигляд церкви.
Фото С.Таранушенка
початку 1930-х рр.

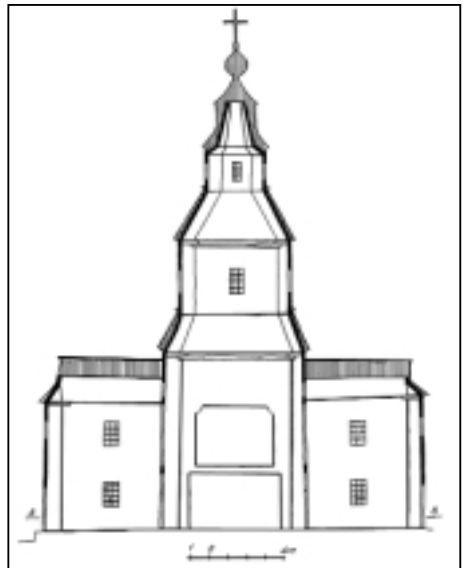

План. За С.Таранушенком

С. Воронівка Синельниківського району.

390. Успенська церква. Побудована 1797 року, знищена в 1930-х роках.

Хрещата, п'ятидільна, одноверха церква збудована із соснового бруса в 1797 році. Належала до пам'яток Лиманської школи. Усі зруби були гранчастими (у плані - прямокутники зі зрізаними зовнішніми кутами). Центральний зруб значно ширший і вищий за рамена, увінчаний струнким тризаломним верхом з двома світловими восьмериками й глухим ліхтарем (С.Таранушенко вважав цей верх чотиризаломним, з чим ми не погоджуємося). Внутрішня висота верху

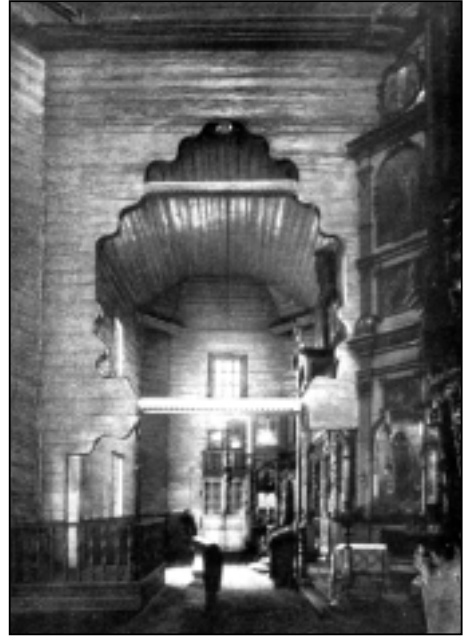
Поперечний переріз.
За С.Таранушенком

24 метри. Рамена мали коробове перекриття в інтер'єрі та напівшиплясті дахи (з димничками). В інтер'єрі простір рамен відкривався в центральну дільницю фігурними арками-вирізами, з яких найпластичніше була вирішена північна, з двома затяжками й вишуканим хвилястим абрисом.

У міжрукав'ях пізніше добудовано низенькі приміщення (паламарні, ризниці) а перед входами влаштовано чотириколонні ганки. У XIX столітті на захід від церкви збудували дерев'яну дзвіницю, сполучивши її притвором з західним раменом церкви, яке при цьому частково розібрали.

На початку 1930-х років церкву дослідив, обміряв і зафотографував С. Таранушенко. Невдовзі по тому церкву знищили.

Літ.: [39].

*Фрагмент інтер'єру
з аркою-вирізом.
За С.Таранушком*

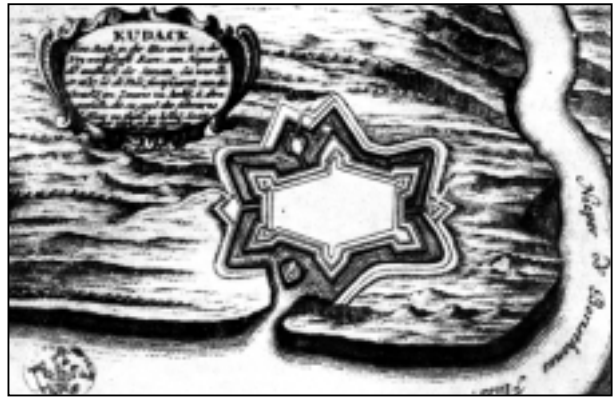
С. Старі Кодаки Дніпропетровського району.

391. Кодацька фортеця.
Споруджена в 1635-1639 роках, зруйнована протягом 1950-х - 1990-х років.

Побудована на високому правому березі Дніпра французьким військовим інженером Гійомом Левасером де Бопланом. Заснована в червні 1635 року, а вже в серпні того ж року була здобута приступом і

зруйнована запорозькими козаками під проводом Сулими. 1639 року її відбудовують і ще більше укріплюють. У вересні 1648 року під час Хмельниччини козаки під команду полковника Нестеренка знову здобули фортецю. На честь цієї події в 1910 році тут було встановлено обеліск. Фортеця функціонувала до 1709 року, коли була скасована указом російського імператора Петра I.

Земляна фортеця так званого староголландського типу являла собою чотирикутник з наріжними бастіонами. Її оточували високі вали і широкий сухий рів, через який перед брамою було перекинато звідний міст. У середині XVII століття на валах встановили палісад, а рови оточили рогатками і частиком - загостреними кілками.

План Кодацької фортеці середини XVII ст.

План Кодацької фортеці XVII ст.

Більша частина Кодацької фортеці зруйнована кар'єром у повоєнний період. Збереглася тільки невелика ділянка фортечного валу і бастион. Рештки фортеці є пам'яткою архітектури національного значення (охоронний № 1083). Фрагментарне відтворення пам'ятки передбачено Програмою відтворення видатних пам'яток історії та культури України, яку Уряд України затвердив 1999 року. Літ.: [41, 74, 390, 452].

*Загальний вигляд церкви та дзвіниці.
Рисунок К.Сидорова за фото 1930-х рр.*

Смт Петриківка.
392. Дерев'яна церква з дзвіницею. Збудовано 1788 року, знищено в 1930-х роках.

Дерев'яна тридільна, триверха церква побудована в 1788 році. Три зруби її гранчасті, однієї висоти. Восьмигранна нава ширша за п'ятистінні вівтар і бабинець, що мали глухі одноступові наметові верхи з декоративними ліхтарями й маківками. Наву вінчав двозаломний верх зі світловим восьмериком і глухим ліхтарем та маківкою. Бані мали пластичні обриси з перехватами й ковнірами в нижніх частинах. У першій половині XIX століття до церкви прибудували з трьох боків перед входами низенькі, прямокутного плану притвори з чотириколонними ганками й масивними трикутними фронтонами на фасадах.

Перед західним фасадом церкви одночасно з нею була споруджена дерев'яна дзвіниця типу "восьмерик на чотверику". Вона мала по периметру широке опасання на стовпчиках і вінчалася пластичним наметовим верхом з маківкою. Церкву разом із дзвіницею знищили в 1930-х роках.

Літ.: [453].

Запорізька область

Належить до південного регіону України й обіймає історичні терени Війська Запорозького низового і частково - Дике поле, в якому до кінця XVIII століття кочували татарські орди. Архітектурно-містобудівна спадщина належить, переважно, до кінця XVIII - першої половини XX століть і представлена спорудами цивільної архітектури. На державному обліку перебуває 28 пам'яток архітектури, з них 5 - національного значення. Відомо понад 600 нововиявлених пам'яток архітектури. До Списку історичних населених місць включено: Бердянськ, Гуляйполе, Запоріжжя, Мелітополь, Оріхів, Токмак. На території області діють три заповідника.

Запоріжжя.

393. Олександрівська церква. Споруджена у 1770-х роках. Зруйнована на початку XX століття.

Дерев'яна ротонда побудована запорозькими козаками на початку 1770-х років на правому березі Дніпра неподалік острова Хортиця й Олександрівської фортеці, яка започаткувала місто Олександрівськ (теперішнє Запоріжжя).

Ця будівля належить до унікального розпланувально-просторового типу ярусних ротонд, який був поширений на землях запорозьких і донських козаків до кінця XVIII століття. Церква зрубно-каркасної конструкції, була рублена з брусів і стояла на підмурку з бутового каменю. Основний об'єм - 12-гранна ротонда. Її вінчав восьмигранний двозаломний світловий верх, що спирався на дерев'яні колони, які в інтер'єрі окреслювали підбанний простір. Така конструктивна й розпланувально-просторова система є дуже стародавньою і, за дослідженнями І.Могитича, походить ще з Княжої доби. Ротонда традиційно мала троє дверей і функціонально необхідні

Загальний вигляд церкви. Фото початку XX ст. з персонального фонду архітектора Д.Дяченка.

Фасад церкви. Фото початку XX ст. з персонального фонду архітектора Д.Дяченка.

прибудови вітваря і притворів. Для кращої освітленості інтер'єра кожна з 12 граней ротоюди була прорізана отворами в два яруси. Стіни зовні були вертикально ошальовані дошками з нащільниками. Ярусність горизонтальних членувань підкреслювали різьблені карнизи.

За цим взірцем у кінці XVIII століття на місці останньої Запорозької Січі була зведена дерев'яна Покровська церква, яка теж не збереглася.

Ця унікальна пам'ятка була розібрана на початку XX століття після того, як поряд з нею спорудили муровану Олександрівську церкву в формах офіційного "русько-візантійського" стилю (не збереглася). Дві досить якісні світлини цієї пам'ятки виявлено нами 2001 року в персональному фонді архітектора Д.Дяченка, що зберігається в Архіві пам'яток охоронної документації Управління охорони та реставрації пам'яток містобудування і архітектури Держбуду України.

Літ.: [454-455].

Крим

Регіон, що має своєрідну історичну долю й унікальну за ступенем хронологічної глибини, типологічної і стильової різноманітності архітектурно-містобудівну спадщину. Вона представлена античними пам'ятками (з IV ст. до н.е.), середньовічними фортецями й печерними містами, культовими спорудами різних світових релігій і конфесій (іслам, іудаїзм, православ'я, католицизм, вірмено-григоріанська церква) та палацовими ансамблями XVI - XX століть. На державний облік узято (з урахуванням міста Севастополя) 1004 пам'ятки містобудування і архітектури, з яких 216 - національного значення. Відомо понад 200 нововиявлених пам'яток. До Списку історичних населених місць України включено 29 населених пунктів: Алупка, Алушта, Армянськ, Балаклава, Бахчисарай, Білогірськ, Гаспра, Гурзуф, Євпаторія, Інкерман, Керч, Коктебель, Кореїз, Лівадія, Масандра, Новий Світ, Ореанда, Партеніт, Саки, Севастополь, Сімеїз, Сімферополь, Старий Крим, Судак, Форос, Феодосія, Чорноморське, Щebetовка, Ялта. На базі комплексів архітектурно-містобудівної спадщини створено 6 заповідників.

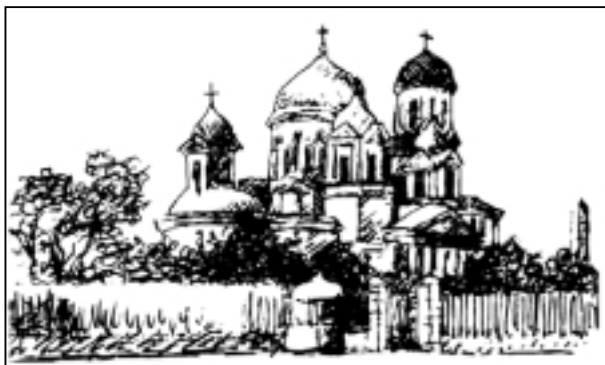
Південний ріг Кримського півострова, що зараз є територією, підпорядкованою місту Севастополю, надзвичайно багатий на стародавні пам'ятки містобудування і архітектури: античні міста, середньовічні фортеці, храми тощо. Водночас із Севастополем пов'язані пам'ятки військової архітектури і воїнської слави новітніх часів. До складу Севастополя входять історичні міста Балаклава й Інкерман. Діє Національний заповідник "Херсонес Таврійський", що має філії: "Фортеця Чембало" у Балаклаві, "Фортеця Каламіта" у Інкермані та "Гераклійські клери".

Сімферополь.

394. Собор Олександра Невського (сквер Перемоги). Збудований у 1820-1829 роках. Знищений 1930 року.

Трьохпрестольний кафедральний собор Сімферопольської і Кримської єпархії в ім'я Св. Олександра Невського було закладено в центрі Сімферополя 1820 року, а освячено в 1829 році. У проектуванні і будівництві собору брали участь архітектори Й.Шарлемань та І.Колодін. Собор, зведений в архітектурних формах пізнього російського класицизму, був аж до моменту знищення головною містобудівною домінантою Сімферополя - завдяки активному п'ятибанному силуету і дзвіниці висотою 37 метрів. Собор мав структуру, традиційну для великих класицистичних храмів Півдня України: квадратний в плані, хрещато-баневий, чотиристовпний, з великою півкру-

глою в плані апсидою. Центральна сферична баня на циліндричному підбаннику спиралася на пілони й підпружні арки. Чотири бічні бані на восьмигранних підбанниках були поставлені над наріжними компартиментами. З трьох боків до основного об'єму прилягали шестиколонні портики іонічного ордера з трикутними фронтонами. Триярусна дзвіниця типу “восьмерик на четверику”,

Загальний вигляд собору.

Рисунок А.Опочинської за фото початку ХХ ст.

увінчана ребристою сферичною банею, була поставлена на західному фасаді.

У грудні 1922 року собор закрито і перетворено на склад церковних речей, вилучених з ліквідованих храмів Криму. 30 травня 1930 року Кримський центральний виконавчий комітет ухвалив рішення про знесення собору. У ніч з 26 на 27 вересня 1930 року собор висадили в повітря.

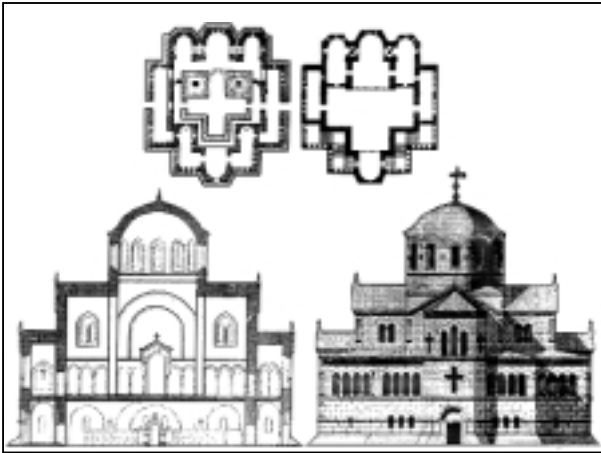
Відтворення собору передбачено Програмою відтворення видатних пам'яток історії та культури України, яку Уряд України затвердив 1999 року. Цим питанням опікується особисто голова Верховної Ради Автономної Республіки Крим Леонід Грач - колишній перший секретар обласного комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. Відтворення цього храму як кафедрального собору Кримської єпархії Української Православної Церкви (Московського патріархату) є складною містобудівною та політичною проблемою. Справа в тім, що за повоєнні десятиліття навколо набудовано чимало престижних великих будівель, в тому числі й будинок теперішньої Верховної Ради Автономної Республіки Крим. А на місці собору стоїть пам'ятник - танк Т-34, що відзначає могилу воїнів, загиблих при звільненні Сімферополя від німецької окупації. Тому питання де і як відбудувати храм стало вже причиною серйозного політичного протистояння в Криму. Проектну документацію на відтворення собору розробили місцеві архітектори, зігнорувавши чинне законодавство України. Чим все це завершиться - ніхто не знає. Прикро лише, що свята справа призвела до роз'єднання й конфліктів, замість того, щоб об'єднати людей.

Літ.: [456].

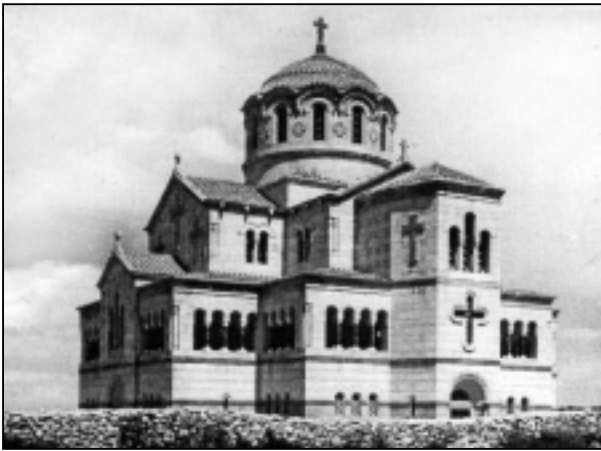
Севастополь.

395. Володимирський собор (у Херсонесі). Збудований протягом 1859-1877 років. Зруйнований під час другої світової війни у 1942 році.

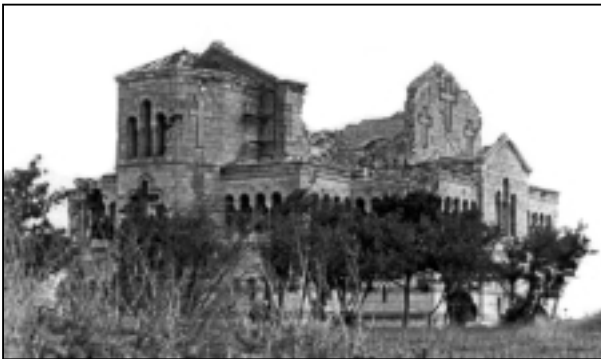
Собор стоїть на мисі Св. Володимира, на руїнах античного міста Херсонеса в межах території Національного заповідника “Херсонес Таврійський”. Побудований як соборний храм заснованого у середині XIX століття Володимирського монастиря за проектом російського академіка архітектури Г.Д.Грімма над руїнами давнього візантійського храму, який помилково вважали місцем хрещення київського князя Володимира Святославича в 988 році. Проект був затверджений 1859 року, закладення храму відбулося в 1861 році, а урочисте відкриття - в 1868 році. Однак буді-

Плани ярусів, поперечний переріз і західний фасад собору. Проектні кресленки 1859 р.

Загальний вигляд собору в кінці XIX ст.

Руїни собору на початку 1990-х рр.

вельні й опоряджувальні роботи тривали до 1877 року, а оздоблення інтер'єра було завершено тільки в 1883 році. Будівництвом керували архітектори К.Вяткін, М.Арнольд, В.Чагін. Разом з іншими монастирськими спорудами собор створює єдиний архітектурний ансамбль. Він є однією з найбільших споруд, зведених у Російській імперії в другій половині XIX століття, провідною містобудівною домікантою Севастополя.

Собор виконано в формах російсько-візантійського стилю, з орієнтацією на середньовічну архітектуру Кавказького регіону. Храм однобанний, належить до традиційного візантійського хрещато-баневого типу і має три гранчасті апсиди зі східного боку і гранчастий притвор - із західного. Весь об'єм розділений на два яруси: в нижньому - церква Богородиці і руїни давнього храму-хрещальні, законсервованого 1894 року; у верхньому - церкви Володимира і Олександра Невського. У верхній ярус ведуть широкі чотирипрогонові сходи, розташовані в північно-західній і південно-західній частинах будівлі. Нижній ярус перекрито системою коробових склепін на підпругних арках, центральна частина верхнього ярусу - банею на циліндричному підбаннику (не зберігся), східна і за-

хідна частини - конхами, інші компартименти - коробовими склепіннями. Стіни муровано з інкерманського вапняка із застосуванням для декору білого, рожевого і зеленого мармуру. В інтер'єрі були широко застосовані мармур, мозаїки, розписи, різьблення по каменю тощо.

Цю пам'ятку дуже критично оцінював знаний історик української архітектури В.Січинський: "...в офіційних колах повстав проект будови в Херсонесі церкви Св. Василя, щоб таким чином увіковічнити його велич та закріпити в пам'яті нащадків його героїчний чин здобуття Херсонесу. За цю "церкву Володимира", де Великий князь охрестився, російські археологи означили руїни одної хрещатої церкви в середині міста. Але під час будування нової церкви не тільки розібрали дощенту цю стару "церкву Володимира", але багато інших цінних пам'яток старохристиянської архітектури і поміж ними дорогоцінну

ротонду 600 року! З матеріалу тих ранньохристиянських храмів власне побудовано новий "собор" у псевдовізантійському стилі. Згодом Берт'є-Делагард слушно довів, що коли Володимир Великий дійсно хрестився в Херсонесі, то власне в цій баптистерії 600 року, яку новітні російські археологи розібрали для безвартисної нової "церкви Володимира"!"

Під час другої світової війни в 1942 році було зруйновано центральну частину собору з банею, при цьому майже повністю загинув монументальний розпис. Після того впродовж 50 років собор стояв у напівзруйнованому стані й далі руйнувався. Проте навіть у такому напівзруйнованому стані він був оголошений пам'яткою архітектури республіканського (нині - національного) значення (охоронний № 1244).

Під час одного з візитів до Севастополя 1997 року московський мер Юрій Лужков оголосив, що цю православну святиню буде відбудовано коштом міста Москви. Цю ініціативу перехопив Київський міський голова Олександр Омельченко.

*Руїни собору.
Аерофотозйомка 1990-х рр.*

*Відтворений собор.
Фото 2001 р.*

З 1998 року замовником і спонсором відбудови храму є місто Київ, якому трохи допомагає і держава - коштами з Державного бюджету України. Проектну документацію розробив інститут "Укрпроектреставрація" (головний архітектор проекту С.Осадчий). Її схвалено у лютому 1999 року, тоді ж розпочалися відбудовчі й реставраційні роботи. Реставрація з відтворенням втрачених частин храму в цілому завершена влітку 2001 року. Опоряджувальні роботи можуть тривати ще не один рік. Храм передано Українській Православній Церкві (Московського патріархату).

Літ.: [457-458].

Феодосія.

396. Мечеть Селіма. Побудована 1522 року, розібрана 1834 року.

Головна мечеть Кафи (так називалася Феодосія в добу Середньовіччя) побудована за повелінням турецького султана Селіма великим зодчим Ходжа Сінаном 1522 (за іншими даними - не пізніше 1520) року. Вона мала кілька найменувань, зокрема Біюк-джамі та Шахзаде Сулейман-хана. Остання назва пов'язана з тим, що мечеть спорудили в часи, коли правителем Кафи (до 1520 року) був Газі Сулейман-хан, майбутній турецький султан Сулейман I (Пишний).

Мечеть стояла в центрі міста і її мінарет, висотою близько 40 метрів, був однією з містобудівних доміант Кафи. Належить до типу стовпно-купольних (банястих) мечетей і дещо подібна до іншої кримської мечеті авторства Ходжа Сінана - свпаторійської Джума-Джамі, яка збереглася донині.

Мечеть Селіма прямокутна в плані, з відкритою аркадною галереєю на головному фасаді. Центральне приміщення тридільне: посередині квадратний у плані молитовний зал, перекритий сферичною банею на гранчастому підбаннику, що

Зображення мечеті на рисунку кінця XVIII ст.

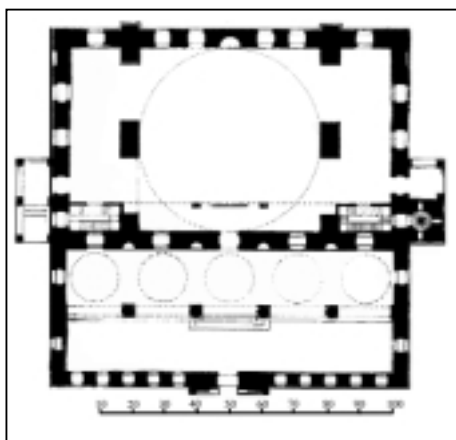
спирається на кутові пандативи. Молитовне приміщення мало два балкона, куди провадили широкі двомаршеві сходи. Мінарет прибудований до бічного фасаду. Конструкція його традиційна - кубічна основа, яка за допомогою зрізаної багатогранної піраміди переходить у циліндричну башту з крученими сходами всередині, балконом нагорі й наметовим дахом. Дуже цікавою за архітектурним вирішенням була аркада головного фасаду: арки стрільчастих обрисів спиралися на 6 мармурових колон. Кожен компартимент галереї вінчався куполом на восьмигранному

*Фасад мечеті.
Обмір архітектора В.Гесте
1798 р.*

*Фасад мечеті.
Кресленик за обміром
архітектора В.Гесте 1798 р.*

*План мечеті
за обміром В.Гесте*

підбаннику. Таким чином мечеть мала 5 малих бань і одну велику (а не 10, як іноді згадується в літературі). Підбанник великої бані мав оригінальну конструкцію: нижній восьмигранник переходив у 16-гранну призму, а та - несла сферичну баню.

Мечеть у 1798 році дослідив й обміряв архітектор В.Гесте. Він опрацював проект прибудови до мечеті додаткового приміщення з боку аркадної галереї. 1834 року мечеть була зруйнована. Тепер на її місці сквер біля перетину вулиць Леніна і Тімірязєва. Програмою відтворення видатних пам'яток історії та культури України, яку Уряд затвердив 1999 року, передбачено відтворити цю пам'ятку.

Літ.: [459].

ВИСНОВКИ

Архітектурна спадщина України включає в себе як збережені донині будівлі, споруди, їх комплекси і ансамблі, так і ті, що не збереглися, але відомі нам з джерел. В цілому всі вони є невід'ємною складовою культурної спадщини українського народу.

Значна і дуже важлива частина об'єктів архітектурної спадщини втрачена з різних причин. Втрати об'єктів архітектурної спадщини мають виразну специфіку в регіональному, хронологічному і каузальному аспектах і можуть бути відповідним чином класифіковані.

Для з'ясування основних кількісних характеристик втрат об'єктів архітектурної спадщини по регіонах України необхідно визначити величину, яку ми назвали коефіцієнтом втрат. Коефіцієнт втрат обчислюється у відсотках як відношення наявної кількості пам'яток архітектури національного значення до кількості втрачених об'єктів архітектурної спадщини за формулою:

$$K = K_v \times 100\% : K_n$$

де **K** - коефіцієнт втрат; **K_v** - кількість втрачених об'єктів архітектурної спадщини; **K_n** - кількість пам'яток архітектури національного значення, що збереглися.

Результати обчислень, проведених за цією формулою стосовно кожної області й кожного історичного регіону України, зведено в таблиці 1. Аналіз цих відомостей дозволяє виділити області й регіони з найбільшими втратами (Полтавська область - понад 64 %; Слобожанщина - понад 45 %), а також області й регіони з мінімальними втратами (Одеська область - 1,39 %; Поділля - 4,68 %). В середньому по Україні коефіцієнт втрат об'єктів архітектурної спадщини становить трохи більше 11 %.

Наочно регіональні особливості втрат архітектурної спадщини показані нижче, на карті.

Матеріал, викладений в Довіднику втрачених об'єктів, дозволяє зробити хронологічну періодизацію втрат об'єктів архітектурної спадщини України. Ми виділили для цих підрахунків такі основні періоди:

- 1 - до першої світової війни;
- 2 - перша світова війна;
- 3 - міжвоєнний період;
- 4 - друга світова війна;
- 5 - повоєнний період до розвалу СРСР;
- 6 - доба незалежної України.

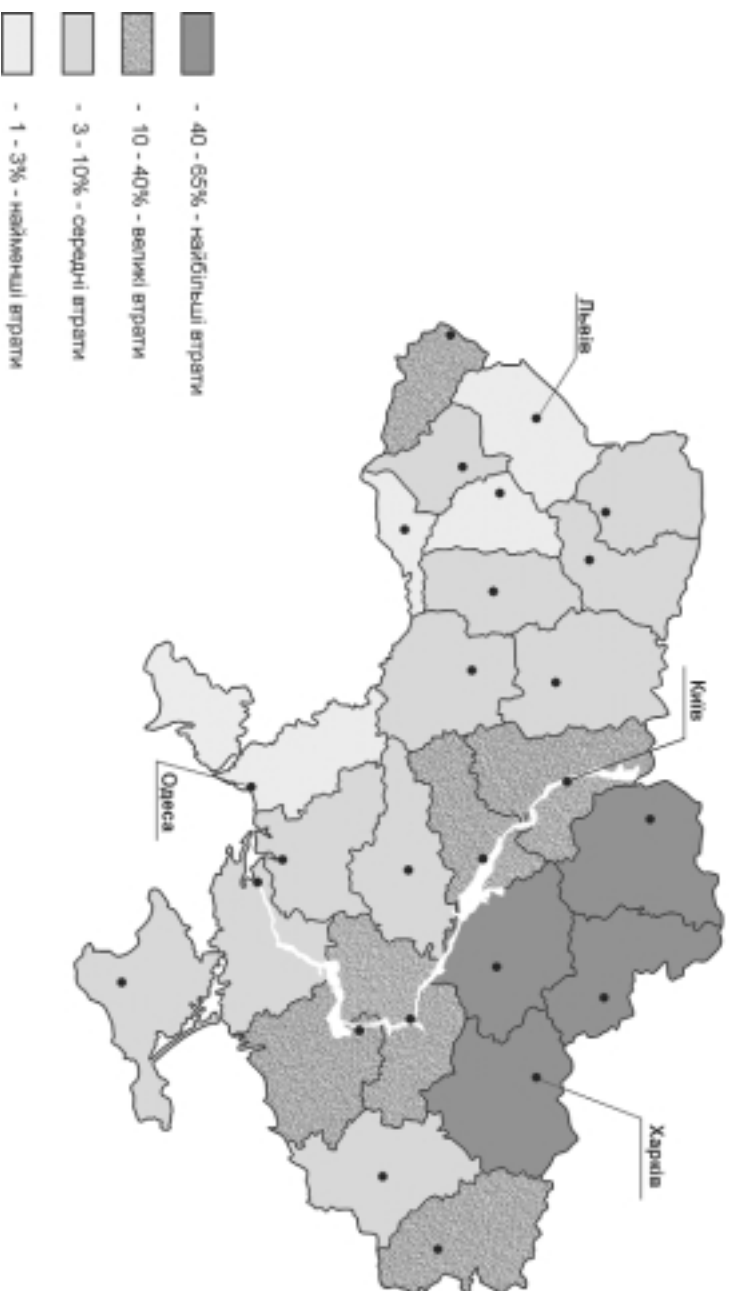
Результати наших підрахунків зведені в таблиці 2, в якій подані не тільки абсолютні значення кількості втрачених об'єктів, але й відносні - у відсотках до загальної кількості. З таблиці видно, що понад половина всіх втрат - 63 % припадає на два десятиліття - з 1919 по 1940 роки.

Таблиця 1.

**Кількість утрачених об'єктів архітектурної спадщини
в регіонах України**

№ п/п	Регіон	Втрачені об'єкти архітектурної спадщини	Пам'ятки архітектури національного значення	Коефіцієнт втрат %
I. Середня Наддніпрянщина і Північне Лівобережжя				
1	Київ	35	390	8,97
2	Київська область	13	91	14,28
3	Чернігівська область	76	171	44,44
4	Полтавська область	40	62	64,51
5	Черкаська область	9	56	16,07
	Всього:	173	770	22,47
II. Слобожанщина				
6	Харківська область	30	73	41,09
7	Сумська область	75	127	59,05
8	Луганська область	3	25	12
9	Донецька область	1	13	7,7
	Всього:	109	238	45,8
III. Поділля				
10	Вінницька область	6	167	3,6
11	Хмельницька область	17	230	7,39
12	Тернопільська область	4	180	2,22
	Всього:	27	577	4,68
IV. Волинь				
13	Волинська область	7	200	3,5
14	Рівненська область	7	109	6,42
15	Житомирська область	5	64	7,81
	Всього:	19	373	5,09
V. Галичина, Закарпаття, Буковина				
16	Львівська область	12	794	1,51
17	Івано-Франківська область	7	149	4,7
18	Закарпатська область	35	137	25,55
19	Чернівецька область	2	112	1,78
	Всього:	56	1192	4,7
VI. Південь				
20	Одеська область	1	72	1,39
21	Миколаївська область	1	14	7,14
22	Херсонська область	1	32	3,12
23	Кіровоградська область	1	17	5,88
24	Дніпропетровська область	4	35	11,43
25	Запорізька область	1	5	20
26	Крим	3	216	1,39
	Всього:	12	391	6,07
	Загалом:	396	3541	11,18

Втрати об'єктів архітектурної спадщини в регіонах України.

Таблиця 2.

Хронологічна періодизація втрат об'єктів архітектурної спадщини України

	До першої світової війни (до 1914 р.)	Під час першої світової війни (1914 - 1918 рр.)	У між-воєнний період (1919 - 1940 рр.)	Під час другої світової війни (1941 - 1945 рр.)	У повоєнний період (1946 - 1989 рр.)	У незалежній Україні (1990 - 2001 рр.)
Кількість знищених об'єктів архітектурної спадщини	60	7	251	18	48	12
У відсотках до загальної кількості	15, 15 %	1, 77 %	63, 38 %	4, 55 %	12, 12 %	3, 03 %
Всього	396 об'єктів = 100 %					

З цієї таблиці можна зробити ще один, дуже прикрий для нас висновок: за десять років незалежності України пам'яток архітектури (а мова йде не просто про об'єкти, а саме про пам'ятки архітектури, які перебували на державному обліку й під охороною держави) було втрачено більше, ніж у роки першої світової війни і лише трохи менше, ніж в роки другої світової війни. Для наочності кількість втрат у різних хронологічних періодах наведена на графіку, що поданий нижче (таблиця 3).

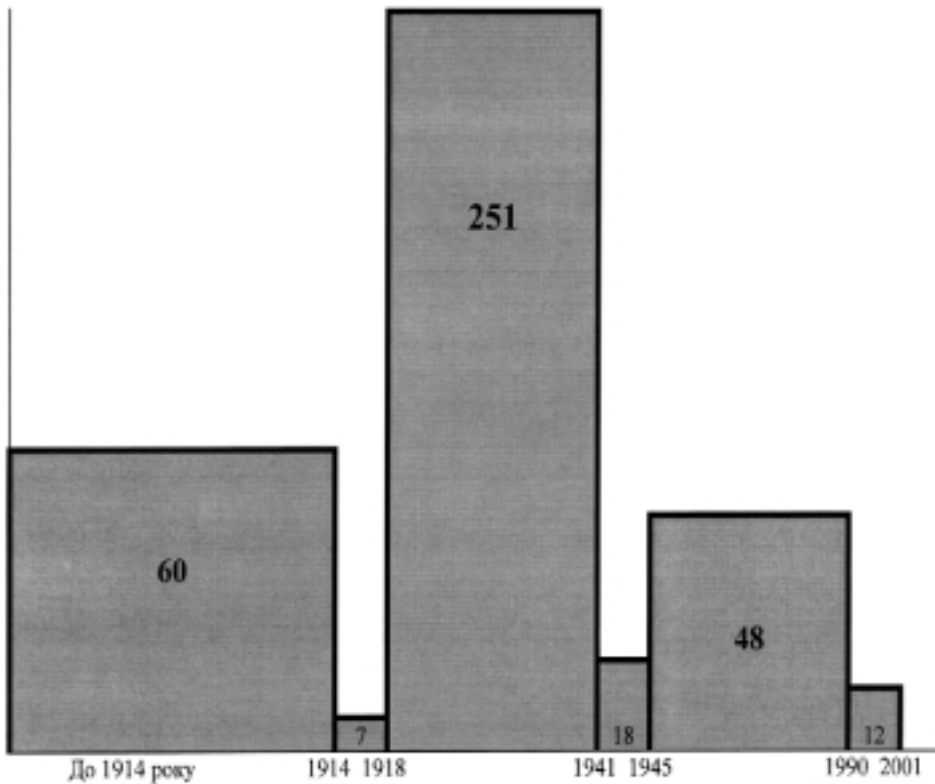
І, зрештою, ми можемо визначити основні причини втрати тих чи інших об'єктів архітектурної спадщини. Основні причини ми вже зазначали у розділі “Втрачена архітектурна спадщина”. Це, узагальнюючи попереднє, такі основні групи причин:

- 1 - причини утилітарного характеру;
- 2 - війни і революції;
- 3 - стихійні лиха (переважно пожежі);
- 4 - причини політичного характеру - державна політика нищення об'єктів архітектурної спадщини;

5 - низький культурний рівень місцевого керівництва і населення, що призводить до “неусвідомленого вандалізму”.

Результати наших підрахунків за цією групою параметрів відображено нижче, в таблиці 4, причому тут подані як абсолютні значення, так і відносні, у відсотках до загальної кількості втрачених об'єктів. Зазначимо, що ці відомості мають факультативний характер, оскільки далеко не у всіх випадках нам достеменно відомі причини знищення того чи іншого архітектурного об'єкта.

**Кількість утрачених об'єктів архітектурної спадщини України
в основні хронологічні періоди**

Питома вага кожної групи причин у загальних втратах об'єктів архітектурної спадщини наочно показана на діаграмі 1. З таблиці 4 й діаграми випливає, що найбільших втрат архітектурна спадщина України зазнала від політики комуністичного режиму, спрямованої на знищення культурної спадщини українського народу. Цією причиною обумовлено майже дві третини втрат. Другою за значенням групою причин є утилітарні, здебільшого суто господарського характеру. На них припадає трохи менше 20 % всіх втрат. Несподівано низькою є частка воєнних руйнацій і втрат від різних стихійних лих, здебільшого пожеж. При цьому ми враховуємо тільки "стихійні" пожежі, а не підпали дерев'яних церков, здійснені або за завданням компартійних органів у 1960-х - 1980-х роках, або в запалі міжконфесійної боротьби. Чесно кажучи, оці "міжконфесійні підпали" тяжко віднести до одної із зазначених груп причин, але вони найближчі до останньої групи, пов'язаної з низьким культурним рівнем як місцевого керівництва, так і населення.

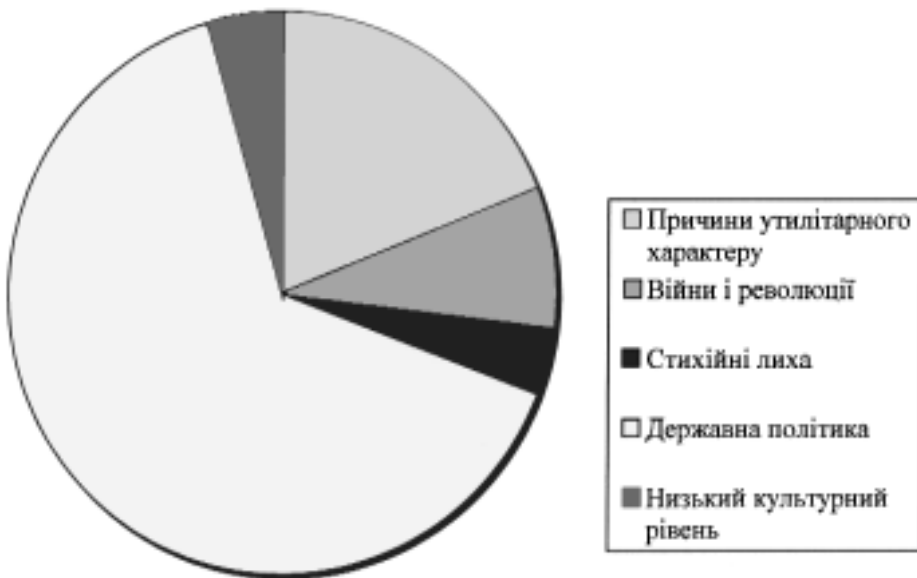
Таблиця 4.

Причини втрат об'єктів архітектурної спадщини

	Причини утилітарного характеру	Війни і революції	Стихійні лиха	Державна політика нищення об'єктів спадщини	Низький культурний рівень
Кількість знищених об'єктів архітектурної спадщини	74	32	15	256	17
У відсотках до загальної кількості	18,7 %	8,09 %	3,79 %	64,65 %	4,29 %
Всього	396 об'єктів = 100 %				

Діаграма 1.

Питома вага кожної групи причин у загальних втратах об'єктів архітектурної спадщини

В цілому можемо зробити висновок, що серед об'єктів архітектурної спадщини різної функціональної типології найбільше потерпіли об'єкти церковної і фортифікаційної архітектури. Але причини втрат цих об'єктів відмінні: храми свідомо нищили з ідеологічних причин, а об'єкти оборонної архітектури були знищені або самі поступово зруйнувалися тому, що в нових умовах втратили всі свої функції і стали непотрібними.

Загалом, оглянуті в цій монографії втрати архітектурних об'єктів спричинили суттєве збіднення культурної спадщини України й архітектурного середовища конкретних населених місць.

Ці втрати автентичних старовинних будівель і споруд є незворотними. Навіть тоді, коли можна відтворити архітектурну форму будівлі чи споруди, її матеріально-технічну структуру відтворити неможливо. При втраті об'єкта архітектурної спадщини ми втрачаємо його не тільки як мистецьки досконалу архітектурну форму, але, передовсім, як історичне джерело. Тому відтворити втрачену пам'ятку (об'єкт архітектурної спадщини) в принципі неможливо.

Проте за останні 10 років в Україні накопичено унікальний досвід відтворення втрачених пам'яток архітектури. Він вимагає окремого осмислення і узагальнення. Поки що з цієї практики можна зробити такі попередні висновки.

По-перше, після десятиліть тоталітаризму відбудова поруйнованих храмів - справа закономірна й неминуча. Це - як одужання народу після тяжкої хвороби.

По-друге, відтворення втрачених храмів та інших архітектурних об'єктів не можна ставити на конвеєр, як спорудження житлових будинків. Ми вже стикаємося з небезпекою відвертої чи завуальованої фальсифікації пам'яток. Цього не можна допустити, інакше буде дискредитована сама ідея відродження духовності й культури.

І останнє: не можна святу справу робити сумнівними методами, такими, як самочинне проведення робіт, руйнація автентичних пам'яткових структур, увічнення свого "Я" у відтворюваних спорудах тощо. На жаль, такі методи практикуються в Україні. А це свідчить, що українське суспільство ще остаточно не одужало після десятиліть тоталітаризму.

З огляду на такі значні втрати, яких зазнала архітектурна спадщина України, зростає цінність збережених донині автентичних пам'яток архітектури як мистецьких витворів свого часу, незамінних свідчень минулого.

Завданням на майбутнє є безумовне збереження і продовження вивчення автентичних уцілілих пам'яток, реставрація і реабілітація напівзруйнованих пам'яток рівнобіжно з розвитком регіональних досліджень втрачених об'єктів архітектурної спадщини для формування якомога повнішої джерельної бази українського архітектурознавства.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Загибель і віднова неоцінених скарбів. Розгром руської зодчеської спадщини і доконечність її відбудови

Український євразієць

Автор брошури, великі фрагменти якої друкуємо тут, - Петро Савицький належав до відомого в Гетьманщині шляхетського роду. Його предки були священиками, військовими канцеляристами, правниками, перекладачами. Вони осіли в Кролевеці, де Петрів батько, Микола Савицький, був повітовим маршалком дворянства, а згодом - головою Чернігівської губернської земської управи.

Петро Савицький народився 15 травня 1895 року в Чернігові. 1913 року закінчив з відзнакою Чернігівську хлоп'ячу гімназію і став студентом економічного факультету Петербурзького політехнічного інституту, закінчив його 1917-го теж з відзнакою. По університетських студіях він знову в Чернігові. Під час громадянської війни опинився на півдні України, звідки в 1920 році емігрував разом зі своїм учителем і шефом Петром Струве (був його секретарем). З 1921 року осів у Празі, де провадив широко кроєну наукову, педагогічну й громадську діяльність. Пристав до так званих євразійців, редагував їхні часописи, створив євразійську історіографічну школу. Другу світову війну перебув у Празі, де 1945 року його заарештували советські органи держбезпеки, вивезли до СРСР і запроторили в концтабір. Випустили Петра Савицького 1956 року. Він повернувся до Праги, де й помер 13 квітня 1968 року.

Попри те, що П.Савицький був економістом, соціологом та істориком, нас він цікавить передусім як мистецтвознавець, а понад те - представник такого рідкісного фаху, як архітектурознавство. Це тим більш парадоксально, що він не мав спеціальної мистецтвознавчої або архітектурної освіти. Визначальну роль відіграла не лише юнача залюбленість в архітектуру рідного Чернігова - цієї, за визначенням Михайла Грушевського, "української Равенни", а й близька знайомість і співпраця з Вадимом Модзалевським (1882-1920), який очолював Чернігівську губернську архівну комісію. Він і залучив гімназиста, а пізніше - дев'ятнадцятилітнього студента до написання "Нарисів мистецтва Старої України". Перший з них, завершений 1914 року, присвячений Чернігову. 95 відсотків тексту цієї праці належать перу П.Савицького. На жаль, внаслідок подій першої світової війни і революції ця непересічна праця не побачила світу, і тільки в наші дні стараннями історика Олександра Коваленка її видрукувано в збірнику "Чернігівська старовина" (Чернігів, 1992.- С.101-142).

На українській архітектурі доби Гетьманщини зосередив свою увагу П.Савицький у юнацькій статті "Муроване будівництво на Україні від доби Богдана Хмельницького до доби Розумовського", опублікованій у 9-10 числах "Черниговской земской недели" за 1913 рік, та рукописі 1929 року "Кілька міркувань про історію української архітектури", оприлюдненому нещодавно в "Сучасності" (1993. - № 4. - С. 142-149). Всі праці написано російською мовою.

Вахханалія руйнувань, започаткована окупаційним московсько-більшевицьким режимом в Україні ще на початку 20-х років, набрала особливого розмаху й бруталності після голодомору 1933 року. Інформація щодо цього просочилася на Захід крізь “залізну завісу”. Петро Савицький був одним із перших інтелектуалів, хто осмислив цю трагедію і 1937 року відгукнувся на неї брошурою “Загибель і відносна неціненних скарбів”, виданою в Празі євразійцями. У своїх висновках він безкомпромісний, а тому нині вони звучать майже пророчо - стосовно бузувірського режиму та його прислужників: “Пам’ятайте, що присуд ваш... пам’яткам... буде вашим присудом і самим собі. Задум ваш не вдасться. Майбутні покоління... затаврують прокляттям ваші імена і відбудують знову пам’ятки, що їх ви зруйнували”.

Мусимо зазначити, що П.Савицький загалом мислить у річищі “общерусскости”, як і належить правовірному євразійцеві, учню “Петра Бернгардовича” (Струве). Він не пережив такого внутрішнього перевороту, як Олена Теліга, яка саме в Празі рішуче порвала з російсько-шовіністичним середовищем і стала завзятою українською націоналісткою. Для пізнього Савицького, на жаль, і Михайлівський Золотоверхий, і Микільський Військовий, і Братський собори в Києві - це “пам’ятки руської величі”, Та водночас подибуємо в нього й твердження про те, що “Україна і українські культура - не “гній” для чийхось чужих ланів”.

Віктор ВЕЧЕРСЬКИЙ

I. Усе найкраще пущено на злам (доля тисячолітнього Києва)

1936 рік позначився нечуваними в новітній світовій історії руйнаціями художньо-історичних пам’яток у Києві. Ця формула є безумовно точна, бо вже впродовж тривалого часу ніде у світі не нищено (тим більш, свідомо й не вимушено жодними “надзвичайними” обставинами) першорядних архітектурних творинь такої віддаленої від нас доби, як XII століття. А в Києві, в умовах цілковитого миру, без щонайменшого впливу “нездоланної сили”, розпочато знесення таких пам’яток, до того ж у масових масштабах. Для будинку уряду забракло в Києві іншого майданчика, як той клапоть землі, де стояли незагіблі в буревіях восьми століть дорогоцінні свідки далекого руського минулого. І ось, як про це захоплено повідомляють огудники власної вітчизни, “на стрімчастому березі Дніпра, на території колишнього Михайлівського монастиря і Трьохсвятительської церкви, споруджується шестиповерховий будинок Раднаркому УРСР”¹.

Скільки галасу було здійснено свого часу з приводу загибелі, що загрожувала Реймському соборові. Загроза не здійснилася, і собор відбудовано. Загибель собору Михайлівського монастиря в Києві - доконаний факт. Тим часом потрібно на повну силу утвердити ту істину, що серед явищ художньої культури собор Михайлівського монастиря у своєму роді не менш значний, аніж його молодший перевесник - Реймський собор. У кожному з них виражена своя і велика правда художнього умогляду й творчості. А якщо так, то будівники анекдотичного (“шестиповерхового”: знайшли чим похвалитися) будинку Раднаркому УРСР у Києві суть *нищителі найвизначніших скарбів свого народу*.

Собор Михайлівського монастиря збудовано, як відомо, 1108 року². Збережені до XX століття руські архітектурні пам’ятки, що мають такий вік, можна перелічити на пальцях. Київські (і не тільки київські) горе-“будівничі” відтинають ці пальці

один за одним. Боплан, відомий описувач України першої половини XVII століття, так висловлювався про її столицю: “З-поміж усіх храмів Києва тільки двоє zostалися на пам’ять (pour memoire), це - Софійський і Михайлівський; решта лежать у руїнах”. З цих двох історичних будівель, що збереглися “на пам’ять” нащадкам, одна зникла тепер з лиця землі, на догоду невідь-кому і чому. Немає жодного серйозного огляду руського художнього минулого, в якому не згадувався б собор Михайлівського монастиря³ [...]

Однобанний і шестистовпний у своєму первісному вигляді Михайлівський собор за своє довге життя встиг обрости приділами і прибудовами. З однобанного він став семибанним⁴. Та це анітрохи не зменшило його архітектурної краси та виразності. Можна навіть думати, що пізніші добудови підвищили його мальовничість. Це живо відчував глядач, що мав нагоду милуватися собором у садибі колишнього Михайлівського монастиря. Це враження й тепер здатна справити будь-яка добра світлина собору⁵. З цілковитою підставою М.Сичов і Ф.Ернст називали цю будівлю “казково-мальовничою”⁶. І навіть реставратор В.Фролов, посланий до Києва вже в той час, коли собор Михайлівського монастиря було приречено на зруйнування, не втримався від того, щоб назвати його “прекрасною пам’яткою руського зодчества XII століття”⁷.

За мальовничістю своєю Михайлівський собор скорше перевершував найкращі творіння італійської архітектури візантійського стилю, ніж поступався перед ними. Проте в країні рад серця мистецтвознавців і “керівників” належать тільки “царству Муссоліні”, подібно до того, як серце фонвізінівського бригадира належало “короні французькій”. Люди ці твердо переконані, що в самому лише царстві Муссоліні є справжня краса. Що проти неї пам’ятки рідної країни! Отож - яке їм діло до того, що в Києві нищать мистецькі твори, які за художніми вартостями своїми не поступаються перед найкращими італійськими.

Велике значення в історії руського мистецтва має і та Трьохсвятительська церква, що загинула водночас із Михайлівським собором [...] Будівля, яка стала разом з Михайлівським собором жертвою нинішніх київських горе-”будівничих”, належала до XII століття. Чи втямили нищителі, скільки взагалі будівель XII століття в Україні? Спорудження одного “шестиповерхового” будинку коштувало Києву двох таких споруд [...]

Вже й знесення за “одним заходом” двох найвідоміших пам’яток домонгольської Русі становило явище, абсолютно небувале щодо темного невігластва свого у новітніх анналах Росії та України [...]

Стосовно творінь зодчества Батієве спустошення - справжня дрібниця порівняно з ділами київських “будівничих” 1934-1936 років, що й далі розвивають свою “діяльність” щораз більшими темпами. За трагічних обставин здобуття Києва татарами обвалилося склепіння Десятинної церкви. Проте величезна більшість пам’яток зодчества, відомих нам з літописних записів домонгольських часів, пережила Батієве спустошення і дійшла до наступних поколінь. Перенесення адміністративного центру України з Харкова до Києва виявилось, деякими сторонами, *більшою культурною катастрофою, ніж Батієве спустошення*. Тільки три роки порядкують у Києві горе-”будівничі”, - і де ж тепер Михайлівський собор, що вистояв лихоліття незліченних навал? Де Трьохсвятительська церква, яку не могла зруйнувати до кінця рука найлютіших ворогів російського і українського народів? І яку долю готує райрада Кирилівській садибі, майже незачепленій буревіями восьми віків? [...]

Великокняжа доба створила Київ в образі міста, що мало можливість змагатися, монументальною красою своєю й розмахом, з будь-якою тогочасною метрополією Сходу і Заходу. За дотепною заввагою Г.В.Вернадського, що ґрунтується на вивченні письмових джерел тієї доби, не кияни благоговіли тоді перед Заходом, а Захід захоплювався Києвом. Високий правий берег Дніпра ніс на своєму “вінці” і схилах архітектурні пам’ятки, впродовж кількох десятків верстов, від Вишгорода на півночі принаймні до Видубицького монастиря на півдні. У “старому Києві”, на зовсім невеликому просторі, було зосереджено такі архітектурні монументи світового значення, як Десятинна, Софійська, Михайлівська церкви; два Василівські храми (один - Святослава Всеволодича, другий - Рюрика Ростиславича); відомий нам тільки з розкопів Георгіївський храм; Ірининський монастир, про який донедавна нагадувала особлива “Ірининська пам’ятка” (основу “пам’ятки” утворив один зі стовпів її собору); славнозвісний Дмитріївський монастир, недалеко від Михайлівського; “Янчин” монастир Всеволода Ярославича і Воздвиженська церква Мстислава Галицького (1215 р.) на місці теперішнього Андріївського храму; Федорівський монастир, Катерининська церква тощо. Можна поставити собі питання, чи було в XI-XIII століттях нашої ери яесь інше місце у світі, де на такому невеликому просторі зосереджувалася б така кількість першорядних архітектурних споруд. Це питання тим більш обґрунтоване, що в районі Десятинної церкви розкопи виявили рештки й мурованих двірських споруд, як X-XI, так і XII століть. Розкопи дають підстави гадати, що будівлі були прикрашені мармуром, іншими цінними породами каменю, мозаїками та фресками. Крім Софійського й Михайлівського соборів, мозаїки були і в Десятинній церкві. Фрески, найімовірніше, були всюди. На високий рівень ювелірного майстерства вказують численні, знайдені на тій-таки території скарби золотих і срібних виробів. Рештки емальових, гутних, каменярських та інших майстерень свідчать про піднесення промислового життя.

Давньоруський Київ дотепер не знайшов свого Аполлінарія Васнецова (який дав, як відомо, художню “реконструкцію” Москви XVII і попередніх століть). Тим часом завдання це - не менш вдячне. Маємо в руках удосталь даних, аби увявити собі красу цього міста, що Мономаховою шапкою увінчувало вершину Дніпрової гори.

Стрічка пам’яток тяглася й далі на південь: Спас на Берестові, з мурованою церквою й таким самим палацом (збудований Володимиром Великим і відновлений у 1113 році), Печерський, Видубицький монастирі.

В образі “печер” домонгольський Київ мав уже і свою “підземну відповідність”. Така “відповідність” є ніби доконечна належність метрополії великого історичного значення. У західній частині Старого Світу класичний приклад дають римські катакомби й грандіозні, “тисячоколонні” підземні водоймища Константинополя. У Києві “печери” доповнюються підземеллями, відкритими в межах “старого міста” (розкопи Д.В.Милеєва та ін.)⁸ [...]

За довгу історію Києва були один-два випадки зруйнування будівель великокняжої доби через невігластво ченців. Так, близько 1758 року, на спорудження огорожі Михайлівської садиби, розібрано будівлі Дмитріївського монастиря XI століття. Та що означає цей поодинокий випадок порівняно з тими цілими групами пам’яток, які вже знесли або запланували до знесення в найближчому майбутньому теперішні “хазяї” Києва?

До руйнацтва приклав свою руку й Микола І. Порядком виконання його приписів прибрано в 1840-х роках з поверхні землі споруди Ірининської церкви Ярослава Мудрого (за винятком одного стовпа, що став “пам’яткою”). Не тільки в

Києві, а й у Москві, Підмосков'ї та інших місцях часи Миколи I, попри офіційні гасла “народності”, були тяжкою добою для пам'яток давньоруського мистецтва. Нехай радіють, однак, київські комуністи. Мірою варварства вони далеко перевершили Миколу I. *За 2-3 роки вони зруйнували в Києві стільки пам'яток руської матеріальної культури домонгольської доби, скільки не було перед тим знищено за два-три століття.*

[...] Рік у рік дужчає лють *нищителів*. Як інакше можна пояснити такі факти: за визнанням навіть “Архитектурной газеты”⁹ “у Києві недосить дбайливо ставляться до пам'яток давньої архітектури, що мають часом всесоюзне значення. Так, без попередніх обмірів знесено колишній Військово-Микільський собор і колишній Братський монастир - чудові пам'ятки українського бароко XVII століття, будівлі, унікальні за значенням”. Ця звістка не може не викликати тремтіння в кожній бодай трохи освіченої людини, в усякого, для кого Україна і українська культура не просто “гній” для чийось чужих ланів. Не кажемо вже про те світло, яке проливає ця звістка на долю інших, менш уславлених витворів української архітектури Києва. Немає більше Військово-Микільського собору й Братського монастиря! Їх знесено за один або щонайбільше за два будівельні сезони. Отож немає більше дуже великої частини пам'яток не тільки українського зодчества, а й української культури загалом.

Адже те “братство”, яке створило цей монастир, було, за слушною заввагою Ф.Ернста, “одним з виявів упертої боротьби мас української людності з заборочною політикою польської адміністрації та панів землевласників і фанатизмом католицького духівництва, що рішуче наступали на Україну, Литву, Білорусь”. Братство це засновано 1615 року. А з 1630-х років у садибі знищеного нині монастиря містилася Київська “Академія”, перша школа вищого типу в Україні і Росії. Історія вищої освіти в російському і українському середовищі була впродовж століть якнайтісніше, нерозривно сплетена з долею тієї садиви, з якою так нещадно розправилася тепер рука нищителя. “Роля Києва,- провадить Ф.Ернст, - як культурнотворчого центру, тісно зв'язана з старою київською Академією, що в XVII й XVIII століттях була не тільки навчальним закладом, але й значною мірою творила тодішню українську науку, літературу, театр, музику, мистецтво і позначилася величезним впливом на культурі всього європейського Сходу”¹⁰.

Факти ці загальновідомі.

Тож кому, запитуємо ми, може бути корисним знищення пам'ятки боротьби українського народу за національну свою самобутність, цього символу огрому його організаційних здібностей, виявлених у тій боротьбі, цього промовистого свідка колишньої культурно-історичної слави й ролі Києва? [...]

“Шкідницька”, в глибокому й остаточному розумінні, природа цієї руїницької дії підкреслюється винятковими художніми вартостями зниклої історичної будівлі. У фаховій літературі з цього питання немає двох поглядів.

Як ішлося раніше, одночасно з Братським монастирем зруйновано і так званий Військово-Микільський собор на Печерську. Дивна доля цих двох будівель. В одні й ті самі роки їх споруджено, в один і той самий рік вони й загинули. Та ще більш дивна лють *нищителів*. Дві першорядні, споріднені одна з одною архітектурні пам'ятки. Одну висаджують у повітря. Тим більше, здавалося б, підстав зберегти хоча б другу. Технічних перепон до цього бути не могло, оскільки будівлі стояли в різних частинах міста на віддалі кількох кілометрів одна від одної. А проте того ж таки року зносять і другу споруду. Мабуть, нищителі втратили будь-який стрим і міру [...]

Як церкву Братського монастиря, так і Військово-Микільський собор будував москвич, мулярський майстер Йосип Дмитрович Старцев. Він, очевидно, не менше прислухався до художніх традицій українського середовища, ніж прислухалися до російської традиції ті італійські архітекти, які працювали в Москві наприкінці XV - на початку XVI століття. Попри італійські деталі таких споруд, як Успенський, Архангельський собори чи Грановита палата, італійці дали низку безперечно російських творінь. Подібно до цього москвич Старцев творив у річищі українського мистецтва. Якщо вже кожне велике явище в мистецькій царині пов'язувати неодмінно з італійськими іменами, то Й.Д.Старцева можна було б назвати "Арістотелем Фіорованті" Києва. І от - що вчинили тепер з його творіннями київські шкідники! [...]

На зруйнування прирікаються не пересічні київські будівлі. З непомильним чуттям і знанням справи нищиться властиво *найкраще* з того, що створено минулим українського народу. Не безобличні будівлі, а *найцінніше* замінюють "гаражами". Далеко заходить і боротьба проти "мазепинства". Знесено, серед іншого, дві найкращі споруди самого Мазепи¹¹. Добито пам'ятки й того монастиря, де жила й діяла його мати Магдалина (Флорівський монастир). Боротьба проти "мазепинства" перероджується у боротьбу проти всього великого, що створив за свою історію український нарід. Обличчя столиці - це обличчя країни. Найбільш "ударними" темпами Україна обертається в країну "без роду, без племені". Розвалюють храми великокняжої доби. Вже майже нічого не лишається й від київських пам'яток часів найбільшої самотності українського зодчества (XVII - XVIII ст.).

Автор цих рядків - рішучий прихильник політичної і культурної єдності Євразії, рішучий супротивник усіх і всіляких інтервенцій. Однак тим гостріше він відчуває доконечну потребу берегти й охороняти культурну спадщину всіх народів Євразії, у тому числі - і великого українського народу. Можна і треба заперечувати діла Мазепи. Проте нищити творіння геніальних зодчих, які працювали за Мазепи в Києві, це злочин, якому годі дібрати назву. Петро вмів боротися проти "мазепинства". Однак і він не зачепив пам'яток, що їх вони збудували.

На руїнах архітектурних шедеврів Києва справляють свою "вальпуржину ніч" люті вороги й ненависники російського та українського народів. Етнографічний матеріал "без роду, без племені" - що може бути ліпше для прибічників "колоніального розширення". Якомога швидше прибрати з лица землі всі докази, що суперечать цій концепції! І їх прибирають так швидко, що, певно, дивом дивуються навіть автори цього не так "соціального", як національного замовлення.

Хоч який метод обрахунку застосовуй, результат буде той самий: близько половини, як не більше, неповторних архітектурних пам'яток Києва, які ще в 1934 році становили славу України, на 1937 рік щезли із земної поверхні¹². Тим часом іншого міста, яке, бодай віддалено, могло б дорівняти Києву своїми архітектурними скарбами, в Україні немає. Натхненники київських руйнацій просто роблять ніби "небулою" величезну частину архітектурної історії України [...]

Прекрасно сказав якимось покійний М.Я.Марр: "Основна умова будь-якого поступу - безперервність культурних традицій"¹³. Це аж ніяк не означає, що хоч у якомусь розумінні слід повторювати минуле. Таке повторення було б і завжди буває найнестерпнішою облудою. Потрібно творити нове. Проте у творенні цьому треба спиратися на знання і опанування того, що дано й подолано в традиції.

Що сказали б ті люди, які безпосередньо чи опосередковано санкціонують тепер незліченні київські руйнації, якби їм запропонували, припустімо, зібрати геть

усі примірники “Кобзаря” Т.Г.Шевченка й спалити їх? Стираючи без сліду з лица земного домонгольські й українські пам’ятки, київські “троцькісти” нищать не менші культурні цінності.

У житті народу архітектура так само істотна, як істотна, скажімо, поезія. Розправа з найкращими здчеськими творіннями країни - це замах на народну культуру.

За цих крайніх і трагічних обставин у розпорядженні народу лишається тільки один засіб: *почати зводити наново зруйновані пам’ятки*. Книжки спалено, але рукопис залишився. На відміну од загиблих пам’яток малярства зниклі із земної поверхні пам’ятки архітектури в певному розумінні й роді можуть бути *відтворені знову*. Адже жоден здчий не споруджує будівлю своєю рукою. За його проектом споруду будують муляри. Навіть ліпні роботи він не виконує власноруч; їх виконують, за його рисунком і вказівками, майстри-ліпники. Муляри й ліпники XII чи XVII століть не можуть повторити для нас свою роботу. Але “проекти” тогочасних здчих - мовби в наших руках. Це - обміри, зарисовки й світлини зруйнованих шкідниками пам’яток. Щоправда, “троцькісти” передбачили й цю справу. Бо ж марно обидва творіння Йосипа Старцева¹⁴ знесено “без попередніх обмірів”. І все-таки тих даних про ці прекрасні будівлі, які нагромадила за останні десятиріччя російська й українська наука, досить для того, щоб при знанні справи й любові до неї точно відновити проекти київського “Фіорованті”, а за ними - відбудувати самі споруди. Навіть технологічні властивості будівель можна відновити з великою точністю. Звичайно, в археологічному розумінні нова будівля не буде заміною давньої. Проте в розумінні естетичному й туристичному ця заміна може бути повна. Потрібно тільки, щоб відновлення було виконано ретельно й науково. Тут не доведеться фантазувати. Збудувати знову можна буде, звичайно, тільки найкращі із знищених пам’яток (трагізм становища полягає в тому, що знищується якраз найкраще; пересічне й жалюгідне, за загальним правилом, спокійно стоїть на місці). Тому відбудовувати ці споруди потрібно в тому самому вигляді, в якому їх знала сучасна наука. Тільки таким шляхом можна уникнути всього сумнівного й довільного [...]

II. “Комісія здчеської відбудови”

Справа відбудови зруйнованих пам’яток не може обмежуватися Києвом. Це питання має не тільки всеукраїнське, а й всеросійське значення. Всю Росію останніми роками поїняла хвиля безтямного руйніцтва. В усіх куточках корінної Русі вороги народу понижили здчеські творіння, яким належало б стати безсмертними завдяки їхнім художнім якимостям. Наспів час подумати про заснування “Комісії Здчеської Відбудови” (КЗВ) [...]

Не в збідненому, не в урізаному, а в збагаченому дбайливою реставрацією вигляді повинна передати наша доба майбутнім поколінням здчеську спадщину євразійських народів, і передусім російську й українську спадщину. Нищителі, в найкращому разі, замість десятка форм архітектурної творчості минулих століть, залишають зразок якоїсь однієї форми. Багату, різноманітну сукупність пам’яток, що свідчить про невичерпну рясноту талантів, вони зводять до нечисленних уламків. Вони сприяють наклепникам на Росію й Україну, які твердять, що ці народи не мають розмаху творчої фантазії. Повторюємо: у найкращому разі від великого цілого вони лишають окремі шматки; від повноскладових рядів зберігають ізольовані відтинки. Штучно призводиться до деградації минуле великих народів.

Ні, Росія та Україна не стерплять цього знуцання з себе й зі свого минулого. Вони відновлять повноту рядів. Вони знову змусять вигравати барвами всю сукупність створених минулими поколіннями художніх форм. Вони включать у культурно-історичний ланцюг вирвані з нього найцінніші ланки [...]

Історія Євразії була вже свідком подібних відбудовчих дій. Саме в такий спосіб український народ, за доби свого “вікового піднесення” в XVII столітті, підняв з руїн пам’ятки великокняжого періоду. В цій грандіозній акції, яка ще не змальована і не оцінена як слід в історичній літературі, але яку автор цих рядків вивчив на десятках прикладів, не можна не відчувати напруженого потягу найкращих представників тогочасної Русі-України до віднови тяглості національної русько-української художньо-матеріальної культури. Акція ця визначається такими іменами, як Петро Могила в Києві, Лазар Баранович, Йоаникій Галятовський у Чернігові. “Відновлення” дало висліди. Зодчеська спадщина великокняжої доби, що, здавалося, в Україні зникла майже без сліду (див., напр., висловлювання Боплана в першій половині XVII ст.), воскресла з новою силою і славою. І вже не на діях XVII століття лежить провина за те, що розлючені невігласи наших днів знову знищили добру половину споруд, які ті відбудували. Ці діячі (напр. Йоаникій Галятовський у Чернігові) ставили собі у своїх “реставраційних” роботах і суто археологічні цілі. Проте їхні наукові можливості під час віднови споруд великокняжої доби були, звичайно, в сотні разів менші за ті, що їх має наше покоління в справі відбудови нещодавно зруйнованих пам’яток.

Могила, Галятовський та їхні соратники величезною мірою сприяли збереженню індивідуального національного обличчя русько-українського народу. Так само й “Комісія Зодчеської Відбудови”, повернувши народам Євразії втрачені частини їхньої культурної спадщини, величезною мірою посприяє їхньому культурному піднесенню. Повторюємо, повернення втраченого конче потрібне, щоб знову змусити звучати художню традицію минулого в усій її повноті та образності; щоб усім громадянам країни дати почуття гордості за свою країну та її минуле; щоб кожному з них прищепити “інстинкт історичності” й нагадати йому про покоління, які жили й творили на цьому ж таки ґрунті. Сучасність має бути величнішою за минуле. Проте і минуле має на повен голос розповідати про себе.

“Комісії Зодчеської Відбудови” належить розгорнути свою роботу незрівнянно ширше, ніж провадили її Могила, Баранович та інші. Передусім ідеться в цьому разі про відтворення з праху зодчеського образу не самої тільки України-Русі, а ледве чи не всіх частин Євразії. Тому що дуже вже “постаралися” (і далі “стараються”) нищителі. Ми бачили на прикладі Києва, що стосовно зодчеських пам’яток рука їхня діє куди запекліше, ніж діяла рука татар у XIII і рука поляків у XVII столітті (саме з їхніми спустошеннями мали до діла українські патріоти минулих століть) [...]

Такі *внутрішні* завдання відбудовчих дій. Коротше кажучи, вони зводяться до того, щоб у сфері архітектурної, а тим самим і “ландшафтної” образності встановити правильне співвідношення між *революцією і традицією*; щоб у кожному куточку країни, де було велике історичне життя і де сліди його стерті нищителями, відтворити його пам’ятки і дати їх як взірці, які потрібно опанувати і перевершити.

Однак відбудовча акція має не тільки внутрішньонаціональний бік. Вона ставить і певні цілі назовні. Європейські “колонізатори” дуже заклопотані тим, щоб применшити цінність культурного минулого руського народу, а якщо можна, то й зовсім звести її нанівець. Ось, наприклад, пан Бакстон¹⁵. Він обурено відкидає саму можливість зіставлення англійської архітектурної спадщини з руською. “Не може бути багато тих, хто допустив би порівняння наших власних великих соборів навіть

з найкращими творіннями руського генія. Треба визнати, що таких висот архітектурної творчості ніколи не було досягнуто в Росії¹⁶. Явна й очевидна неправда! За багатством художньої вигадки, за самостійністю творчості руська архітектура в її історичному розвитку аж ніяк не нижча від англійської.

Пан Бакстон розводиться далі. “Руський стиль, - каже він, - ніколи не робив враження на представників інших народів; жоден інший стиль у світі ніколи не був під його впливом. Він узяв багато, але не дав нічого”¹⁷. Проте та сама Англія в її архітектурній історії майже не впливала на інші країни. Це анітрохи не применшує величі того, що вона створила. У випадку руському сама своєрідність руської творчості могла бути перепоною для широкого впливу її на оточення. І все-таки: у ХІУ-ХУ століттях русько-українське майстерство безперечно впливало на Польщу. В усі наступні століття під впливом руського мистецтва був християнський Схід. Останніми роками воно доволі різноманітно впливає і на Європу[...]

Йдеться про мистецтвознавчі та архітектурні питання, проте за ними відчувається аж ніяк не мистецтвознавче і зовсім не “архітектурне” тло. Якщо руський стиль “брав багато, але не дав нічого” - очевидно, що він належить народові “нижчої раси”. Які висновки звідси випливають, не треба пояснювати.

Нас не цікавить, робить пан Бакстон суб’єктивно ці висновки чи ні. Їх за нього зроблять інші. Панове Бакстони не були б небезпечні, якби вони не мали найзавзятіших спільників у самому Радянському Союзі.

Уявімо собі “освіченого мореплавця” тієї чи іншої національності, що припливає до Архангельська - до того міста, яке ревнителі Бакстонової справи цілком чи майже цілком “звільнили” від пам’яток минулого. Серед понурих будівель височать кілька так само, мабуть, понурих озій недавно збудованих споруд. “І це місто з чотирьохсотлітньою історією”, - вигукне наш мореплавець. - “Не мали ви минулого, не матимете і майбутнього!”

Бакстонові спільники всіляко намагаються досягти цього результату. І мають успіхи вже багато в чому. “Порожні майданчики” від дорогоцінних пам’яток, що їх вони множать у такій кількості, - аж ніяк не доказ славетної минувшини й великої сучасності країни.

І не заплюшуймо очі на сумну істину: “експозитура інтервентів” дотепер лишається впливовою і владною в радянській Росії [...] Ще на з’їзді письменників 1934 року Радек оголосив своє “одкровення”: “Кожний камінь давнього міста Кельна має більшу історію культури, аніж усі споруди царської Росії”¹⁸ [...]

Нове ставлення до руської історії, викриття помилок школи Покровського ніяк не позначилося на ставленні до неоцінених скарбів історії руської матеріальної культури. Тут діють почасти дуже “утилітарні” мотиви: бажання місцевих організацій розібрати на “цеглу” міцно збудовані давні споруди (про такі разючі, за “головотестством”, дії повідомлялося в радянській пресі, зокрема з Курська й Переяслава київського). Проте визначальними є, звичайно, широкі політичні інтереси “троцькістського” типу. Бо ж замало тільки проголосити, що один-єдиний камінь Кельна цінніший від усіх пам’яток Росії. Треба і дійсність увідповіднити з цією “тезою”. А для цього треба каменя на камені не лишити від зддеських маяків Росії [...]

Тож судіть і вершіть. *Та пам’ятайте, що присуд ваш названим вище й іншим пам’яткам руської величі буде вашим присудом і самим собі. Задум ваш не вдасться. Майбутні покоління (а може, вже й наше) затаврують прокляттям ваші імена і відбудують знову пам’ятки, що їх ви зруйнували.*

Прага чеська, квітень 1937 р.

ПРИМІТКИ

¹ Правда.- 1936.- 5 верес. (замітка “Дом правительства в украинской столице”).

² Київ: Провідник / Під ред. Федора Ернста. - К., 1930. - С. 362.

³ Див. напр: Русские древности в памятниках искусства, издаваемые И.Толстым и Н.Кондаковым. - Санкт-Петербург, 1891.-Вып. IV.- С. 162-163; Reau L. L'art russe des origines a Pierre le Grand.- Paris, 1921.- С. 102, 109; Некрасов А.И. Очерки по истории древнерусского зодчества XI-XVII века. - Москва, 1936.- С. 56 і т.д.

⁴ А втім, деякі дослідники (напр., П.Лашкар'юв) вважають, що будівля з самого початку мала кілька бань.

⁵ Низку чудових світлин Михайлівської церкви вміщено в книжці Г.К.Лукомського “Памятники церковной и гражданской архитектуры Киева XI-XIX века” (Мюнхен, 1923). Відзначимо, зокрема, таблиці 25 і 27, а проте дуже добрі й інші. Взагалі книжка ця здобула натепер виняткове значення. Страшно сказати: до половини її прегарних світлин пов'язані з пам'ятками, що вже не існують під цю пору.

⁶ Київ. - С. 370.

⁷ Див його статтю в “Архитектурной газете” від 12 травня 1935 року.

⁸ У давній Русі свою “підземну відповідність” поступово створював і Новгород (див. брошуру Ю.В.Бошенятова “Подземный Новгород”, Новгород, 1934). Елементи підземного міста були і в Чернігові (розгалужені, почасти архітектурно оформлені печери під Болдиними горами). Були вони, звичайно, і в Москві. Проте в масштабах, гідних цієї столиці, таку “підземну відповідність” уперше створює в ній московське метро.

⁹ Число від 18 листопада 1936 року.

¹⁰ Київ. - С. 574.

¹¹ Див. вище.

¹² Крім усього іншого, тут треба взяти до уваги, що під час зламу кожної будівлі великокняжої доби гинуть і найцінніші пам'ятки “українського” періоду. Це гостро відчувається, наприклад, у питанні про злам Кирилівської церкви (див. вище). Під час зруйнування Михайлівського монастиря загинула і його дзвіниця - одна з найгарніших київських веж. При ньому вона була “найдавнішою в Києві мурованою вежею, що зберегла свій первісний вигляд”, її будівництво припадає на 1716-1720 роки. Споруджував її російський майстер Іван Матвійович. Він був автором і обох притворів Михайлівського храму, що вирізнялися своєю мальовничістю.

¹³ Марр Н.Я. Ани: Книжная история города и раскопки на месте городища. - Ленинград; Москва, 1934.- С. 44.

¹⁴ Див. вище.

¹⁵ Vuxton D.R. Russian mediaeval architecture.- London, 1934.

¹⁶ Там само.- С. 2.

¹⁷ Там само. - С. 9-10.

¹⁸ Див. його промову на цьому з'їзді. Ми тоді ж відгукнулися з приводу цих Радекових слів в “Евразийской Хронике”, XI. С. 5 -12 (стаття “К преодолению провинциализма”).

Фрагменти праці Петра Савицького подано в перекладі з російської за виданням: Савицкий П.Н. Гибель и воссоздание неценных сокровищ: (Разгром русского зодческого наследия и необходимость его восстановления). - [Б. м. і р.]: Издание евразийцев.

Складаємо подяку паніям Лідії Райчинець і Марусі Няхай (Прага) за допомогу в одержанні ксерокопії цієї брошури.

(“Пам'ятки України: історія та культура”.- 1997.- № 3.- С. 58-65)

ВІДТВОРЕННЯ ВТРАЧЕНИХ ПАМ'ЯТОК : ІСТОРИЧНИЙ ТА ПРАВОВИЙ АСПЕКТИ

Наш часопис від 1991 року провадив дискусію з питань відтворення втрачених історико-архітектурних об'єктів (див. "ПУ": 1991. - Ч. 5; 1992. - Ч. 2-3; 1993. - Ч. 1-6). На наших шпальтах висловилися відомі вчені, громадські діячі, краєзнавці. Здавалося б, позиції обговорені, можна ставити крапку. Ми й планували вчинити саме так, надрукувавши підсумкову статтю Ольги Пламеницької (1993. - Ч. 1-6). Проте проблемою зацікавилася Міністерство культури України, яке провело 4-6 квітня 1994 року науковий семінар. Тему його винесено в заголовок.

Семінар розпочався з виїзду до Переяслава-Хмельницького, міста, яке завдяки невтомній праці Михайла Сікорського перетворилося на "полігон музейний", де можна наочно вивчати всі відомі на сьогодні методи консервації, реставрації, реконструкції, музеєфікації, відбудови, відтворення ... Побачене в Переяславі зробило предметнішою дальшу дискусію, в якій взяли участь 37 фахівців.

Протягом двох днів заслухано 23 доповіді, що охопили практично весь спектр проблем відтворення пам'яток. У сукупності цей матеріал має неабияке наукове й практичне значення для опрацювання методичних засад відродження віх національної історії та історико-культурного довкілля. Подасемо у скороченому викладі виступи учасників семінару

Микола Яковина, перший заступник Міністра культури України

Пам'ятки історії та культури - один з вагомих доказів на підтвердження етнокультурної самобутності кожної нації. Та саме ставлення до пам'яток теж може мати самобутній характер. Ми, як і наші предки, вміємо, як ніхто, боротися з пережитками минулого й повергати з п'єдесталів у небуття неактуальних перунів. А японці впродовж століть кожні двадцять років демонтують і знову з нового дерева зводять синтоїстські святині в Ісе та Ідзумо, зберігаючи щоразу і їхні розміри, і особливості конструкції. А в нас - злочинне непрофесійне втручання в історичне середовище - церква в Переяславі. А ще ж готуються нові проекти відбудови Михайлівського Золотоверхого собору чи Десятинної.

Не хотілось би згадувати остогидлу відомчість, але поки справа охорони і реставрації пам'яток перебуватиме в "опіці" кількох відомств, буде як у приказці - "у семи няньок дитя без ока". Потрібна чітка координація, і передусім - чітка державна політика в цій галузі, яка базувалась би на науковій методиці. А ми, Міністерство культури і Мінбудархітектури, навіть один проект закону про охорону пам'яток не можемо створити! Мусимо знайти компроміс, переступити через відомчість і завершити спільний проект, який був би не тимчасовим, а універсальним, а головне - дієвим. Бо хто загарантує, що не виникатимуть і в майбутньому колізії, коли справа охорони пам'яток буде в компетенції не одного відомства, а п'яти чи чотирьох!

Ми з повагою ставимося до тієї роботи, яку у своїй сфері вже провадить Міністерство будівництва та архітектури. Маю на увазі Державний реєстр національного культурного надбання в частині пам'яток архітектури й містобудування. Міністерство культури також виконало підготовчу роботу щодо створення Державного реєстру в частині пам'яток підвідомчої сфери. Тепер створюється попередня база даних.

За останній рік вийшли постанови уряду про створення трьох історико-культурних заповідників - у Батурині, Глухові, Галичі. Із 31 заповідника сфери

Мінкультури шість мають загальнонаціональний статус. Для оперативнішого розв'язання всіх проблем науково-методичного та матеріально-технічного забезпечення їхньої діяльності створюємо Державне об'єднання історико-культурних заповідників (Укрдержзаповідник).

Важлива проблема - відповідність наших нормативних актів загальноновизнаним міжнародним нормам. Інтеграція в міжнародну спільноту можлива шляхом імплементації національного законодавства, увідповіднення його з міжнародними конвенціями та хартіями. Без ЮНЕСКО, Комітету всесвітньої спадщини, без ІКОМОСу та інших міжнародних організацій наша робота буде несерйозною. Тому вступний внесок у валюті до ІКОМОСу за Український національний комітет ІКОМОС покриє Міністерство культури України.

Томас Стернз Еліот вважав, що “минуле такою самою мірою коригується теперішнім, як теперішнє скеровується минулим”. Тож наша робота примушує по-новому подивитися на наші духовні, психологічні установки, матеріальні умови й можливості. Справжні культурні цінності не вмирають, але пошкодити їх можемо і ми самі - з якнайкращих інтенцій.

Тетяна Трегубова, кандидат архітектури (НДІТІАМ)

Для з'ясування правомірності відтворення пам'яток архітектури як одного з видів реставраційних робіт доцільно розглянути зміни теоретичних засад, що відбувалися в процесі історичного розвитку реставраційної справи.

Аналіз фахової літератури і практики показує, що теорія реставрації й пов'язані з нею методи реставраційних робіт були в тісній залежності від поглядів на спадщину, оцінки її культурно-історичного значення. Абстрагуючись від конкретніших прикладів та власних уподобань, розвиток реставрації як специфічної сфери архітектурно-будівельної діяльності доцільно простежити на основі аналізу такого ланцюжка взаємозв'язків:

- теоретичні засади (принципи) - підходи до збереження пам'яток - методи реставрації - види реставраційних робіт.

У розвитку реставрації як сфери архітектурно-будівельної діяльності можна визначити чотири основні етапи.

Перший охоплював відрізок часу аж до створення усвідомленої системи охорони архітектурної спадщини на початку ХІХ століття. Провідний тогочасний принцип - збереження функцій та меморіального значення визначних споруд. Цей етап характеризувався суто емпіричним підходом до збереження й ремонту, застосуванням методів поновлення та перебудови (часткової або повної) в тодішніх архітектурних формах.

Другий етап, що охоплював майже все ХІХ століття, був пов'язаний із становленням власне реставрації. У цей час переважав принцип визнання старовинних споруд художніми пам'ятками. До реставрації пам'яток застосовувався творчий підхід, який спочатку спирався на досить загальні уявлення про архітектурні стилі минулого (т. зв. художня або романтична реставрація), а з середини століття - на вивчення особливостей архітектури конкретного історичного періоду та широке застосування аналогій (стилістична реставрація). Мета реставраційних робіт вбачалася у відтворенні первісного вигляду споруди (т. зв. цілісна реставрація). Цей етап негативно позначився на стані “реставрованих” пам'яток, що часто позбавлялися багатьох автентичних елементів. Водночас на етапі стилістичних реставрацій започатковується впровадження глибоких натурних досліджень.

Із розвитком археології і мистецтвознавства на початку ХХ століття виник принципово новий погляд на пам'ятку архітектури як на історичне джерело або науковий документ. У результаті цього склався науковий підхід до реставрації, головною метою якої вбачали в дослідженні пам'ятки, розкритті етапів її будівництва, проведенні мінімальних обсягом ремонтно-консерваційних робіт. Метод реставрації, що сформувався під впливом означених теоретичних засад, дістав назву аналітичного, археологічного, або наукового. Основними видами реставраційних робіт були визнані консервація, анастилоз, фрагментарна реставрація, коли зберігають цінні будівельні нашарування і виділяють новітні конструкції, елементи та добудови. Метод аналітичної (наукової) реставрації вважається провідним і на сучасному етапі.

Після величезних втрат історико-культурної спадщини під час другої світової війни в теорії та практиці реставрації сталися значні зміни, пов'язані із зростанням самосвідомості народів європейських країн. Суспільна потреба у відбудові зруйнованих пам'яток сприяла відходу од суворих засад, притаманних аналітичному методу реставрації, й відродженню цілісної реставрації, властивої етапові стилістичних реставрацій, але на нових науково обґрунтованих засадах. Важливим моментом теоретичного плану було поширення поняття “пам'ятки” на цінні містобудівні утворення, формування середовищного підходу до збереження спадщини.

Для сучасного, четвертого етапу розвитку реставрації притаманне визначення багатогранної цінності пам'ятки, що враховує чотири аспекти: утилітарний, науковий, історико-меморіальний і естетичний. Це зумовило становлення комплексного підходу до реставрації, зокрема врахування пов'язаності пам'ятки з довкіллям. Нині простежується формування двох напрямів у сфері реставраційної діяльності: реставрація окремих споруд і реставрація цінних містобудівних комплексів (містобудівна реставрація). Кожна з цих галузей має свою специфіку, що впливає на становлення особливих, хоч і взаємопов'язаних реставраційних методів.

Для сучасної практики реставрації окремих споруд характерні такі види робіт: консервація, фрагментарна реставрація, цілісна реставрація і відтворення втрачених пам'яток. Ці види реставраційних робіт тісно пов'язані між собою, і через відсутність відповідних теоретичних та методичних опрацювань їх іноді важко розрізнити.

Новачасна теорія визнає цілісні реставрації як виняток, але на практиці (особливо в повоєнні роки) вони значною мірою поширилися.

Відтворення втрачених пам'яток у наш час набуває значення самостійного виду реставраційних робіт. Сучасна наука негативно ставиться до “макетів” або “новобудів”, повністю позбавлених рис автентичності та наукової цінності. Саме тому, ймовірно, відтворення пам'ятки іноді видається за цілісну реставрацію її.

Тенденція поширювання відтворення пам'яток, мабуть, не є випадковістю. Вона зумовлена дедалі більшим зацікавленням суспільства своїм минулим, історико-культурною спадщиною, бажанням народів наочно позначити віхи своєї історії.

Основним чинником, що впливає на відтворення пам'ятки, є визнання її видатної історико-меморіальної (у межах країни, або конкретної місцевості), загальнокультурної та містобудівної цінності. Відбудова споруди в попередніх чи первісних архітектурних формах вирішується на підставі як прямих, так і опосередкованих відомостей, аби домислів було якнайменше.

Аналіз розвитку реставрації показує, що вона ще не сформувалася остаточно й перебуває все ще в стадії становлення. Нині простежується формування кількох напрямків, які згодом можуть перетворитися на самостійні реставраційні галузі з

притаманними їм методами та підходами. Це - реставрація окремих споруд, реставрація містобудівних комплексів та відтворення втрачених пам'яток.

Зважаючи на величезні масштаби руйнувань, яких зазнала історико-культурна спадщина України за часів тоталітаризму та другої світової війни, відбудову архітектурних шедеврів, національних святощів розглядаємо як дієвий чинник плекання самосвідомості українського народу, становлення незалежної держави.

Віктор Акуленко, доктор юридичних наук (Інститут держави і права НАН України)

Тема семінару настільки актуальна, наскільки й вічна. Я не буду зачіпати суто фахових проблем, натомість заакцентую увагу на певних юридичних нюансах: як наше право регламентує такого роду діяльність. У Законі 1978 року "Про охорону та використання пам'яток історії та культури" бачимо прогалину. І не лише в Законі, а й в інших нормативних, підзаконних актах. Інакше й бути не могло: фахівці досі не дійшли згоди з цих питань. А що казати про юристів? Адже правники лише узагальнюють те, що розробили мистецтвознавці, архітекти, реставратори.

Вперше термін "відновлення" вжито після другої світової війни в урядових постановках про відбудову міст Києва, Чернігова та Львова. Але це були лише загальнікові позиції.

У Законі 1978 року (ст. 28) говориться лише про ремонт, консервацію і реставрацію пам'яток - і не більше. Про відновлення - ні слова. Може, його охоплює поняття "реставрація"? Ні. Звернімося до ст. 45, що стосується відновлення неправочинно зруйнованої пам'ятки і відшкодування збитків у зв'язку з цим. Ідеться про зобов'язання "відновити у попередньому вигляді пам'ятку або її охоронну зону". Постає питання: як правопорушник може відновити пам'ятку? Це просто декларація. Загалом стаття стосується не так відновлення пам'ятки, як майнової відповідальності правопорушника.

Закон цей ухвалено в брежнєвські часи, коли головною метою було створити привабливий правовий фасад держави. Тому підзаконні акти, що їх ухвалювали після законів, або розмивали дані в законах норми, або вводили нові поняття, нові позиції, які нерідко дисонували із змістом законів. Це головно стосується всіх підзаконних актів колишнього СРСР з питань охорони пам'яток.

Нині маємо два альтернативних законопроекти про охорону культурної спадщини - Мінкультури й Мінбудархітектури. У першому з них проблемі реставрації пам'яток відведено лише одну статтю, надто лаконічну й неконкретну (ст. 26). Про відтворення (відновлення) історико-культурних об'єктів узагалі не згадується. У цьому випадку самі правники нічого не можуть запропонувати. Слово - за пам'ятокознавцями й реставраторами. Зате в концепції закону Мінбудархітектури є цілий розділ, присвячений реставрації та регенерації об'єктів історико-культурної спадщини. Отже, напрошиться висновок про те, що дві групи експертів повинні зібратись і виробити спільні позиції.

Ми тут можемо й не дійти згоди, але треба опрацювати ґрунтовні методичні рекомендації, які могли б дістати належне нормативне оформлення - але не в інструкціях, а в Законі - акті найвищої юридичної сили. Цей Закон, як на мене, має бути не модифікацією старого Закону УРСР, а актом прямої дії, який би регламентував усі ці питання, і щоб надалі було якомога менше підзаконних актів.

Григорій Логвин, доктор мистецтвознавства

Ми наблизимося до розв'язання проблеми тільки тоді, коли вислухаємо всі різноманітні точки зору. Ці точки зору мають бути обґрунтовані практикою,

фактами. Аналіз практики української реставрації переконав мене в тому, що найстрашнішим лихом для всякої діяльності є перетворення історично обмеженого знання на абсолютне. Коли це відбувається, ми дістаємо реставраційні “чудасії”, такі, як Золоті ворота чи відбудована в Переяславі церква XII століття. Подібні дії - це не лише спотворення пам'ятки - це, по суті, знищення її для наступних поколінь науковців.

Концепція відновлення гаданого первісного вигляду пам'ятки - найбільш хибна. Вона тим довш панує, чим значніший учений є її автором. В основі багатьох таких уявлень лежать концепції реставратора початку XX століття Петра Покришкіна. Та коли звернутися до його щоденникових записів, з'ясується, що його конкретні студії над пам'ятками нерідко спростовують його ж такі концепції.

За теперішніх умов слід відставити всілякі амбіційні проєкти й спрямувати кошти та ресурси лише на збереження тієї спадщини, яку маємо, на врятування її. Це - річ дуже проста: має бути дах, має бути належний вивід води, щоб вона не текла попід пам'ятку.

Чому стали можливими сьогочасні “відбудовчі” колізії? - Через довголітнє панування тоталітарно-терористичної ідеології під гаслом “досить дискусій - треба здійснювати мудрі “предначертанія”. Саме як вислід цієї ідеології постала наша національна ганьба - недолугі Золоті ворота в Києві. Вони засвідчують не лише невігластво начальства - а передовсім наш із вами культурний рівень. Автори проєкту не спромоглися навіть грамотно вирішити баню надбрамної церкви, не кажучи вже про речі складніші, гіпотетичніші. А наукова громадськість спокійно ту дикість “проковтнула”, бо не мала пошани ні до знання, ні до досвіду, ані до високої фахової кваліфікації. Була пошана лише до одного - до стільця, на якому сидить високий чиновник.

Що ж нам робити? Передусім потрібний критичний аналіз реставрації пам'яток в Україні, принаймні за повоєнне півстоліття. Аналіз має бути безстороннім і об'єктивним. А нині треба накласти абсолютний мораторій на відновлення так званого первісного вигляду пам'яток, бо таке відновлення порушує основний постулат реставрації: все те, що дійшло до нашого часу, всі нашарування є пам'яткою історії і несуть історичну інформацію.

Треба переглянути всю парадигму науково-дослідних робіт, історико-архітектурних, археологічних, архівних досліджень. Пам'ятку слід вивчати всебічно, але насамперед - методи будівництва, використовувані в різні історичні часи, а також світогляд людей - як замовників, так і майстрів.

А відбудову втрачених пам'яток можна буде розглядати окремо в кожному конкретному випадку лише тоді, коли в суспільстві виникнуть доконечні передумови, зокрема й матеріальні, для такої діяльності.

Євген Водзинський, зав. відділу (НДІТІАМ)

Автентичність - головне в пам'ятці, те, що становить її суть як твору й документа своєї доби, що є основою її історико-культурної, наукової та пізнавальної вартості. Ніяка копія, навіть найдосконаліша, не може заступити першотвору. Він - єдиний. Його не можна повторити. Він - свідоцтво свого часу. А копій може бути багато - це витвори сучасності. Риси минулого наявні в них суто зовнішньо. В образотворчому мистецтві вартість і відповідно культурна цінність копій дуже низька порівняно з оригіналом.

Пам'ятка як історичний документ значно інформативніша, ніж це впливає з безпосередніх вражень від неї чи навіть з результатів останніх досліджень. Це

завжди недочитаний документ. З його втраченою втрачається і вся пов'язана з пам'яткою інформація.

Збереження пам'яток - основна мета охорони культурної спадщини. Ніщо не може компенсувати втраченого. Та подеколи відтворення як засіб відродження культури можливе й навіть бажане.

Відтворення архітектурної пам'ятки за всіх сприятливих обставин лише відносне. Це, по суті, відновлення, друге життя твору архітектури. До того ж воно може мати й негативні наслідки. Так, копіювання втраченої забудови розчиняє в новотворах автентичні об'єкти, зменшуючи цим їхню цінність і дезорієнтуючи глядача. Негативним буде вплив навіть дуже точно відбудованих цінних утрачених об'єктів, коли їх відтворюють на різні періоди розвитку міста. Таке зміщення в часі об'єктів є, по суті, знищенням пам'ятки містобудування, фальсифікацією історії, бо виникає утворення, якого в дійсності ніколи не було, втрачається містобудівна автентичність.

Отже, відтворення як пам'яток архітектури, так і пам'яток містобудування може бути лише частковим і дуже незначним поверненням втрачених культурних цінностей.

Наталія Логвин, кандидат архітектури (НДІТІАМ)

Жоден вид архітектурно-будівельної діяльності не викликає стільки суперечок, як її дуже популярний нині в Україні різновид - "відтворення втрачених пам'яток".

Жертвами такого "відтворення" вже стали дві найдавніші пам'ятки - Золоті ворота в Києві та церква XII століття в Переяславі. Широкого розголосу набули також проекти "відбудов" Успенського собору Києво-Печерської лаври та церкви Богородиці Пирогощії на Подолі в Києві, які дістали негативну оцінку.

Досвід майже трьохсотлітньої європейської реставраційної практики з її хибами й досягненнями переконливо довів, що кожна архітектурна пам'ятка є неповторним мистецьким твором і унікальним документом, абсолютно незахищеним від будь-яких змін і спотворень, зроблених під виглядом реставрації. Саме тому в міжнародних хартіях та інших документах з охорони культурної спадщини людства наголошується на тому, що людство відповідальне за збереження пам'яток перед майбутніми поколіннями. Тому реставрація повинна проводитися у виняткових випадках, ґрунтуватися на вичерпній документації і закінчуватися там, де починається гіпотеза.

Кожна архітектурна пам'ятка виникає у світі один раз, у певному місці і за певних обставин, вона несе виключно індивідуальну та унікальну інформацію. З цього випливає нісенітність так званого "відтворення" втрачених пам'яток. Адже якщо можна "відтворити" будь-яку втрачену архітектурну пам'ятку, не маючи на те необхідної документації (!), тоді під сумнів ставиться будь-яка історична, культурна, філософська вартість будь-якої пам'ятки, і не тільки архітектурної.

ЯКЩО БУДЬ-ЯКУ ПАМ'ЯТКУ МОЖНА ЗНИЩИТИ, А ПОТІМ "ВІДТВОРИТИ", ТОДІ ВСЯКИЙ СЕНС І ВАРТІСТЬ УТРАЧУЄ ВЗАГАЛІ ВСЯ ІСТОРІЯ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ЛЮДСТВА.

Всі вищезгадані пам'ятки - жертви й кандидати в жертви "відбудови" - є пам'ятками археології. Згідно з вітчизняним і міжнародним пам'яткоохоронним законодавством, будь-які будівельні роботи на цих об'єктах забороняються. Однак те, що сталося в Києві й Переяславі, свідчить про тотальну кризу в пам'яткоохоронній галузі в Україні.

А якість цих проектів, втілення їх у природі неспростовно свідчать також про катастрофічну деградацію рівня наших реставраторів, про ту всездозволеність, що панує в цій галузі.

“Відтворення” втрачених пам’яток суперечить засадам історико-архітектурної науки, бо скільки є істориків архітектури, стільки й буде графічних відмін вигляду неіснуючої пам’ятки. А втілення в природі того чи іншого проекту може свідчити зовсім не про високу міру вірогідності порівняно з утраченим оригіналом, а про спритність автора проекту. Крім того, “відтворення художніх речей не може бути здійснене на підставі наукових фактів, тому що проникнення у творчий процес давньоруських будівничих є завданням виключно важким і поки що не завжди розв’язаним”, - ці слова Ю.Асеева переконливо підтвердилися згаданими двома новобудами.

Так зване відтворення втрачених пам’яток не має ніякого стосунку ні до реставраційної, ні до пам’яток охоронної діяльності. Це звичайнісінький різновид архітектурно-будівельної діяльності, який, по-перше, прикриває собою непрофесіоналізм реставраторів, бо коли від споруди не збереглося майже нічого, крім підмурків і схематичних обмірів, можна безмежно імпровізувати на тему того чи іншого архітектурного стилю; по-друге, приховує імпотенцію авторів “відбудовчих” проектів як архітектів-практиків, неспроможних запропонувати сучасний проект нової споруди на історичному місці або в історичному середовищі.

Монументальна архітектурна споруда відіграє також важливу містобудівну роль, і її втрата згубно позначається на всьому архітектурно-містобудівному середовищі. Справа нового будівництва в цьому разі має вирішуватися згідно з чинним законодавством. Таке будівництво повинне узгоджуватися з попередньо розробленим опорним планом та загальною концепцією розвитку міста. На таке будівництво мусять бути розроблені умови та оголошено відкритий конкурс.

Намагання “відтворити” втрачені пам’ятки, особливо в гаданому, нібито первісному вигляді, є рецидивом стереотипу мислення, яке панувало в тоталітарно-терористичній державі СРСР і яке характеризується всездозволеністю й безкарністю, подвійним стандартом в усьому, відсутністю індивідуальної відповідальності. Адже пам’ятки, які тепер збираються “відроджувати”, були перед тим свідомо знищені. І поки з такою легкістю будуть “відтворювати” втрачене, доти руйнування наявних пам’яток лишатиметься безкарним, як ми це спостерігаємо нині.

Отже, в історичному аспекті “відбудова” втрачених пам’яток неприйнятна. Тож вона не має правового аспекту, й не матиме його.

Чи хтось думав над тим, як сприйматимуться “відбудовані” втрачені споруди в невластивому та чужому їм сучасному містобудівному середовищі, наприклад Михайлівський Золотоверхий собор побіч із тоталітарним громадам колишнього ЦК КПУ, через будівництво якого, власне, і знищили собор?

Зрештою, просто аморально й злочинно витратити гроші на фантомні новобуди в той час, коли поруч десятками, а то й сотнями гинуть справжні пам’ятки. УСІ НАШІ ЗУСИЛЛЯ МУСЯТЬ БУТИ СПРЯМОВАНІ НА ЗБЕРЕЖЕННЯ ТИХ СПРАВЖНІХ ПАМ’ЯТОК, ЯКІ В НАС ІЩЕ ЗАЛИШИЛИСЯ.

Віктор Вечерський, радник Міністра культури

Потрібно розрізняти дві принципово відмінні проблемні ситуації:

- відбудова поодиноких зруйнованих споруд;
- регенерація комплексів (ансамблів) історичної забудови. Перша проблемна ситуація вирішується в межах архітектурної реставрації і пам’ятокознавства, тоді як друга - містобудівна.

Стосовно першої - неправомірно ставити питання про “відтворення (відновлення) втраченої пам’ятки”. Адже, за визначенням, пам’ятки як об’єкти історико-культурної спадщини є унікальними, незамінними, невідшкодовними і невідновлюваними. Нагромаджений у Європі досвід натурних реконструкцій показав, що в цій сфері є речі можливі й неможливі, а саме:

- неможливо відтворити матеріально-технічну структуру пам’ятки;
- можна відтворити образ втраченої архітектурної споруди;
- можна відзначити місце втраченої пам’ятки пам’ятним знаком (до порівняння - українська традиція зводити пропам’ятні каплиці на місцях утрачених церков).

Друга проблемна ситуація визначається містобудівними історико-культурними аспектами: нині найважливішими комплексними пам’ятками культури визнаються не поодинокі об’єкти чи їхні комплекси, а цілісний простір історичних поселень, “образ (дух) історичного міста” (вираз із Вашингтонської хартії).

Як під час реставрації окремих пам’яток можуть бути неминучими доповнення (відтворення) втрачених частин, без яких цілісність пам’ятки не може існувати, так і при регенерації історичних середмість неминучі вставки, доповнення, заповнення лакун, а подеколи - поновлення композиційно доконечних акцентів і домінант. Але в цих випадках може йтися лише про відновлення розпланувально-просторового модуля, образу забудови, але аж ніяк не про відновлення матеріально-технічної структури.

ВИСНОВКИ:

Правомірна постановка проблеми: відтворення образів утрачених архітектурних споруд і містобудівних ансамблів.

Основні засади відтворення:

1. Містобудівна доконечність.
2. Історико-культурна обґрунтованість.
3. Документальність.
4. Композиційна узгодженість із теперішнім довкіллям.
5. Мінімізація відсотка новобудів у межах ансамблю (комплексу, середмістя).

Юрій Лихой, заступник начальника Управління охорони історичного середовища та реставрації пам’яток архітектури Мінбудархітектури України

Нині методика реставрації пам’яток історії та культури і практика реставрації зайшли в суперечність. Замість копіткої праці щодо консервації пам’яток та ліквідації їхньої аварійності, на жаль, переважає знесення їх під виглядом реставрації. На місці знесених проєктують нові споруди в “історичних” формах, що не мають жодного стосунку до автентичних пам’яток. Особливого поширення ця практика набула в Києві. Та й у Переяславі-Хмельницькому відбудова церкви XII століття видається акцією на межі злочину: адже директор заповідника витратив на цю, по суті, нову споруду бюджетні кошти, виділені через обласне управління культури на охорону, захист і реставрацію реальних пам’яток культури, що потребували невідкладних заходів консервації.

Отже, реставрацію пам’яток слід чітко відокремити од усіляких відтворень, відновлень і відбудов. Самі ці терміни досі в жодних документах не визначені і, як на мене, всі вони не мають стосунку до охорони культурної спадщини. Давайте відокремимо різні речі, не будемо лукавити, а чесно скажемо, що відтворення, відбудова об’єктів (але не пам’яток!) - це регенерація певного архітектурного образу,

забудови, але без претензії на пам'яткову автентичність. Це -зовсім не реставрація. Не кажу вже, що відтворення повністю втраченого об'єкта (якщо він утрачений нещодавно внаслідок воєн чи стихійного лиха) вважають припустимим у виняткових випадках, продиктованих особливою містобудівною чи історичною цінністю об'єкта.

Давайте, не відкидаючи слушне питання відтворення історичних об'єктів, підходитимемо до цього обережно. Треба розробляти науково-теоретичну базу. Опрацювань таких уже є чимало, але вони розрізнені. Науковці з різних інститутів, що належать до різних шкіл і позицій, мали б не "обстрілювати" одне одного, а все-таки внести ясність на рівні основних теоретичних засад. Ці засади ми повинні закласти і в нове пам'яткоохоронне законодавство - адже за ним ми працюватимемо в наступні десятиріччя.

Ольга Лялюшко, науковий співробітник (НДІТІАМ)

Брак усталеної термінологічної бази в галузі архітектури й містобудування призводить до різного тлумачення змісту окремих понять. Зміна професійної мови, що відбувається останнім часом у річці національного відродження, загострює проблему становлення єдиного професійного термінологічно-поняттєвого апарату.

Поняття "відтворення", на нашу думку, включає значно більший спектр професійної діяльності, ніж "відбудова" пам'ятки. Якщо відбудова - це повернення пам'ятки до стану, що був утрачений внаслідок катастрофічних руйнувань: пожежі, вибуху, довготривалого занедбання тощо, то відтворення, окрім відтворення в будівельному матеріалі, тобто відбудови, включає також "відтворення за рештками, описами, що збереглися", тобто реконструкцію. Якщо ця остання може здійснюватися на який завгодно період існування пам'ятки, залежно від одержаного матеріалу, бо є суто теоретичним науковим процесом, то умовою відбудови є повернення пам'ятки до стану саме перед початком руйнувань.

У разі, коли історичною пам'яткою є міське чи сільське довкілля, проблеми відтворення і відбудови постають трохи в іншій площині: про відбудову й відтворення яких саме елементів містобудівної системи може йтися? Якщо відбудові підлягає обмежена кількість найвизначніших архітектурних об'єктів, то мають бути відтворені всі цінні архітектурно-просторові параметри й характеристики середовища-пам'ятки, відповідно до стану, що передував його руйнуванню.

Відтворення пам'яток містобудування на більш ранній період їхнього існування, ніж той, що безпосередньо передував руйнації, має здійснюватися на тих самих науково-теоретичних засадах, що і реконструкція окремої пам'ятки. Інакше спроба переписати історію неминуче призведе до остаточного знищення решток справжніх цінностей унаслідок нехтування закономірностей їхнього становлення, що, на жаль, уже бачимо в сучасних проектах.

Чинник часу потрібно брати до уваги, вирішучи, чи можливо відбудувати пам'ятку. Нове будівництво в історичних формах, здійснюване під час відтворення цілісного ансамблю міста-пам'ятки, найбільш виправдує себе тоді, коли ще залишаються живі свідки його минулого стану. Інакше бо відбудовані об'єкти приречені сприйматися як нові пересічними мешканцями сучасного міста. Під таким кутом зору відбудова пам'яток, що зазнали руйнації до і в часі другої світової війни на терені країн колишнього Союзу, де повсякчасна міграція населення впроваджувалася на рівні державної політики, де постійні мешканці міст навіть у другому поколінні не становлять більшості населення з-поміж осіб середнього віку (що стосується і середовища фахівців, які формують містобудівну політику), набуває

зовсім іншого соціального змісту, ніж це було в країнах Східної Європи в повоєнні роки. Сучасну орієнтацію на фізичне відтворення як окремих архітектурних об'єктів, так і цілісних містобудівних утворень, що здебільшого не були визнані пам'ятками на час їхнього знищення, на наш погляд, слід розглядати не як складову патріотичного руху до національного відродження, а радше, як наслідок усвідомлення широким колом фахівців кризи сучасної архітектури й містобудування: вони виявилися неспроможними створити властивими їм засобами принадніше середовище для людини, ніж історичне.

Леонід Прибєга, *проректор Української академії мистецтва*

Термін “реконструкція” в перекладі з латинської означає докорінну перебудову з метою вдосконалення, відбудову або відтворення об'єкта. Пам'яткоохоронна методика розрізняє *графічну (наукову) реконструкцію і реставраційну реконструкцію*.

Реставраційна реконструкція осібною об'єкта означає поновне зведення історичної споруди в раніше існуючих формах.

Залежно від міри вірогідності реконструктивних дій уживають такі терміни: *реставраційне відтворення, реставраційна копія, реставраційна рекомпозиція*.

Термін реставраційне відтворення означає, що відбудова архітектурної форми втраченої пам'ятки ґрунтується на вірогідних матеріалах, таких, що містять вичерпну інформацію про відповідний об'єкт, його обсягово-просторову організацію, архітектурно-пластичне вирішення, конструктивно-технічну структуру тощо. Дії, що визначаються терміном “реставраційна копія”, передусім означають високу міру вірогідності відтворень, бо можуть здійснюватися за умови існування оригіналу. Проте виконаний з нетривких матеріалів історичний об'єкт для продовження існування відповідної форми потребує оновлення матеріальної структури.

У разі доконечності відтворити цілісну форму втраченої пам'ятки, коли вірогідна інформація про її архітектурний вигляд обмежена й виникає потреба вдаватися до аналогів і наукових гіпотез, такі дії термінологічно визначатимуться як реставраційні реконструкції.

Отже, термінологічні визначення реставраційних реконструкцій указують лише на міру вірогідності архітектурної форми; що ж до матеріальної структури, - то в усіх випадках вона не може розглядатись як документальне джерело. Відповідно постає питання щодо правомірності визнання реконструйованих об'єктів за пам'ятки. Вони можуть бути лише символами певних історичних епох.

Олена Олійник, *кандидат архітектури (НДІТІАМ)*

У назву семінару винесено правові та історичні аспекти відновлення втрачених пам'яток. Тим часом термін “пам'ятка”, або навіть “об'єкт культурної спадщини” передбачає наявність критеріїв відбору, списку або реєстру таких споруд. Проте лише в останні двадцять років розпочалася реальна праця щодо виявлення та реєстрації культурної спадщини України, і цей список увесь час поповнюється.

Виходячи з наявної пам'яткоохоронної системи, ми мусимо визнати, що абсолютна більшість об'єктів, про відновлення яких ідеться, не можуть бути залічені до категорії “втрачених пам'яток”, бо вони не були пам'ятками на момент зруйнування. Це стосується як зруйнованих за монгольської навали давньоруських храмів, чи культових споруд - під час другої світової війни, так і шерегової еkleктичної забудови, яку ми з ностальгією зараховуємо нині до пам'яток архітектури.

Тому, коли починати з правового аспекту питання, слід визнати юридично невірорідним вираз “відтворення втрачених пам’яток” і перейти до відповіднішого терміну “відновлення втрачених історичних споруд або об’єктів”.

Таке коригування терміна тягне за собою відповідно перехід від пам’яткоохоронних заходів (якби йшлося про пам’ятку) до містобудівних принципів (коли йтиметься про елемент середовища). З такого підходу незаперечно випливає, що методи реставрації недоречні, якщо йдеться про відтворення втрачених споруд, адже тут уже вестиметься виключно нове будівництво.

Щоб визначити доцільність відтворення тієї чи іншої споруди в історичному місті, треба виходити із загальної містобудівної концепції.

У місті впродовж усього його існування формується ієрархічна структура висотних доміант, пов’язаних між собою розвинутою мережею візуальних зв’язків. Тож випадіння однієї чи кількох ланок обсягово-висотного каркаса призводить до поступової перебудови або руйнування системи, і тому спорудження якоїсь архітектурної маси на місці втраченої може бути доконечно потрібним з містобудівних міркувань. Під такі обґрунтування підпадає, наприклад, вимога відновити Успенський собор Лаври, або Михайлівський Золотоверховий (хоч у цьому останньому разі містобудівне довкілля вже цілковито змінилося).

Містобудівні закономірності побудови визначають потребу відтворення на певній ділянці міста архітектурної доміантної або будинку з визначеними параметрами й архітектурним вирішенням, а не стилізованого під первісний прототип об’єкта. Проте на практиці суперечки здебільшого точаться саме навколо зовнішнього вигляду споруди, яку вирішено відбудувати на місці втраченої. Тим часом, коли вже від початку ми встановили, що йтиметься про нове будівництво на місці давнього, то вигляд, стиль і архітектурно-художні якості нової споруди мають визначатися тільки вимогами створення цілісного архітектурного ансамблю. Ми можемо нехтувати гармонію, обстоюючи археологічно документальну реставрацію, що зберігає пам’ятку як історичний документ, але не припустиме таке “шматкове” стилізування, коли йдеться про відбудову неіснуючого об’єкта. У цьому разі вигляд об’єкта має диктуватися все-таки творчістю архітекта і його розумінням попередньо сформульованих середовищних вимог.

Відбудова елементів утраченого архітектурного ансамблю на різний час їхнього існування, що намагаються виправдати різним датуванням віднайдених архівних матеріалів, узагалі втрачає будь-який сенс, бо не підпадає ні під історичні, ні під правові, ані під містобудівні норми, так само як і намагання повернути цілі міські терени до вигляду їх у XVII-му чи на початку XX сторіччя.

Місто - це динамічний, живий організм, що безперервно розвивається. Можна пробувати музеєфікувати окремі його частини - будинки, парки, а проте намагання законсервувати все середмістя не менш абсурдне, ніж, наприклад, об’єднати Північну Америку та Європу назад у єдиний, історично вірогідний праматерик Гондвану. Треба зосередити зусилля на збереженні й обліку існуючих пам’яток; та коли їх уже втрачено, то втрачено назавжди.

Повертаючись до правових норм та документів, слід наголосити доконечність розмежування справжньої історичної реставрації і роботи архітекта в історичному місті, до якої слід зарахувати й будь-які новобуди. Цій роботі повинні передувати детальні дослідження й наукові обґрунтування, передусім розроблення загальної містобудівної концепції, сценарію міста, та все-таки це принципово інша праця, ніж реставраторська. Обстоюючи доконечну потребу відбудови документально

підтвердженої, а тим більш гіпотетичної “пам’ятки”, ми мусимо знайти її місце в сьогоднішньому місті, яке вже прожило певний час без тієї споруди, змінило свій вигляд і невинно розвивається далі. Повертаючи зруйновану споруду в колишнє довкілля, ми перевертаємо долю міста і його історію, втручаємось у безперервний просторово-часовий континуум. Мені здається, що з долею міст, як і людей, треба бути дуже обережними. Спробуймо все-таки шанувати свою справжню історію, хоч би яка вона була, не намагаючись перемальовувати її для себе та нащадків на нову.

Ольга Пламеницька, зав. відділу (НДІТІАМ)

Загальновідомо, що як реставрація, так і відтворення втрачених пам’яток повинні виходити виключно з науково-обґрунтованих засад. Однак декларація Венеційської хартії про те, що “реставрація припиняється там, де починається гіпотеза”, в сучасній реставраційній практиці хоч і не заперечується, але сприймається здебільшого як пуризм, і дедалі більш нехтується. На те складаються об’єктивні причини.

Невинна урбанізація підводить нас до факту катастрофічних утрат архітектурно-містобудівної спадщини на рівні вже не тільки поодиноких об’єктів, а й містобудівних ландшафтів і навіть поселень. У зв’язку з цим постає проблема регенерації їх, що автоматично переходить у проблему поповнення втрачених рис їхньої історико-архітектурної своєрідності. Вона може бути розв’язана тільки засобами відродження тих елементів архітектурно-містобудівної тканини міст, які відігравали провідну роль у формуванні їхнього образу.

Якщо й надалі керуватися тільки класичними реставраційними методиками, виробленими за іншої соціально-професійної ситуації, то вже протягом життя теперішнього й наступного поколінь ми можемо втратити культурні надбання кількох попередніх сторіч. Визначний польський реставратор Ян Захватович стверджував, що мова архітектурних форм не залежить від часу, коли ці форми виконані, і бачив своє завдання в тому, щоб передати майбутнім генераціям якщо не повну, то якомога більш наближену до повної інформацію про архітектуру минулого. З огляду на це він допускав можливість відтворення втрачених пам’яток, ставлячи містобудівну, художньо-естетичну та патріотичну цінність їх понад цінність матеріальну.

Потрібно чесно визнати, що в переважній більшості випадків вичерпних матеріалів для створення повноцінних копій втрачених об’єктів не існує. Слід також визнати, що за окресленої вище ситуації відмовитися од методу відтворення окремих фрагментів історико-містобудівного середовища ми вже не зможемо: наша архітектурно-проектна практика, на жаль, не здатна забезпечити засобами сучасного формоутворення такого містобудівного контексту, який був би на рівні історичного й спирався на осмислення вікових традицій. Саме тому відбувся поворот до спадщини минулого як до засобу повернення історичному середовищу втраченої своєрідності; за цих умов довелось зрестися класичних реставраційних вимог. Водночас вітчизняна теоретична думка дещо відстала од практики, не запропонувавши науково-методичного узагальнення робіт нового напрямку й не сформулювавши основні засади та вимоги до робіт щодо відтворення втрачених пам’яток. Наразі така робота видається нам однією з найактуальніших.

Один з ключових аспектів, що його передусім наголошують, розглядаючи будь-який проект реставрації чи відтворення, полягає у визначенні припустимої міри авторського суб’єктивного бачення об’єкта. У поняття суб’єктивізму вкладають сенс

професійної майстерності автора проекту, його загальної архітектурно-мистецької ерудиції, науково-методичної підготовки, ретельності проведення керованого ним натурного дослідження тощо. На нашу думку, саме ці моменти і є визначальними з погляду якості проекту і саме вони повинні регламентуватися й становити предмет всебічної наукової експертизи. Для цього має бути визначена система критеріїв оцінки роботи згідно з вимогами до ступеня наукової обґрунтованості проектних вирішень.

У цій справі слід розрізняти два принципові підходи, зумовлені різними вихідними ситуаціями.

1. У разі відтворення містобудівних комплексів, переважна більшість об'єктів яких не становить унікальних пам'яток архітектури і виступає пам'яткою містобудування як сукупність, відтворювальним роботам повинно передувати розроблення архітектурно-стилістичної концепції регенерації всього комплексу. Вона має ґрунтуватися на широкому спектрі всебічних досліджень комплексу, на об'єктивній, науково узаasadненій інформації щодо його архітектури, стилістики, функцій, оздоблення, кольористики, семантики тощо. Вимоги до науково-методичного рівня цієї розробки повинні бути надзвичайно високими; окрім того, конче потрібна наукова апробація розробки через публікацію результатів дослідження, оприлюднення основних засад концепції художньо-стилістичного напрямку відтворення, програми функціональної адаптації комплексу тощо. Якщо є відповідні ґрунтовні розробки на цьому етапі, брак інформації щодо окремих об'єктів комплексу можна компенсувати, залучаючи чітко визначене коло аналогів або інтерпретуючи дані натурних досліджень комплексу. Тоді хиби, пов'язані із суб'єктивним баченням автора, будуть значно меншими й проявлятимуться на рівні окремих деталей комплексу, не завдаючи істотної шкоди цілому.

2. У разі відтворення унікальних монументальних пам'яток, що символізують непересічні віхи розвою цивілізації, роля кожної деталі споруди виростає до мірила еталона. У цьому випадку міра суб'єктивізму автора має бути зведеною до мінімуму. За відсутності комплексу натурних та архівних даних, доконечно потрібних для відтворення, слід визнати, що відтворення неможливе, й обмежитися консервацією або фрагментарною реставрацією.

Треба зазначити, що питання про ступінь суб'єктивізму в справі реставрації та відтворення пам'яток значною мірою знімається завдяки ґрунтовності науково-дослідницьких робіт по кожному об'єкту, включаючи рядову історичну забудову. Саме роля цього етапу робіт повинна бути головною, і до нього мають ставитися найвищі вимоги.

Переконання деяких фахівців, що роботи, пов'язані з відтворенням утрачених об'єктів історичного середовища, можна вести за довільною "авторською концепцією", яка ґрунтується переважно на категоріях суб'єктивного художнього смаку, не можна визнати слухним.

Петро Римар, начальник Управління охорони історико-культурного середовища Міністерства культури

Повноцінне історико-культурне доквілля неможливо створити відразу - це тривалий процес становлення й розвитку за умов збереження надбань і досвіду багатьох поколінь. Історично складений міський ландшафт та архітектурне середовище - це основи історичної пам'яті народу. Образна цілісність міста є однією з основних його естетичних характеристик.

Свідчення зрушень у нашій пам'яткоохоронній роботі - дослідження історико-культурного потенціалу міст, особливо їхніх історичних осередків, виготовлення проектно-охоронної документації, проведення археологічних досліджень. Над цим тепер працюють і базові інститути Мінбуду в Києві, Львові, і групи фахівців в обласних центрах. Цей науковий доробок стає підґрунтям генеральних планів населення мість, проектів їхньої забудови та інших матеріалів, що визначають подальший містобудівний розвиток.

Найповніше він реалізується при створенні історико-культурних заповідників чи заповідних територій. Проте тут часто постає проблема неповноти структури, наявності втрачених споруд, які були важливими елементами містобудівних композицій. Ці втрати - наслідок авангардистських "експериментів" з архітектурним середовищем 20-30-х років. Тому проблема відродження втраченого завжди актуальна. Відновлення окремих об'єктів дістало назву "ретро-відродження". Нині цей термін пов'язують з поняттям духовного відродження нашого суспільства.

Та чи є всі підстави, можливості й умови, щоб повернути, регенерувати втрачену нерухому історико-культурну спадщину? Багато говорилося на цю тему - і "за", і "проти". Моя точка зору полягає в тому, що відтворення неіснуючих пам'яток потребує розв'язання й взаємоузгодження наукових, правових, соціальних і економічних проблем. Як відомо, пам'ятка - і це відбито в нашому законодавстві - є джерелом історичної інформації, свідченням історичного й культурного розвитку. Вона здебільшого відзначається естетичною цінністю. У разі відбудови втраченої пам'ятки нова споруда не має історичного значення. Це просто макет. Висловлювалася думка про те, що можна відтворити образ архітектурної споруди. Але ж з образом пов'язується певна цілісність, творення образу є творчим процесом, тому, як на мене, правомірно буде говорити не про відтворення образу, а про створення макета в натуральну величину. Сучасні матеріали й будівельні технології виразно засвідчуватимуть новітність такої споруди. Окрім того, далеко не всі об'єкти можна відтворити з доконечною для пам'ятки правдоподібністю: часто брак наукового матеріалу змушує науковців пропонувати кілька варіантів розв'язання, а варіантність, різні гадки й припущення - це кінець наукової реставрації. Новобуд має вкрай обмежені можливості переконати навіть не фахівця в оригінальності й правдивості. Відтворена пам'ятка не може називатися, приміром, об'єктом XII століття. Адже коли мистці роблять копії малярських творів, вони дотримують вимоги: копія має розмірами відрізнятися від оригіналу - бодай на 2-3 сантиметри, щоб цю копію нікому не кортіло видати за оригінал. Аналогічний принцип має бути чинним, коли відтворюють монументальні пам'ятки.

Відновлення чи відтворення втрачених архітектурних об'єктів - це діяльність, властиво кажучи, поза межами охорони пам'яток. Це може бути окрема галузь архітектурно-будівельної діяльності. А в пам'яткоохоронній сфері має бути безумовним пріоритет збереження тих автентичних пам'яток, що нині існують. Особливо це важливо в теперішніх економічних умовах.

Проте маємо й приклади доцільного відтворення пам'яток монументального мистецтва за обставин матеріальної скрути. Зокрема, після другої світової війни в Севастополі відбудовано чимало пам'ятників, поруйнованих під час бойових дій.

Варто відтворювати й важливі містобудівні домінанти - такі, як Успенський собор Києво-Печерської лаври. Але в будь-яких випадках відтворення втрачених історичних об'єктів слід здійснювати не самодіяльно, як кому заманеться, а на підставі належно підготовлених і надійно обґрунтованих урядових рішень.

Євген Тиманович, зав. відділу (НДІТІАМ)

Я хочу звернути увагу на духовно-релігійну сторону обговорюваної проблеми. Для чого будується церква? Для молитви, для духовних потреб. Основна мета - саме ця, а не якась інша. Роля стародавнього храму як мистецької чи історичної пам'ятки - похідна. Жоден християнин не допустить, щоб залишили руїни церкви, щоб вона не слугувала своєму безпосередньому призначенню. Таке може бути слухним лише в одному разі - коли бракує коштів на відбудову. А якщо кошти знаходять - то є повна законна підстава відбудувати поруйнований храм, причому на тих самих підмурках. Так завше робили, і так слід чинити й надалі. А вченим ніхто не завадить при цьому всебічно дослідити рештки пам'ятки.

Бувало й таке, що на місці зруйнованого храму ставили каплицю або хреста - але лише тоді, коли громада не мала коштів, щоб на тому самому місці спорудити нову церкву.

Я добре пам'ятаю всі київські храми перед руйнуваннями 1930-х років. Це була унікальна низка духовних осередків, що простягалася від Старокиївської гори аж до Лаври. Надзвичайне враження справляли інтер'єри храмів, особливо "Слупського Миколи". Прочанин сприймав наше місто як святиню.

Що ж ми маємо тепер? Абсолютно нічого! І маємо залишити все так, як є? Аж ніяк. Адже Київ - це не просто столиця держави. Це передусім духовна столиця всього східного слов'янства, яка повинна мати відповідне архітектурне обличчя. Вервечка храмів уздовж Дніпрових схилів має бути відновлена. У цьому наша традиція. Наші предки робили таке щоразу після значних руйнувань. Згадаймо Петра Могилу - нашого першого реставратора. А що було б, якби він, знаючи всі теперішні реставраційні хартії, не відбудував би київських храмів? Ми б не мали нині ні Софії, ні церкви Спаса на Берестові. Усі ці хартії зроблені в країнах із цілковито відмінними від наших історичними умовами. У жодній з них не було таких широкомасштабних цілеспрямованих руйнувань. Ми - не Англія, де є 90 тисяч пам'яток, і вони можуть дозволити собі милуватися окремими романтичними руїнами.

Отже, Успенський собор Лаври слід відбудувати в першу чергу. Що ж стосується різних "святих" поховань біля підмурків собору - то про святість має право говорити лише духовна особа. Як діяла Церква за подібних обставин? Рештки поховань збирали докупи, у певному місці робили так звану косницю, влаштовували переповання, служили панихиду - і все. Хто заважає зробити це в Успенському соборі?

На мій погляд, настав час опрацювати й затвердити для Києва державну програму суцільної відбудови втрачених пам'яток церковного зодчества, які мають неперебутнє духовно-релігійне значення для всього східного слов'янства. Ми не можемо просто споглядати руїни. І безперечно, потребує відбудови Михайлівський Золотоверхий собор. Щоправда, кажуть, що він не гармонуватиме з потворним будинком колишнього ЦК КПУ на Михайлівській площі. Цей монстр уже близько 60 років псує київські краєвиди. Але ж це не триватиме нескінченно! Рано чи пізно в нащадків наших вистачить матеріальних можливостей і здорового глузду, щоб знести цю потвору. Отоді й Михайлівський монастир опиниться в співмасштабному й гармонійному доквіллі.

Одне слово, коли ми бачимо якусь перспективу духовного відродження, то відбудова поруйнованих храмів має бути неодмінною складовою цього процесу.

Тетяна Товстенко, кандидат архітектури (НДІТІАМ)

Нині відродження національної спадщини набуває особливого звучання та актуальності. Але в кожному конкретному випадку використання цього напрямку

реконструкції потребує всебічного ретроспективного аналізу архітектурної композиції та архітектурної цінності (функціональної, типологічної, художньої та ін.) об'єкта, а також інженерно-технічних та економічних можливостей.

Так, аналіз історичного середовища т.з. Верхнього міста в Києві показав, що відтворення Михайлівського Золотоверхого собору збагатило б архітектурне обличчя міста та мало б сприйматись як символ відродження національної культури України. Тим більше, що залічування споруд, знищених у роки тоталітаризму, до археологічних пам'яток, викликає сумнів. Слід зазначити, що проведені автором, дослідження ретроспективи архітектурної композиції забудови Верхнього міста, дають змогу стверджувати унікальність архітектурно-художньої якості ансамблю Михайлівського Золотоверхого собору. З локальних точок зорового сприйняття він щільно пов'язаний із Софією Київською. Дві вертикалі, розміщені на одній прямій, створюють композицію, побудовану на основі важеля. У панорамі міста співзвуччя домінант, які підкреслюють найстародавніше ядро, викликає неповторне враження. Тож утрата однієї з них, а саме Михайлівського Золотоверхого собору, призвела до порушення композиційної системи.

Водночас, беручи до уваги теперішній складний економічний стан, розпочинати велику роботу щодо відтворення ансамблю Михайлівського Золотоверхого собору нині передчасно.

Володимир Гриневич, *головний спеціаліст Управління охорони історичного середовища та реставрації пам'яток архітектури Мінбудархітектури України*

Однією з найважливіших умов розбудови української держави є відродження самотньої культури нашого народу. Це передбачає і повернення високого міжнародного авторитету будівельному мистецтву України, що пов'язано, зокрема, з поступовим відтворенням у природі всіх найбільш яскравих і показових для нього старовинних зразків, утрачених на численних драматичних поворотах нашої багатовікової історії. Розв'язання цієї проблеми ускладнюється безпрецедентним своїми масштабами знищенням неповторного історичного архітектурно-містобудівного та культурного фонду, що набуло особливо загрозливого, а то й і катастрофічного характеру на останніх стадіях колоніальної залежності України. Ця обставина, як і сучасне економічна ситуація, спонукають до об'єктивного, науково обґрунтованого вибору тих чи інших утрачених зразків українського зодчества для цілковитого відтворення їх. Не зупиняючись докладно на термінологічних, законодавчих та методичних питаннях, можна зазначити, що проблема часткового або цілковитого відродження в природі втрачених історичних споруд у цілому не є новою ані з теоретичного, ані з практичного погляду. Маємо широку палітру різних підходів і засобів для розв'язання її. Найчастіше об'єктами "класичного" відтворення старовинних зразків будівельного мистецтва в усьому комплексі їхніх первісних ознак виступають найунікальніші й найцінніші в історико-архітектурному відношенні пам'ятки - згадаймо П'ятницьку церкву в Чернігові, Василівську в Овручі. Проте для ординарних будівель останнім часом використовують і різноманітні форми часткового відновлення їхніх середовищних, обсягово-просторових, пластичних та інших характеристик, як свідчить досвід таких робіт у Кам'янці-Подільському. Отже, вибір об'єкта і, тим паче, характеру відтворення втрачених об'єктів архітектури залежить насамперед від їхньої об'єктивної цінності й місця в контексті загального розвитку вітчизняного та світового зодчества.

Не зупиняючись докладно на наявних концепціях, відзначимо лише останні науково-методичні розробки в цій галузі київського НДІТІАМ, які відрізняються од інших методик комплекснішим і об'єктивнішим характером. Щоправда, за межами такої “комплексної оцінки” залишається весь потужний позаархітектурний пласт функціонування старовинних будівель, пов'язаний з їхнім місцем у національній і світовій культурі, тобто визначними історичними подіями, окремими чільними діячами та іншими символами історичної пам'ятки й духовної свідомості народу. Проте, саме цей культурно-історичний аспект оцінки втрачених пам'яток українського зодчества дає змогу об'єктивно відтворити всю жахливу анатомію знищення нашої архітектурної спадщини, яке вирізнялося не тільки безпрецедентними у світовій історії масштабами, а й підкреслено цілеспрямованим і цинічним характером - особливо впродовж 30-х років ХХ століття. Адже головними об'єктами такого варварського нищення стали передусім найдовершеніші, елітарні пам'ятки будівельного мистецтва України - ці своєрідні символи нашої національної культури й нашої історичної пам'яті.

Дехто з науковців ставить питання про недоцільність відбудовувати втрачені споруди, оскільки копії - не оригінали. Це так, але якби ми не мали копій рукописів, виконаних у ХУ-ХУІ століттях, то не знали б про оригінальні твори ХІІ століття; не маючи копій малярів ХVІІІ століття - не знали б про значні твори малярства ХVІ століття. Не маючи відбудов часів митрополита П.Могили й гетьмана І.Мазепи, до нас, може, не дійшли б визначні споруди ХІ - ХІІ століть.

Руїни мало що говорять пересічному обивателеві, вони цікаві лише для вузького кола фахівців. “Макети”, як називає відбудовані споруди дехто з науковців, можуть дати набагато більше, ніж зразки архітектурних форм - вони можуть повернути народові його історичну свідомість і духовну зрілість.

Відроджене Старе місто Варшави - це не лише утилітарні житлові й громадські будівлі, відтворені у формах ХVІІІ століття, це - символ відродження Польщі. Відбудова Тракайського замку в Литві - це символ відновлення державності Литви. Утвердження державності - складний і тривалий процес повноцінного входження до світової спільноти, і в цьому неабияку роллю має відіграти повернення духовних і культурних цінностей народові України.

Тому саме тепер, незважаючи на складне економічне становище, конче потрібно зосередити зусилля наукових, громадських і державних організацій довкола відродження втрачених історичних символів нашої державності та культури.

Василь Фенцур, директор Кам'янець-Подільського історико-архітектурного заповідника

У 1989 році затверджено погоджені відповідними міністерствами “Техніко-економічні розрахунки до впорядкування заповідника й історико-архітектурний опорний план”. Тоді ж НДІТІАМ почав розробляти програму комплексної містобудівної регенерації центрального ринку Старого міста.

Уже підготовлено ескізні пропозиції регенерації ІІІ, ІV, VІІІ, VІ кварталів. На науково-методичній раді Мінбудархітектури України розглянуто проекти ІV, VІІІ кварталів і схвалено їх для дальшого опрацювання.

Вибрана концепція регенерації зруйнованої історичної забудови заповідника та адаптації її під соціально-культурні потреби мешканців і гостей міста підтримана міжнародною науковою нарадою, що відбулася в Кам'янці-Подільському 8-10 листопада 1993 року з участю фахівців Міністерства культури Польщі.

Щоб реалізувати програму регенерації, дирекція заповідника розробила і міськвиконком затвердив у 1992 році “Положення про проведення робіт щодо відбудови втраченої історичної забудови”, згідно з яким дирекція укладає із замовником угоду на відбудову. За два роки укладено 12 договорів. Розпочато відбудову 14 будинків. Після здачі будівлі в експлуатацію та укладання з дирекцією заповідника “охоронного зобов’язання” замовник стає її власником.

Олена Титова, кандидат історичних наук (Центр пам’ятокознавства НАН України і УТОПІК)

Проводячи археологічні роботи, конче потрібно планувати попередні консерваційні заходи, щоб максимально зберегти пам’ятку. Коли відсутня консервація розкритих об’єктів, не виконується їхня функція пам’ятки, розкриті й науково досліджені археологічні об’єкти, що їх після вивчення засипають ґрунтом, не гарантовані від подальшої руйнації.

Реставрацію потрібно проводити у виняткових випадках - якщо вона продиктована необхідністю захисту пам’ятки. Подеколи часткова реставрація об’єктів має дозволятися лише як доконечний елемент їхньої консервації, незважаючи на принадність реставрації чи реконструкції з туристично-експозиційного погляду.

Методика власне консерваційних робіт передбачає невелику кількість прийомів, що їх вибирають залежно від характеру пам’ятки, її збереженості, значення та основи, на якій вона розміщена. Завжди основна мета - це найкраще закріплення пам’ятки при найменшій зміні її вигляду, дотримання автентичності.

Консервація розрізу культурного шару, особливо там, де він прилягає до архітектурної споруди, повинна проводитися надовго, щоб з часом, коли методика дослідження вдосконалилась, мати цілі незруйновані розрізи, а також брати зразки для різноманітних аналізів.

Велике значення в розв’язанні багатьох проблем, пов’язаних з консервацією і реставрацією археолого-архітектурних пам’яток, має використання досвіду закордонних учених. Відомо, що в багатьох європейських країнах, а також у США, Канаді надається серйозна увага охороні решток архітектурних об’єктів. Подекуди взагалі заборонено розкопи без попередньої програми консервації та подальшої музеєфікації пам’яток. Кошти на наукові дослідження теж здебільшого надаються за умови, що все знайдене потім належно експонуватиметься.

Сергій Кілессо, кандидат архітектури (НДІТІАМ)

На реставрації пам’яток Чигиринщини можна простежити всі наукові підходи в ставленні до культурної спадщини - як під час досліджень, так і відбудовно-реставраційних робіт.

На території Замчища в Суботіві відкрито археологічні рештки мурованої споруди, що датується серединою XVII сторіччя. На основі обмірів і літературних описів автор цих рядків розробив гіпотетичний проект реконструкції, який не раз публікувався, однак цілковитий брак будь-яких історичних графічних матеріалів не давав змоги здійснити реконструкцію, яка була б цілком авторською версією архітектури осідку гетьмана. Саме тому, щоб зберегти археологічну пам’ятку, розроблено проект павільйону над розкопом.

Зовсім інший науковий підхід застосовано до відтворення т.з. Присутствених місць, збудованих у Чигирині в першій чверті XIX століття за проектом архітекта І.Кедріна. Від споруди лишився один надбудований флігель і дві стіни головного

корпусу. У результаті архівних розвідок у Санкт-Петербурзі виявлено авторський проект, який свого часу було повністю реалізовано. На підставі цих матеріалів відроджено втрачену споруду - у ній має розміститися музей Б.Хмельницького.

Найцікавіше, на нашу думку, - дослідження фортеці Б.Хмельницького в Чигирині. В московських архівах зберігається малюнок-кресленик фортеці, що його зробив військовий інженер Патрік Гордон 1678 року. Коли у 1981-1991 роках у Чигирині під час археологічних досліджень було відкрито фрагмент фортеці, позначений на експлікації роботи П.Гордона як "в'язниця Дорошенка", з'ясувалося, що перед нами не малюнок, а кресленик у масштабі (всі розміри показано в сажнях). Наявні в даному разі добре збережені фрагменти фортеці й малюнок уможливають консервацію решток і надбудову бастиону в габаритах і деталях, зображених на малюнку П.Гордона.

На семінарі виступили також відомі вчені й практики пам'яткоохоронної справи - Сергій Верговський, Богдан Колосок, Володимир Приходько, Тарас Рабан.

У висліді триденної праці семінару опрацьовано Методичні рекомендації з обговорюваної проблематики. Вони мають бути опубліковані в наступному числі нашого часопису.

Матеріали семінару підготував до друку Віктор ВЕЧЕРСЬКИЙ.

(“Пам'ятки України: історія та культура”.- 1994.- № 3-6.- С.134-148)

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ
наукового семінару Міністерства культури України
“Відтворення втрачених пам’яток:
історичний та правовий аспекти”

У ХХ столітті українська культурна спадщина зазнавала систематичного широкомасштабного нищення. Бажання компенсувати втрати, а також процеси національно-культурного відродження 80-90 років поставили на порядок денний проблему відтворення втрачених історичних і архітектурних об’єктів.

Констатуючи, що:

- пам’ятки як об’єкти матеріальної культури є унікальними, незамінними, невідшкодовними й невідновлюваними;
- точно відтворити (відновити) матеріальну субстанцію пам’ятки неможливо ні теоретично, ні практично;
- водночас можливо тою чи іншою мірою відтворити образ утраченого об’єкта (архітектурної споруди) чи містобудівного утворення, яке зазнало втрат;
- поняття не визначеність, некоректне вживання точно не обумовлених термінів у цій сфері не дають змоги належно поставити методичну проблему й адекватно її розв’язати,

учасники наукового семінару з цих проблем, який відбувся в Києві 4-6 квітня 1994 року, - пам’яткознавці, правники, архітекти, археологи, історики й мистецтвознавці - дійшли висновку, що для належного розв’язання цих складних і неоднозначних питань слід керуватися такими науково-методичними засадами:

1. У пам’яткоохоронній діяльності пріоритетним є і надалі лишається збереження автентичності об’єкта історико-культурної спадщини. Цінність автентичної пам’ятки - абсолютна. Цінність відтвореного об’єкта - відносна, лише як нагадування про втрачений автентичний об’єкт. У цьому розумінні відтворення втрачених об’єктів як метод має обмежене значення і застосування.

2. Обумовлюючи історичні, правові, методичні засади відтворення втрачених пам’яток, слід чітко розрізняти кілька аспектів цього явища:

I. *За статусом об’єктів:*

- відтворення унікальних монументальних пам’яток архітектури;
- відтворення рядової історичної забудови.

II. *За відсотком збереженості:*

- цілком зруйновані об’єкти за відсутності їхніх решток у природі й при наявній іконографії;
- об’єкти з малим відсотком збереженого обсягу (підмурки тощо);
- об’єкти, збережені до 30 відсотків.

Диференціація наведених вище аспектів - обов’язкова для правильної оцінки проблеми відтворення й вироблення адекватних методичних підходів до її розв’язання.

3. При натурному повномасштабному відтворенні нерухомих об’єктів виникають проблеми, що ставлять цю діяльність на межу, за якою розпочинається фальсифікація культурних цінностей.

4. У загальному випадку відтворені об'єкти не можуть визнаватися повновартісними пам'ятками історії та культури, а набувають значення лише символів певних історичних епох.

5. Стосовно відтворення втрачених історичних об'єктів не може бути універсальних (догматичних) засад, придатних для всіх випадків. У кожному випадку питання слід розв'язувати з урахуванням усіх аспектів конкретної ситуації:

- історико-меморіального значення;
- містобудівної доцільності;
- документальності;
- композиційної узгодженості з довкіллям.

6. Допускається часткове відтворення напівзруйнованої пам'ятки - як елемент консервації, коли це диктується необхідністю захисту вцілілих частин від подальшого руйнування.

7. Неприпустимим слід уважати натурне повномасштабне відтворення втрачених унікальних пам'яток у первісному вигляді або ж на підставі гіпотез і аналогій. У цьому розумінні непорушною має лишитися засада Венеційської хартії 1964 року "реставрація припиняється там, де починається гіпотеза".

8. Зважаючи на те, що кожна споруда - це невід'ємний складник історичного середовища, недоцільно розглядати проблему відтворення на рівні лише поодиноких об'єктів, її треба переводити в площину опрацювання методичних підходів до регенерації історичного середовища і опрацювання відповідних наукових методик, які сьогодні відсутні.

9. Для повноцінного опрацювання проблем відтворення втрачених історичних споруд потрібно першочергово:

- здійснити критичний аналіз практики реставрації в Україні;
- опрацювати поняттєво-термінологічний апарат, кодифікувати фахову термінологію;
- опрацювати методичні вказівки щодо відтворення втрачених історичних споруд з визначенням чітких правових механізмів прийняття рішень з цих питань та критеріїв оцінки науково-проектних вирішень;
- опрацювати й затвердити методику комплексної наукової регенерації історичних комплексів, ансамблів, середмість;
- внести відповідні доповнення до Закону про охорону історичної і культурної спадщини України, що нині готується;
- проблеми науково-методичного характеру, що виникають у цій сфері, має вирішувати Міжвідомча науково-методична рада з охорони культурної спадщини, яку потрібно створити.

10. Зважаючи на теперішню скрутну економічну й соціокультурну ситуацію в Україні, необхідно запровадити до 2000 року мораторій на відбудову втрачених пам'яток коштом державного й місцевих бюджетів, спрямувавши зусилля та бюджетні кошти на науково-проектні опрацювання, консервацію й збереження вцілілих пам'яток.

Підготував до друку Віктор ВЕЧЕРСЬКИЙ.

(*"Пам'ятки України: історія та культура"*.- 1995.- № 1 .- С.94)

**ДОРОГИЙ БРАТЕ, ДОРОГА СЕСТРО,
ДОРОГІ УКРАЇНЦІ В УКРАЇНІ І ПО ВСІХ СВІТАХ СУЩІ!**

До Вас звернені ці слова скорботи і надії.

Чорна доба руйнування храмів і вигублення душ залишила свій страшний слід і в святому Києві. У 1934 -1936 роках рукою варварів було знесено давню святиню, видатну пам'ятку киево-руського християнства та будівничої майстерності наших предків - Михайлівський Золотоверхий собор. Його дзвони замовкли. Майно пограбоване.

Високомистецькі мозаїки собору вивезено до московських музеїв. Тепер їх демонструють на світових виставках як шедеври давньоруського мистецтва. Українському народу залишено рештки фундаментів.

Але збереглася пам'ять про дорогу святиню Русі-України та надія на її відбудову. Відтворення Золотоверхого храму святого Михаїла живитиме нашу духовність, берегтиме віру в майбутнє української держави, зміцнюватиме національну свідомість народу.

Робота над відбудовою собору вже почалася. Вона потребує допомоги кожного з нас, нашої спільної молитви та підтримки. Зробімо ж свій внесок у відбудову Михайлівського Золотоверхого собору!

Кожен має обрати свою дорогу до храму, освятивши її добродійністю і щедрістю.

Імена тих, хто зробить посильний внесок у святу справу, будуть відзначені на спеціальних стелах добродійників.

Нехай Бог Вас благословляє в добрих справах!

Добродійні внески на відтворення храму можна надсилати до Національного банку України на рахунок Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. Олесь Гончара.

ЗКПО - 21659737, р/п 32307311101 В ОПЕРУ НБУ, МФО 300001

Всеукраїнський фонд відтворення видатних пам'яток
історико-архітектурної спадщини ім. Олесь Гончара
Товариство зв'язків з українцями за межами України
Конгрес української інтелігенції

Серпень 1997р.

(“Пам'ятки України: історія та культура”.- 1998.- № 1 .- С. 182)

ЛІТОПИС ВІДРОДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК (1989-1997 років)

Тепер, коли Україна стала незалежною, підраховуємо втрати історико-культурної спадщини українського народу внаслідок руйнівних вакханалій 20-80-х років і визначаємося з подальшою стратегією. Чи лишити все так, як сталося, а чи спробувати відродити бодай найвизначніше з-поміж поруйнованого? Відповіддю на прямі дискусії 80-х років стала підсумкова стаття Лариси Скорик “Вибираємо відродження” (ПУ. - 1991. № - 4.5). Відродження ставлять за мету ухвалені останнім часом рішення державних органів, згідно з якими почалася відбудова соборів у Києві, Полтаві, Одесі, Кам’янці-Подільському... Це вселяє надію.

Нині започатковуємо нову постійну рубрику. Хай мартиролог - літопис руйнування пам'яток, що його ми вели в попередні роки, - нарешті скінчиться. Разом пішімо літопис відродження.

14 квітня 1989 року

Виконком Київради дозволив Головному управлінню культури міста провести проектно-розвідувальні роботи щодо відтворення церкви Успіння Богородиці Пирогощої в Києві на Подолі з пристосуванням її під музей “Слова о полку Ігоревім”.

14 травня 1991 року

Президія Київської міської Ради народних депутатів ухвалила рішення “Про відбудову Михайлівського Золотоверхого собору”. Відбудова мотивується потребою відтворення історичного міського довкілля.

28 травня 1991 року

Ухвалою Київського міськвиконкому затверджено першочергові роботи щодо відбудови комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря. Передбачено розпочати науково-дослідні роботи й археологічні дослідження.

7 вересня 1991 року

Кабінет Міністрів України ухвалив постанову “Про відтворення Успенського собору в м. Києві”, згідно з якою собор мала відбудувати своїм коштом Українська Православна Церква (митрополит Філарет Денисенко) з наступною передачею відбудованого собору цій церкві.

27 вересня 1991 року

Розпорядженням виконувача обов'язків голови Київради та виконкому Олександра Мосіюка припинено всі роботи щодо відбудови Успенського собору Києво-Печерської лаври до ухвалення погодженого Київським міськвиконкомом рішення про визнання прав замовника на проведення таких робіт та вироблення механізмів контролю за збереженням історичного середовища Києво-Печерського заповідника.

5 березня 1992 року

Ухвалено розпорядження Представника Президента України в м. Києві про відбудову Михайлівського Золотоверхого собору для Української Православної Церкви Київського патріархату.

4-6 квітня 1994 року

Міністерство культури України провело науковий семінар “Відтворення втрачених пам'яток: історичний та правовий аспекти”. Семінар розпочався з виїзду до Переяслава-Хмельницького - міста, де завдяки невтомній праці Михайла

Сікорського можна наочно вивчати всі відомі тепер методи реконструкції, музеєфікації, відбудови, відтворення... Побачене в Переяславі зробило предметнішою дальшу дискусію, в якій взяли участь 37 фахівців.

Протягом двох днів заслухано 23 доповіді, що охопили практично весь спектр проблем відтворення пам'яток. У сукупності цей матеріал має неабияке наукове й практичне значення для опрацювання методичних засад відродження віх національної історії та історико-культурного довкілля.

Матеріали семінару опубліковано в "ПУ" (1994. - Ч. 3-6).

За результатами семінару підготовлено і видано "Методичні рекомендації щодо відтворення втрачених пам'яток".

28 червня 1995 року

Архітектурно-містобудівна рада при головному архітекті Києва, знехтувавши думку фахівців і спеціалізованих наукових рад, погодила проект відтворення церкви Успіння Богородиці Пирогощої, що передбачає відбудову храму на висотних позначках XII століття, тобто в котловані, який автори проекту назвали "амфітеатром".

24 липня 1995 року

Виконавчий комітет Київської міської Ради народних депутатів ухвалив відтворити протягом 1996-1997 років церкву Успіння Богородиці Пирогощої в Києві на Подолі й передбачив цільове бюджетне фінансування цих заходів. Замовником визначено заповідник "Стародавній Київ".

9 грудня 1995 року

Президент України Леонід Кучма видав Указ "Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури", яким створив Комісію з питань відтворення видатних пам'яток історії та культури при Президентові України під головуванням академіка Петра Тронька. Визначено склад Комісії, сферу повноважень і завдання її діяльності (див.: ПУ. - 1996. - 4.3-4).

27 січня 1996 року

Президент України Леонід Кучма підписав розпорядження "Про першочергові заходи щодо відбудови комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря та Успенського собору Києво-Печерської лаври", яким передбачено черговість і терміни проведення науково-дослідних, проектно-розвідувальних і відбудовчих робіт з завершенням їх у 2001 році. Контроль за виконанням цих заходів покладено на Кабінет Міністрів України.

31 січня 1996 року

Відбулося засідання Комісії з питань відтворення видатних пам'яток історії та культури при Президентові України. Затверджено склад Науково-методичної ради Комісії. Ухвалено рішення щодо доцільності оголошення конкурсу на конструктивні вирішення Михайлівського та Успенського соборів. Підтримано пропозиції Держкоммістобудування України щодо укладення й видання довідника про втрачені пам'ятки історії та культури.

12 березня 1996 року

Президент України Леонід Кучма своїм Указом затвердив "Положення про Комісію з питань відтворення видатних пам'яток історії та культури при Президентові України". Ця Комісія є консультативно-дорадчим органом при Президентові України для визначення переліку пам'яток, які потребують відтворення, та консультативного забезпечення науково-дослідних, проектних і відбудовчих робіт. При Комісії створено Науково-методичну раду та експертні групи (див.: ПУ. -1996. - Ч. 3-4).

22 березня 1996 року

У Національному банку України відбулася презентація Комісії з питань відтворення видатних пам'яток історії та культури при Президентові України. Під час цієї акції надійшли перші добровільні внески на відбудову зруйнованих храмів - близько 44 мільярдів карбованців.

На презентацію було запрошено представників державних і наукових інституцій, ділових кіл, творчих спілок і громадських організацій, партій і рухів, релігійних конфесій, преси, радіо і телебачення. В акції взяв участь і виступив з промовою Президент України Леонід Кучма.

Учасники презентації ухвалили “Звернення до громадян України та українців, які проживають за її межами, до всіх, кому дорога українська культура, хто не байдужий до відродження духовних скарбів України”.

Квітень - листопад 1996 року

Під керівництвом кандидата історичних наук Гліба Івакіна проведено археологічні дослідження підмурків Михайлівського Золотоверхого собору. Здобуто потрібну для проектувальників інформацію й поповнено безцінними знахідками музейні збірки.

12 червня 1996 року

Розпорядженням Київської міської державної адміністрації затверджено програму першочергових заходів щодо відбудови Михайлівського Золотоверхого монастиря та Успенського собору Києво-Печерської лаври. Замовниками будівництва визначено: щодо Михайлівського монастиря - Управління охорони пам'яток історії, культури та історичного середовища міськдержадміністрації; щодо Успенського собору - дирекцію Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Генеральною підрядною організацією названо холдингову компанію “Київ-міськбуд”, де на субпідряді працюватиме корпорація “Укрреставрація”. Генеральною проектною організацією визначено акціонерне товариство “Київпроект”.

12 червня 1996 року

Президент України Леонід Кучма видав Указ про заснування Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини імені Олесея Гончара з метою призбирування коштів на відбудову зруйнованих соборів. Головою правління фонду призначено академіка Петра Тронька.

31 липня 1996 року

Указом Президента України затверджено “Положення про Всеукраїнський фонд відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини імені О.Гончара”. Фонд визначений як благодійна організація, що залучає кошти до фінансування проектів, спрямованих на відродження пам'яток. Він створює свої філії в областях та представництва за кордоном. До правління фонду ввійшли Голова Національного банку України Віктор Ющенко, Міністр Кабінету Міністрів України Валерій Пустовойтенко, дружина Президента України Людмила Кучма, інші відомі державні й громадські діячі.

Вересень 1996 року - січень 1997 року

Розпочато будівельні роботи на пам'ятці археології XII століття - рештках церкви Успіння Богородиці Пирогошої на Подолі в Києві. Ці роботи, як зазначив 2 жовтня 1996 року Державний комітет України в справах містобудування і архітектури, “привели до руйнування пам'ятки археології”.

9 жовтня 1996 року

Науково-методична рада Комісії з питань відтворення видатних пам'яток історії та культури при Президентові України розглянула хід виконання підготовчих ро-

біт щодо відбудови Успенського собору Києво-Печерської лаври. Вирішено поширити інженерно-геологічні дослідження та протиаварійні роботи не лише на всю територію Верхньої лаври, але й за її межі, щоб припинити фільтрацію техногенних вод. Дирекції Національного Києво-Печерського заповідника доручено оголосити та організувати проведення конкурсу на розроблення оптимального проекту відбудови собору.

17 жовтня 1996 року

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 4 жовтня 1996 року №1222 сформовано апарат Комісії з питань відтворення видатних пам'яток історії та культури при Президентові України в складі 5 осіб. Уперше розпочато складання повної ілюстрованої картотеки втрачених пам'яток архітектури, містобудування, історії та монументального мистецтва, а також підготування ілюстрованого каталогу втрачених пам'яток.

1 листопада 1996 року

Віце-прем'єр-міністр України Іван Курас провів нараду з питань виконання затверджених Президентом України “Першочергових заходів” щодо відбудови Михайлівського Золотоверхого монастиря й Успенського собору Києво-Печерської лаври. Відзначено, що здійснення цих заходів загальмувалося через брак коштів. Тому Київській міській державній адміністрації доручено підготувати й подати Урядові всі потрібні розрахунки.

25 листопада 1996 року

При підтримці Президента України відбулася благодійна акція “Дорога до храму”, в якій взяли участь зірки української та російської естради. В рамках акції на сцені київського палацу “Україна” виступили Павло Зібров, Юрій Рибчинський, Ірина Білик, Валерій Леонтьєв, Олександр Серов, Філіпп Кіркоров та інші.

Зібраними під час добродійних заходів коштами Всеукраїнський фонд імені Олеся Гончара фінансував археологічні дослідження, інші науково-дослідні й проектно-розвідувальні роботи на Михайлівському Золотоверхому соборі й частково - на Успенському соборі Києво-Печерської лаври.

27 листопада 1996 року

Голова Київської міської державної адміністрації Олександр Омельченко затвердив “Комплексні програми робіт” з відтворення Михайлівського Золотоверхого монастиря та Успенського собору Києво-Печерської лаври. Передбачено відбудувати собор і дзвіницю Михайлівського Золотоверхого монастиря до 1999 року (загальна вартість робіт - 36 мільйонів гривень), а на Успенському соборі Києво-Печерської лаври відбудовчі роботи розпочати з 1998 року. Вартість відбудови його визначено 39 мільйонами гривень.

Листопад 1996 року - квітень 1997 року

Відбудовано мур та Економічну браму київського Михайлівського Золотоверхого монастиря (з боку вулиці Трьохсвятительської).

10 січня 1997 року

Колегія Головної ради Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, підтримуючи в цілому ідею відбудови Успенського собору Києво-Печерської лаври, ухвалила, проте, рішення, яким заперечує фахову компетентність організацій, яким доручено відбудувати собор. Позиція Товариства полягає в тому, що всі роботи мають вести лише спеціалізовані реставраційні організації системи Держкоммістобудування України. Окрім того, недоцільно й практично неможливо рівночасно відбудувати два об'єкти: тому запропоновано розпочати відбудову Михайлівського Золотоверхого монастиря, а після завершення її - взятися до Успенського собору.

14 січня 1997 року

На розширеному засіданні Науково-методичної ради Комісії з питань відтворення визначних пам'яток історії та культури при Президентові України розглянуто питання відтворення церкви Успіння Богородиці Пирогощої в Києві на Подолі. Вирішено звернутися до Київської міської державної адміністрації з вимогою спинити будівельні роботи на пам'ятці до того часу, коли буде розроблено й затверджено у встановленому порядку проект, що відповідатиме всім вимогам наукової методики. Того самого дня будівельні роботи було спинено. Створено робочу групу під керівництвом професора Леоніда Прибєги, їй доручено протягом десяти днів опрацювати концепцію реставраційної реконструкції пам'ятки.

28 січня 1997 року

Міністерство фінансів України відмовилося виділити кошти на виконання “Першочергових заходів щодо відбудови Михайлівського Золотоверхого монастиря та Успенського собору Києво-Печерської лаври”, затверджених Президентом України Леонідом Кучмою. Через кілька днів після цього міністра фінансів Валентина Короневського звільнено з посади.

7 лютого 1997 року

Голова Держкоммістобудування України Володимир Гусаков провів нараду, на якій розглянуто проектні пропозиції реставраційної реконструкції церкви Успіння Богородиці Пирогощої. Вирішено, що пам'ятку слід відбудувати на сучасній денній поверхні, а не на рівні XII століття, який на 1,7 метра нижчий від теперішнього рівня землі. При цьому вирішено відмовитися від так званого амфітеатру, запропонованого проектувальниками.

7 лютого 1997 року

Бюро Комісії з питань відтворення видатних пам'яток історії та культури при Президентові України затвердило Концепцію реставраційної реконструкції церкви Успіння Богородиці Пирогощої в Києві на Подолі, розроблену робочою групою під керівництвом професора Леоніда Прибєги.

18 березня 1997 року

На засіданні Науково-методичної ради з питань охорони та реставрації пам'яток містобудування і архітектури Держкоммістобудування України розглянуто проектну документацію реставраційної реконструкції церкви Успіння Богородиці Пирогощої в Києві на Подолі. Зазначено, що генеральному проектувальникові - інституту “Укрпроектреставрація” - не вдалося знайти оптимального проектного рішення, яке б відповідало затвердженій “Концепції”. Ухвалено продовжити проектування з урахуванням усіх вимог наукової методики.

24 березня 1997 року

Науково-методична рада Комісії з питань відтворення визначних пам'яток історії та культури при Президентові України розглянула розробки до ескізного проекту відтворення церкви Успіння Богородиці Пирогощої в Києві. Схвалено варіант, поданий інститутом “Укрпроектреставрація”, що передбачає встановлення перекриття над автентичними рештками храму XII століття і відтворення храму на сучасній денній поверхні.

9 квітня 1997 року

Містобудівна рада при головному архітекторі м.Києва розглянула ескізний проект реставраційної реконструкції церкви Успіння Богородиці Пирогощої на Подолі в Києві. Погоджено остаточний варіант відтворення на рівні сучасної денної поверхні без обладнання прямиків і так званого “амфітеатру”.

18 квітня 1997 року

У Міжнародний день пам'яток і визначних місць у Національному банку України з ініціативи його Голови Віктора Ющенка відбулася зустріч керівництва Всеукраїнського фонду імені Олеса Гончара з банкірами та бізнесменами. Йшлося про відродження втрачених пам'яток міста Києва, головню - про фінансові проблеми. Було оголошено збір коштів. Учасники зробили чималі пожертви. Зідтак у Всеукраїнського фонду імені Олеса Гончара з'явилася можливість надати 250 тисяч гривень на проектні роботи щодо відтворення Михайлівського Золотоверхого собору.

24 травня 1997 року

З участю Президента України Леоніда Кучми, голови Київської міськдержадміністрації Олександра Омельченка та академіка Петра Тронька відбулася церемонія відкриття відтворених частин ансамблю Михайлівського монастиря - муру з Економічною брамою та розчищеного монастирського льоху, в якому заплановано відкрити ресторан. Одночасно Президент Леонід Кучма заклав у підмурки відтворюваного Михайлівського Золотоверхого собору капсулу з пам'ятним текстом.

Того ж таки дня при огляді пам'яток історії та культури Києво-Печерської лаври Президент Леонід Кучма, заслухавши доповідь Петра Тронька, ухвалив рішення про недоцільність форсування відбудовчих робіт на Успенському соборі Києво-Печерської лаври. Вирішено поки що зосередитись на проведенні науково-дослідних, проектно-розвідувальних, археологічних робіт та забезпеченні інженерного захисту території Верхньої Лаври.

6 червня 1997 року

У Голови Держкоммістобудування України Володимира Гусакова відбулася нарада, на якій за дорученням Прем'єр-міністра України Павла Лазаренка та Глави Адміністрації Президента України Євгена Кушнар'ова розглянуто питання, пов'язані з відтворенням втрачених визначних пам'яток міста Києва. За результатами наради підготовлено проект постанови Кабінету Міністрів України щодо регулювання науково-розвідувальної, проектної і виробничої діяльності у справі відтворення зруйнованих пам'яток.

9 червня 1997 року

Кабінет Міністрів України ухвалив постанову "Про заходи щодо підготовки та відзначення в Україні 2000-ліття Різдва Христового", якою затверджено відповідні заходи. Зокрема передбачено до 2000 року відбудувати Михайлівський Золотоверхий собор, церкву Богородиці Пирогощої, Успенський собор Києво-Печерської лаври та Володимирський собор у Севастополі (в Херсонесі). Загальна кошторисна вартість цих заходів становить близько 100 мільйонів гривень.

20 червня 1997 року

Комісія з питань відтворення видатних пам'яток історії та культури при Президентові України та Держкоммістобудування України за участю Центральної служби Української державної інвестиційної експертизи розглянули "Матеріали до прийняття концепції обладнання фундаментів при відтворенні Михайлівського Золотоверхого собору", подані замовником - Управлінням охорони пам'яток історії, культури та історичного середовища Київської міськдержадміністрації. Матеріали відхилено як неспроможні. При цьому зазначено відсутність концепції відтворення Михайлівського Золотоверхого собору, що ставить під загрозу зриву всю програму відтворення пам'яток Києва.

Червень 1997 року

Завершено черговий етап спелеологічних досліджень руїн Успенського собору Києво-Печерської лаври. Їх провели археолог, доктор історичних наук Г.Івакін, головний архітект Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника О.Сіткарьова та С.Балакін.

Докладно вивчено опалювальні канали собору в комплексі інших підземних порожнин. З'ясовано, що складна і розгалужена система підземних комунікацій собору є чи не головним чинником, що визначає інженерно-технічний стан як руїн собору, так і всіх прилеглих пам'яток архітектури. Досліджено фрагменти автентичного мурування XI-XII століть, старовинні поховання тощо. Відзначено, що останніми роками технічний стан давньоруських частин храму значно погіршився, отже проблема відбудови пам'ятки набуває особливої актуальності.

17 червня 1997 року

На засіданні Інженерної ради інституту КиївЗНДІЕП розглянуто проектні опрацювання кандидата технічних наук О.Коренюка щодо використання наявних стрічкових підмурків при відбудові Михайлівського Золотоверхого собору. Вирішення, що його запропонував О.Коренюк, одностайно схвалено як оптимальне в плані збереження автентичних старовинних структур і розв'язання проблем стійкості й надійності відтворюваної будівлі.

18 липня 1997 року

Міністр культури і мистецтв України Дмитро Остапенко за дорученням Прем'єр-міністра України Валерія Пустовойтенка провів нараду в справі відтворення Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві. На нараді з'ясувалося, що вартість відтворення головних споруд монастиря становить не 36 мільйонів гривень, як вважали раніше, а 64, причому 28 мільйонів гривень - це вартість внутрішнього і зовнішнього оздоблення. Потреба в коштах на проведення робіт 1997 року визначена в 9 мільйонів гривень.

25 липня 1997 року

Прем'єр-міністр України Валерій Пустовойтенко відвідав територію Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві, оглянув археологічні розкопи, ознайомився з проектною документацією, вислухав фахівців. За результатами проведеної тут-таки наради доручено відповідним міністерствам і відомствам визначитись із джерелами фінансування робіт з відтворення споруд монастиря. Запропоновано звільнити від податку на додану вартість роботи з відтворення монастирського комплексу. Київській міськдержадміністрації доручено в двотижневий термін забезпечити доопрацювання і подання на розгляд ескізного проекту відтворення комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря, створити штаб з координації будівництва і забезпечити умови його діяльності; до вересня - жовтня 1997 року забезпечити коригування й затвердження проекту, консервацію автентичних підмурків собору та дзвіниці, а також розробити графік виконання будівельних робіт.

18 серпня 1997 року

Центральна служба Української державної інвестиційної експертизи подала "Зведений висновок" щодо ескізного проекту відтворення комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря. Зазначено, що стосовно кожного питання в ескізному проекті є низка альтернативних вирішень (стосовно підмурків, архітектурно-художнього образу споруд тощо). Тому рекомендовано зупинитись на цілком певних вирішеннях без альтернатив і дальших вагань. Віддано перевагу конструктивному вирішенню підмурків Михайлівського собору без застосування паль. За результатами

розгляду запропоновано, щоб доопрацьовану проектну документацію Київська міськдержадміністрація затвердила лише після внесення необхідних коректив. Поставлено вимогу даліше проектування вести в два етапи, підготувавши:

1. Документацію щодо собору, інженерних об'єктів і мереж.
2. Документацію щодо дзвіниці й інтер'єрів собору.

На думку експертизи, відроджений Михайлівський Золотоверхий собор має бути діючим храмом.

19 серпня 1997 року

У Держкоммістобудування України відбулося засідання уповноважених представників Держкоммістобудування, Мінкультури, Київської міськдержадміністрації, Комісії з питань відтворення визначних пам'яток історії та культури при Президентові України, Українського товариства охорони пам'яток історії та культури та членів містобудівної ради при головному архітектору Києва з розгляду ескізного проекту відтворення комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря.

Під час обговорення висловлено низку зауважень щодо архітектурного образу собору на певний історичний період, автентичності розміщення новобуду, конструктивного вирішення підмурків, функційного використання.

Вирішено, що проект можна рекомендувати до затвердження лише після доопрацювання згідно з висловленими зауваженнями, зокрема:

- передбачити відтворення собору за станом на середину XVIII століття;
- використовувати його після відбудови як діючий храм;
- доопрацювати конструктивне вирішення фундаменту собору, передбачивши посадку його на наявні підмурки в існуючих осях;
- забезпечити збереження й експонування автентичних давньоруських підмурків;
- визначити оптимальну черговість відбудовчих робіт.

22 серпня 1997 року

Науково-методична рада Комісії з питань відтворення визначних пам'яток історії та культури при Президентові України розглянула стан справ з відтворення Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві. Відзначено, що досі замовник і генеральний проектувальник, попри їхні бадьорі рапорти керівництву держави, не спромоглися забезпечити повноцінність історико-архітектурних архівних досліджень, не визначилися з функційним призначенням відтворюваних будівель, не виробили історично обумовленого архітектурно-художнього образу відтворюваного собору. Наукові дослідження і проектні роботи провадилися без програмної концепції та інших вихідних документів належної якості. Тому розроблений ескізний проект відтворення монастиря не відповідає вимогам.

Вирішено, що фундаменту собору на палях неприпустиме. Слід розробити варіант фундаменту на історичних стрічкових підмурках з відповідним посиленням їх та можливістю фрагментарного експонування автентичних структур XII-XIII століть. Потрібно проектувати відтворення собору в комплексі з дзвіницею. Всі проектні матеріали надалі мають подаватися на розгляд і узгодження до Комісії з питань відтворення визначних пам'яток історії та культури при Президентові України та її науково-методичної ради.

27 серпня 1997 року

Науково-технічна рада Держкоммістобудування України розглянула технічні рішення влаштування фундаментів при відбудові Михайлівського Золотоверхого собору.

За результатами бурхливого обговорення вирішили, що застосування пильного занурення для підсилення підмурків неприпустиме. Замовникові й генеральному проектувальникові запропоновано розробити новий, комплексний варіант фундування собору із залученням авторської групи конструкторів інституту КиївЗНДІЕП.

29 серпня 1997 року

Прем'єр-міністр України Валерій Пустовойтенко доручив Держбуду, Мінкультури, Держкомрелігій, а також Київській міськдержадміністрації остаточно визначитися з концептуальними питаннями відтворення Михайлівського Золотоверхого собору, а саме:

- на який історичний період відтворювати архітектурні форми собору;
- на яких підмурках відбудовувати собор;
- хто і як використовуватиме відтворену пам'ятку.

6 жовтня 1997 року

Кабінет Міністрів України доручив Міністерству культури і мистецтв, Міністерству фінансів, Державному комітету будівництва, архітектури та житлової політики, Державній податковій адміністрації, Головархівові та Київській міськдержадміністрації уважно розглянути низку проблем, порушених у доповідній записці голови Комісії з питань відтворення визначних пам'яток при Президентові України академіка П.Тронька Президентові України Л.Кучмі.

За результатами розгляду підтримано такі найважливіші пропозиції:

- про визначення цільових коштів для відбудови найвизначніших пам'яток;
- про внесення змін і доповнень до чинного законодавства для стимулювання надходження добровільних пожертв;
- про те, що остаточне рішення в справі відбудови кожної конкретної пам'ятки має ухвалювати Державний комітет будівництва, архітектури та житлової політики України (Держбуд).

Наразі не підтримано пропозицій щодо надання Комісії при Президентові України додаткових прав і повноважень, бо відповідні державні повноваження закріплено за спеціально уповноваженими державними органами охорони пам'яток - Мінкультури та Держбудом.

14 жовтня 1997 року

Фахівці Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України спільно з представниками Комісії з питань відтворення визначних пам'яток при Президентові України обстежили стан утримання розкритих підмурків Михайлівського Золотоверхого собору. З'ясовано незадовільний стан збереження автентичних матеріальних структур, що мають статус пам'ятки археології, відсутність дієвих заходів щодо захисту їх в осінньо-зимовий період. Складено відповідного акта, який надіслано до державних органів для вжиття заходів щодо врятування пам'ятки.

17 жовтня 1997 року

Відбулося засідання Науково-методичної ради Комісії з питань відтворення визначних пам'яток при Президентові України. Розглянуто два питання принципової ваги:

- про стан науково-дослідних і проектних розробок інтер'єру Михайлівського Золотоверхого собору. Вирішено підтримати ініціативу Української академії мистецтва й доручити їй опрацювати концепцію відтворення інтер'єру собору і на цій основі - відповідну проектну документацію;

- про альтернативний проект фіндування Михайлівського Золотоверхого собору. Цей проект на пропозицію Комісії з питань відтворення визначних пам'яток при Президентіві України розробив колектив інженерів Київського зонального науково-дослідного інституту експериментального проектування (КиївЗНДІЕП). Проект передбачає фіндування відтворюваного собору на його історичних підмурках, без застосування палів. Фахівці, що рецензували й обговорювали цей проект, гарантують його оптимальність, тобто за мінімуму витрат забезпечується надійність споруди.

Науково-методична рада схвалила цей проект і рекомендувала його до практичної реалізації.

Отже, з'явилося два принципово відмінні проекти відбудови собору, що взаємно себе поборюють.

27 жовтня 1997 року

Київська міська державна адміністрація розпорядженням №1715 затвердила ескізний проект відтворення комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря, розроблений інститутом "Київпроект", з такими показниками:

- будівельний об'єм собору 14700 кубометрів, дзвіниці - 5500 кубометрів;
- кошторисна вартість 30 558 030 гривень у цінах 1997 року без податку на додану вартість;
- термін будівництва - 38 місяців.

12 листопада 1997 року

Президент України Леонід Кучма, заслухавши доповідь академіка П.Тронька про те, що на Михайлівському Золотоверхому монастирі почато будівельні роботи без належно опрацьованих проектів, доручив відповідним урядовим органам забезпечити опрацювання проектної документації, її експертизу з обов'язковим урахуванням думки Комісії з питань відтворення визначних пам'яток при Президентіві України.

16-18 листопада 1997 року

Під час офіційного візиту в Україну Генерального директора ЮНЕСКО Федеріко Майора Президент України Леонід Кучма звернувся до цієї авторитетної міжнародної організації по допомогу в справі відбудови Михайлівського Золотоверхого собору та Успенського собору Києво-Печерської лаври. В офіційному документі, підписаному за результатами візиту, що має назву "Меморандум про співробітництво між Урядом України і ЮНЕСКО", зазначено (розділ "Культура", стаття 1): "ЮНЕСКО в міру своїх можливостей надаватиме підтримку в збереженні історичного місця та реліквій Михайлівського Золотоверхого собору в Києві". Як бачимо, ЮНЕСКО вельми обережно і зважено підходить до відтворення пам'яток, не надаючи безумовної підтримки тим заходам, що проводяться нині в Україні і в Києві зокрема.

На розвиток цих домовленостей Національна комісія України в справах ЮНЕСКО затвердила "План заходів по реалізації домовленостей (...) про співробітництво між Урядом України і ЮНЕСКО", яким передбачено організувати за посередництвом ЮНЕСКО міжнародну кампанію підтримки відтворення Михайлівського Золотоверхого монастиря та збереження історико-культурних реліквій, з ним пов'язаних.

27 листопада 1997 року

Відбулося спільне засідання Науково-технічної ради Держбуду та Вченої ради Академії будівництва України, на якому розглянуто конструктивні вирішення фундаментів Михайлівського Золотоверхого собору. За поданням голови Комісії з

питань відтворення визначних пам'яток при Президентові України академіка П.Тронька зазначено, що відбудова монастирської дзвіниці і влаштування фундаментів собору розпочаті й провадяться далі без позитивних висновків експертиз, без погодження і затвердження в установленому порядку проектно-кошторисної документації. Оскільки і Держбуд, і Академія будівництва поставлені перед доконаним фактом - на час засідання виконано вже 260 буроін'єкційних паль діаметром від 200 до 500 мм на глибину від 12 до 15 метрів, то лишилося констатувати очевидне:

- недоцільність використання паль великого заглиблення (понад 30 метрів);
- прийнятність уже влаштованих паль, а отже - й загального технічного вирішення відбудови собору на палях, як і було запропоновано інститутом "Київпроект".

Щоправда, з цим питанням пов'язаний невеликий казус: президент Академії будівництва України Геннадій Злобін (колишній багатолітній голова Держбуду, з фаху інженер-будівельник) прилюдно заявив авторам "пального вирішення" фундаментів: "Ви прийняли й реалізували вирішення, безграмотне з інженерно-технічного погляду". Ніхто з присутніх авторитетів не насмівся коментувати цю заяву, тим більше, що й до протоколу її не внесли.

Насамкінець Управлінню охорони та реставрації пам'яток містобудування і архітектури Держбуду доручили забезпечити виконання повного комплексу науководослідних і проектних робіт по Успенському собору Києво-Печерської лаври до початку будівельних робіт, щоб не повторювати помилок, яких припустилися під час відбудови церкви Успіння Богородиці Пирогощої на Подолі та Михайлівського Золотоверхого монастиря. З цією ж метою доручено протягом 1998 року опрацювати спеціальний "Порядок розробки, погодження і затвердження проектно-кошторисної документації на відбудову втрачених пам'яток історико-архітектурної спадщини".

1 грудня 1997 року

Закінчено виконання буроін'єкційних паль, на які спиратиметься монолітна залізобетонна платформа, що має нести відтворену споруду Михайлівського Золотоверхого собору. Розпочато влаштування цієї платформи.

6 грудня 1997 року

Президент України Леонід Кучма доручив Урядові провести нараду і вжити всіх необхідних і вичерпних заходів, щоб покласти край протистоянню фахівців і різних державних органів з питань відбудови Михайлівського Золотоверхого монастиря.

Жовтень - грудень 1997 року

Проводиться відбудова надбрамної дзвіниці Михайлівського Золотоверхого монастиря. На 31 грудня 1997 року зведено перший двоповерховий ярус дзвіниці будівельним об'ємом понад 1000 кубометрів. Роботи виконує корпорація "Укрреставрація" (президент Корпорації - Микола Орленко).

Веде Віктор Вечерський

("Пам'ятки України: історія та культура". - 1997. - № 2. - С.116-121; 1997. - № 3. - С. 75; 1998. - № 1. - С.180-181)

**Указ
Президента України
Про заходи щодо відтворення видатних
пам'яток історії та культури**

Ураховуючи винятково важливе значення відтворення видатних пам'яток історії та культури для відродження духовності українського народу та з метою відбудови втраченої історико-архітектурної спадщини, зокрема комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря та Успенського собору Києво-Печерської лаври у місті Києві, що мають унікальну архітектурну, містобудівельну та історико-культурну цінність,

ПОСТАНОВЛЯЮ:

1. Утворити при Президентові України Комісію з питань відтворення видатних пам'яток історії та культури (далі - Комісія).

2. Кабінету Міністрів України за участю Комісії розробити і подати в місячний строк Президентові України першочергові заходи щодо відбудови комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря та Успенського собору Києво-Печерської лаври у місті Києві.

3. Призначити Тронька Петра Тимофійовича - голову правління Всеукраїнської спілки краєзнавців - головою Комісії. Затвердити персональний склад Комісії (додається).

4. Покласти на Комісію вирішення питань щодо визначення переліку видатних пам'яток, які потребують відтворення, консультативного забезпечення науково-дослідних, проектувальних та реставраційно-будівельних робіт, пов'язаних з їх відбудовою.

5. Голові Комісії подати у місячний строк проект Положення про Комісію з питань відтворення видатних пам'яток історії та культури.

6. Надати Комісії право залучати для роботи фахівців центральних органів державної виконавчої влади, науково-дослідних установ, вищих навчальних закладів, а також одержувати необхідну для її діяльності інформацію.

7. Кабінету Міністрів України у двомісячний строк:
розробити за участю Комісії та затвердити довгострокову Державну програму відтворення видатних пам'яток історії та культури, передбачивши в ній відбудову комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря, Успенського собору Києво-Печерської лаври у місті Києві та інших визначних пам'яток;

створити спеціальний фонд для фінансового та іншого забезпечення реалізації зазначеної Програми та затвердити Положення про нього.

Президент України

Л.КУЧМА

м. Київ №1138/95 9 грудня 1995 року

Кабінет Міністрів України

ПОСТАНОВА

від 23 квітня 1999 р. № 700

Київ

Про Програму відтворення видатних пам'яток історії та культури України

На виконання Указу Президента України від 9 грудня 1995 року № 1138 “Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури” Кабінет Міністрів України

ПОСТАНОВЛЯЄ:

1. Затвердити Програму відтворення видатних пам'яток історії та культури України (далі - Програма), що додається.

2. Покласти на Державний комітет будівництва, архітектури та житлової політики функції координації та нормативно-методичного забезпечення робіт з відтворення пам'яток.

3. Міністерствам, іншим центральним органам виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям:

розробити комплекс заходів щодо забезпечення реалізації Програми;

продовжити роботу з виявлення, вивчення та складання реєстру втрачених пам'яток історії та культури;

надавати допомогу Всеукраїнському фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини імені О. Гончара у створенні місцевих відділень і представництв та сприяти їх роботі із збирання благодійних внесків і пожертвувань на відтворення пам'яток.

4. Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям передбачати у проектах відповідних бюджетів видатки для реалізації заходів Програми і залучати на цю мету кошти з інших джерел. Рекомендувати органам місцевого самоврядування передбачати у місцевих бюджетах видатки та залучати кошти інших джерел на відтворення пам'яток.

5. Міністерству фінансів і Міністерству економіки під час формування Державного бюджету України на наступні роки передбачати за можливості фінансування заходів з відтворення видатних пам'яток історії та культури відповідно до завдань Програми.

Прем'єр-міністр України

В. ПУСТОВОЙТЕНКО

ЗАТВЕРДЖЕНО
постановою Кабінету Міністрів України
від 23 квітня 1999 р. № 700

ПРОГРАМА ВІДТВОРЕННЯ ВИДАТНИХ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

Ця Програма розроблена відповідно до Указу Президента України від 9 грудня 1995 р. № 1138 “Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури” Держбудом, Мінкультури, Мінекономіки та Мінфіном за участю Комісії з питань відтворення видатних пам'яток історії та культури при Президентові України, а також місцевих органів виконавчої влади.

В основу Програми покладено результати історико-архівних, натурних та інших наукових досліджень спеціалізованих науково-дослідних і проектних інститутів, апробовані наукові методи відтворення втрачених пам'яток.

В Україні під охороною держави перебувають понад 150 тис. нерухомих пам'яток історії та культури, в тому числі близько 15 тис. пам'яток містобудування та архітектури.

Пам'ятки історії та культури, які дійшли до наших часів, потребують здійснення комплексних заходів щодо їх збереження. На особливу увагу після набуття Україною незалежності заслуговують пам'ятки - взірці української архітектури, які мали виняткове значення у вихованні духовності й культури та були з часом знищені. Серед них такі всесвітньо відомі перлини історико-архітектурної спадщини, як Успенський собор Києво-Печерської Лаври, Михайлівський Золотоверхий монастир, Богоявленський собор Братського монастиря та інші пам'ятки у Києві, Успенський собор у Полтаві та інші.

За підрахунками фахівців в Україні лише в ХХ столітті знищено близько 10 тис. архітектурних об'єктів, які мали історико-культурну цінність. Щонайменше на 700 об'єктів збереглася фіксаційна документація різної міри докладності (описи, гравюри, малюнки, фотографії, креслення, окремі деталі тощо). Відносно повна фіксація є на 150 об'єктів.

Критерії та підстави відтворення втрачених об'єктів історико-архітектурної спадщини

В основу формування Переліку видатних пам'яток історії та культури, які передбачається відтворити, покладено критерії їх історичної, мистецької та культурної цінності.

Реставраційне відтворення пам'ятки - це науково обґрунтований процес відбудови споруди, понад 50 відсотків наземної частини якої втрачено. Відтворення пам'ятки є надзвичайним актом, що здійснюється у виняткових випадках за наявності фіксаційної документації. Зважений відхід від такої позиції можливий лише в окремих випадках з огляду на безпрецедентні акти вандалізму щодо об'єктів історико-архітектурної спадщини України.

Різноманітність історико-культурних регіонів України обумовлює особливості формування Переліку видатних пам'яток історії та культури, які передбачається відтворити (додається).

Видатною пам'яткою історії та культури національного значення визнається об'єкт, що відповідає принаймні одному з таких критеріїв:

справляв значний вплив на розвиток культури, архітектури, містобудування, мистецтва впродовж тривалого історичного періоду;

був безпосередньо пов'язаний з історичними подіями, розвитком ідей, видатними особами, які справили визначальний вплив на перебіг національної історії, розвиток культури і мистецтва;

репрезентує шедевр творчого генія, став етапним твором видатних архітекторів чи інших митців;

був унікальним витвором зниклої культури чи мистецького стилю.

Відповідність кожного об'єкта цим критеріям оцінюється спеціалізованими науковими радами і є підставою для включення до цієї Програми.

Критерії допустимості та правомірності відтворення видатних пам'яток історії та культури

Критеріями відтворення видатних пам'яток історії та культури є:

знищення внаслідок акту вандалізму, воєнних дій, стихійного лиха, пожежі або інших причин руйнівного характеру;

необхідність повернення історичному ансамблю (комплексу) його цілісності; забезпеченість пам'ятки архівною фіксаційною документацією, необхідною для відтворення (описи, обміри, проектні та виконавські креслення, гравюри, малюнки, фото, макети).

Мінімально необхідний набір фіксаційної документації має включати:

креслення плану і двох фасадів;

натурну фотофіксацію - три загальні фотографії з різних точок та фотографії фрагментів чи деталей.

Фіксаційною документацією не можуть бути натурні фотографії об'єкта без креслень. Рішення про достатність документації для відтворення об'єкта ухвалюється в кожному конкретному випадку спеціалізованою науковою радою.

Відтворення об'єкта за відсутності архівної документації та натурних досліджень на підставі лише наукової реконструкції не допускається.

Об'єкт має відтворюватись, як правило, на його історичному місці, зафіксованому обмірами або збереженими натурними залишками. Відтворення об'єкта на іншому місці, з причин пізнішої забудови його історичної території, допускається у виняткових випадках.

Науково-дослідні і проектні роботи

Науково-дослідні і проектні роботи з реставраційного відтворення пам'яток історії та культури здійснюються на підставі законодавства з питань охорони історико-культурної спадщини, державних будівельних норм, нормативів з розроблення і погодження документації для пам'яток історії та культури з урахуванням рекомендацій міжнародних конвенцій і хартій із збереження історико-культурної спадщини.

До розроблення науково-проектної документації залучаються, як правило на конкурсних засадах, наукові і проектні організації, проектні колективи та окремі фахівці, які мають ліцензії на право здійснення науково-проектних робіт з реставрації.

Для вирішення складних технічних завдань відтворення пам'яток провадиться конкурсний відбір кращих інженерно-технічних рішень.

Затвердження проектів відтворення пам'яток здійснюється в установленому порядку за погодженням з Комісією з питань відтворення видатних пам'яток історії та культури при Президентові України. Опрацюванню проектної документації повинні передувати археологічні, історико-архівні дослідження та інженерні вишукування.

Не допускається виконання реставраційних та будівельних робіт з відтворення пам'яток без проектно-кошторисної документації, погодженої і затвердженої в установленому порядку.

Реставраційні та будівельні роботи.

Реставраційні та будівельні роботи з відтворення пам'яток історії та культури виконуються спеціалізованими реставраційними і будівельними організаціями, які мають достатній досвід, належний виробничий потенціал, відповідну матеріально-технічну базу та ліцензії на проведення таких робіт.

До відтворення пам'яток можуть залучатися будівельні, реставраційні та інші організації України та інших держав шляхом проведення тендерів, конкурсів на виконання робіт як в цілому, так і окремих їх видів.

Фінансове забезпечення Програми

Для фінансового забезпечення відтворення видатних пам'яток історії та культури в установленому законодавством порядку залучаються кошти державного та місцевих бюджетів, юридичних та фізичних осіб, благодійні внески і пожертвування Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини імені О.Гончара, його відділень та представництв. Місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування можуть вишукувати інші джерела фінансування відповідно до законодавства України. Відтворення містобудівних комплексів і ансамблів проводиться, як правило, за кошти інвесторів.

**ПЕРЕЛІК
ВИДАТНИХ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ,
ЯКІ ПЕРЕДБАЧАЄТЬСЯ ВІДТВОРИТИ**

м. Київ

Комплекс Михайлівського Золотоверхого монастиря, XII - XIX ст.

Успенський собор Києво-Печерської Лаври, XI - XIX ст.

Богоявленський собор та дзвіниця Братського монастиря, XVII - XVIII ст.

Церква Різдва Христова, 1814 рік.

Надбрамна церква з дзвіницею Кирилівського монастиря, 1760 рік.

Дзвіниця Троїцької церкви Китаївської пустині, 1768 рік.

Церква (дерев'яна), XVII ст., с. Вороблячин Яворівського району Львівської області.

Церква розібрана і перевезена до Музею народної архітектури та побуту України.

Гуцульська гражда, с. Яворів Косівського району Івано-Франківської області.
Розібрана і перевезена до Музею народної архітектури та побуту України.

Троїцька церква, 1710 рік, с. Пакуль Чернігівського району. Відтворена на території Музею народної архітектури та побуту України.

Вознесенська церква (дерев'яна), 1759 рік, смт Березна Менського району Чернігівської області. Відтворена на території Музею народної архітектури та побуту України.

Будинок Київського магістрату на Контрактовій площі, середина XVIII ст.

м. Севастополь

Володимирський собор у Херсонесі, 1859-1877 роки.

Автономна Республіка Крим

Собор Олександра Невського, 1820 - 1829 роки, м. Сімферополь.

Мечеть Селіма, 1522 рік, м. Феодосія.

Вінницька область

Об'єкти палацово-паркового ансамблю Потоцьких, 1757 - 1782 роки, м. Тульчин.

Волинська область

Хрестовоздвиженська церква, 1619 - 1888 роки, м. Луцьк.

Дніпропетровська область

Кодацька фортеця, 1635 рік (фрагментарне відтворення), с. Старі Кодаки Дніпропетровського району.

Запорізька область

Пам'ятки історії запорізького козацтва, XVI - XVIII ст., острів Хортиця.

Закарпатська область

Костьол Іоана Хрестителя, XIV - XV ст., с. Мужієве Берегівського району.

Івано-Франківська область

Церква Святої Параскеви-П'ятниці (дерев'яна), 1753 рік, с. Космач Косівського району.

Хрестовоздвиженська церква (дерев'яна) Скиту Манявського, 1619 рік, с. Манява Богородчанського району.

Київська область

Вознесенська церква, XII ст., м. Переяслав-Хмельницький.

Троїцький собор, 1795 рік, м. Яготин.

Будівлі ландшафтного парку "Олександрія", кінець XIX - початок XX ст., м. Біла Церква.

Садиба П. П. Чубинського, середина XIX ст., с. Чубинське Бориспільського району.

Садиба Н. Ф. фон Мекк, XIX ст., с. Копилів Макарівського району.

Кіровоградська область

Фортеця Св. Єлисавети, 1754 рік, м. Кіровоград.

Луганська область

Михайлівська церква (дерев'яна), 1789 рік, с. Осинове Новопсковського району.

Львівська область

Забудова Ринкового кварталу, XVII ст., м. Жовква.

Наскельна фортеця Тустань, IX ст., с. Урич Сколівського району.

Синагога "Золота Роза", 1582 рік, м. Львів.

Одеська область

Спасо-Преображенський собор, 1808 рік, м. Одеса.

Полтавська область

Успенський собор, 1748 - 1770 роки, м. Полтава.

Успенська церква, 1686 рік, с. Лютенька Лубенського району.

Іконостас Спасо-Преображенського собору Мгарського монастиря, 1762 - 1765 роки, с. Мгар Лубенського району.

Успенський собор, 1804 - 1816 роки, м. Кременчук.

Будинок водолікарні, 1917 рік, м. Миргород.

Рівненська область

Замок, XV - XVIII ст., м. Корець.

Татарська башта, XVI - XVII ст., м. Острог.

Сумська область

Покровська церква (дерев'яна), 1764 - 1770 роки, м. Ромни. У 1908 році перенесена до м. Полтави.

Відновлення центральної площі м. Глухова з відбудовою Троїцького собору, 1720-1806 роки, м. Глухів.

Тернопільська область

Міська ратуша, XVIII ст., с. Заліщики.

Замок, 1554 рік - перша половина XVII ст., м. Бережани.

Харківська область

Михайлівська церква (дерев'яна), 1772 рік, с. Верхній Бишкін Первомайського району.

Палац Харитоненків у садибі "Наталівка", кінець XIX ст., с. Володимирівка Краснокутського району.

Палацово-парковий ансамбль, 1890 рік, смт Шарівка Богодухівського району.

Херсонська область

Пам'ятки, пов'язані з Кам'янською Запорізькою Січчю, XVIII ст., с. Республіканець Бериславського району.

Хмельницька область

Троїцька церква, 1616 - 1859 роки, м. Кам'янець-Подільський.

Комплекс забудови Ринкової площі Старого міста, XIII - XVIII ст., м. Кам'янець-Подільський.

Черкаська область

Замок, XVII ст., м. Чигирин.

Садиба Симиренків, XIX ст., с. Мліїв Городищенського району.

Миколаївська церква (дерев'яна) Ведмедівського монастиря, XVIII ст., с. Медведівка Чигиринського району.

Чернівецька область

Хрест Пієта, 1827 рік, м. Чернівці.

Чернігівська область

Ансамбль палацу К. Розумовського і його надгробок у Воскресеньській церкві, 1799 -1802, 1820 роки, смт Батурин Бахмацького району.

Покровська церква, 1710 рік, с. Дігтярівка Новгород-Сіверського району.

Російська Федерація

Каплиця над могилою гетьмана П. Дорошенка, с. Яропольці Московської області (сприяння відтворенню).

Крім пам'яток історії і культури, визначених Програмою, за наявності фінансових можливостей можуть бути відтворені також інші втрачені пам'ятки. У кожному конкретному випадку необхідно обґрунтування та погодження з організаціями з охорони пам'яток історії та культури.

Термін відтворення пам'яток історії та культури буде уточнюватись у міру можливостей державного та місцевих бюджетів.

Затверджено
наказом Держбуду України
від 22 квітня 1998 р. № 86
(у редакції наказу від 28 квітня 2000 р. № 89)

**Порядок
розробки, погодження та затвердження проектної
документації на відтворення втрачених пам'яток
історико-архітектурної спадщини.**

1. Загальні положення.
2. Організація науково-дослідних і проектно-вишукувальних робіт та відведення земельної ділянки для будівництва.
3. Реставраційне завдання.
4. Погодження проектно-кошторисної документації.
5. Видача дозволу на відтворення втраченої пам'ятки.
6. Організація архітектурно-археологічних, геодезичних, топографічних, інженерно-геологічних та інших вишукувань.

Загальні положення.

1.1. Відтворення втрачених пам'яток історико-архітектурної спадщини в Україні здійснюється відповідно до Указу Президента України “Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури” від 9 грудня 1995 року № 1138/95 та Розпорядження Президента України “Про першочергові заходи щодо відбудови комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря та Успенського собору Києво-Печерської лаври у місті Києві” від 27 січня 1996 року № 20/96-рп.

1.2. Цей “Порядок” прийнято з метою поліпшення роботи з відтворення втрачених пам'яток історико-архітектурної спадщини, упорядкування передпроектних робіт та проектування об'єктів, що підлягають відтворенню.

1.3. В основу діяльності з відтворення втрачених пам'яток покладено критерії їхньої цінності та методологію реставрації.

1.4. Виходячи з цього, під відтворенням розуміється науково обґрунтована відбудова будівлі чи архітектурної споруди, понад 50% наземного об'єму якої втрачено. Акт відтворення є унікальним і здійснюється у виняткових випадках за наявності необхідної документації. Зважений відхід від такої позиції можливий у деяких, спеціально обумовлених випадках лише з огляду на безпрецедентні акти вандалізму щодо об'єктів історико-архітектурної спадщини України.

1.5. Критерії допустимості і правомірності відтворення втраченої пам'ятки є наступними:

- об'єкт має бути таким, що знищений внаслідок акту вандалізму, стихійного лиха (пожежі, землетрусу тощо) чи інших чинників необорного характеру;

- об'єкт має бути таким, втрата якого спричинилася до деформації історичного містобудівного середовища і відтворення якого диктується вимогами повернення історичному ансамблю (комплексу) його містобудівної цілісності;

- об'єкт має бути забезпечений необхідною фіксаційною архівною документацією для відтворення (обміри, проектні та виконавські креслення, гравюри, малюнки, макети, фото). Мінімумально необхідний набір документації має включати:

- кресленики плану і бодай двох фасадів;

- натурну фотофіксацію - три загальні види з різних точок та три види фрагментів чи деталей.

За документацію не можна вважати натурні фотографії об'єкта без креслеників.

Остаточне рішення про достатність чи недостатність джерельної бази ухвалює в кожному конкретному випадку спеціалізована наукова рада, визначена Держбудом України.

1.6. Відтворення об'єкта за відсутності архівної документації та даних натурних досліджень, на підставі лише наукових реконструкцій, не допускається.

1.7. Об'єкт має відтворюватись на його історичному місці, зафіксованому обмірами або збереженими натурними залишками. Відтворення об'єкта на іншому місці, з причин пізнішої забудови його історичної території, допускається у виняткових випадках.

1.8. Відтворення втрачених пам'яток здійснюється за погодженням з Комісією з питань відтворення видатних пам'яток історії та культури при Президентові України (далі - Комісія) в установленому порядку.

1.9. Роботи, пов'язані з відтворенням пам'яток, дозволяються тільки за проектами, погодженими в установленому порядку.

1.10. Проекти відтворення втрачених пам'яток повинні розроблятися на підставі реставраційного завдання та відповідно до чинних державних будівельних норм і правил.

1.11. Земельні ділянки для відтворення пам'яток надаються в порядку, визначеному чинним законодавством.

1.12. Організації та особи, що розпочали відтворення пам'ятки без погодження з Держбудом України та Комісією або припустились відхилень від затвердженої проектною документації, зобов'язані негайно припинити будь-які роботи, пов'язані з відтворенням, і в місячний термін своїми силами і за власний рахунок виправити всі допущені відхилення і порушення. У разі невиконання вказівки про виправлення порушень відповідною держадміністрацією за поданням Держбуду України або Комісії приймається рішення про виправлення ситуації та притягнення до відповідальності конкретних винуватців.

2. Організація науково-дослідних і проектно-вишукувальних робіт та відведення земельної ділянки для будівництва.

2.1. Науково-дослідні та проектні роботи з відтворення пам'яток здійснюються на підставі чинного законодавства України з питань охорони культурної спадщини, Державних будівельних норм, нормативів з розробки і погодження документації для пам'яток, а також з урахуванням рекомендацій міжнародних конвенцій та міжнародних чартій із збереження культурної спадщини.

2.2. До розроблення науково-проектної документації залучаються наукові і проектні організації, проектні колективи та окремі фахівці, що мають необхідні ліцензії на право здійснення науково-проектних робіт з реставрації.

2.3. Розроблення проектно-кошторисної документації дозволяється на підставі:

- погодженої Держбудом України та Комісією концепції та програми відтворення пам'ятки;
- рішення відповідного органу місцевого самоврядування про відведення земельної ділянки;
- погодженого головою Комісії та затвердженого Держбудом України реставраційного завдання на відтворення пам'ятки.

2.4. Для підготовки рішення Держбуду України на виконання проектно-вишукувальних та реставраційних робіт Замовник подає документи, перелік яких визначено Державними будівельними нормами та реставраційним завданням.

2.5. Для належного наукового обґрунтування можливості й доцільності відтворення конкретних об'єктів історичні (історико-архітектурні) довідки і записки по об'єктах і їхніх земельних ділянках готуються дипломованими фахівцями спеціалізованих організацій, визначених Держбудом України, і розглядаються на спеціалізованих науково-методичних (вчених) радах.

2.6. Проект рішення Держбуду України на здійснення науково-дослідних та проектно-вишукувальних робіт погоджують:

- Комісія з питань відтворення видатних пам'яток історії та культури при Президентові України;
- замовник;
- територіальне управління архітектури і містобудування;
- юрист.

2.7. Проект рішення органу місцевого самоврядування про відведення земельної ділянки погоджують:

- замовник;
- територіальне архітектурно-планувальне управління;
- юридичний відділ.

Термін підготовки і прийняття рішень 30 днів з часу подання замовником вихідних даних.

Рішення органу місцевого самоврядування про відведення земельної ділянки реєструється у відповідній державній адміністрації.

2.8. Після прийняття рішення органу місцевого самоврядування про відведення земельної ділянки за клопотанням замовника відведення земельної ділянки на місцевості з оформленням акта передачі меж земельної ділянки здійснюється в установленому порядку в термін до 15 днів.

3. Реставраційне завдання.

3.1. Реставраційне завдання визначає основні заходи з відтворення втраченої пам'ятки і включає перелік комплексних науково-дослідних, проектно-вишукувальних, геодезичних, інженерно-геологічних, конструктивних, проектних, реставраційних та інших робіт.

3.2. Реставраційне завдання розробляється державною спеціалізованою проектно-реставраційною організацією, визначеною Держбудом України, на

підставі заявки замовника і рішення Держбуду про дозвіл на виконання реставраційно-вишукувальних робіт, відведення земельної ділянки.

3.3. Затверджене Держбудом України реставраційне завдання надається замовнику після сплати ним вартості його розроблення і є одним із вихідних документів, що подається замовником проектно-реставраційній організації.

3.4. Реставраційне завдання складається згідно з РНІП 102-84 і його вимоги є обов'язковими для виконання.

3.5. Термін дії реставраційного завдання - 2 роки. Після цього терміну реставраційне завдання підлягає продовженню на підставі заявки замовника та повторної оплати згідно з діючими тарифами.

4. Погодження проектно-кошторисної документації.

4.1. Проектно-кошторисна документація на відтворення втрачених пам'яток подається на погодження в установленому порядку.

4.2. Проектування відтворюваних об'єктів здійснюється у дві стадії:

- ескізний проект реставраційного відтворення пам'ятки, що становить основну стадію проектування;

- робоча документація реставраційного відтворення пам'ятки.

При потребі може бути введена стадія передпроектних досліджень та пропозицій, а також проведено конкурс (в т.ч. міжнародний) на оптимальний варіант проекту відтворення пам'ятки.

4.3. Ескізний проект реставраційного відтворення пам'ятки повинен мати опрацьовані варіанти та їх аналітичні співставлення з обґрунтуванням обраного оптимального варіанту.

4.4. Ескізний проект подається на погодження у зброшурованому вигляді у складі:

- вихідні дані;
- історико-архітектурна довідка;
- матеріали досліджень;
- пояснювальна записка з техніко-економічними показниками;
- генеральний план М 1:500, погоджений у встановленому порядку;
- плани, фасади, архітектурно-конструктивні перекрої, іконографія, демонстраційний матеріал, макет (при потребі).

4.5. Ескізний проект реставраційного відтворення пам'ятки подається на експертизу в Центральну службу Української державної інвестиційної експертизи та на рецензування в профільні науково-дослідні і проектні інститути.

4.6. Вибір оптимального варіанту ескізного проекту здійснюється Держбудом України за погодженням з Комісією після всебічного обговорення, з'ясування порівняльних характеристик, з урахуванням висновків експертиз та рецензій.

4.7. Рішення про погодження, відхилення або повернення на доопрацювання ескізного проекту реставраційного відтворення пам'ятки оформляється відповідним протоколом.

5. Видача дозволу на відтворення втраченої пам'ятки.

5.1. Реєстрація об'єктів будівництва (відтворення) втрачених пам'яток історико-архітектурної спадщини незалежно від приналежності здійснюється органами державного архітектурно-будівельного контролю.

5.2. Для одержання дозволу на здійснення відтворення пам'ятки замовник зобов'язаний подати до відповідного органу держархбудконтролю такі документи:

- заяву встановленого зразка з основними показниками щодо відтворення пам'ятки;
- рішення органу місцевого самоврядування про відведення земельної ділянки для відтворення пам'ятки;
- акт територіального архітектурно-планувального управління про відведення земельної ділянки в натурі;
- протоколи Комісії, Держбуду України, Містобудівної ради про погодження проектної документації;
- документ про затвердження проекту;
- довідку проектної установи про внесення до проекту вимог експертиз;
- будгенплан, затверджений архітектурно-планувальним управлінням;
- угоду про авторський нагляд та спільний наказ замовника і генпроектувальника про призначення фахівців для здійснення авторського нагляду;
- журнал авторського нагляду;
- картку обліку керівних працівників замовника і будівельної організації (технагляду і виконроба);
- підписку інженера по технагляду та наказ про його призначення;
- загальний журнал робіт;
- акт геодезичної розбивки відтворюваної пам'ятки;
- затверджену проектну документацію.

5.3. Прийняття в експлуатацію відтвореної пам'ятки здійснюється відповідно до чинного законодавства у встановленому порядку.

6. Організація архітектурно-археологічних, геодезичних, топографічних, інженерно-геологічних та інших вишукувань.

6.1. Архітектурно-археологічні, геодезичні, топографічні, інженерно-геологічні та інші дослідження й вишукування здійснюються згідно з чинними загально-будівельними нормами і правилами.

6.2. У разі необхідності мають бути проведені додаткові дослідження відповідно до рекомендацій Комісії та Держбуду України в обсягах, визначених ними.

РИЗЬКА ХАРТІЯ ПРО АВТЕНТИЧНІСТЬ ТА ІСТОРИЧНУ РЕКОНСТРУКЦІЮ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Ми, делегації Естонії, Латвії, Литви, Білорусі та України, спільно з колегами з ICCROM, Канади, США й Великобританії, зібралися в Ризі, столиці Латвії, для проведення 23-24 жовтня 2000 року регіональної конференції на тему: “Культурна спадщина: автентичність і історична реконструкція”, організованої з ініціативи ICCROM на запрошення Латвійської національної комісії UNESCO та Державної інспекції з охорони культурної спадщини Латвії у співпраці з Комітетом світової спадщини та Фондом культурного надбання Латвії;

визначаючи, що більшість міжнародних засад, установлених Венеційською Хартією (1964 р.) та іншими основоположними документами ICOMOS, включаючи Бурську хартію (1979 р.), Флорентійську хартію (1981 р.), Дрезденську декларацію (1982 р.), Лозаннську хартію (1990 р.) і Нарський документ (1994 р.), а також Конвенцією UNESCO про захист світової культурної та природної спадщини (1972 р.) та Рекомендаціями UNESCO, ухваленими в Найробі (1976 р.), заперечують реконструкцію¹ (відтворення) культурної спадщини²;

за винятком тих випадків, коли реконструкція необхідна для продовження існування визначного місця; коли визначне місце має незавершений вигляд у результаті руйнувань чи привнесених змін; коли реконструкція повертає визначному місцю його культурну значимість або має компенсувати трагічні втрати, що сталися у висліді стихійних чи скоєних людьми лих;

за невідмінної умови, що реконструкція має проводитися без огляду на кон'юнктуру й не завдаючи шкоди збереженим автентичним руїнам, і що будь-яка реконструкція має чітко відрізнятися від автентичних пам'яток, бути необхідною для забезпечення збереженості (консервації) та експонування визначного місця;

зважаючи, що зокрема в країнах, які нещодавно відновили свою незалежність, питання реконструкції та автентичності набули особливої ваги, оскільки значна кількість таких заходів планується і втілюється в життя,

дійшли згоди, що:

1. Культурна спадщина становить цінність як очевидні або неочевидні свідчення попередньої людської діяльності і тому будь-яке втручання, навіть з метою забезпечення схоронності об'єкта спадщини, неминуче позначається на якості цього свідчення і, відповідно, має зводитися лише до необхідного мінімуму.

2. Утримання та ремонт об'єктів культурної спадщини мають сьогодні стати головними видами робіт з консервації. При цьому слід виходити з визнання того, що для кожного історичного періоду характерний свій особливий стиль, який не копіює формальні прийоми та засоби виразності, котрі використовувалися раніше.

3. Діяльність із консервації (та/або реконструкції) має за мету збереження та виявлення значення культурної спадщини.

¹ Реконструкція: відтворення, інтерпретація, реставрація або створення копії у первісних формах.

² Культурна спадщина: пам'ятки, групи споруд, визначні місця і ландшафти, які становлять культурну цінність, як визначено статтею 1 Конвенції UNESCO про світову культурну спадщину.

4. Автентичність є критерієм ступеня вірогідності і точності збереження важливих ознак культурної спадщини (включаючи форму і проектне вирішення, матеріали і конструкції, функціональне призначення і використання, традиції і технології, розміщення і довкілля, дух, емоції та інші чинники).

Вважаємо, що:

5. Копіювання культурної спадщини в принципі є підміною свідчення минулого; кожен архітектурний витвір має відображати той час, коли він створений; ми переконані, що узгоджені з довкіллям нові будівлі можуть підтримувати контекст історичного середовища,

однак,

6. У виняткових випадках реконструкція культурної спадщини, втраченої в результаті стихійних чи спровокованих людьми лих, може бути прийнятною,

коли для історії та культури відповідного регіону конкретна пам'ятка становить надзвичайну художню цінність, має символічне значення чи особливо важлива для збереження історичного середовища (як міського, так і сільського);

за умови, що

- наявні обміри та відповідна історична документація (включаючи іконографічні, архівні свідчення та матеріальні рештки);

- реконструкція не спотворює містобудівне і ландшафтне середовище; і

- при реконструкції не завдається шкоди існуючій історичній забудові,

за неодмінної умови, що необхідність реконструкції визначається шляхом відкритих і вичерпних консультацій між причетними до справи державними та місцевими уповноваженими органами та громадськістю;

і вимагаємо,

7. Щоб усі уряди та місцеві адміністрації зацікавлених країн узяли до відома цей документ, так само, як і інші документи, на яких він ґрунтується, і керувалися ними у своїй діяльності; всі причетні академічні заклади мають увести його до своїх навчальних програм.

Ризьку Хартію склав Науковий комітет, утворений з цієї метою під час проведення конференції в Ризі. Роботою Наукового комітету керував Яніс Лейнієкс (Латвія). До складу Наукового комітету увійшли такі фахівці: Кристофер Янг (Великобританія), Гедімінас Руткаускас та Йонас Глемжа (Литва), Хайн Тосс (Естонія), Яніс Крастіньш (Латвія), Василь Черник (Білорусь), Євніка Ліньова (Україна), Герб Стовел (ICCROM). У своїй праці комітет зважив на письмові пропозиції, внесені Янісом Крастіньшем, Гербом Стовелом та Юрісом Дамбісом.

Примітка:

Текст Ризької хартії прийнято англійською мовою.

Переклав з англійської Віктор ВЕЧЕРСЬКИЙ

³ Стиль можна чітко визначити, зважаючи на його морфологічні, естетичні економічні та соціальні аспекти.

⁴ Консервація: всі можливі зусилля, спрямовані на те, щоб виявити цінність культурної спадщини, пізнати її історію, забезпечити її матеріальну схоронність, експонування, реставрацію та поліпшення стану.

ВЖИВАНІ СКОРОЧЕННЯ

АПД	- Архів пам'яткоохоронної документації Управління охорони та реставрації пам'яток містобудування і архітектури Держбуду України (м. Київ)
Арк.	- аркуш
Вид	- видання
Вип. (Вып.)	- випуск
ВУА	- Військово-учений архів
вул.	- вулиця
ДАСО	- Державний архів Сумської області (м. Суми)
ДАЧО	- Державний архів Чернігівської області (м. Чернігів)
дер.	- дерев'яний
Держбуд	- Державний комітет будівництва, архітектури та житлової політики України (м. Київ)
ДІФ	- Довідково-інформаційний фонд НДІТІАМ
д.п.	- друга половина
зміш.	- змішаний
ІБД	- Інститут біографічних досліджень Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (м. Київ)
К.	- Київ
к.	- кінець
Кн.	- книга
Літ.	- Література
М.	- Москва
м.	- місто
мет.	- металевий
мур.	- муrowаний
НБУ	- Національна бібліотека України ім. В.Вернадського (м. Київ)
НДІТІАМ	- Науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури й містобудування (м. Київ)
Оп.	- опис
п.п.	- перша половина
пл.	- площа
п.	- початок
пров.	- провулок
р.	- рік
рр.	- роки
р-н	- район
РДАДА	- Російський державний архів давніх актів (м. Москва)
РДВІА	- Російський державний військово-історичний архів (м. Москва)
РДІА	- Російський державний історичний архів (м. Санкт-Петербург)
РНБ	- Російська національна бібліотека (м. Санкт-Петербург)
С.	- сторінка (сторінки)

Св.	- святий (свята, святі)
с.	- село
смт	- селище міського типу
с-ще	- селище
сер.	- середина
с/р	- сільська рада
СПб.	- Санкт-Петербург
Спр.	- справа
ст.	- століття
Т.	- том
Ф.	- фонд
ЦДІАУ	- Центральний державний історичний архів України
част.	- частина

ДЖЕРЕЛА

Передмова

1. Вечерський В.В. Що і як захищати? (Проблеми охорони культурно-історичного середовища) // Філософська і соціологічна думка.- 1991.- № 2.- С. 15-28.
2. Логвин Н.Г. Український архітектурний “Діснейленд” // Людина і влада.- 2000.- № 5-6.- С. 108.
3. Більшовицька “турбота” про Софію Київську: свідчить Олекса Повстенко // Пам’ятки України: історія та культура.- 1996.- № 3-4.- С. 11.
4. Геврик Т. Втрачені архітектурні пам’ятки Києва. - Нью-Йорк, 1987 (друге видання). - 64 С.
5. Пам’ятки України.- 1990.- № 1.- С. 25-40; № 2.- С. 25-40; № 3.- С. 25-40.

Втрачена архітектурна спадщина

6. Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма.- Париж: YMCA-PRESS, 1955.- С. 150.
7. Базен Жермен. История истории искусства: От Вазари до наших дней: Пер. с фр.- М.: Прогресс-Культура, 1994.- С. 95.
8. Там само.- С. 159.
9. Reau L. Histoire du vandalisme en France.- 2 vol.- Paris, 1959.
10. Базен Жермен. Зазначена праця.- С. 406.
11. Там само.- С. 208.
12. Геврик Т. Дерев’яні храми України: шедеври архітектури.- Нью-Йорк: Український музей, 1987.- 112 С.
13. Геврик Т. Синагоги // Пам’ятки України.- 1989.- № 3.- С. 40-42; Геврик Т. Муровані синагоги в Україні і дослідження їх // Пам’ятки України: історія та культура.- 1996.- № 2.- С. 32-39.
14. Акуленко В.І. Охорона пам’яток культури в Україні (1917-1990).- К.: Вища школа, 1991.- 274 С.
15. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні: 1917-1941 рр.- К., 1995.- Частина 1: 1917 р. - середина 20-х років.- 280 С.; Частина 2: Кінець 20-х - 1941 рр.- 216 С.
16. Сирохман М. Втрачені церкви Закарпаття.-Торонто-Ужгород, 1999.- 124 С.
17. Бережина А. Собори наших душ // Пам’ятки України.- 1988.- № 3.- С. 24-32; 1989.- № 1.- С. 39-44; Документи Політбюро ЦК КП(б)У // Пам’ятки України.- 1991.- № 2.- С. 49-50.
18. Рибалко О. На похилій площині // Пам’ятки України: історія та культура.- 1997.- № 2.- С. 104-115; Руїники і оборонці // Пам’ятки України: історія та культура.- 1995.- № 1.- С. 106-133.
19. Вечерський В. Поминальник української архітектури // Пам’ятки України. - 1992.- № 2-3.- С.65-66; 1993.- № 1-6.- С. 182-185; Реабілітація репресованої святині // Пам’ятки України: історія та культура.- 1999.- № 1.- С. 11-16.
20. Страчаная спадчына / Т.В.Габрусь, А.М.Кулагін, Ю.У.Чантурыя і інш. Уклад. Габрусь Т.В. - Мінск: Польша, 1998.- 351 С.: іл.
21. Івін О. Логіка: Експериментальний навчальний посібник.- К.: “АртЕк”, 1996.- С. 52-53.
22. Там само.- С. 121.
23. Довженко О. Господи, пошли мені сили.- Харків: Фоліо, 1994.- СС. 165, 338, 204.

24. Килессо С. Проектирование центра Киева в предвоенный период // Архитектура Киева.- К., 1982.- С. 53-54.
25. Це листування опублікував О.Рибалко в журналі "Пам'ятки України".- 1989.- № 1.- С. 41-44.
26. Геврик Т. Втрачені...- С. 15.
27. Докладніше див.: Репресоване краєзнавство.- К.: Рідний край, 1991.- 478 С.
28. Граб В. Дело Н.Е.Макаренко // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи / Тези доповідей та повідомлень до науково-практичної конференції, присвяченої 70-річчю Роменського краєзнавчого музею.- Суми-Ромни, 1990.- С. 30-31.
29. Нестуля О. Неспокій серця (Ф.М.Мовчанівський) // Репресоване краєзнавство.- К.: Рідний край, 1991.- С. 213.
30. Руйнували, рятували... // Пам'ятки України: історія та культура.- 1999.- № 1.- С. XII-XXIII.
31. Воинов А. Лангбард И. - Минск, 1976.- С. 200.
32. Донцов Д. Хрестом і мечем.- Торонто, 1967.- С. 300-301.
33. Попович М. Нарис історії культури України.- К.: "АртЕк", 1999.- С. 263.
34. Репресоване краєзнавство.- С. 459.
35. История русского искусства.- М.-СПб.: Издание И.Кнебель, 1912-1914.- Т.2.- 479 С.
36. Макаренко Н. На родине последнего гетмана Запорожского П.Ив.Калнышевского // Искусство и художественная промышленность.- 1901. - Май. - № 8 (32). - С. 253-257.
37. Макаренко Н. Памятники украинского искусства XVIII века / Отдельный оттиск из журнала "Зодчий" за 1908 г.- СПб., 1908.- 9 С.
38. Таранушенко С. Пам'ятники архітектури Слобожанщини XVII-XVIII віків // Питання історії архітектури та будівельної техніки України.- К.: Держбудвидав УРСР, 1959.- С. 44-80.
39. Таранушенко С. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України.- К.: Будівельник, 1976.- 336 С.
40. Логвин Г.Н. По Україні: Стародавні мистецькі пам'ятки.- К.: Мистецтво, 1968.- 462 С.
41. Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины XVII-XVIII веков.- М.: Стройиздат, 1967.- 234 С.
42. Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період).- К.: Держбудвидав УРСР, 1957.- 558 С.; Всеобщая история архитектуры: В 12 т.- М.: Стройиздат, 1968.- Т.6: Архитектура России, Украины и Белоруссии XIV- первой половины XIX вв. - С. 339-452.
43. Крощенко Л. Успенський собор Києво-Печерської лаври в XVII-XVIII ст.: Описи та іконографія // Архітектурна спадщина України. - Вип. 3, част. 2. - К.: Українознавство, 1996. - С.44-56.
44. Синагоги України // Вісник Укрзахідпроектреставрації.- 1998.- № 9.- Спеціальний випуск.- 180 С.
45. Ленченко В.О. Гетьманський замок у Чигирині // Пам'ятки України: історія та культура.- 1994.- № 3-6.- С. 63-68.
46. Вечерський В.В. Плани міст Лівобережної України XVII-XVIII ст. як джерела вивчення містобудівного розвитку // Архітектурна спадщина України. - Вип. 3, част. 1. - К.: Українознавство, 1996. - С.105-121.
47. Вечерский В.В., Ленченко В.А. Путивль: проблемы реконструкции детинца // Строительство и архитектура.- 1987.- № 2.- С. 22-24.

48. ДАЧО.- Ф. 679.- Оп. 1.- Спр. 1276; Ф. 712.- Оп. 2.- Спр. 7; Ф. 679.- Оп. 4.- Спр. 172; РДВІА.- Ф. ВУА.- Спр. 19166;
49. ЦДІА України.- Ф. 54.- Оп. 3.- Спр. 7508, 8291, 6738, 7631, 10704, 13137, 11662; Ф. 54.- Оп. 1.- Спр. 11, 517.
50. З української старовини: Альбом.- К.: Мистецтво, 1991.- 316 С.
51. Каталог гравюр XVII-XX ст. з фондів Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника АН УРСР (Архітектура Львова).- К.: Наукова думка, 1989.- 46 С.
52. Логвин Н. Реставраційний “вибір” і марнотратство злидаря // Пам’ятки України.- 1991.- № 5.- С. 46-51.
53. Скорик Л. Вибираємо відродження // Пам’ятки України.- 1991.- № 5.- С. 52-53.
54. Відтворення втрачених пам’яток: історичний та правовий аспекти // Пам’ятки України. - 1994.- № 3-6.- С.134-147.
55. Методичні рекомендації наукового семінару Міністерства культури України “Відтворення втрачених пам’яток: історичний та правовий аспекти” // Пам’ятки України. - 1995.- № 1.- С.94.
56. Літопис відродження пам’яток // Пам’ятки України. - 1997.- № 2.- С.116-121; № 3.- С.74-75; 1998 - № 1. - С.180-181.

Довідник архітектурних об’єктів

Київ

57. Обзорение Киева в отношении к древностям, изданное Иваном Фундуклеем.- К., 1847.- 112 С.
58. Лукомский Г.К. Киев.- Мюнхен: Орхис, 1923.- 192 С.
59. Київ: Енциклопедичний довідник.- К.: Гол. ред. УРЕ, 1981.- 736 С.
60. Дегтярьов М., Реутов А. Михайлівський Золотоверхий монастир.- К.: Техніка, 1997.- 158 С.
61. Образи Києва середини XIX ст.: Карл Петер Мазер.- Нюстремс, 1999.- 64 С.
62. Вечерський В. Доля репресованої пам’ятки // Пам’ять століть.- 1998.- № 3.- С. 23-32.
63. Вечерський В. Реабілітація репресованої святині // Пам’ятки України: історія та культура.- 1999.- № 1.- С. 11-16.
64. Брайчевський М. Перша відбудовча ухвала і перший проект // Там само.- С. 17-18.
65. Ганзенко Л., Тимченко Т., Цитович В. Відтворення собору Архістратига Михаїла. Погляд на нез’ясовані проблеми // Там само.- С. 19-24.
66. Тоцька І. Програма мальовань інтер’єру Михайлівського собору // Там само.- С. 25-31.
67. Кілессо С. Якими будуть соборні фасади // Там само.- С. 40-41.
68. Івакін Г. Археологічне вивчення Михайлівського Золотоверхого монастиря в 1996-1998 роках // Там само.- С. 52-59.
69. Кот С., Коренюк Ю. Михайлівські пам’ятки в російських музеях // Там само.- С. 63-82.
70. Селівачова Н., Черняков І. Музей відбудови монастиря // Там само.- С. 46.
71. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Ил. справ.-каталог. В 4-х т.- Т.1.- К.: Будівельник, 1983.- 160 С.
72. Сіткарьова О. Успенський собор Києво-Печерської лаври.- К.: Свято-Успенська Києво-Печерська лавра, 2000.- 232 С.
73. Сіткарьова О. Архітектура Києво-Печерської лаври кінця XVIII - XX століття.- К.: Головкивархітектура, 2001.- 338 С.

74. Вечерський В. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини. Формування, дослідження, охорона. - К.: Головкиївархітектура, 2001.- 350 С.
75. Асеев Ю. Архитектура древнего Киева.- К.: Будівельник, 1982.- 160 С.
76. Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення.- К.: “АртЕк”, 1996.- 224 С.
77. Асеев Ю. Мистецтво стародавнього Києва.- К.: Мистецтво, 1969.- 238 С.
78. Логвин Н. Андрій Миколайович Грабар і його розвідка з історії давньоруської архітектури //Архітектурна спадщина України. Вип.3, част. 2. - К.: Українознавство, 1996.- С. 8-17.
79. Шероцкий К. Киев: Путеводитель.- К.: Изд. В.С.Кульженко, 1917.- 374 С.
80. Юрченко П. Дерев'яна архітектура України.- К.: Будівельник, 1970.- 192 С.
81. Шевченко В. Регенерація Контрактової площі на Подолі у Києві // З історії української реставрації.- К.: Українознавство, 1996.- С.35-40.
82. Шевченко В. Новий етап у реставраційній практиці України. Контрактова площа в Києві // Пам'ятки України: історія та культура.- 1997.- № 1.- С. 23-27.
83. РДІА.- Ф. 1488.- Оп. 2.- Спр. 109.- Арк. 1, 2.
84. Виноградова М., Кальницький Б. та ін. Міські архітектори Києва: 1799-1999.- К.: НДІТІАМ, Головкиївархітектура, 1999.- 36 С.
85. Годованюк Е. Киевский замок на горе Киселевке // Архитектура Киева.- К.: КиевНИИТИ, 1982.- С. 71-76.
86. Закревский Н. Описание Киева.- Т. 1.- М., 1869.- 455 С.

Київська область

87. ДІФ НДІТІАМ.- І-4453, І-4457.- 13 х 18. Фото Успенської церкви та дзвіниці в Баришівці (Г.Павлуцького).
88. Щербаківський В. Українське мистецтво: Вибрані неопубліковані праці.- К.: Либідь, 1995.- 288 С.
89. Завада В. Архітектура дерев'яних храмів Полісся за архівними джерелами // Архітектурна спадщина України.- Вип. 3.- Част. 2.- К.: Українознавство, 1996.- С. 88-101.
90. Вечерський В.В. Плани міст Лівобережної України XVII-XVIII ст. як джерела вивчення містобудівного розвитку // Архітектурна спадщина України. - Вип. 3.- Част. 1. - К.: Українознавство, 1996. - С.105-121.
91. Полтавщина: Енциклопедичний довідник.- К.: Українська енциклопедія, 1992.- 1024 С.
92. ДІФ НДІТІАМ.- І-8399. - 13 х 18. Загальний вигляд Покровської церкви в Переяславі.
93. ДІФ НДІТІАМ.- Г-7170/1-5. Покровська церква у Переяславі. Проект реконструкції А.Максимова 1961-1963 рр.
94. Самойлович В. Народна архітектура України в ілюстраціях.- К.: Абрис, 1999.- 281 С.
95. ДІФ НДІТІАМ.- І-4895. - 9 х 12; - І- 4894.- 9 х 12. Фото загального вигляду Троїцького собору і дзвіниці в Яготині.

Чернігівська область

96. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник.- К.: УРЕ ім. М.Бажана, 1990.- 1006 С.
97. Половникова С.О. З історії Чернігівської фортеці Х-XVIII століть // Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР.- Вип. 1.- К., 1984.- С. 127-128.

98. РДВІА.- Ф. ВУА.- Спр. 22813, 22814; Ф. 418.- Оп. 1.- Спр. 591.
99. ДАЧО.- Ф. 58.- Оп. 1.- Спр. 356.- Арк. 36-387.
100. ЦДІАУ.- Ф. 736.- Оп. 1.- Спр. 1039.
101. Карнабіда А. Чернігів: Архітектурно-історичний нарис.- К.: Будівельник, 1980.- 128 С.
102. Таранушенко С. Кам'яниця Костянтиновича в Чернігові // Чернігівська старовина.- Чернігів: Сіверянська думка, 1992.- С. 143-146.
103. Модзалевский В., Савицкий П. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов // Чернігівська старовина.- Чернігів: Сіверянська думка, 1992.- С. 101-142.
104. Цапенко М. По равнинам Десны и Сейма.- М.: Искусство, 1967.- 132 С.
105. Гаврилова С.В. Дворец Кирилла Разумовского в Батурине // Північне Лівобережжя та його культура XVIII - початку ХХ століття.- Суми, 1991.- С. 21-24.
106. Вечерський В. Поминальник української архітектури // Пам'ятки України.- 1992.- № 2-3.- С. 65-69.
107. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.- Чернигов, 1873.- Кн. 4.- С. 267-304.
108. ДАЧО.- Ф. 679.- Оп. 1.- Спр. 776.- Арк. 1-3.
109. ДІФ НДІТІАМ.- Ф-2457. - 10 x 8. - Фото церкви в садибі Рахманових 1929 р.
110. ДІФ НДІТІАМ.- І-4474. - 9 x 12. - Фото церкви з дзвіницею у с. Білошапки.- Зі збірки Київського музею українського мистецтва.
111. Вечерський В.В. Тетраконхи України в контексті світової архітектури // Архітектурна спадщина України. - Вип. 2. - К.: Українознавство, 1995. - С.89-98.
112. ДАЧО.- Ф. 127.- Оп. 20-6.- Спр. 45. Кресленик прибудови до церкви у с. Велике Устя.
113. ДІФ НДІТІАМ.- Ф-3517. - 11 x 17. - Фото церкви в с. Велике Устя.
114. ДІФ НДІТІАМ.- І-7579. - 9 x 12. - Інтер'єр верху церкви у с. Велике Устя. Фото С.Таранушенка кінця 1920-х рр.
115. ДІФ НДІТІАМ.- І-7578. - 9 x 12. - Двері церкви у с. Велике Устя. Фото С.Таранушенка кінця 1920-х рр.
116. ДІФ НДІТІАМ.- І-11635. - 13 x 18. - План церкви у с. Велике Устя. Обмір С.Таранушенка кінця 1920-х рр.
117. ДІФ НДІТІАМ.- №№ 33678, 33679. - 6 x 9. - Загальний вигляд церкви у с. Велике Устя. Фото М.Цапенка 1958 р.
118. ДІФ НДІТІАМ.- І-7606. - 9 x 12. - Загальний вигляд церкви у с. Горбове. Фото П.Жолтовського початку 1930-х рр.
119. ДІФ НДІТІАМ.- І-7607. - 9 x 12. - Загальний вигляд церкви у с. Гремяч. Фото П.Жолтовського 1930 р.
120. ДІФ НДІТІАМ.- Ф-1528. - 9 x 18. - Загальний вигляд церкви у с. Дігтярівці. Фото П.Жолтовського 1930 р.
121. ДІФ НДІТІАМ.- Уи-7998.- 13 x 18.- Загальний вигляд церкви у с. Жукотки. Рисунок К.Сидорова за фото С.Таранушенка 1920-х рр.
122. ДІФ НДІТІАМ.- І-7615.- 13 x 18.- Загальний вигляд церкви у с. Комань. Фото С.Таранушенка 1920-х рр.
123. ДІФ НДІТІАМ.- І-7617.- 13 x 18.- Інтер'єр верху церкви у с. Комань. Фото С.Таранушенка 1920-х рр.
124. Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX-вековой ее истории.- К., 1911.
125. ДІФ НДІТІАМ.- І-7611.- 13 x 18.- Загальний вигляд Троїцької церкви у м. Коропі. Фото С.Таранушенка 1920-х рр.

126. ДіФ НДІТІАМ.- Уи-14309.- 6 x 9.- Загальний вигляд Троїцької церкви у м. Коропі. Фото С.Таранушенка 1920-х рр.
127. ДіФ НДІТІАМ.- І-7612.- 13 x 18.- Інтер'єр вівтаря Троїцької церкви у м. Коропі. Фото С.Таранушенка 1920-х рр.
128. ДіФ НДІТІАМ.- І-7613.- 13 x 18.- Інтер'єр Троїцької церкви у м. Коропі. Фото С.Таранушенка 1920-х рр.
129. ДіФ НДІТІАМ.- І-7614.- 13 x 18.- Інтер'єр центрального верху Троїцької церкви у м. Коропі. Фото С.Таранушенка 1920-х рр.
130. ДіФ НДІТІАМ.- №№ 11618, 11619.- 13 x 18.- Поздовжній і поперечний розрізи Троїцької церкви у м. Коропі. Обміри С.Таранушенка 1920-х рр.
131. Чепелик В. Український архітектурний модерн.- К.: КНУБА, 2000.- 378 С.
132. Василенко В. В лебединском “будынке” Г.П.Галагана // Киевская старина.- 1900.- LXX.- С. 19-24.
133. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 3-х т.- Т. 3.- К.: Держлітвидав, 1949.- С. 265.
134. ДіФ НДІТІАМ.- І-1249; І-7657.- 9 x 12.- Загальний вигляд церкви у с. Ленків. Фото П.Жолтовського 1930 р.
135. Рыбаков Б.А. Раскопки в Любече в 1957 году // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР.- 1960.- Вып. 79.- С. 27-34.
136. Молчановский Н. Левобережная Украина в XV-XVII вв. // Киевская старина.- 1896.- Т.53.- № 5.- С. 250.
137. РДВІА.- Ф.349.- Оп. 19.- Спр.1564.- Арк.1.
138. Гончаров В. Розкопки древнього Любеча // Археологічні пам'ятки УРСР.- 1952.- Т.3.- С. 132-138.
139. Вечерський В. Що знайшов академік Рибаків...// Старожитності.- 1992.- № 8.- С. 8.
140. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Ил. справ.- каталог. В 4-х т.- Т.4.- К.: Будівельник, 1986.- 375 С.
141. ДАЧО.- Ф. 127.- Оп. 10-б.- Спр. 15, 80.
142. Вечерський В. Поминальник української архітектури // Пам'ятки України.- 1993.- № 1-6.- С. 181-185.
143. РДІА.- Ф. 1488.- Оп. 4.- Спр. 1029.- Арк. 1.
144. Юрченко С. Максаківський монастир // З історії української реставрації.- К.: Українознавство, 1996.- С. 166-170.
145. ДАЧО.- Ф. 179.- Оп. 1-а.- Спр. 779.- Арк. 9; Ф. 679.- Оп. 2.- Спр. 1012; Спр. 4348.- Арк. 2, 7, 4, 41, 76-77, 118, 121, 217, 287, 397; Оп. 4.- Спр. 1146; Р-596.- Оп. 1.- Спр. 518.- Арк. 34-41, 45-46.
146. ДіФ НДІТІАМ.- І-6199.- 13 x 18.- Фото загального вигляду Введенської трапезної церкви Максаківського монастиря.
147. ДіФ НДІТІАМ.- І-7677.- 9 x 12.- Фото загального вигляду Миколаївської церкви у с. Мамакине 1930 р.
148. ДіФ НДІТІАМ.- І-7679.- 9 x 12.- Загальний вигляд Іллінської церкви у с. Мезин. Фото П.Жолтовського 1930-х рр.
149. РДВІА.- Ф. ВУА.- Спр. 22771.
150. Мышлаевский А. Крепости и гарнизоны в Южной России в 1718 г.- СПб., 1897.- 62 С.
151. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.- СПб., 1878.- Т. 10.- С. 829.
152. ДАЧО.- Ф. 128.- Оп. 1.- Спр. 6779.- Арк. 100, 102. Кресленики магістратського корпусу в Ніжині.

153. АПД Держбуду України.- Фонд фотофіксації пам'яток.- Фото іконостасу Миколаївського собору в Ніжині 1920-х років.
154. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии.- Кн. 7.- Чернигов, 1873.- 436 С.
155. Вечерський В. Чи бував Боплан у Новгороді-Сіверському // Пам'ятки України: історія та культура.- 1995.- № 1.- С. 164.
156. НБУ ім. В.Вернадського.- Відділ картографії.- Од. збереження 23440.
157. РНБ.- Відділ рукописів.- Ф. 40.- Спр. 447.
158. РДВІА.- Ф. 418.- Оп. 1.- Спр. 604.
159. ДАЧО.- Ф. 179.- Оп. 26.- Спр. 30. Проект перебудови Воскресенської церкви у Новгороді-Сіверському.
160. ДІФ НДІТІАМ.- І-6015.- 9 х 12.- Загальний вигляд зі сходу Воскресенської церкви у Новгороді-Сіверському. Фото Ф.Ернста 1927 р.
161. ДАЧО.- Ф. 127.- Оп. 34-б.- Спр. 150. Проект перебудови Хрестоздвиженської церкви у Новгороді-Сіверському.
162. ДІФ НДІТІАМ.- І-4681.- 9 х 12.- Бічний фасад Покровської церкви у Новгороді-Сіверському. Фото Ф.Ернста 1927 р.
163. ДІФ НДІТІАМ.- І-4682, І-4683.- 9 х 12.- Західний фасад Покровської церкви у Новгороді-Сіверському. Фото Ф.Ернста 1927 р.
164. ДІФ НДІТІАМ.- І-11623.- 13 х 18.- Поперечний переріз Покровської церкви у Новгороді-Сіверському. Обмір С.Таранушенка 1930-х рр.
165. ДАЧО.- Ф. 127.- Оп. 10.- Спр. 546. Проект прибудов до Миколаївської церкви у с. Нові Млини 1881 р. архітектора О.Михайлова.
166. ДАЧО.- Ф. 127.- Оп. 35-б.- Спр. 59. Проект прибудов до Миколаївської церкви у с. Нові Млини 1902 р. архітектора П.Вакуловського.
167. ДАЧО.- Ф. 127.- Оп. 10-б.- Спр. 101. Проект прибудов до Покровської церкви у с.Пекарів 1875 р.
168. ДІФ НДІТІАМ.- І-11630.- 13 х 18.- Поздовжній переріз Покровської церкви у с. Пекарів. Обмір С.Таранушенка 1930-х рр.
169. ДІФ НДІТІАМ.- І-7727.- 13 х 18.- Загальний вигляд Покровської церкви у с.Пекарів. Фото С.Таранушенка 1930-х рр.
170. ДІФ НДІТІАМ.- І-7728.- 13 х 18.- Деталь інтер'єру Покровської церкви у с.Пекарів. Фото С.Таранушенка 1930-х рр.
171. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии.- Кн. 3.- Чернигов, 1873.- С. 305-329.
172. ДАЧО.- Ф. 679.- Оп. 2.- Спр. 2432.
173. Яблонский Д. Порталы в украинской архитектуре.- К.: Изд-во Академии архитектуры УССР, 1955.- 142 С.
174. АПД Держбуду України.- Фонд фотофіксації пам'яток.- Фото північного фасаду Воскресенської церкви в Сосниці 1930 р.
175. Пилявский В.И. Джакомо Кваренги: Архитектор. Художник.- Л.: Стройиздат. Ленингр. отд-ние, 1981.- 212 С.
176. Лукомский Г. Стольное // Столица и усадьба.- 1915.- № 35.

Полтавська область

177. Гольденберг Л. План города Полтавы 1722 г. Ивана Бишева // Города феодальной России.- М.: Наука, 1966.- С. 425-427.

178. РДВІА.- Ф. ВУА.- Спр. 22369.
179. Борисов В. Полтавская битва: 1709-1909.- СПб., 1909. - Додатки 1-16.
180. Вечерский В.В. Градостроительное развитие Полтавы в XVII -XVIII вв. // Архитектурное наследство. Вып. 39. ВНИИ теории архитектуры и градостроительства. - Москва: Architektura. - 1992. - С.139-147.
181. Вечерський В. Фортеця XVII -XVIII століть, м. Полтава // Пам'ятки України: історія та культура.- 1996.- № 3-4.- С. 37-41.
182. Вечерський В. Містобудівний розвиток Полтави за доби Гетьманщини // Козацькі старожитності Полтавщини.- Полтава: Криниця, 1993.- С. 26-44.
183. Грановский А. Полтавская епархия в ее прошлом и настоящем.- Полтава, 1901.- 418 С.
184. Рудинський М. Архітектурне обличчя Полтави.- Полтава, 1919.- 36 С.
185. Жук В. Хрестовоздвиженський монастир у Полтаві // Пам'ятки України.- 1992.- № 2-3.- С. 104-109.
186. ДіФ НДІТІАМ.- Ф-2372.- 8 х 11; Ф-2373.- 10 х 7; Ф-2363.- 11 х 8; Ф-2810.- 17 х 23; Ф-2811.- 12 х 16. Фотографії загального вигляду Введенської церкви в Артемівці. 1920-і рр.
187. ДіФ НДІТІАМ.- І-6470.- 13 х 18. План Введенської церкви в Артемівці. Обмір С.Таранушенка 1920-х рр.
188. ДіФ НДІТІАМ.- І-6470.- 13 х 18. Переріз Введенської церкви в Артемівці. Обмір С.Таранушенка 1920-х рр.
189. ДіФ НДІТІАМ.- І-4471.- 13 х 18. Дерев'яна церква в Біликах. Фото Г.Павлуцького 1889 р. зі збірки Київського музею українського мистецтва.
190. ДіФ НДІТІАМ.- Уи-7988.- 13 х 18. Дерев'яна церква в Більську. Рисунок К.Сидорова за фото поч. ХХ ст.
191. ДіФ НДІТІАМ.- І-4494.- 13 х 18; І-4495.- 13 х 18. Дзвіниця Троїцької церкви в Вишняках. Фото Г.Павлуцького поч. ХХ ст.
192. ДіФ НДІТІАМ.- І-4517.- 13 х 18; І-4518.- 13 х 18. Церква Різдва Богородиці у Вороньках. Фото Г.Павлуцького поч. ХХ ст. зі збірки Київського музею українського мистецтва.
193. ДіФ НДІТІАМ.- І-4515.- 13 х 18; І-4516.- 13 х 18. Південний фасад церкви Різдва Богородиці у Вороньках. Фото Г.Павлуцького поч. ХХ ст. зі збірки Київського музею українського мистецтва.
194. РДВІА.- Ф. 349.- Оп. 12.- Спр.23. План Гадяча 1752 р.
195. Там само.- Ф. 418.- Спр. 574. План Гадяча серед. ХVІІІ ст.
196. НБУ ім. В.Вернадського.- Відділ картографії.- Од. збер. 23439. План Гадяча з карти Чернігівської губернії 1784-1796 рр.
197. ДіФ НДІТІАМ.- І-4522.- 9 х 12; І-4523.- 9 х 12. Загальний вигляд і фрагмент дерев'яної церкви у Грабарівці. Фото Д.Щербаківського кін. ХІХ ст. зі збірки Київського музею українського мистецтва.
198. Тищенко О. За проектами М.Львова і Л.Руски. Палац Кочубеїв у Диканьці // Архітектура України.- 1991.- № 4.- С. 51-53.
199. ДіФ НДІТІАМ.- Ф-2414.- 12 х 17; Ф-2495.- 12 х 17. Інтер'єр верху Покровської церкви в Зінькові. Фото С.Таранушенка 1928 р.
200. ДіФ НДІТІАМ.- І-7628.- 13 х 18. Загальний вигляд Спаської церкви в Зінькові. Фото С.Таранушенка кін. 1920-х рр.
201. ДіФ НДІТІАМ.- І-7629.- 13 х 18. Загальний вигляд Воскресенської церкви в Зінькові. Фото С.Таранушенка кін. 1920-х рр.

202. Лушакова А. Історіографія архітектури і містобудування Кременчука // Архітектурна спадщина України. - Вип. 3.- Част. 1. - К.: Українознавство, 1996. - С.155-169.
203. Козацькі старожитності Полтавщини.- Полтава: Криниця, 1993.- С. 5.
204. РДВІА.- Ф. ВУА.- Спр. 22368. План Лубен 1746 р.
205. РДВІА.- Ф. 418.- Оп. 1.- Спр. 606. План Лубен серед. XVIII ст.
206. ДіФ НДІТІАМ.- І-4619.- 13 х 18; І-4620.- 13 х 18; І-4621.- 13 х 18. Загальний вигляд і фрагменти Успенської церкви в Лютенці. Фото поч. ХХ ст. зі збірки Київського музею українського мистецтва.
207. Косенко Н., Шепітько Н. Іконостас Спасо-Преображенського собору Мгарського монастиря // З історії української реставрації.- К.: Українознавство, 1996.- С. 97-100.
208. ДіФ НДІТІАМ.- І-4838.- 9 х 12; І-4839.- 9 х 12. Загальний вигляд церкви у Теплівці. Фото поч. ХХ ст.
209. ДіФ НДІТІАМ.- І-5982.- 13 х 18; І-5988.- 13 х 18. Успенська церква в Хоролі. Фото Г.Павлуцького поч. ХХ ст.
210. ДіФ НДІТІАМ.- І-7752.- 13 х 18; І-7753.- 13 х 18. Церква у с. Шилівці. Фото С.Таранушенка поч. 1930-х рр.

Черкаська область

211. ДіФ НДІТІАМ.- І-4478.- 9 х 12. Загальний вигляд дерев'яної церкви у с.Бубнів. Фото поч. ХХ ст. зі збірки Київського музею українського мистецтва.
212. ДіФ НДІТІАМ.- І-4491.- 18 х 24. Загальний вигляд дерев'яної церкви у Вереміївці. Фоторепродукція з рисунка художника П.Мартиновича 1879 р. Зі збірки Київського музею українського мистецтва.
213. Павлуцкий Г. Древности Украины. Деревянные и каменные храмы.- Вип. 1.- К., 1905.- 110 С.
214. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех древних селах, местечках и городах в пределах губернии находящихся.- К.: Тип. Киевопеч. Лавры, 1864. - 763 С.
215. ДіФ НДІТІАМ.- І-4672.- 18 х 24. Загальний вигляд дерев'яної церкви у Мошнах. Фото початку ХХ ст.
216. ДіФ НДІТІАМ.- І-4720.- 13 х 18. Загальний вигляд дерев'яної церкви у с.Пекарі. Фото Матвеева поч. ХХ ст.
217. Ленченко В.О. Гетьманський замок у Чигирині // Пам'ятки України: історія та культура.- 1994.- № 3-6.- С. 63-68.
218. Логвин Г. Чигирин-Суботів (Архітектурно-історичний нарис).- К.: Вид-во Акад. архітектури УРСР, 1954.- 72 С.
219. Кілессо С. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю.- К.: Техніка, 2000.- 144 С.

Харківська область

220. Багалеї Д.І., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905). Историческая монография. В 2-х т. Т. 1.- Репринт. изд.- Харьков, 1993.- 572 С.
221. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.- К.: Наукова думка, 1991.- 222 С.
222. Русское градостроительное искусство: Градостроительство Московского государства XVI-XVII веков.- М.: Стройиздат, 1994.- 317 С.

223. Тверской Л.М. Русское градостроительство до конца XVII в.: Планировка и застройка русских городов.- М.-Л.: Госстройиздат, 1953.- 215 С.
224. Тимофієнко В. Зодчі України кінця XVIII - початку XX століть: Біографічний довідник.- К.: НДІТІАМ, 1999.- 477 С.
225. ДІФ НДІТІАМ.- Ф-2400.- 17 x 22; Ф-2847.- 16 x 12. - Успенська церква у Балаклії. Фото Є.Редіна початку XX ст.
226. ДІФ НДІТІАМ.- І-40912.- 6 x 9. Загальний вигляд Благовіщенської церкви у Валках. Фото початку XX ст.
227. ДІФ НДІТІАМ.- Ф-2181.- 22 x 27,5. Церква Різдва Богородиці у Валках. Фото початку XX ст.
228. ДІФ НДІТІАМ.- Ф-2464.- 7 x 9. Загальний вигляд Троїцької церкви в с.Гусарівка. Фото С.Таранушенка 1914 р.
229. ДІФ НДІТІАМ.- Ф-2463.- 8 x 11. Інтер'єр верху Троїцької церкви в с.Гусарівка. Фото С.Таранушенка 1914 р.
230. Говденко М. Старовинний козацький храм Слобожанщини. Спасо-Преображенський собор в Ізюмі // З історії української реставрації.- К.: Українознавство, 1996.- С. 258-263.
231. РДВІА.- Ф. ВУА.- Спр. 21023.
232. АПД Держбуду України.- Фонд Комісії з питань відтворення видатних пам'яток історії та культури.- Надходження з областей. - План, загальний вигляд та довідка про Покровську церкву у с. Писарівка.
233. ДІФ НДІТІАМ.- Ф-2678.- 12 x 16; Ф-2679.- 9 x 12.- Вознесенська церква у с.Савинці. Фото Є.Редіна початку XX ст.
234. ДІФ НДІТІАМ.- Ф-2677.- 12 x 16.- Успенська церква у с.Савинці. Фото Є.Редіна початку XX ст.
235. ДІФ НДІТІАМ.- І-7744.- 13 x 18. Миколаївська церква у с.Чернещина. Фото С.Таранушенка 1927 р.

Сумська область

236. РДВІА.- Ф. ВУА.- Спр. 21528.- Арк. 13.
237. РДІА.- Ф. 1399.- Оп. 1.- Спр. 816, 832; Ф. 1488.- Оп. 4.- Спр. 733.
238. ДІФ НДІТІАМ.- № 2694.- 7 x 8; № 2696.- 4,5 x 7.- Загальний вигляд Покровської церкви в Сумах. Фото С.Таранушенка 1914 р.
239. ДІФ НДІТІАМ.- № 2698.- 8 x 11.- Загальний вигляд верхів Покровської церкви в Сумах. Фото С.Таранушенка 1914 р.
240. ДІФ НДІТІАМ.- № 2693.- 8 x 11.- Інтер'єр центрального верху Покровської церкви в Сумах. Фото С.Таранушенка 1914 р.
241. РДІА.- Ф. 218.- Оп. 4.- Спр. 1713.- Кресленики дзвіниці Покровської церкви в Сумах 1837 р. губернського архітектора Ф.Данилова.
242. ДІФ НДІТІАМ.- І-7560.- 13 x 18.- Церква Юрія в Артюхівці. Фото С.Таранушенка 1920-х рр.
243. ДІФ НДІТІАМ.- Ф-2416.- 16,5 x 22; Ф-2836.- 16 x 22; Ф-2837.- 16 x 22.- Фото загального вигляду Михайлівської церкви у Бездрику.
244. ДІФ НДІТІАМ.- Ф-2462.- 8 x 14; Ф-2855.- 8 x 9; Ф-3409.- 8 x 11.- Загальні вигляди Георгіївської церкви у с. Біловод. Фото С.Таранушенка 1914 р.
245. ДІФ НДІТІАМ.- Ф-3408.- 8 x 11.- Інтер'єр Георгіївської церкви у с. Біловод. Фото С.Таранушенка 1914 р.
246. Вечерский В. Историко-архитектурный опорный план и проект зон охраны

- пам'ятников історії і культури г. Белопольє Сумської обл. - В 2-х т. (рук.).- К.: КиївВНИИТАГ, 1990. / ДІФ НДІТІАМ.- Інв. № 1667/1, 2.
247. ДІФ НДІТІАМ.- Уи-5331.- 13 х 18.- Загальний вигляд брами і церкви у с.Волокитине. Фото Є.Спаської 1930-х рр.
248. ДІФ НДІТІАМ.- Уи-5332.- 13 х 18.- Західний фасад церкви у с.Волокитине. Фото Є.Спаської 1930-х рр.
249. ДІФ НДІТІАМ.- Уи-5334.- 13 х 18.- Інтер'єр з порцеляновим іконостасом церкви у с.Волокитине. Фото Є.Спаської 1930-х рр.
250. ДІФ НДІТІАМ.- № 10312.- 2,4 х 3,6.- Руйнування церкви у с.Волокитине. Фото М.Цапенка 1958 р.
251. Вечерський В. Проблеми охорони і відродження монастирських ансамблів як найдавніших центрів національної культури // Український календар.- Сянік: Видання Перемисько-Новосанчівської єпархії, 1992.- С. 91-116.
252. ДІФ НДІТІАМ.- Г-3059/4.- V-5-8.- Плани 3-х ярусів і фасад дзвіниці Гамаліївського монастиря. Обміри В.Мойсеєнка і Н.Новаковської 1955 р.
253. ДІФ НДІТІАМ.- Уи-3049.- 6 х 9. Надбрамна дзвіниця Гамаліївського монастиря. Фото Ф.Уманцева 1959 р.
254. Вечерський В.В. Глухів: Феномен столичності // Глухів і Глухівщина в історії українського національного відродження (творча спадщина родини Марковичів): Матеріали наукової конференції 28-29 травня 1998 р., м.Глухів Сумської області. - Київ: Ін Юре, 1999. - С.47-53.
255. Вечерський В. Глухівська старовина // Пам'ятки України: історія та культура.- 1994.- № 3-6.- С. 57.
256. РДВІА.- Ф. 418.- Оп. 1.- Спр. 590.
257. РДВІА.- Ф. ВУА.- Спр. 21865.
258. Пуцко В. Маловідома споруда А.Квасова в Україні // Архітектурна спадщина України. - Вип. 3, част. 1. - К.: Українознавство, 1996. - С.121- 130.
259. Новаковська Н. Педагогічна діяльність архітектора Андрія Квасова на Україні // Питання історії архітектури та будівельної техніки України.- К.: Держбудвидав УРСР, 1959.- С. 148-158.
260. ДІФ НДІТІАМ.- Ф-2658.- 17 х 22. Троїцький собор у Глухові. Фото П.Лютого 1903 р.
261. ДІФ НДІТІАМ.- № 96000.- 6 х 6.- Троїцький собор у Глухові. Фото Н.Новаковської 1952 р.
262. ДІФ НДІТІАМ.- № 10561.- 6 х 9.- Троїцький собор у Глухові. Фото Г.Логвина 1958 р.
263. ДІФ НДІТІАМ.- І-6698.- 13 х 18.- Західний фасад і план Троїцького собору в Глухові. Обміри В.Мойсеєнка і Н.Новаковської 1952 р.
264. АПД Держбуду України.- Фонд фотофіксації пам'яток.- Фото східного фасаду й інтер'єру Троїцького собору в Глухові кінця 1950-х років.
265. Вечерський В. Максим Рильський: "...різнуло по серцю" // Пам'ятки України.- 1989.- № 1.- С. 45.
266. Вечерський В. Столичний Глухів // Старожитності.- 1992.- № 13.- С.3.
267. Пуцко В. Дещо про творчу спадщину глухівського художника П.Неруша // Північне Лівобережжя та його культура XVIII - початку XX століття.- Суми, 1991.- С. 70-73.
268. Лазаревский А. Гетманские дома в Глухове // Киевская старина.- 1898.- № 1.- С. 160-166.

269. ДіФ НДІТІАМ.- І-6488.- 13 x 18.- Фасад і план гетьманського палацу в Глухові.
270. Новаковська Н. Найкрупніша громадська споруда на Україні в ХVІІІ ст. // Вісник АБіА УРСР.- 1959.- № 1.- С. 15-18.
271. РДІА.- Ф. 1488.- Оп. 4.- Спр. 947.
272. ДіФ НДІТІАМ.- № 20507.- 6 x 9.- План Малоросійської колегії в Глухові кінця ХVІІІ ст.
273. ДАЧО.- Ф. 179.- Оп. 2-6.- Спр. 39.- Проект синагоги в Глухові.
274. ДіФ НДІТІАМ.- Ф-2830.- 17 x 22; Ф-2831.- 7,5 x 7,5.- Загальний вигляд Миколаївської церкви у с.Грунь. Фото 1913 р.
275. ДіФ НДІТІАМ.- Ф-2829.- 17 x 22.- Иконостас Миколаївської церкви у с.Грунь. Фото 1913 р.
276. ДіФ НДІТІАМ.- І-7626.- 13 x 18.- Загальний вигляд Миколаївської церкви у с.Житне. Фото С.Таранушенка 1920-х рр.
277. ДіФ НДІТІАМ.- І-7624.- 13 x 18.- Верх Миколаївської церкви у с.Житне. Фото С.Таранушенка 1920-х рр.
278. ДіФ НДІТІАМ.- Уи-7997.- 12 x 18.- Інтер'єр верху Миколаївської церкви у с.Житне. Рисунок К.Сидорова за фото С.Таранушенка 1920-х рр.
279. ДіФ НДІТІАМ.- І-11624.- 13 x 18.- Поперечний переріз Миколаївської церкви у с.Житне. Обмір С.Таранушенка 1920-х рр.
280. ДіФ НДІТІАМ.- І-11625.- 13 x 18.- Поздовжній переріз Миколаївської церкви у с.Житне. Обмір С.Таранушенка 1920-х рр.
281. ДіФ НДІТІАМ.- І-7625.- 13 x 18.- Загальний вигляд дзвіниці Миколаївської церкви у с.Житне. Фото С.Таранушенка 1920-х рр.
282. ДАСО.- Ф. Р-3343.- Оп. 1.- Спр. 92.- Арк. 102-109.
283. ЦДІА України.- Ф. 51.- Оп. 3.- Спр. 7807.- Арк. 18.
284. РДІА.- Ф. 1293.- Оп. 165.- Спр. 527.
285. РДІА.- Ф. 797.- Оп. 28.- 2-е відділення, 2-й стіл.- Спр. 87.
286. РДІА.- Ф. 218.- Оп. 3.- Спр. 1735.
287. ДАЧО.- Ф. 127.- Оп. 10.- Спр. 820.
288. ДАЧО.- Ф. 127.- Оп. 10.- Спр. 50.
289. ДіФ НДІТІАМ.- І-7634.- 13 x 18.- Михайлівська церква у с. Коровинці. Фото С.Таранушенка 1920-х років.
290. ДіФ НДІТІАМ.- Г-2825.- 53,5 x 40,5. - Проект прибудов до собору в Кролевіці. Архітектор Ассінг.
291. Гурьев А. История города Кролевец.- Кролевец, 1914.- 39 С.
292. ДАЧО.- Ф. 127.- Оп. 10.- Спр. 2348.
293. ДАЧО.- Ф. 179.- Оп. 28.- Спр. 24.
294. ДАЧО.- Ф. 833.- Оп. 1.- Спр. 15; Спр. 31.
295. ДАЧО.- Ф. 128.- Оп. 1.- Спр. 6988.
296. РДІА.- Ф. 218.- Оп. 3.- Спр. 1949.
297. РДІА.- Ф. 797.- Оп. 34.- 2-е відділення, 3-й стіл.- Спр. 238.
298. ДіФ НДІТІАМ.- Ф-2546.- 17 x 22.- Собор у Лебедині. Фото початку ХХ ст.
299. ДіФ НДІТІАМ.- І-6774.- 13 x 18.- Собор у Лебедині. Рисунок К.Сидорова за фото початку ХХ ст.
300. ДАСО.- Ф. 803.- Оп. 1.- Спр. 6.- Арк. 6.
301. ДіФ НДІТІАМ.- І-7643.- 13 x 18.- Юр'ївська церква в Лебедині. Фото С.Таранушенка 1920-х рр.
302. ДіФ НДІТІАМ.- Ф-2537.- 17 x 22; Ф-2538.- 12 x 16; Ф-2539.- 17 x 23.- Юр'ївська

церква в Лебедині. Фото І.Татіона 1906 р.

303. ДіФ НДІТІАМ.- Ф-2548.- 17 х 23; Ф-2549.- 17 х 25.- Юр'ївська церква в Лебедині. Фото Є.Редіна 1906 р.

304. ДіФ НДІТІАМ.- Ф-2543.- 12 х 17. - Верх Юр'ївської церкви в Лебедині. Фото початку ХХ ст.

305. Чепелик В.В. Спогади про С.А.Таранушенка // Українська біографістика: збірник наукових праць. - Вип. 2.- К.: ІБД НБУ ім. В.Вернадського, 1999. - С. 256-257.

306. ДіФ НДІТІАМ.- №№ 6460, 6461.- 13 х 18.- План і переріз Миколаївської церкви в Лебедині. Кресленики за обмірами С.Таранушенка 1920-х рр.

307. ДіФ НДІТІАМ.- І-7640.- 9 х 12.- Интер'єр верху Миколаївської церкви в Лебедині. Фото С.Таранушенка 1920-х рр.

308. ДіФ НДІТІАМ.- Ф-2536.- 12 х 16. - Церква Жон-Мироносиць в Лебедині. Фото І.Татіона початку ХХ ст.

309. ДіФ НДІТІАМ.- № 40008.- 6 х 6.- Троїцька церква у Лебедині. Фото Н.Шоміна.

310. ДіФ НДІТІАМ.- Ф-2541; Ф-2545. - 17 х 23.- Трьохсвятительська церква у Лебедині. Фото І.Данильченка 1910 р.

311. ДіФ НДІТІАМ.- Ф-2550.- 17 х 23.- Трьохсвятительська церква у Лебедині. Фото Є.Редіна початку ХХ ст.

312. ДіФ НДІТІАМ.- № 6456.- 13 х 18.- План Трьохсвятительської церкви у Лебедині. Обмір С.Таранушенка 1920-х рр.

313. ДіФ НДІТІАМ.- Ф-2850.- 17 х 23.- Спасо-Преображенська церква в Межирічі. Фото І.Данильченка 1914 р.

314. ДіФ НДІТІАМ.- Ф-2568.- 6 х 7,5.- Спасо-Преображенська церква в Межирічі. Фото початку ХХ ст.

315. ДіФ НДІТІАМ.- Ф-2566.- Верхи Спасо-Преображенської церкви в Межирічі. Фото С.Таранушенка 1928 р.

316. ДіФ НДІТІАМ.- Ф-3404; Ф-3405.- 12 х 17.- Интер'єр верху Спасо-Преображенської церкви в Межирічі. Фото С.Таранушенка 1928 р.

317. ДіФ НДІТІАМ.- І-6468.- 13 х 18.- План Спасо-Преображенської церкви в Межирічі. Обмір С.Таранушенка 1928 р.

318. ДіФ НДІТІАМ.- І-6469.- 13 х 18.- Поздовжній переріз Спасо-Преображенської церкви в Межирічі. Обмір С.Таранушенка 1928 р.

319. Лукомский Г. Старинные усадьбы Харьковской губернии.- СПб., 1917.- 106 С.

320. Софрониевский монастырь. Из истории Молчанской Печерской Рождества Пресвятой Богородицы пустыни / Луговской А., Вечерский В., Тупик С., Рыбкин Н.- К.: Оптима, 2001.- 120 С.

321. Вечерский В., Гильбо И., Луговской А. Путивль.- К.: Мистецтво, 1992.- 192 С.

322. ДАЧО.- Ф. 179.- Оп. 25.- Спр. 65. - Проектні кресленики Михайлівської церкви у с.Обложках.

323. ДіФ НДІТІАМ.- Ф-2433.- 12 х 16; Ф-2391.- 12 х 17.- Спасо-Преображенська церква в Олешні. Фото С.Таранушенка 1928 р.

324. ДіФ НДІТІАМ.- Ф-2599.- 12 х 16.- Интер'єр верху Спасо-Преображенської церкви в Олешні. Фото С.Таранушенка 1928 р.

325. ДіФ НДІТІАМ.- Ф-2390, 2808, 2809.- 12 х 17.- Покровська церква в Олешні. Фото 1920-х років.

326. ДіФ НДІТІАМ.- Ф-2432.- 12 х 17.- Верхи Покровської церкви в Олешні. Фото С.Таранушенка 1928 р.

327. ДАЧО.- Ф. 179.- Оп. 25.- Спр. 24.- Проект перебудови церкви Різдва Богородиці в с.Орлівка.
328. ДІФ НДІТІАМ.- І-4718.- 9 х 12. Успенський собор у Охтирці. Фото Матвєєва початку ХХ ст.
329. ДІФ НДІТІАМ.- Ф-2804.- 17 х 22.- Південний фасад Успенського собору в Охтирці. Фото Ф.Микуницького 1914 р.
330. ДІФ НДІТІАМ.- Ф-2805.- 17 х 22.- Північний фасад Успенського собору в Охтирці. Фото Ф.Микуницького 1914 р.
331. ДІФ НДІТІАМ.- Ф-2806.- 17 х 22.- Західний фасад Успенського собору в Охтирці. Фото Ф.Микуницького 1914 р.
332. ДІФ НДІТІАМ.- Ф-2740.- 17 х 23.- Інтер'єр Успенського собору в Охтирці. Фото Ф.Микуницького 1914 р.
333. ДІФ НДІТІАМ.- № 5219.- 6 х 9. Дзвіниця Успенського собору в Охтирці. Фото В.Львова 1950 р.
334. ДІФ НДІТІАМ.- І-4719.- 9 х 12.- Георгіївська церква в Охтирці. Фото Матвєєва початку ХХ ст.
335. ДІФ НДІТІАМ.- Ф-3401.- 11 х 8.- Інтер'єр верху Георгіївської церкви в Охтирці. Фото С.Таранушенка 1914 р.
336. ДІФ НДІТІАМ.- І-6459; І-11632; І-11637.- 13 х 18.- План і поперечний переріз Георгіївської церкви в Охтирці. Обміри С.Таранушенка 1920-х рр.
337. ДІФ НДІТІАМ.- Ф-2365.- 12 х 16.- Михайлівська церква в Охтирці. Фото початку ХХ ст.
338. Вечерский В. Историко-архитектурный опорный план и проектные предложения по зонам охраны памятников истории и культуры г.Ахтырка.- К.: КиевНИИТИ, 1988.- В 2-х т. / Рук.- Инв № 1572.
339. ДАСО.- Ф. 804.- Оп. 2.- Спр. 2.
340. Левицкий И. Город Путивль // Труды 12 археологического съезда в Харькове 1902 г. - М., 1905.- Т. 3.- С. 153.
341. Вечерский В.В. Путивль - пограничная крепость Русского государства (К вопросу о структуре города и характере укреплений) // Древнерусский город Путивль / Тезисы докладов и сообщений областной научной конференции, посвященной 1000-летию г. Путивля.- Путивль, 1988.- С. 29-32.
342. Вечерский В. К вопросу о воссоздании крепостных ансамблей в исторических центрах городов Левобережной Украины и Приднепровья // Проблемы реконструкции городов и сел Украинской ССР.- К.: КиевВНИИТАГ, 1989.- С. 4-11.
343. Вечерський В. Середньовічні фортифікації Путивля // Пам'ятки України: історія та культура.- 2001.- № 1-2.- С. 21-29.
344. РДВІА.- Ф. 349.- Оп. 27.- Спр. 6; Ф. 418.- Оп. 1.- Спр. 487; Ф. ВУА.- Спр. 18821.- Арк. 5.
345. РДАДА.- Ф. 1356.- Оп. 1.- Спр. 2049-2053; Ф. 210.- Книги Белгородського стола.- Кн. 65.- Арк. 491-504; Кн. 73.- Арк. 161-168; Справи різних міст.- Кн. 8.- Арк. 25-40; Кн. 76.- Арк. 190-197; Книги Севського стола.- Кн. 13.- Арк. 421-436.
346. ДІФ НДІТІАМ.- І-7642.- 13 х 18.- Вознесенська церква в Путивлі. Фото початку ХХ ст.
347. ДІФ НДІТІАМ.- Уи-2787.- 13 х 18.- Троїцька церква у с.Пустовійтівка. Фото С.Таранушенка 1929 р.
348. ДІФ НДІТІАМ.- І-7736.- 13 х 18.- Інтер'єр верху Троїцької церкви у с.Пустовійтівка. Фото С.Таранушенка 1929 р.

349. Вечерський В., Звагельський В. Зруйновані храми Сумщини: Церква Святої Трійці. Село Пустовійтівка.- Суми, 1991.
350. ЦДІАУ.- Ф. 736.- Оп. 1.- Спр. 397.
351. ДІФ НДІТІАМ.- Г-2884/1-4.- 35 х 27. Покровська церква в Ромнах. Літографія за рисунком О.Сластіона 1890-х рр.
352. ДІФ НДІТІАМ.- І-4765.- 13 х 18.- Покровська церква в Ромнах. Фото Г.Павлуцького 1907 р.
353. ДІФ НДІТІАМ.- І-4769.- 13 х 18.- Інтер'єр верху Покровської церкви в Ромнах. Фото Г.Павлуцького 1907 р.
354. ДІФ НДІТІАМ.- І-8117.- 13 х 18.- Іконостас Покровської церкви в Ромнах. Фото Г.Павлуцького 1907 р.
355. ДІФ НДІТІАМ.- І-4767; І-4768.- 13 х 18.- Одвірки Покровської церкви в Ромнах. Фото Г.Павлуцького 1907 р.
356. ДІФ НДІТІАМ.- І-7703.- 13 х 18.- Верхи Покровської церкви в Ромнах. Фото М.Макаренка 1907 р.
357. ДІФ НДІТІАМ.- І-4763.- 13 х 18. Порттик Миколаївської церкви в Ромнах. Фото Г.Павлуцького 1907 р.
358. ДІФ НДІТІАМ.- І-4762.- 13 х 18. Вівтарна апсида Миколаївської церкви в Ромнах. Фото Г.Павлуцького 1907 р.
359. Могитич И. Традиции и влияния в народном зодчестве западных областей Украины // Архитектурное наследство.- 1984.- № 32.- С 114-118.
360. ДІФ НДІТІАМ.- І-7722.- 13 х 18.- Миколаївська церква у с. Свірж. Фото С.Таранушенка початку 1930-х рр.
361. ДІФ НДІТІАМ.- І-7723.- 13 х 18.- Інтер'єр центрального верху Миколаївської церкви у с. Свірж. Фото С.Таранушенка початку 1930-х рр.
362. ДАЧО.- Ф. 179.- Оп. 34.- Спр. 164.
363. ДАЧО.- Ф. 127.- Оп. 10-б.- Спр. 66.
364. ДАЧО.- Ф. 179.- Оп. 31.- Спр. 107.
365. ДІФ НДІТІАМ.- І-7714.- 13 х 18.- Покровська церква у с.Сміле. Фото С.Таранушенка 1928 р.
366. ДІФ НДІТІАМ.- І-7733.- 13 х 18.- Інтер'єр Покровської церкви у с.Сміле. Фото С.Таранушенка 1928 р.
367. ДІФ НДІТІАМ.- І-7715.- 13 х 18.- Інтер'єр верхів Покровської церкви у с.Сміле. Фото С.Таранушенка 1928 р.
368. ДІФ НДІТІАМ.- І-11615.- 13 х 18.- Переріз Покровської церкви у с.Сміле. Обмір С.Таранушенка 1928 р.
369. ДАЧО.- Ф. 127.- Оп. 20-б.- Спр. 207.
370. ДІФ НДІТІАМ.- Ф-2692.- 11 х 15.- Васи́лівська церква у с.Солдатському. Фото до 1903 р. зі збірки Харківського університетського музею.
371. Иоанн (Маслов). Глинская пустынь.- М., 1992.- 160 С.
372. Иоанн (Маслов). Глинская пустынь: История обители и ее духовно-просветительная деятельность в XVI-XX веках.- М.: Издательский отдел Московского патриархата, 1994.- 606 С.
373. ДАЧО.- Ф. 179.- Оп. 34.- Спр. 120.
374. ДІФ НДІТІАМ.- І-7750; І-7751.- 13 х 18.- Церква Різдва Богородиці у с.Хмелів. Фото С.Таранушенка 1928 р.
375. ДІФ НДІТІАМ.- І-11604.- 13 х 18.- План і переріз церкви Різдва Богородиці у с.Хмелів. Обмір С.Таранушенка 1928 р.

376. ДІФ НДІТІАМ.- Ф-2688.- 8 х 12; Ф-2697.- 6 х 8.- Миколаївська церква в с.Старому. Фото С.Таранушенка квітня 1914 р.
377. ДІФ НДІТІАМ.- Ф-2700.- 8 х 11.- Інтер'єр Миколаївської церкви в с.Старому. Фото С.Таранушенка квітня 1914 р.
378. Черкасова К. Творча спадщина Олександра Палицина в садибній культурі Слобожанщини // Пам'ятки України: історія та культура.- 1997.- № 2.- С. 98-103.
379. Черкасова Е. Творчество А.А.Палицына // Архитектурное наследство. Вып.36.- М.: Стройиздат, 1988.- С. 250-253.
380. ДІФ НДІТІАМ.- I-7757.- 13 х 18.- Воскресенська церква у с.Ярмолинці. Фото С.Таранушенка 1928 р.

Луганська область

381. ДІФ НДІТІАМ.- I-7693.- 13 х 18.- Загальний вигляд церкви у с.Осинове. Фото С.Таранушенка 1920-х рр.
382. ДІФ НДІТІАМ.- I-7694.- 13 х 18.- Інтер'єр церкви у с.Осинове. Фото С.Таранушенка 1920-х рр.
383. ДІФ НДІТІАМ.- Уи-7969.- 13 х 18.- План церкви у с.Осинове. За С.Таранушенком.
384. ДІФ НДІТІАМ.- I-7716.- 13 х 18.- Інтер'єр церкви у с.Смолянинова. Фото С.Таранушенка 1920-х рр.
385. ДІФ НДІТІАМ.- I-6766.- 18 х 24.- Загальний вигляд собору в Старобільську. Рисунок К.Сидорова за фото С.Таранушенка 1920-х рр.

Донецька область

386. АПД Держбуду України.- Кн. 4/2268.- 14.050.202220001.31.
387. ДІФ НДІТІАМ.- № 4878.- 6 х 9. - Готель "Донбас" у Донецьку. Фото А.Пшеничного 1949 р.; № 37982.- 6 х 9.- Фото В.Петренка 1964 р.

Вінницька область

388. Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період).- К.: Держбудвидав УРСР, 1957.- 558 С.
389. Шамраєва А., Борисова Л. Палацовий ансамбль у Тульчині //Архітектурна спадщина України.- Вип. 3.- Част. 2.- К.: Українознавство, 1996.- С.138-150.
390. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Ил. справ.-каталог. В 4-х т.- Т.2.- К.: Будівельник, 1985.- 336 С.

Хмельницька область

391. АПД Держбуду України.- Фонд фотодокументів.- № 108.- Північний фасад церкви в Бакоті. Фото Граневського поч. ХХ ст.
392. Пламєницька Є. Малодосліджені фортифікації містечка Жванця на Поділлі // Пам'ятки України: історія та культура.- 1997.- № 3.- С. 88-95.
393. Михайлишин О. Палацово-паркові ансамблі Волині 2-ї половини XVIII-XIX століть.- К.: НДІТІАМ, 2000.- 236 С.
394. Ковальчик Є. Пізньобароккові магнатські резиденції на Волині та Львівщині // Українське барокко та європейський контекст.- К.: Наукова думка, 1991.- С. 50-63.
395. Пламєницькая О. Средневековая жилия застройка Каменца-Подольского //

- Архитектурное наследство. Вып. 37./ ВНИИ теории архитектуры и градостроительства. - Москва: Стройиздат. - 1990. - С.223-233.
396. Пламаницька О. Забудова Кам'янця-Подільського за мідьоритом К.Томашевича 1673-1679 рр.: До проблеми дослідження української ведуги // Архітектурна спадщина України. - Вип. 3, част. 1. - К.: Українознавство, 1996. - С.82-105.
397. Пламаницькая О. К вопросу об эволюции планировочной структуры Каменца-Подольского // Архитектурное наследство.- № 37.- М.: Стройиздат, 1990.- С. 48-57.
398. Фенцур В. Національний історико-архітектурний заповідник “Кам’янець”: сучасне і майбутнє // Пам’ятки України: історія та культура.- 2000.- № 3-4.- С. 7-10.
399. Пламаницька О. Християнські святині Кам’янця на Поділлі.- К.: Техніка, 2001.- 304 С.
400. Сіцінський Є. Муровані церкви на Поділлі.- Львів-Кам’янець-Подільський, 1925.- 32 С.
401. Задорожнюк А. Знахідки з розкопів вірменського Миколаївського костелу в Кам’янці-Подільському // Пам’ятки України: історія та культура.- 2000.- № 3-4.- С. 31-32.
402. ДіФ НДІТІАМ.- І-6472.- 13 x 18.- Загальний вигляд Успенської церкви в Межибожі. Фото початку ХХ ст.
403. ДіФ НДІТІАМ.- І-4650.- 13 x 18.- Троїцький костел у Межибожі. Фото початку ХХ ст. зі збірки Київського музею українського мистецтва.
404. ДіФ НДІТІАМ.- № 287.- 2,4 x 3,6.- Троїцький костел у Межибожі. Фото І.Косаревського 1940-х рр.
405. ДіФ НДІТІАМ.- № 21387.- 6 x 9.- Троїцький костел у Межибожі. Фото П.Макушенка 1959 р.
406. ДіФ НДІТІАМ.- Уи-12141.- 6 x 9.- Оборонна башта і костел у Старокостянтинові. Фото Камінського 1963 р.
407. Пламаницькая О. Замок в Сутковцах // Архитектурное наследство.- Вып. 39.- М., 1992.- С. 148-155.

Тернопільська область

408. Слободян В., Бойко О., Лонкевич Д. Синагоги України // Вісник Укрзахідпроектреставрації.- № 9. Спеціальний випуск. - Львів: “Центр Європи”, 1998.- 180 С.
409. Пламаницька О. Оборонні храми Поділля // Пам’ятки України: історія та культура.- 2001.- № 1-2.- С. 30-39.
410. Ричков П. Першоджерела до історії архітектури та містобудування України в збірках Відня // Архітектурна спадщина України. - Вип. 3, част. 2. - К.: Українознавство, 1996. - С.31-43.

Волинська область

411. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Ил. справ.-каталог. В 4-х т.- Т.2.- К.: Будівельник, 1985.- 336 С.
412. Колосок Б., Метельницький Р. Луцьк: Архітектурно-історичний нарис.- К.: Будівельник, 1990.- 192 С.
413. Колосок Б. Архітектура Луцька періоду барокко // Українське барокко та європейський контекст.- К.: Наукова думка, 1991.- С. 30-44.
414. Завада В. Локальные особенности в архитектуре деревянных храмов

українського Полесья // Архитектурное наследство.- Вып. 37.- М.: Стройиздат, 1990.- С. 133-145.

415. Рибалко О. Руїники і оборонці // Пам'ятки України: історія та культура.- 1995.- № 1.- С. 106-133.

416. Завада В. Архітектура дерев'яних храмів Полісся за архівними джерелами // Архітектурна спадщина України.- Вип. 3, част. 2.- К.: Українознавство, 1996.- С. 88-101.

417. Всеобщая история архитектуры: В 12 т.- М.: Стройиздат, 1968.- Т.6: Архитектура России, Украины и Белоруссии XIV- первой половины XIX вв. - 468 С.

Рівненська область

418. Рычков П. Дорогами южной Ровенщины.- М.: Искусство, 1989.- 176 С.

419. Aftanazy R. Materiały do dziejów rezydencji: W 11 t. / PAN: Instytut Sztuki.- Warszawa, 1988-1993.- T. V a : Dawne wojewodstwo Wolinskie.- 769 S.

420. Hornung Z. Jan de Witte architekt kościoła dominikanów we Lwowie.- Warszawa, 1995.- 303 S.

421. Фуголь І., Могитич Р. Корецький замок // Вісник Укрзахідпроектреставрації.- 1993.- № 1.- С. 33-37.

422. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Ил. справ.- каталог. В 4-х т.- Т. 3.- К.: Будівельник, 1985.- 337 С.

423. Фото Миколаївської дерев'яної церкви у м. Острозі кінця XIX ст. з особистого архіву автора.

424. Paszenda J. Architektura Kolegium jezuitów w Ostrogu // Sztuka pograniczy Rzeczypospolitej w okresie nowożytnym. Od XVI do XVIII wieku. - Warszawa: ARX REGIA, 1998. - S. 285-304.

Львівська область

425. Крип'якевич І. Історичні проходи по Львові.- Львів: Каменяр, 1991.- 167 С.

426. Бевз М. "Ніс sunt leones". Доля архітектурного ансамблю площі А.Мицкевича у Львові // Назустріч. Щомісячна мистецька газета.- Львів, 1998.- № 1.- С. 1-3.

427. Січинський В. Історія українського мистецтва: Архітектура.- Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка в Америці, 1956.- Т. II. - 11+ LXIV С.

428. Сулик Р. Перлини дерев'яної архітектури Бойківщини (З альбомів М.Драгана).- Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1995.- 114 С.

429. Присяжний К., Бевз М. Дослідження цегли в пам'ятках архітектури міста Жовкви // Вісник інституту "Укрзахідпроектреставрація".- 1997.- № 8.- С. 21-32.

430. Маргинюк А. Результати архітектурно-археологічних розвідок кварталу на пл. Вічевій // Галицька брама.- 1997.- № 4.- С. 13-14.

431. Кубай М. Відтворення житлового кварталу XVII-XIX ст. з пристосуванням під готельний комплекс вищого розряду у Жовкві // Галицька брама.- 1997.- № 4.- С. 16-17.

Івано-Франківська область

432. Кравцов С. Из градостроительной истории Ивано-Франковска // Архитектурное наследство.- Вып. 39.- М., 1992.- С. 130-134.

433. Ричков П. Західноукраїнські міста-фортеці XVI-XVIII століть // Пам'ятки України.- 1990.- № 2.- С. 20-22.

434. Опрыск В. Галицька твердиня над Дністром // Галицька брама.- 1998.- № 9 (45).- С. 12.

435. Грабовецький В. Нарис історії Галича.- Галич, 1997.- 244 С.

436. Галич та його довкілля.- Галич: Національний заповідник "Давній Галич", 1997.- 110 С.
437. ДФ НДТІАМ.- №№ 18957, 18961.- 6 х 9.- Миколаївська церква у Долині. Фото С.Крижицького 1961 р.
438. Щербаківський Д. Українське мистецтво. Буковинські і галицькі дерев'яні церкви, надгробні і придорожні хрести, фігури і каплиці.- Київ-Прага: Український громадський видавничий фонд, 1926.- XXXIV+62 С.
439. Боньковська С. Хрещаті храми України (питання походження і розвитку) // Записки Наукового товариства імені Шевченка.- Т. ССХІІ.- Праці Комісії архітектури та містобудування.- Львів, 2001.- С. 179-224.
440. Мацюк О. Замки і фортеці Західної України. Мандрівки історичні.- Львів: Центр Європи, 1997.- 160 С.
441. Михайлишин Р. Пнівський замок // Вісник Укрзахідпроектреставрації.- 1996.- № 6.- С. 128-131.

Закарпатська область

442. Макушенко П. Народная деревянная архитектура Закарпатья (XVIII - начала XX века).- М.: Стройиздат, 1976.- 160 С.

Чернівецька область

443. Харчук Х. Пам'ятка архітектури... охороняється законом...// Вісник інституту "Укрзахідпроектреставрація".- 1995.- № 3.- С. 75-76.
444. Поточний архів Управління охорони та реставрації пам'яток містобудування і архітектури Держбуду України.- № 6-714 від 24.10.2001.

Одеська область

445. Шамраєва А. Одеський Спасо-Преображенський собор.- Одеса, 1999.- 60 С.
446. Тимофеєнко В.И. Формирование градостроительной культуры Юга Украины (Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР).- К.: КиевНИИТИ, 1986.- 284 С.
447. Тимофеєнко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века.- К.: Наукова думка, 1984.- 218 С.

Миколаївська область

448. Тимофієнко В. Нотатки військового інженера Ф.Деволана про діяльність на Півдні України // Архітектурна спадщина України. Вип.3, част. 2. - К.: Українознавство, 1996.- С. 150-181.

Херсонська область

449. Маєток князя П.Трубецького на Херсонщині // Архітектура України.- 1992.- № 1.- С. 44-47.

Кіровоградська область

450. АПД Держбуду України.- Альбом рисунків архітектора Д.Дяченка 1920-х рр. Рисунок церкви у с.Свердликів.

Дніпропетровська область

451. ДІФ НДІТІАМ.- Ф-2418.- 17 х 21.- Фото загального вигляду церкви у с.Бабайківка початку ХХ ст.
452. Логвин Г.Н., Нельговский Ю.А., Колобанов С.К. Строительство в период феодализма (вторая половина XIII - первая половина XVII в.)// Развитие строительной науки и техники в Украинской ССР: В 3 т.- К.: Наукова думка, 1989.- Т. 1.- С. 50-71.
453. ДІФ НДІТІАМ.- І-4724.- 9 х 12.- Церква у с.Петриківка. Фото Д.Щербаківського 1907 р.

Запорізька область

454. Киценко М. Хортиця в героїці та легендах. Вид. друге.- Дніпропетровськ: Промінь, 1972.
455. Могитич І. Сторінки архітектури Галичини і Волині XII-XIV ст. // Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація.- 1997.- № 8.- С. 3-20.

Крим

456. АПД Держбуду України.- Ф. Комісії з питань відтворення видатних пам'яток історії та культури.- Надходження з областей.- Документи Держкомархітектури АР Крим.
457. Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання / В.В.Вечерський, О.М.Годованюк, Є.В.Тиманович та ін.; За ред А.П.Мардера та В.В.Вечерського.- К.: Техніка, 2000.- 664 С.: іл.
458. Січинський В. Історія українського мистецтва: Архітектура.- Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка в Америці, 1956.- Т. 1.- 179 С.
459. АПД Держбуду України.- Ф. Комісії з питань відтворення видатних пам'яток історії та культури.- Копії обмірних креслеників мечеті Селіма в Феодосії архітектора В.Гесте.

Victor V. Vechersky
Ph.D. (in architecture)

The Lost Objects of the Architectural Heritage in Ukraine

Summary

This book is devoted to the problem of lost architectural heritage of Ukraine, which still disturbs people. In 1982 American architecture critic of Ukrainian origin, Tyt Gewryk, organized in Ukrainian museum in New-York exhibition "Lost Architectural Monuments of Kyiv" and published the same name illustrated catalogue. In early 1990-s T.Gevryk visited Ukraine few times, he worked much in different local archives. He wanted to expand his previous work and prepared the book "Lost Architectural Monuments of Ukraine". But in the end of his researches he understood, that he couldn't imagine before how great were the losses of architectural heritage in Ukraine during the 20-th century and that is why he gave up.

In 1995-2001 we tried to collect, analyze and systematize materials about lost architectural objects of Ukraine. This work doesn't pretend for absolute completeness. Generally we have doubts about practical possibility to create the full catalogue of the lost architectural objects, because we don't have enough bibliographical and iconographical materials: in Ukraine during long historical period there were destroyed not only monuments but also libraries and archives where the information about monuments were preserved.

We posited the problem of registration of the lost architectural heritage objects but not only lost architectural monuments. It's caused by the laws in action and our professional conceptions: the monument is considered only the object of architectural heritage which entry in proper state list of monuments. Communist regime really destroyed many great buildings that were entry in formal lists of architectural monuments. But most of destroyed objects were not registered in any list of monuments and some of them were already lost when even a concept of architectural monument (in the beginnings of the 19-th century) didn't exist. But all of the objects that we chose in the course of our research were architectural monuments of the highest value - national significance monuments - if they will safe to our days.

We're far from the idea that collected descriptions, photos, plans and drawings can give adequate image of architectural objects. However architecture is a space art. It operates with structure and space. That is why plane picture can not reproduce correlation of masses, volumes and spaces in real architectural surrounding. As a result even specialists can not complete truthful image of the lost architectural object if they never saw it. That is why any reconstruction and replication stay only hypothetical and conditional.

Nevertheless we think it is necessary to do our utmost for collecting even these poor shadows of architectural objects, because it essentially completes the knowledge about the development of architecture in Ukraine and in a whole region of Central-Eastern Europe.

Compiling the reference book of lost architectural heritage objects we worked out the methods of selection of these objects that is described in theoretical chapter of the book. The main principle of selection was choosing of the most significant objects. It is impossible to imagine the history of Ukrainian architecture without those objects. We chose only objects that have suitable source base. We chose 396 objects for our reference book of architectural heritage objects after suitable researches.

Losses of architectural heritage objects have clear specific features in regional, chronological, causal aspects and can be classified according to these features. For ascertaining main quantitative description of lost architectural heritage objects in regions of Ukraine we qualified the value we named the factor of losses. It is calculated in per cents as ratio of present number of architectural monuments of national significance to number of lost architectural heritage objects in each region.

Analysis of lists makes possible to emerge the regions with maximal number of the losses (Poltava region - over 64%) and regions with minimal number of the losses (Odessa region - 1,39%). The factor of losses of architectural heritage objects in Ukraine is little more than 11% in total.

Collected materials gives an opportunity to complete the periodization of losses of architecture heritage objects. We apportioned for this calculation such main periods.

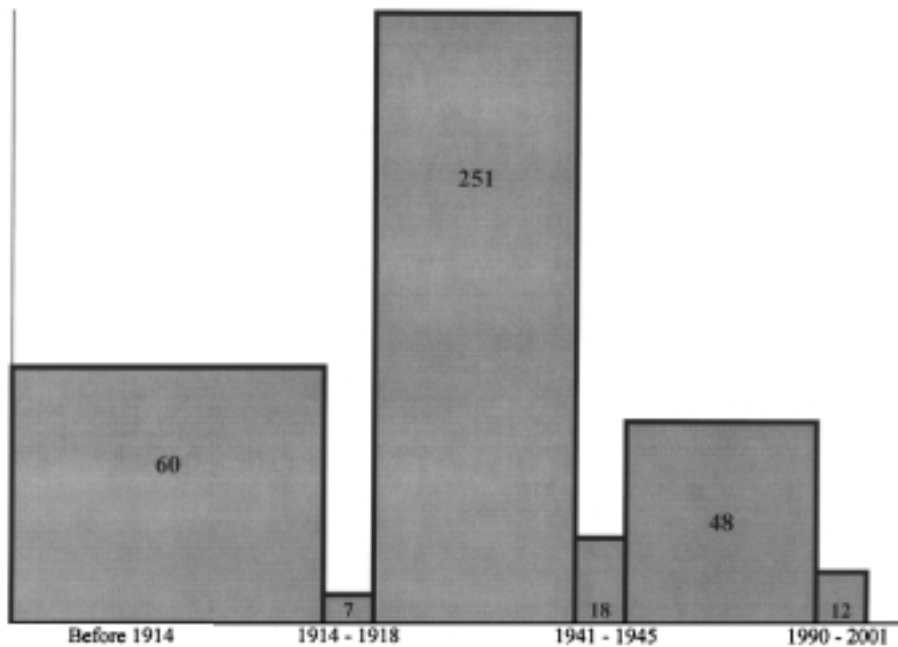
- 1 - before First World War;
- 2 - First World War;
- 3 - between the wars;
- 4 - Second World War;
- 5 - after war period until desintegration of the USSR;
- 6 - period of independent Ukraine.

The results of our calculations are brought together into the table; there are not only absolute meanings of number of lost objects there, but relatively in per cents to general number. We can see from the list that more then half of all losses - 63% let on this twenty years from 1919 to 1940.

Chronological periodization of lost architectural heritage objects in Ukraine

	Before First World War (before 1914)	First World War (1914-1918)	Between the Wars (1919-1940)	Second World War (1941-1945)	After War period (1946-1989)	Independent Ukraine
Number of destroyed objects	60	7	251	18	48	12
In % to total number	15, 15 %	1, 77 %	63, 38 %	4, 55 %	12, 12 %	3, 03 %
Sum total	396 objects = 100 %					

The diagram below visualises the number of losses in different chronological periods.

**Number of lost architectural heritage objects
in Ukraine in main chronological periods**

We can do one more conclusion from this table and diagram: for ten years of Ukrainian independence there were lost more architectural monuments, then in years of First World War and little less then in years of Second World War.

Now we can qualify the main causes of losses of architectural heritage objects:

- 1 - reasons of utilitarian character;
- 2 - wars and revolutions;
- 3 - natural disasters (mainly fires);
- 4 - reasons of political character - state policy of destroying architectural heritage objects;
- 5 - low cultural level of local authorities and population that leads to "unrealized vandalism".

The results of calculations for this group of parameters are reflected below in the table. It gives absolute numbers and comparative numbers in per cents to general number of lost objects. These items of information have a facultative character, because we know the causes of destructions of architectural objects not in all cases.

Reasons of losses of architectural heritage objects

	Reasons of utilitarian character	Wars and revolutions	Natural disasters	State policy of destroying of architectural heritage objects	Low cultural level
Number of lost objects	74	32	15	256	17
In % to total number	18,7 %	8,09 %	3,79 %	64,65 %	4,29 %
Sum total	396 objects = 100 %				

It follows from the table that most losses of architectural heritage in Ukraine suffered from policy of Communist regime, that was directed to destroying of cultural heritage of Ukrainian nation. This reason was conditioned almost 2/3 of losses. Next for it significance group of reasons is of utilitarian, mainly economic character. On this reasons are get little less then 20% of all losses. Part of the military destructions and losses from different natural disasters (mainly fires) is unexpected low.

Among the architectural heritage objects of different functional typology mostly suffered the objects of church and fortification architecture. But reasons of losses of this objects are different: temples were destroyed consciously in ideological reasons but fortifications were destroyed or gradually turned into ruins by themselves, because the fortifications lost their functions and became useless in new historical conditions.

All these losses of architectural objects were mainly caused by substantial impoverishment of cultural heritage of Ukraine and architectural surroundings of specific towns and villages. The losses of authentic ancient buildings are unreturnable. Even when we can reconstruct architectural forms of building, its material structure can't be reconstructed. When we lose architectural heritage object we lose not only perfect art form, but also we lose historical source. That's why reconstruction of lost monument (architectural heritage object) is theoretically impossible.

But in a last 10 years in Ukraine there was accumulated unique experience of reconstruction of lost architectural monuments. This experience is quarrelsome and demands separate scientific investigation and conclusion.

Because of such great losses of architectural heritage in Ukraine, the value of the preserved till our days authentic architectural monuments is growing. Our task for future is preservation, investigation, conservation and rehabilitation of these objects. We need to develop the regional researches in the field of lost architectural objects for completing as full as possible source base for history of Ukrainian architecture.

List of architectural heritage objects

Kyiv

1. St. Michael's Cathedral in St. Michael's Monastery. Built 1108-1113. Destroyed 1935-1937. Replicated 1997-1999.
2. Bell Tower in St. Michael's Monastery. Built 1716-1719. Destroyed 1934-1935. Replicated 1997-1998.
3. Ekonomic gate in St. Michael's Monastery. Built 1760. Destroyed 1936-1937. Replicated 1997-1998.
4. Dormition Cathedral in Kyivan Cave Monastery. Built 1073-1078. Destroyed 1941. Replicated 1999-2000.
5. Refectory Palace with a SS. Anthony's and Theodosius' Church of Kyivan Cave Monastery. Built 1684-1694. Destroyed 1893.
6. Dormition of Our Lady (Pyrogoscha) Church. Built 1132-1136. Destroyed 1935. Replicated 1997-1998.
7. Holy Virgin Church (On the Tythes). Built 988-996. Destroyed 1935.
8. Three Saints' (St. Basil's) Church. Built 1184. Destroyed 1934-1935.
9. St. George's Church. Built 1744-1752. Destroyed 1934.
10. St. John's Church. Built 1744-1752. Destroyed 1934.
11. St. Nicholas' (Military) Cathedral in St. Nicholas' Monastery. Built 1690-1693. Destroyed 1934.
12. Bell Tower in St. Nicholas' Monastery. Built 1750. Destroyed 1934.
13. Refectory Church in St. Nicholas' Monastery. Built 1693. Destroyed 1962.
14. St. Nicholas' Church in St. Nicholas' (Slupsky) Monastery. Built 1715. Destroyed 1934-1936.
15. The Epiphany Cathedral in Brotherhood Monastery. Built 1693. Destroyed 1935.
16. Bell Tower in Brotherhood Monastery. Built 1756. Destroyed 1935.
17. Town Hall. Built first half XVIII cent. Destroyed 1935.
18. Samson's (Felicial) Fountain. Built 1748-1849. Destroyed 1934. Replicated 1982.
19. St. Peter and St. Paul's Church. Built 1610. Destroyed 1935.
20. Bell Tower of St. Peter and St. Paul's Church. Built 1750. Destroyed 1935.
21. The Nativity Church. Built 1810-1814. Destroyed 1935.
22. St. Nicholas' ("The Good") Church. Built 1800-1807. Destroyed 1935.
23. The Resurrection Church and Bell Tower. Built 1670. Destroyed 1930s.
24. St. Borys and St. Glib's Church and Bell Tower. Built 1692. Destroyed 1936.
25. St. Constantine and St. Helena's Church and Bell Tower. Built 1734. Destroyed 1920s.
26. Artemiha's Mansion. Built XVII cent. Destroyed 1811.
27. Church of All Sains at the Shchekavytske cemetery. Built 1782. Destroyed 1935-1936.
28. Stretenska Church. Built 1858. Destroyed 1930s.
29. Ascension Church and Bell Tower at the Kudryavets. Built 1670. Destroyed early XX cent.
30. Church of St. Alexander Nevsky. Built 1889-1890. Destroyed 1934.
31. Town Hall. Built 1874-1876. Destroyed 1941.
32. Bell Tower gate Church in St. Cyril's Monastery. Built 1760. Destroyed 1937.
33. Bell Tower in Kytajiv Monastery. Built 1768. Destroyed 1950s.
34. Iconostasis of St. George's Church in Vyduhichi Monastery. Created 1701. Destroyed 1930s.
35. Kiyv Castle. Built 1380s. Destroyed 1651.

Kyiv region

Baryshivka

36. Dormition Church and Bell Tower. Built XVIII cent. Destroyed 1930s.

Velyka Bereznyanka

37. St. Michael's Church. Built 1766. Destroyed 1930s.

Ladyzhychi

38. Nativity of Holy Virgin Church. Built 1742. Destroyed early XX cent.

Lisovychy

39. Nativity of Holy Virgin Church. Built 1797. Destroyed 1930s.

Novy Petrivcy

40. Our Savior Cathedral in Mezhygirsky Monastery. Built 1676-1690. Destroyed 1931-1936.

41. Bell Tower gate Church in Mezhygirsky Monastery. Built 1772-1774. Destroyed 1931-1936.

Pereyaslav-Khmelnytsky

42. Pereyaslav fortres. Built XVI cent. Destroyed first half of XIX cent.

43. Protection of the Blessed Virgin Mary Church. Built 1704-1709. Destroyed 1930s.

Tarashcha

44. St. George's Church. Built 1753. Destroyed 1930s.

Tovsty Lis

45. The Resurrection Church. Built 1760. Destroyed 1996.

Trypillia

46. Presentation in the Temple Church. Built 1797. Destroyed 1920s.

Khodoriv

47. Nativity of Holy Virgin Church. Built 1768. Destroyed 1920-1930.

Iahotyn

48. Holy Trinity Church and Bell Tower. Built 1795-1800. Destroyed 1936.

Chernihiv region

Chernihiv

49. Chernihiv fortress. Was built during X - XVIII cent. Destroyed 1805.

50. Town Hall. Built early XIX cent. Destroyed 1943.

51. House of Nobility Assembly. Built 1859 - 1870. Destroyed 1952-1954.

52. Konstantinovich's Mansion. Built latter half XVIII cent. Destroyed 1930.

53. Market Row on the Red Square. Built early XIX cent. Destroyed 1931.

54. Iconostasis at Dormition Cathedral in Yeletsky Monastery. Created 1668-1670. Destroyed 1920s.

55. Iconostasis at Holy Trinity Cathedral in Holy Trinity Monastery. Created late XVII cent. Destroyed 1920s.

56. Iconostasis at Refectory Church in Holy Trinity Monastery. Created late XVII cent. Destroyed 1930s.

Baturyn

57. Annexes of K.Rozumovsky's Palace. Built 1799-1802. Destroyed 1914, 1930s.

Near Baturyn

58. St. Nicholas' Cathedral in Krupytsko-Baturynsky Monastery. Built 1680. Destroyed 1930s.

Berezna

59. Ascension Church. Built 1759-1761. Destroyed 1929-1930.

60. Annunciation Church. Built 1778. Destroyed 1930s.

Bihach

61. Bell Tower of Holy Trinity Church. Built 1787. Destroyed 1930s.

Bilorichytsia

62. Church in Rakhmanova Estate. Built 1870-1880. Destroyed 1962.

63. Palace in Rakhmanova Estate. Built 1886. Destroyed 1962.

Biloshapky

64. Wooden Church and Bell Tower. Built 1795. Destroyed 1920s.

Borzna

65. Holy Trinity Cathedral. Built in latter half of XVII cent. Destroyed 1967.

66. St. Nicholas' Church and Bell Tower. Built 1768. Destroyed 1930s.

Velyke Ustyia

67. St. George's Church and Bell Tower. Built 1772. Destroyed: Church - 1970s, Bell Tower - 1930s.

Horbove

68. St. George's Church. Built 1772. Destroyed 1930s.

Horodnya

69. Holy Trinity Cathedral. Built 1874. Destroyed 1930s.

Gremyach

70. Nativity of Holy Virgin Church. Built 1747. Destroyed 1930s.

Hustinya

71. Iconostasis of Holy Trinity Cathedral in Hustinya Monastery. Created in first half of XVIII cent. Destroyed 1930s.

Dihtyarivka

72. Protection of the Blessed Virgin Mary Church. Built 1708-1709. Destroyed in the 1960-1990s.

Dovzhyk

73. Nativity of Holy Virgin Church. Built 1711. Destroyed 1930s.

Zhuklya

74. Nativity of Holy Virgin Church. Built 1762. Destroyed early XX cent.

Zhukotky

75. St. Nicholas' Church. Built 1784. Destroyed 1920s.

Ivanytsya

76. St. George's Church. Built 1654. Destroyed early XX cent.

Koman

77. St. Nicholas' Church. Built 1781. Destroyed 1930s.

Korop

78. Protection of the Blessed Virgin Mary Church. Built 1799. Destroyed 1930s.

Summary

- 79. Our Savior Church. Built 1799. Destroyed in the middle of XX cent.
- 80. Holy Trinity Church. Built 1716. Destroyed 1930s.
- 81. Elevation of the Holy Cross Church. Built 1797. Destroyed 1930s.
- 82. Bell Tower of St. Michael's Church. Built 1837. Destroyed in the middle of XX cent.

Lebedyntsy

- 83. Hotel in Galagan Estate. Built 1854-1856. Destroyed 1917.

Lenkiv

- 84. Wooden Church. Built XVIII cent. Destroyed 1930s.

Liskonohy

- 85. Annunciation Church. Built 1748. Destroyed 1930s.

Lyubech

- 86. Lyubech castle. Built XVI cent. Destroyed XVIII cent.
- 87. Polubotok Mansion. Built early XVIII cent. Destroyed latter half of XX cent.
- 88. The Resurrection Church. Built 1694. Destroyed 1930s.
- 89. Protection of the Blessed Virgin Mary Church. Built 1779. Destroyed 1930s.
- 90. Holy Trinity Church. Built 1704. Destroyed the 1920s.

Maksaky

- 91. Transfiguration Cathedral in Maksaky's Monastery. Built 1653. Destroyed 1920s.
- 92. Presentation in the Temple Refectory Church. Built late XVII cent. Destroyed 1931-1935.

Mamekyne

- 93. St. Nicholas' Church. Built early XIX cent. Destroyed 1930s.

Mezyn

- 94. St. Elias' Church. Built XVIII cent. Destroyed 1930s.

Mena

- 95. Nativity of Holy Virgin Church. Built 1801. Destroyed 1930s.

Moryvsk

- 96. St. Nicholas' Church. Built early XVII cent. Destroyed 1900.

Nedanchychi

- 97. Nativity of Holy Virgin Church. Built 1740. Destroyed 1930s.

Nizhyn

- 98. Nizhyn castle. Built early XVII cent. Destroyed 1803.
- 99. Town Hall. Built late XVIII cent. Destroyed 1941-1945.
- 100. Iconostasis at St. Nicholas' Cathedral. Created 1730s. Destroyed 1930s.

Novhorod-Siversky

- 101. Novhorod-Siversky fortress. Built in the X-XVIII cent. Destroyed first half XIX cent.
- 102. Resurrection Church. Built 1707. Destroyed 1930s.
- 103. Elevation of the Holy Cross Church. Built 1715. Destroyed 1930s.
- 104. Protection of the Blessed Virgin Mary Church. Built 1766. Destroyed 1930s.

Novy Mlyn

- 105. St. Nicholas' Church. Built XVIII cent. Destroyed 1930s.

Oster

- 106. Resurrection Church. Built 1845. Destroyed 1930s.

Pakul

107. Holy Trinity Church. Built 1710. Destroyed 1920s.

Pekariv

108. Protection of the Blessed Virgin Mary Church. Built 1775. Destroyed 1930s.

Pechenyuhy

109. St. Nicholas' Church. Built 1760s. Destroyed 1930s.

Ponornytsia

110. St. Nicholas' Cathedral in St. Nicholas' Monastery. Built 1754-1760. Destroyed 1930s.

111. Bell Tower gate Church in St. Nicholas' Monastery. Built 1767. Destroyed 1930s.

112. St. Nicholas' Church in St. Nicholas' Monastery. Built 1757. Destroyed 1930s.

Pryluky

113. Pryluky fortress. Built early XVII cent. Destroyed early XIX cent.

114. Bell Tower of Nativity of Holy Virgin Church. Built 1806-1815. Destroyed 1930s.

Sedniv

115. Protection of the Blessed Virgin Mary Church. Built 1715. Destroyed first half XX cent.

Sosnytsya

116. Holy Trinity Cathedral. Built 1702. Destroyed 1950s.

117. Resurrection Church. Built 1756. Destroyed 1930s.

118. Ascension Church. Built 1657-1659. Destroyed 1935.

Stakhorshchina

119. Dormition Church and Bell Tower. Built late XVIII cent. Destroyed: Church - 1930s, Bell Tower - 1964-1965.

Stolne

120. Bezborodko's Palace. Built 1780s. Destroyed 1920s.

Trostyanets

121. St. John's Church in Trostyanets Estate. Built 1830s. Destroyed 1920s.

122. Palace's complex in Trostyanets Estate. Built 1830s. Destroyed 1920s.

Khoroshe Ozero

123. Elevation of the Holy Cross Church. Built 1781. Destroyed 1930s.

Sheptaky

124. The Nativity Church. Built 1774. Destroyed 1930s.

Poltava region

Poltava

125. Poltava Fortress. Built first half XVII cent. Destroyed 1817.

126. Dormition of our Lady Cathedral. Built 1749-1770. Destroyed 1938.

127. Iconostasis at Cathedral in Elevation of the Holy Cross Monastery. Created 1760s. Destroyed 1933.

128. The Resurrection Church. Built 1773. Destroyed 1936.

129. Stritenska Church. Built 1782-1787. Destroyed 1937-1838.

130. Nativity of Holy Virgin Church. Built 1896-1799. Destroyed 1930s.

131. St. Nicholas' Church and Bell Tower. Built 1774. Destroyed 1940s.

Summary

132. St. Peter and St. Paul's Evangelical Church. Built 1877-1881. Destroyed 1933.
133. Elevation of the Holy Cross Roman Catholic Church. Built 1859. Destroyed 1937.

Artemivka

134. Presentation in the Temple Church. Built 1761. Destroyed 1930s.
135. Bell Tower of Presentation in the Temple Church. Built 1761. Destroyed 1930s.

Bilyky

136. Protection of the Blessed Virgin Mary Church. Built 1751. Destroyed late XIX cent.

Bilsk

136. Dormition Church. Built 1782. Destroyed 1902.

Vishnyaky

138. Bell Tower of Holy Trinity Church. Built 1794. Destroyed 1930s.

Voronky

139. Nativity of Holy Virgin Church. Built 1757. Destroyed 1930s.

Hadyach

140. Hadyach Fortress. Built early XVII cent. Destroyed first half XIX cent.
141. St. Peter and St. Paul's Church. Built 1777-1779. Destroyed 1930s.

Hoholeve

142. Nativity of Holy Virgin Church. Built 1821. Destroyed 1959.

Hrabarivka

142. St. Michael's Church and Bell Tower. Built 1786. Destroyed 1920-1930s.

Dykanka

144. Kochubey's palace. Built 1790s. Destroyed 1919.

Zynkiv

145. Protection of the Blessed Virgin Mary Church. Built 1759. Destroyed 1930s.
146. Our Savior Church. Built XVIII cent. Destroyed 1930s.
147. Resurrection Church. Built XVIII cent. Destroyed 1920-1930s.

Kobeliaky

148. Our Savior Church. Built XVIII cent. Destroyed 1930s.

Kremenchuk

149. Dormition Cathedral. Built 1803-1816. Destroyed 1943.
150. Town Hall. Built 1801-1803. Destroyed 1943.

Lokhvyytsia

151. Nativity of Holy Virgin Church. Built 1763. Destroyed late XIX cent.

Lubny

152. Lubny Fortress. Built late XVI cent. Destroyed early XIX cent.
153. St. Nicholas' Church and Bell Tower. Built 1733. Destroyed 1930s.

Liutenka

154. Dormition Church. Built 1686. Destroyed 1973.

Mhar

155. Iconostasis at Our Savior Cathedral in Mhar Monastery. Created 1762-1765. Destroyed 1930s.

Myrhorod

156. Balneological Health Resort Building. Built 1917. Destroyed 1985-1986.

Nyzhny Mlyn

157. St. George's Church. Built 1784. Destroyed 1906.

Svyrydivka

158. St. Michael's Church. Built 1777. Destroyed 1930s.

Svitlohirske

159. Perevolochna Fortress. Built in the middle of XVII cent. Destroyed 1962.

Teplivka

160. Holy Spirit Church and Bell Tower. Built 1800-1802. Destroyed 1930s.

Khorol

161. Dormition Cathedral and Bell Tower. Built 1808. Destroyed 1930s.

162. Resurrection Church. Built 1821. Destroyed first half of XX cent.

163. St. Nicholas' Church. Built 1779-1790. Destroyed 1930s.

Shylyvka

164. Ascension Church. Built XVIII cent. Destroyed late XIX cent.

Cherkasy region*Bubniv*

165. Wooden Church. Built XVIII cent. Destroyed first half of XX cent.

Veremiivka

166. St. Nicholas' Church. Built XVII cent. Destroyed early XX cent.

Dumantsi

167. St. Nicholas' Church. Built 1786. Destroyed 1997.

Medvedivka

168. St. Nicholas' Church in Medvedivka Monastery. Built 1785-1795. Destroyed 1930.

Moshny

169. St. George's Church. Built 1774. Destroyed in the middle of XX cent.

Moshuriv

170. St. John's Church. Built 1762-1768. Destroyed 1930s.

Pekari

170. Presentation in the Temple Church. Built 1766. Destroyed 1930s.

Rozsishky

172. St. Paraskeva's Church. Built 1762. Destroyed 1934.

Chyhyryn

173. Chyhyryn Castle. Built late XVI cent. Destroyed 1678, during XIX cent.

Kharkiv region*Kharkiv*

174. Kharkiv Fortress. Built 1651. Destroyed 1800s.

175. St. Nicholas' Church (old). Built 1764-1770. Destroyed 1886.

176. St. Nicholas' Church (new). Built 1886. Destroyed 1929.

177. Nativity Church. Built 1783. Destroyed 1920s.

Balakliya

178. Dormition Church. Built 1789. Destroyed 1930s.

Summary

Bereka

179. Nativity Church. Built 1787. Destroyed 1930s.

Valky

180. Annunciation Church. Built 1821. Destroyed 1930s.

181. Nativity of Holy Virgin Church. Built 1770-1778. Destroyed after 1922.

Verkhniy Byshkin

182. St. Michael's Church. Built 1772. Destroyed 1930s.

Vilshana

183. Protection of the Blessed Virgin Mary Church. Built 1769. Destroyed 1930s.

184. St. Nicholas' Church. Built 1753. Destroyed after 1930.

Havrylivka

185. Nativity Church. Built 1789. Destroyed after 1930.

Husarivka

186. Holy Trinity Church. Built 1690. Destroyed in the middle of XX cent.

Izyum

187. Izyum Fortress. Built 1680-1681. Destroyed early XIX cent.

188. Iconostasis at Our Savior Cathedral. Created 1765. Destroyed 1929-1931.

Kuriazhanka

189. St. George's Church in Kuriazh Monastery. Built 1709. Destroyed 1920s.

190. St. Onuphrius' Church in Kuriazh Monastery. Built 1750-1753. Destroyed 1920s.

Levkivka

191. St. Michael's Church. Built 1778. Destroyed after 1930.

Lyman

192. Elevation of the Holy Cross Church. Built 1805. Destroyed after 1930.

193. St. Michael's Church. Built 1798. Destroyed 1930s.

Pysarivka

194. Protection of the Blessed Virgin Mary Church. Built 1823. Destroyed 1994.

Protopopivka

195. St. Catherine's Church. Built 1796. Destroyed after 1930.

Savyntsi

196. Ascension Church. Built 1779. Destroyed 1930s.

197. Dormition Church and Bell Tower. Built 1793. Destroyed in the middle of XX cent.

Solonytsivka

198. St. Nicholas' Church. Built 1789. Destroyed after 1930.

Khorosheve

199. Ascension Cathedral in Khoroshev Monastery. Built 1754-1759. Destroyed in the middle of XX cent.

Chervonyi Oskil

200. St. Nicholas' Church. Built 1799. Destroyed after 1930.

201. Nativity of Holy Virgin Church. Built 1799. Destroyed 1930s.

Cherkaskyi Byshkin

202. Holy Trinity Church. Built 1751. Destroyed after 1930.

Cherneshchyna

203. St. Nicholas' Church. Built 1799. Destroyed after 1930.

Sumy region*Sumy*

204. Sumy Fortress. Built 1656. Destroyed early XIX cent.

205. Protection of the Blessed Virgin Mary Church. Built 1783-1790. Destroyed 1930.

206. Bell Tower of Protection of the Blessed Virgin Mary Church. Built 1821. Destroyed 1930.

Artiukhivka

207. St. George's Church. Built 1778. Destroyed 1930s.

Bezdryk

208. St. Michael's Church. Built XVIII cent. Destroyed 1930s.

Bilovody

209. St. George's Church. Built 1790. Destroyed after 1914.

Bilopillia

210. Nativity of Holy Virgin Cathedral. Built 1817-1827. Destroyed: Church - 1939, Bell Tower - 1940s.

211. Protection of the Blessed Virgin Mary Church. Built 1827. Destroyed 1939.

212. St. Michael's Church. Built 1779. Destroyed 1914.

Bobrik

213. Our Savior Church. Built XVIII cent. Destroyed after 1930.

Budyshcha

214. St. Peter and St. Paul's Cathedral in Hlukhiv St. Peter and St. Paul's Monastery. Built 1695-1697. Destroyed 1930.

215. St. Michael's Bell Tower gate Church in Hlukhiv St. Peter and St. Paul's Monastery. Built 1712. Destroyed 1956.

Budky

216. St. Nicholas' Church. Built 1773. Destroyed after 1929.

Volokytyne

217. Protection of the Blessed Virgin Mary Church. Built 1857. Destroyed 1955-1958.

Hamaliyivka

218. Bell Tower in Hamaliyivka Monastery, towers, walls. Built 1730s. Destroyed 1970s.

Hlukhiv

219. Hlukhiv Fortress. Built XVII cent. Destroyed 1808.

220. Holy Trinity Cathedral. Built 1720-1806. Destroyed 1962-1963.

221. Bell Tower Holy Trinity Cathedral. Built late XVIII cent. Destroyed 1929.

222. St. Anastasia's Church. Built 1717. Destroyed 1896.

223. Iconostasis at St. Nicholas' Church. Created in the middle of XVIII cent. Destroyed 1930.

224. Hetman Rozumovsky's Palace. Built 1749-1751. Destroyed 1765.

225. Building of the Second Minor Russia Ministry. Built 1768-1782. Destroyed 1831-1835.

226. Synagogue. Built 1867. Destroyed 1941.

Hrun

227. St. Nicholas' Church. Built 1782. Destroyed 1930s.

Zhytnie

228. St. Nicholas' Church and Bell Tower. Built 1789. Destroyed 1930s.

Kalynivka

229. Protection of the Blessed Virgin Mary Church. Built 1763. Destroyed after 1930.

Konotop

230. Nativity of Holy Virgin Cathedral. Built 1739. Destroyed 1930s.

231. Dormition Church. Built 1866. Destroyed 1930s.

Korovyntsy

232. St. Michael's Church. Built 1752. Destroyed 1929.

Krolevets

233. Nativity of Holy Virgin Cathedral. Built 1748. Destroyed 1935.

234. Bell Tower of Nativity of Holy Virgin Cathedral. Built 1829-1830. Destroyed 1935.

235. St. Nicholas' Church. Built 1819. Destroyed 1936.

236. Protection of the Blessed Virgin Mary Church. Built 1778-1783. Destroyed 1930s.

237. Bell Tower of Our Savior Church. Built 1865. Destroyed 1930-1933.

Lebedyn

238. Dormition Cathedral. Built 1797. Destroyed 1939.

239. St. George's Church. Built 1700. Destroyed 1936.

240. St. Nicholas' Church. Built late XVII cent. Destroyed 1930s.

241. Nativity Church. Built latter half of XVII cent. Destroyed 1930s.

242. Holy Trinity Church. Built 1831. Destroyed 1986.

243. Three Saints' Church. Built 1795. Destroyed 1930s.

Maly Budky

244. Protection of the Blessed Virgin Mary Church. Built 1791. Destroyed after 1930.

Mezhyrich

245. Our Savior Church. Built 1760 (1745). Destroyed 1930s.

246. Iconostasis at Dormition Cathedral. Created 1770. Destroyed 1930s.

Mykhaylivka

247. Nativity of Holy Virgin Church. Built 1808. Destroyed 1981.

Nova Sloboda

248. Architectural complex of Sophronius' Monastery. Built XVII-XVIII cent. Destroyed late 1940s.

Oblozhky

249. St. Michael's Church. Built 1855. Destroyed 1930s.

Oleshnia

250. Our Savior Church. Built 1780. Destroyed 1930s.

251. Protection of the Blessed Virgin Mary Church. Built 1771. Destroyed 1930s.

Orlivka

252. Nativity of Holy Virgin Church. Built 1775 (1779). Destroyed 1930s.

Okhtyrka

253. Dormition Cathedral. Built 1738. Destroyed 1930s.

254. St. George's Church. Built 1795. Destroyed 1929.

255. St. Michael's Church. Built 1775. Destroyed 1910.

256. St. Nicholas' Church. Built 1805. Destroyed 1930s.

Putyvl

257. Putyvl Fortress. Built X-XVII cent. Destroyed early XIX cent.

258. Ascension Church. Built 1772. Destroyed early XX cent.

259. Resurrection Church. Built in the middle of XVIII cent. Destroyed 1950-1976.

Pustoviytivka

260. Holy Trinity Church. Built 1773. Destroyed 1929-1930.

Romny

261. Romny Fortress. Built XVII cent. Destroyed first half of XIX cent.

262. Protection of the Blessed Virgin Mary Church. Built 1764-1770. Destroyed 1943.

263. St. Nicholas' Church. Built 1831-1834. Destroyed 1930s.

264. St. George's Church in Lozova. Built late XVII cent. Destroyed 1981.

Svirzh

265. St. Nicholas' Church. Built 1745. Destroyed 1930s.

Seredyna-Buda

266. Nativity of Holy Virgin Church. Built 1808-1865. Destroyed during 1930-1970s.

267. St. Nicholas' Church. Built 1787. Destroyed 1930s.

Smile

268. Protection of the Blessed Virgin Mary Church. Built 1800. Destroyed late 1920s.

Sobych

269. St. Michael's Church and Bell Tower. Built XVIII cent. Destroyed 1930s.

Soldatske

270. St. Basil's Church. Built 1794. Destroyed 1903.

Sosnivka

273. Gate Church in Glinska Pustyn Monastery. Built 1826-1831. Destroyed 1923-1927.

Ulaniv

272. St. Michael's Church. Built 1839. Destroyed in the middle of XX cent.

Khmeliv

266. Nativity of Holy Virgin Church. Built 1772. Destroyed 1930s.

Khotin

274. Palace of count M.Kamburley. Built 1790s. Destroyed early 1920s.

Chervone

275. St. Nicholas' Church and Bell Tower. Built 1741-1754. Destroyed 1930s.

Chernechchyna

276. Holy Trinity Cathedral in Okhtyrka Holy Trinity Monastery. Built 1724-1727. Destroyed 1940s.

Shtepivka

277. St. John's Church. Built 1802-1811. Destroyed 1930s.

Yarmolyntsi

278. Resurrection Church. Built 1796. Destroyed 1930s.

Luhansk region

Osynove

279. St. Michael's Church. Built 1789. Destroyed 1930s.

Smolianynova

280. Nativity of Holy Virgin Church. Built 1803. Destroyed after 1930.

Starobilsk

281. Protection of the Blessed Virgin Mary Cathedral. Built 1789-1794. Destroyed 1930s.

Donetsk region

Donetsk

282. Hotel "Donbas". Built 1938. Destroyed 2000.

Vinnnytsya region

Vinnnytsya

283. St. George's Church. Built 1726. Destroyed 1930s.

Zhuravlivka

284. Wooden Church. Built 1766. Destroyed first half of XX cent.

Koneva

285. St. Paraskeva's Church. Built 1798. Destroyed 1930s.

Tulchyn

286. Park, theatre, riding-school and stables of Pototsky' palace. Built 1777-1782. Destroyed 1917-1920.

Yaryshiv

287. Dormition Church and Bell Tower. Built 1768. Destroyed: Church - 1920s; Bell Tower - early XX cent.

288. Synagogue. Built XVIII cent. Destroyed after 1931.

Khmelnysky region

Bakota

289. Protection of the Blessed Virgin Mary Church. Built 1734. Destroyed early XX cent.

Verbka

290. St. Michael's Church. Built 1761. Destroyed in the middle of XX cent.

Zhvanets

291. Castle. Built XV cent. Destroyed during XX cent.

Zinkiv

292. Holy Trinity Roman Catholic Church. Built 1750. Destroyed 1941-1945.

Ivankivtsi

293. Wooden Church. Built early XVIII cent. Destroyed early XX cent.

Izyaslav

294. Palace of prince Sangushko. Built 1750s. Destroyed first half of XX cent.

Kamyanets-Podilsky

295. Complex of Market Square in Old Town. Built during XV-XVIII cent. Destroyed during 1950s.

296. Holy Trinity Church. Built 1616. Destroyed 1935.

297. Nativity of St. John's Church. Built XVI cent. Destroyed 1930s.

298. Carmelite Roman Catholic Church. Built 1740s. Destroyed 1930s.

299. St. Nicholas' Armenian' Roman Catholic Cathedral. Built 1495. Destroyed 1930s.

Medzhybizh

300. Dormition Church. Built 1669. Destroyed 1930-1940s.

301. Holy Trinity Roman Catholic Church. Built 1632. Destroyed in the middle of XX cent.

Polonne

302. Our Savior Church and Bell Tower. Built 1612. Destroyed 1930s.

Starokostiantyniv

303. Dominican's Roman Catholic Church and fortified tower. Built latter half of XVI cent. and 1612. Destroyed during first half of XX cent. and 1950s.

Sutkivtsi

304. Fedir Sutkivetsky' Castle. Built XIV-XV cent. Destroyed 1876-1894 and 1952.

Shelestiany

305. Protection of the Blessed Virgin Mary Church. Built 1786. Destroyed 1930.

Ternopil region

Ternopil

306. Synagogue. Built latter half of XVII cent. Destroyed 1941.

Berezhany

307. Synagogue. Built 1712. Destroyed during XX cent.

Buchach

308. Church at the Monasteryok Survey Mark. Built XVI cent. Destroyed XVIII cent.

Okopy

309. Holy Trinity Fortress. Built 1692. Destroyed during XIX-XX cent.

Volyn region

Lutsk

310. Elevation of the Holy Cross Church. Built 1619-1622. Destroyed 1803-1864.

311. Carmelite Roman Catholic Church. Built 1764. Destroyed 1880s.

Kovel

312. Annunciation Cathedral and Bell Tower. Built 1505. Destroyed 1943.

Liubeshiv

313. Roman Catholic Church. Built 1745-1762. Destroyed 1966.

Mashiv

314. St. Barbara's Church. Built 1629. Destroyed first half of XX cent.

Sudche

315. Holy Trinity Church. Built 1663. Destroyed early XX cent.

Sukhodoly

316. Our Lady Church. Built 1580. Destroyed early XX cent.

Rivne region

Rivne

317. Lubomirsky' Palace. Built XVIII cent. Destroyed 1941-1943.

Voloskivtsi

318. Protection of the Blessed Virgin Mary Church. Built XVIII cent. Destroyed in the middle of XX cent.

Korets

319. Koretsky-Ostrozky Princes' Castle. Built 1550. Destroyed 1832.

Novomalyn

320. Castle. Built XIV-XV cent. Destroyed 1941-1944.

Ostroh

321. Wooden Church and Bell Tower. Built XVII-XVIII cent. Destroyed early XX cent.

322. St. Nicholas' Church. Built XVII cent. Destroyed late XIX cent.

323. Jesuit' College. Built 1624 - early XVIII cent. Destroyed late XIX cent.

Zhytomyr region

Vaskovychi

324. Nativity Church. Built 1785. Destroyed in the middle of XX cent.

Volodarsk-Volynsky

325. Holy Trinity Church. Built early XVIII cent. Destroyed 1930s.

Gladkovychi

326. Holy Trinity Church and Bell Tower. Built XVII cent. Destroyed 1920s.

Pechanivka

327. St. Michael's Church. Built XVIII cent. Destroyed 1930s.

Ryzhany

328. Nativity of Holy Virgin Church. Built 1777. Destroyed early XX cent.

Lviv region

Lviv

329. High Castle. Built 1362. Destroyed late XVIII cent.

330. Nakhmanovich's Synagogue (Golden Rose). Built 1582. Destroyed 1941.

331. Dwelling House. Built 1839. Destroyed 1998.

332. Dwelling House. Built 1820s. Destroyed 1998.

Borynia

333. Holy Spirit Church. Built 1746. Destroyed 1985.

Boryslav

334. Bell Tower of Our Savior Church. Built XIX cent. Destroyed 1902.

Gvozdets

335. St. Michael's Church. Built 1791. Destroyed 1950s.

Zhovkva

336. Dwelling Houses at the Market Square. Built first half of XVII cent. Destroyed during 1943-1948.

Mezhyhirya

337. Our Lady Church. Built 1868. Destroyed 1937.

Stebnyk

338. Resurrection Church. Built 1818. Destroyed 1960s.

Turka

339. Protection of the Blessed Virgin Mary Church. Built 1780. Destroyed 1953.

Khodoriv

340. Synagogue. Built 1642 (1652). Destroyed 1941-1942.

Ivano-Frankivsk region*Ivano-Frankivsk*

341. Stanyslaviv Fortrees. Built 1662. Partly destroyed during XIX cent.

Halych

342. Castle. Built 1367. Destroyed during XIX cent.

Gvizdec

343. Synagogue. Built 1640. Destroyed 1914-1917.

Dolyna

344. St. Nicholas' Church. Built 1761. Destroyed 1967.

Kosmach

345. St. Paraskeva's Church and Bell Tower. Built 1718. Destroyed 1983.

Manyava

346. Elevation Church in Manyavsky Skyt Monastery. Built 1681. Destroyed 1914.

Pniv

347. Pniv Castle. Built latter half of XVI cent. Partly destroyed during XIX cent.

Zakarpatska region*Verchny Bystry*

348. St. Michael's Church. Built latter half of XVIII cent. Destroyed 1935.

Vodytsia

349. Ascension Church. Built 1803. Destroyed 1992.

Volosianka

350. St. Michael's Church. Built XVIII cent. Destroyed 1920s.

Vuchkove

351. St. Peter and St. Paul's Church. Built 1794. Destroyed 1930s.

Hanychi

352. Ascension Church. Built 1810. Destroyed 1966.

Huklyvy

353. Bell Tower. Built XIX cent. Destroyed late 1940s.

Dulovo

354. St. Paraskeva's Church and Bell Tower. Built 1742. Destroyed 1947-1948.

Zatysivka

355. Dormition Church. Built late XVIII cent. Destroyed 1914.

Kalyny

356. St. Michael's Church. Built latter half of XVIII cent. Destroyed 1920s.

Kobyletska Poliana

357. Ascension Church. Built 1512. Destroyed 1994.

Kosivska Poliana

358. St. Peter and St. Paul's Church. Built 1770. Destroyed 1938.

Lopukhiv

359. St. Michael's Church. Built 1805. Destroyed 1942.

Lubnia

360. St. Elias' Church. Built 1890. Destroyed 1990.

Summary

Luhy

361. Ascension Church. Built 1860. Destroyed 1958.

Maydan

362. St. Nicholas' Church. Built XVIII cent. Destroyed 1974.

Matijevo

363. Bell Tower of Protection of the Blessed Virgin Mary Church. Built XIX cent. Destroyed 1937.

Nyzhnyi Studenyi

364. Bell Tower of St. Michael's Church. Built first half of XIX cent. Destroyed late 1930s.

Nyzhnia Vyznytsia

365. St. Michael's Church. Built late XVIII cent. Destroyed late 1920s.

Nove Selo

366. Bell Tower of Nativity of Holy Virgin Church. Built XVIII cent. Destroyed 1928.

Novoselytsia

367. Ascension Church. Built 1798. Destroyed 1928.

Perekhresnyi

368. Presentation in the Temple Church. Built 1641. Destroyed 1967.

Pidvynohradiv

369. Bell Tower of Evangelical Church. Built XVIII cent. Destroyed 1920s.

Pidplesha

370. St. Demetrius' Church. Built XVIII cent. Destroyed 1953.

Plavya

371. St. Nicholas' Church. Built early XVIII cent. Destroyed 1965.

Rososh

372. St. Michael's Church. Built XVIII cent. Destroyed 1932-1933.

Ruska Dolyna

373. Stretenska Church. Built 1750. Destroyed 1999.

Ruska Mokra

374. Dormition Church. Built 1826. Destroyed 1971.

Ruske Pole (Velyke Urmezijeve)

375. St. Nicholas' Church. Built XVII cent. Destroyed 1965.

Ruske Pole (Male Urmezijeve)

376. St. John's Church. Built XVI cent. Destroyed 1965.

Smerekova

377. St. Michael's Church. Built 1770. Destroyed 1949.

Steblivka

378. Nativity of Holy Virgin Church. Built XVI cent. Destroyed 1994.

Talamash

379. Protection of the Blessed Virgin Mary Church. Built XVII cent. Destroyed 1923.

Ternovo

380. St. Nicholas' Church and Bell Tower. Built 1731. Destroyed 1927.

Trosnyk (Shashvar)

381. Bell Tower of Protection of the Blessed Virgin Mary Church. Built XVIII cent.

Destroyed after 1923.

Yasynia

382. Ascension Chapel. Built 1931. Destroyed 1944.

Chernivtsi region

Nelypivtsi

383. Elevation of the Holy Cross Church. Built 1808. Destroyed 1994.

Yaseny

384. Protection of the Blessed Virgin Mary Church. Built XVII cent. Destroyed 1994.

Odesa region

Odesa

385. Our Savior Cathedral. Built 1795-1808. Destroyed 1936.

Mykolayiv region

Mykolayiv

386. St. Gregore's of Great Armenia Cathedral. Built late XVIII cent. Destroyed 1937.

Kherson region

Kozatske

387. Palace of prince Trubetsky. Built late XIX cent. Destroyed during 1940 - 1960s.

Kirovohrad region

Sverdlykiv

388. Church of Holy Virgin. Built 1765. Destroyed 1930s.

Dnipropetrovsk region

Babaikivka

389. St. Nicholas' Church. Built 1773. Destroyed late 1920s.

Voronivka

390. Dormition Church. Built 1797. Destroyed 1930s.

Stari Kodaky

391. Kodak Fortress. Built 1635-1639. Destroyed during 1950-1990s.

Petrykivka

392. Wooden Church and Bell Tower. Built 1788. Destroyed 1930s.

Zaporizhzhya region

Zaporizhzhya

393. St. Alexander's Church. Built 1770s. Destroyed early XX cent.

Crimean republic

Simferopol

394. St. Alexander's Nevsky Cathedral. Built 1820-1829. Destroyed 1930.

Sevastopol

395. St. Volodymyr's Cathedral. Built 1859-1877. Destroyed 1942.

Feodosiya

396. Selim's Mosque. Built 1522. Destroyed 1834.

ЗМІСТ

С.

Передмова	5
Втрачена архітектурна спадщина	9
Довідник архітектурних об'єктів	39
I. Середня Наддніпрянщина і Північне	
Лівобережжя	39
Київ	39
Київська область	100
Чернігівська область	114
Полтавська область	184
Черкаська область	220
II. Слобожанщина	
Харківська область	231
Сумська область	258
Луганська область	358
Донецька область	361
III. Поділля	
Вінницька область	364
Хмельницька область	370
Тернопільська область	393
IV. Волинь	
Волинська область	397
Рівненська область	405
Житомирська область	415
V. Галичина, Закарпаття, Буковина	
Львівська область	419
Івано-Франківська область	432
Закарпатська область	444
Чернівецька область	465
VI. Південь	
Одеська область	467
Миколаївська область	470
Херсонська область	471
Кіровоградська область	472
Дніпропетровська область	473
Запорізька область	477
Крим	478
Висновки	484
Додатки	491
Вживані скорочення	549
Джерела	553
Резюме	573

Про автора

Віктор Васильович Вечерський (1958 р. н.) 1981 р. закінчив архітектурний факультет Київського державного художнього інституту (нині - Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури). Працював старшим науковим співробітником у Музеї народної архітектури та побуту України; в 1983-1994 рр. - у Науково-дослідному інституті теорії та історії архітектури й містобудування (НДІТІАМ).

Коло професійних інтересів - історія архітектури й містобудування України, охорона нерухокої культурної спадщини, заповідна справа. Автор понад 400 наукових публікацій у часописах, збірниках, енциклопедичних виданнях. Публікувався в Україні, Росії, Польщі. Найбільше - в журналах "Пам'ятки України", "Архітектура України", "Строительство и архитектура", "Філософська й соціологічна думка", "Київ", "Сучасність", щорічниках "Архітектурна спадщина України", "Архитектурное наследство".

Окремі дослідження: "Реконструкція історичних міст України на сучасному етапі" (Київ, 1988); "Путивль" (у співавторстві; Київ, 1992); "Историко-архитектурные предпроектные исследования городов Украины" (Москва, 1990), "Храми України" (Київ, 1997); "Софрониевский монастырь. Из истории Молчанской Печерской Рождества Пресвятой Богородицы пустыни" (у співавторстві; Київ, 2001); "Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання" / В.В.Вечерський, О.М.Годованюк, Є.В.Тиманович та ін.; За ред. А.П.Мардера та В.В.Вечерського (Київ, 2000). Упорядник і редактор: "Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури України)" // Пам'ятки України: історія та культура.- 1999.- № 2-3.- С. 1- 176.

Автор наукової монографії "Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини: Формування, дослідження, охорона".- К.: НДІТІАМ, 2001. Автор розділу "Архітектура другої половини XVII - XVIII століть" у першій капітальній "Історії української архітектури", що готується до друку.

Протягом 1983-1994 рр. вперше провів комплексні історико-містобудівні дослідження, визначив містобудівні параметри охорони нерухокої культурної спадщини міст Чигирина, Чернівців, Полтави, Сум, Глухова, Путивля, Ромен, Охтирки, Тростянець, Білопілья, Конотопа, Лебедин. Спричинився до створення державних історико-культурних заповідників у Путивлі і Глухові. Дослідив пам'ятки і написав близько 300 статей до Зводу пам'яток історії та культури України (Чернігівська, Київська, Сумська області).

Автор повнометражних документальних фільмів про культурну спадщину України кінотетралогії "Світ України": "Храми України" (1996), "Українська еліта" (2 серії, 1997), "Український степ" (2 серії, 1998), "Крим" (1999).

Протягом 1985-1989 рр. очолював Республіканську інспекцію з охорони пам'яток Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. У 1994-1995 рр. працював радником Міністра культури України, в 1996-2002 рр. - в Державному комітеті будівництва, архітектури та житлової політики України (начальник відділу нормативного та науково-методичного забезпечення охорони пам'яток, заступник начальника Управління охорони та реставрації пам'яток містобудування і архітектури).

З 1993 р. - заступник головного редактора, у 1997-2002 рр. - головний редактор наукового журналу "Пам'ятки України: історія та культура".

Кандидат архітектури (дисертація "Архітектура й містобудування України доби Гетьманщини (Особливості становлення і розвитку. 1648-1781 рр.)"), Заслужений працівник культури України, лауреат Державної премії України в галузі архітектури та премії в галузі містобудування і архітектури ім. І.Моргилевського. Дійсний член Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць (ІКОМОС).

**Науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури й містобудування
Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України
Головне управління містобудування і архітектури Київської міської державної
адміністрації**

Наукове видання

Вечерський Віктор Васильович

Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України

ISBN 966-7452-42-5

Друкується в авторській редакції

Переклад на англійську - *А.О.Ткаченко* за редакцією *К.А.Липи*

Комп'ютерний набір - *В.В.Вечерський, О.Б.Ткаченко*

Верстка, макет, технічне редагування - *О.В.Женжера, Ю.О.Женжера*

Обкладинка - *А.О.Поліщук, Ю.О.Женжера*

Сканування і оброблення ілюстрацій - *В.В.Вечерський, О.В.Женжера,
А.О.Поліщук*

Підписано до друку 2002 р.

Формат 70 x 100/16

Папір офсетний № 1. Спосіб друку офсетний. Гарнітура Times

Умовн. друк. арк. 37,5

Обл.-вид. арк. 38,75

Тираж 500 прим.

Зам. №

Головкивархітектура, Київ, вулиця Хрещатик, 32

НДІТІАМ, Київ, вулиця Велика Житомирська, 9

Друкарня фірми "ЕСЕ", Київ, проспект Академіка Вернадського, 34/1

тел. (044) 444-02-10, 459-50-59